7000 év története:
Fejezetek Magyarország régészetéből

Jahre Geschichte:
Einblicke in die Archäologie Ungarns

7000

7000 év története:
Fejezetek Magyarország régészetéből

7000 Jahre Geschichte:
Einblicke in die Archäologie Ungarns

7000 év története:
Fejezetek Magyarország régészetéből

Jahre Geschichte:
Einblicke in die Archäologie Ungarns

szerkesztette • herausgegeben von

Heinrich-Tamáska Orsolya • Winger Daniel

2018
Verlag Bernhard Albert Greiner

Gedruckt mit Unterstützung
des Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Eunopa e. V. in Leipzig (GWZO). Diese Maßnahme wird mitfinanziert durch Steuermittel auf der Grundlage des von den Abgeordneten des Sächsischen Landtages beschlossenen Haushaltes.
der Deutsch-Ungarischen Gesellschaft e. V., Sitz Berlin und seines Präsidenten Klaus Rettel
der AAB Archäologische Ausgrabungen und Bauprojektbetreuung, Berlin, Herrn René Bräunig

7000 év története: Fejezetek Magyarország régészetéből /
7000 Jahre Geschichte: Einblicke in die Archäologie Ungarns.
Heinrich-Tamáska, Orsolya / Winger, Daniel (eds.).
Weinstadt: Greiner 2018. ISBN 978-3-86705-085-2

Bibliographische Information der Deutschen Nationalbibliothek
Die Deutsche Nationalbibliothek verzeichnet diese Publikation in der Deutschen Nationalbibliographie; detaillierte bibliographische Daten sind im Internet über http://dnb.d-nb.de abrufbar.

1. Auflage 2018

© 2018
Verlag Bernhard Albert Greiner, 73630 Remshalden; www.bag-verlag.de

Umschlagbild: Abb. 1/3; 1/11; 2/5; 3/19; 3/18b; 4/23b; 4/1; 3/33b; 3/38.
Umschlaggestaltung, Satz: Anita Mezei
Grafik: Krisztián Kolozsvári
Redaktion: Orsolya Heinrich-Tamáska, Daniel Winger

Das Werk ist in allen seinen Teilen urheberrechtlich geschützt. Jede Verwertung ist ohne Zustimmung des Verlages unzulässig. Das gilt insbesondere für Vervielfältigungen, Übersetzungen, Mikroverfilmungen und die Einspeicherung und Verarbeitung in elektronischen Systemen.

ISBN 978-3-86705-085-2

Előszó
Vorwort

A kötet a berlini Freie Universität Régészeti Intézetében 2014 és 2015 között, két szemeszteren át megrendezett előadássorozat tanulmányait gyűjti össze. A központban Magyarország, illetve tágabb értelemben a Közép-Dunavidék régészete állt. Nemzetközi és interdiszciplináris projektek eredményeire támaszkodva, neves szakemberek cikkei mutatják be a magyarországi régió jelentőségét Európa régészetében.

A társadalmi fejlődés egyik legnagyobb átalakulása, a neolit forradalom, amelynek köszönhetően elterjedt a földművelés és az állattartás, valamint állandó települések jelentek meg, éppen a Kárpát-medencén keresztül érte el a mai Németország területét. Később a rendkívül élénk kulturális kapcsolatokat felmutató bronzkorban is kulcsszerepet játszott Magyarország területe, ahol is az észak-déli és a kelet-nyugati áramlatok keresztezték egymást. A Közép-Dunavidék tanúja volt a kelta vándorlásnak, majd a római hódításnak, ill. a provinciák kiépítésnek. Mindemellett ez a táj adott otthont különböző lovas-nomád hatalmi központok kialakulásának is. A hunok megjelenése a népvándorlás korának kezdetét, míg az avarok uralma e korszaknak a lezárását jelenti. A magyar honfoglalás pedig a középkori Magyar Királyság születésének nyitó dátuma.

E kötet keretei természetesen nem engedik meg, hogy egy teljes áttekintés adjon 7000 év történetéről. Így vannak korszakok amiknek nem tudtunk helyet adni, mint pl. a rézkor, a vaskori szkíta kultúra, vagy a Karoling kor. A kiválasztott tématikai egységek mégis egy kronólogiai vonalat követve, reprezentatív betekintéseket adnak Magyarország régészeti kutatásába.

Der vorliegende Sammelband geht auf eine sich über zwei Semester erstreckende Vortragsreihe am Institut für Prähistorische Archäologie der Freien Universität Berlin zurück, die in den Jahren 2014 und 2015 stattfand. Im Mittelpunkt stand die Archäologie im heutigen Ungarn bzw. – weiter gefasst – im mittleren Donauraum. Die Beiträge renommierter WissenschaftlerInnen, die von ihren internationalen und interdisziplinären Forschungen und Projekten berichten, zeigen eindrucksvoll die Bedeutung des ungarischen Raumes für die vor- und frühgeschichtliche Entwicklung Europas auf.

Die größte Umwälzung menschlichen Verhaltens, die neolithische Revolution, der Übergang zu Sesshaftigkeit, Ackerbau und Viehzucht, erreichte beispielsweise erst über das Karpatenbecken das heutige Deutschland. Auch in der weit vernetzten Welt der Bronzezeit kommt Ungarns Gebieten eine Schlüsselstellung zwischen Nord und Süd, Ost und West zu. Der Mitteldonauraum war Zeuge der keltischen Wanderung und der römischen Expansion bis hin zum Provinzausbau. Die Region war darüber hinaus wiederholt Mittelpunkt reiternomadischer Herrschaftsbildungen: Die Ankunft der Hunnen markiert den Beginn der Völkerwanderung, die der Awaren deren Ende. Die Landnahme der Ungarn steht wiederum am Anfang der Entstehung des Ungarischen Königreichs.

Der Rahmen dieses Buches erlaubt natürlich nicht 7000 Jahre Geschichte in vollem Umfang zu behandeln. So konnten einige Perioden nicht berücksichtigt werden, wie etwa die Kupferzeit, die eisenzeitliche skythische Kultur

A Duna minden korszakban döntő jelentőségű útvonal volt, összekötő és elválasztó szerepet egyaránt betöltve. A térség vonzotta és tovább is engedte ez embereket, miközben azok hatottak egymásra, kicserélték egymás között tudásukat, alkalmazkodtak egymáshoz, keveredtek és egyesültek egymással. Ezekről a folyamatokról tanúskodnak az utóbbi 7000 év különböző nyomai: telepek és erődítések, kultuszhelyek és temetők, kincsleletek és közlekedési útvonalak. Mindennek megértéséhez a modern régészet a vizsgálati eljárások széles spektrumával dolgozik, amelyek elősegítik a történelem megértését a maga komplexitásában, és egyidejűleg újabb kérdéseket is felvetnek. A kötet betekintést nyújt a Kárpát-medencében egykor élt népek vándorlási útvonalaiba, rokonsági kapcsolataiba, étkezési szokásaiba. Az ásatási leletek beszélnek kézműves technikákról, tudás továbbadásról, innovációkról, valamint messzire nyúló kereskedelmi kapcsolatokról is. A régészeti kutatás továbbá figyelmet szentel a vallási elképzeléseknek, a szellemi világ és a társadalmi berendezkedés kérdéskörének is.

A berlini régészeti előadássorozat mind a szakkollégák, mind az egyetemisták és a laikus érdeklődők részéről kedvező visszajelzést kapott. A sikerért köszönet illeti a berlini székhelyű Német-Magyar Társaságot, amely t. k. e kötet létrejöttét is lehetővé tette. Külön is meg kell említeni a Társaság elnökének, Rettel Klaus úrnak személyes elkötelezettségét. Ugyancsak köszönet illeti a berlini Freie Universität Régészeti Tanszékét, valamint Dr. Meyer Michael professzort az ötlet befogadásáért.

A legnagyobb köszönet azonban azoknak a régész kollégáknak jár, akik előadásaikkal és tanulmányaikkal biztosították e gazdagon illusztrált és sokoldalú betekintést Magyarország régészetébe. Reméljük, sikerült megfelelni a kihívásnak, és egy olyan könyvet létrehozni, amely szakmai hitelessége mellett a nagyközönség számára is érthető, élvezetes olvasmányt kínál.

Heinrich-Tamáska Orsolya • Winger Daniel

oder die karolingische Expansion. Die ausgewählten Themenblöcke geben jedoch einer chronologischen Linie folgend, repräsentative Einblicke in die archäologische Forschung Ungarns.

Die Donau präsentiert sich dabei durch die Zeiten als Hauptverkehrsader, verbindend und trennend zugleich. Menschen kamen und gingen – nicht ohne sich auszutauschen, anzupassen, zu vermischen und zu verschmelzen. Von diesen Prozessen zeugen unterschiedlichste Hinterlassenschaften der letzten 7000 Jahre: Siedlungen und Befestigungen, Kultplätze und Gräber, Schätze und Verkehrswege. Dabei setzt die moderne Archäologie ein breites Spektrum analytischer Methoden ein, die das Verständnis und die Vielschichtigkeit der Geschichte fördern, aber auch neue Fragen aufwerfen. Wir erfahren in diesem Buch Neues über die Wanderungen, die Verwandtschaft und Ernährung der Menschen, die einst im Karpatenbecken lebten. Die Funde beleuchten Herstellungstechniken, Wissenstransfer, Innovationen und weitreichenden Handel. Glaubensvorstellungen, Ideen und Gesellschaftssysteme stehen ebenso im Fokus der archäologischen Betrachtung.

Die außerordentlich gut von KollegInnen, Studierenden und interessierten Laien wahrgenommene Berliner Vortragsreihe war nur durch umfangreiche Unterstützung möglich: An erster Stelle sei hier die Deutsch-Ungarische Gesellschaft e. V., Sitz Berlin genannt, die auch maßgeblich die Erstellung dieses Buches ermöglichte. Hervorzuheben ist hierbei das persönliche Engagement des Präsidenten des Vereins, Herrn Klaus Rettel. Des Weiteren danken wir dem Institut für Prähistorische Archäologie der Freien Universität Berlin und Prof. Dr. Michael Meyer für die Aufnahme unserer Idee.

Größter Dank gilt aber den beteiligten KollegInnen, die es mit ihren Vorträgen und vorliegenden Beiträgen möglich gemacht haben, diese reich bebilderten und vielschichtigen Einblicke in die Archäologie Ungarns zu vermitteln. Es bleibt zu hoffen, dass uns die schwierige Gratwanderung gelang, sowohl der weiten Öffentlichkeit als auch der archäologischen Fachwelt ein Buch in die Hand zu geben, das mit Gewinn gelesen werden kann.

Tartalom
Inhalt

5–6 Előszó • Vorwort

11–32 *Bevezető* • *Einführung*
Heinrich-Tamáska Orsolya • Winger Daniel
Ember és környezete a Közép-Duna vidékén – új módszerek a régészeti kutatásban
Der Mensch und seine Umwelt im Mitteldonauraum – neue Methoden der archäologischen Forschung

33–34 1. FEJEZET: Neolitikum • Az európai civilizáció kezdete
1. KAPITEL: Neolithikum • Die Anfänge der europäischen Zivilisation

35–50 Bánffy Eszter
Az európai civilizáció kezdetei: az első földművesek megjelenése Közép-Európa délkeleti régiójában
Die Anfänge der europäischen Zivilisation: Die Herkunft der ersten Bauern im südöstlichen Mitteleuropa

42–43 Bánffy Eszter
Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb • Egy hétezer éves állatfigura mint építési áldozat?
Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb • Eine 7000 Jahre alte Tierfigur als Bauopfer?

51–60 P. Barna Judit
Tények és talányok: a neolitikus körárkok
Fakten und Rätsel: Neolithische Kreisgrabenanlagen

61–62 2. FEJEZET: Bronzkor • Egy Európát összekötő fém korszaka
2. KAPITEL: Bronzezeit • Das Zeitalter eines Europa verbindenden Metalls

63–74 P. Fischl Klára • Müller Róbert
Megjegyzések a Kárpát-medence bronzkori településrendszeréhez
Bemerkungen zur bronzezeitlichen Besiedlung des Karpatenbeckens

70–71 Ilon Gábor
Velem • Egy késő bronzkori aranykincs
Velem • Ein spätbronzezeitlicher Goldschatzfund

75–88 P. Fischl Klára • Müller Róbert
A Dél-Borsodi-síkság és Várvölgy-Nagyláz-hegy – két példa a bronzkorból
Zwei Beispiele aus der Bronzezeit – die Südborsoder-Ebene in Ostungarn und Várvölgy-Nagyláz-hegy

89–90 3. FEJEZET: Vaskor • Központok és kapcsolatrendszerek
3. KAPITEL: Eisenzeit • Zentren und Netzwerke

91–116 Ďurkovič Éva • Jerem Erzsébet • Molnár Attila • Tankó Károly
A Kárpát-medence a vaskorban: interdiszciplináris kutatások legújabb eredményei
Das Karpatenbecken in der Eisenzeit: aktuelle Ergebnisse interdisziplinärer Forschungen

112–113 Szabó Ádám
Gajić / Hercegmárok • Egy kelta arany nyakperec (Torques)
Gajić / Hercegmárok • Ein keltischer Goldhalsring (Torques)

117–126 Gáti Csilla
Sírmezők és földvárak: Pécs, Jakab-hegy és Szajk környékének vaskori lelőhelyei
Bestattungsplätze und Erdwälle: Die eisenzeitlichen Fundplätze in Pécs, Jakab-Berg, und bei Szajk

127–128 4. FEJEZET: Császárkor • Rómaiak és barbárok a Dunán innen és túl
4. KAPITEL: Kaiserzeit • Römer und Barbaren dies- und jenseits der Donau

129–146 *A Barbaricum* • *Das Barbaricum*
Kulcsár Valéria
A császárkori Barbaricum a Magyar Alföldön: etnopolitikai változások a Kárpát-medencében az ezredfordulón
Das kaiserzeitliche Barbaricum in der Ungarischen Tiefebene: Ethnische und politische Veränderungen im Karpatenbecken zur Jahrtausendwende

134–135 Szabó Ádám
Herpály • Egy szarmata kori díszpajzsdudor ornamentikája
Herpály • Die Ornamentik eines sarmatenzeitlichen Zierschildbuckels

147–156 Gulyás Gyöngyi
Mit viseltek a szarmata lányok és asszonyok? Régészeti megfigyelések az Óföldeák-Ürmösön feltárt temető sírjai alapján (Kr. u. 4–5. sz.)
Wie kleideten sich sarmatische Mädchen und Frauen? Archäologische Beobachtungen anhand der Befunde des Gräberfeldes von Óföldeák-Ürmös (4.–5. Jh. n. Chr.)

157–176 *Pannonia* • *Pannonien*
Borhy László
Pannonia római provincia történetéhez – A rómaiak Magyarországon
Zur Geschichte der römischen Provinz Pannonien – Die Römer in Ungarn

168–169 Szabó Ádám
Budapest • Egy késő római tiszti sisak
Budapest • Ein spätrömischer Offiziershelm

177–186 Heinrich-Tamáska Orsolya
Rómaiak a római hatalom bukása után? Kontinuitáskutatás a keszthely-fenékpusztai római erődben
Römer nach dem Ende Roms? Kontinuitätsforschung in der römischen Festung von Keszthely-Fenékpuszta

187–188 5. FEJEZET: Népvándorláskor • Germánok és lovas nomád népek kelet és nyugat között
5. KAPITEL: Völkerwanderungszeit • Germanen und Reiternomaden zwischen Ost und West

189–210 *Germánok* • *Germanen*
Rácz Zsófia • Vida Tivadar
Germánok keletről és nyugatról: A gepidák és langobardok régészete
Germanen von Osten und Westen: Die Archäologie der Gepiden und Langobarden

198–199 Rácz Zsófia
Apahida • Arany és gránátkő: királyi temetkezések emlékei?
Apahida • Gold und Granat: Zeugnisse königlicher Bestattungen?

211–220 von Freeden Uta • Winger Daniel
A langobardok „vándorlása": a szóládi temető tanulságai
Die „Wanderung" der Langobarden: Erkenntnisse aus dem Gräberfeld von Szólád

221–244 *Lovas nomádok* • *Reiternomaden*
Heinrich-Tamáska Orsolya
Veszedelem keletről? Hunok, avarok és korai magyarok az aktuális régészeti kutatások tükrében
Gefahr aus dem Osten? Hunnen, Awaren und frühe Ungarn im Spiegel aktueller archäologischer Forschungen

238–239 Heinrich-Tamáska Orsolya • Wicker Erika
Kunbábony • Arany álcsatos öv egy avar kagán (?) sírjából
Kunbábony • Goldener Pseudoschnallengürtel aus dem Grab eines Awarenkhagans (?)

245–252 Langó Péter • Kustár Rozália • Csősz Aranka
A korai magyarok temetkezési rendjéről: a harta-freifelti temető ásatási eredményei
Über die Bestattungsordnung der frühen Ungarn: Ergebnisse aus dem Gräberfeld von Harta-Freifelt

253–274 Irodalom • Literatur

275–280 Lelőhely jegyzék • Fundortregister

281–282 Szerzők • Autoren

Bevezető • Einführung

Heinrich-Tamáska Orsolya • Winger Daniel

Ember és környezete a Közép-Duna vidékén – új módszerek a régészeti kutatásban

Der Mensch und seine Umwelt im Mitteldonauraum – neue Methoden der archäologischen Forschung

A régészet, a régiségek tana (= ógörög: *archaios*) kezdeteit és alapjait tekintve is történettudományi szaknak minősül mind Németországban, mind pedig Magyarországon. Miután azonban a régészet – per definitionem – elsődlegesen az írásos forrásokkal nem vagy csak kismértékben rendelkező kultúrák tárgyi hagyatékával foglalkozik, az elmúlt évtizedekben más bölcsészettudományi szakterületeknél nagyobb mértékben nyitott a a természettudományok különböző módszertani spektruma felé. A természettudományos elemzés és annak saját forráskritikai rendszere egyre fontosabb szerepet kap mind a kutatásban, mind az ásatásban, mind pedig az oktatásban. Magyarországon különösen az 1990-es évektől figyelhető meg ez a változás, amikor is a nagyberuházásokat – autópálya építést, gáz- és vízvezeték fektetést, csatornázási munkálatokat, stb. – megelőző régészeti kutatások során modern lelőhelyfelderítési, ásatási és kiértékelési módszereket kellett alkalmazni. Az ezen projektek keretében feltárt felületek mérete túlnőtt az addig alkalmazott „klasszikus" régészeti műemlékvédelem keretein (pl. I. ábra), és új struktúrákat, valamint új lehetőségeket teremtett (Raczky/Kovács/Anders 1997; Belényesi/Honti/Kiss 2007; Visy 2003c).

A térre és annak szereplőire irányuló figyelem miatt a régészet egyik legközelebbi segédtudományává a földrajz vált, széles módszertani palettájával együtt (táj-, környezet- és éghajlatrégészet, geofizikai módszerek, felmé-

Die Archäologie, die Lehre von den Altertümern (= Altgriechisch: *archaios*), ist in ihren Anfängen und Grundlagen ein geschichtswissenschaftliches Fach – sowohl in Deutschland wie als auch in Ungarn. Da sie sich aber, per definitionem, primär mit den materiellen Hinterlassenschaften schriftloser oder schriftarmer Kulturen beschäftigt, hat sie sich in den letzten Jahrzehnten mehr als die klassischen Geschichtswissenschaften dem Methodenspektrum unterschiedlicher Disziplinen aus dem Bereich der Naturwissenschaften geöffnet. Tatsächlich nehmen die naturwissenschaftliche Analytik und die ihr eigene Quellenkritik nunmehr in Forschung, Grabung und Lehre weite Räume ein. In Ungarn ist diese Entwicklung v. a. seit den 1990er Jahren zu beobachten, als man im Rahmen der Voruntersuchungen von Großbauprojekten wie Autobahnen, Gas- und Wasserleitungsbau etc. den Einsatz moderner Prospektions-, Ausgrabungs- und Auswertungsmethoden benötigte. Die Flächendimensionen dieser Projekte überstiegen bei Weitem die Möglichkeiten der bis dahin praktizierten „klassischen" Bodendenkmalpflege (z. B. Abb. I) und schufen neue Strukturen und Chancen (Raczky/Kovács/Anders 1997; Belényesi/Honti/Kiss 2007; Visy 2003c).

Durch die Auseinandersetzung mit dem Raum und seinen Akteuren ist die Geographie, mit ihrem breiten Methodenspektrum (Landschafts-, Umwelt- und Klimaarchäologie, Geophysikalische Methoden, Vermessungstechnik,

1

Tiszabura térsége (Jász-Nagykun-Szolnok megye); Soros temető- és településnyomok feltárása az Alföld vízrendezéséhez kapcsolódó beruházásokat megelőzően (2009-es felvétel).

Umgebung von Tiszabura (Komitat Jász-Nagykun-Szolnok): Reihengräberfeld und Siedlungsspuren bei der Voruntersuchung im Rahmen der Baumaßnahmen zur Wasserregulierung der großen Ungarischen Tiefebene (Aufnahme von 2009).

Fotó • Foto: Braasch O. *(PLT 43479).*

résí technikák, GIS, stb.). Ennek a módszertani spektrumnak köszönhetően a régészet nézőpontja egy-egy objektum (pl. sír, kemence vagy gödör) vagy konkrét (többnyire település vagy temető) ásatás „mikro látószöge" felől a táj „makro nézőpontja" felé fordult. Mindez forradalmasította a szakma felfogását a múlt emberének életkörülményeiről és környezetéről kialakított felfogását. A környezet- ill. tájrégészet azt vizsgálja, hogy miként alakították ki és miként használták az egykori környező világot, az hogyan nézett ki, milyen erőforrásokkal rendelkezett, illetve hogy milyen veszélyeket rejtett magában, vagy miféle korlátokat emelt (Brather 2006; Meier 2009; Meier 2017; Sümegi 2003; Kreiter/Pető/Tugya 2012).

Emellett számos módszer áll rendelkezésre az ásatásokból származó szerves és szervetlen anyagok elemzéséhez is (archaeozoológia, archaeobotanika, antropológia, stabil izotóp vizsgálat, paleogenetika, pollen elemzés, archaeometria, archaeometallurgia és természettudományos keltezési módszerek, mint pl. radiokarbon stb.), melyek időközben a régészet elengedhetetlen részévé váltak (általánosan: Hauptmann/Pingel 2008; Eggert/Samida 2013, 141–174; Mommsen 1986: Magyarországra vonatkozóan: Kreiter/Pető/Tugya 2012). Mindezek azonban önálló szakterületek maradnak. Egy modern régésznek tehát át kell tudnia tekinteni és esetenként megítélni, hogy mely módszerek mely kérdések megválaszolására alkalmasak, valamint hogy milyen korlátok között, illetve milyen feltétellel alkalmazhatók (és – nem utolsósorban – milyen költségekkel járnak). Ezeket gyakran már az ásatás előtt mérlegelni kell, vagy az azt megelőző előkészületek során be kell tervezni. Természetesen vannak akadémiai ellenirányzatok is, és olyan régészek, akik a természettudományos

GIS etc.), zu einer der engsten Nachbardisziplinen der archäologischen Forschung geworden. Mithilfe dieses Methodenspektrums weitet sich der Blick der Archäologie von der „Mikroperspektive" eines Befundes (z. B. Grab, Ofen oder Grube) oder einer konkreten Ausgrabung (zumeist Siedlung oder Gräberfeld) zu einer „Makroperspektive" der Landschaft. Dies revolutionierte das Verständnis der Archäologie über Lebens- und Umweltverhältnisse des antiken Menschen. Die Umwelt- bzw. Landschaftsarchäologie widmet sich der Frage, wie die zeitgenössische Umgebung gestaltet und nutzbar war, wie sie aussah, welche Ressourcen, aber auch welche Gefahren oder Einschränkungen sie aufwies (Brather 2006; Meier 2009; Meier 2017; Sümegi 2003; Kreiter/Pető/Tugya 2012).

Daneben kommen eine Reihe von Verfahren zum Einsatz, um die organischen und anorganischen Materialen aus den Ausgrabungen zu analysieren (Archäozoologie, Archäobotanik, physische Anthropologie, stabile Isotopenforschung, Paläogenetik, Pollenanalytik, Archäometrie, Archäometallurgie und naturwissenschaftliche Datierungsmethoden wie z. B. Radiokohlenstoff), die sich mittlerweile als unverzichtbare Begleiter der Archäologie etabliert haben (allgemein: Hauptmann/Pingel 2008; Eggert/Samida 2013, 141–174; Mommsen 1986; für Ungarn: Kreiter/Pető/Tugya 2012).

Sie alle bleiben dabei selbstständige Fächer. Ein moderner Archäologe muss also eine Art Generalist sein und vor allem im Detail einschätzen können, welche Methode für welche Fragestellungen, mit welchen Einschränkungen und unter welchen Voraussetzungen eingesetzt werden kann (und nicht zuletzt, wie es bezahlt werden kann). Vielfach müssen diese Überlegungen schon bei der Ausgrabung selbst oder in der Vorbereitung dieser mit eingeplant werden. Naturgemäß gibt es auch akademische Gegenbewegungen und Archäologen, die sogar einen Verzicht auf naturwissenschaftliche Methoden und eine Rückbesinnung auf geisteswissenschaftliche Inhalte fordern (vgl. Eggert/Samida 2013). Letztendlich kommt die moderne Archäologie, um Licht in die Vergangenheit zu bringen, aber nicht mehr ohne diese vielen und vielfältigen Methoden aus.

módszerek alkalmazását ellenzik, és a bölcsészettudományi megközelítéshez való visszatérést szorgalmazzák (Eggert/Samida 2012). Végső soron azonban a a régészet nem nélkülözheti a különböző vizsgálati módszereket, hogy fényt deríthessen a múltra.

A jelen kötet – a legújabb régészeti kutatások mellett – az eredmények elérését segítő természettudományi vizsgálatok széles spektrumát is bemutatja. Időközben Magyarországon az interdiszciplináris projektek minden régészeti korszakra vonatkozóan a kutatás természetes részévé váltak, és a természettudományos alapismeretek az egyetemi képzésbe is beépültek.

A Közép-Duna-vidék: topográfiai jellemzők, történeti klíma- és környezetkutatás

Magyarország földrajzi szempontból a Közép-Duna-vidék illetve a Kárpát-medence magját képezi. A történeti áttekintéshez azonban a modern államhatárokon át kell lépni, és a Kárpát-medence teljes területét kell figyelembe venni. Csak így lehet rekonstruálni a települési egységeket, azok egymáshoz való viszonyát és lehetőségeit a kőkortól kezdve a középkorig (Somogyi 1984).

A Kárpátok, amelyek keletről és északról határolják a Pannon-medencét, természetes védelmet nyújtanak e területnek, és határvonalat képeznek keleten a Dnyeszter folyó völgye felé. A Kárpát-medencébe vezető fő belépési útvonal ezért a Kárpátoktól délre halad a Duna völgyében, illetve a Balkán-félsziget nyitott „kapuján" keresztül.

Topográfiai szempontból a kutatási területet főként folyók tagolják. A két fő folyam, a Duna és a Tisza, sok időszakban politikai és/vagy kulturális határt jelentett, ugyanakkor természetesen kommunikációs vonalként is szolgált, és ezáltal összekötő szerepet is játszott. A Duna nyugat felől érkezve, a Dunakanyarnál Visegrádtól Belgrádig észak-déli irányban haladva szeli át a Pannon-medencét. Tőle nyugatra a Dunántúl terül el, keletre az Alföld. Utóbbit a Tisza további részekre tagolja: észak-kelet felől érkezve dél felé fordul és Belgrádtól északra torkolik a Dunába. A tájat a Duna mellékfolyói tagolják tovább, a Dráva és a Száva nyu-

Die in diesem Band präsentierten Ergebnisse zeigen neben der aktuellen archäologischen Forschung eben auch das breite Spektrum naturwissenschaftlicher Analysen als Bestandteil der archäologischen Forschung auf. Inzwischen gehören in Ungarn interdisziplinäre Projekte – für alle Epochen des Faches – ganz selbstverständlich zur Forschungslandschaft und die Vermittlung naturwissenschaftlicher Grundkenntnisse bestimmt auch die Ausbildungsstandards an den Universitäten.

Der Mitteldonauraum: Topographische Voraussetzungen, historische Klima- und Umweltforschung

Ungarn bildet geographisch gesehen den Kern des Mitteldonauraumes bzw. des Karpatenbeckens. Bei einer historischen Betrachtung muss man jedoch über die modernen Landesgrenzen hinausgehen und das gesamte Areal des Karpatenbeckens ins Blickfeld nehmen. Nur so können Siedlungsareale, -verhältnisse und -potenziale für die Epochen von der Steinzeit bis zum Mittelalter rekonstruiert werden (Somogyi 1984).

Die Karpaten, die im Osten und Norden das pannonische Becken begrenzen, boten einen natürlichen Schutz und eine Grenze zum Flusstal des Dnister/Dnestr im Osten. Die Haupteinfallsroute ins Karpatenbecken führte daher südlich an den Karpaten vorbei, über das Donautal bzw. über die offene „Pforte" der nördlichen Balkanhalbinsel.

Topographisch gesehen wird der Untersuchungsraum überwiegend durch Flüsse gegliedert. Der Verlauf der beiden Hauptströme – Donau und Theiss – galt in vielen Zeiten als politische und/oder kulturelle Grenze, hat jedoch auch als Kommunikationslinie gedient und somit verbindend gewirkt. Die Donau durchquert von Westen kommend, ab dem Donauknie bei Visegrad bis Belgrad in Nord-Süd-Richtung verlaufend, das pannonische Becken. Westlich der Donau erstreckt sich Transdanubien und in Richtung Osten das Alföld/die Große Ungarische Tiefebene. Letztere wird nochmals von der Theiß geteilt, die von Nordosten kommend nach Süden dreht und nördlich von Belgrad in die Donau fließt. Die

II

A Kárpát-medence vízborította és árvízjárta területei az ármentesítő és lecsapolási munkálatok megkezdése előtt.

Ständig und periodisch überflutete Gebiete im Karpatenbecken vor den Hochwasserschutzmaßnahmen.

László falv 1938.

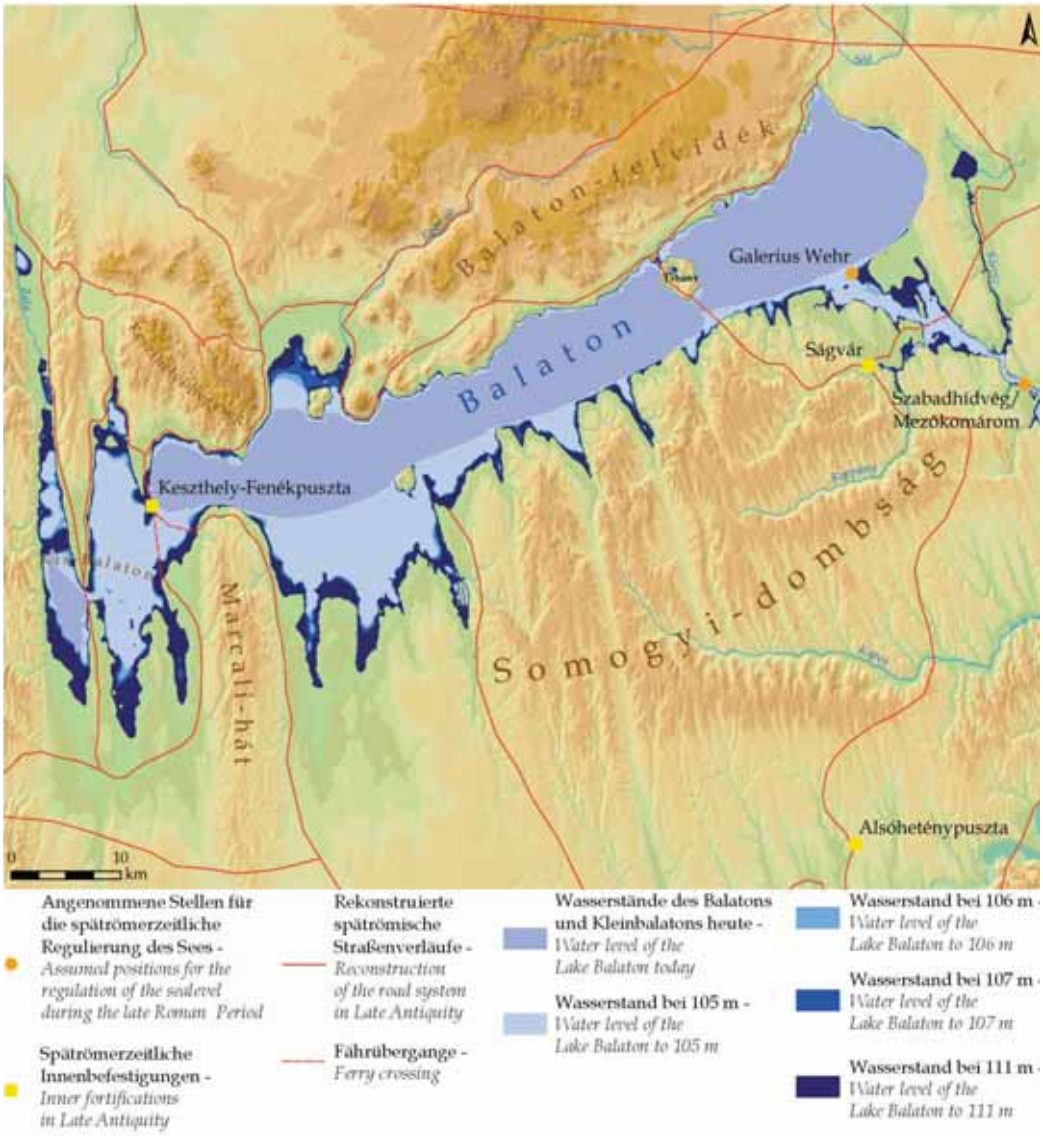
gaton, illetve a Tisza mellékfolyói, a Körös folyók és a Maros keleten. Ezek a folyamok és az ezekből leváló ágak és árterek csakúgy, mint a hozzájuk kapcsolódó mocsarak, lápok és ingoványok, a 19. századi szisztematikus folyószabályozásig alapvetően meghatározták az életkörülményeket és a gazdasági lehetőségeket a régióban (II. ábra). A holtágak a Duna körül nemcsak az áradások idején, és nem csupán behatároló szerepet játszottak. A ma kicsinek minősülő vízfolyamok a múltban a hajózás szempontjából is fontosak lehettek, és ezáltal egészen más infrastrukturális lehetőségeket rejtettek.

Az ilyen környezettörténeti átalakulások teljesen váratlan változásokat is magukkal hozhattak. Az Alföld, amely ma végtelennek tűnő mezőivel a nyugati kifutását képezi az eurázsiai szemiarid sztyeppe övezetnek, a folyószabályozások előtt egy időszakosan vízzel elöntött, időközönként mocsaras terület volt, ártéri erdőkkel, és így kevés hosszabb megtelepedésre alkalmas területtel rendelkezett. A 19. századi hidrológiai intézkedések kihatással voltak a talajra és a vegetációra is: ahogy a rendszeres áradások megszűntek, és a talajvízszint lecsökkent, megkezdődött a talaj lúgosodása, amely a nyílt, füves terület kulturális tájképéhez, a puszta kialakulásához vezetett (Somogyi 2000).

A klímatörténeti szempontok is hasonló jelentőséggel bírnak. A holocén óta a Pannon-medencében atlanti, szubmediterrán és szubkontinentális éghajlati zónák találkoznak össze, ami a vegetáció kisterületű tagolódá-

Landschaft wird durch die Nebenflüsse der Donau, wie Drau und Save im Westen, und der Theiß, wie die Körös-Flüsse und Maros im Osten weiter untergliedert. Diese Ströme mit ihren zahlreichen Flussarmen und Auen sowie mit den angrenzenden Mooren, Moorwiesen und Sümpfen haben, bis zu den systematischen Flussregulierungen ab dem 19. Jahrhundert, die Lebens- und Wirtschaftsverhältnisse der Region grundlegend bestimmt (Abb. II). Altarme, etwa der Donau, spielten nicht nur bei Überschwemmungen eine den Raum nicht nur linear begrenzende Rolle. Heute als klein geltende Wasserläufe könnten in vergangenen Epochen für die Schifffahrt eine größere Rolle gespielt haben und damit auf gänzlich andere Infrastrukturmöglichkeiten hindeuten.

Solche umweltgeschichtlichen Entwicklungen beinhalten durchaus verblüffende Veränderungen. So war das Alföld, die Große Ungarische Tiefebene, die heute mit den nahezu endlosen Feldern deutlich den westlichen Ausläufer eines eurasischen semiariden Steppengürtels bildet, vor den Regulierungsarbeiten periodisch überflutet, zeitweilig eine Sumpflandschaft mit Auenwäldern und bot somit nur wenige dauerhaft nutzbare Siedlungsareale. Die hydrotechnischen Maßnahmen des 19. Jahrhunderts hatten Auswirkungen auf Böden und Vegetation: Als die regelmäßigen Überflutungen ausblieben und das Grundwasser sank, setzte eine Alkalisierung der Böden ein, die erst zur Entstehung einer Kulturlandschaft mit offener Grassteppe, der Puszta, führte (Somogyi 2000).

III

A Balaton vízszintjeinek rekonstrukciója a környékbeli római úthálózattal és a Kr. u. 3. század végi római vízszintszabályozás feltételezett helyével (Szabadhídvég).

Rekonstruktion der unterschiedlichen Wasserstände des Balatons mit dem umgebenden römischen Straßennetz und der angenommenen Stelle der römischen Seespiegelregulierung (Szabadhídvég) am Ende des 3. Jahrhunderts n. Chr.

Heinrich-Tamáska 2011a, Pl. 11.

sához vezetett, az erdős szyteppétől a sztyeppei réteken át a mocsarakig (Sümegi/Persaits/Gulyás 2012). Ráadásul az antropogén beavatkozások a neolitikum óta kihatottak a vegetációra: az erdőirtások és a helyükbe lépő mezőgazdasági használat, valamint a talajtani és hidrológiai viszonyok változása erőteljes interakcióban állnak egymással (pl. Zatykó/Juhász/Sümegi 2007; Heinrich-Tamáska 2014a).

A klímaváltozás nemcsak a modern idők problémája, hiszen már az ókori tudományokban is megjelent az érdeklődés az éghajlati forgatókönyvek iránt (legújabban: Meller/Puttkammer 2017). Különösen a jégkorszakokat szokás változások kiváltójaként tárgyalni (pl. Glaser 2000), mint például a kelta vándorlás a Kr.e. 4. században („éghajlati menekültek") vagy pedig az ún. késő antik kisjégkorszak (*LALIA: Late Antique Little Ice Age:* Büntgen et al. 2016). Ezt a vulkánkitörésekre visszavezethető lehűlést a Kr. u. 6. században teszik felelős-

Auch klimageschichtliche Aspekte sind von Bedeutung. Seit dem Holozän trafen im pannonischen Becken atlantische, submediterrane und subkontinentale Klimazonen aufeinander und führten zu einer kleinräumigen Gliederung der Vegetation von Waldsteppe über Steppenwiese bis hin zu Mooren (Sümegi/Persaits/Gulyás 2012). Zudem haben anthropogene Eingriffe seit dem Neolithikum die Vegetation verändert: Rodungen und darauf folgende landwirtschaftliche Nutzung stehen in einem enger Wechselverhältnis zu der Veränderung von pedologischen und hydrologischen Verhältnissen (z. B. Zatykó/Juhász/Sümegi 2007; Heinrich-Tamáska 2014a).

Klimaveränderungen sind nicht nur ein gegenwärtiges Problem, auch die Altertumswissenschaften haben ein Interesse für Klimaszenarien entwickelt (aktuell: Meller/Puttkammer 2017). Insbesondere Kaltzeiten werden dabei wiederholt als Auslöser von Änderungen

sé a Szászánida Birodalom összeomlásáért és az erőviszonyok átalakulásáért az eurázsiai térségben. Ezek az értelmezési modellek azonban nagy elővigyázatossággal kezelendők, hiszen a mikroregionálisan megfigyelhető éghajlati változások nem mindig hasonlíthatók össze diakron módon, és nemcsak ez az egy tényező állhatott a régiókon átívelő és hosszú távú történeti törések, illetve változások mögött. A kauzalitást és a korrelációt sem lehet mindig biztosan egymástól elválasztani.

Az éghajlati rekonstrukciók a pollenanalízisre (= palinológia) épülnek, tehát egy régió vegetációs összetételének időben különböző változásait veszik figyelembe. Az analízis a nedves üledékekben – pl. mocsarakban, lápokban vagy kisebb, elvezetés nélküli mélyedésekben, stb. – megmaradó pollenek vizsgálatán alapszik (általánosan: Willerding 2006). Ehhez kiegészítő információkat szolgáltat a dendroökológia, amely az évgyűrűk szélessé-

diskutiert (Glaser 2000), wie z. B. im Fall der Keltischen Wanderung im 4. Jahrhundert v. Chr. („Klimaflüchtlinge") oder der sog. kleinen spätantiken Eiszeit (*LALIA: Late Antique Little Ice Age:* Büntgen et al. 2016). Diese auf Vulkanausbrüche zurückgeführte Abkühlung im 6. Jahrhundert n. Chr. soll zum Untergang des Sassanidischen Reichs und zu Veränderungen der Machtverhältnisse im eurasischen Raum geführt haben. Diesen Erklärungsmodellen muss jedoch mit Vorsicht begegnet werden, weil mikroregional erfasste Klimaveränderungen nicht immer diachron vergleichbar sind und nicht als einziger Faktor für überregionale und weitreichende historische Brüche bzw. Veränderungen eine Rolle gespielt haben dürften. Kausalitäten und Korrelationen sind schließlich nicht immer klar unterscheidbar.

Klimarekonstruktionen erfolgen zumeist auf der Basis von Pollenanalysen (= Palynologie), also zeitlich unterscheidbaren Veränderungen der Vegetationszusammensetzung einer Region. Sie werten Pollen aus, die in feuchten Sedimenten wie Sümpfen, Mooren, Toteislöchern etc. erhalten bleiben (allgemein: Willerding 2006). Zusätzliche Informationen liefert die Dendroökologie, bei der die Breite der Jahrringe – durch Niederschlag und Temperatur beeinflusst – ausgewertet werden (Cook/Kairiukstis 1990). Solche paläoökologischen Untersuchungen geben darüber hinaus Einblicke in Arten des menschlichen Einflusses auf Umwelt und Landschaft wie Rodungen, Wasserregulierungen und Landnutzung.

Landschafts- oder Umweltarchäologie ermöglicht, fördert und fordert eine Langzeituntersuchung der Siedlungsentwicklung über Epochengrenzen hinweg. Ein anschauliches Beispiel dafür bietet der Balaton mit seinen vor den großräumigen Regulierungsarbeiten des 19. Jahrhunderts wechselhaften Wasserständen und Uferlinien (Abb. III). Neben historischen Karten sind es vor allem Bohrprofile und aus diesen abgeleitete bodenkundliche Beobachtungen (= Sedimentologie), die die historische Landschaftsentwicklung illustrieren. Die Nutzung und Verlagerung von Siedlungsplätzen bzw. -arealen sowie die Entstehung und Veränderung von Land- und Wasserwegverbindungen sind in den letzten zwei Jahrzehnten intensiv untersucht worden (Belényesi/

IV

a. *Keszthely-Fenékpuszta, megszenesedett rozsmagok a késő római erődből az iszapolás után;*
b. *Győr-Ménfőcsanak-Széles-földek, kelta ház: geoarcheologiai és botanikai mintavétel terepen.*

a. *Keszthely-Fenékpuszta: verkohlte Roggensamen nach dem Schlämmen;*
b. *Győr-Ménfőcsanak-Széles-földek, keltisches Haus: Entnahme geoarchäologischen und botanischen Probenmaterials im Gelände.*

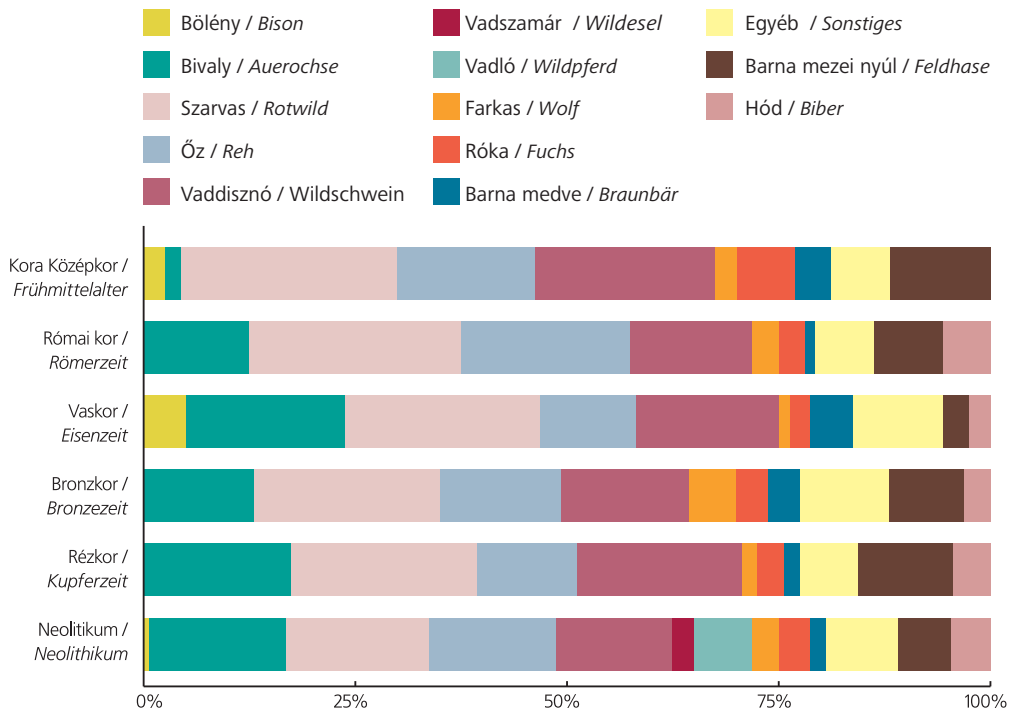
Fotó • Foto: Gyulai F. (a); Pető Á. (b).

a

b

v

Vadászott emlősök részleges eloszlása a neolitkortól a kora középkorig 239 magyarországi lelőhely állatcsont anyaga alapján.

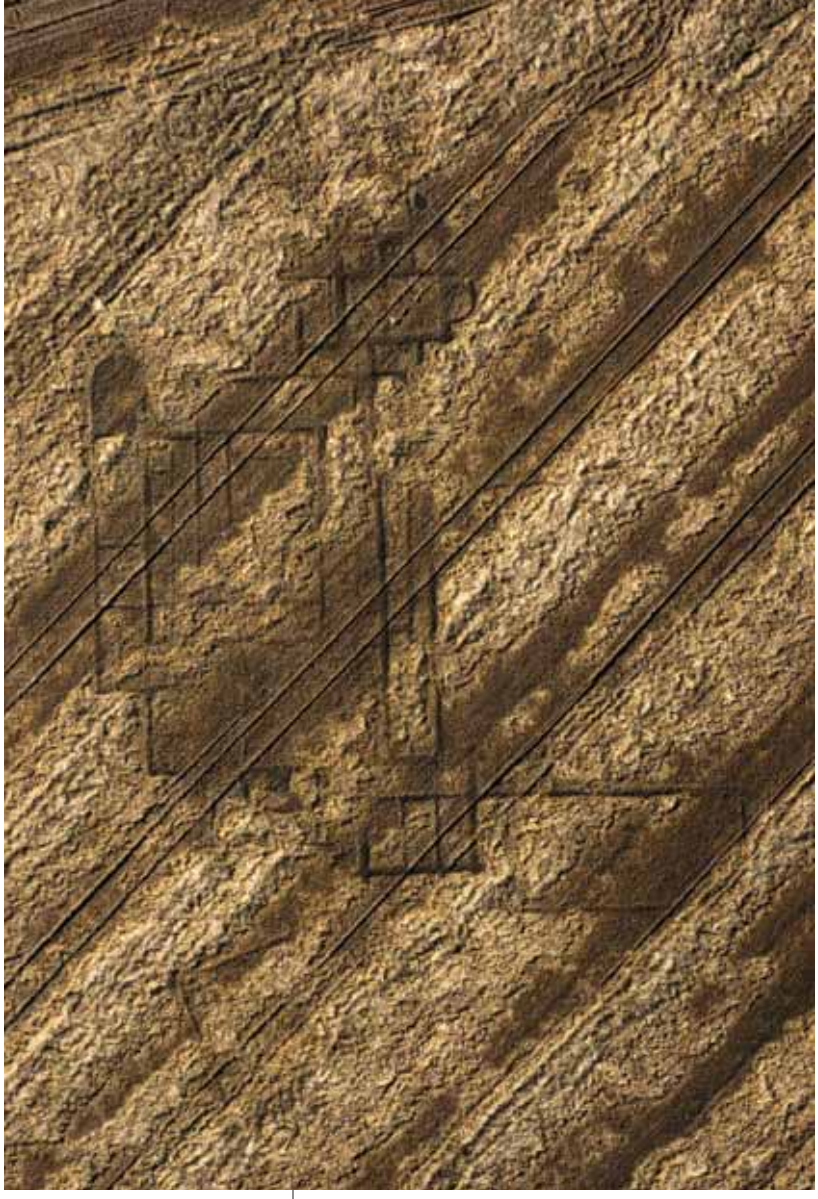
Die Anteile erjagter Säugetiere vom Neolithikum bis zum Frühmittelalter auf der Basis des Tierknochenmaterials von 239 ungarischen Fundplätzen.

Nach Vörös 2003, Fig. 25.

gét – amit a csapadék és a hőmérséklet befolyásol – vizsgálja (Cook/Kairiukstis 1990). Az ilyen paleoökológiai kutatások bepillantást engednek az ember által okozott környezeti és tájképi változásokba, amilyenek pl. az erdőirtások, a folyószabályozások és a talajhasználat.

A táj- és környezetrégészet lehetővé teszi, ösztönzi és támogatja is, hogy tágabb betekintést nyerjünk a korszakokon átívelő településfejlődésről. Szemléletes példa erre a 19. századi vízrendezést megelőző Balaton képe, ingadozó vízállásával és partvonalának változásával (III. ábra). A történelmi térképek mellett elsősorban a fúrásprofilok és a belőlük levezethető talajtani megfigyelések (= szedimentológia) illusztrálják a legszemléletesebben a történeti tájfejlődést. Az utóbbi két évtizedben intenzíven kutatták, hogy a Balaton déli partja mentén hogyan zajlott a települések és településterületek használata és „vándorlása", valamint a szárazföldi és vízi utak kialakítása és változása (Belényesi/Honti/Kiss 2007). Az őskori és ókori települések részben több kilométerre helyezkedtek el a mai Balatontól. Ennek oka a többször megváltozott partvonal (Bendefy 1968), hol klímaváltozás, hol emberi beavatkozás okozataként, mint pl. a római korban (Kr. u. 3. sz., vö. III. ábra; Serlegi 2007). A déli partot a modern időkig délre mélyen benyúló medencék tagolták. A települések és a vidéket átszeHonti/Kiss 2007). Vor- und frühgeschichtliche Siedlungen sind teils mehrere Kilometer vom heutigen Balaton entfernt. Grund dieser Struktur ist eben die mehrfach veränderte Uferlinie (Bendefy 1968), mal aufgrund von Klimaveränderung, mal aufgrund von anthropogenen Eingriffen, wie zur römischen Zeit (3. Jh. n. Chr., vgl. Abb. III; Serlegi 2007). Das Südufer war aber bis zur Moderne von tief nach Süden reichenden Buchten geprägt. Die Siedlungen und Wegetrassen über Land befanden sich zwischen ihnen, auf nordsüdlich verlaufenden Lössrücken, also nicht parallel zur heutigen Uferlinie. Aufgrund ihrer Lage ist dennoch anzunehmen, dass der See auch wirtschaftlich genutzt wurde. Ehemalige Häfen für verschiedene Epochen nachzuweisen fällt dabei schwer, Fährverbindungen können aber aufgrund des Wegenetzes rekonstruiert werden (Heinrich-Tamáska 2014a). Der Balaton wurde mit hoher Wahrscheinlichkeit in den meisten historischen Zeiten als Verkehrsweg, seine Ufersiedlungen als Umschlagplätze genutzt (Sümegi et al. 2003; Heinrich-Tamáska/Hipp 2009).

Um die Art der Landnutzung und Mensch-Umweltbeziehungen in einzelnen Regionen zu rekonstruieren, können auch archäobotanische und archäozoologische Daten herangezogen werden. Beide Fächer haben in Ungarn eine lange Forschungstradition und sind

VI

Cserdi (Baranya megye): Római kori villagazdaság épületegyüttese (2008-as felvétel).

Cserdi (Komitat Baranya): Gebäudekomplex einer römischen Villenwirtschaft (Aufnahme 2008).

Fotó • Foto: Szabó M. (PLT 29150, Szabó 2013b, Fig. 4).

ső útvonalak az ezek közötti, észak-déli irányban húzódó löszhátakon helyezkedtek el, tehát nem a mai partvonallal párhuzamosan. A helyzetük alapján mégis feltételezhető, hogy a tavat gazdasági szempontból is használták. Az egykori kikötők azonosítása azonban minden korszakban kérdéses marad, de rév-összeköttetések rekonstruálhatók az egykori úthálózat alapján (Heinrich-Tamáska 2014a). Nagy valószínűséggel állítható, hogy a Balatont a legtöbb történeti korszakban közlekedési útvonalként is használták, a partmenti települések pedig átrakodási pontként is funkcionálhattak (Sümegi et al. 2003; Heinrich-Tamáska/Hipp 2009).

Egy-egy terület mezőgazdasági hasznosítását és az ember és környezete kapcsolatát archaeobotanikai és archaeozoológiai adatok bevonásával is vizsgálhatjuk. Mindkét szakágnak nagy múltja van Magyarországon, és régóta a régészeti kutatások szilárd részei (összefoglalóan: Gyulai 2010; Bartosiewicz 2006).

seit Langem fester Bestandteil archäologischer Forschung (zusammenfassend: Gyulai 2010; Bartosiewicz 2006).

Unter botanischen Makroresten versteht man im Wesentlichen Früchte und Samen sowie Holzreste (Kroll 2002), wohingegen botanische Mikroreste die oben bereits erwähnten Pollen und Sporen umfassen. Beides bleibt in dauerhaft kalten, nassen Milieus unter Sauerstoffabschluss erhalten. Daneben wird verkohltes, also mit Feuer in Kontakt gekommenes Pflanzenmaterial (z. B. Abb. IVa–b), überliefert (Jacomet/Kreuz 1999). Die Analysen botanischer Reste geben Hinweise auf die Vegetations- und Agrargeschichte: Was wurde gegessen, welche Pflanzen wurden angebaut, auf welche Weise geschah dies, welchen Ertrag brachten sie hervor und welche Rückschlüsse können daraus auf die Siedlungs- und Wirtschaftsgeschichte gezogen werden? Von besonderer Bedeutung für die Bestimmung des menschlichen Einflusses sind die Domestikation und Kultivierung von Pflanzen (= Kulturpflanzen) und die Identifizierung von Kulturfolgern (Gyulai 2010). Darüber hinaus kann regionale Ausweitung neuer Arten durch „Import" nachgewiesen werden, so z. B. der Weinbau, der nach der römischen Eroberung die nördlichen Provinzen erreichte.

Archäozoologie ist eng verwandt mit der physischen Anthropologie und nutzt letztlich gleichartige Methoden (Albarella et al. 2017). Wie die Analyse menschlicher Knochen hängt die archäozoologische Forschung maßgeblich von den Erhaltungsbedingungen ab: Feine Fischgräten etwa dürften in den meisten Zeiten unterrepräsentiert sein, da sie auf Ausgrabungen schnell übersehen werden können und sich aufgrund ihrer Fragilität seltener erhalten.

Tierknochen enthalten wichtige Informationen zu den Individuen, wie Tierart, Geschlecht, Belastung, Mangelerscheinungen, Versorgung, Verletzungen, Schlachtalter und Tötungsart etc. Die Auswertung liefert wichtige Hinweise auf die Domestikation und Züchtung von Tierrassen und geht Fragen nach, wie bspw. welche Tiere in einzelnen Perioden und Regionen überwiegend als Fleischlieferanten dienten, welche als Zugtiere bevorzugt wurden bzw. welche Wildtiere gejagt wurden (Abb. V).

A botanikai makro maradványok alatt terméseket, magokat, valamint a famaradványokat értünk (Kroll 2002), míg a fentebb már említett polleneket és spórákat botanikai mikro maradványoknak nevezzük. Mindkettő tartósan száraz, hideg, nedves környezetben, oxigéntől elzártan marad meg. Rajtuk kívül még a szenült, tehát tűzzel érintkezésbe lépő növényi anyagok (pl. IVa–b. ábra) őrződnek meg (Jacomet/Kreuz 1999). A botanikai maradványok vizsgálata a vegetáció- és az agrártörténet számára szolgáltat információt: mit ettek, mely növényeket és milyen módon termesztettek, milyen hozamot tudtak elérni, és milyen következtetéseket lehet mindezekből az információkból a település- és gazdaságtörténetre vonatkozóan levonni. Különös jelentőséggel bír az emberi befolyás tekintetében a domesztikált és kultivált növények (kultúrnövények) és az emberi települések közelében megfelelő életkörülményeket találó növényfajok azonosítása (Gyulai 2010). Az új fajok regionális terjeszkedését „importként" azonosíthatjuk, mint például a római hódítás után az északi provinciákban meghonosodott szőlőtermesztést.

Az archeozoológia szoros kapcsolatban áll az antropológiával, és végső soron a két tudomány hasonló módszereket alkalmaz (Albarella et al. 2017). Az archaeozoológiai kutatás is nagymértékben függ a csontok fennmaradásától: a finom halszálkák valószínűsíthetően

Archäologische Landschaftsaufnahmen – zerstörungsfreie Archäologie: Luftbilder, LiDAR und Geophysik

Parallel mit der Erweiterung des Methodenspektrums invasiver Analytik haben sich auch die Möglichkeiten non-invasiver, zerstörungsfreier Prospektionen, das heißt der (Fern-) Erkundung von potentiellen Fundplätzen, erweitert. Luftbilder, Geländeoberflächenscans mit Laserstrahlen (LiDAR) und geophysikalische Messmethoden gehören inzwischen zu den etablierten Verfahren in der Archäologie, um großflächige Areale zu prospektieren. Sie sind somit wichtige Werkzeuge der historischen Umwelt- und Klimaforschung und werden zumeist in Geographischen Informations-Systemen (GIS) kombiniert und interpretiert. Diese erlauben weitere statistische Analysen und ganzheitliche Auswertungen zur Raumnutzung und -wahrnehmung (Doneus 2013, 102–125; Neubauer et al. 2013; Aufleger/Kunow/Müller 2003).

Luftbildarchäologie ist fast so alt wie das Fliegen selbst, erste Aufnahmen erfolgten bereits zu Beginn des 20. Jahrhunderts (z. B. Stonehenge im Jahr 1906). Zunächst eher Anschauungsobjekte liefernd, etablierte sich die Luftbildarchäologie als eigenständige Methode im Fach schon ab den 1920/30er Jahren. In Ge-

VII

Ikervár (Vas megye): Neolit körárok árkai és belső cölöpsora (2007-es felvétel).

Ikervár (Komitat Vas): Graben und inneren Pfostenreihe einer neolithischen Kreisgrabenanlage (Aufnahme 2007).

Fotó • Foto:
Braasch O. (PLT 25440, Szabó 2016, Cover).

szinte minden korban alulreprezentáltak, hiszen ezek az ásatásokon könnyen észrevétlenek maradnak, és törékenységük miatt kevésbé maradnak meg.
A ránk maradt állatcsontok fontos információkat őriznek meg az egyedekről, például az életkorról, a nemről, a megterhelésről, a tápanyaghiányról, az ellátásról, a sérülésekről, vagy hogy milyen idősen és milyen módon ölték le az állatot. A kiértékelés során fontos adatokat nyerhetünk a domesztikációra és az állatfajok tenyésztésére vonatkozóan, és választ kaphatunk olyan kérdésekre, hogy pl. mely állatokat tartottak az egyes időszakokban, ill. regiókban inkább húsállatnak, és melyeket inkább igavonó állatnak, illetve mely vadállatokra vadásztak (V. ábra).

Régészeti tájfelvételek – roncsolásmentes régészet: légifotók, LiDAR és geofizika

A beavatkozással járó módszerek spektrumának bővülésével párhuzamosan a beavatkozást nem igénylő, a potenciális lelőhelyek roncsolásmentes – előzetes – vizsgálatára irányuló lehetőségek, azaz a távérzékelés is fejlődött. Nagy területek előzetes felmérése már légifotók, a felszín lézersugarakkal történő szkennelése (LiDAR) és geofizikai mérések alapján történik, mindezek a régészet bevett eljárási módszereivé váltak. Következésképp fontos eszközei a történeti környezet- és klímakutatásnak, és többnyire a geográfiai információs rendszeren (GIS) belül kapcsolódnak össze, és itt kerül sor az értelmezésükre is, ami további statisztikai elemzéseket és a térhasználat és térszemlélet teljes körű kiértékelését teszik lehetővé (Doneus 2013, 102–125; Neubauer et al. 2013; Aufleger/Kunow/Müller 2003).
A légirégészet szinte egykorú a repüléssel, az első felvételek már a 20. század elején elkészültek (pl. Stonehenge 1906). Ezt követően az 1920-as, 1930-as években inkább a szemléltetés céljából alakult ki a légirégészet mint önálló módszer, a régészeten belül. Az egykori keleti blokk területén – így Magyarországon is – szisztematikus felhasználására mégis csak az 1990-es évektől került sor, mivel korábban a repülés katonai okokból erősen korlátozott volt. Ma már azonban a régebbi légifelvételeket, fő-

bieten des ehemaligen Ostblockes – so auch in Ungarn – findet sie jedoch erst seit den 1990er systematische Anwendung, da Fliegen aus militärischen Gründen zuvor stark reglementiert war. Heute lassen sich aber auch ältere Luftbilder, vorwiegend gerade aus militärischen Beständen, als archäologisches Luftbildarchiv nutzen. Damit können Veränderungen dokumentiert bzw. inzwischen überbaute Regionen auch rückblickend analysiert und neue Entdeckungen gemacht werden.
Einen Meilenstein in der ungarischen Luftbildarchäologie bilden die Aufnahmen von Otto Braasch, die er überwiegend entlang des Donaulimes, dem *Ripa Pannonica*, in den 1990er Jahren gemacht hat (Visy 2003a). Daraus entstand am Archäologischen Lehrstuhl der Universität Pécs ein Luftbildarchiv (PLT), das seither durch neue, systematische Befliegungen bereichert wird (Szabó 2013a; Szabó 2016). Zugleich wurde auch an der ELTE (Loránd Eötvös Universität Budapest) eine entsprechende Abteilung unter der Leitung von Zoltán Czajlik eingerichtet, die inzwischen ebenfalls über beachtliches Bildmaterial zu archäologischen Fundplätzen Ungarns verfügt (vgl. die Beiträge in: Archaeological Investigations in Hungary – Régészeti Kutatások Magyarországon).
Luftbildarchäologie basiert im Wesentlichen darauf, dass historische Bodeneingriffe die Vegetation beeinflussen können und als solche, insbesondere auf landwirtschaftlich genutzten Flächen, aus der Luft beobachtbar sind. Ein Mauerfundament etwa verhindert tiefere Wurzeltätigkeit und Flüssigkeitszufuhr (Abb. VI; VIIIa), wohingegen Gruben, Gräben, Gräber oder andere Bodeneingriffe einen tiefer reichenden ggf. humoseren Wurzelraum und ein Wasserreservoir bieten (Abb. VII). Während sich im ersten Fall Getreide eher gelb färbt als das umliegende und kleiner bleibt, hält es sich im zweiten Fall länger grün und wächst höher. Diese Sicht- und Erkennbarkeit hängt aber in erheblichem Maße von der Jahres- und Tageszeit, der Art der Bepflanzung und dem Wetter ab (Doneus 2005; Doneus 2013, 168–190; Miklós 2011). Prominenteste Beispiele sind wohl die neolithischen Kreisgrabenanlagen oder die Tells (51–60), die zu weiten Teilen mittels Luftbildarchäologie entdeckt und weitaus seltener ausgegraben wurden (Abb. VII).

ként épp a katonai állományból valókat, régészeti légifotó archívumként is lehet használni. Ezáltal dokumentálni lehet az időközben végbement változásokat, beépült régiók visszamenőleg is vizsgálhatok és új felfedezéseket is lehet tenni.

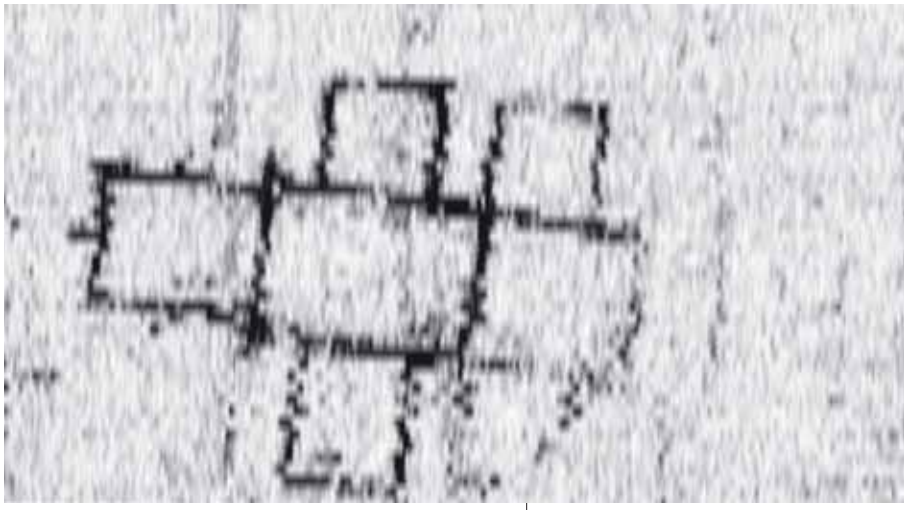
Mérföldkövet jelentenek a magyarországi légirégészetben Braasch Otto felvételei, amelyek főként a dunai limes, a *Ripa Pannonica* mentén készültek az 1990-es években (Visy 2003a). Ebből született meg a Pécsi Tudományegyetem Régészeti Tanszékén egy légifotó archívum (PLT), amelyet azóta újabb, szisztematikus berepülések felvételei gazdagítanak (Szabó 2013a: Szabó 2016). Hasonló módon az ELTE-n is kialakítottak egy ennek megfelelő részleget, Czajlik Zoltán vezetésével, amely ugyancsak értékes képanyaggal rendelkezik már Magyarország régészeti lelőhelyeit illetően. (vö. a Régészeti Kutatások Magyarországon).

A légirégészet azon alapszik, hogy a talajban végbement történeti beavatkozások a vegetációra is kihatással lehetnek, ami pedig – különösen a mezőgazdasági művelés alatt álló területeken – a levegőből is látható. Egy falalapozás megakadályozhatja a mélyebb gyökérképződést és a vízáramlást (VI; VIIIa. ábra), míg az árkok, gödrök, sírok vagy más talajban történt beavatkozások mélyebbre nyúló, adott esetben humuszos gyökérkörnyezetet teremthetnek, és víztárolóként is szolgálhatnak (VII. ábra). Így az első esetben a gabona a többihez képest sárgásabb színezetet kap, és alacsonyabb marad, a második esetben hosszabb ideig marad zöld és magasabbra nő. A láthatóság és felismerhetőség azonban jelentős mértékben függ az év- és napszaktól, a beültetéstől és az időjárástól (Doneus 2005; Doneus 2013; 168–190; Miklós 2011). A legjelentősebb eredmények minden bizonnyal a neolit körárkokkal vagy a tellekkel kapcsolatosak (51–60), amelyeknek nagy részét a légirégészet segítségével fedezték fel, de csak kevés lett közülük ténylegesen feltárva (VII. ábra). Ezen túl a fentebb említett római épületek és útszakaszok Duna menti azonosítását is meg lehet említeni ebben az összefüggésben (Visy 2011).

Módszertanilag hasonló, mégis jelentősen drágább és más struktúrákat és objektumokat megcélzó módszer a LiDAR (*light detection*

a

b

Aber auch die oben erwähnte Identifizierung von römischen Bauten und Straßenverläufen entlang der Donau kann in diesem Zusammenhang erwähnt werden (Visy 2011).

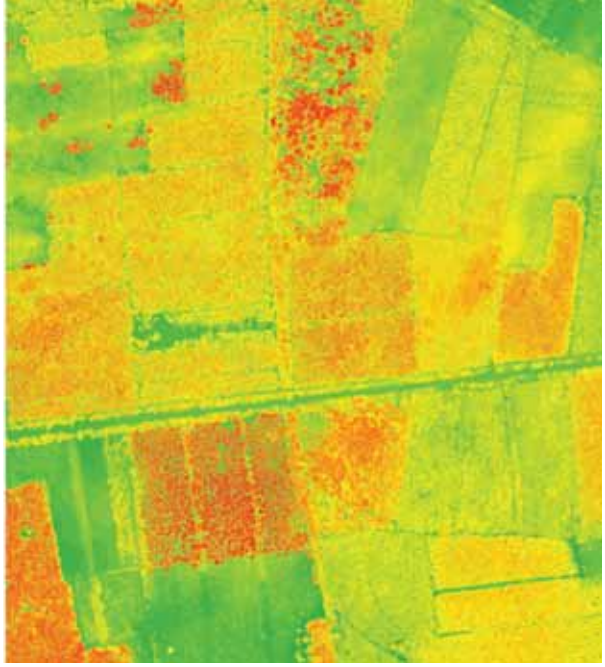
Methodisch verwandt, jedoch deutlich aufwendiger und auch auf andere Strukturen und Befunde abzielend, ist das LiDAR-Verfahren (*light detection and ranging*). Diese Methode dient der Oberflächenmessung und basiert auf der Reflektion von auf die Erdoberfläche ausgestrahlten Laserstrahlen (Doneus et al. 2013; Doneus 2013, 210–221). Ermöglicht wird dabei auch die Vermessung bewaldeten Gebietes, welches für die meisten Prospektionsmethoden sonst nicht durchdring- oder erschließbar ist. Feinste Terrainunterschiede lassen anthropogene Handlungen aufspüren: Tells, Terrassierungen oder Wallanlagen sowie (Grab-)Hügel lassen sich in Oberflächenmodellen großer Regionen leicht auffinden (Abb. 3/3). Auch für die Erforschung linearer Wall-Graben-Systeme wie dem sogenannten Csörsz-Graben (Abb. IX) ergeben sich mit dieser Methode neue Möglichkeiten.

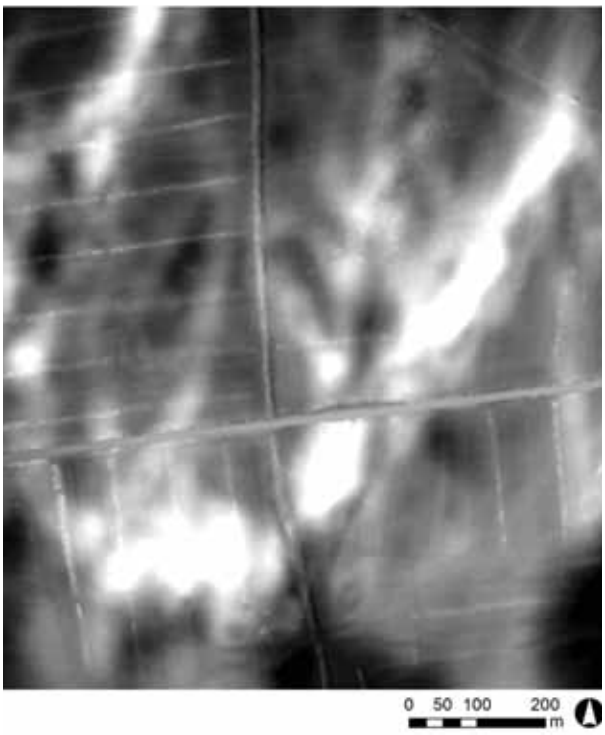
VIII

Keszthely-fenékpuszta, római kori épület az erőd déli temetőjében:
***a.** Légifotón (2002);* ***b.** Georadar mérés alapján (2007).*

Keszthely-Fenékpuszta, römerzeitlicher Bau im Bereich des Gräberfeldes vor der Südmauer der Festung:
***a.** Auf einem Luftbild (2002);* ***b.** Auf einer Georadarabbildung (2007).*

Heinrich-Tamáska/Müller/Straub 2012, fig. 57 (a); Heinrich-Tamáska 2013a, Ic (b).

IX

A Csörsz-árok Hajdúböszörmény és Hajdúhadház közötti szakaszának LiDAR-felszín- és domborzatmodellje.

LiDAR-Oberflächen- und Reliefmodell des Csörsz-Grabenabschnittes zwischen Hajdúböszörmény und Hajdúhadház.

Bálint/Szabó 2017, Fig. 4.

and ranging) technika, amely a felszín mérését szolgálja, és a földfelszínre juttatott lézersugarak visszaverődésén alapszik (Doneus et al. 2013; Doneus 2013, 210–221). Lehetővé teszi az erdős területek modellezését is, amelyek a legtöbb távérzékelési vizsgálati módszer számára nem hozzáférhetők. A legapróbb felszíni különbségek is kimutathatnak antropogén hatásokat; a telleket, a terasszírozásokat és sáncépítményeket – csakúgy, mint a (sír)halmokat – könnyen fel lehet ismerni a nagy területről készített felszíni modelleken (3/3. ábra). Az olyan lineáris sáncárok rendszerek kutatásában, mint például az ún. Csörsz-árok, szintén születtek új eredmények ezzel a módszerrel. Ez a keltezésé-

Dieses hinsichtlich der Datierung umstrittene Bodendenkmal – das vom Donauknie bis zum Eisernen Tor über 500 Kilometer Länge das Alföld durchquert (vgl. 144–146, Abb. 4/11, 4/III; Heinrich-Tamáska 2014b) – ist bis heute teils im Gelände sichtbar, wohingegen andere Abschnitte sich mithilfe von LiDAR-Verfahren ausgezeichnet erfassen lassen (Bálint/Szabó 2017; Abb. IX).

Im Vergleich geradezu kleinräumig – obwohl auch hier mehrere Hektar untersucht werden können – erfolgt der zielgerichtete Einsatz geophysikalischer Prospektionsmethoden (Doneus 2013, 222–240). Dabei nimmt aufgrund von Kosten, zeitlichem Aufwand, Flächenleistung und Interpretierbarkeit die Geomagnetik in der Archäologie eine zentrale Rolle ein. Aber auch andere Methoden wie die Geoelektrik oder das Bodenradar (*ground penetrating radar - GPR*) spielen eine Rolle (Heilig/Kovács/Pattantyús 2011; Schulz 2003). Während mit der Geoelektrik, wie der Name schon verrät, elektrische Spannungswiderstände und Stromstärken von der Erdoberfläche aus gemessen werden, arbeitet das Radar tatsächlich wie ein umgedrehtes, „normales" Radar (*radio detection and ranging*). Durch die Reflexion von elektromagnetischen Wellen werden unterschiedliche horizontale Schichten erfasst und man kann z. B. ausgezeichnet Fundamente detektieren (z. B. Abb. VIIIb).

Wohl am geläufigsten ist aber aus oben genannten Gründen die geomagnetische Prospektion. Dabei kommen zunehmend Mehrkanalsysteme zum Einsatz, bei denen mehrere Sonden nebeneinander montiert eine großflächige Prospektion erlauben – sei dies händisch (Abb. Xa) oder fahrzeuggestützt (Abb. Xb) geführt. Dieses Verfahren bedient sich der unterschiedlichen magnetischen Eigenschaften vor variierenden Untergründen. Gemessen wird die Abweichung vom Erdmagnetfeld, d. h. Messtiefe, Signalstärke etc. hängen jeweils von Art und Größe des Befundes ab. Gruben, Gräber oder Häuser sind Erdeingriffe. Verfüllt sind diese meist mit anderem Material, dies kann z. B. schlicht humoser ausfallen, was zu marginal abweichenden, aber messbaren magnetischen Eigenschaften führt. Auch Mauern und Fundamente sind, in Abhängigkeit vom Gestein, gut detektierbar. Sehr deutlich sind auch Feuerstellen, Öfen, Steinansamm-

ben vitatott objektum – amely a Dunakanyartól a Vaskapuig, az Alföldet átszelve, 500 kilométer hosszan húzódik (vö. 144–146, 4/11; 4/III. ábra; Heinrich-Tamáska 2014b) – a mai napig részben látható a terepen, a többi szakasza pedig LiDAR technika segítségével észlelhető (Bálint/Szabó 2017; IX. ábra).

Ehhez képest kisterületi alkalmazásnak tűnnek – bár velük is több hektárnyi terület kutatható – a előzetes geofizikai vizsgálati (= proszpekciós) módszerek (Doneus 2013, 222–240). Ezek közül a költségeket, időbeli ráfordítást, a terület teljesítményét és az értelmezési lehetőségeket figyelembe véve a geomágnesesség kap központi szerepet a régészetben, de fontosak olyan más módszerek is, mint a geoelektronika vagy a talajradar (*Ground penetrating radar – GPR*; Heilig/Kovács/Pattantyús 2011; Schulz 2003). Míg az elektronikával értelemszerűen az elektromos feszültséget és az áramerősséget lehet mérni a földfelszínről, addig a radar úgy működik, mint egy „megfordított", normál radar (*radio detection and ranging*), amely az elekromágneses hullámok visszaverődéséből különböző horizontális rétegeket alkot, s ezekből kiválóan kiolvashatók például a falalapozások (pl. VIIIb. ábra).

lungen oder Grabensysteme sichtbar. Jedoch kann keineswegs alles entdeckt werden und eine magnetische Prospektion niemals eine Ausgrabung ersetzen.

Das Problem der magnetischen Prospektionen illustriert sehr anschaulich das Beispiel des Gräberfeldes von Szólád (211–220). So zeigten sich im Magnetbild der Nekropole so gut wie keine Grabgruben. Erst die Ausgrabung erklärte dieses Rätsel: Die mehrere Meter in den anstehenden Lössboden eingegrabenen Grabgruben wurden äußerst sorgfältig wieder mit dem entnommenen Material verfüllt, so dass die nur kurz offenstehenden Erdeingriffe magnetisch nicht auffällig sind. Was man dagegen aber sehen konnte – wenngleich es sich erst nachträglich erklärte – waren kleinere Anomalien, die das Resultat eines bereits in der Antike erfolgten Grabraubes durch Schächte darstellen.

Anders verhielt es sich im vermuteten Siedlungsbereich. Hier ergab die Magnetik auf kleinstem Raum eine solche Anzahl von Anomalien, dass von einer modernen Störung ausgegangen wurde (Abb. XI). Erst ein kleiner Suchschnitt, der auf wenigen Quadratmetern unzählige Gruben, Pfosten, Feuerstellen, bron-

X

Geomagnetikai mérések terepen:
***a.** kézi meghajtással Szóládon (2009);*
***b.** gépkocsival, a mušovi langobárd temető területén (2010).*

Geomagnetische Messungen im Feld:
***a.** Händisch in Szólád, 2009;*
***b.** Fahrzeuggestützt auf dem Gebiet des langobardischen Gräberfeldes von Mušov, 2010.*

Fotó • Foto: WINGER D.

A fent felsorolt jellemzők miatt mégis a geomágneses felmérés a legelterjedtebb előzetes vizsgálati eljárás, melynek során mindinkább többcsatornás rendszereket alkalmaznak; ilyenkor több szondát illesztenek össze, ezáltal lehetővé téve nagy felületek mérését – s mindezt kézzel (Xa. ábra) vagy járművel (Xb. ábra) lehet irányítani. Ez az eljárás a változó altalajok különböző mágneses tulajdonságaira épül. A Föld mágneses mezejétől való eltérést méri, a mérési mélység, jelerősség, stb. tehát az objektumok típusától és méretétől függ. A gödrök, árkok vagy házak a föld bolygatásával jöttek létre. A mélyedések sokszor más anyaggal töltődnek fel, ami lehet például egyszerű humusz, amely csak kissé eltérő, ámbár mérhető mágneses tulajdonságokat mutat. A falak és alapozások – a kőzettől függően – szintén jól mérhetők. Jól kivehetők a tűzhelyek, kemencék, kőkoncentrációk vagy árokrendszerek. Semmi esetre sem lehet azonban ezzel mindent felfedezni és a mágneses előzetes felmérés soha nem helyettesíti az ásatást.

A mágneses vizsgálatok problémáját jól illusztrálja a szóládi temető példája (211–220). A temető mágneses képe ugyanis jóformán egy sírgödröt sem mutatott ki. Csak az ásatás derített fényt a talányra: a löszbe több méter mélyen beásott sírgödröket nagyon gondosan a kitermelt földdel temették be, így a rövid ideig nyitva hagyott objektum mágnesesen alig volt észlelhető. Ezzel szemben az azonnal látható, de csak később megmagyarázható kisebb anomáliák az antik sírrablások aknáinak bizonyultak.

Egy másfajta képet kaptunk a feltételezett település területén. Itt a mágnesesség olyan mértékű anomáliákat mutatott egy kis területen, hogy modern kori bolygatást feltételeztek (XI. ábra). Elsőként egy kis kutatóárok igazolta a mágneses mérés alapvető helyességét, amelyben kevés négyzetméteren számos gödör, cölöplyuk, tűzhely, bronz- és vaskori, valamint késő antik objektumok, illetve egy avar kori kemence került felszínre. Természetesen a geomágnesesség nem tud datálni, és a különböző rétegeket és objektumokat végeredményben egy kétdimenziós képben sűríti össze, amely egy hosszú és intenzív használatról ilyen zavaros mérési képet adhat.

ze-, eisenzeitliche und spätantike Befunde sowie awarenzeitliche Öfen erbrachte, zeigte die prinzipielle Richtigkeit der magnetischen Messung. Allerdings datiert Magnetik eben nicht und mehrere Schichten und Befunde werden letztlich zu einem zweidimensionalen Bild zusammengefasst, was bei einer langen intensiven Nutzung zu einem eher konfusen Messergebnis führen kann.

Interaktion von Mensch und Natur: Von der konventionellen physischen Anthropologie über Isotopenarchive zur Paläogenetik

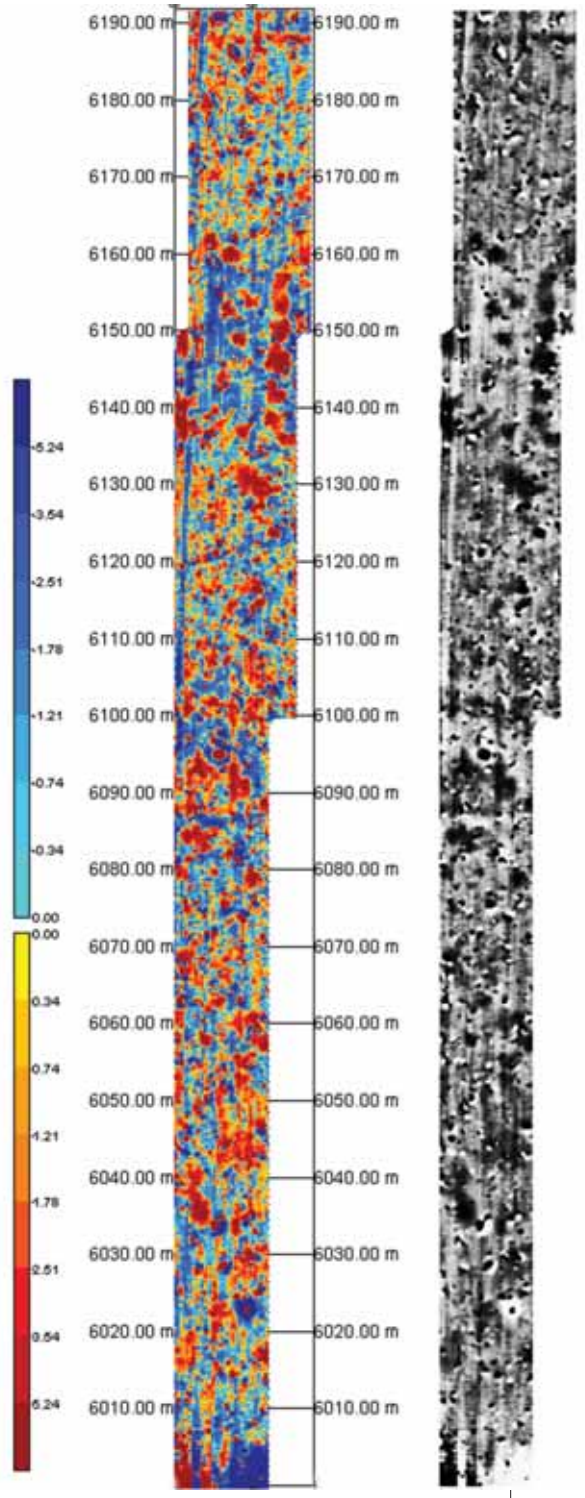
Die physische Anthropologie untersucht menschliche Überreste in sehr variablen Überlieferungsformen, es kann sich dabei um Skelettreste, Leichenbrand, Mumien, Moorleichen u. ä. handeln. Ihre primäre Aufgabe besteht darin Alter, Geschlecht, Körperhöhe und Krankheiten oder Verletzungen mithilfe v. a. morphologischer und metrischer Verfahren zu bestimmen und zu beschreiben. Diese Daten bilden die Grundlage für die Rekonstruktion individueller Lebensdaten und – bei vergleichenden Analysen – für die Erarbeitung demographischer Modelle (Herrmann et al. 1990).

Die Isotopenforschung ist ein relativ junger Zweig der physischen Anthropologie, der auch als Bioarchäometrie bezeichnet wird (Alt 2009; Meller/Alt 2010; Burger/Kaiser/Schier 2012; Grupe 2017). Es gibt einige Isotope, die im Körper von Mensch und Tier eingelagert werden und wertvolle Hinweise auf Lebensbedingungen und -abschnitte liefern (z. B. Abb. XII). Am geläufigsten ist dabei die Untersuchung der C-/N-Isotopie, die Rückschlüsse auf die Ernährung der verstorbenen Individuen erlaubt. Mittels der Analyse im Körper eingelagerter Stickstoff-Isotope ($\delta^{15}N$) kann die Position innerhalb der Nahrungskette (Herbivore, Omnivore, Karnivore) bzw. ggf. der Milch- und Käsekonsum sowie die Nutzung von terrestrischen oder maritimen Ressourcen unterschieden werden (z. B. Knipper et al. 2012). Kohlenstoff-Isotopie (gemessen als $\delta^{13}C$) eignet sich hingegen vor allem zur Unterscheidung unterschiedlicher Photosynthese-Zyklen (C3 vs. C4-Pflanzen), um somit etwa abweichende Nahrungsgrundlagen erkennbar zu machen. Bedeutsam ist

Az ember és a természet kölcsönhatása: a hagyományos antropológiától az izotóparchívumokon át a paleogenetikáig

A fizikai antropológia emberi maradványokat vizsgál, melyek különböző formában maradtak meg mint csonttestek, halotti hamvak, múmiák vagy mocsári hullák. Elsődleges feladata, hogy meghatározza és leírja az egyes morfológiai és metrikus jellemzők alapján a halott életkorát, nemét, testmagasságát és a betegségeit. Ezek az adatok szolgáltatják az alapot az egyének életére vonatozó információk rekonstruálásához és a demográfiai modellek kidolgozásához szükséges összehasonlító elemzésekhez (Herrmann et al. 1990).

Az izotópkutatás az antropológia viszonylag fiatal ága, amelyet bioarcheometriának is szoktak nevezni (Alt 2009; Meller/Alt 2010; Burger/Kaiser/Schier 2012; Grupe 2017). Egyes – az emberi és állati szervezetben elraktározódó – izotópok segítségével értékes következtetések vonhatók le az emberi életkörülményekről, valamint életszakaszokról (pl. XII. ábra). A legelterjedtebb a C és N izotóp vizsgálata, amelyek az elhunyt táplálkozására adnak választ. A nitrogén izotópok ($\delta^{14}N$) elemzésével a táplálkozási lánc pozíciói (növényevő, mindenevő, húsevő) különböztethetők meg, adott esetben pedig a tej- és sajtfogyasztás, valamint a szárazföldi és tengeri alapú étkezés is elkülöníthető (pl. Knipper et al. 2012). A szénizotóp ($\delta^{13}C$) viszont elsősorban a különböző fotoszintézis-ciklusok (C3 vs. C4-növények) elválasztására alkalmas, és ezáltal eltérő táplálkozási alapokat ismer fel, pl. képes a köles fogyasztásának kimutatására más szántóföldi terménnyel szemben (Hakenbeck et al. 2010). A táplálkozásban megfigyelhető különbségeket vizsgálja egy nemrégiben megjelent tanulmány, amely az 5. század középső harmadára keltezhető magyarországi sírokból származó, torzított koponyás egyénekkel foglalkozik. Mutatnak-e nomádokra jellemző táplálkozási szokásokat azok az egyének, akik a régészeti leletek és antropológiai jellegzetességek alapján (4/19a.; 5/3. ábra) idegenként, ill. „hunként" határozhatók meg? Érdekes módon nem: az 5. századi „hun" népesség és a helyi római lakosság kö-

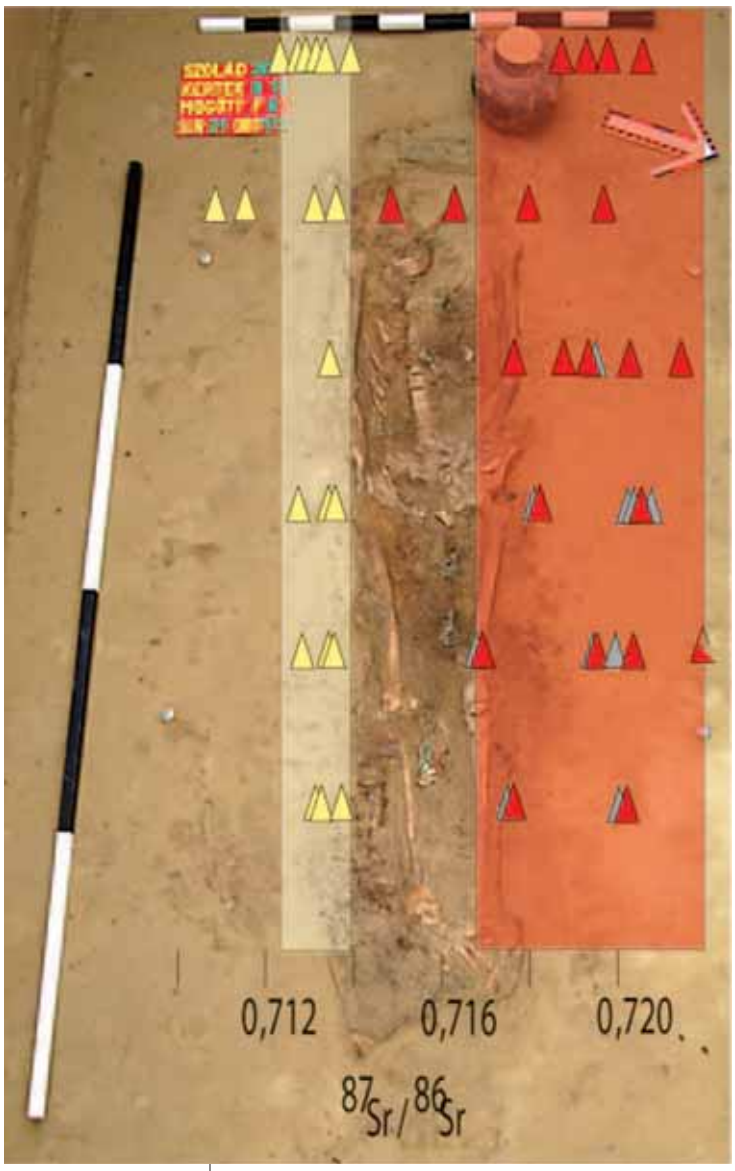
dies vor allem hinsichtlich des Auftretens von Hirse gegenüber anderen Ackerfrüchten (Hakenbeck et al. 2010). Die kürzlich vorgelegten Ergebnisse der Analysen an Individuen mit deformiertem Schädel aus Gräbern des mittleren Drittels des 5. Jahrhunderts aus Ungarn zielten daher darauf ab, solche Differenzen in der Ernährungsweise nachzuweisen: Weisen Individuen, die aufgrund der Grabbeigaben oder anthropologischer Spezifika (Abb. 4/19a; 5/3) als fremd oder „hunnisch" eingestuft werden, auch die Ernährungsgewohnheiten von No-

XI

Szólád, geomagnetikai mérések eredménye a Balaton egykori partja mentén, intenzív, többréteges települési nyomokkal a bronzkortól az avarkorig.

Szólád, Ergebnisse der geomagnetischen Messungen am ehemaligen Balatonufer mit intensiven, mehrschichtigen Siedlungsspuren der Bronze- bis Awarenzeit.

RGK 2009 (Rummel Chr. • Schafferer G. • Winger D.).

XII

Szólád, 21-es sír: példa a különböző stroncium izotóp-értékek ábrázolására – Közép-Európa löszvidékein ezek többnyire 0,71 körül vannak.

Szólád, Grab 21: Beispiel für die Darstellung unterschiedlicher Strontiumisotopenwerte – in den Lössgebieten Mitteleuropas liegen diese meist im Bereich um 0,71.

Grafika • Grafik: Winger D. (Peters/Freeden 2012b, Fig. 44).

zött nem sikerült feltűnő táplálkozási különbséget kimutatni (Hakenbeck et al. 2017).

Elsősorban a táplálkozásra vonatkozó információk nyerhetők a stabil izotóp mérések segítségével. Az izotópok aránya ugyanis a geológiai alaptalaj szerint is változik, és ezáltal eldönthetővé teszi, hogy az egyes személyek táplálékukat egy bizonyos régióból szerezték-e be vagy sem. A kalcium helyett a stroncium épül be a fogakba és a csontokba, s különösen a végleges fogak valóságos „archívumként" funkcionálnak (Knipper 2004; Bentley 2006; Tütken/Knipper/Alt 2008; Meller/Alt 2010). Ez a folyamat a születéssel kezdődik és nagyjából a pubertás kor végéig tart. Ez azt jelenti tehát, hogy a fogakban és a környezetben – különösen a lelőhely környékén – mért stroncium-izotópok (87Sr/86Sr) aránya alapján, indirekt módon, meg lehet határozni, hogy a személy abmaden auf? Interessanterweise nein: Zwischen den „hunnischen" Gräbern des 5. Jahrhunderts und denen der lokalen römischen Bevölkerung ließen sich keine auffälligen Unterschiede in der Ernährung nachweisen (Hakenbeck et al. 2017).

Primär sind es auch Ernährungsinformationen, die mittels der Analyse der stabilen Strontium-Isotope gemessen werden. Allerdings differieren deren Anteile je nach Alter des geologischen Untergrundes und erlauben somit Antworten auf die Frage, ob einzelne Personen Nahrung aus einem bestimmten Gebiet bezogen oder nicht. Strontium wird anstelle von Calcium in Zähnen und Knochen eingelagert, wobei insbesondere die keinem Umbau mehr unterliegenden Zähne als Archive eine besondere Rolle spielen (Knipper 2004; Bentley 2006; Tütken/Knipper/Alt 2008; Meller/Alt 2010). Sie werden ab dem Zeitraum um die Geburt und bis etwa zum Ende der Pubertät ausgebildet. Das heißt, durch den Vergleich der Strontium-Isotopenanteile (wobei das Verhältnis der $^{87}Sr/^{86}Sr$-Isotope zueinander gemessen wird) in Zähnen und Umland insbesondere des Fundortes (Maurer et al. 2012), kann indirekt erschlossen werden, ob die Person aus der Region stammt, wo sie bestattet worden ist. Durch den Vergleich zu unterschiedlichen Zeitpunkten ausgebildeter Zähne kann man weiterhin Veränderungen in Kindheit/Jugend feststellen, die wiederum auf Mobilität zu Lebzeiten des Individuums schließen lassen. Allerdings begegnen über weite Regionen Mitteleuropas ähnliche Ausgangsgesteine und kleinräumig differierende geologische Situationen können zu Mischsignalen führen. Damit lässt sich zwar relativ eindeutig feststellen, ob jemand fremd ist (bzw. fremde Nahrung zu sich nahm), woher dieser Jemand aber stammt (Herkunftsbestimmung), ist nicht vergleichbar eindeutig aufzeigbar.

Solche Analysen führte man bspw. an Individuen aus den Gräberfeldern von Keszthely-Fenékpuszta durch (177–186). An diesem Fundplatz konnten Bestattungen vom 4. bis zum 9. Jahrhundert n. Chr. Bevölkerungskontinuität im Gegensatz zu Migrationen untersucht werden. Interessanterweise zeigten die Gräber sämtlicher Perioden einen sehr hohen Anteil (über 80%) lokaler Werte (Schweissing/

ból a régióból származik-e, ahol eltemették. A különböző időpontokban kifejlődött fogak összehasonlítása révén további gyermek-, illetve fiatalkori változásokra, ezekből pedig az egyénnek egyes életszakaszában történt mobilitására lehet következtetni. Közép-Európában azonban sok helyen, egymástól távol eső régiókban is, hasonló alapkőzettel találkozunk, és a kis területen belül kimutatható geológiai különbségek kevert értékekhez vezethetnek. Ezáltal azt ugyan elég biztosan meg lehet állapítani, hogy az adott egyén idegen-e (illetve hogy idegen eredetű táplálékot vett-e magához), de hogy honnan származik (eredet meghatározás), az már nem egyértelmű.

Ilyen elemzéseket végeztek pl. a Keszthely-fenékpusztai temetőből származó egyéneken (177–186). Ezen a lelőhelyen a Kr. u. 4. és 9. század között elhunytakat vizsgálták, hogy következtetéseket vonhassanak le a helyi lakosság kontinuitását és a migráció kérdését illetően. Érdekes módon az összes periódus sírjában igen magas volt a helyi érték (80% feletti) aránya (Schweissing/Heinrich-Tamáska 2011). További aktuális példák e témában a *„A langobárdok mobilitása és migrációja"* című projekt (211–220; Alt et al. 2014; Freeden/Vida/Peters 2017) vagy a magyar-német kutatási terv, a *„Mobilitás és a népesség átalakulása a Kárpát-medencében a Kr. u. 5–7. században. Változó társadalmak és identitások"* és az őskori témájú projekt *„Migráció és kulturális változás a bronzkori Kárpát-medencében"* (Earle et al. 2014).

A stroncium mellett az oxigén izotópok vizsgálata is lehetséges. Az eljárás hasonló módon működik, de mivel az oxigén a rendelkezésre álló ivóvízen alapszik, a különbségek nagy területre vonatkozóan inkább a tengertől való távolságból és a tengerszint feletti magasságból, a klíma és a csapadék viszonyokból adódnak (Tütken/Knipper/Alt 2008). Mivel azonban az oxigénhányad évente is ingadozik, a módszer kevésbé tűnik kiforrottnak, és értelmezési lehetőségei még vitatottak. A stabil kén és ólom izotópok vizsgálata ugyan gyerekcipőben jár még, de minden bizonnyal szintén szolgálhat a helyváltoztatással kapcsolatos információkkal.

Indirekt módon a térbeli háttér teszi lehetővé az egyes populációk genetikai különbségeinek mérését is. Ez egyszerűen azon alapszik, hogy

XIII

A dendrokronológiában alkalmazott Crossdating-módszer vázlata egy referenciasor kialakítására egy élőfából.

Schematische Darstellung des von der Dendrochronologie angewendeten Überbrückungsverfahrens zur Erstellung einer Referenzreihe, ausgehend von einem lebenden Baum.

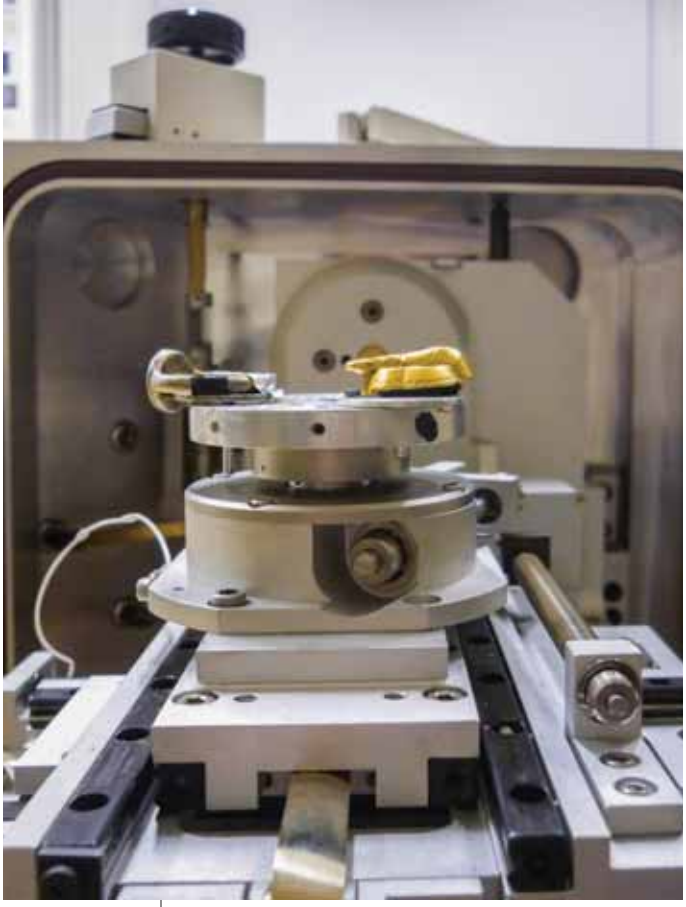
Westphal 2002, 194.

Heinrich-Tamaska 2011). Weitere aktuelle Beispiele sind etwa das Projekt „*Mobilität und Migration der Langobarden*" (211–220; Alt et al. 2014; Freeden/Vida/Peters 2017), das ungarisch-deutsche Forschungsvorhaben "*Mobility and Population Transformation in the Carpathian Basin of the 5th to 7th Century A.D., Changing Societies and Identities*" oder in der Vorgeschichte die Untersuchungen zu „*Migration und kulturelle Veränderungen im bronzezeitlichen Karpatenbecken*" (Earle et al. 2014).

Neben Strontium ist auch die Analyse von Sauerstoff-Isotopen möglich. Das Verfahren funktioniert ähnlich, jedoch basiert der Sauerstoff auf dem verfügbaren Trinkwasser und die Unterschiede resultieren eher großräumig aus dem Abstand zum Meer und der Höhe über dem Meeresspiegel, dem Klima und dem Niederschlag (Tütken/Knipper/Alt 2008). Da die Sauerstoffanteile auch jährlichen Schwankungen unterliegen, erscheint die Methode weniger eindeutig und ist hinsichtlich ihres Aussagepotentials strittiger. Gleichsam in den Kinderschuhen stecken noch Versuche mittels stabiler Schwefel- oder Blei-Isotope Informationen zu Ortswechseln zu erhalten.

Indirekt sind es auch räumliche Hintergründe, die die genetischen Varianzen einzelner Populationen messbar machen. Dies beruht schlicht darauf, dass eine räumliche Anwesenheit zur Fortpflanzung notwendig ist und sich somit Unterschiede ergeben, wenn etwa über mehrere Generationen Populationen geographisch separiert leben.

Grundsätzlich lassen sich mit der Analyse alter DNA (aDNA) Fragen zu drei verschiedenen

XIV

Egy REM-EDX műszer mintakamrája az Eötvös Loránd Tudományegyetem Kőzettani Tanszékén.

Probenkammer eines REM-EDX-Gerätes am Lehrstuhl für Mineralogie der Eötvös Loránd Universität, Budapest.

Fotó • Foto: BENDŐ Zs.

térbeli jelenlét szükséges a szaporodáshoz, és így ha az egyes populációk több generáción át geográfiailag elkülönülve élnek, különbségek alakulnak ki közöttük.

Az archaikus DNA (aDNS) elemzéssel alapvetően három különböző kérdéskörre keresünk választ (Meller/Alt 2010; Burger/Kaiser/Schier 2012):

- Populációs struktúrákra – azaz, hogy menynyire hasonlóak vagy különbözőek az egyes populációk, és volt-e interakció közöttük;
- Az egyének közötti rokonságra;
- Bizonyos markerekre egyéni szinten, mint pl. a nem, a haj- vagy a szemszín, a laktózérzékenység és hasonlók.

Ez azonban jelentős mértékben függ a minta minőségétől, tehát hogy az aDNS milyen állapotban maradt meg, olvasható, értékelhető-e, illetve nem szennyezett-e. A megtartás- és költségbeli okok miatt inkább még a mitokondriális aDNS (mtDNA) vizsgálatai dominálnak, amely sokkal gyakrabban fordul elő minden sejtben, és jelentősen rövidebb is. Ezzel azonban „csak" az anyai vonalra lehet következtetni, hiszen csak a petesejt mitokondriumai reprodukálódnak és öröklődnek.

2003 óta működik genetikai labor Mende Balázs Gusztáv vezetésével a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának Régészeti Intézetében. A fen-

Komplexen beantworten (Meller/Alt 2010; Burger/Kaiser/Schier 2012):

- Zu Populationsstrukturen, also, wie ähnlich oder verschieden einzelne Populationen sind und ob Interaktion zwischen ihnen stattfanden;
- Zu Verwandtschaft von Individuen untereinander;
- Zu bestimmten Markern auf individueller Ebene, wie z. B. Geschlecht, Haar- oder Augenfarbe, Lactose-Verträglichkeit oder ähnliches.

Dies hängt aber maßgeblich von der Probenqualität ab, also wie viel aDNA in welchem Zustand überhaupt enthalten, les- und interpretierbar sowie nicht kontaminiert ist. Aus Erhaltungs- und Kostengründen dominiert noch die Analyse der deutlich häufiger in jeder Zelle vorkommenden und deutlich kürzeren Stränge der mitochondrialen aDNA (mtDNA). Mittels dieser kann aber „nur" auf die mütterliche Linie geschlossen werden, da sich nur die Mitochondrien der Eizelle reproduzieren und vererben.

Seit 2003 wird am Archäologischen Institut des Geisteswissenschaftlichen Zentrums der Ungarischen Akademie der Wissenschaften unter der Leitung von Balázs Gusztáv Mende ein archäogenetisches Labor betrieben. Als Teil des oben erwähnten Projektes „*Mobility and Population Transformation in the Carpathian Basin*" werden seit 2014 Individuen aus reichen Bestattungen der Frühawarenzeit einer Verwandtschaftsanalyse unterzogen und nach Einwanderern dieser Zeitphase gesucht. Nach östlichen Verwandten der frühen Ungarn wird zudem in der Ukraine, anhand von aDNA-Analysen der Nekropole von Ujelg, gesucht (Szécsényi-Nagy/Mende 2016).

Zu beachten bleibt dabei, dass mit biologischen Methoden biologische Fragen beantwortet werden: Die biologische Verwandtschaft beweist nicht die Zugehörigkeit zu einer sozialen Konstruktion wie bspw. zu gesellschaftlichen oder ethnischen Gruppen. Individuen mögen andersherum biologisch nicht verwandt sein, durch Patenschaften, Heiraten oder Adoptionen bzw. der Zugehörigkeit zur sozialen Familie aber zeitgenössisch durchaus als verwandt gegolten haben. Der moderne Archäologe muss also nicht nur die Fragen und Methoden kennen, er muss sich v. a. stets da-

tebb említett *„Mobilitás és a népesség átalakulása a Kárpát-medencében"* projekt részeként 2014-től több gazdag kora avar kori temetkezés embertani anyagán végeztek rokonsági vizsgálatokat, és keresték ennek az időszaknak a bevándorlóit. A korai magyarok keleti rokonai után kutatnak Ukrajnában is, mégpedig az Ujelgi temető aDNS-ei alapján (Szécsényi-Nagy/Mende 2016).

Nem szabad azonban elfelejteni, hogy biológiai jellegű módszerekkel csak biológiai illetőségű kérdéseket lehet megválaszolni: egy biológiai rokonság nem bizonyít egy társadalmi konstrukcióhoz – például egy társadalmi vagy etnikus csoporthoz – való tartozást. Másfelől a patronálás, a házasság vagy az adopció, illetve a társadalmi családhoz való tartozás alapján az egyének mégis rokonoknak tekinthetők, még ha biológiailag nem is kötődnek egymáshoz. A modern régésznek tehát nemcsak a kérdéseket és módszereket kell ismernie, hanem annak is a tudatában kell lennie, hogy az objektívnek vélt természettudományos válaszok bölcsészettudományi kiértéklést is igényelnek.

Keltezési módszerek és anyagvizsgálat

Az ún. abszolút kronológia módszerei közül itt csak a két leggyakrabban alkalmazott technikát vázoljuk fel, a klímarekonstrukció kapcsán már említett dendrokronológiát és a radiokarbon módszert.

A fa, mint a többi szerves anyag is, csak speciális körülmények között marad meg, száraz állapotban (pl. épületekben), faszén formájában vagy levegőtől elzárt környezetben (pl. vízben). A dendrokronológia az évgyűrűs módszeren alapszik, tehát a fák vékony és vastag gyűrűinek sorrendjén, amely a mindenkori növekedési időszakra jellemző. Az azonos régióból származó, azonos fajhoz tartozó és azonos időben nőtt fák évgyűrűinek hasonló mintázata lehetővé teszi az egyidejű pozíciók megállapítását. A mérési sorozatok a végeiknél átfedik egymást, így lépésről-lépésre hosszabbodik meg a belőlük felépülő kronológiai sor. Így élő fákból kiindulva a keresztdatálás (*Crossdating-Method*: XIII. ábra) módszerével mindig egyre idősebb fák segítségével évgyűrűs naptárat dolgoztak ki, az adott fafajra és régióra vonatkozóan időben egészen messzire (a tölgy

rüber bewusst sein, dass auch die vermeintlich objektiven naturwissenschaftlichen Antworten einer geisteswissenschaftlichen Bewertung bedürfen.

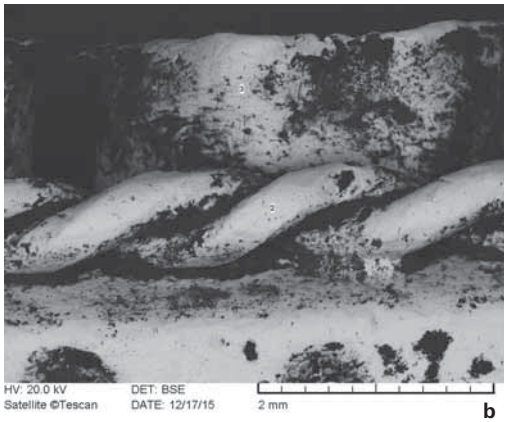
Datierungsmethoden und Materialanalysen

Von den so genannten absoluten Datierungsmethoden sollen hier nur zwei der am häufigsten eingesetzten skizziert werden: die im Zusammenhang der Klimarekonstruktion bereits erwähnte Dendrochronologie (= „Lehre vom Baumalter") sowie die Radiokarbon- bzw. Radiokohlenstoff-Methode.

Wie andere organische Materialien auch überdauern Hölzer nur unter besonderen Bedingungen, in trockenem Zustand (z. B. in Gebäuden), als Holzkohle oder unter Luftabschluss (z. B. in Gewässern). Die Dendrochronologie beruht auf dem Jahrringmuster, also der Abfolge von schmalen und breiten Ringen von Bäumen, welches charakteristisch für den jeweiligen Wuchszeitraum ist. Die Ähnlichkeit des Jahrringmusters von gleichzeitig gewachsenen Bäumen aus derselben Region und derselben Holzart erlaubt die Bestimmung von synchronen Positionen zueinander. Überlappen sich dabei die Messreihen an ihren Enden, so verlängern sich die daraus entstehenden Chronologien Schritt für Schritt. Ausgehend von lebenden Bäumen werden somit durch dieses Überlappungsverfahren (*Crossdating-Methode*, Abb. XIII) mit immer älteren Hölzern Jahrringkalender für die jeweilige Holzart und Region bis in weit zurückreichende Zeiten (für Eiche in Mitteleuropa bis ca. 10.500 Jahre vor heute) erarbeitet. Je nach Erhaltung des Außenbereiches des jeweiligen Holzes ist eine Datierung des Fälldatums auf das Jahr, manchmal sogar auf die Jahreszeit genau möglich (Grynaeus 2003; Grynaeus 2011; Westphal/Heußner 2016; Billamboz/Tegel 2002).

Häufiger als Holz sind andere organische Überreste erhalten (Knochen, verkohlte organische Reste), die mithilfe der sogenannten Radiokarbon- oder ^{14}C-Methode ein Alter messen lassen (Mommsen 1986, 202–235). Kohlenstoff mit der Massezahl 14, also ^{14}C, entsteht durch die Neutronenzufuhr und Protonenabspaltung in der oberen Atmosphäre aus Stickstoff ^{14}N. Wie

XV

*Pásztázó elekromikroszkópos felvétel (REM): poncolt díszítés arany csaton **(a)** és filigrán dísz és kerek foglalat egy arany ruhatűn **(b)**.*

*Rasterelekromikroskopische Aufnahmen (REM): Punzverzierung auf einer goldenen Schnalle **(a)** und Filigranauflage und runde Fassung auf einer goldenen Kleidernadel **(b)**.*

Fotó • Foto: BENDŐ Zs.

esetében Közép-Európában kb. 10.500 évvel) visszanyúlva. A vonatkozó fák külső rétegének megtartásától függően a fa kivágásának keltezése évre, sőt néha évszakra pontosan megadható (Grynaeus 2003; Grynaeus 2011; Westphal/Heußner 2016; Billamboz/Tegel 2002).

A fánál gyakrabban maradnak meg más szerves anyagok (csontok, szenült szerves maradványok), amelyeknek a korát az ún. radiokarbon vagy ^{14}C-módszer segítségével lehet megmérni (Mommsen 1986, 202–235). A 14-es tömegszámú szén, tehát a ^{14}C úgy keletkezik, hogy az atmoszféra felsőbb rétegében neutron felvétel és proton leadás által a nitrogénből ^{14}N jön létre. Mint minden más szén izotóp, a ^{14}C a CO_2-on keresztül beépül a növényekbe, és végül táplálék formájában bejut az emberek és állatok szervezetébe. A ^{14}C azonban nem stabil, felezési ideje 5730 év. Ha tehát a halál következtében már nem épül be a szervezetbe több ^{14}C, akkor minden 5730. évben megfeleződik az aránya, amely – legújabban már – egészen kb. 50.000 éves korig mérhető. Mivel azonban – szemben a korábbi felfogással – a ^{14}C-arány a légkörben nem állandó, die anderen Kohlenstoffisotope, kann ^{14}C über CO_2 in Pflanzen eingebaut werden und schließlich über die Nahrung von Tier und Mensch aufgenommen werden. ^{14}C ist jedoch nicht stabil, sondern zerfällt mit einer Halbwertszeit von 5730 Jahren. Wenn also durch den Tod kein neues ^{14}C mehr aufgenommen wird, halbiert sich dessen Anteil alle 5730 Jahre, was wiederum bis zu einem Alter von etwa 50.000 Jahren (ca. 10 Halbwertszeiten) messbar ist. Obwohl aber entgegen der ursprünglichen Annahme der ^{14}C-Anteil in der Atmosphäre nicht gleichbleibend ist, bedarf die ^{14}C-Methode des Abgleiches mit anderen Datierungen, das heißt der Kalibration, um möglichst genau zu funktionieren (Currie 2004).

Bei der Analyse archäologisch überlieferter organischer und anorganischer Materialen wie Leder- und Textilreste sowie Metall-, Keramik-, Glas- oder Steinartefakte spielt die Archäometrie eine zunehmend wichtige Rolle, die bereits bei der Restaurierung der Objekte beginnt (Mommsen 1986; Riederer 1987).

Es geht bei der Analytik um technische Fragen, um die Verarbeitung der Rohstoffe, um die Qualitätsentwicklung, um die technische Umsetzung und um Innovationen sowie um die Ausnutzung und den Zugang zu Ressourcen. Diese vielschichtigen Betrachtungsweisen können die traditionelle, typochronologisch konzentrierte Sichtweise der Archäologen um wesentliche Aspekte bereichern (Armbruster et al. 2016b).

Für die Materialanalytik archäologischer Funde werden zahlreiche chemische und physikalische Verfahren angewendet (Riederer 1987). Zu den gängigsten untern ihnen zählen die Röntgenfluoreszenzanalyse (RFA), die Rasterelektromikroskopie mit energiedispersiver Röntgenspektroskopie (REM-EDX: Abb. XIV) und die Partikel-induzierte Röntgenemission (PIXE: *practicle included X-ray emission*: Riederer 1987, 22–61). Es handelt sich um zerstörungsfreie Methoden, sie kommen daher bevorzugt bei wertvollen Gegenständen aus Edelmetall bzw. mit Edelsteineinlagen zum Einsatz. Darin liegt allerdings auch ihr Nachteil: Sie messen lediglich die Oberfläche eines Objektes. Insbesondere bei korrodierten Artefakten aus Buntmetall oder Glas kann dies zu erheblichen Beeinträchtigungen der Messer-

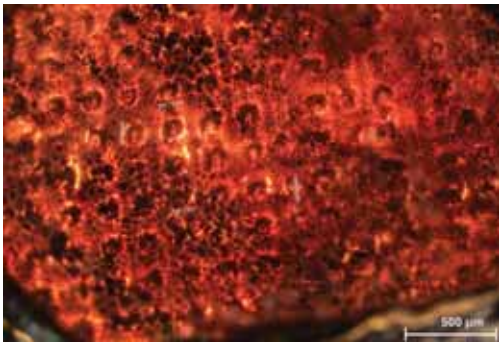
a ^{14}C-módszert más keltezéssel kell kiegyenlíteni, tehát kalibrálni, hogy lehetőleg pontosan működjék (Currie 2004).

A régészetileg megmaradt szerves és szervetlen anyagok, mint a bőr- és textildarabok, valamint a fém, kerámia, üveg és kő tárgyak vizsgálata során az archaeometria játszik egyre fontosabb szerepet, amely már a tárgyak restaurálása során elkezdődik (Mommsen 1986; Riederer 1987).

Az elemzés technikai kérdésekről, a nyersanyag feldolgozásáról, a minőségi változásról, a technikai megvalósításról, az innovációról és a nyersanyagforrásokhoz való hozzáférésről, illetve azok kiaknázásáról szolgáltat információt. Ez a sok szempontú szemléletmód a régészek hagyományos, tipokronológiai nézőpontját fontos szempontokkal gazdagíthatja (Armbruster et al. 2016b).

A régészeti leletek anyagvizsgálatához számos kémiai és fizikai eljárás csatlakozik. Ezek közül a legelterjedtebb a röntgenfluoreszcens analízis (RFA), a raszter-elektronmikroszkóp energiadiszperzív röntgenelemzéssel (REM-EDX: XIV. ábra) és a röntgen emissziós szonda (PIXE: *practicle included X-ray emission*: Riederer 1987, 22–61). Mivel roncsolásmentes vizsgálatokról van szó, különösen az értékes nemesfémből készült, illetve ékkőberakásokkal díszített tárgyak vizsgálata során élveznek előnyt. Hátrányuk viszont, hogy csak a tárgyak felszínét mérik, ami különösen a korrodált színesfémek és üvegek esetében a mérési adatok jelentős torzulásához vezethet. A PIXE és a REM-EDX segítségével szervetlen (fém, kerámia, üveg), utóbbival még szerves (textil, botanikai maradványok) régészeti forrásanyagok is vizsgálhatók. Ez egyrészt a visszaverődött elektronok által kirajzolt háromdimenziósnak ható kép létrehozását (XVa–b. ábra), másrészt az EDX-mérés segítségével az alkotó elemek meghatározását teszi lehetővé, amelynek során az elektronokkal bombázott minta röntgenspektrumát értékelik ki. Ilyen, laborokhoz kötött nagyméretű műszerek mellett időközben kisebb, kézi röntgenfluoreszcenskészülékek is használatba kerültek. A mobil kezelés lehetővé teszi a kiállítási tárgyak helyi, múzeumban történő mérését (pl. Behrendt/Mielke/Mecking 2012).

Az anyagvizsgálatok egyik legkiemelkedőbb és már régóta a kutatás középpontjában álló

XVI

Sztereomikroszkópos felvétel egy gránátberakásról egy Keszthelyről származó 7. századi leleten. A kő piros fényét alulról egy strukturált aranyfólia hangsúlyozza.

Stereomikroskopische Aufnahme einer Granateinlage auf einem Fund des 7. Jahrhunderts aus Keszthely. Der rote Glanz des Steines wird von unten durch die Reflektion einer strukturierten Goldfolie verstärkt.

Balatoni Múzeum, Keszthely.

Fotó • Foto: Horváth E.

gebnisse führen. Mithilfe von PIXE und REM-EDX können anorganische archäologische Quellen (Metall, Keramik, Glas) untersucht werden, letztere erlaubt auch Analysen organischer Überreste (Textilien, botanische Reste). Ermöglicht wird einerseits die Analyse eines durch die rückgestreuten Elektronen entstandenen dreidimensional wirkendenden Bildes (Abb. XVa–b) und andererseits eine Elementbestimmung mithilfe der EDX-Messung, indem das Röntgenspektrum der mit Elektronen beschossenen Proben ausgewertet wird. Neben solchen an Labore gebundenen Großgeräten werden inzwischen vielfach kleine, handliche Röntgenfluoreszenz-Geräte eingesetzt. Ihre mobile Handhabung ermöglicht Exponate direkt vor Ort, in den Museen, zu untersuchen (z. B. Behrendt/Mielke/Mecking 2012).

Eines der prominentesten und seit langem im Fokus der Forschung stehenden Beispiele für Materialanalyse bietet die Untersuchung von Granateinlagen (Abb. XVI). Solche roten Edelsteine (Karfunkelsteine) sind das Hauptelement des sogenannten polychromen Stils (Heinrich-Tamáska 2017a; Horváth 2013) auf wertvollen Goldobjekten des 5.–7. Jahrhunderts, der im Karpatenbecken eine besondere Beliebtheit genoss (198–199; 238–239). Ihre mineralogischen Charakteristika werden vorwiegend mithilfe der Raman-Spektroskopie und der Röntgen-Emissions-Sonde (PIXE) sondiert. Inzwischen ist es teilweise möglich unterschiedliche Herkunftsgebiete dieser Steine und einen Wandel im Abbau bzw. im Handel mit ihnen nachzuweisen: Während des 4.–6. Jahrhunderts erreichten vor allem Importe aus Indien und Sri Lanka – wohl über oströmische Vermittlung – Mitteleuropa, dagegen wurden ab dem 7. Jahrhundert europäische, wohl böhmische Lagerstätten zunehmend erschlossen (Gilg/Gast/Calligaro 2010, Fig. 7).

példáját a gránátberakások vizsgálata jelenti (XVI. ábra). Az ilyen vörös ékkövek (karbunkulus) az 5–7. századi értékes aranytárgyakon megjelenő ún. polikróm stílus (Heinrich-Tamáska 2017a; Horváth 2013) díszítőelemei voltak, amely a Kárpát-medencében különös népszerűségnek örvendett (198–199; 238–239). Ásványtani jellemzői túlnyomórészt a raman-spektroszkópiával és a röntgen emissziós szondával vizsgálhatók. Ezzel részben lehetőség nyílt a kövek különböző származási területének megállapítására, és a kitermelésükben és kereskedelemükben bekövetkezett változás kimutatására: míg a 4–6. században főként az indiai és a Srí Lanka-i importok – minden bizonnyal római közvetítéssel – érték el Közép-Európát, addig a 7. századtól az európai, feltehetően csehországi lelőhelyeket kezdték el növekvő ütemben használni (Gilg/Gast/Calligaro 2010, Fig. 7).

És mi következik?

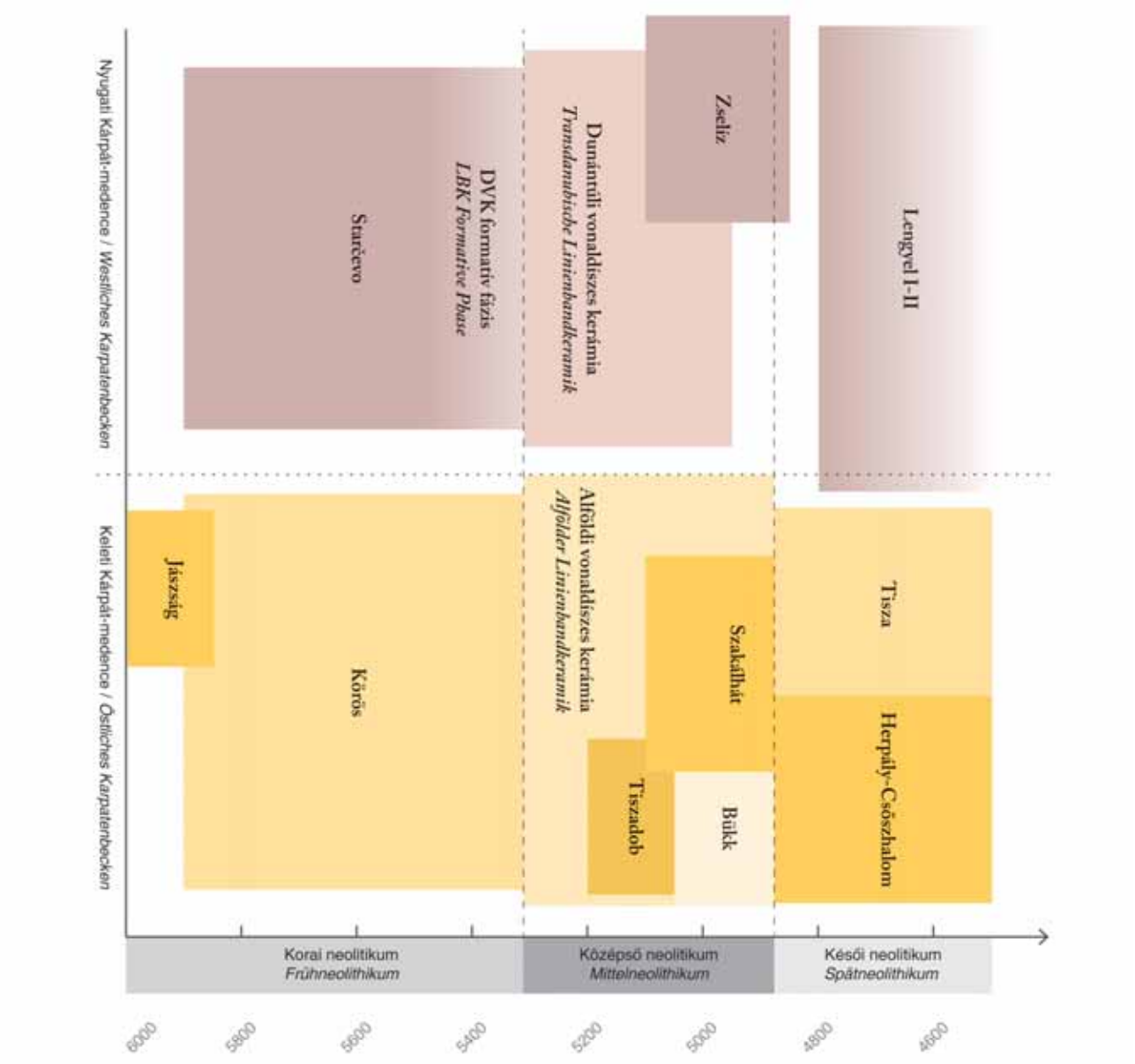
Ez a rövid bevezetés csupán előzetes bepillantást nyújt a régészeti kutatás módszertani sokszínűségébe, hogy felkészítse az olvasót a modern kutatás nem mindig konvencionális „betekintéseire". Mégha a régészet történettudomány szakterülete marad is, a természettudományos módszerek alkalmazása nélkül nem tud továbblépni. Ezt mutatják be és támasztják alá a kötet következő fejezetei. Függetlenül attól, hogy a neolitikumból, a bronz- vagy vaskorból, vagy éppen a császár- és népvándorláskorból hoznak-e példákat, mind az ilyen interdiszciplináris eljárások fontosságát bizonyítják. Hangsúlyozzák a régiségtudomány művelésének mai lehetőségeit: a múlt új, eddig ismeretlen „életképei" jelennek meg a szemünk előtt, és e itt bemutatatott 7000 év történelmét új ismeretekkel bővíthetjük.

Und was folgt?

Diese kurze Einführung sollte nur einen ersten Einblick in die methodische Vielfalt der archäologischen Forschung bieten und die Leser auf die eher unkonventionell erscheinenden „Einblicke" der modernen Forschung gefasst machen. Auch wenn die Archäologie ein historisches Fach bleibt, kommt sie ohne Einbeziehung der Naturwissenschaften, ohne einen intensiven Dialog mit ihnen nicht mehr aus. Dies vermitteln eindrücklich die folgenden Beiträge dieses Bandes. Unabhängig davon, ob sie Beispiele aus dem Neolithikum, aus der Bronze- oder Eisenzeit oder aus der Kaiser- und Völkerwanderungszeit anführen, heben sie einhellig die Bedeutung einer solchen interdisziplinären Vorgehensweise hervor. Sie machen damit deutlich, welches Potenzial ein altertumswissenschaftliches Fach in der heutigen Zeit bieten kann: Es werden neue, bisher unbekannte „Lebensbilder" der Vergangenheit fassbar und die hier zu erzählende 7000 Jahre Geschichte durch neue Erkenntnisse bereichern.

1. fejezet: Neolitikum
Az európai civilizáció kezdete

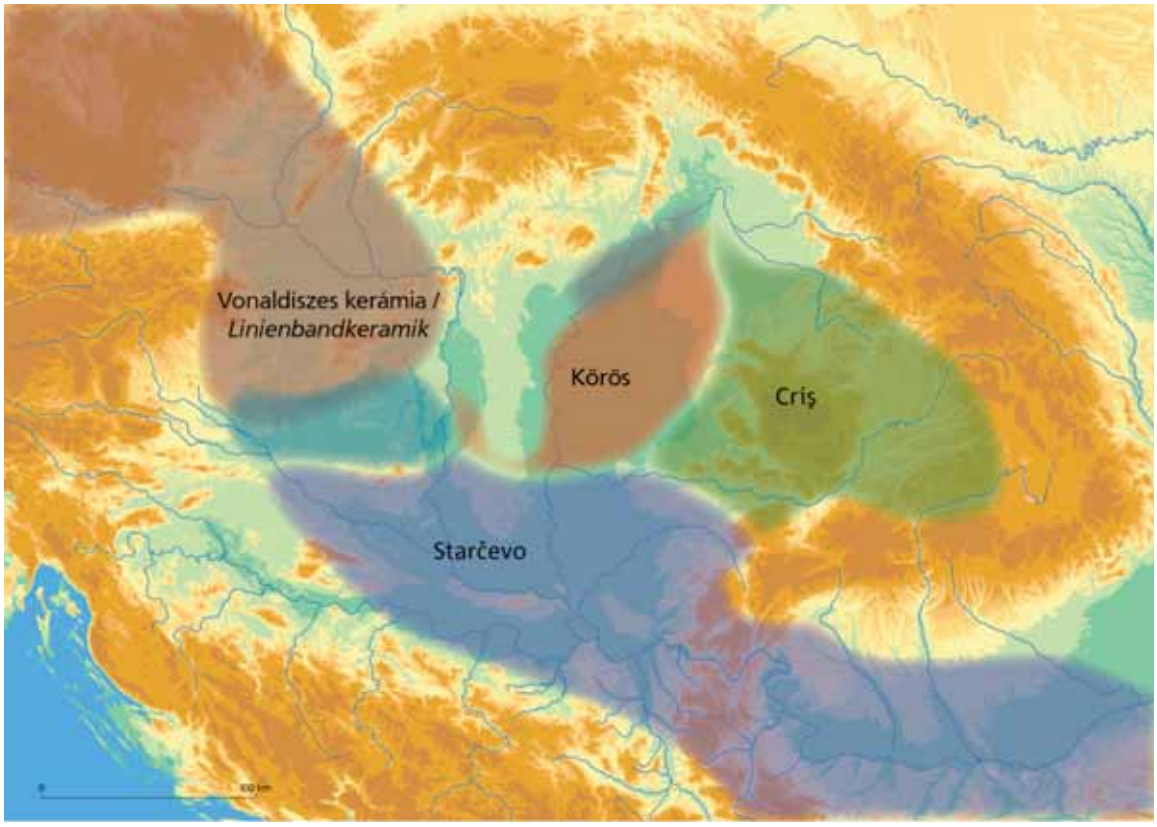
1. Kapitel: Neolithikum
Die Anfänge der europäischen Zivilisation

1/I

A neolitikum kronológiája és kulturái a Kárpát-medencében. • *Chronologie und Kulturen des Neolithikums im Karpatenbecken.*

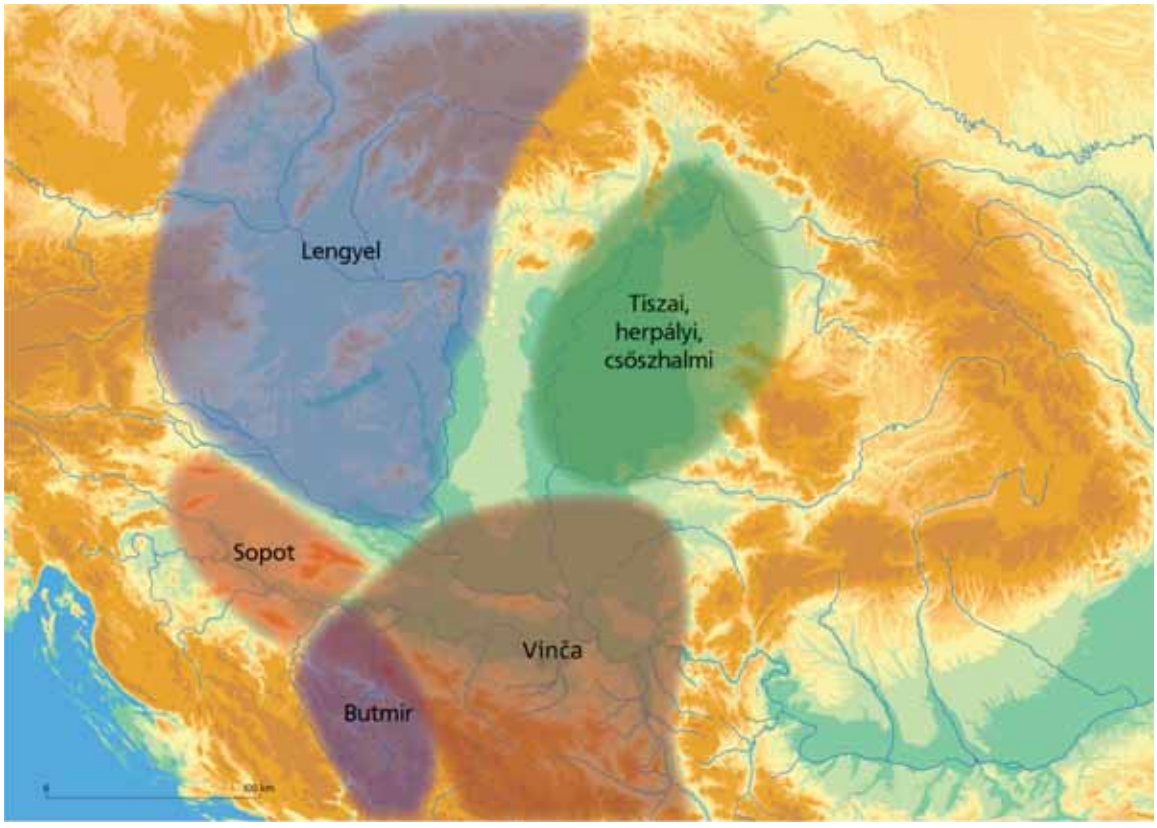
Visy 2003c, 485.

1/II

A Starčevo, vonaldíszes kerámia és Körös/Criș kultúrák elterjedési területei a Kárpát-medencében. • *Die Verbreitungsgebiete von Starčevo, Linearbandkeramik und Körös/Criș-Kulturen im Karpatenbecken.*

Bánffy 2015, Fig. 1.

1/III

Késő neolitikus kultúrák elterjedése a Kárpát-medencében. • *Die Verbreitungsgebiete der spätneolithischen Kulturen.*

Bánffy E. (Grafika • *Grafik: Réti Zs.).*

BÁNFFY Eszter

Az európai civilizáció kezdetei: az első földművesek megjelenése Közép-Európa délkeleti régiójában

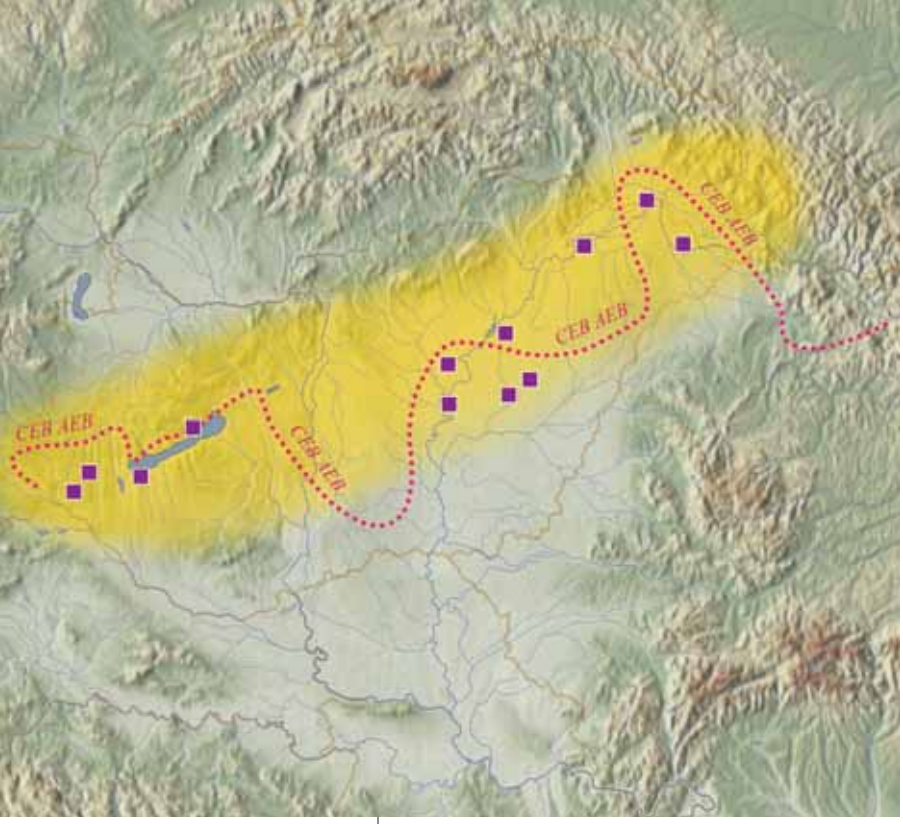
Die Anfänge der europäischen Zivilisation: Die Herkunft der ersten Bauern im südöstlichen Mitteleuropa

A Kárpát-medence első földművesei – terjeszkedés Közép-Európa felé?

Iskolai tanulmányaikból sokan emlékezhetnek még a „neolit forradalom" kifejezésre. A forradalom szó azt sugallta, hogy a letelepült, élelmiszertermelő társadalom kialakulása gyors és mélyreható átalakulás lehetett. Mai tudásunk szerint azonban ez az átalakulás – legalábbis a közép-európai térségben – sem forradalmi, sem gyors és legfőképpen univerzális nem volt (Scharl 2004). A Krisztus előtti hatodik évezredre tehető az első földművesek megjelenése Közép-Európában, akiknek a kultúráját a tárolóedényeiken található díszek alapján a kutatás vonaldíszes kultúra névvel illet (1/II. ábra).
E kultúra eredete, s vele összefüggésben Közép-Európa neolit kori átalakulása az európai őstörténet egyik kulcskérdése. Ma már tudjuk, hogy a vonaldíszes kerámia készítői az északbalkáni kora-neolit Starčevo-kultúra leszármazottai, akik a Kr. előtti 6. évezred elején terjeszkedtek a Dráva folyón túlra. A régészeti leletek mellett immár genetikai vizsgálatok is igazolják, hogy az elsődleges kibocsátó terület a Kárpát-medence nyugati fele, tehát a mai Dunántúl lehetett.
Ami a még korábbi időszakot illeti, noha szórványos leletek alapján már feltételezték, csak a legutóbbi évtizedek kutatásainak köszönhetően állíthatjuk biztosan, hogy a Vaskaputól északra, tehát a Kárpát-medencében is éltek vadászó-gyűjtögető csoportok az epipaleolit és mezolit (középső kőkori) időszakban (Srejović 1972). Az elmúlt évtizedben a Közép-Tisza vidékén (a mai Szolnoktól nem messze)

Die ersten Bauern im Karpatenbecken – auf dem Weg nach Mitteleuropa?

Viele kennen noch aus der Schulzeit den Begriff „neolithische Revolution", er ist eine Metapher für die Vorstellung, dass sich der Übergang zum sesshaften Lebensstil und zur Lebensmittelproduktion äußerst schnell und tiefgreifend vollzogen hat. Laut heutigem Kenntnisstand war dieser Prozess aber weder revolutionär, noch verlief er sehr schnell oder einheitlich – zumindest, was die mitteleuropäische Region betrifft (Scharl 2004). In der zweiten Hälfte des 6. Jahrtausends v. Chr. sind die ersten Bauern in Mitteleuropa eingewandert, sie werden gemäß den Verzierungen auf ihren Gefäßen als Träger der Linearbandkeramik-Kultur bezeichnet (Abb. 1/II).
Die Entstehung dieser Kultur – und damit die Neolithisierung Mitteleuropas – ist einer der Interessenschwerpunkte der europäischen Vorgeschichtsforschung. Heute ist bekannt, dass die Gruppen, die sich hinter dem Begriff „Linearbandkeramik" verbergen, aus dem Nordbalkan, aus der sogenannten frühneolithischen Starčevo-Kultur, die zum südosteuropäischen Kulturkreis gehörte, stammten und sich dort am Anfang des 6. Jahrtausends abspalteten. Aufgrund archäologischer und neuerdings archäogenetischer Daten sind sich die Fachleute darüber einig, dass das primäre Gebiet dieser Migration im westlichen Karpatenbecken, in Transdanubien, zu verorten ist.
Was die vorangegangene Periode betrifft, so gibt es erst seit den letzten Jahrzehnten gesicherte Hinweise für epipaleolithische und me-

1/1

Az ökologiai határ- és kapcsolati zónák a Kárpát-medence közepén.

Die ökologische Grenz- und Kontaktzone in der Mitte des Karpatenbeckens.

Bánffy/Sümegi 2012, Fig. 1.

egy egész mezolit kori településhálózatot sikerült beazonosítani, de a Dunántúlon is feltártak telepeket, amelyek alapján a Kárpát-medence mezolit településrendszere jól rekonstruálható (Kertész et al. 1994; Bánffy/Eichmann/Marton 2007). Mindazonáltal az is bizonyos, hogy a neolit átalakulás folyamatában nem ez az őshonos népesség, hanem az észak balkáni Starčevo-kultúra felől beáramló földműves népesség játszotta a döntő szerepet (Kalicz 1990; Bánffy/Marton/Osztás 2010).

A természeti adottságok változása

Milyenek lehetettek a neolit kori Kárpát-medence természeti adottságai? Az Alföld és a Dunántúl klimatikus viszonyai, akárcsak ma, ebben a korszakban is igencsak különböztek egymástól. A mai Nyugat-Magyarország mérsékelten kontinentális jellegű, a sűrű erdőkkel borított dombságokat viszonylag bőséges csapadék érte. A legújabb kutatások alapján elmondhatjuk, hogy bár a klimatikus viszonyok az elmúlt évezredekben alapvetően nem változtak meg, a neolitikum kezdetén némi módosulás következett be. A klíma enyhébbre és csapadékosabbra fordult, ami kedvezett a mezőgazdaságnak és a letelepült életmódnak, és kedvező feltételeket teremtett a földműves kultúrának is ahhoz, hogy az Alföld délkeleti területeitől nyugatra és északra fekvő térségeket birtokba vehesse (Grygiel 1994, 45; Bánffy/Sümegi 2012). Az Alföldön azonban solithische Jägergruppen nördlich des Eisernen Tors, obwohl dies aufgrund einiger Streufunde schon früher angenommen wurde (Srejović 1972). Kürzlich wurde im mittleren Theissgebiet, unweit von Szolnok, ein mesolithisches Siedlungsnetz erschlossen und auch in Transdanubien kam eine Reihe wichtiger Fundorte zum Vorschein, so dass sich die mesolithische Besiedlung des Karpatenbeckens inzwischen gut rekonstruieren lässt (Kertész et al. 1994; Bánffy/Eichmann/Marton 2007). Dennoch muss betont werden, dass nicht die lokale Bevölkerung, sondern eingewanderte frühneolithische Bauerngruppen, die Träger der nordbalkanischen Starčevo-Kultur, bei dem Neolithisierungsprozess die entscheidende Rolle gespielt haben (Kalicz 1990; Bánffy/Marton/Osztás 2010).

Veränderung der Umweltbedingungen

Im Folgenden soll kurz vorgestellt werden, wie man sich die Landschaft im westlichen Karpatenbecken während des Neolithikums vorstellen kann. Die klimatischen Bedingungen auf dem Alföld (der Großen Ungarischen Tiefebene) und in Transdanubien sind – und waren auch damals schon – voneinander abweichend: Das Klima des pannonischen Beckens ist weniger kontinental, die waldbedeckten Hügel erreichen höhere Niederschlagsmengen. Laut neuesten Forschungen hat sich daran im Vergleich zu heute wenig geändert. Im Karpatenbecken und seiner Umgebung wird am Anfang des Neolithikums eine leichte Schwankung zu einer humiden und milderen Periode vermutet. Dies begünstigte die Landnutzung und damit die Sesshaftigkeit auch nördlich und westlich des Alföld (Grygiel 1994, 45; Bánffy/Sümegi 2012). Noch fehlen dort Spuren etwaiger spätmesolithischer oder anderer Bevölkerungsgruppen, die mit dem Anfang des Frühneolithikums im mittleren Balkan, im Starčevo- und Körös-Bereich, parallelisiert werden könnten.
Gegenüber dem Balkan und dem Alföld hat Transdanubien ein kühleres, stärker atlantisch beeinflusstes Klima und schwierigere ökologische Bedingungen, denen die ersten Bauern, die Träger der Starčevo-Kultur, gegenüberstanden. Die Siedlungen waren kleiner und lagen verstreut auf Hügeln oder sogar auf Inseln im

egyelőre nem rendelkezünk olyan leletekkel, amelyek egy késő mezolit népességre utalnának, így nem vonható párhuzam e folyamat és a Közép-Balkán Starčevo-kultúrája, vagy a Körös menti területek koraneolit-kori folyamatai között.

A Dunántúl klímája egyértelműen hűvösebb, mint az Alföldé vagy a Balkáné, már-már atlanti hatásokat mutat, ami komoly kihívást jelentett a Starčevo-kultúra felől betelepülő népcsoportok számára. A telepek kisebbek lesznek, jellemzően szétszórtan, dombhátakon vagy mocsárszigeteken fekszenek. A Balaton jelentette a terjeszkedés természetes határát (1/1. ábra). A határzóna kialakulásának köszönhetően – amelyben a különösen kedvezőtlen mezőgazdasági körülmények játszottak szerepet – szorosabb kapcsolat alakulhatott ki a már szórványosan korábban itt élő, a dombos, vizenyős terület adottságaihoz jól alkalmazkodó vadászó-gyűjtögető csoportok és a betelepülők között.

A balkáni betelepülő népesség és a helyi középső kőkorszaki népesség érintkezéséből egy új kulturális identitás alakult ki, amelyet vonaldíszes kerámia kultúrájának nevezünk (Bánffy 2004). Közép-Európa első földművelő népességének összetételét illetően még nem alakult ki egységes álláspont. A pattintott kőeszközök kutatói szerint a fejlődésben kontinuitás mutatható ki a helybéli vadászó-gyűjtögetők és az első földművesek eszközei között, amiből egy belső, autochton neolit átalakulásra következtettek (Kind 2010). A kerámiák azonban egyértelműen dél-európai eredetre utalnak és ezt a kapcsolatot erősítik meg az archeobotanikai és archeozoológiai vizsgálatok is, amelyek bizonysága szerint kizárólag már korábban máshol domesztikált gabonafélék és hüvelyesek érkeztek Közép-Európába (Kreuz 2012). Hasonló az eredetük a háziasított állatfajoknak, a juhnak, a kecskének, sőt a szarvasmarhának is (pl. Oross 2007). Közép-Európa első földműveseinek, a vonaldíszes kerámia kultúrához sorolható népcsoportoknak az őseit tehát inkább délkeleten, a Duna-mentén haladva lelhetjük fel.

A délkelet-európai kora neolitikum északi határán

A rendelkezésünkre álló legújabb adatok szerint valóban létezett egy észak-balkáni népes-

Sumpf. Die Umgebung des Balatons scheint eine natürliche Grenze gewesen zu sein (Abb. 1/1). Diese Grenzzone zu bewirtschaften, bedeutete einerseits eine extreme naturräumliche Herausforderung, sie bot andererseits aber einen engeren Kontakt zu lokalen Sammlern und Jägern, also mit Gruppen, die sich an diese Hügel- und Wasserlandschaft bestens angepasst hatten.

Aus diesem Netzwerk zwischen Einwanderern vom Balkan und lokalen mesolithischen Gruppen entstand die neue Kulturidentität, die wir in der Linearbandkeramik erfassen (Bánffy 2004). Die Zusammensetzung dieser ersten bäuerlichen Kultur in Mitteleuropa wird kontrovers diskutiert. Forscher, die sich auf Steinartefakte spezialisiert haben, haben sich für eine Kontinuität zwischen den Steingeräten der einheimischen Jäger und Sammler sowie den ersten bäuerlichen Steingeräten ausgesprochen und demzufolge eine teilweise autochthone europäische Neolithisierung angenommen (Kind 2010). Die Keramik zeigt jedoch eindeutig südosteuropäische Wurzeln und diese Herkunft haben auch die Archäobotaniker und Archäozoologen bestätigt: Die Getreide- und Hülsenfruchtarten sind in einer schon domestizierten Form nach Mitteleuropa gebracht worden (Kreuz 2012), ebenso wie Schafe und Ziegen und sogar das Rind (z. B. Oross 2007). Die Ursprünge der ersten Bauern in Mitteleuropa, den Linearbandkeramikern, sind daher im Südosten entlang des Donautals zu suchen.

1/2

Alsónyék-Bátaszék, Sárköz: Gödöregyüttes a Kr. e. 6. évezred első feléből.

Alsónyék-Bátaszék, Sárköz: Grubenkomplex aus der ersten Hälfte des 6. Jahrtausends v. Chr.

Bánffy/Marton/Osztás 2010, 2010, Fig. 3.

ség, amely a Dunántúli dombságra és a Balaton mellékére települt át. A genetikai vizsgálatok egyértelműen kimutatták, hogy új népcsoportokról van szó, amelyek alig mutatnak rokonságot a helyi mezolitikus, középső kőkori népességgel (Eichmann/Kertész/Marton 2010). Mindezt a régészeti leletek is megerősítik, vagyis szintén az intenzív bevándorlás mellett tanúskodnak (Bánffy 2000; Bánffy 2004; Szécsényi-Nagy et al. 2014; Szécsényi-Nagy et al. 2015). Noha ismereteink szerint a kora neolit Starčevo-kultúra kiterjedt településhálózatot hozott létre a Dél-Dunántúlon, illetve közvetlenül a Balaton-vidéken, csupán egyetlen nagyobb méretű településről rendelkezünk elegendő leletanyaggal ahhoz, hogy a hasonló korú balkáni példákkal összevessük (Kalicz/Molnár/Rózsás 2007).

Alsónyék-Bátaszéken egy Starčevo-kultúrába tartozó település és több sír feltárása támpontokat nyújtott annak felderítéséhez, hogy miképp hatott a balkáni befolyás a vonaldíszes kerámia kultúra kialakulására (Bánffy/Marton/Osztás 2010). Az ásatási eredményekből, amelyek alapján a lelőhely korát a korai 6. évezredre tehetjük, fontos információkat nyerhettünk a közép-európai térség átalakulásáról a neolitikumban. Már a végleges kiértékelés előtt is sejthető volt, hogy a Starčevo-kultúra e telepe két fázisú, s a Kr. e. 59. és 57. évszázadokban volt használatban Oross et al. 2016a; Osztás et al. 2016).

1/3

Alsónyék-Bátaszék, Sárköz: Temetkezések a Starčevo-kultúra egy kemencéjében.

Alsónyék-Bátaszék, Sárköz: Bestattung in einem Ofen der Starčevo-Kultur.

Bánffy/Marton/Osztás 2010, Fig. 10.

Am Nordrand des südosteuropäischen Frühneolithikums

Über die einzelnen Merkmale dieses Prozesses stehen nun neue Daten zur Verfügung: Es gab tatsächlich nordbalkanische Bevölkerungsgruppen, die in die Hügellandschaft Südtransdanubiens und in die Umgebung des Balaton eingewandert sind. Archäologische Untersuchungen weisen eindeutig Neuankömmlinge aus dem Süden nach und nur wenige Spuren lokaler Mesolithiker, Jäger und Sammler (Bánffy 2000; Bánffy 2004; Eichmann/Kertész/Marton 2010). Dies stimmt mit den archäogenetischen Daten überein und spricht für eine intensive Einwanderung (Szécsényi-Nagy et al. 2014; Szécsényi-Nagy et al. 2015). Heute ist zwar ein intensives Netzwerk der frühneolithischen Starčevo-Kultur in diesen Gebieten bekannt, allerdings kann bislang nur eine einzige ausgedehnte und intensiv erforschte Siedlung mit den zeitgleichen Fundorten auf dem Balkan verglichen werden (Kalicz/Molnár/Rózsás 2007).

Die Untersuchung der Siedlung und mehrerer Gräber der Starčevo-Kultur in Alsónyék-Bátaszék war grundlegend, um den Einfluss aus dem Balkan auf die Linearbandkeramik beurteilen zu können (Bánffy/Marton/Osztás 2010). Die Ausgrabungsergebnisse lassen den Fundort ins frühe 6. Jahrtausend v. Chr. datieren und liefern wesentliche Informationen zur Neolithisierung Mitteleuropas. Bereits vor der abschließenden Auswertung gab es Hinweise darauf, dass es sich um eine zweiphasige Siedlung der Starčevo-Kultur handelt, die zwischen dem 59. und dem 57. Jahrhundert v. Chr. bewohnt war (Oross et al. 2016; Osztás et al. 2016). Es ist die größte bekannte Starčevo-Siedlung in Ungarn und sie wurde im Rahmen von Baumaßnahmen für eine Autobahn zu großen Teilen freigelegt. Sie ist sowohl aufgrund der Befunde als auch der Funde bedeutend. Auffallend sind riesige Graben- und Grubenstrukturen (Abb. 1/2), die aber keinesfalls Grubenhäuser waren, sondern ursprünglich als Lehmentnahmegruben und später als Werkstätten gedient haben dürften. Das vermutete Areal der Wohnhäuser fiel unglücklicherweise nicht in den Bereich der Auto-

A koraneolit alsónyéki lelőhely a Starčevo-kultúrához sorolható magyarországi telepek közül a legnagyobb. Nagy területű feltárását az autópálya építkezéshez kapcsolódó régészeti leletmentésnek köszönhetjük. Mind a feltárt tárgyaknak, mind a belőlük levonható következtetéseknek óriási a tudományos hozadéka. Feltűnőek a hatalmas árok- és gödörrendszerek (1/2. ábra). Utóbbiak azonban nem földbe ásott házak nyomai, hanem agyagnyerő gödrök, amelyeket később feltehetően műhelyként hasznosítottak. A lakóházak máshol lehettek, ám a feltételezett terület már nem esett az autópálya nyomvonalába, így feltárásukra nem kerülhetett sor. Pontos helyüket a geomágneses vizsgálatokkal sem sikerült beazonosítani. Nem kizárt, hogy cölöpvázas szerkezetű házakról van szó, amelyek anyaga részben már lebomlott, részben nehezen felismerhető. A geomágneses vizsgálatok tovább folynak, így remélhető, hogy idővel pontosabb információ áll majd rendelkezésünkre (Serlegi et al. 2013; Rassmann et al. 2015).

A régészeti és antropológiai kiértékelésen túl a feltárt több mint harminc csontvázon – néhány halottat a már használaton kívüli földbevájt kemencékbe temettek (1/3. ábra) – természettudományos vizsgálatokat is sikerült elvégezni: például embertani és paleopatológiai vizsgálatot, radiokarbon-alapú kormeghatározást, genetikai és stabil izotópanalíziseket (Bánffy/Márton/Osztás 2010; Szécsényi-Nagy et al. 2014; Szécsényi-Nagy et al. 2015; Oross et al. 2016).

A vonaldíszes kerámia kultúrájának kialakulása: Közép-Európa első földművesei

Régóta elfogadott az a hipotézis, hogy a közép-európai vonaldíszes kerámia kultúrája valahol a Dunától nyugatra alakult ki, a kései Starčevo-kultúra hatására. A kapcsolatot azonban egyedül a kerámiák kiképzésének és díszítésének hasonlósága sejtette, így a legtöbb kutató csupán valószínűségről beszélt. A legutóbbi két évtized régészeti feltárásai azonban azt bizonyították, hogy az észak-balkán felől érkező első földműves népcsoportok és a vonaldíszes kerámia kultúra között alapvető hasonlóság mutatkozik. Egy olyan átmeneti fázist sikerült ugyanis elkülöníteni, amely

1/4

Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb: A település 3D-rekonstrukciója.

Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb: 3D-Rekonstruktion der Siedlung.

Bánffy 2013, Fig. 6.11.

bahntrasse und konnte daher weder freigelegt werden, noch konnten die Häuser bislang mithilfe geomagnetischer Untersuchungen nachgewiesen werden. Es ist allerdings nicht auszuschließen, dass es sich um Konstruktionen mit nur wenigen Pfosten handelte, die zum Teil vollständig wegerodiert bzw. nur noch schwer erkennbar sind. Weitere geomagnetische Untersuchungen könnten künftig weitere Informationen über diesen Bereich des Fundortes liefern (Serlegi et al. 2013; Rassmann et al. 2015).

Mehr als 30 Skelette, manche in aufgelassenen eingetieften Öfen deponiert (Abb. 1/3), konnten, neben der archäologischen und traditionellen anthropologischen Auswertung, mit weiteren naturwissenschaftlichen Methoden analysiert werden, es kamen Paläopathologie, Radiokarbondatierung, Stabile Isotopen- und aDNA-Analysen zum Einsatz (Bánffy/Márton/Osztás 2010; Szécsényi-Nagy et al. 2014; Szécsényi-Nagy et al. 2015; Oross et al. 2016).

Die Geburt der Linearbandkeramik: Die ersten Bauern in Mitteleuropa

Lange Zeit wurde in der Forschung die Hypothese anerkannt, dass sich die zentraleuropäische Linearbandkeramik irgendwo westlich der Donau entwickelte. Entscheidende Impulse kamen demnach aus der späten Starčevo-Kultur. Diese Verwandtschaft wurde aber fast ausschließlich aufgrund der ähnlichen Verzierung und Formgebung der Keramik vermutet und von den meisten Forschern lediglich für

1/5

Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb: a hosszanti gödrök strategrafiája.

Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb: Stratigraphie der Langgruben.

Bánffy 2004, Fig. 8.

a Balkánról származó legkorábbi földművelők részvetételével a lassan kialakuló vonaldíszes kerámia kultúrájának emlékanyagát tükrözi. Ezek a népcsoportok vándoroltak azután a Duna-völgyön át Közép-Európa belseje felé.
Legkevésbé a Dunántúl nyugati peremén számítottunk olyan településnyomok felbukkanására, amelyek a fent vázolt átalakulást alátámasztják. Ennek az az oka, hogy a második dunántúli kutatási programunk során, amikor is a Kis-Balatont és a tőle nyugatra fekvő Hahót-völgyet vizsgáltuk, egyetlen vonaldíszes kerámia sem került elő. A harmadik kutatási program során a még nyugatabbra fekvő Kerka-

wahrscheinlich gehalten. Grundlegende neue Forschungsergebnisse erbrachten in den letzten zwei Jahrzehnten Ausgrabungen. Diese deuten eine Übergangsphase zwischen den aus dem Nordbalkan stammenden ersten Bauern und den mitteleuropäischen Linearbandkeramikern an und ergänzen das Bild zur Herausbildung der Linearbandkeramik in Transdanubien und deren Ausbreitung entlang des Donautals bis ins westliche Mitteleuropa.
Interessanterweise wurde nämlich eine Siedlung des Übergangshorizontes, die den oben angedeuteten Prozess überhaupt zu erfassen half, am westlichen Rand Transdanubiens ent-

völgy településhálózatát kellett feltárnunk. A mai Magyarország, Szlovénia és Ausztria határrégiója a vonaldíszes kerámia kultúra előfordulása szempontjából marginális területnek számított. Az eddigi kutatások a vonaldíszes kerámiás lelőhelyek hiányát épp e régió nyugati fekvésével magyarázták (Bánffy 1996a). Annál nagyobb volt a meglepetés, amikor kiderült, hogy a Kerka-völgy szinte valamennyi teraszán és dombhátán találhatók vonaldíszes kerámiás településnyomok.

A feltárt települések egyike volt Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb (1/4. ábra). A mai szlovén-magyar határ mellett fekvő egykori telepet 1995-ben fedeztük fel, majd négy éven át, 1998-ig, a feltárására is sor került. A telep környéke a földművelés szempontjából rendkívül kedvezőtlen környezeti adottságokkal rendelkezik, akárcsak a többi, a Starčevo-kultúra északi peremén ismert telep. A természettudományos vizsgálatok szerint Pityerdomb egykori lakói, a vonaldíszes kerámia kultúra más telepeihez hasonló módon, viszonylag kis területen, háziasított növényeken alapuló kertgazdálkodást végeztek. Étrendjükhöz szervesen hozzátartoztak a vadászat és gyűjtögetés során szerzett élelmiszerek is. Százával kerültek elő a dunántúli vörös radiolaritból készült pengék, amelyek jó részét minden bizonnyal az elejtett állatok feldarabolására használhatták. A kövek számos archaikus jellegzetessége arra utal, hogy a vonaldíszes kerámia létrejöttében a helyi mezolit vadász-gyűjtögető közösségek is szerepet játszottak (Bánffy 2004).

Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb lelőhely egy hosszúkás, észak-nyugati irányú dombháton fekszik, mintegy 150 méterre a Szentgyörgy pataktól. A dombot egy körülbelül 120 méter átmérőjű körben cserepek és pattintott kőeszközök töredékei borították. Ezen belül két területen különösen nagy volt a leletek koncentrációja, amelyből két településmag meglétére következtettünk. Kisméretű, horizontális telepről van szó. Ez a településforma mindenhol általános, ahol a Starčevo-kultúra megvetette lábát a Nyugat-Dunántúlon (Kalicz 1990, 40). A két hosszúkás épület pedig egyértelmű rokonságot mutat a vonaldíszes kerámia kultúra jellemző házformájával, az ún. „Kleinbau"-val (Modderman 1972).

A település nyugati központja körül feltárt objektumnyomok mind téglalap alakúak, és kideckt, wo man eigentlich nicht damit rechnen durfte. Im Rahmen früherer mikroregionaler Forschungsprogramme im Kleinbalaton-Gebiet und weiter westlich, im Hahót-Tal, fehlten Fundorte der Linearbandkeramik nämlich fast vollkommen. Eine dritte Untersuchungsregion liegt noch weiter westlich im Kerka-Tal, im Dreiländereck zwischen Ungarn, Österreich und Slowenien: D. h. aus Sicht der Verbreitung der Linearbandkeramik erneut in einem Randgebiet. Der Mangel an solchen Fundorten in dieser Region wurde gerade mit der Randlage erklärt (Bánffy 1996a). Umso größer war die Überraschung, als im Kerka-Tal linearbandkeramische Siedlungsspuren auf fast allen Flussterrassen und Hügelkuppen zu finden waren.

Eine von diesen Siedlungen ist Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb (Abb. 1/4). Die kleine Siedlung an der heutigen ungarisch-slowenischen Grenze wurde 1995 entdeckt und bis 1998 ausgegraben. Die Siedlung befindet sich in einer Gegend, die – ähnlich den Starčevo-Siedlungen am Nordrand ihrer Verbreitung – kaum für Ackerbau geeignet war. Aufgrund naturwissenschaftlicher Analysen steht heute fest, dass die Einwohner dieses Siedlungsplatzes und anderer gleichzeitiger Linearbandkeramik-Siedlungen allenfalls in einem relativ geringen Umfang Gartenbau mit domestizierten Pflanzen betrieben haben dürften. In ihrer abwechslungsreichen Ernährung spielten auch die Jagd von Wild und das Sammeln eine wichtige Rolle. Hunderte von Steinklingen aus Radiolarit, die zum Teil mit dem Zerlegen von Tieren in Verbindung gebracht werden können, sind ein Beweis für diese Tätigkeiten. Die Steinindustrie zeigt dabei den präneolithischen Anteil an der Formationsphase der Linearbandkeramik-Bevölkerung (Bánffy 2004).

Der Fundort liegt etwa 150 Meter von dem Szentgyörgy-Bach entfernt, auf der Nordwest-Kuppe eines länglichen Hügels. Keramikstücke und Silexfunde bedeckten die ganze Erhebung in einem Umkreis von 120 Meter. Es konnten zwei Fundkonzentrationen differenziert werden, die zwei Siedlungskerne andeuten dürften. Es handelt sich wohl um eine kleine, horizontal strukturierte Siedlung, die typisch für die transdanubische Starčevo-Kultur ist (Kalicz 1990, 40), wobei zwei Langhäuser sehr gut zum frühen bandkeramischen Haustyp, dem sog. „Kleinbau" (Modderman 1972), passen.

Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb

(Zala megye) · (Komitat Zala)

Egy hétezer éves állatfigura mint építési áldozat?

Eine 7000 Jahre alte Tierfigur als Bauopfer?

BÁNFFY Eszter

Az egyedülálló zoomorf agyagszobrocska a vonaldíszes kerámia kultúrájának egyik legkorábbi településén, a nyugat-magyaroroszági Szentgyörgyvölgy-Pityerdombon került elő. Az állatfigura a vonaldíszes kerámia kultúrájára jellemző hosszúház mellett húzódó hosszanti árokból, álló helyzetben, fejjel északnak, egy őrlőkő társaságában került elő. A figura feltehetően építési áldozat volt, amelyet – a szobor felületén megfigyelhető kopásnyomok tanúsága szerint – rituális célú használat után gondosan elhelyeztek az árokban.

Pityerdomb teljes kerámiaanyagára jellemző a szerves anyaggal és homokkal soványított kerámia és a sötétvörös-polírozott felület. A kis szobrocska szinte sértetlen, a lábain és a szarvain megfigyelhető nyomok használatra utalnak. A háromszög alakú arcon egy előreugró, átfúrt orr-rész, illetve egy vízszintesen bekarcolt száj figyelhető meg. A szemeket két kis ujjbenyomkodással jelölték, amelyek mindegyikébe egy-egy háromszöget karcoltak. Figyelemre méltóak a finom, bekarcolt vonalminták, amelyek az állat testét fedik. A motívumok azonban mindkét oldalon aszimmetrikusak.

Az állatfigurának eddig nem ismert igazán jó párhuzama, annak ellenére, hogy a zoomorf ábrázolások a korai neolitikus kultúrákban, Dél-Európában és a vonaldíszes kerámia kultúrájának egész területén ismertek. Az agyagszobrocskát több stilisztikai jegye is összeköti a Kr. e. 6. évezredi balkáni kisleletekkel. Az állatot szarvasmarhaként határozták meg, amely az átfúrt orra alapján akár háziállat is lehetett.

A pityerdombi agyagfigura, a korai neolitikus balkáni jegyei valamint a háziállatként való azonosítás alapján úgy is értelmezhető, mint annak a szimbóluma, hogy a szarvasmarhák szerepe az állattartásban egyre fontosabb lett. Ezzel együtt pedig a korai neolitikum és a vonaldíszes kerámia kultúrájának átmeneti időszakát jelöli Közép-Európában.

Méret • Maße: **Hossza** • *Länge:* **12,2 cm; Szélessége** • *Breite:* **4,6 cm; Magassága** • *Höhe:* **7 cm.**

Keltezés • Datierung: ***Dunantúli vonaldíszes kultúra (Kr. e. 5480–5400)*** • *Frühe transdanbische Linearbandkeramik (5480–5400 v. Chr.).*

Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, Ltsz. • Inv.-Nr. **93.102.41.**

Fotó • Foto: **KARDOS J. (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest).**

Irodalom • Literatur: **Bánffy 2002; Bánffy 2004.**

Diese einzigartige zoomorphe Tonfigur wurde in einer Siedlung der frühesten Bandkeramik in Westungarn, in Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb, gefunden. Die vierbeinige Tierfigur stand, mit dem Kopf nach Norden gewandt, in einer Langgrube, die sich entlang eines bandkeramischen Langhauses zog. Vergesellschaftet war sie mit mit einem Mahlstein. Wahrscheinlich ist dies als Bauopfer zu interpretieren, wobei die Figur nach einer rituellen Benutzung, die anhand von Gebrauchspuren angenommen werden kann, sorgfältig in der Längsgrube deponiert wurde.

Das organisch- und sandgemagerte Material und die dunkelrot-polierte Oberfläche sind typisch für das gesamte Keramikspektrum von Pityerdomb. Die Statuette ist fast vollständig erhalten, Füße und Hörner weisen Abnutzungsspuren auf. Das dreieckige Tiergesicht hat einen vorspringenden durchbohrten Nasenteil mit einem waagerecht eingeritzten Maul. Die Augen sind durch zwei Fingertupfen gekennzeichnet, in die jeweils ein Dreieck geritzt wurde. Auffallend sind die fein eingeritzten Linienmotive, die den gesamten Körper bedecken, dabei jedoch auf den beiden Seiten des Körpers asymmetrisch angebracht sind.

Zu der Tierfigur gibt es bislang keine engen Parallelen, obwohl zoomorphe Darstellungen auch in den frühneolithischen Kulturen in Südosteuropa und in dem ganzen Verbreitungsgebiet der Bandkeramik bekannt sind. Mehrere stilistische Merkmale lassen die Tonstatuette mit Kleinfunden des 6. Jahrtausends v. Chr auf dem Balkan in Verbindung bringen. Die Figur wird als Rind angesprochen, aufgrund der durchbohrten Nase könnte es sich dabei um die Darstellung eines Haustieres handeln.

Die Tonstatuette aus Pityerdomb kann aufgrund ihrer frühneolithischen Verbindungen in den Balkanraum und aufgrund der Interpretation als Darstellung eines Haustieres als Symbol für die zunehmende Bedeutung des Rindes in der Tierhaltung gesehen werden. Zugleich markiert sie die Zeit des Übergangs vom Frühneolithikum zur Linearbandkeramik in Mitteleuropa.

1/6a

Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb: Keramiatálak és csészék.

Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb: Tonschüssel und -becher.

Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg

Bánffy 2004, Figs. 137,b; 44,55; 71; 26,5; 101,15.

vétel nélkül pontosan észak-déli tájolásúak. A hosszanti gödrök az egykori házfalak külső oldalán húzódtak, ezekből kirajzolódik az egykori házak alaprajza. A gödrök hossza és a házak hossza pedig körülbelül azonos: 11,5–12 méter. Mivel a régészeti szintek mindössze csak 20–25 centiméterrel voltak a mai felszín alatt, a többi településnyom az idők során erózió áldozatául eshetett. Cölöpvázas szerkezetnek mindenesetre nem találtuk nyomát. Összességében tehát a telepnek ezen a részén egy épületet, hosszanti gödrök sorozatát, egy szemétgödröt és két nyílt, szabadtéri tűzhelyet sikerült dokumentálni.

A feltárt településobjektumok mind ugyanazt a rétegsort mutatják: a legalsó 50–70 centiméter rögtön a kiásásukat követően visszatemetődött, e réteg tetején egy taposási szint volt megfigyelhető. A következő, szürke, 30–38 centiméter széles rétegből hamu, faszén- és makrobotanikai maradványok mellett nagy mennyiségben került elő kerámia, valamint kőeszközök. Ezt az omladékot vastag égési réteg borította (1/5. ábra). Az átégett paticsdarabok arra engednek következtetni, hogy az épületek hirtelen omolhattak össze, olyannyira, hogy sok helyen még az omlás iránya is jól kivehető volt, akárcsak az ágak és gallyak negatív lenyomata. A katasztrófa után a lakók feltehetően elhagyták ezt a helyet. A másik települési mag

Die Befunde am westlichen Siedlungskern haben alle eine längliche Form und sind ausnahmslos in Nord-Süd-Richtung ausgerichtet. Sie bilden eine Kette von Langgruben, die – entsprechenden Vergleichsbeispielen zufolge – entlang der Längswände eines Hauses angelegt wurden. Die Länge der Gruben dürfte der des Hauses entsprechen (11,5–12 m). Da die archäologischen Schichten nur 20–25 Zentimeter unter dem heutigen Oberflächenniveau lagen, können die restlichen Spuren des Gebäudes vielleicht der Erosion zum Opfer gefallen sein. Es lagen aber definitiv keine Pfostenkonstruktionen vor. Dieser Teil der Siedlung dürfte demnach aus einem Gebäude, aus dem Langgrubensystem und aus einigen Abfallgruben sowie zwei offenen Feuerstellen bestanden haben.

Die Siedlungsbefunde zeigen alle dieselbe Schichtfolge: Die untersten 50–70 Zentimeter wurden sofort nach ihrer Anlage überlagert. Ein Laufhorizont über dieser Schicht war deutlich zu erkennen. Darauf befand sich eine 30–38 Zentimeter breite graue Schicht mit Asche, Holzkohle und makrobotanischen Resten, reichlich Keramik sowie Stein- und Silexfunde. Dieser Schutt ist von einer dicken Brandschicht bedeckt (Abb. 5). Die gebrannten Lehmstücke sind so schnell umgefallen, dass oft sogar die Richtung des Sturzes noch deutlich beobachtet werden konnte, ebenso wie negative Eindrücke von Ästen und Zweigen. Nach diesem Brand haben die Einwohner das Areal wohl verlassen. Auf den Flächen des zweiten Siedlungskerns wurden sowohl innerhalb als auch außerhalb des Langhauses Feuerstellen gefunden, die, den stark durchgeglühten Resten zur Folge, lange in Benutzung waren.

Schnell wurde klar, dass es sich bei der Keramik um bisher in dieser Gegend nicht bekannte frühe Typen handelt, die Beziehungen zum Balkan aufweisen. Gefäßformen und -arten sowie die Verzierungen können der Starčevo-Kultur zugeordnet werden. Die eindeutigen Starčevo-Bezüge zeigen sich dabei nicht nur parallel mit der frühen Linearbandkeramik, die typologischen Merkmale beider Gruppen kommen sogar zusammen an einem Gefäß vor. Starčevo-Beziehungen lassen sich in der Machart, Magerung und in der oft polierten Oberfläche (Abb. 1/6a–b) erkennen. Auch die

területén, mind a hosszúházon belül, mind körülötte több tűzhelyet sikerült azonosítanunk. Az erősen átégett nyomok arra utalnak, hogy ezek hosszú ideig voltak használatban.

A kerámialeletekből azonnal megállapíthattuk, hogy a környéken mindeddig ismeretlen korai típussal van dolgunk, amelyek balkáni eredete nyilvánvalóan kimutatható. Az edények formája, fajtája és díszítése sok esetben a kései Starčevo-kultúra továbbélésére utalnak. Itt azonban nem arról van szó, hogy a Starčevo-kultúra jegyeit magukon viselő edények mellett a korai vonaldíszes kultúrára jellemző kerámiákkal is találkozhatunk, hanem arról, hogy a kétfajta kultúra edénytípusai és díszítésmódja egyazon edényen belül jelentkezik. Starčevo jellegzetesség a készítési mód, a soványítás, a sokszor élénkvörös polírozott felület (1/6a–b. ábra). A díszítések között is sok az átfedés, bár a Starčevo edényeken a spirálmintát festették, Pityerdombon pedig bemélyítették (1/7a. ábra): a töredékek mintegy 5%-án ez a fajta díszítés, a „vonaldísz" található (1/7b. ábra).

A kerámialeletek mellett a feltárt kőeszközök is jelentősek. Mindeddig több mint ezer pattintott kőeszköz vagy -töredék került elő, amelynek nagyjából egyharmada mikrolith, vagyis igen kisméretű silex, ami a kései mezolitikum jellemző típusa (1/8. ábra). A nyersanyagot máshonnan szerezték ugyan be, de az eszközök helyben készültek. A pityerdombi tűzkő megmunkálásának archaikus jellege tehát fontos információ (Biró 2005, fig. 14). Ám a kőszerszámok anyaga talán még érdekesebb következtetéseket enged meg. Szinte kivétel nélkül vörös radiolarittal van dolgunk, amely a lelőhelytől 210 kilométer távolságban, a Bakony hegységben, a Veszprém melletti Szentgál mellett található szabadtéri kitermelőhelyről származik. A nyugati, észak-nyugati völgyek mentén a magköveket nem csupán Pityerdombig szállították, hanem tovább, a Duna-völgye mentén nyugat és észak felé is. A szentgáli bányahely kövei a Rajna-Majna vidékéig is eljutottak.

Mindezek alapján két hipotézist állíthatunk fel. Az első, hogy a bakonyi tűzkő éppolyan fontos szerepet játszhatott a környéken, mint az obszidián Északkelet- Magyarországon és a Keleti-Kárpátok vidékén. A kőanyag egyfajta „cserevalutaként" működött, amely nem csupán a távolsági kereskedelmet határozta meg,

Verzierung weist Ähnlichkeiten auf, allerdings wurden die Spiralen auf den Starčevo-Gefäßen gemalt, waren in Pityerdomb aber geritzt (Abb. 1/7a). Etwa 5% der Scherben sind verziert (Abb. 1/7b).

Außer der Keramik sind die Steinwerkzeuge von besonderer Bedeutung. Bisher kamen mehr als eintausend Silexfunde zum Vorschein, davon grob ein Drittel mikrolithisch, also eher dem späten Mesolithikum entsprechend (Abb. 1/8). Nur das Rohmaterial wurde importiert, die Steine wurden vor Ort bearbeitet. Auf den archaischen Charakter des Materials der Silexindustrie von Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb wurde bereits aufmerksam gemacht (Biró 2005, fig. 14). Aber auch das Rohmaterial der Steingeräte liefert wichtige Informationen: Es handelt sich fast ausnahmslos um roten Radiolarit, der aus dem prähistorischen Bergbau von

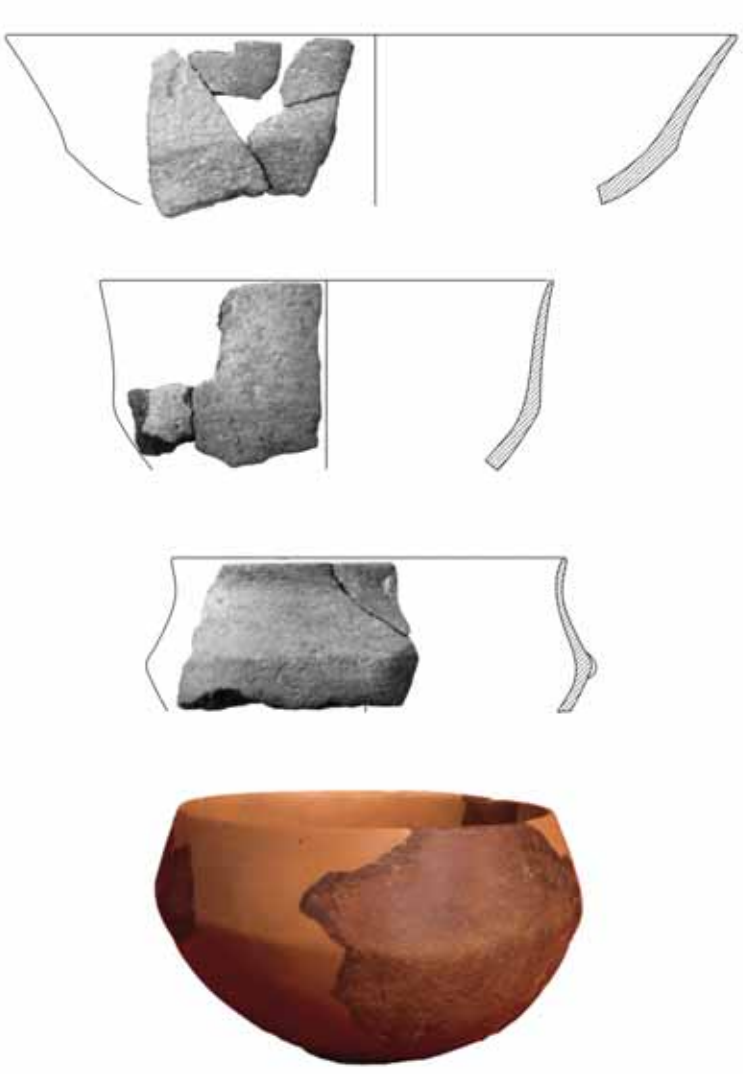
1/6b

Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb: kerámia-tálak.

Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb: Tonschüssel.

Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg

Bánffy 2004, Fig. 29,3,5,6; Fig. 71,14.

hanem a kulturális kölcsönhatások gerjesztője is volt. A második, hogy ha a nyersanyag elterjedését a térképre vetítjük (Gronenborn 1994), abból kirajzolódik a legidősebb vonaldíszes kerámia kultúrájának terjedési útvonala. Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy a Szentgyörgyvölgy-pityerdombi lelőhely a vonaldíszes kerámia átmeneti, kialakulási szakaszához sorolható. Amióta sikerült meghatározni ezt a fázist, tucatjával tudtunk egykorú lelőhelyeket azonosítani a Dunántúlon. Ez a kor egyben a közép-európai neolitikum „születése" is, a Kr. e. 55. évszázadra tehető (Jakucs et al. 2016).

A legfrissebb kutatásoknak köszönhetően nem csupán a vonaldíszes kerámia kultúrája kezdetének körülményeiről, hanem további fejlődéséről is egyre pontosabb képet kapunk. A neolitikum ezt követő szakaszaiban sajátos ritmus szerinti át- és újrarendeződési folyamatokat figyelhetünk meg. A Dunántúlon – Morvaor-

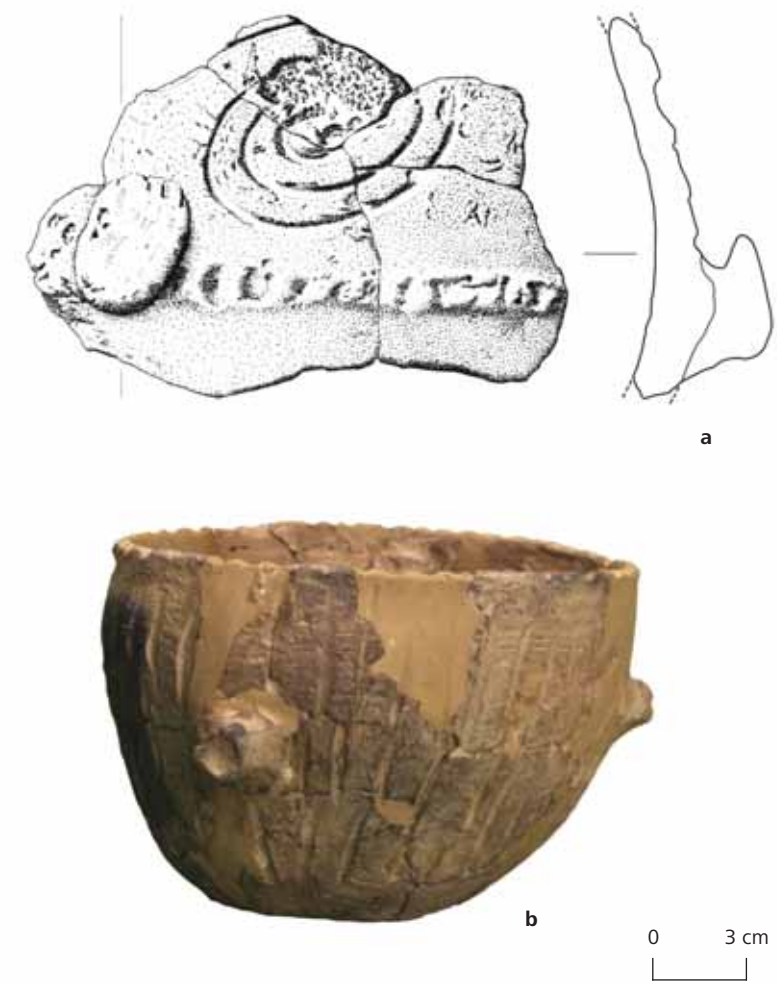
1/7a–b

*Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb: Emberkéz alakú protoméval díszített tárolóedény töredéke **(a)** és tálka **(b)**.*

*Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb: Gefäßfragment mit menschenhandförmiger Verzierung **(a)** und Schüssel **(b)**.*

Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg

Bánffy 2004, Fig. 145; 137a.

Szentgál bei Veszprém im Bakony-Gebirge, etwa 210 Kilometer von Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb entfernt, stammt. Durch westlich und nordwestlich verlaufende Flusstäler wurden Radiolarit-Kernstücke auch in den Nordwesten und in das Donautal vertrieben, sie kommen sogar im Rhein-Main-Gebiet vor.

Vor diesem Hintergrund können zwei Hypothesen aufgestellt werden: (1) Dem Bakonyer roten Radiolarit fiel eine ähnlich wichtige Rolle als Rohstoff zu, wie dem Obsidian aus Nordostungarn und dem östlichen Karpatengebiet. Er dürfte eine Art „Grundwährung" gewesen sein, die den Fernhandel nicht nur bestimmte, sondern auch Kulturdiffusionen verursachte. (2) Kartiert man die Verbreitung dieses Rohmaterials (Gronenborn 1994), erlangt man Hinweise zur Ausbreitung des Neolithisierungsprozesses, für den auch das einheitliche Keramikmaterial der frühen Linearbandkeramik steht. Es ist durchaus nachvollziehbar, dass der Fundort Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb die formative Phase der Linearbandkeramik markiert. Seit der Abgrenzung dieser Phase wurden Dutzende von Fundorten aus dem westlichen Transdanubien der gleichen Periode, der „Geburt" der Linearbandkeramik, zugeordnet, die am Anfang des 55. Jahrhunderts v. Chr. ihren Anfang nahm (Jakucs et al. 2016).

Die neusten Forschungsergebnisse gewähren uns aber nicht nur ein detaillierteres Bild über die Entstehung der Linearbandkeramik im heutigen Westungarn, sondern auch über deren weitere Entwicklung und lassen diese als eine Reihe von Übergangsphasen und Neustrukturierungen erkennen, die einem bestimmten Rhythmus folgten. Der wesentliche Unterschied zwischen der Herkunftsregion in Transdanubien und später erreichten Gebieten, wie Mähren oder dem Münchner Becken, besteht darin, dass bei der zuerst erreichten Region immer wieder neue Impulse vom Nordwestbalkan fassbar sind, die sowohl kulturelle als auch genetische Veränderungen verursachten. Den Anfang machten die ersten Linearbandkeramiker in der zweiten Hälfte des 6. Jahrtausends, aber auch später beeinflussten neue Gruppen die Vorgeschichte Mitteleuropas.

Diese sich rhythmisch ereignenden Prozesse können sowohl zeitlich als auch geographisch beobachtet werden, zu ihren möglichen Ursachen – z. B. klimatische, ökologische, wirt-

ságtól vagy a Müncheni-medencétől eltérően – ismétlődően fordultak elő külső, jellemzően az Észak-Balkán felől érkező hatások, amelyek kulturális és genetikai változásokban egyaránt megmutatkoznak. A kezdet ugyan a vonaldíszes kerámia kultúrának a Kr. e. 6. évezred második felében történt megjelenése volt, de ezen kívül még számtalan új csoport is befolyásolta Közép-Európa őstörténetét.
Az átalakulások ritmikája mind időben, mind térben jól nyomon követhető. Az új struktúrák kialakulásának okairól, klimatikus, ökológiai, gazdasági vagy akár társadalmi tényezőkről is vannak már adataink. Az átalakulások egyes lépései is egyértelműek. Az újabb kutatások alapján világossá vált, hogy az észak-balkáni Starčevo kultúra területéről történt bevándorlások döntő hatással voltak a vonaldíszes kerámia kultúra kialakulására, majd később a letelepedett, élelemtermelő életmódú közösségek közép-európai elterjedésére is.

A vonaldíszes kerámia továbbélése

A vonaldíszes kerámia kultúra kialakulásakor a Dunántúl nagyjából egy északi és egy déli régióra volt osztható, amelyeket a Balaton vidéke választott el egymástól. A német szakirodalomban mindeddig a „korai vonaldíszes kerámia korszakának" tartott periódus (Kalicz/Makkay 1977; Lenneis/Lüning 2002; Pavúk 2004) mintegy száz évvel későbbi, mint a formatív fázis, tehát a kialakulás tényleges időszaka (az úgynevezett Bicske-Bíňa, Becsehely-Milanovce korszakok. E száz év alatt a kezdeti típusbeli különbségek legtöbbje eltűnt. Ebben az időben, a Kr. e. 54–53. évszázadban jelent meg a Dunántúl délkeleti részén a balkáni népcsoportok második hulláma. Hogy nem csupán a Vinča-kultúra tárgyainak importjáról van szó, hanem a kultúra képviselőinek tényleges mozgásáról, akik a Dráván és a Dunán átlépve birtokukba vették a Dunántúl dombhátait, ez teljesen új felfedezés, amelyre a Délkelet-Dunántúlon végzett teljesen új ásatások vezettek (Jakucs/Voicsek 2015). Az ásatások során a vonaldíszes kerámia kultúrában szokásos hosszúházakra bukkantak, amelyek belsejéből meglepő módon igen nagy számban kerültek elő Vinča-edények (néhol az edényleletek mintegy 80%-a ilyen balkáni kerámia volt: Jakucs/Voicsek 2015).

schaftliche und/oder soziale Faktoren – sind einige Hinweise verfügbar und einige Veränderungen fassbar. Neue Untersuchungen zeigen deutlich, dass Migrationen vom Nordbalkan, aus dem Bereich der Starčevo-Kultur, eine entscheidende Rolle bei der Formierung der Linearbandkeramik und folglich auch bei der Ausbildung und Verbreitung des Neolithikums in Mitteleuropa gespielt haben.

Das Weiterleben der Linearbandkeramik

Während der Herausbildung der Linearbandkeramik lässt sich Transdanubien in eine nördliche und eine südliche Region aufteilen, in deren Mitte der Balaton liegt. Die Phase, die bislang in der deutschsprachigen Forschung als „älteste Linearbandkeramik" bezeichnet wurde (Kalicz/Makkay 1977; Lenneis/Lüning 2002; Pavúk 2004) ist etwa 100 Jahre jünger als die „Formationsphase" und in ihr waren die früheren Unterschiede bereits verschwunden (die Phasen Bicske-Bíňa, Becsehely-Milanov-

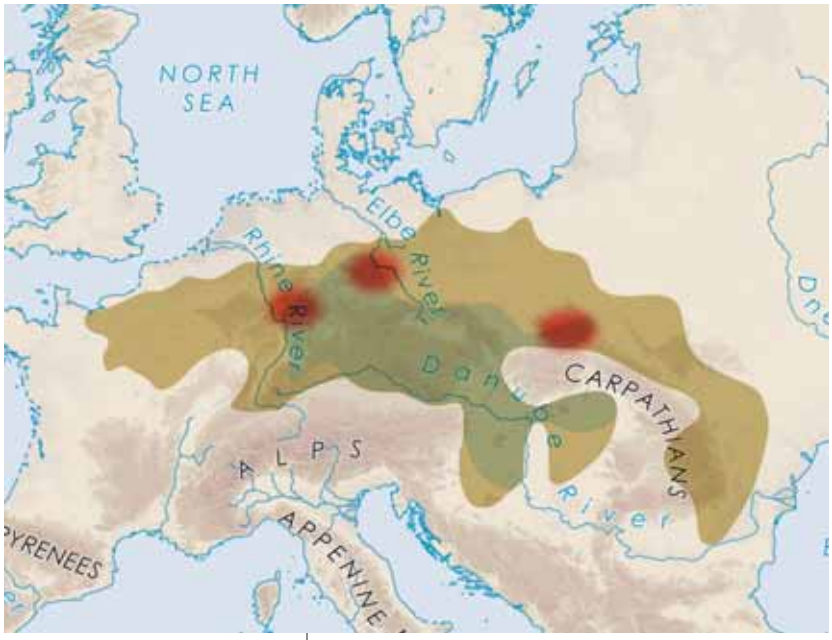
1/8

Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb: Kőeszközök.

Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb: Steingeräte.

Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg

Biró 2005, Fig. 8.

1/9

A korai földművelők első hulláma Európában három jelentős sónyerő hellyel.

Die erste Welle der frühen Bauern in Mitteleuropa mit drei bedeutenden Salzvorkommen.

Bánffy 2015, Fig. 4.

A bevándorlás tényét a csontvázak genetikai vizsgálata is alátámasztja. A délről érkező népesség genetikai állományában jóval magasabb arányban találjuk nyomát az újkőkorit megelőző haplocsoportoknak (Szécsényi-Nagy et al. 2014; Szécsényi-Nagy et al. 2015). Ezt a megfigyelést még további vizsgálatokkal kell kiegészíteni, de nem zárható ki az a lehetőség, hogy pl. az észak-horvát hegyvidékekből származó Vinča-népességben bizonyos mértékben a helyi gyűjtögető és vadászó közösség utódai is jelen lehettek.

A Flomborn-Keszthely korszakban (Kr. e. 5300–5250) ismét megváltozik a vonaldíszes kultúra településrendszere, s vele együtt – a leletanyag tanúsága szerint – az életmód is. A változások a jóval sűrűbbé vált településhálózatban érhetők tetten, ezek az új települések már a termékeny, löszös talajokon létesültek. Mindezzel együtt a települések kiterjedése is jelentősen nőtt, és ekkorra már a földművelés és állattartás lett az egyedül meghatározó tevékenység. Az intenzív növénytermesztésre utaló nyomok a pollen- és makrobotanikai vizsgálatok egyértelműen ehhez, és nem a korábbi vonaldíszes fázisokhoz köthetők (Zatykó/Juhász/Sümegi 2007). A gazdasági alapok változását mutatja, hogy kevesebb kőeszköz-típust használtak, főként néhány olyan típust, amelyek a növénytermesztéssel közvetlen összefüggésbe hozhatók (ilyenek pl. a sarlópengék).

Két tényező miatt mondhatjuk mégis, hogy az imént vázolt változás ténylegesen „forradalminak" tekinthető: 1. Lényegében ettől a korszaktól kezdve beszélhetünk az újkőkori, élelemtermelő életmód elterjedéséről a Dunántúlon. 2. A kulturális egységek, a településszerce). Um diese Zeit, dem 54–53. Jahrhundert v. Chr., erreichte eine zweite Migrationswelle aus dem Nordbalkan den südöstlichen Teil Transdanubiens. Diese Einwanderung umfasst nicht nur Importgefäße der frühen Vinča-Kultur, sondern deren Produzenten, die Drau und Donau überquerten, um auf den transdanubischen Hügeln zu siedeln. Diese neue Erkenntnis konnte nur aufgrund großflächiger Ausgrabungen im südöstlichen Transdanubien gewonnen werden (Jakucs/Voicsek 2015). Dabei fanden sich erstaunlicherweise Langhäuser der Linearbandkeramik mit einer sehr hohen Anzahl von Vinča-Gefäßen im Fundmaterial kombiniert (manchmal bis zu 80%: Jakucs/Voicsek 2015).

Diese Einwanderung ist auch durch das Aufkommen neuer genetischer Merkmale nachweisbar: Die südlichen „Bewohner" weisen in ihrer genetischen Zusammensetzung deutlich mehr präneolithische Haplogruppen (genetischen Merkmale) auf (Szécsényi-Nagy et al. 2014; Szécsényi-Nagy et al. 2015). Diese Beobachtung muss noch durch weitere Untersuchungen untermauert werden, es ist aber nicht auszuschließen, dass sich beispielweise unter den aus der nordkroatischen Berglandschaft stammenden Vinča-Gruppen auch Nachfahren lokaler Sammler und Jäger befanden.

Gleichzeitig mit der Flomborn-Keszthely-Phase (5300–5250 v. Chr.) änderten sich die linearbandkeramische Besiedlung und damit verbunden das Fundmaterial und die Lebensweise grundlegend. Die Umstrukturierungen sind in einer Zunahme von Siedlungsplätzen bemerkbar, die bevorzugt auf fruchtbaren Löss-Böden entstanden. Die Siedlungen wurden zugleich größer, die Lebensweise basierte nun auf dem Ackerbau und kann eindeutig erst dieser und nicht früheren Perioden zugewiesen werden, wie Pollenprofile und makrobotanische Untersuchungen belegen (Zatykó/Juhász/Sümegi 2007). Die Veränderung der wirtschaftlichen Grundlagen signalisiert auch das kleinere Formenspektrum der Steingeräte, unter denen nunmehr solche dominierten, die mit der Landwirtschaft in unmittelbaren Zusammenhang gebracht werden können (z. B. Sichelklingen).

Diese Veränderung lässt sich in zweierlei Hinsicht als „revolutionär" bezeichnen: (1) Erst diese Zeit lässt sich tatsächlich dem „Neolithikum" zuordnen und (2) die kulturellen Einheiten, die Siedlungsstruktur und die Ausrichtung

kezet és a külső kapcsolatok – különösen, ami a távolsági kapcsolatokat illeti – ezután már a későneolitikum korszakáig hasonló mintázatokat követnek. Ezek a távolsági, kulturális és kereskedelmi kapcsolatok, évszázadokon át meghatározó szerepet játszottak a késő neolitikum kialakulásában és elterjedésében.

Az észak-nyugati vándorlás egy lehetséges magyarázata

Az észak-balkáni Starčevo-kultúra, a dunántúli korai vonaldíszes kerámia kultúra és a Duna-völgyén át terjedő közép-európai vonaldíszes kerámia kultúrája közti összefüggés éppúgy egyértelmű, mint ahogyan e kultúrák és a mai Kelet-Ausztria, majd északi irányban Morvaország és Németország középső vidékei, illetve észak-nyugaton a Müncheni-medencén át egészen a Rajna völgyéig húzódó régiók közötti intenzív távolsági kapcsolat. De vajon mi motiválta ennek a hosszú időn át tartó dinamikus kapcsolatrendszernek a fennmaradását? Mai tudásunk alapján nem tűnik valószínűnek, hogy demográfiai okok, vagyis túlnépesedés állt volna a háttérben (Petrasch 2001). Az első földművesek vándorlását, akik annak idején birtokukba vették Közép-Európa nyugati és északi térségeit, egyszerre voltak kitéve egy migrációt kiváltó negatív „push" és egy, pozitív, húzó „pull" hatásának (Anthony 1997). Mint arra fentebb utaltunk, a Kárpát-medence első földművesei számára a kibocsátó területnél hűvösebb és nedvesebb klimatikus viszonyok komoly kihívást jelentettek, ami próbára tette alkalmazkodási képességüket. A migráció egyik kiváltó oka éppen a termékenyebb földek felkutatása lehetett. A területi bevandorlást megelőzte egy, a preneolitikumra tehető kulturális-kereskedelmi kontaktus, amelynek útvonala többek között a pattintott kőeszközök előfordulása révén rajzolható fel. A Balatontól északra fekvő Bakony hegységben bányászott vörös tűzkő kiváló nyomkövető. A vörös nyersanyagból készített használati tárgyak Morvaország területén már a vonaldíszes kerámia megjelenése előtt elterjedtek, majd annak expanziójával párhuzamosan továbbterjedésük is nyomon követhető észak és nyugat felé. Szórványos darabok még Frankfurttól északra, a Wetterau vidékén is felbukkannak (Schade 2002; Schade-Lindig 2002; Bánffy 2004).

der Beziehungen, besonders der Fernbeziehungen, bleiben von nun bis zum Spätneolithikum weitgehend unverändert. Diese Faktoren spielten wiederum eine ganz wesentliche Rolle in der Herausbildung und im Charakter der ersten spätneolithischen Formationen, sowohl in ihrer Verbreitung, als auch in ihren kulturellen und ökonomischen Kontakten.

Eine mögliche Ursache für die Wanderung nach Nordwesten

Die enge Verbindung zwischen der Starčevo-Kultur im Nordbalkan und der frühen Linearbandkeramik in Transdanubien, die sich später entlang des Donautals nach Ostösterreich, dann nördlich nach Mähren und Mitteldeutschland, sowie nach Nordwesten zur Münchner Ebene und bis ins Maintal ausbreitete, kann heute eindeutig nachvollzogen werden. Es stellt sich jedoch die Frage, mit welchen Gründen diese dynamische Verbreitung erklärt werden kann.
Die aktuellen Kenntnisse gewähren keine Anhaltspunkte für einen demographischen Druck (Petrasch 2001). Wie bei jeder Migration mussten die Einwanderer, die in das westliche und nördliche Mitteleuropa kamen, sowohl einem „push"- als auch einem „pull"-Effekt ausgesetzt gewesen sein (Anthony 1997). Wie bereits angedeutet, müssten die kühleren und feuchteren Klima-Bedingungen schon die ersten Bauern im Karpatenbecken zur Kreativität und Adaption gezwungen haben: Die Suche nach fruchtbaren Böden könnte also eine Migrationsursache gewesen sein. Dass die ersten Gruppen aber nicht in unbekannte Gebiete einwanderten, belegen präneolithische Kontakte, die denselben Wanderungsrouten folgten und unter anderem anhand der Silex-Artefakte nachweisbar sind. Der rote Radiolarit aus dem Bakony-Gebirge ist, wie gezeigt, ein gutes Beispiel: Geräte aus diesem Rohmaterial wurden bereits vor der ältesten Linearbandkeramik u. a. in Mähren verwendet und ihr Verteilungsnetzwerk breitete sich mit der Bandkeramik weiter nach Norden und Westen aus. Einzelstücke sind sogar aus dem Wetterau-Gebiet nördlich von Frankfurt bekannt (Schade 2002; Schade-Lindig 2002; Bánffy 2004).
Gerade das Vorkommen des Bakony-Radiolarits führte zu einer Hypothese, die zwar noch

A bakonyi kő-nyersanyag mint nyomkövető analógiájára született meg egy másik hipotézis is, amely ugyan további kutatásokat igényel, ám a jelenleg rendelkezésünkre álló források alapján egyelőre nincs okunk kételkedni benne. E hipotézis központi eleme a só. A megtelepedett közösségek számára a só alapvető fontosságú élelmiszer, valamint kitűnő tartósítószer is, amely a letelepült népesség téli élelem-tartalékainak bővítésével a túlélést segítette. A Kárpátok térségében só csak a déli és a keleti területeken fordul elő, tehát a Dunántúlt megszálló földműves népesség számára a só hiánya stratégiai alapproblémát jelentett. Látható, hogy a korai vonaldíszes kerámia három útvonalon terjedt nyugat és észak felé. Mindhárom útvonal ismert sónyerő helyek felé mutat, amelyeken a sót nem bányászattal, hanem felszíni vizekből való lepárlással nyerték ki. Nem lényegtelen szempont továbbá mindhárom térségnek a földművesek számára otthonos síkvidéki jellege (1/9. ábra). Az egyik ilyen, jól ismert terület Frankfurttól északra fekszik, a második az Elba-Saale régió, a harmadik pedig Dél-Lengyelországban, Krakkó mellett van (Bánffy 2015). A só lehet tehát az egyik legfontosabb magyarázata a vonaldíszes kerámia expanziójának, legalabbis ami a vonzó, pozitív pull-effektust illeti. A kereskedelmi kapcsolatokban a kőeszközöket feltehetően csereáruként használták.

A nyersanyagok iránti igény mellett Közép-Európa neolit kapcsolati hálójának alakulásában fontos szerepet játszhattak más cserekapcsolatok is. Mint arra fentebb már utaltunk, mai tudásunk szerint a neolit átalakulás nem volt feltétlenül forradalmi és egyirányú változás, sokkal inkább egy komplex, sokrétű folyamat. Biztosnak tűnik, hogy a délkelet európai földművesek, illetve a részben belőlük kialakult vonaldíszes kerámia kultúrához sorolható népcsoportok mind kulturálisan, mind genetikai szempontból komoly szerepet játszottak Európa újkőkorának kialakulásában. A helyi gyűjtögető-vadászó népesség szerepe a formatív vonaldíszes kerámia kultúrában még mindig alig ismert, ennek ellenére számolnunk kell vele, mert talán éppen ezeknek a csoportoknak köszönhető, hogy az egyes regiók településtörténete annyira különbözik egymástól és a neolit átalakulás oly sokféle mintázatot követ.

weitere Forschungen benötigt, aber der die bisherigen Daten entsprechen: Dabei geht es um Salz. Dieser Rohstoff muss für die sesshaften Gemeinschaften wichtig gewesen sein, handelt es sich doch um ein Konservierungsmittel, das dem Überleben im Winter half. Es gibt zwar ergiebige Salzquellen im Süden und Osten der Karpaten, in Transdanubien hingegen sind keine Vorkommen bekannt. Die Ausbreitung der älteren Bandkeramiker konzentrierte sich auf dem Weg nach Norden auf drei Gebiete. Es handelt sich dabei um drei bekannte Regionen mit Solequellen. Alle drei liegen im Flachland, in dem sich die ersten Bauern auskannten (Abb. 1/9): Neben dem bekannten salzreichen Gebiet nördlich von Frankfurt findet sich eine Konzentration in der Elbe-Saale-Region und eine in Südpolen in der Nähe von Krakau (Bánffy 2015). Dies würde die Expansionsrichtungen der ältesten Bandkeramiker erklären, zumindest in Bezug auf den „pull"-Effekt. Die Radiolarit-Artefakte könnten dabei als Tauschmittel gedient haben.

Neben der Expansion zur Erschließung von Ressourcen spielten sicherlich auch mehrfache Austausch-Netzwerke und in bestimmten Gegenden ein stärkerer Akkulturationsprozess eine Rolle. Nach dem gegenwärtigen Forschungsstand war die Neolithisierung Mitteleuropas, wie in der Einleitung erwähnt, nicht nur alles andere als revolutionär, sondern auch ein äußerst uneinheitlich verlaufender und komplexer Prozess. Es scheint sicher, dass dabei die südosteuropäischen Bauern und die zum Teil von diesen Einheiten geformten linearbandkeramischen Gruppen kulturell und genetisch eine aktive Rolle spielten. Der Anteil der lokalen Sammler und Jäger in den neu entstehenden Gruppen ist zwar noch kaum bekannt, trotzdem muss auch mit ihrer Beteiligung gerechnet werden. Sie könnten dafür verantwortlich gewesen sein, dass die Besiedlungsgeschichte in den einzelnen Regionen so unterschiedlich verlief und sich der Neolithisierungsprozess als ein äußerst vielfältiges Phänomen abzeichnet.

P. Barna Judit

Tények és talányok: a neolitikus körárkok

Fakten und Rätsel: Neolithische Kreisgrabenanlagen

Közép-Európa legrégebbi monumentális építményei

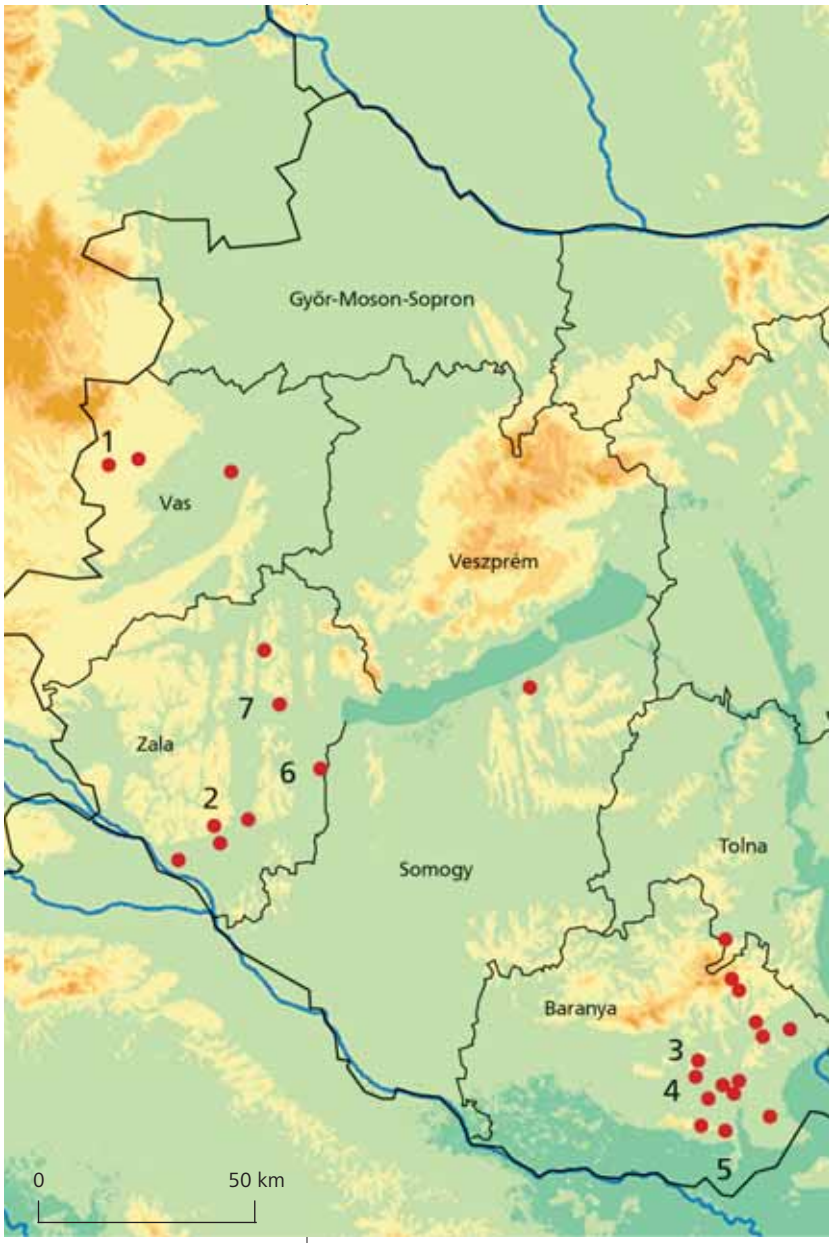
A neolitikus körárkok az őskori Európa legtitokzatosabb jelenségei közé tartoznak. Rejtelmességük a hajdani funkciójukat övező bizonytalanságból, a lehetséges, egymásnak ellentmondó magyarázatokból adódik, aminek egyik oka az, hogy az ismert körárkok számához képest elenyésző az ásatással is megkutatott lelőhely; a hatalmas elterjedési területhez viszonyítva a kevés rendelkezésre álló, konkrét adat tág teret enged a találgatásoknak (Biehl 2010). A bizonytalanságot tovább növeli, hogy hosszú kutatástörténetük ellenére mind a mai napig nem sikerült olyan definíciót alkotni, mely mindegyikükre érvényes volna. Azért csoportosíthatók mégis egy gyűjtőfogalomba, mert közös elemeik vannak és közös elvek alapján építették őket; általában morfológiailag, földrajzilag és kronológiailag is jól körülhatárolhatók (Petrasch 2012).

A neolitikus körárkok (rondellák) az őskori földművek egy szűkebb csoportját alkotják, melyek Közép-Európa nagy területein terjedtek el a Kr. e. 5. évezred első felében. Ezt az időszakot Magyarországon az a neolitikum késői szakasza tölti ki. A német kutatás a „*Mittelneolitische Kreisgrabenanlagen*", az angol pedig leginkább a „*circular enclosure*" („*circular ditched enclosure*", „*circular ditch system*") megnevezést használja. A körárkok többnyire monumentális méretük révén már korán felkeltették a régészeti kutatás figyelmét; a legkorábbi tudományos közlemény e témában 1885-re datálódik (Podborský/Kovárník 2006). Klasszikus neolitikus körárkok

Die ältesten Monumentalbauten Mitteleuropas

Die neolithischen Kreisgrabenanlagen gehören zu den geheimnisvollsten Phänomenen des prähistorischen Europas. Ihre Rätselhaftigkeit resultiert aus der Unkenntnis ihrer einstigen Funktion und unterschiedlichen einander widersprechenden Erklärungsmodellen. Ein Grund dafür ist, dass es im Vergleich zu der großen Zahl bekannter Kreisgräben nur sehr wenige Fundorte mit Ausgrabungen gibt; verglichen mit dem riesigen Verbreitungsgebiet liegen wenig konkrete Daten vor, was einen weiten Raum für Mutmaßungen eröffnet (Biehl 2010). Trotz ihrer langen Forschungsgeschichte konnte bis zum heutigen Tag keine umfassende und für alle Fundorte gültige Definition aufgestellt werden. Dennoch können die Bauwerke unter einem gemeinsamen Sammelbegriff kategorisiert werden, da sie übereinstimmende Elemente besitzen und nach identischen Prinzipien gebaut wurden: Sie sind sowohl morphologisch als auch geografisch und chronologisch gut zu bestimmen (Petrasch 2012).

Die neolithischen Kreisgrabenanlagen (oder Rondelle) stellen eine eigene Gruppe prähistorischer Erdwerke dar. Sie kommen in großen Gebieten Mitteleuropas vor und wurden in der ersten Hälfte des 5. Jahrtausends v. Chr. erbaut, dies entspricht in Ungarn der Spätphase des Neolithikums. In der deutschen Forschung benutzt man den Terminus „*mittelneolithische Kreisgrabenanlagen*", während im Englischen meist die Bezeichnungen „*circular enclosure*" („*circular ditched enclosure*", „*circular ditch*

1/10

Körárkos és komplex (kerítő árokkal is övezett körárkos) lelőhelyek a Dunántúlon a szövegben említett lelőhelyekkel:

Kreisgräben und mit Umfassungsgräben begrenzte Komplexe in Transdanubien. Nummerierung der im Text genannten Fundorte:

1) Sé-Malomi-dűlő; 2) Sormás-Török-földek I.; 3–4) Szemely-Hegyes I-II; 5) Villánykövesd-Jakabfalusi út mente; 6) Balatonmagyaród-Hídvégpuszta; 7) Gétye-Gyomgyáló-lejtős.

BARNA J.

nagyjából a Tisza és a Rajna folyók közti hatalmas területen, a korai és klasszikus lengyeli kultúrában (ez a késő újkőkori régészeti művelődés első lelőhelyéről, a Tolna megyei Lengyel településről kapta nevét) és a lengyeli komplexumhoz tartozó késő neolitikus kultúrákban fordulnak elő (Oberlauterbach-csoport középső fázisa, Rössen I és Großgartach kultúra, SOB II-III fázis, Stichband Kerámia IVa és MBK Ia. 1/III. ábra). Megtalálhatók mindenhol, ahol a késő neolitikus fejlődés vonaldíszes alapokon jött létre (Kalicz 1998). Megjelenésük valószínűleg olyan társadalmi folyamatokat tükröz, melyek során a vonaldíszes kultúra egymástól független, a hosszúházak közösségeinek meg-

system") verwendet werden. Hauptsächlich aufgrund ihrer monumentalen Ausmaße erweckten die Kreisgrabenanlagen bereits früh das Interesse archäologischer Forschungen, der früheste wissenschaftliche Bericht zu diesem Thema stammt aus dem Jahr 1885 (Podborský/Kovárník 2006). Klassische neolithische Kreisgrabenanlagen kommen auf dem riesigen Gebiet zwischen der Theiß und dem Rhein vor, in der frühen und der klassischen Phase der Lengyel-Kultur (eine Kultur des Spätneolithikums, die ihren Namen dem zuerst entdeckten Fundort Lengyel, einer Siedlung im ungarischen Komitat Tolna, verdankt) und in spätneolithischen Kulturen, die zum Lengyel-Komplex gehören (mittlere Phase der Oberlauterbacher Gruppe, Rössen I und Großgartacher Kultur, SOB Phase II und III, Stichbandkeramik IVa und MBK Ia: Abb. 1/III). Sie sind überall vorzufinden, wo die spätneolithische Entwicklung auf der Linearbandkeramik basiert (Kalicz 1998). Ihr Erscheinen weist vermutlich auf gesellschaftliche Prozesse hin, die aus bisher unabhängigen sozialen Einheiten der Linearbandkeramik-Kultur, der Gemeinschaften der Langhäuser, nun Dorfgemeinschaften mit neuen Identitäten und inneren Hierarchien formierten (Končelová/Květina 2015, 442, Fig. 6). Die (scheinbar) ungleichmäßige Verbreitung der Kreisgrabenanlagen ist hauptsächlich auf den unterschiedlichen Forschungsstand in einzelnen Ländern und Gebieten zurückzuführen. Deutlich wurde dies auch im Falle Ungarns: Dank gezielter Forschungsprogramme kennen wir heute bereits fast dreißig Fundorte spätneolithischer Kreisgrabenanlagen in Transdanubien, dem ungarischen Verbreitungsgebiet der Lengyel-Kultur (Abb. 1/10), in erster Linie auf dem Gebiet der Komitate Baranya (Bertók/Gáti 2014) und Zala (Barna et al. 2016). Die ältesten uns heute bekannten Kreisgräben sind Sé und Sormás-Török-földek I. (aus der Gründungsphase der Lengyel-Kultur) im Westen Transdanubiens (Kalicz 1998; Barna/Pásztor 2011). Auch in Ostungarn, im Bereich der Tell-Siedlungen der Csőszhalom-Kultur, sind Wall-Graben-Systeme in Art der Lengyel-Kultur bekannt, z. B. in Polgár-Csőszhalom (Raczky et al. 1994; Raczky et al. 2014) und Hajdúböszörmény-Pródi halom (Raczky/Fodor/Mester 2010). Das Prinzip der Kreisgrabenanlagen überdauerte bis in die Kupferzeit (Raczky/Anders 2012).

feleltethető szociális egységei új identitással és belső hierarchiával rendelkező, falusi közösségekké alakultak át (Končelová/Květina 2015, 442, Fig. 6).

Az elterjedés (látszólagos) egyenetlensége főként az egyes országokban, területeken folytatott kutatások eltérő mértékéből adódik, ahogyan ez az utóbbi időkben a hazai példa nyomán is kiderült. A célzott kutatási programok eredményeként ma már a Dunántúlon, a lengyeli kultúra magyarországi elterjedési területén is közel harminc késő neolit körárkos lelőhelyet ismerünk (1/10. ábra), elsősorban Baranya (Bertók/Gáti 2014) és Zala megye területéről (Barna et al. 2016). A ma ismert legkorábbi körárkok, Sé, ill. Sormás-Török-földek I. (a lengyeli kultúra formatív fázisából), a Nyugat-Dunántúlon találhatók (Kalicz 1998; Barna/Pásztor 2011). Kelet-Magyarországról, a Csőszhalom-kultúra tell-településeiről is ismerünk lengyeli típusú árok-sánc rendszereket: Polgár-Csőszhalom (Raczky et al. 1994; Raczky et al. 2014) és Hajdúböszörmény-Pródi halom (Raczky/Fodor/Mester 2010). A körárok-eszme a rézkor idején is tovább élt (Raczky/Anders 2012).

A neolitikus körárok (rondella) elnevezés csak azokra az őskori földművekre használható, melyek egy vagy több árokból állnak, alaprajzuk kör vagy körhöz közelítő, s az árkokat közel szimmetrikusan elhelyezett földhidak (kapuk) szakítják meg (1/11. ábra). Méretük nagyon változó (átm. 30–300 m). Legfontosabb szerkezeti elemeik a többnyire koncentrikusan futó, V-metszetű árkok, az őket kísérő paliszádok (cölöpfalak), esetenként földsánc és a jórészt szimmetrikusan elhelyezett és tudatosan tájolt kapuk. A kapuk száma változó, de minimálisan kettő, a leggyakrabban pedig négy van belőlük. A körárkok belsejébe való bejutás – vagy éppen az onnan való kijutás – csak az árkokon átvezető földhidakon, kapukon keresztül volt lehetséges. A körárkok településekhez kapcsolódnak, de azok lakott részétől fizikailag és funkcionálisan is elkülönülnek, belsejükben – ritka kivételektől eltekintve – nincsenek településre utaló nyomok (t.k. Kalicz 1998; Petrasch 1990; Trnka 1991; Trnka 2005; Daim/Neubauer 2005; Bertemes/Meller 2012). A rondellák és a kerítő árkok szerepe alapvetően különböző; egyazon lelőhelyen egyszerre is előfordulhatnak (ún. komplex struktúrák), pl.: Szemely-Hegyes I-II (Bertók/

Die Bezeichnung neolithische Kreisgrabenanlage (Rondell) ist nur im Fall der prähistorischen Erdwerke zu verwenden, die aus einem oder mehreren Gräben bestehen, deren Grundriss ganz oder beinahe kreisförmig ist und deren Gräben durch annähernd symmetrisch platzierte Erdbrücken (Tore) unterbrochen werden (Abb. 1/11). Ihre Ausmaße sind sehr verschieden (Dm. 30–300 m). Die wichtigsten Strukturelemente sind die meist konzentrisch verlaufenden Spitzgräben, die parallel dazu verlaufenden Palisaden (Pfostenreihen), vereinzelt Erdwälle, und die häufig bewusst symmetrisch angelegten Tore. Die Anzahl der Tore ist nicht konstant, mindestens gibt es jedoch zwei, meistens sogar vier. Ins Innere der Kreisgräben – oder eben von dort hinaus – gelangte man nur durch die Erdbrücken und Tore. Die Anlagen waren mit Siedlungen verbunden, allerdings blieben sie räumlich und funktional von den bewohnten Gebieten getrennt. In ihrem Inneren wurden – von wenigen Ausnahmen abgesehen – keine Besiedlungsspuren gefunden (u. a. Kalicz 1998; Petrasch 1990; Trnka 1991; Trnka 2005; Daim/Neubauer 2005; Bertemes/Meller 2012). Die Rolle der Rondelle und der umgebenden Gräben war grundlegend verschieden; es gibt Fundorte, wo sie gemeinsam auftreten (sogenannte komplexe Strukturen), wie z. B. in Szemely-Hegyes I-II. (Bertók/Gáti 2014, 62 f.) und Kothingeichendorf (Petrasch 2012, Abb. 1).

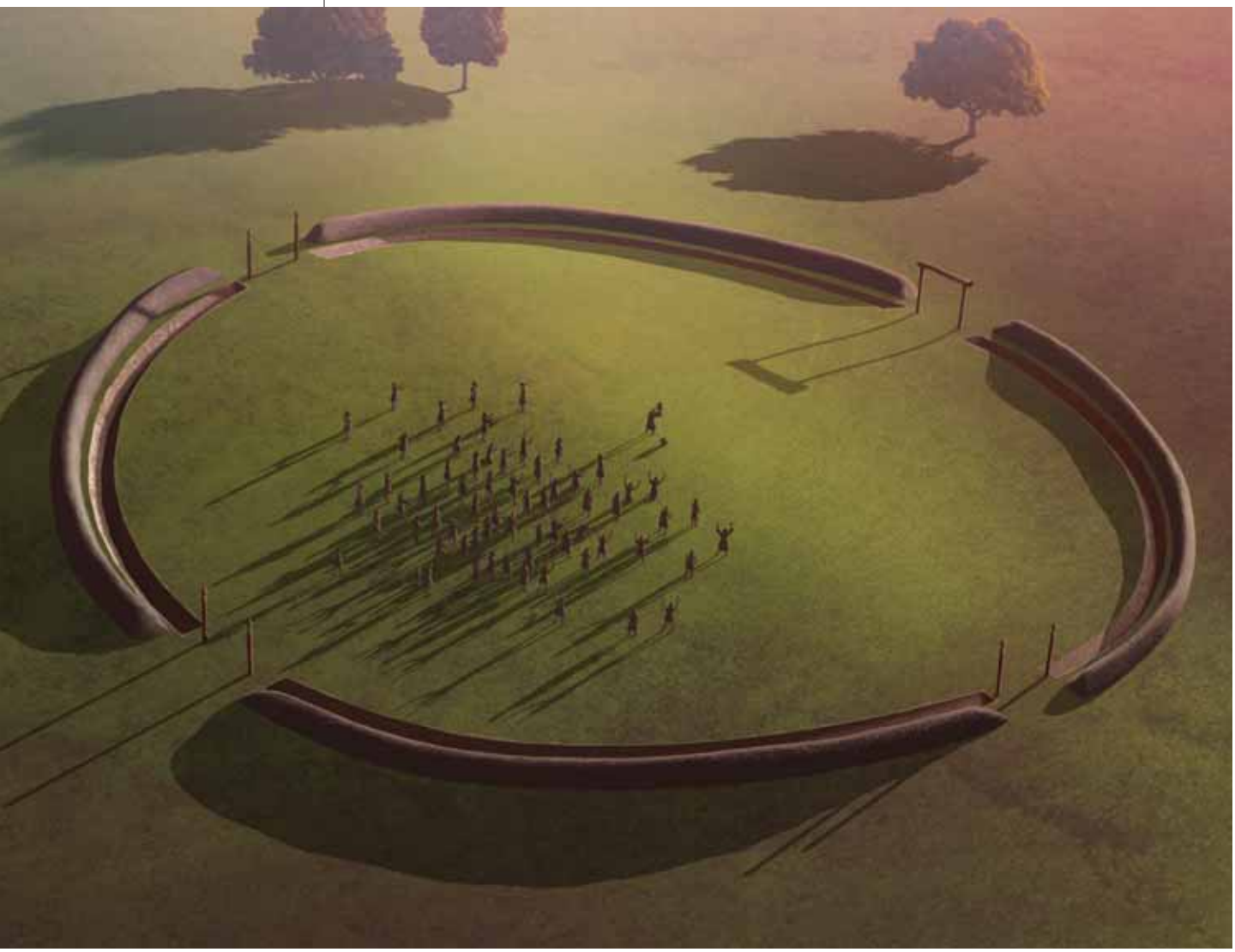
In den vergangenen Jahrzehnten sind Kreisgrabenanlagen beliebte Forschungsobjekte von Fernerkundungssystemen geworden (LiDAR, Luftbildaufnahmen, multi- und hyperspektrale Aufnahmetechniken). Ferner spielen auch andere zerstörungsfreie Untersuchungen bei der Erfassung der Kreisgrabenanlagen, und zwar in erster Linie geophysikalische Methoden (geomagnetische und Erdwiderstandsmessungen, bzw. Bodenradar), eine große Rolle (Stibrányi/Mesterházy/Padányi-Gulyás 2012, 17–22). All diese Analysen ersetzen jedoch nicht die Informationen, die wir aus archäologischen Untersuchungen gewinnen: Die präzisesten und zuverlässigsten Daten liefern weiterhin die Ausgrabungen. In Glücksfällen erschließen sich uns mithilfe von zerstörungsfreien Untersuchungen neue Grundrisse, die wir weiteren Analysen unterziehen können (Abb. 1/12a–b).

Gáti 2014, 62 f.), Kothingeichendorf (Petrasch 2012, Fig. 1).

A körárkok az utóbbi évtizedekben kedvelt célpontjaivá váltak a távérzékelési módszereket (szonár, radar, lidar, légi fotózást, multi- és hiperspektrális felvételezést) alkalmazó kutatásoknak is. A körárkok felmérésében további roncsolásmentes vizsgálatoknak, főként a különböző geofizikai módszereknek (talajmágnesesség mérés, talajellenállás mérés és talajradar) is nagy szerep jut (Stibrányi/Mesterházy/Padányi-Gulyás 2012, 17–22). Mindezek azonban nem pótolják teljes mértékben a régészeti feltárásokból nyert információkat, a legpontosabb, legmegbízhatóbb adatokat továbbra is az ásatások szolgáltatják. Szerencsés esetben roncsolásmentes vizsgálattal további elemzésekre is alkalmas alaprajzot nyerhetünk (1/12a–b. ábra).

Funktion der Kreisgräben

Die Frage nach der Funktion von Kreisgrabenanlagen führt auch heute noch zu intensiven Diskursen. Für und gegen die meisten Hypothesen sprechen viele ernst zu nehmende Argumente. Das riesige, kulturübergreifende Verbreitungsgebiet der Fundplätze mit prähistorischen Grabenanlagen in Europa und ihre Anzahl schließen aus, dass sich hinter dieser Vielfältigkeit eine einzige, genau definierbare Funktion verbirgt (Darvill/Thomas 2001). Auch wenn wir nur die Anlagen der Lengyel-Kultur betrachten, hat diese Aussage ihre Gültigkeit (Biehl 2010). Man kann zwischen zwei grundlegenden Auffassungen unterscheiden: Es gibt eine direkte, funktionale Annäherungsweise (verstärktes Erdwerk) und eine indirekte, übertragene Interpretation (vom sakralen Ort

1/11

Gétye-Gyomgyáló-lejtős: Egyszeres körárok rekonstrukciós rajza.

Gétye-Gyomgyáló-lejtős: Rekonstruktion eines einfachen Kreisgrabens.

Rajz • Zeichnung: Ambrus E. (Barna 2017).

A körárkok funkciója

Ez a kérdés még ma is élénk vita tárgyát képezi. A legtöbb hipotézis mellett és ellen komoly érvek, ill. ellenérvek sorakoztathatók fel. Az európai őskori körülárkolt helyek hatalmas, kultúrákon felüli elterjedési területe és nagy száma kizárja annak lehetőségét, hogy e sokféleség mögött egyetlen, jól meghatározható funkciót lehetne feltételezni (Darvill/Thomas 2001). Ez akkor is igaz, ha csak a lengyeli komplexumot tekintjük (Biehl 2010). A körárkok értelmezésében alapvetően két felfogás különül el: a közvetlen, funkcionális megközelítés (erődített földmű) és a közvetett, átvitt értelmezés (a szakrális és gyülekezési helytől kezdve, a temetkezési helyen át a naptárépítményekig). A legtöbb kutató a szakrális és gyülekezési helyként való meghatározást fogadja el, mely nem csak a körárok objektív (azaz: monumentális építmény) jelentését, hanem a neolitikus társadalom működésének aspektusait is magába foglalja, mint pl. a körárkok belsejében zajló közösségi rítusok (Petrasch 2012). A körárkok szimbolikus-szakrális helyként való értelmezését erősíti a tellekkel való szimbolikus jelentésbeli rokonság, a hasonlóan komplex jelentéstartalom: mindkettő a szociális érintkezésben szerepet játszó különlegesen strukturált tér. Egyforma lehetett a környezetükre kiható szimbolikus szerepük is, továbbá hasonló funkciójukra utalhat az is, hogy földrajzi elterjedésük nagyjából kiegészíti egymást (Gheorghiou 2008; Raczky/Anders 2010). A hajdani funkció megértését nagyban segíthetik az egyre gyakrabban alkalmazott virtuális rekonstrukciók is (Stäuble 2012).

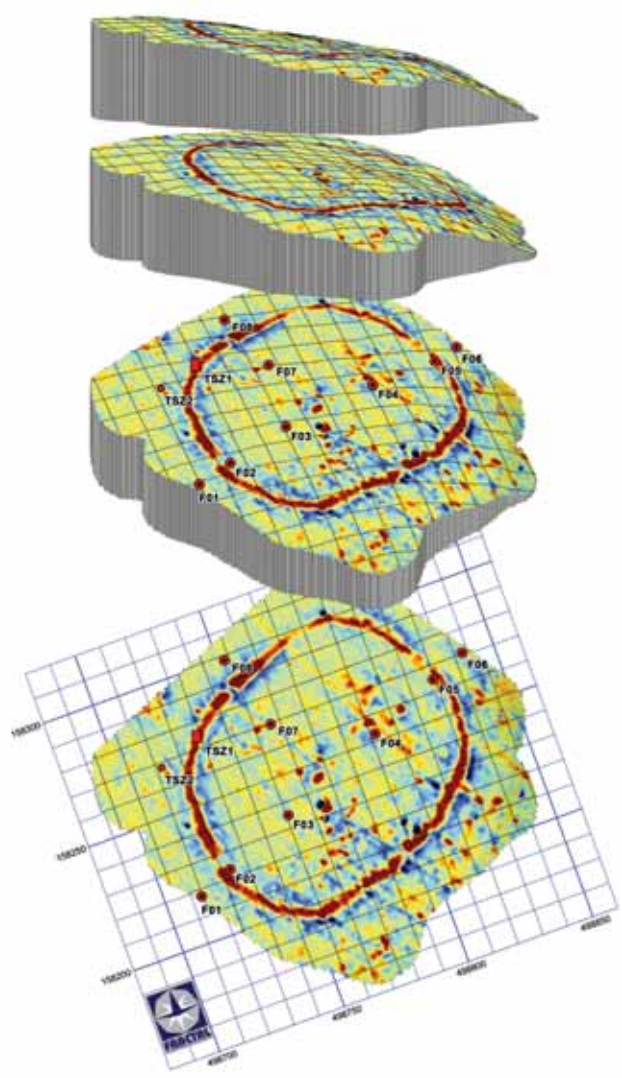
A körárkok méretéből adódóan már pusztán létesítésük is nagyobb csoportok összehangolt munkáját feltételezi, s a beépítetlen szabad belső felület révén jelentősebb tömeg befogadására is alkalmasak lehettek. Még azokban a ritka esetekben is, ahol épület állt a körárok belsejében, az elrendezésben megfigyelhető az arra való törekvés, hogy minél nagyobb összefüggő felület maradjon beépítetlenül, mint pl.: Bučan/Bucsány, Szlovákia (Bujna/Romsauer 1986), Villánykövesd-Jakabfalusi út mente (Bertók/Gáti 2014, 77) vagy Balatonmagyaród-Hídvégpuszta (Bánffy 1996b).

A régészeti és archaeoasztronómia vizsgálatok a körárkok számos közös tulajdonsá-

und Versammlungsplatz über Grabstätten bis hin zu Kalenderbauten). Die meisten Forscher lassen die Deutung als sakrale Plätze und Versammlungsorte gelten, die nicht nur die objektive Bedeutsamkeit der Kreisgräben (Monumentalität), sondern auch die funktionalen Aspekte der neolithischen Gesellschaft in Betracht zieht, wie z. B. die Gemeinschaftsriten, die möglicherweise im Inneren der Bauwerke abgehalten wurden (Petrasch 2012). Die Sinndeutung der Kreisgrabenanlagen als symbolisch-sakrale Orte wird durch die angenommene Verwandtschaft mit den Tells auf der symbolischen Bedeutungsebene und in Hinsicht auf ähnlich komplexe Bedeutungsinhalte bestärkt: In beiden Fällen handelt es sich um außergewöhnlich strukturierte Plätze, die in den sozialen Bindungen eine Rolle spielen. Auch ihre auf die Umgebung auswirkende symbolische Rolle mag identisch gewesen sein. Schließlich kann die Tatsache, dass sie sich hinsichtlich ihrer geografischen Verbreitung ungefähr ergänzen, auf eine ähnliche Funktion hinweisen (Gheorghiou 2008; Raczky/Anders 2010). Zum Verständnis ihrer ursprünglichen Funktion können virtuelle Rekonstruktionen, die immer häufiger verwendet werden, in großem Maße beitragen (Stäuble 2012).

Angesichts der Ausmaße der Anlagen lässt bereits ihre Errichtung auf die koordinierte Arbeit größerer Gruppen schließen. Die unbebauten Innenräume waren wohl geeignet, bedeutendere Menschenmengen aufzunehmen. Selbst in den seltenen Fällen, in denen ein Gebäude im Inneren der Kreisgräben errichtet wurde, ist aus der Anordnung ersichtlich, dass man möglichst große zusammenhängende Flächen unbebaut lassen wollte, wie z. B. in Bučany/Bucsány, Slowakei (Bujna/Romsauer 1986), Villánykövesd-Jakabfaluser Weg (Bertók/Gáti 2014, 77) oder Balatonmagyaród-Hídvégpuszta (Bánffy 1996b).

Archäologie und Archäoastronomie haben zahlreiche gemeinsame Eigenschaften der Kreisgrabenanlagen aufgedeckt. Zur umfassenden Interpretation gehört auch ein magisch-mythologischer Denkansatz, der davon ausgeht, dass ein Kreisgraben dem Konzept eines kosmischen Mittelpunkts (Eliade 2014, 529–555) entspricht. Diese Theorie ist zwar archäologisch nicht belegbar, aber gut mit den durch Ausgrabungen zu Tage geförderten

1/12a

Gétye-Gyomgyáló-lejtős: Egyszeres körárok mágneses képe.

Gétye-Gyomgyáló-lejtős: Magnetisches Messbild eines einfachen Kreisgrabens.

Barna et al. in press.

gát tárták fel. Ezek átfogó értelmezésére létezik egy mágikus-mitológiai szemléletű megközelítés is, mely szerint egy körárok megfeleltethető az ún. Kozmikus Középpont (Eliade 2014, 529–555) fogalmának. Az elmélet régészeti eszközökkel ugyan nem bizonyítható, de jól szinkronizálható az ásatások által feltárt tényekkel. Régészeti megfigyelés, hogy a körárkok által övezett terület fizikailag és funkcionálisan is elkülönül a település lakott részétől, a körárkok körzetében pedig jelentősen megszaporodnak a rituális jellegű leletek és jelenségek. A neolitikus körárkok komplex egységként is összevethetők a Kozmikus Középpont képzetével, ugyanakkor a külső és a belső világot elválasztó árok, az azon átvezető út (kapu), a két világ közti semleges zónát jelképező küszöb mitologikus képei az ún. átmeneti rítusok (*rites des passage*) fogalomrendszerén belül is

Fakten vereinbar. Eine archäologische Beobachtung ist die räumliche und funktionale Trennung vom bewohnten Teil der Siedlung. Außerdem häufen sich Funde und Entdeckungen kultischer Funktion im Umfeld der Kreisgräben. Die neolithischen Kreisgrabenanlagen können als komplexe Einheiten mit der Vorstellung eines kosmischen Mittelpunkts in Einklang gebracht werden. Gleichzeitig sind die mythologischen Bilder der Gräben, die die Innen- und Außenwelt voneinander trennen, die hindurchführenden Pfade (Tore) und die Schwelle, die als neutrale Zone zwischen zwei Welten fungiert, auch im Begriffssystem der Übergangsriten *(rites de passage)* gut nachvollziehbar. Demnach könnten die Kreisgrabenanlagen als Orte sozialen und sakralen Lebens Plätze von rituellen Tätigkeiten größerer Gemeinschaften gewesen sein. Hinsichtlich ihrer Struktur ähneln sie den ältesten Heiligtümern, die alle zum Himmel hin offen waren. Der Himmelsbezug ist anhand der Sonnenorientierung eindeutig gegeben. Die monumentalen Ausmaße der Kreisgräben lassen auf Gemeinschaftsnutzung schließen, der Symbolismus der Strukturelemente (Graben, Tor, Schwelle) erinnert außerdem an Schauplätze der Übergangsriten (z. B. gesellschaftliche Aufnahmerituale, Initiation). Die Erschaffung, Absteckung und Erbauung des Kreisgrabens als sakraler Ort gingen höchstwahrscheinlich mit einer ganzen Reihe von Ritualen einher, in denen die aufgehende Sonne eine bedeutsame Rolle spielte (Barna/Pásztor 2016).

Die Orientierung neolithischer Kreisgrabenanlagen

Die Orientierung der Tore der Kreisgrabenanlagen ist unter anderen ein wichtiges Forschungsgebiet der Archäoastronomie. Wie im Fall der Funktion, macht es wenig Sinn, eine universelle Deutung zu suchen, die für alle bekannten Kreisgrabenanlagen Gültigkeit beansprucht: Regionale kulturelle Traditionen und die örtliche Topographie können mögliche Zielpunkte der Orientierung beeinflusst haben. Die Gemeinsamkeiten in den Grundrissen der Kreisgräben erklären viele Forscher damit, dass sich die einstigen Erbauer für Astronomie interessierten (u. a. Becker 1996; Iwaniszewski

jól értelmezhetők. A körárkok tehát mint közösségi és szakrális helyszínek nagyobb közösségek rituális tevékenységeinek helyszínei lehettek. Szerkezetük a legősibb szentélyekkel mutatnak hasonlóságot, melyek mind nyitottak voltak felfelé, az ég irányába. Az éggel való kapcsolat nyomai tisztán és könnyen felismerhetők a körárkok naptájolásában. A körárkok monumentális mérete árulkodik a közösségi használatról, szerkezeti elemeik (árok, kapu, küszöb) szimbolizmusa pedig a materiális átmeneti rítusok (pl. közösségi beavatási rítusok, initiatio) színtereit idézi meg. A körárok mint szakralizált tér létrehozását, kitűzését és építését minden bizonnyal rítusok sora kísérhette, melyben a felkelő Napnak meghatározó szerepe volt (Barna/Pásztor 2016).

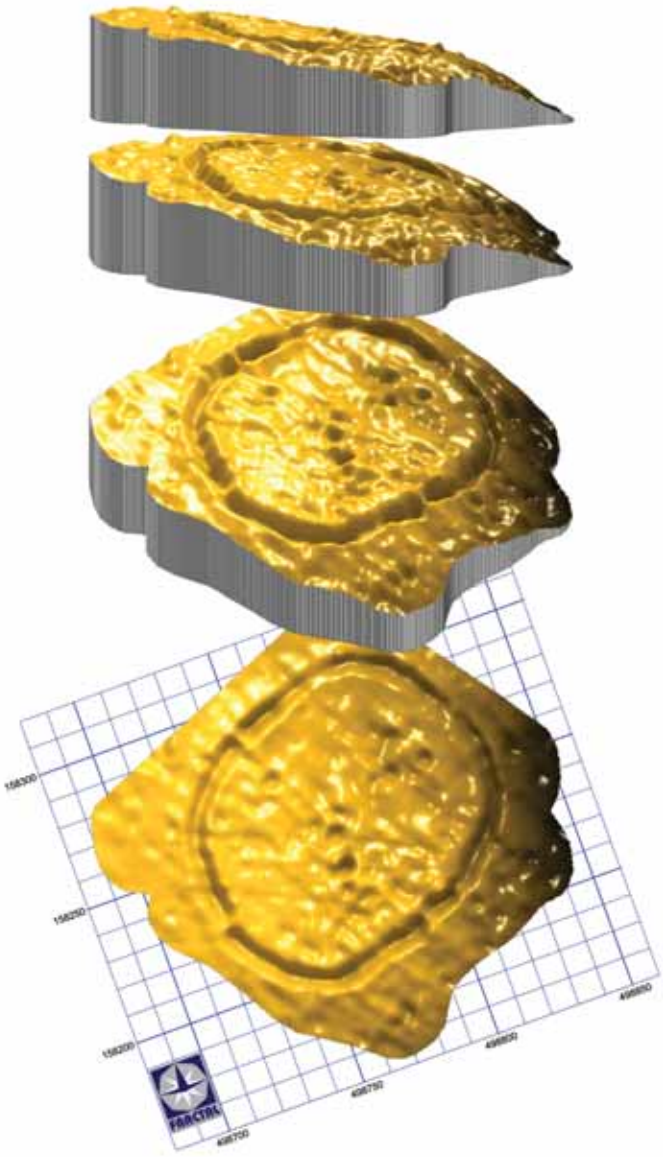
A neolitikus körárkok tájolása

A tájolás vizsgálata többek közt az archaeoasztronómia egyik hangsúlyos kutatási terepe. A funkcióhoz hasonlóan itt sincs értelme az összes ismert körárokra érvényes, univerzális narratívát keresni. A regionális kulturális hagyományok, a helyi topográfia jelentősen befolyásolhatják a lehetséges tájolási célpontok körét.

A körárkok alaprajzában rejlő közös vonásokat számos kutató a valamikori építők csillagászati érdeklődésével magyarázza (t.k.: Becker 1996; Iwaniszewski 1996; Pavúk/Karlovský 2008, Pásztor/Barna/Roslund 2008; Zotti/Neubauer 2010). Felfogásuk szerint a kapuk tájolása tükrözheti azt az empirikus tudást, amelyet egy adott közösség az égbolt rendszeres megfigyelése során felhalmozott. A körárkok csillagászati jellemzői, a világító égitestekkel – mindenekelőtt a Nappal, és talán kisebb mértékben a Holddal vagy egyes csillagképekkel is – kimutatható kapcsolata a természetes fénynek az őskori ember életére, hitvilágára gyakorolt alapvető hatását tükrözi (Barna/Pásztor 2016). A fő égtájak, illetve napfordulók irányával való egyezés mutatható ki több bajorországi körárok tájolásban (Becker 1996), a Hold irányával néhány szlovák és osztrák körárok (pl. Svodín 1 és 2, Žilkovce, Bučany, Kleinrötz) esetében találtak kapcsolatot (Pavúk/Karlovský 2008). Az osztrák körárkok egy részénél nevezetes csillagképekhez (Pleiádok, Antares, Rigel, Deneb), illetve a Naphoz fűződő tájolást említenek

1996; Pavúk/Karlovský 2008; Pásztor/Barna/Roslund 2008; Zotti/Neubauer 2010). Sie sind der Ansicht, dass die Orientierung der Tore das empirische Wissen darstellt, das durch die regelmäßige Beobachtung des Himmels in den jeweiligen Gemeinschaften angeeignet wurde. Astronomische Charakteristika der Kreisgrabenanlagen und ihre offensichtliche Verbindung mit den leuchtenden Himmelskörpern – vor allem mit der Sonne, vielleicht geringfügiger auch mit dem Mond oder diversen Sternbildern – sind ein Abbild der grundlegenden Bedeutung natürlicher Lichteinwirkungen auf Leben und Glaubenswelt des vorgeschichtlichen Menschen (Barna/Pásztor 2017).

Die Orientierung mehrerer Kreisgräben in Bayern stimmt mit den wichtigsten Himmelsrich-

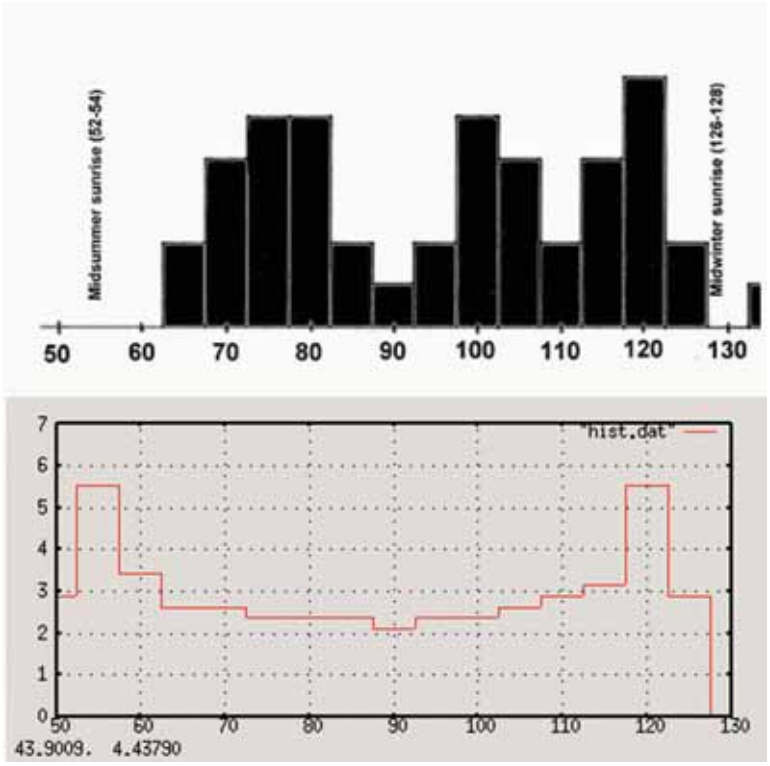

1/12b

Gétye-Gyomgyáló-lejtős: Egyszeres körárok mágneses képe árokszerűen megjelenítve domborzati modellen.

Gétye-Gyomgyáló-lejtős: Magnetisches Messbild einer einfachen Kreisgrabenanlage als Reliefmodellierung.

Barna et al. in press.

1/13

a. *A vizsgált körárkok keleti kapuinak valós tájolási irányainak megoszlása;* ***b.*** *Egy számítógéppel szimulált, véletlenszerű tájolás által eredményezett értékek grafikonja.*

a. *Die tatsächliche Orientierung der Osttore der untersuchten Kreisgräben;* ***b.*** *Grafik der mit Computer simulierten, zufälligen Orientierungswerte.*

Pásztor/Barna/Roslund 2008, Fig. 4 (a); Sőrés L. (Eötvös Loránd Geofizikai Intézet, Veszprém) (b).

(Zotti/Neubauer 2010). A dunántúli körárkok tájolásában szinte kivétel nélkül a Nappal mutatható ki kapcsolat (Pásztor/Barna 2015).

Újabb, légi lézeres (Lidar) vizsgálatokra alapozott, nagy pontosságú digitális felszínmodellek elemzése alapján azonban osztrák kutatók az alsó ausztriai körárkok kapuinak tájolásában a lelőhelyek topográfiáját, a „felső" és „alsó kapuk" lejtőirányait („*slope orientation*") tartják meghatározónak a korábban általános érvényűnek tartott csillagászati célpontú tájolás helyett (Zotti/Neubauer 2015).

A környező táj egy-egy prominens eleme szintén lehetett kitűzési irány. A Polgár-csőszhalmi körárok-rendszer északi oldalán lévő kapuk irányát vélhetőleg úgy igazították, hogy a Tokaj-hegység látható legyen az építmény belsejéből a kapukon át (Raczky/Anders/Bartosiewicz 2011). Hasonló kapcsolat feltételezhető a Szemely-Hegyes I. lelőhely körárok-rendszere és a Szársomlyó-hegy jellegzetes csúcsa között (Bertók/Gáti 2014). A keleti oldalon lévő kapuk azonban ezeknél a körárkoknál is a felkelő nap irányába néznek. Bučany esetében a hold- és naptájolás, illetve a topográfiai objektumhoz való tájolás gyakorlata ötvöződik (Pavúk/Karlovský 2008).

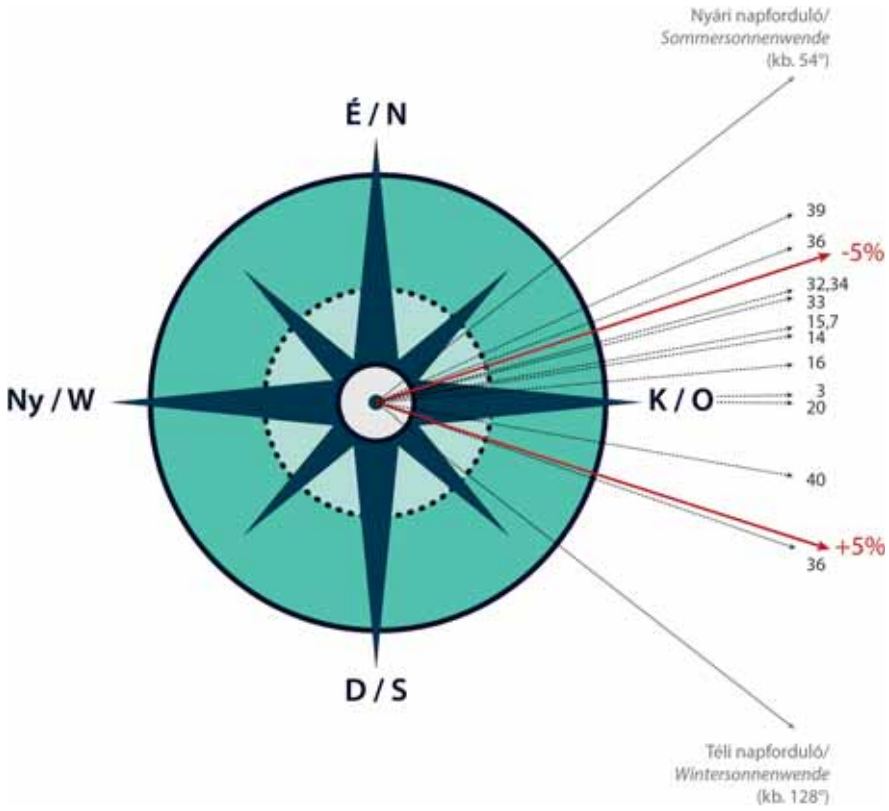
tungen und Sonnenwenden überein (Becker 1996), eine Verbindung zur Ausrichtung des Mondes wurden im Fall einiger Kreisgräben in der Slowakei und in Österreich (z. B. Svodín 1 und 2, Žilkovce, Bučany, Kleinrötz) nachgewiesen (Pavúk/Karlovský 2008). Bei einem Teil der österreichischen Kreisgräben konnte eine Orientierung zu bekannten Sternbildern (Plejaden, Antares, Rigel, Deneb) bzw. zur Sonne erkannt werden (Zotti/Neubauer 2010). Im Fall der Kreisgrabenanlagen Transdanubiens ist fast ausschließlich eine Orientierung zur Sonne zu beobachten (Pásztor/Barna 2015).

Anhand von Analysen hochpräziser digitaler Oberflächenmodelle, die auf LiDAR-Untersuchungen basieren, haben österreichische Forscher allerdings feststellen können, dass im Falle der Orientierung der Kreisgrabentore in Niederösterreich die Topographie der Fundorte, genauer gesagt die Ausrichtung des Gefälles („*slope orientiation*") der „oberen" und „unteren" Tore, und nicht, wie früher allgemein angenommen, die astronomische Orientierung ausschlaggebend war (Zotti/Neubauer 2015).

Verschiedene bedeutsame Erhebungen in der Umgebung konnten ebenfalls Ziele der Orientierung gewesen sein. Die Ausrichtung der nördlichen Tore der Kreisgrabenanlage in Polgár-Csőszhalom wurde anscheinend so gestaltet, dass man aus dem Inneren des Bauwerkes und durch die Tore hindurch auf das Tokajer Gebirge blicken konnte (Raczky/Anders/Bartosiewicz 2011). Eine ähnliche Verbindung kann zwischen der Kreisgrabenanlage des Fundorts Szemely-Hegyes I und der markanten Spitze des Szársomlyó-Berges angenommen werden (Bertók/Gáti 2014). Allerdings sind die östlichen Tore dieser Anlagen ebenfalls in Richtung der aufgehenden Sonne orientiert. Im Falle von Bučany vermischt sich die Anwendung von Sonnen-, Mond- und topographischer Orientierung (Pavúk/Karlovský 2008).

Die Verbindung von aufgehender Sonne und Absteckungsritus

Laut mehr als 50 archäoastronomischen Untersuchungen verschiedener mitteleuropäischer neolithischer Kreisgrabenanlagen (Pász-

1/14

A keleti kapuk tájolása a mérhető értékekkel rendelkező dunántúli körárkok esetében (a lelőhelyekre utaló számok feloldását ld. Barna et al. 2015, Tab. 1).

Die Orientierung der Osttore bei den transdanubischen Kreisgräben mit gemessenen Werten (zu den Fundortsnummern vgl. Barna et al. 2015, Tab. 1).

Grafika • Grafik: Barna J., Kolozsvári K.

A kitűzési rítus és a felkelő Nap kapcsolata

Félszáznál több Közép-európai neolitikus körárok archaeoasztronómiai vizsgálata (Pásztor/Barna/Roslund 2008) szerint a tanulmányozott rondellák keleti felén található bejáratoknak több mint 90%-a a keleti horizont napjárta ívének egy pontja felé nézett. A keleti kapuk északtól mért fokértékét grafikonon ábrázolva jól látható (1/13a. ábra), hogy szinte minden kapu iránya az éves napmozgás két szélső – a nyári és téli napfordulói napkelte– értéke (azaz 54° és 128°) közé esik. Ha ezt a grafikont összehasonlítjuk a számítógéppel szimulált, véletlenszerű kitűzés által kapott irányok eloszlását mutató grafikonnal (1/13b. ábra), jól látható a két görbe közti jelentős eltérés. A 1/13a. képen bemutatott grafikon ívén belül további csoportosulások is megfigyelhetők, de sem a téli/nyári napfordulói, sem a tavaszi/őszi napéjegyenlőségi napok napkeltéjének irányában nem látható szignifikáns sűrűsödés, ami igazolná ezen időpontok kiemelt jelentőségét (14. ábra). A grafikon görbéjén látható kisebb csúcsok a lengyeli népesség számára a mindennapokból kiemelkedő, jeles napokat jelezhetnek, például az agrártársadalmak számára alapvető mezőgazdasági munkák kezdetét (vetés, aratás) vagy közösségi (pl.: avatási) rítusokat. A körárkok korában közösségi ünnepek meglétére utalhatnak a rondellákban (és a tor/Barna/Roslund 2008) blicken über 90% der östlichen Eingänge auf einen bestimmten Punkt des Horizonts. Veranschaulicht man die Gradzahlen auf einer Grafik (Abb. 1/13a), ist gut zu sehen, dass die Richtung fast aller östlichen Tore zwischen die Extremwerte der jährlichen Sonnenbewegung – zwischen die Sonnenaufgänge der Sommer- und der Wintersonnenwende, also zwischen 54° und 128° – fällt. Vergleicht man diese Grafik mit einer durch zufällige Absteckungen ermittelten und per Computer simulierten Richtungsverteilung (Abb. 1/13b), ist der große Unterschied zwischen den zwei Kurven deutlich sichtbar. Innerhalb der Kurve auf der Abbildung 1/13a werden weitere Gruppierungen sichtbar, allerdings gibt es weder in Richtung der Sonnenaufgänge von Winter- bzw. Sommersonnenwende, noch der Sonnenaufgänge der Äquinoktien im Frühling und Herbst, signifikante Verdichtungen, die die Relevanz dieser Daten bekräftigten (Abb. 14). Die auf der Kurve sichtbaren kleineren Höhepunkte dürfen für Festtage der Lengyel-Kultur stehen, also für Daten, die aus dem Alltag herausragten, wie z. B. der Beginn der Feldarbeiten (Saat, Ernte) im Falle von Agrargesellschaften oder die Zeitpunkte von Gesellschaftsritualen (z. B. Initiationen). Archäologisch belegbare Spuren von Festmahlen in Rondellen (und den symbolisch verwandten Tells) lassen auf das Vorhandensein von

velük szimbolizmusukban rokon telleken) régészetileg is kimutatható lakomák nyomai (Biehl 2010; Kalla/Raczky/Szabó 2013).

Elméletünk szerint a napfelkelte iránya meghatározó szerepet töltött be a körárkok tájolásában. A keleti kapu kitűzését az aktuális napfelkelte iránya határozta meg – szakrális építmény alapításáról lévén szó, ez minden bizonnyal rituálék részeként történt –, a többi kaput azonban már csak szerkesztéssel jelölték ki. A négykapus földművek esetében általában az alapítási vonalat (a kör középpontját és a keleti kaput összekötő képzeletbeli tengelyt) meghosszabbítva jelölték ki a nyugati kaput, majd erre (a K-Ny-i) tengelyre merőlegesen a déli és északi kapukat.

Minden olyan rítus, amely alapítási vagy építési tevékenységhez kötődik, egyben átmeneti rítus is, melynek során nem létezőből (idegen, vad minőségből) új, saját, strukturált tér jön létre. A szentély alapítása a vad világ megszelídítése, egyfajta *„axis mundi"*, ahol a vertikális és horizontális mágikus vonalak összefutnak. A lengyeli kultúra körárkainak esetében tehát a felkelő nap fénye mint a szent teret kijelölő hierofánia, vagy még inkább: az orientáció alapjául szolgáló kozmológiai elv jelenik meg (Eliade 2014, 529–555; Barna/Pásztor 2017).

Ha nem a lengyeli kultúra egész elterjedési területét vizsgáljuk, csupán egy kisebb földrajzi régiót, a Dunántúlt, még szembetűnőbb a körárkok tájolásában mutatkozó szabályosság: a keleti kapuk irányának eltérése a valós keleti iránytól +/-5%-os határon belül marad (Barna et al. 2015, Fig. 10.). Ez valószínűleg a tájolást irányító elvhez való szigorú ragaszkodást tükrözheti azon a területen, mely nem csak a kultúrának, hanem a feltehetőleg vele együtt formálódó körárok-eszmének is szülőföldje volt (Barna/Pásztor 2011).

gemeinschaftlichen Festen zur Zeit der Kreisgrabenanlagen schließen (Biehl 2010; Kalla/Raczky/Szabó 2013).

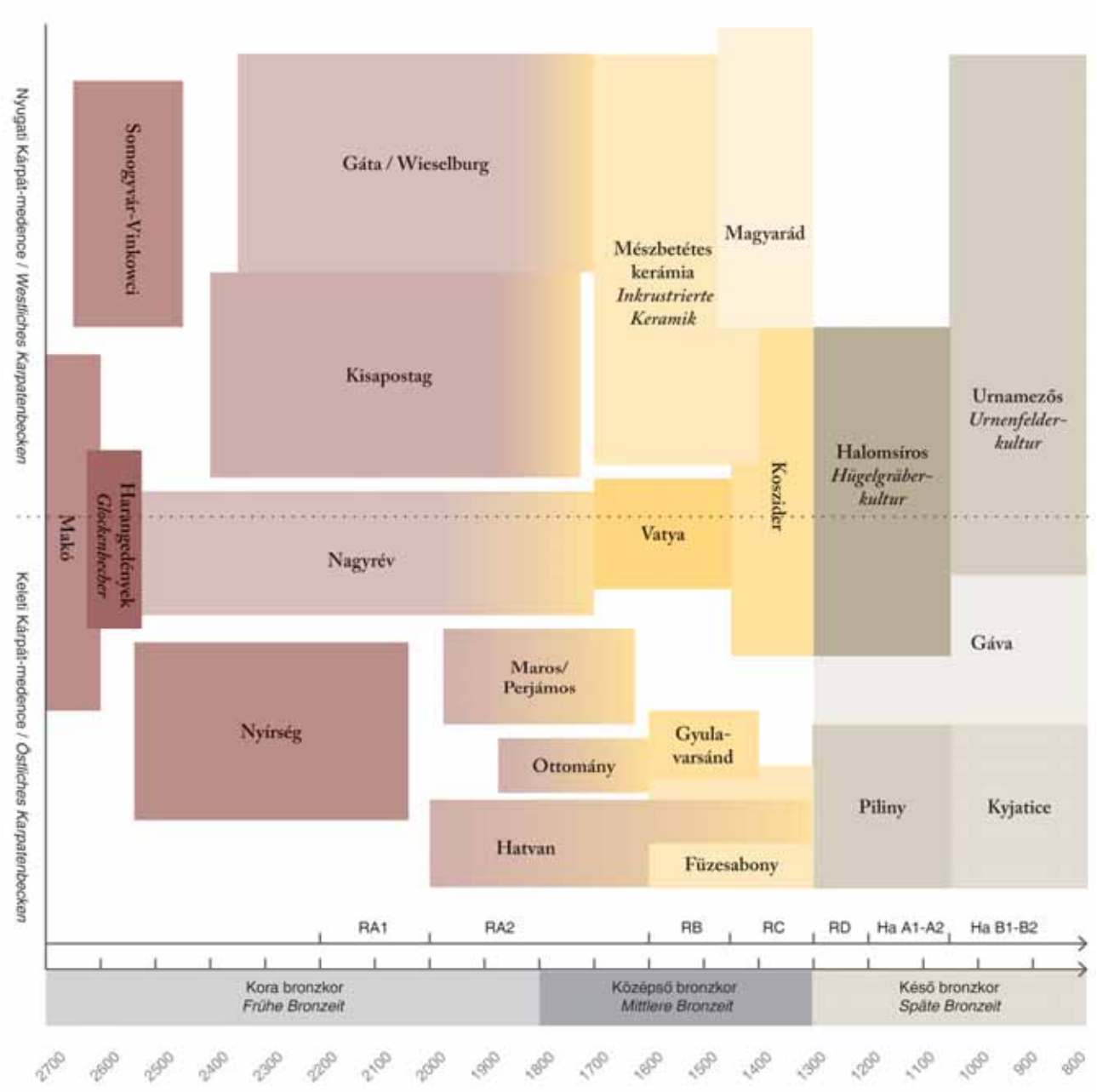
Es kann davon ausgegangen werden, dass die Richtung der Sonnenaufgänge eine entscheidende Rolle in der Orientierung der Kreisgräben gespielt hat. Die Richtung des aktuellen Sonnenaufgangs bestimmte die Absteckung des östlichen Tors – da es sich um die Erbauung eines sakralen Bauwerks handelte, geschah dies sicherlich im Rahmen von Ritualen –, die übrigen Tore wurden allerdings nur mittels Vermessungen festgelegt. Im Falle von Erdwerken mit vier Toren wurde das westliche Tor durch die Verlängerung der Gründungslinie (der imaginären Achse zwischen dem östlichen Tor und dem Mittelpunkt des Kreises) abgesteckt, danach wurde das südliche und nördliche Tor im rechten Winkel dieser (Ost-West-) Achse angelegt.

Alle Riten, die mit der Gründung oder Erbauung von etwas Neuem zusammenhängen, sind gleichzeitig auch Übergangsrituale, die aus etwas nicht Existierendem (fremder, rauer Beschaffenheit) neue, eigene Räume mit Struktur ins Leben rufen: Die Gründung eines Heiligtums symbolisiert die Zähmung der Wildnis und wird dadurch zu einer Art *„axis mundi"*, wo die horizontalen und vertikalen magischen Linien aufeinandertreffen. Im Falle der Kreisgrabenanlagen der Lengyel-Kultur steht das Licht der aufgehenden Sonne also für Hierophanie, die den heiligen Raum bestimmt, oder anders gesagt: Das kosmologische Prinzip erscheint als Fundament der Orientierung (Eliade 2014, 529–555; Barna/Pásztor 2017).

Wenn wir nicht das komplette Verbreitungsgebiet der Lengyel-Kultur unter die Lupe nehmen, sondern nur eine kleinere geografische Region, wie Transdanubien, ist die Regelhaftigkeit in der Orientierung der Kreisgräben noch offensichtlicher: Die Ausrichtung der östlichen Tore weicht von der geographischen Richtung Osten nur um +/-5% ab (Barna et al. 2015, Fig. 10). Wahrscheinlich beharrte man streng auf diesem Ausrichtungsprinzip bei der Orientierung in dieser Region, die anscheinend einerseits Heimat dieser Kultur und darüber hinaus auch des Kreisgrabengedankens, der sich parallel zu dieser Kultur entwickelte, gewesen sein mag (Barna/Pásztor 2011).

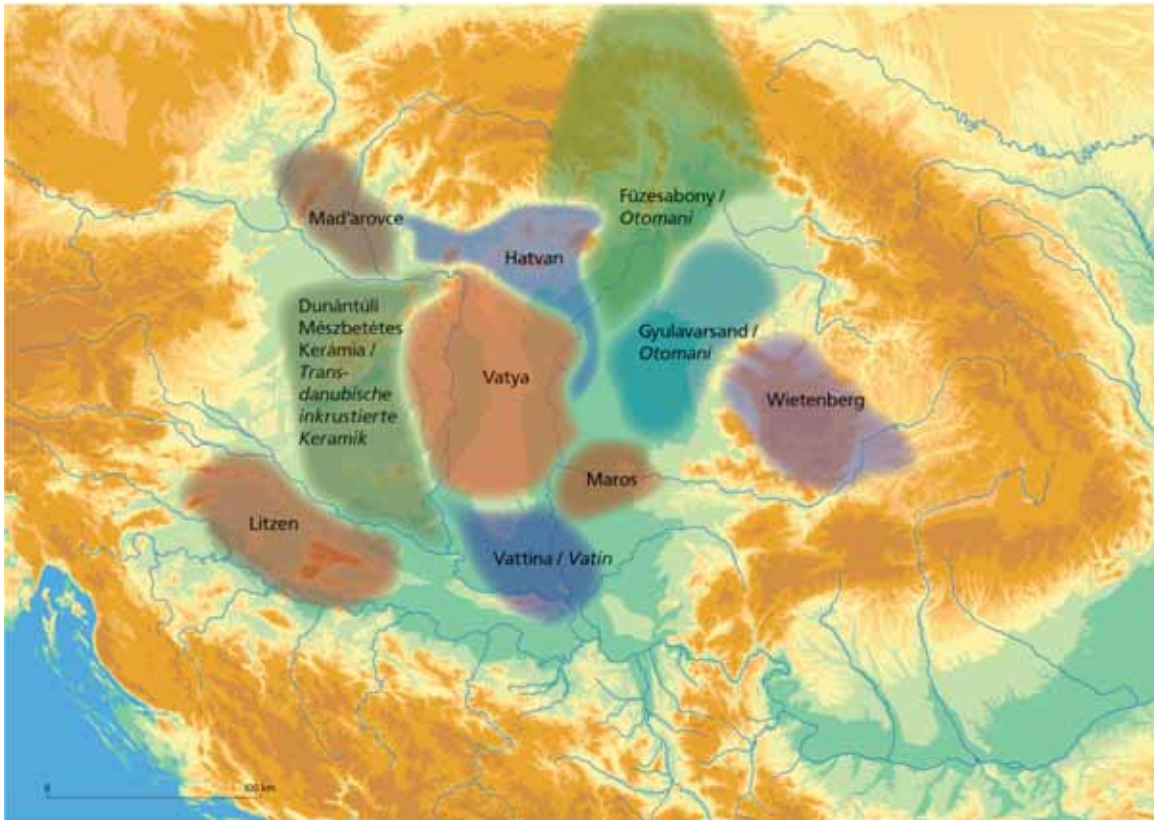
2. fejezet: Bronzkor
Egy Európát összekötő fém korszaka

2. Kapitel: Bronzezeit
Das Zeitalter eines Europa verbindenden Metalls

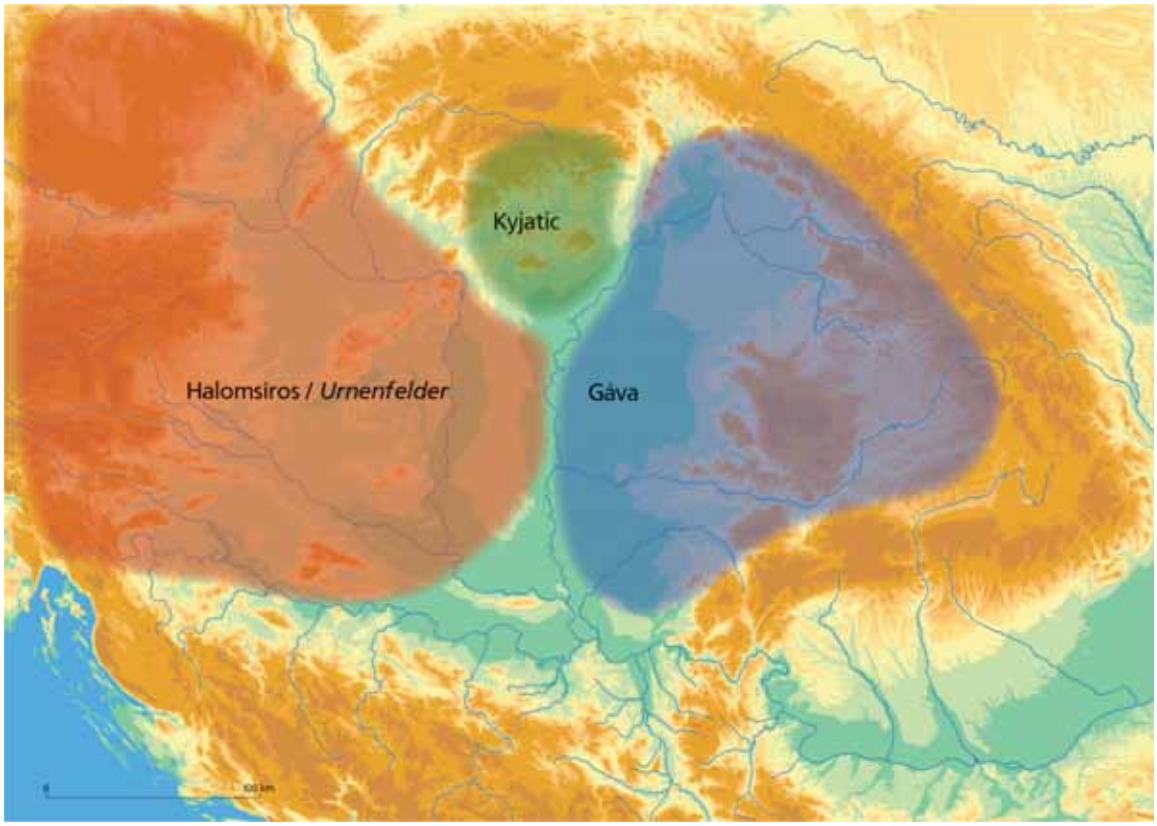
2/I

A bronzkor kronológiája és kulturái a Kárpát-medencében. • *Chronologie und Kulturen der Bronzezeit im Karpatenbecken.*
Visy 2002c, 486.

2/II

A középső bronzkori kulturák elterjedése a Kárpát-medencében. • *Verbreitung der mittelbronzezeitlichen Kulturen im Karpatenbecken.*
Fischl et al. 2013.

2/III

A késő bronzkor második felének kultúrái a Kárpát-medencében. • *Die Kulturen der zweiten Hälfte der Spätbronzezeit im Karpatenbecken.*
Kovács 1977, 19.

P. Fischl Klára • Müller Róbert

Megjegyzések a Kárpát-medence bronzkori településrendszeréhez

Bemerkungen zur bronzezeitlichen Besiedlung des Karpatenbeckens

A Kárpát-medencei bronzkor fogalma és időbeli határai (P. Fischl K.)

A Kárpát-medence bronzkori fejlődésének kezdetét több felfogás szerint lehet megközelíteni. A magyar régészet által használt felosztás szerint a bronzkort Kr. e. 2800 és 2600 között egy átmeneti periódus vezeti be (Kulcsár/Szeverényi 2013). A bronzkori periódus zárását a Kr. e. 9. század végére tehetjük, de míg egyes területeken a vaskor kezdeti szakaszában, az ún. preszkíta időszakban új kulturális elemek jelennek meg, más területeken még tovább követhető a bronzkori anyagi kultúrák fejlődése. A bronzkor időszakából még nem rendelkezünk a Kárpát-medencére vonatkozóan írásos forrásokkal, így a régészeti hagyatékot formai jellemzői és területi határai alapján régészeti kultúrákba soroljuk. A régészeti kultúrák nem feleltethetők meg nyelvi vagy etnikai egységeknek, leginkább stiláris alapon körülhatárolható segédfogalmak a korszak könnyebb megértéséhez. A továbbiakban röviden kultúrának nevezzük ezeket a területileg többé-kevésbé jól elhatárolható stiláris egységeket (2/I–III. ábra).

A réz és ón ötvözeteként meghatározható bronz, melyről a korszak a nevét kapta, a kezdeti időszakban még nem ismert, így a Kárpát-medencei bronzkor kezdetén a fémből készült tárgyak alapanyaga a réz. Az új rézbányák nyitásával és a mélyebb rétegekből kitermelt kísérőelemekkel „szennyezett" réz feldolgozása során egy viszonylag hosszú kísérleti szakasz után (3. évezred 2. fele) a 2. évezred elején alakul ki a bronz ötvözésének standardizált

Definition und zeitliche Grenzen der Bronzezeit im Karpatenbecken (P. Fischl K.)

In der Literatur finden sich unterschiedliche Auffassungen über den Beginn des bronzezeitlichen Entwicklungsprozesses im Karpatenbecken. Nach der gängigen Untergliederung in der ungarischen Archäologie beginnt die Bronzezeit mit einer Übergangsperiode zwischen Kupfer- und Bronzezeit zwischen 2800 und 2600 v. Chr. (Kulcsár/Szeverényi 2013). Das Ende der Bronzezeit liegt um das Ende des 9. Jahrhunderts v. Chr. Etwa zu dieser Zeit erscheinen in einigen Gebieten des Karpatenbeckens einige neue kulturelle Elemente, die sogenannten Präskythen, während andernorts noch die Entwicklung der bronzezeitlich geprägten materiellen Kultur verfolgt werden kann. Aus der Bronzezeit stehen uns keine schriftlichen Quellen über das Karpatenbecken zur Verfügung, so dass die archäologischen Überreste aufgrund formaler Merkmale und territorialer Grenzen in unterschiedliche archäologische Kulturen eingeteilt werden. Diese Kulturen sind nicht identisch mit sprachlichen oder ethnischen Einheiten, sie sind vielmehr auf der Basis von stilistischen Merkmalen umschriebene Hilfskonstrukte, um die Periode besser zu verstehen. In weiteren Verlauf des Textes werden diese territorial mehr oder weniger voneinander trennbaren stilistischen Einheiten der Einfachheit halber mit Kulturbegriffen umschrieben (Abb. 2/I–III).

Bronze wird als Legierung aus Kupfer und Zinn hergestellt. Sie gab zwar der ganzen Epoche den Namen, ist anfangs aber noch nicht be-

2/1

Hajdúsámson, I. kincs.

Hajdúsámson, Hort I.

Déri Múzeum, Debrecen

Dani 2017, Fig. 2.
Fotó • Foto: Jurás Á.

összetétele és folyamata (Kienlin 2012). Mindezek mellett a bronzkori hétköznapokban csak a 2. évezred utolsó harmadában terjednek el a bronz használati tárgyak a háztartások szintjén. A kezdeti időszakban ékszerek és feltehetően presztízsjelző fegyverek (tőrök, csákányok, később kardok) készülnek az új fémből (2/1. ábra).

A korai és középső bronzkor kulturális elemei és településeik

A kialakuló bronzkort több kulturális tényező összessége befolyásolja. A későrézkori alapok (Baden, Kosztolác kultúrák) mellett a keleti impulzust a kurgánok alá temetkező Yamnaja kultúra (Ecsedy 1979, Dani/Horváth 2012) képviseli, melynek a Duna mentén délről északra terjeszkedő Vučedoli kultúrával együtt jelentős szerepe lehetett az új típusú fémművesség (nyéllyukas balták előállítása) kialakításában. Erre az időszakra az alacsony népsűrűség és a szórt települési szerkezet, tanyasias és néhány háztartásból álló falusias települések a jellemzők a Kárpát-medence jelentős részén (Kulcsár 2009). Ezzel szemben a Dél-Dunántúlon és különösen a Duna mentén a Vučedoli majd a Somogyvár-Vinkovci kerámiastílussal jellemezhető, centrális, erődített magaslati települések, és az őket övező falusias települések kettős hálózata figyelhető meg (Kulcsár 2009, 263–268; Kulcsár 2012; Kulcsár/Szeverényi 2013, 75–77; Szeverényi 2013a, 58).

A korszak temetkezéseiről kevés információ áll rendelkezésünkre. A feltárt temetkezé-

kannt: Metallgegenstände vom Beginn der Bronzezeit sind aus reinem Kupfer gefertigt. Mit der Einführung neuen Kupferbergbaus und mit der Bearbeitung aus größeren Tiefen gewonnenen, mit Begleitelementen „verunreinigten" Kupfers, bilden sich im Laufe einer relativ langen Experimentalphase (2. Hälfte des 3. Jahrtausends) am Anfang des 2. Jahrtausends die standardisierte Zusammensetzung und der einheitliche Legierungsprozess der Bronze heraus (Kienlin 2012). In der Anfangsperiode wurden vor allem Schmuck und prestigeanzeigende Waffen (Dolche, Äxte und später Schwerter) aus dem neuen Metall gefertigt, in den eher als durchschnittlich zu bewertenden bronzezeitlichen Haushalten finden sich Bronzegegenstände dagegen erst im letzten Drittel des 2. Jahrtausends (Abb. 2/1).

Kulturelle Gruppen der frühen und mittleren Bronzezeit

Die sich ausbildende Bronzezeit im Karpatenbecken wurde von mehreren unterschiedlichen kulturellen Faktoren beeinflusst. Neben die spätkupferzeitliche Basis (Badener- und Kostolac-Kultur) tritt ein östlicher Impuls in Form der unter sogenannten Kurganen (Grabhügeln) bestattenden Yamnaja-Kultur (Ecsedy 1979; Dani/Horváth 2012), die – zusammen mit der entlang der Donau von Süden nach Norden verbreiteten Vučedol-Kultur – bei der Ausbreitung der neuen Metallurgie (Schaftlochäxte) eine bedeutende Rolle gespielt hat. Für diese Periode sind im größten Teil des Karpatenbe-

sek kisszámúak és minden temetkezési forma képviselteti magát (a Makó és a Somogyvár-Vinkovci kultúra temetkezéseiről: Kulcsár 2009). A Kárpát-medence keleti felén a kurgánokba még temetkeznek a bronzkor kezdeti szakaszában (pl.: Sárrétudvari-Őrhalom: Dani/Nepper 2006), de megjelennek halmos temetkezések az északkeleti területeken is a Somogyvár-Vinkovci kultúra területén (Kulcsár 2009; Ruttkay 2002; Ruttkay 2003).

A 3. évezred közepén a Duna középső szakaszán és Budapest környékén érhető tetten annak a folyamatnak a kezdete, mely a népesség növekedése mellett a települések koncentrációjához vezet. A Dunakanyarban megjelenő nyugati eredetű harangedényes kultúra nagy kiterjedésű településeket, melyek jellemzői a csónak alakú házak (Endrődi 2013a) és esetenként több mint 1000 síros temetőket hoz létre. Temetkezéseik kettős jellegzetességeket mutatnak a rítus és a mellékletadás tekintetében (ún. harangedényes tárgyak és kísérőkerámia, illetve zsugorított csontvázas és hamvasztásos temetkezések), ami a helyi alaplakosság és egy új népesség keveredésére utal (Endrődi 2013b; Patay 2013). A sírokban megjelennek presztizstárgyak is (Czene 2008; Endrődi 2012; Patay 2013). A Duna jobb partján húzódó löszfennsíkon pedig létrehozzák azokat a településeket (Nagyrév kultúra: Reményi 2009), melyek a 3. évezred végének és a 2. évezred első felének jellemző települései lesznek a Kárpát-medence keleti felében: a telleket.

A magyar terminológia szerint a bronzkor korai szakaszát Kr. e. 2000 körül váltja fel a középső bronzkor, mely Kr. e. 1500/1450-ig tart (Kiss 2012a, Fig. 9,2). Jelentős váltást tapasztalhatunk azonban az anyagi kultúrában és a településtörténetben, és ezzel összefüggésben a távolsági kapcsolatok intenzitásában és irányának változásában már a 3. évezred második felétől, utolsó harmadától kezdve, mely egy viszonylag stabil kulturális képet eredményez Kr.e. 2200 és 1500 között (Fischl et al. 2015a). Ebben a periódusban – a magyar terminológia szerinti korai bronzkor végén és a középső bronzkorban – a régészeti források alapján békés, folyamatos fejlődés rekonstruálható, melynek keretén belül a Kárpát-medence mozaikszerű kulturális egységekre tagolódik (2B. ábra: Nagyrév-, Vatya-, Hatvan-, Maros-, Ottományi-Füzesabony- kultúrák és a Duckens eine niedrige Bevölkerungsdichte und eine lockere Siedlungsstruktur charakteristisch, das heißt einzelne Gehöfte und dorfähnliche Siedlungen mit wenigen Haushalten (Kulcsár 2009). Demgegenüber ist im südlichen Transdanubien und besonders entlang der Donau eine Dualität in der Siedlungsorganisation bemerkbar: Zentrale, befestigte Höhensiedlungen bilden mit dazugehörigen kleineren dörflichen Siedlungen ein Geflecht (Kulcsár 2009, 263–268; Kulcsár 2012; Kulcsár/Szeverényi 2013, 75–77; Szeverényi 2013a, 58).

Wir haben relativ wenige Kenntnisse über die Bestattungen dieser Periode. Die freigelegten Gräberfelder sind klein und auf ihnen sind unterschiedlichste Riten vertreten (zu den Bestattungen der Makó- und der Somogyvár-Vinkovci-Kultur vgl. Kulcsár 2009). Einige Kurgane bleiben in den östlichen Gegenden des Karpatenbeckens in Benutzung (z. B. Sárrétudvari-Őrhalom: Dani/Nepper 2006), aber auch im Nordwesten, im Gebiet der Somogyvár-Vinkovci-Kultur, erscheinen nun Hügelgräber (Kulcsár 2009; Ruttkay 2002; Ruttkay 2003).

Ab der Mitte des 3. Jahrtausends sind an der Mittleren Donau und in der Umgebung von Budapest ein Bevölkerungswachstum und eine Konzentration von Siedlungen zu beobachten, der Glockenbecher-Kultur westlichen Ursprungs. Sie erscheint im Donauknie mit ausgedehnten Siedlungen mit charakteristischen bootsförmigen Häusern (Endrődi 2013a) und große Gräberfelder mit mehr als 1000 Gräbern werden angelegt. Die Gräber weisen in ihrer Ausstattung und Bestattungsform einen dualen Charakter auf, der Einflüsse der alteingesessenen und der neuen Populationen enthält (sog. Glockenbecher gegenüber dem Alltagsgeschirr, Körpergräber in Hockerlage gegenüber Brandbestattungen: Endrődi 2013b; Patay 2013). In den Gräbern erscheinen Prestigegegenstände (Czene 2008; Endrődi 2012; Patay 2013). Auf den Lössplateaus am rechten Donauufer wurden erste Tellsiedlungen gegründet (zusammenfassend zur Nagyrév-Kultur: Reményi 2009), welche zwischen dem Ende des 3. und der ersten Hälfte des 2. Jahrtausends v. Chr. zur charakteristischen Siedlungsform werden.

Nach dem ungarischen Chronologiesystem wird die frühe Phase der Bronzezeit um 2000 v. Chr. durch die mittlere Bronzezeit abge-

nántúli Mészbetétes Kerámia kultúrája: Kalicz 1968; Bóna 1975; Meier-Arendt 1992; Kiss 2012b). Ezen egységek kezdetben jól elhatárolható kerámiastílussal és szigorú temetkezési rítussal: nemspecifikus zsugorított csontvázas rítus a Maros- és Füzesabony-kultúrákban (2/2. ábra), urnás temetkezések a Hatvan- és Vatya-kultúrákban, valamint vegyes rítus a Nagyrév-kultúrában és Dunántúli Mészbetétes Kerámia kultúrájában (Bóna 1975; Csányi 1992; Kovács 1992; Tárnoki 1992; Vicze 1992; Kiss 2012b) rendelkeznek, mely szabályosságok a korszak végére felbomlanak, fellazulnak (koszideri időszak: Fischl et al. 2013). A korszak jellemzője, a többrétegű település alapján ezt a periódust a „tellkultúrák" időszakának nevezzük.

Bronzkori tell-települések és jelentésük

A tell arab eredetű szó, amely dombot jelent. Az európai régészetben olyan dombokat, halmokat jelölnek ezzel a szóval, ahol a maradványok egykori településről tanúskodnak. Tell ak-

2/2

Polgár-Kenderföldek, Majoros-tanya (M35 elkerülő út/1.lh.): 4. sír.

Polgár-Kenderföldek, Majoros-tanya (M35 Umgehungsstraße/1.lh.): Grab 4.

Hága/Laczi/Dani 2015, Fig. 34; Fotó • Foto: RÁK R.

löst, die bis 1500/1450 v. Chr. andauert (Kiss 2012a, Fig. 9,2). Einen bedeutenden Wandel können wir jedoch bereits ab der zweiten Hälfte bzw. dem letzten Drittel des 3. Jahrtausends v. Chr. in der materiellen Kultur, in der Siedlungsgeschichte sowie, letztlich damit zusammenhängend, in der Richtung und Intensität der Fernbeziehungen beobachten. Diese Prozesse zeichnen für die Zeit zwischen 2200 und 1500 v. Chr., also zwischen dem Ende der frühen Bronzezeit und der mittleren Bronzezeit, das Bild einer kulturell relativ stabilen Epoche (Fischl et al. 2015). In dieser Periode ist eine friedliche, kontinuierliche Entwicklung rekonstruierbar, in deren Rahmen sich das Karpatenbecken mosaikartig in eine ganze Reihe kultureller Einheiten gliedern lässt (Abb. 2/III: Nagyrév-, Vatya-, Hatvan-, Maros- und die Ottomány-Füzesabony-Kultur sowie die Kultur der transdanubischen inkrustierten Keramik: Kalicz 1968; Bóna 1975; Meier-Arendt 1992; Kiss 2012b). Diese Einheiten verfügen anfangs über voneinander gut unterscheidbare Keramikstile und streng befolgte Bestattungsrituale, wie z. B. geschlechtsdifferenzierte Hockerbestattungen in der Maros- und der Füzesabony-Kultur (Abb. 2/2), Urnenbestattungen in der Hatvan- und der Vatya-Kultur und gemischte Riten in der Nagyrév-Kultur sowie in der Kultur der transdanubischen inkrustierten Keramik (Bóna 1975; Csányi 1992; Kovács 1992; Tárnoki 1992; Vicze 1992; Kiss 2012b). Diese Unterschiede lockern sich zum zu Ende der Periode bis sie sich schließlich ganz auflösen (Fischl et al. 2013). Aufgrund des charakteristischen mehrschichtigen Siedlungstyps nennen wir diese Epoche die Periode der Tellkulturen.

Bronzezeitliche Tellsiedlungen und ihre Bedeutung

Tell ist ein arabisches Wort und bedeutet Hügel. In der europäischen Fachliteratur wird der Begriff allerdings nur für Siedlungshügel benutzt. Tell bedeutet künstlicher Hügel, der im Laufe der Zeit durch die Anhäufung von Resten menschlicher Tätigkeiten entstand. Eine Gemeinschaft bewohnt wegen physisch-geographischer, wirtschaftlicher und historischer Faktoren und vermutlich auch aufgrund einer

2/3

A tell települések létrejöttének tényezői.

Faktoren der Entstehung von Tellsiedlungen.

P. Fischl. K.

kor jött létre, ha egy közösség fizikai-földrajzi, gazdasági és történeti tényezők illetve egy meghatározott gondolkodásmód alapján hosszú ideig egyazon, jól körülhatárolható területen lakott. A többrétegű települések kialakulásához a lakóhelyek ugyan azon a helyen történő létesítése, használat utáni planírozása és újra felépítése vezetett (Gogâltan 2002).

Vagyis a hosszú ideig – akár több száz évig – történő egyhelyben lakásnak több oka is lehetett (2/3. ábra). Eredményeként többrétegű települések jöttek létre, ahol a felmenő, paticsfalú házak maradványai (letapasztott padlók, omladékok, feltöltések és planírozások) dobostortához hasonló rétegsort hoztak létre (2/4. ábra). A tellek létrejöttéhez szükséges építészeti megoldás tehát több agyagot kell tartalmazzon, mint fát, de ez a fajta építkezési mód is csak meghatározott klimatikus, ökológiai feltételek mellett eredményezhet réteges településeket. Az ilyen településeken lakó közösségeknek jól kidolgozott környezethasznosítási stratégiát kellett követniük, hogy a rendelkezésre álló termőterületek, legelők és erdők biztosítsák a lakosság megélhetését. Jelenlegi tudásunk alapján e települések voltak a központjai a fémművességnek is, bár e képet jelentősen árnyalták a közelmúlt kutatásai. A mozaikos, jól tervezett környezeti stratégiák és a kézműves-specializációk megjelenése a „tellkultúrák" időszakában egy strukturált társadalom képét vetíti elénk. E társadalom tudatos döntéshozással ragaszkodott ősei lakóhelyéhez, és egyes esetekben közösségi rítusok keretében szervezett, mesterséges égetébestimmten Denkweise für lange Zeit ein und dasselbe gut abgegrenzte Gebiet. Die Errichtung, die Einebnung und der Wiederaufbau von Wohnplätzen an der Oberfläche, zu denen die unausweichliche Anhäufung der Reste des alltäglichen Lebens hinzukommt, tragen zur Bildung der mehrschichtigen Siedlungen bei (Gogâltan 2002).

Das heißt, es könnte verschiedene Gründe geben, eine Zeitlang an der gleichen Stelle zu wohnen (Abb. 2/3). Als Ergebnis dieses Prozesses entstanden mehrschichtige Siedlungen, in denen die Reste der anfangs ebenerdigen Flechtwandhäuser eine Schichtenfolge (Estrichböden, Schutt- und Auffüllungsschichten sowie Planierungen, auf denen die nächsten Häuser errichtet wurden) gleichsam wie bei einer Dobostorte entstehen ließen (Abb. 2/4). Die Bauweise, die erst zum Anwachsen der Schichten von Tellsiedlungen führte, benötigte mehr Lehm als Holz. Neben der Bauweise sind außerdem bestimmte klimatische und ökologische Gegebenheiten notwendig, damit tatsächlich mehrschichtige Siedlungen entstehen. Die auf einem Tell wohnenden Gemeinschaften mussten bestimmten Umwelt- und Subsistenzstrategien folgen, um die verfügbaren Agrargebiete, Weiden und Wälder ausnutzen zu können. Unserem heutigen Wissen zufolge waren diese Siedlungen die Zentren metallurgischer Tätigkeiten, obwohl dieses Bild in der neueren Forschung zunehmend differenzierter betrachtet wird. Das Erscheinen einer fast schon mosaischen Umweltnutzung, das Aufkommen von geplanten Nutzungsstra-

2/4

Jászdózsa-Kápolnahalom: egy tell rétegsora.

Jászdózsa-Kápolnahalom: Die Schichtenfolge eines Tell.

Bóna 1992b, Fig. 2.

sekkel növelte a lakódomb méretét (Szeverényi 2013b).

A Kárpát-medence történetében két időszakban jöttek létre tell települések. Először a neolitikum késői szakaszában (Kr.e. 4900–4500, tiszai kultúra: 1/III. ábra), majd több mint 2000 évvel később a korai bronzkor végén és a középső bronzkorban (Kr. e. 2200–1500). Tellekkel mindkét időszakban csak az alföldi területeken találkozunk, az adott korszakokban hasonló gazdasági és társadalmi berendezkedéssel rendelkező dunántúli közösségek nem hagytak hátra tell településeket. Szintén nem jöttek létre tellek olyan hosszan egyhelyben lakó közösségeknél, mint a középkori, kötött telekstruktúrával rendelkező falvak vagy mezővárosok, bár a földrajzi környezet és az építkezési struktúra azonos volt. Vagyis a tellek létrejöttét mindenképp összetett okok, és az egykori közösségek döntéshozatala hozta létre.

tegien und die Etablierung von Handwerkerspezialisierungen in der Periode der „Tellkulturen", zeichnen das Bild einer strukturierten Gesellschaft. Diese Gesellschaften verblieben dabei auf der Basis bewusster Entscheidungen an den Wohnstätten ihrer Vorfahren und erhöhten in einigen Fällen absichtlich, wohl im Rahmen gemeinschaftlicher Riten wie das vorsätzliche Abbrennen der Häuser, sogar die Größe ihrer Wohnhügel (Szeverényi 2013b).

Im Lauf der Geschichte hat das Karpatenbecken in zwei Perioden Tells hervorgebracht. Zum ersten Mal im Spätneolithikum (Theiß-Kultur, 4900–4500 v. Chr.: Abb. 1/III) und dann mehr als 2000 Jahre später am Ende der frühen Bronzezeit und zur Beginn der Mittelbronzezeit (2200–1500 v. Chr.). Tellsiedlungen sind in beiden Perioden nur auf der Großen Ungarischen Tiefebene anzutreffen, in Transdanubien haben in der gleichen Zeit die Gemeinschaften mit ähnlicher Wirtschaftsweise und Gesellschaftsstruktur keine mehrschichtigen Siedlungen hinterlassen. Auch im Mittelalter ist bei den Dörfern und Marktflecken mit dauerhafter Besiedlungsstruktur keine Tellentwicklung zu beobachten, obwohl die geographischen Bedingungen und die Bautechnik vergleichbar sind. Das heißt, die Entstehung der Tellsiedlungen ist das Ergebnis einer Reihe von Faktoren und der bewussten Entscheidung der damaligen Gemeinschaften.

Nach einem allgemein akzeptierten Modell sind Tellsiedlungen von sogenannten Satellitensiedlungen umgeben. Dabei existiert eine Arbeitsteilung zwischen beiden Siedlungsformen: Die Ernte wurde von Satellitensiedlungen an das Zentrum abgegeben und innerhalb eines redistributiven Verfahrens bekamen diese Satelliten die für sie notwendige Lebensmittelmenge zurück. Der Überschuss verblieb auf dem Tell, wo er die Basis für einen Tauschhandel bildete und der Versorgung der spezialisierten Handwerkschichten sowie der Elite diente. Im Sinne dieses Modells sind die Tellsiedlungen zentrale Orte gewesen, die eine herausragende Rolle in der Organisation, der Produktion und der Gesellschaft erfüllten. Das zweischichtige Siedlungssystem ist eine neue Erkenntnis für die in der bronzezeitlichen Periode angenommene gesellschaftliche Hierarchie (Reményi 2003; Reményi 2005). Gräber mit Prestigeobjekten, Belege für Fernkontakte und die in der zweiten

Az általánosan elfogadott modell szerint a tell településeket szatelit-települések hálózata veszi körül, mely települési formák között munkamegosztás zajlik. A termést a szatelit-településeken élők beszolgáltatják és redisztribúciós eljárás során kapják vissza a számukra szükséges élelmiszermennyiséget. A fölösleg a központi településen marad, ahol cserealapot képez és a specializált kézművesréteg eltartására is szolgál. E modell értelmében a tell települések közvetlen környezetük centrális helyei is voltak, melyek a termelés és a társadalom szervezésében kiemelkedő szerepet töltöttek be. Ez a kétszintű településhálózat újabb adat a korban feltételezett társadalmi rétegzettségre (Reményi 2003; Reményi 2005). A presztizstárgyakkal ellátott temetkezések, mint a távolsági kapcsolatok bizonyítékai és a korszak második felében általánossá váló deponálás (Tolnanémedi, Hajdusámson és Koszider típusú „kincsleletek": Bóna 1992a; Kiss 2012b) a hierarchikus társadalmi modellt (úgy nevezett *chiefdom society*) támasztják alá. E településstruktúra és társadalmi modell egyik legjobban kutatott példája a Benta-patak völgyének bronzkori lelőhelyein követhető nyomon (Earle/Kristiansen 2010).

A Kárpát-medence későbronzkora (Müller R.)

A Kr. e. 2. évezred közepén mélyreható változások játszódtak le a mai Magyarország területén, amelynek következtében megszakadt a kora- és középső bronzkorra jellemző több évszázados folymatos fejlődés. A változást a Koszideri periódus vezeti be. A Dunántúlra a késő magyarádi kultúra (Dolny Peter fázis) népessége érkezik. A Nyugat-Dunántúl azon részén, amelyet nem szállt meg a mészbetétes kerámia népessége, önálló telepeket alapítanak (Horváth 1994; Kőszegi 1988). Majd újabb népességhullámok érkeznek Dél-Németország irányából és kialakul a halomsíros kultúra. A tell települések legfelső szintjén a koszideri kincsleletekben a tell kultúrák leletei és a korai halomsíros anyag egyaránt megtalálhatók. Erőszakos pusztításnak nincs nyoma, a telleket önként hagyta el addigi lakosságuk. Ebben talán az életmódváltás is közrejátszhatott, a

Hälfte der Periode üblicher werdenden Hortfunde (Typen Tolnanémedi, Hajdusámson und Koszider: Bóna 1992a; Kiss 2012b) unterstützen die Annahmen von hierarchischen Gesellschaften (sog. *chiefdom societies*).
Als das am besten erforschte Beispiel für die Siedlungsstruktur und das geschilderte gesellschaftliche Modell können die bronzezeitlichen Fundstellen des Benta-Tales gelten (Earle/Kristiansen 2010).

Die Spätbronzezeit im Karpatenbecken (Müller R.)

In der Mitte des 2. Jahrtausends v. Chr. spielten sich tiefgreifende Änderungen im Gebiet des heutigen Ungarns ab, als deren Ergebnis die für die Früh- und Mittelbronzezeit charakteristische, mehrere Jahrhunderte andauernde friedliche Entwicklung durchbrochen wurde. Die Veränderung begann mit der Koszider Periode. Transdanubien wird zu dieser Zeit von der Bevölkerung der späten Mad'arovce-Kultur (Dolny Peter-Phase) erreicht. In den Gebieten Westtransdanubiens, die nicht durch die Bevölkerung der Kultur der transdanubischen inkrustierten Keramik besiedelt waren, gründeten sie eigenständige Siedlungen (Horváth 1994; Kőszegi 1988). Danach kommen weitere Bevölkerungszuzüge aus der Region des heutigen Süddeutschlands und es entstand die Hügelgräberkultur. In der obersten Schicht der Tell-Siedlungen und in den Hortfunden des Koszider Typs ist gleichermaßen das Material der Tell-Kulturen und der frühen Hügelgräberkultur zu finden. Es finden sich aber keine Spuren gewaltsamer Zerstörungen: Die Bevölkerung verließ die Tell-Siedlungen freiwillig, vielleicht aufgrund eines Wechsels der Lebensweise, da das subboreale Klima mehr Niederschläge und einen Abfall der Temperatur bedeutete.
Die Gesellschaft der frühen Hügelgräberkultur (Reinecke BzB1/BzB2: Abb. 2/I) bestattete ihre Toten unter Hügeln in Steinkisten oder unter Steinpackungen. Die männliche Elite bekam Waffen, die Frauen Schmuck in die Gräber. In den später angelegten, größeren Flachgräberfeldern bestattete man mehrere Familiengruppen, dabei sind sowohl Körper- als auch Brandgräber belegt. In der klassischen Phase der

Velem

(Vid hegy, Vas megye) · (St. Veit-Berg, Komitat Vas)

Egy késő bronzkori aranykincs

Ein spätbronzezeitlicher Goldschatzfund

ILON Gábor

Az aranykincset 1929 őszén a báró Miske Kálmán által vezetett feltáráson találták. Hajdani tulajdonosa a Szentkúttól (forrás) északra, egy felállított, hegyes kő alá rejtette el. Az eredetileg bronzlemez hordozóra montírozott fejdíszt (= diadém) több lapra hajtogatták. E lapok közé dugtak összepréselve négy, eredetileg gömbszelet alakú, aranyfóliával bevont, kerek bronzlemezt. Mindezeket pedig egy eredetileg talán melldísz, ma 66 darabban található, 49 grammnyi aranyszál spiráljaival tekercselték össze.

A diadémot 1943–ban, majd a teljes kincset 2004/2006-ban restaurálták. Az anyagvizsgálat szerint a fóliák, valamint egy spiráltöredék összetétele ≈ 79–82% arany, ≈ 15–18% ezüst és ≈ 2–3% réz. Ónt ez a vizsgálat nem mutatott ki. Nem tudjuk tehát, hogy a felhasznált arany mosott vagy bányászott eredetű-e. Az ötvös által használt poncolók méretadatai arra utalnak, hogy az aranyfóliák egy műhelyben és akár helyben is készülhettek a Kr. e. 12. század végén. A gömbszeletek hét központi koncentrikus köre, illetve a diadém oromzatán látható ugyanennyi beponcolt kör talán a Plejádok (Fiastyúk) csillagképet jeleníti meg.

Hasonló aranytárgyak a mai Spanyolországtól Skandináviáig, illetve Németországon át a Kárpát-medencéig találhatók, ami azt igazolja,, hogy a bronzkori Európa társadalmi elitjét a hatalmat és gazdagságot jelképező exkluzív áruk (pl. réz, arany, ezüst, borostyán, só) kereskedelmének monopolizálása, valamint egységesített súly- és értékmérő rendszer jellemezte, s mindenütt elterjedtek az aranyfóliával bevont viseleti és rangjelző együttesek, valamint a reprezentációs célú edények , amelyeken ugyanaz a szimbólumrendszer jelenik meg. A diadém és a korong alakú melldíszek egy magas rangú hölgy ruházatát díszíthették, aki a hegyet és környékét – beleértve az egyik közeli borostyánkő kereskedelmet bonyolító utat is – ellenőrző család tagja lehetett.

Méret • Maße: Hossza (diadém) • *Länge (Diadem):* 4,30 cm, *max. Magasság • max. Höhe:* 9,7 cm, *Súly • Gewicht:* 23,09 g; *Átmérő (korongok) • Durchmesser (Scheiben):* 5,6 cm.

Keltezés • Datierung: Kr. e. 12. sz. (Urnamezős kultúra) • *12. Jh. v. Chr. (Urnenfelderkultur).*

Savaria Múzeum, Szombathely, Ltsz. • Inv.-Nr. 54.603.6–12.

Fotó • Foto: TÁRCZY T. (Savaria Múzeum, Szombathely).

Irodalom • Literatur: Mozsolics 1950; Bándi 1983; Ilon 2015.

Im Herbst 1929 wurde bei einer Ausgrabung unter der Leitung des Barons Kálmán Miske in Velem ein Goldschatz gefunden. Sein ursprünglicher Besitzer hat ihn nördlich von Szentkút (einer Quelle) unter einem spitzen, senkrecht stehendem Stein versteckt. Der ursprünglich auf einer Bronzeplatte montierte Kopfschmuck (= Diadem) wurde mehrmals zusammengefaltet. Zusammengepresst zwischen den Schichten lagen vier ursprünglich leicht konkave, mit Goldfolie plattierte, scheibenförmige Bronzeplättchen. Sämtliche Bestandteile wurden mit einem tordierten 49 Gramm schweren Golddraht umwickelt, der heute in 66 Fragmenten erhalten ist und ursprünglich wohl als Brustschmuck diente.

Das Diadem wurde 1943, der ganze Goldschatz 2004/2006 restauriert. Materialanalysen zufolge bestehen die Folien und eines der Goldspiraldrahtfragmente aus ≈ 79–82% Gold, ≈ 15–18% Silber und ≈ 2–3% Kupfer. Zinn wurde bei dieser Analyse nicht nachgewiesen. Es ist also nicht bekannt, ob das verwendete Gold Flussgold ist oder ob es bergmännisch gewonnen wurde. Die Maße der durch den Goldschmied flächig verwendeten Punzen lassen annehmen, dass die Goldfolien in derselben Werkstatt und wahrscheinlich vor Ort am Ende des 12. Jahrhunderts v. Chr. gefertigt wurden. Jeweils sieben zentral angebrachte konzentrische Kreise auf den kreisrunden Platten und ebenso auf der oberen Spitze des Diadems, könnten das Sternbild der Plejaden abbilden.

Ähnliche Goldgegenstände kommen zwischen dem heutigen Spanien und bis nach Skandinavien bzw. von Deutschland bis zum Karpatenbecken vor. Dies legt nahe, dass sich die gesellschaftlichen Eliten des bronzezeitlichen Europas durch die Monopolisierung des Handels mit exklusiven Waren, die Herrschaft und Reichtum symbolisierten (z. B. Kupfer, Gold, Silber, Bernstein, Salz), durch standardisierte Gewichts- und Wertesysteme, durch mit Goldfolien plattierte Kleidungstücke und Rangabzeichen sowie schließlich durch repräsentativ genutzte Gefäße, auf denen dieselben Symbolchiffren erscheinen, charakterisieren lassen. Das Diadem und die scheibenförmigen Bestandteile des Brustschmucks könnten die Kleidung einer hochrangigen Frau geziert haben, die wiederum ein Mitglied jener Familie gewesen sein könnte, die die Berge und ihr Umland – einschließlich der in der Nähe liegenden Trasse für den Bernsteinhandel – kontrolliert hatte.

szubboreális klíma több csapadékkal és hőmérsékletcsökkenéssel járt együtt.

A korai halomsíros kultúra (Reinecke BzB1/BzB2 fázis: 2/I. ábra) a Dunántúlon csontvázasan, halom alá, kőpakolással vagy kőkamrában temette el halottait, a vezetőket fegyverrel, a nőket felékszerezve. Később nagyobb sík temetőket nyitottak családi csoportokkal, amelyekben csontvázas és hamvasztásos sírok egyaránt találhatók. A halomsíros kultúra klasszikus fázisában (R–BzC: 2/I. ábra) újra kedveltté válnak a halmok, a Sávoly-Babócsa halom 25 méter átmérőjű volt, hét urnás és egy szórthamvas temetkezést fedett (Honti 1996). A településeken cölöpszerkezetes kis családi házakban éltek, mint pl. a Kóny-Babarcsi tó partján (Egry 2002). A kárpát-medencei halomsíros kultúrát két részre oszthatjuk: a Dunántúlt és a Dél-Alföldet a dunavidéki, Nyugat-Szlovákiát és Kelet-Magyarországot a kárpátvidéki halomsíros kultúra jellemezte. Előbbi több rokon vonást mutat a klasszikus halomsíros kultúrával, utóbbi kialakulásában fontosabb szerepet játszott a továbbélő, helyi középső bronzkori népesség, ennek megfelelően különböző csoportok alakultak ki, amelyek temetőiben eltérő a csontvázas és a hamvasztott sírok aránya. Jánoshidán (278 sír) nagyjából fele-fele (Csányi 1980), Tápén (687 sír) a csontvázas temetkezések domináltak (Trogmayer 1975). A csoportok névadó lelőhelyei: Tápé, Rákóczifalva, Hajdubagos, Felsőszőcs/Suciu de Sus (RO).

Kelet-Szlovákiában és Északelet-Magyarországon a Pilinyi kultúra alakult ki, amely a későbbiekben az Alföld irányába terjeszkedett (Kemenczei 1984). Temetőiben főleg urnasírok találhatók, kevés a szórthamvas temetkezés. Erődített telepeit Bükkaranyosról, Benczurfalváról, Kisterenyéről ismerjük (Kemenczei 1984).

A Kr. e. 12. század folyamán egy egységesedési folyamat során a Kárpát-medence területe három nagy európai kulturális zóna hatását mutatja (2/III. ábra). Ez nem feltétlenül jelenti új etnikumú csoportok bevándorlását, inkább ismeretek, technikák, formák átvételét. A Dunántúlon és a Duna-Tisza közének nyugati részén a Nyugat- valamint Közép-Európában honos urnamezős kultúra helyi változata alakult ki. A telepeken (pl. Börcsök-Paphomlok: Figler 1996 és Németbánya: Ilon 1996), illetve a temetőkben is (pl. Balatonmagyaród-

Hügelgräberkultur – Stufe Reinecke BzC (Abb. 2/I) – wurden wieder Hügelgräber bevorzugt. In Sávoly-Babócsa beispielsweise hatte der Hügel einen Durchmesser von 25 Meter und bedeckte sieben Urnengräber und ein Brandgrubengrab (Honti 1996). In den Siedlungen sind kleine Häuser mit Pfostenkonstruktion errichtet worden, wie z. B. am Ufer des Kóny-Babarcsi Sees (Egry 2002). Die Hügelgräberkultur des Karpatenbeckens kann in zwei Ausprägungen unterteilt werden: In Transdanubien und in der südlichen Tiefebene herrschte die Hügelgräberkultur donauländischer Prägung vor, in der Westslowakei und in Ostungarn dagegen die Hügelgräberkultur der Karpaten. Die erstere zeigt mehr Übereinstimmungen mit dem klassischen Verbreitungsgebiet der Hügelgräberkultur, in der Entstehung der letzteren spielte dagegen die lokal weiterlebende mittelbronzezeitliche Bevölkerung eine wichtige Rolle. Dementsprechend entfalteten sich verschiedene Gruppen, in deren Gräberfeldern unterschiedliche Verhältnisse von Körper- und Brandgräbern vorkommen. In Jánoshida (278 Gräber) sind beide Anteile in etwa gleichstark vertreten (Csányi 1980), in Tápé (687 Gräber) dominieren dagegen die Körpergräber (Trogmayer 1975). Die Namengebenden Fundorte der einzelnen Gruppen sind: Tápé, Rákóczifalva, Hajdúbagos und Felsőszőcs/Suciu de Sus (RO). In der Ostslowakei und in Nordostungarn entstand dagegen die Pilinyer-Kultur, die sich später in Richtung der Großen Ungarischen Tiefebene ausdehnte (Kemenczei 1984). In den Gräberfeldern der Pilinyer-Kultur befinden sich hauptsächlich Urnen- und seltener Brandgrubengräber. Befestigte Siedlungen kennen wir aus Bükkaranyos, Benczurfalva und Kisterenye (Kemenczei 1984).

Im Laufe des 12. Jahrhunderts v. Chr. fand ein Prozess der Vereinheitlichung statt und es zeigen sich im Karpatenbecken Einflüsse dreier großer kultureller Zonen (Abb. 2/III). Das bedeutet nicht unbedingt, dass es zu Einwanderungen neuer ethnischen Gruppen kam, eher ist von einer Übernahme von Wissen, Technik und einer Normierung der Formensprache auszugehen. In Transdanubien und im Westteil des Donau-Theiß-Zwischenstromlandes entstand eine regionale Variante der west- und mitteleuropäischen Urnenfelderkultur. Sowohl in den Siedlungen, z. B. in Börcsök-Paphomlok

2/5

Tállya-Várhegy: válogatás egy bronzkincs tárgyaiból.

Tállya-Burgberg: Auswahl der Funde aus einem Bronzedepot.

Hermann Ottó Múzeum, Miskolc

Fotó • Foto: KISS TANNE I.

Hídvégpuszta: Horváth 1994) jól követhető a halomsíros kultúra fokozatos átalakulása urnamezőssé (2/6. ábra). A Tiszától keletre a Gáva kultúra délkelet-európai befolyást mutat. Itt is megfigyelhető az átmenet, a protogáva időszak, pl. a csorvai temetőnél (Trogmayer 1963; Szabó 67 f.). Az Északi-középhegységben és előterében pedig a Kyjatice kultúra a szlovák és lengyel területekkel mutat szorosabb kapcsolatot. Erre az időszakra jellemző, hogy nagy területeken válik egységessé a bronzművesség és a fazekasság. Ekkortól vált mindennapivá a bronz használata, már nemcsak fegyvert és ékszert, hanem eszközöket és szerszámokat is készítettek belőle, és még a falusias telepeken is megtalálhatók a bronzfeldolgozás emlékei (Szabó 2003a).

Feltárások és földmunkák során többnyire sekély mélységből számos bronzdepot került elő (2/5. ábra), melyek többségét feltehetően szakrális célból ásták el (Hansen 1994). Az urnamezős- és a Kyjatice kultúra területén megtalálhatók a nagy, gyakran faszerkezetű sáncokkal, árokkal védett központi telepek és körülöttük az árokkal és paliszádfallal védett, ill. az egy-két házból álló, tanyaszerű kisebb települések (pl. Matúz 1992). A Gáva kultúra területéről csak kevés és bizonytalan adattal rendelkezünk (Szabó 2004, 144). A lakóházak cölöp-

(Figler 1996) und Németbánya (Ilon 1996), bzw. in den Gräberfeldern, z. B. in Balatonmagyaród-Hídvégpuszta (Horváth 1994), konnte beobachtet werden, dass die Hügelgräberkultur sich allmählich zur Urnenfelderkultur wandelte (Abb. 2/6). Östlich der Theiß gehörte die Gáva-Kultur zum südosteuropäischen Einflussbereich. Auch hier konnte, mit der sogenannten Protogáva-Periode, ein Übergang festgestellt werden, der z. B. im Gräberfeld Csorva fassbar ist (Trogmayer 1963; Szabó 67 f.). Im nördlichen Mittelgebirge und seinem Vorfeld zeigt die Kyjatice-Kultur dagegen enge Verbindungen in den slowakischen und polnischen Raum. Charakteristisch für diese Periode ist die Vereinheitlichung der Bronzeindustrie und Keramikherstellung in weiten Regionen. Erst von nun an wurde die Benutzung der Bronze allgemein üblich, d. h. es wurden nicht mehr nur Waffen und Schmuck, sondern auch verschiedenste Werkzeuge und Geräte aus Bronze hergestellt. Auch sind nunmehr in den ländlichen Siedlungen Überreste der Bronzeproduktion zu finden (Szabó 2003a).

Bei Ausgrabungen und Erdarbeiten kamen, meist aus nur geringer Tiefe, viele Bronzehorte zum Vorschein (Abb. 2/5), die wahrscheinlich zu weitaus überwiegenden Teilen aus sakralen Gründen vergraben wurden (Hansen 1994). Im

2/6

Balatonmagyaród-Hídvégpuszta: telep és temető.

Balatonmagyaród-Hídvégpuszta: Siedlung und Gräberfeld.

Horváth 1994, Fig. 7.

szerkezetű, fonott és tapasztott falú, agyagpadlós épületek voltak, de ismerték a boronaházakat is. Az őskor folyamán ekkor volt a legnagyobb a település sűrűség, olyan területeket is megszálltak, amelyek korábban lakatlanok voltak: pl. a Dunántúlon a Bakony, Északkelet-Magyarországon az Északi Középhegység erdőkkel borított magaslatai közötti szűk völgyeket, a Duna-Tisza közének belső, homokos területeit. A Bakony, a Börzsöny és a Mátra vidékén 300–900 méter magasan létesítettek erődített telepeket, amelyek a környék hatalmi-, kereskedelemi- és kézműipari központjai voltak. A temetőkben szinte kizárólagossá vált a halottak elhamvasztása. A legnagyobb eddig feltárt temetőből Budapest-Békásmegyerről 477 sírt ismerünk (Kalicz/Schreiber 2010). Kivételt képez a Gáva kultúra belső területe, ahonnan egyáltalán nem ismerünk temetkezéseket. A Kr. e. 8. századtól kettévált a Kárpát-medence fejlődése, az Alföld területére sztyeppei eredetű népcsoportok hatoltak be, míg a Dunántúl a közép-európai Hallstatt kultúra része lett, és ezzel kezdetét vette a vaskor.

Territorium der Urnenfelder- und der Kyjatice-Kultur sind große, oft mit Holzbefestigungen und Gräben beschützte Zentralsiedlungen bekannt, die von kleinen weilerartigen Siedlungen mit ein bis zwei Häusern umgeben waren (z. B. Matúz 1992). Im Gebiet der Gáva-Kultur verfügen wir diesbezüglich aber nur über wenige und außerdem unsichere Angaben (Szabó 2004, 144). Die Wohnhäuser bestanden aus Pfostenkonstruktionen mit Hüttenlehmbewurf und Lehmfußböden, aber auch Blockhäuser waren bekannt. In der gesamten Urgeschichte war die Siedlungsdichte zur dieser Zeit am höchsten. Es wurden auch solche Gebiete besiedelt, die früher unbewohnt geblieben waren, in Transdanubien z. B. das Bakonygebirge, in Nordostungarn die schmalen Täler zwischen den waldigen Spitzen der nördlichen Mittelgebirge, im Donau-Theiß-Zwischenstromland die inneren, sandigen Gebiete. In den Bakony-, Börzsöny- und Matra-Gebirgen wurden in 300–900 Meter Höhe befestigte Siedlungen errichtet, die die Macht-, Handels- und Handwerkszentren der Umgebung bildeten. In den Gräberfeldern herrschte die Brandbestattung vor. Das größte, erschlossene Gräberfeld ist mit 477 Gräbern das Gräberfeld von Budapest-Békásmegyer (Kalicz/Schreiber 2010). Eine Ausnahme bildet das innere Gebiet der Gáva-Kultur, aus dem keinerlei Bestattungen bekannt sind.

Ab dem 8. Jahrhundert v. Chr. ging die Entwicklung in den beiden Teilen des Karpatenbeckens unterschiedliche Wege. Auf das Gebiet der Großen Ungarischen Tiefebene drangen Gruppen aus der östlichen Steppenregion ein, Transdanubien hingegen wurde Teil der mitteleuropäischen Hallstattkultur, womit die Eisenzeit ihren Anfang nahm.

P. Fischl Klára • Müller Róbert

A Dél-Borsodi-síkság és Várvölgy-Nagyláz-hegy – két példa a bronzkorból

Zwei Beispiele aus der Bronzezeit – die Südborsoder-Ebene in Ostungarn und Várvölgy-Nagyláz-hegy

1. esettanulmány: A Dél-Borsodi síkság településhálózata

(P. Fischl K.)

A következőkben egy új magyar-német kutatási projekt eredményeinek tükrében azt szeretnénk szemléltetni, hogy a bevezető fejezetben felvázolt és nagyon összetett tell-fogalom, valamint a vele összefüggő centralizált települési modell hogyan árnyalható tovább az egyes mikrorégiók alaposabb vizsgálatával. A *„Borsod Region Bronze Age Settlements"*(BORBAS) projekt a Miskolci Egyetem, a miskolci Herman Ottó Múzeum és a Kölni Egyetem közös kutatási projektje.

A projekt első fázisában roncsolásmentes kutatási csomaggal (2/7. ábra) vizsgáljuk a régészeti lelőhelyeket (Fischl/Kienlin/Tugya 2015). Elkészítjük a bronzkori települések 3D területmodelljét és elemezzük a tájban elfoglalt helyzetét. Értelmezzük a terület légifelvételeit, geofizikai felmérést készítünk és a szántás által a felszínre került régészeti leletanyagot 5x5 méteres egységekben felgyűjtjük, majd elemezzük (tipológiai, archeozoológiai, kőzettani és technotipológiai, metallurgiai elemzések készülnek). Szisztematikus módon fémkeresős kutatást is végzünk. A kapott eredmények térinformatikai rendszerben való összevetése után kirajzolódik számunkra a bronzkori település képe, a belső szerkezet, a házak és a hétköznapi tevékenységek helye. Ez a módszer azonban a felszínre került leletanyag stiláris jellemzőinek iránymutatásán kívül nem alkalmas pontos finomkronológiai adatok nyerésére. Így a második lépésben hagyományos régészeti módszerekkel – ásatással – nyerhetünk újabb

Fallbeispiel 1: Siedlungsstruktur in der Südborsoder-Ebene

(P. Fischl K.)

Mit dem im Folgenden vorgestellten Beispiel – den Ergebnissen eines deutsch-ungarischen Forschungsprojekts – soll veranschaulicht werden, dass man den oben skizzierten Tell-Begriff und das damit in Zusammenhang stehende zentralisierte Siedlungsmodell mit der Untersuchung von einzelnen Mikroregionen weiter nuancieren kann. Das BORBAS Projekt (*Borsod Region Bronze Age Settlements*) ist ein gemeinsames Forschungsprojekt der Universität zu Köln, der Universität Miskolc und des Herman Ottó Museums Miskolc.

In der ersten Phase des Projekts wurden archäologische Fundorte mit einem umfangreichen Paket zerstörungsfreier Forschungsmethoden (Fischl/Kienlin/Tugya 2015) untersucht (Abb. 2/7). Es wurden 3D-Modelle bronzezeitlicher Siedlungen angefertigt und die Lage der Fundstellen in der Landschaft analysiert. Es wurden Luftaufnahmen interpretiert, geophysikalische Prospektionen durchgeführt und archäologisches Material von der Oberfläche der Äcker in einem 5x5 Meter Gittersystem eingesammelt und ausgewertet (Typologie, Archäozoologie, Archäometallurgie, Steinmaterial- und Technotypologische Untersuchungen, Metallanalysen). Weiterhin fanden systematische Metalldetektor-Prospektionen statt. Nach der Eingabe der Teilergebnisse in ein Geographischen Informationssystem (GIS) zeichnet sich das präzise Bild bronzezeitlicher Siedlungen ab: Dies umfasst die innere Struktur, die Lage von Häusern und unterschiedliche Tätigkeitsareale.

adatokat a településekről. A roncsolásmentes kutatások gyorsabbak és költségkímélőbbek, mint a hagyományos régészeti módszerek, de nem adnak választ a régészet által feltett összes kérdésre.

A kutatás az Bükk hegylábi régió és a hozzá közvetlenül csatlakozó Észak-Alföldi, síkvidéki régió – Dél-Borsodi sík – településtörténetét vizsgálja a korai bronzkor végi és a középső bronzkori időszakban. A Bükk déli lejtőjéről lefolyó és ott völgyeket alkotó patakok a síkságon több, jobbára északkelet-délnyugat irányú vízfolyássá egyesülnek. Nyugatról keletre ezek a következők: Eger-Rima, Csincse, Rigós-Énekes, Hejő és a Hernád-Sajó közös folyásszakasza. A vizsgált bronzkori települések a völgyek magaspartjain, illetve e síkvidéki vízfolyások partjain találhatók sűrű, szabályos településhálózatot alkotva (2/8. ábra). A települések szigorú belső struktúra alapján épülnek fel. A települések központi magterülete tell vagy tellszerű többrétegű település. A kutatás kezdeti szakaszában jobbára a település ezen része érdekelte a kutatókat, bár már a kezdetekben megfigyelték és leírták a külső települési egység meglétét is. A belső magot mély és széles árok veszi körül, mely körül koncentrikus elrendezéssel található a kül-

2/7

A BORBAS projekt roncsolásmentes kutatási módszerei.

Zerstörungsfreie Forschungsmethoden des BORBAS-Projekts.

P. Fischl K.

Geodäsie
3D Oberflächen-modell

Geodézia
3D domborzatmodell

Luftaufnahme

Légi felvétel

Geophysik

Geofizikai felmérés

systematische Oberflächenbegehung

Szisztematikus felszíni leletgyűjtés

Metalldetektor

Fémkeresős kutatás

Bohrungen

Talajfúrások

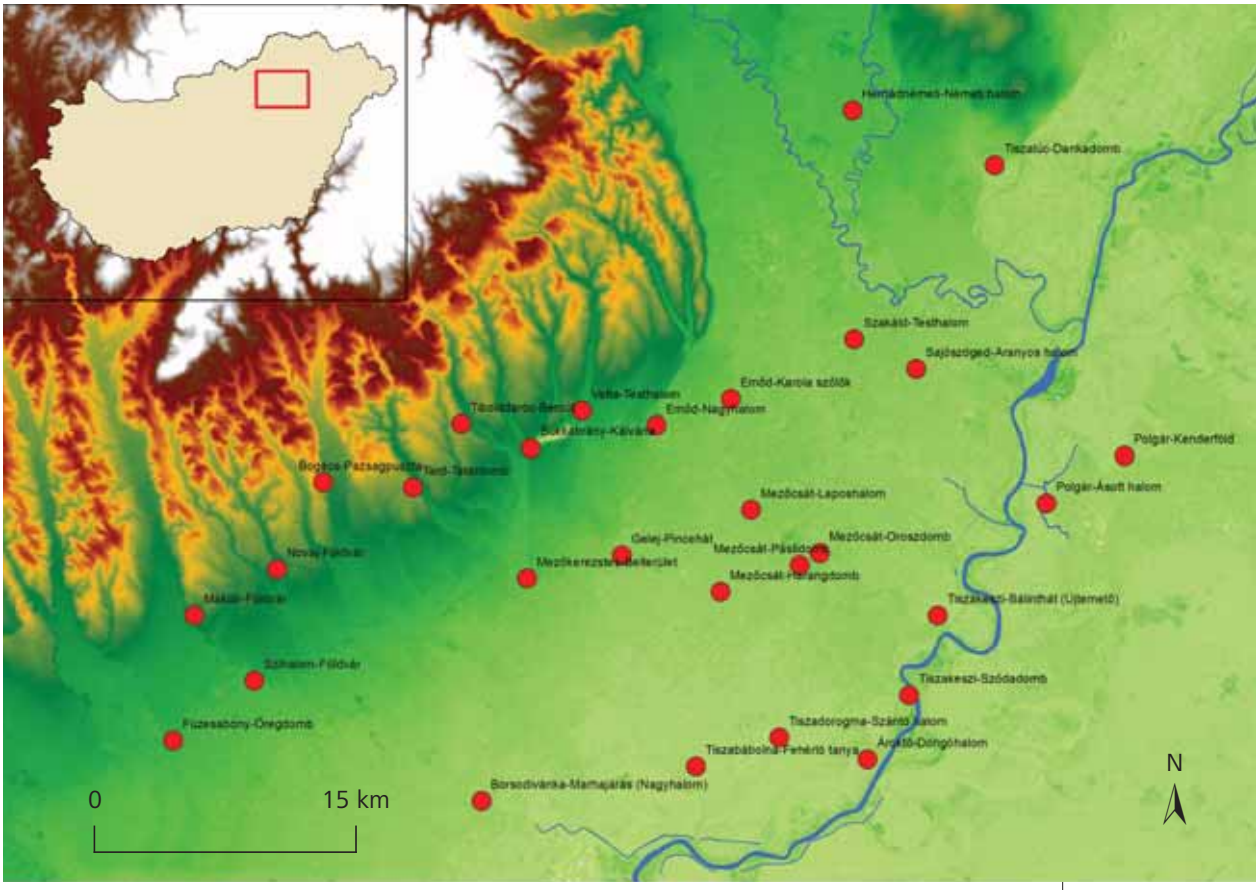
GIS-Analyse

Térinformatikai feldolgozás

Die Methode ist leider nicht für eine feinere chronologische Gliederung geeignet, da die stilistischen Merkmale des von der Oberfläche stammenden Keramikmaterials nur eine grobe chronologische Einordnung innerhalb der Bronzezeit erlauben. In der zweiten Projektetappe werden daher traditionelle Methoden eingesetzt, das heißt archäologische Ausgrabungen durchgeführt, um weitere Daten über die Siedlungen zu gewinnen. Die obigen Prospektionsmethoden sind zwar schneller und kostenschonend, können aber nicht alle Fragen beantworten.

Die Feldforschung konzentriert sich auf die Siedlungsgeschichte der Bükk-Flusslandzone und die anschließenden Flachlandbereiche der nördlichen Tiefebene – der Südborsoder-Ebene – am Ende der frühen und in der mittleren Bronzezeit. Die vom südlichen Abhang des Bükk-Gebirges herunterfließenden und Täler ausbildenden Bäche vereinigen sich in der Ebene zu mehreren in Nordost-Südwest-Richtung verlaufenden Wasserläufen (Eger-Rima, Csincse, Rigós-Énekes, Hejő und der gemeinsame Wasserlauf von Hernád-Sajó). Die untersuchten bronzezeitlichen Siedlungen befinden sich in den Tälern auf den Terrassen dieser Bäche und in der Ebene entlang der Wasserläufe, wo sie ein dichtes, regelmäßiges Siedlungsnetz bilden (Abb. 2/8).

Die Siedlungen selbst haben ebenfalls eine sehr regelhafte innere Struktur. Der Kernbereich ist stets ein Tell oder eine mehrschichtige „tellartige“ Siedlung. Anfangs hat dieser zentrale Bereich besondere Aufmerksamkeit der Forschung erfahren, wenngleich auch in dieser Frühzeit bereits die weiteren Teile der Siedlungen detektiert und beschrieben wurden. Der innere Kern wird von einem tiefen und breiten Graben umgegeben. Um den Graben wiederum liegt, konzentrisch angeordnet, ein äußeres Siedlungsareal. Für dieses äußere Areal sind Häuser charakteristisch, es wird wiederum von einer weiteren Zone umgeben, in der Gruben – die wohl für Arbeiten und zur Aufbewahrung genutzt wurden – dokumentiert werden konnten (Abb. 2/9). Die strenge konzentrische Struktur wurde nur in geringem Umfang von der jeweiligen Topographie und den Gegebenheiten der Umgebung beeinflusst. So finden wir zum Beispiel auf den Terrassen der Täler ausnahmsweise auch halbkreisförmige Strukturen (Abb. 2/10). In mehreren Fällen befindet sich

ső, intenzív település. A lakóházakkal jellemezhető külső intenzív telepet egy gödrös – talán munkavégzésre és tárolásra használt – települési egység veszi körül (2/9. ábra). A szigorú koncentrikus struktúrát a környezeti adottságok kis mértékben befolyásolhatják. Így például a völgyek teraszain félkörös formákat is megfigyelhetünk (2/10. ábra). Több esetben a külső település gyűrűje magasabb térszínen helyezkedik el, mint a központi mag. Elsősorban bánáti ásatások adatai alapján tudjuk, hogy ez a külső gyűrű ugyanolyan települési rétegekből jön létre, mint az árkon belüli centrális rész (pl.: Socodor-Căvăjdia/Székudvar, Vărşand-Movila dintre vii/Gyulavarsánd-Laposhalom [RO]: Popescu 1950; Popescu 1956a; Popescu 1956b). Az árkokról méretük alapján feltételezhetjük, hogy védelmi funkciót töltöttek be – ezekkel a lelőhelyekkel mint erődített tellekkel is találkozhatunk a szakirodalomban. Néhány esetben bizonyított, hogy az árkokba a közeli vízfolyások vagy már lefűződött patakmedrek vizét bevezették (Szakáld-Testhalom, Borsodivánka-Nagyhalom), más esetekben – a földrajzi adottságoknak megfelelően – a teraszokon található árkoknál a mélyebben fekvő területek irányába vízlevezető árkokat alakítottak ki (Emőd-Nagyhalom, Tibolddaróc-Bércút). Tard-

der äußere Siedlungsring auf einem höheren Terrain als der zentrale innere Bereich. Wir wissen aufgrund von Ausgrabungen im Banat, dass dieser äußere Ring aus den gleichen Siedlungsschichten besteht, wie die Schichten des Kernbereiches (z. B.: Socodor-Căvăjdia/Székudvar, Vărşand-Movila dintre vii/Gyulavarsánd-Laposhalom [RO]: Popescu 1950; Popescu 1956a; Popescu 1956b). Aufgrund ihrer Größe können die Gräben als Verteidigungssysteme bewertet werden, entsprechend werden die Fundorte in der Fachliteratur oft als befestigte Tellsiedlungen angeführt. In einigen Fällen konnte nachgewiesen werden, dass das Wasser benachbarter Bäche in den Graben der Siedlung geleitet wurde (Szakáld-Testhalom, Borsodivánka-Nagyhalom). In anderen Fällen – abhängig von den jeweiligen geografischen Gegebenheiten – etwa auf höher gelegenen Terrassen, wurde Regenwasser aus dem Graben dagegen durch einen Abwasserschacht in tiefer liegendes Gebiet geleitet (Emőd-Nagyhalom, Tibolddaróc-Bércút). In Tard-Tatárdomb wurde in der zweiten Periode der Siedlung der ursprünglich runde Graben um den zentralen Bereich erweitert und bekam eine halbkreisförmige Form. In dieser Phase wurde der Graben in zwei natürliche Einsenkungen eingebunden, um das Wasser abzuleiten.

2/8

A BORBAS projekt kutatási területe.

Untersuchungsgebiet des BORBAS-Projekts.

Fischl/Kienlin in press.

Tatárdomb esetében az első építési fázis kerek árkát a későbbiekben félkör alakúra bővítették. Így megnövelték a centrális rész méretét és két természetes vízlevezető horpába vezették az árokban felgyűlő vizet.

Míg a belső centrális rész mérete 1 hektár alatt marad, a külső lakó és használati részekkel együtt a település teljes mérete eléri, és több esetben meghaladja a 10 hektáros méretet. Jelenlegi ismereteink alapján ezek az összetett szerkezetű települések 5 kilométer távolságra találhatók egymástól, vagyis sűrűségben a mai faluszerkezethez igazodnak, bár nagyon ritka, hogy egy recens település elfedje a bronzkori falut. A ma és az egykor élő közösségek más környezeti adottságokat tartottak szem előtt lakóhelyük megválasztásánál. A sűrű településhálózat azonban csalóka is lehet, mert az eddigi kutatási módszereinkkel a lakóhelyeket nem tudjuk pontosan datálni, s ezért a települések egyidejűségét sem tudjuk még megállapítani.

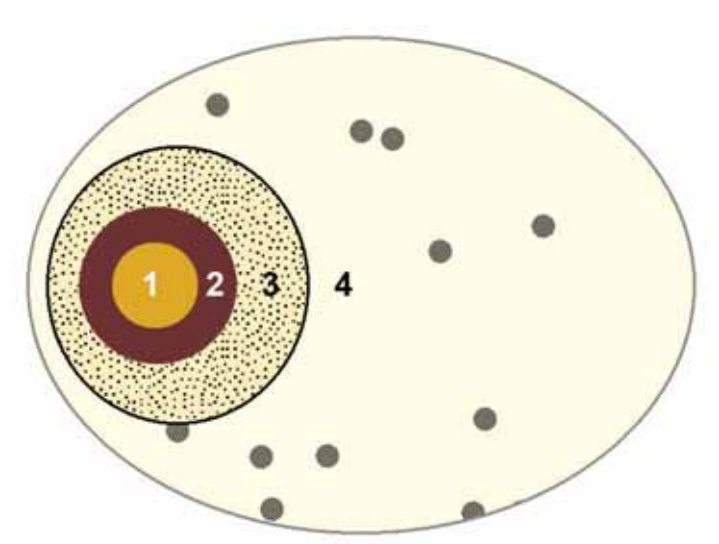
A dél-Borsodi síkság területén nem ismerünk ún. szatelit településeket. Az imént bemutatott településtípus az egyedüli. Az összetett településeknek azonban két méretbeli variációját találjuk a mikrorégióban. A belső többrétegű mag alapterülete ugyan jelentősen nem változik, de a viszonylag kis alapterületen létrejöttek 3–4 méter magas valódi tellmaggal rendelkező, összetett szerkezetű települések (Hernádnémeti-Németi halom, Szakáld-Testhalom, Ároktő-Dongóhalom, Borsodivánka-Nagyhalom, Mezőcsát-Pástidomb), és 0,8–1,5 méter magas tellszerű maggal rendelkező falvak is.

2/9

A vizsgált települések belső szerkezete.

Innere Struktur der untersuchten Siedlungen.

Fischl/Kienlin 2013, Fig. 2.

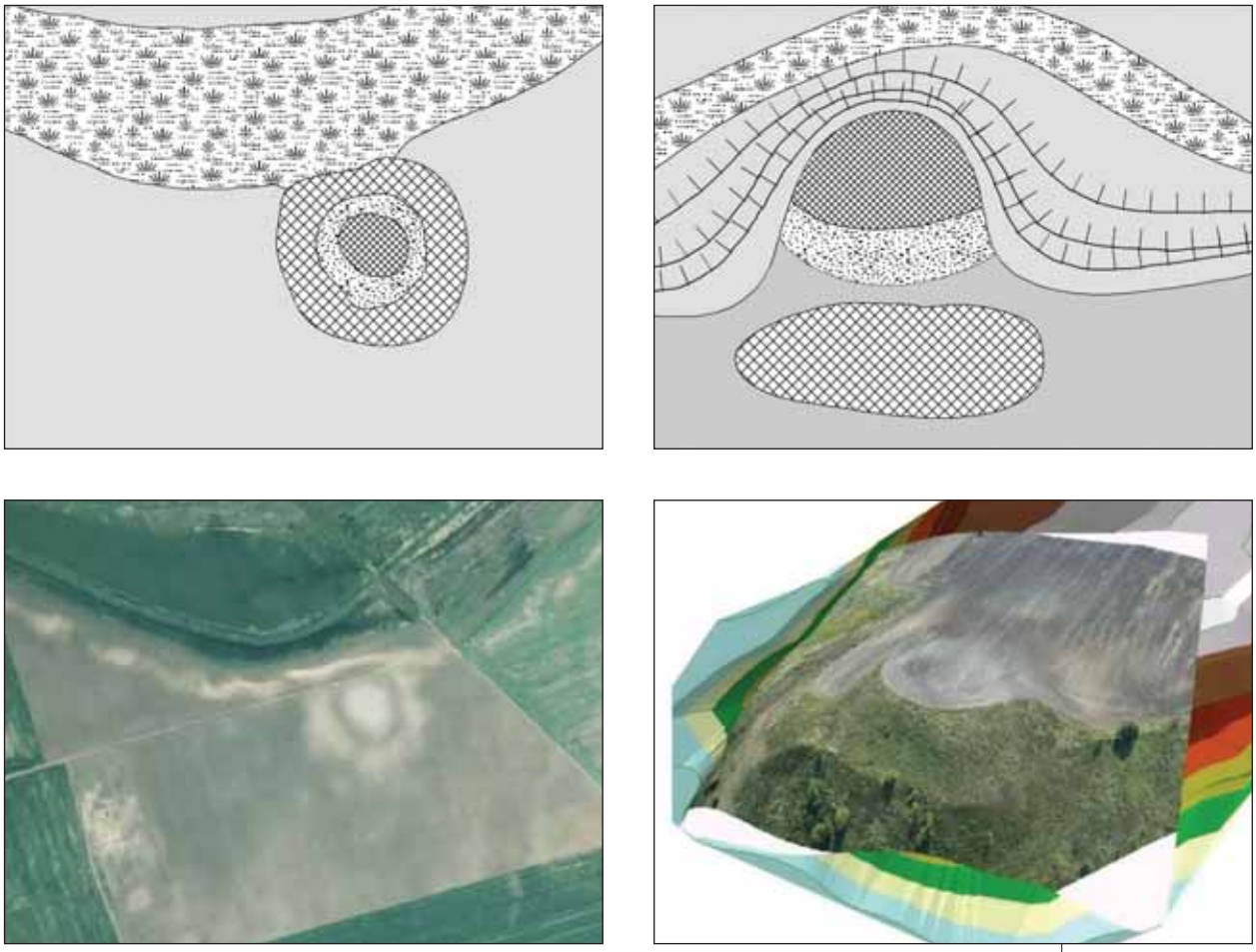

Während die Größe des zentralen inneren Bereiches unterhalb von 1 Hektar bleibt, erreicht die vollständige Größe der Siedlungen mit den äußeren Wohn- und Grubenbereichen eine Größe von 10 Hektar und übersteigt diese sogar in mehreren Fällen. Aufgrund unseres heutigen Wissensstandes liegen diese zusammengesetzten „Kompositsiedlungen" in Abständen von 5 Kilometer voneinander. Diese Dichte entspricht der heutigen Siedlungsverteilung, allerdings ist es sehr selten, dass über einer bronzezeitlichen Siedlung heute ein Dorf liegt. Die Gesellschaften der Bronzezeit und der Moderne haben bei der Wahl des Wohnplatzes unterschiedliche Umweltgegebenheiten berücksichtigt. Des Weiteren muss angemerkt werden, dass die Dichte des Siedlungsnetzes trügerisch sein kann, da mit den bislang benutzten Forschungsmethoden die genauere Zeitstellung und damit die angenommene Gleichzeitigkeit der Siedlungen nicht bewiesen werden können.

In dem Gebiet der Südborsoder-Ebene kennen wir keine sog. Satellitensiedlungen, nur den zuvor vorgestellten Siedlungstyp. Allerdings gibt es zwei unterschiedliche Größenvarianten der Siedlungen in der Mikroregion. Die Grundfläche des mehrschichtigen inneren Kerns verändert sich dabei nicht sonderlich. Aber auf dieser relativ kleinen Oberfläche wachsen in einigen Fällen 3–4 Meter mächtige, „echte" Tells mit Kompositsiedlungsstruktur heran (Hernádnémeti-Németi halom, Szakáld-Testhalom, Ároktő-Dongóhalom, Borsodivánka-Nagyhalom, Mezőcsát-Pástidomb). In anderen Fällen findet sich im Kern solcher Kompositsiedlungen mit 0,8–1,5 Meter Schichtmächtigkeit „nur" ein tellartiges Zentrum.

Die Größe der Häuser in den Wohnarealen beträgt, nach den geophysikalischen Prospektionen und früheren Ausgrabungen, zwischen 6–8 x 12–16 Meter. Die Gebäude sind ein- oder zweigeteilt, der Fußboden besteht aus festgestampften Lehm oder Holzbrettern (Abb. 2/11). Unter den Einrichtungsgegenständen befinden sich Kochgefäße und Servicegeschirr des alltäglichen Lebens, tragbare oder verbaute Herde, Mahlsteine und Produkte handwerklicher Tätigkeiten.

Es werden zwei Erklärungen für die konzentrische Struktur dieser Siedlungen diskutiert. Nach der ersten Möglichkeit war der innere Kernbereich die ursprüngliche Siedlung, welche

2/10

A települések formai variációi különböző földrajzi helyzetekben.

Formvarianten der Siedlungen bei verschiedenen topographischen Lagen.

Fischl 2012, Fig. 2.

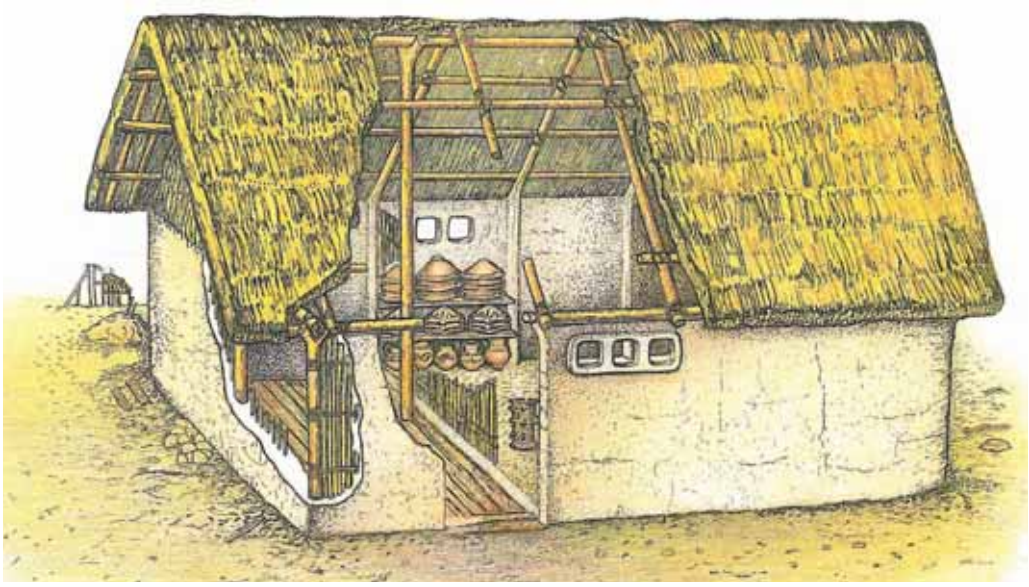
A lakóövezetekben álló épületek mérete a geofizikai felmérések és a korábbi ásatások alapján 6–8 x 12–16 méter. Az épületek egy- vagy kéthelyiségesek, padlójuk tapasztott agyag vagy deszkapadló (2/11. ábra). Berendezési tárgyaik között a hétköznapi élet főző- és tálalóedényei, tapasztott vagy hordozható tűzhelyek, őrlőkövek és a házi kézművesipar termékei is megtalálhatók.

A települések koncentrikus kialakításának két alapvető magyarázata lehetséges. Az egyik elképzelés szerint a belső mag az eredeti település, melyet az árok védett/határolt és a populáció növekedésével terjeszkedett a lakóházas övezet az árkon kívül. A másik interpretáció szerint a település felépítése tudatos döntés eredménye, és már az alapítás pillanatában kijelölték a külső és a belső települési egység, az árok és a gödrös zóna helyét.

A vizsgált mikrorégió kerámiaművességében nagyon gyakran találkozunk a települések alaprajzához hasonló koncentrikus mintakinccsel. Elsősorban az ún „díszkerámián" – korsók, tárolóedények és tálak felületén –, de megjelenik a díszített fémtárgyak motívumai között is (2/12. ábra). A képi elemek – díszítőmotívumok és térszervező elemek – hasonlósága arra enged következtetni, hogy mögött a mögöttes tér szimbolikus tartalma állhat.

vom Graben geschützt oder begrenzt wurde, und die sich durch ein Bevölkerungswachstum in die Besiedlungszone außerhalb des Grabens ausgedehnt hat. Einer anderen Interpretation zufolge ist der Aufbau der Siedlung das Ergebnis einer bewussten Entscheidung. Das heißt, dass schon in der Gründungsphase die Lage der inneren und äußeren Siedlungsbereiche, des Grabens und auch der Zone mit den Gruben markiert worden wären.

Auf der Keramik der untersuchten Mikroregion begegnet häufig ein Motivschatz, der dem Grundriss der Siedlungen sehr ähnelt. In erster Reihe erscheinen diese Motive auf der sog. Zierkeramik – Krügen, Schalen und anderen Behältnissen – aber sie kommen auch als Ziermotiv auf Metallgegenständen vor (Abb. 2/12). Die Ähnlichkeit der Bildelemente – also der Ziermotive und der raumorganisatorischen Elemente – erlaubt die Schlussfolgerung, dass hinter diesen Motiven ein gemeinsamer gedanklicher Hintergrund, eine bestimmte Struktur stehen könnte. In der Gedankenwelt der Personen, die diese Motive hergestellt haben, könnte das konzentrische Kreismotiv ein mit besonderer Bedeutung versehenes Symbol gewesen sein. Wir können darüber spekulieren, welche Bedeutung dieses Symbol gehabt hat,

2/11

Túrkeve-Terehalom: házrekonstrukció.

Túrkeve-Terehalom: Hausrekonstruktion.

Csányi/Tárnoki 1992, Abb. 116.

göttük azonos gondolati háttérstruktúra húzódik, vagyis az őket létrehozó emberek gondolkodásában a koncentrikus körmotívum jelentéssel bíró szimbólum lehetett. Bár e szimbólum jelentéséről elgondolkodhatunk, teljes bizonyossággal sohasem fogjuk tudni megfejteni. E gondolatmenet alapján azonban jelen sorok szerzője azon a véleményen van, hogy az összetett szerkezetű települések alaprajzát előre megfontolt, tudatos térkialakítás alapján jelölték ki. Van példa arra, hogy a népességnövekedés hatására a belső centrális rész méretét megnövelték, azonban ez esetekben is ragaszkodtak a település eredeti helyéhez és alaprajzi struktúrájához (Tard-Tatárdomb, Ároktő-Dongóhalom: Fischl 2006; Fischl et al. 2014).

A roncsolásmentes kutatások alapján a mikrorégióban vizsgált települések házainak mérete azonos mind a belső, mind a külső lakóövezetben. Eddig a vizsgálatba vont valamennyi településen találtunk fémfeldolgozásra utaló jelet, noha a régió távol esik a nyersanyagforrásoktól. Az archeozoológiai adatok a szarvasmarhatenyésztés túlsúlyát mutatják, mely haszonállatokat váltakozó gyakorisággal a sertés és a juhkecske tartása követi (Fischl et al. 2014; Fischl/Kienlin/Tugya 2015b).

Összességében tehát a korábban bemutatott hierarchikus modelltől eltérő az a kép, amit a Dél-Borsodi síkság települései mutatnak számunkra. Ugyan méretbeli különbségeik alapján két nagyobb csoportba sorolhatók, a térben elfoglalt helyzetük, azonos belső szerkezetük és leletanyaguk alapján mégis azonos ran-

aber mit Sicherheit werden wir es nie wissen. Aufgrund dieses Gedankengangs ist die Verfasserin dieser Zeilen der Meinung, dass der Grundriss der Kompositsiedlungen aus einer im Voraus überlegten, bewussten Raumorganisation resultiert und entsprechend vorher markiert wurde. Zwar gibt es Beispiele, dass nach einem Populationswachstum die Größe des inneren zentralen Teiles vergrößert wurde, aber auch in diesen Fällen blieben die originäre Lage und die Grundrissstruktur der Siedlung bestehen (Tard-Tatárdomb, Ároktő-Dongóhalom: Fischl 2006; Fischl et al. 2014).

Den Ergebnissen der Prospektionen zufolge, sind die Wohnhäuser sowohl im inneren als auch im äußeren Wohnbereich von identischer Größe. Obwohl die Mikroregion weit von den Metallvorkommen entfernt liegt, sind in allen bisher untersuchten Siedlungen Belege für metallurgische Tätigkeiten belegt. Die archäozoologischen Daten zeigen weiterhin eine Dominanz der Rinderzucht, der mit geringeren Häufigkeiten Schwein und Schaf sowie Ziege folgen (Fischl et al. 2014; Fischl/Kienlin/Tugya 2015).

Zusammenfassend zeigen uns die Siedlungen in der Südborsoder-Ebene ein von dem eingangs vorgestellten hierarchischen Modell abweichendes Bild. Obwohl unter den untersuchten Siedlungen zwei Größenkategorien unterscheidbar sind, können – aufgrund ihrer Lage, der gleichen inneren Struktur und des gleichen Fundspektrums – die Siedlungen der Untersuchungsregion als Wohnplätze autonomer Dorfgemeinschaften gleichen Ranges (Heterarchie) rekonstruiert werden.

gú, autonóm faluközösségek lakóhelyeiként rekonstruálhatjuk őket.

A Kárpát-medence számos régiójában futnak bronzkori településkutatási projektek. A vizsgált települések némelyikénél a hierarchikus település- és társadalomszerkezeti modell látszik helytállónak (SAX és Benta projekt, Ér mellék településszerkezete, SAX 1, SAX 2: Earle/Kristiansen 2010; Molnár/Imecs 2006), míg másoknál a heterarchikus interpretáció (BAKOTA: Duffy 2014) tűnik valószínűbbnek. Az egyes mikrorégiók és azokon belül az egyes lelőhelyek sokszínűsége azonban mindenképp alátámasztani látszik több interpretációs modell létjogosultságát.

2. esettanulmány: A Dunántúl legnagyobb későbronzkori magaslati telepe: Várvölgy, Nagyláz-hegy (Müller R.)

A Balatontól északra, a Keszthelyi hegységben, Várvölgy határában található a Nagyláz-hegy, egy bazalt hegy, amelynek felülete befelé lejt, így tavak jöttek létre, és a terep alkalmassá vált a folyamatos megtelepedésre. A meredek hegyoldal természetes védelmet nyújtott. Csak a déli oldalon található egy mesterséges

In mehreren Regionen des Karpatenbeckens werden bronzezeitliche siedlungsarchäologische Projekte durchgeführt. Bei einigen davon scheint das hierarchische gesellschaftliche und siedlungsarchäologische Modell stichhaltig (SAX und Benta Projekt, Siedlungsstruktur des Ier Tal, SAX 1, SAX 2: Earle/Kristiansen 2010; Molnár/Imecs 2006). Bei anderen ist die heterarchische Interpretation viel wahrscheinlicher (BAKOTA: Duffy 2014). Die Vielfältigkeit der einzelnen Mikroregionen und der Fundorte unterstützt in jedem Fall die Daseinsberechtigung mehrerer Interpretationsmodelle.

Fallbeispiel 2: Die größte spätbronzezeitliche Höhensiedlung Transdanubiens: Várvölgy, Nagyláz-hegy (Müller R.)

Nördlich des Balatons, im Keszthely-Gebirge, befindet sich in der Gemarkung von Várvölgy der Nagyláz-hegy, ein nach innen geneigter Basaltberg. In dem so entstandenen Plateau finden sich mehrere Seen unterschiedlicher Größe, wodurch sich das Gelände für eine dauerhafte Ansiedlung eignet. Die rundherum steilen Hänge boten einen natürlichen Schutz. Nur an der Südseite befindet sich auf einem künstlich er-

2/12

Koncentrikus mintakincs fém és kerámialeleteken a BORBAS projekt lelőhelyeiről.

Konzentrischer Motivschatz auf Metall- und Keramikfunden von den Fundorten des BORBAS-Projektes.

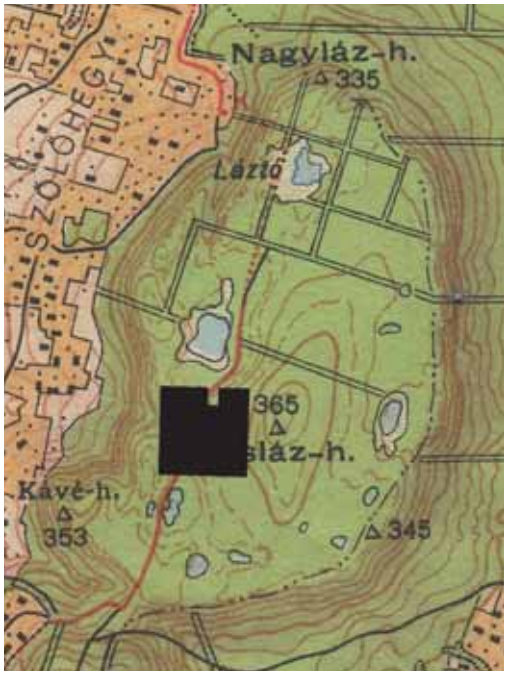
Fischl/Kertész 2013, Fig. 3.

2/13

Várvölgy, Nagyláz-hegy: a régészetileg feltárt felület.

Várvölgy, Nagyláz-hegy: die archäologisch erschlossene Fläche.

Müller R.

nyereg segítségével megközelíthető bejárat, melyet két, még ma is 5 méter magas bazalt torlasz védett. Így jött létre a Dunántúl legnagyobb, 160 hektáros késő bronzkori magaslati telepe. 1926-ban egy aranykincs került elő itt (Tompa 1928). A lelőhelyet Nováki Gyula mérte fel (Nováki/Skerletz 1991). Az 1950-ben megnyitott bazaltbánya a hegynek mintegy a felét megsemmisítette. A lelőhelyről csak néhány bronzlelet került a múzeumokba.

2003 és 2006 között 48.000 négyzetmétert, mintegy a teljes felület 3%-át tárhattam fel (2/13. ábra). Egy korábbi tó partján 602 objektum került elő, többségükben gödrök, köztük 43 gabonás verem, hét tűzhely és 65 cölöplyuk. Házakat vagy járószinteket nem találtunk, csak néhány cölöpkonstrukció volt rekonstruálható (Müller 2006, Abb. 5–6). A házakat és műhelyeket a föld felszínére építették, így ezek nyomai a földművelés következtében megsemmisültek. Az épületek boronatechnikával készülhettek, mert a hulladékgödrökben alig 100 kilogramm átégett agyagtapasztást találtunk, és ez is elsősorban a tűzhelyekből származhatott. A felület keleti szélén és egy foltban az északnyugati saroknál hiányoztak a telepjelenségek, mert a felszínt bazalt és tufa borította. Egyébként a talaj főleg tiszta agyag. Kutakat nem találtunk, de a kerek, mélyebb gödrök ciszternaként is szolgálhattak, ugyanis megfigyelhető volt, hogy egy-egy kiadós eső után hetekig

höhten Sattel ein Eingang, der durch zwei heute noch 5 Meter hoch erhaltene Basaltschanzen geschützt wurde. So entstand mit 160 Hektar Fläche die größte spätbronzezeitliche Höhensiedlung Transdanubiens. Im Jahr 1926 kam hier ein Goldschatz zum Vorschein (Tompa 1928). Die Vermessung des Fundortes verdanken wir Gy. Nováki (Nováki/Skerletz 1991). Das 1950 eröffnete Basaltbergwerk vernichtete etwa die Hälfte des Berges, nur einige Bronzefunde gelangten in die Museen.

Zwischen 2003 und 2006 habe ich 48.000 Quadratmeter – d. h. etwa 3% der Gesamtfläche – archäologisch erschlossen (Abb. 2/13). Am Ufer eines ehemaligen Sees kamen 602 Befunde zum Vorschein, hauptsächlich verschiedene Gruben, darunter auch 43 Getreidespeicher, sieben Feuerstellen und 65 Pfostenlöcher. Häuser und Fußböden konnten nicht dokumentiert werden, nur einige Pfostenbauten ließen sich rekonstruieren (Müller 2006, Abb. 5–6). Die Wohnhäuser und Werkstätten wurden auf der Erdoberfläche gebaut, ihre Spuren verschwanden durch die spätere agrarische Nutzung. Die Häuser könnten aber auch Blockbauten gewesen sein, da wir in den Abfallgruben nur 100 Kilogramm gebrannten Lehmbewurf gefunden haben, der darüber hinaus hauptsächlich von Herdstellen stammen dürfte. Am Ostrand und in einem kleinen Bereich in der Nähe der Südwestecke fehlen Befunde, weil Tuff bzw. Basalt direkt an der Oberfläche ansteht. Im Übrigen besteht der Boden hauptsächlich aus reinem Lehm. Es fanden sich keinen Brunnen, aber die runden, tieferen Gruben könnten als Zisternen gedient haben, da während der Ausgrabungen beobachtet werden konnte, dass nach einem ausgiebigen Regen das Wasser in diesen Vertiefungen noch wochenlang verblieb. Es ist kaum wahrscheinlich, dass die ganze 160 Hektar Fläche so dicht bewohnt war, wie der ausgegrabene Bereich, aber man fand südlich der Grabungsfläche noch in 120 Meter Entfernung Keramikbruchstücke: Die Siedlung könnte ursprünglich also etwa 7 Hektar groß gewesen sein. Es ist anzunehmen, dass ähnliche Siedlungen auch an den Ufern anderer Seen bestanden haben.

Die Getreidespeicher und die Feuerstellen befanden sich ohne Ausnahme in den nordwestlichen Zweidritteln der Siedlung. Gegenstände der Bronzeverarbeitung waren zwar auf der ganzen Fläche zu finden, aber sie häuften sich

állt a víz ezekben a mélyedésekben. Aligha valószínű, hogy a teljes 160 hektár ilyen sűrűn lakott lett volna, de a feltárt felülettől 120 méterre délre még találtunk kerámiatöredékeket, így ez a településrész eredetileg 7 hektár kiterjedésű lehetett. Feltételezhető, hogy a többi tó partján is hasonló telepek létesültek.

A gabonás vermek és a tűzhelyek kivétel nélkül a terület északnyugati kétharmadában kerültek elő. Bronzfeldolgozáshoz kapcsolható tárgyakat az egész felületen találtunk, de a délkeleti harmadban sűrűsödtek az ilyen leletek. Az uralkodó szélirány északnyugati, ezért a tűzveszély miatt érthető, hogy a lakótelep az északnyugati, az iparos negyed a délkeleti részen állt. Feltételezhető, hogy a települést elsősorban bronzművesek és kereskedők lakták.

A gödrök betöltéséből származó szenült maradványok alapján a lakók földműveléssel is foglalkoztak. A 847 mag között nemcsak a különböző búza fajták de rozs és köles is előfordul, ami hűvösebb, csapadékosabb klímára utal, akárcsak a faszenek között a fenyőfélék viszonylag magas aránya (13%).

A leggyakoribb lelet a kerámia volt. Több mint 10 tonna került elő. Többnyire töredékek, de néhány objektumban ép edényeket is találtunk. Az élelem tárolására vastag falú, vöröses vagy barnás színű, durvább kidolgozású edényeket használtak. A többnyire különböző mértékben ívelten kihajló perem síkozott vagy ujjbenyomkodás díszíti a szélét. Általában hasas formák vagy a nyak hengeres hangsúlyozott vállal. A vállon vagy a hason szalagfülek vannak, amelyeket gyakran ujjbenyomkodott plasztikus léc köt össze. Főzéshez hasonló minőségű, alig hasas, enyhén kihajló peremű fazekakat használtak. A sötét színű, vékonyfalú házi- és díszkerámia változatos formájú és díszítésű. A mély tálak behúzott peremét gyakran ferde kannelúra, oldalukat fésűs bekarcolás díszíti. Gyakori a hengeres, a tölcsér formájú vagy kúpos nyak, amelyhez éles töréssel csatlakozik a síkozott, függőleges vagy ferde kannelúrával, bordákkal, ritkábban bekarcolással díszített váll. Az S-profilú vagy bikonikus csészék és poharak díszítése hasonló, de ezekre inkább a perem fölé magasodó, háromszög keresztmetszetű fülek a jellemzők (2/14. ábra). Égetett agyagból 89 orsógomb készült. Elég gyakran kerültek elő kerámiatöredékből durván kifaragott korongok, „zsetonok" – egy-

im verbliebenen südöstlichen Drittel. Die vorherrschende Windrichtung ist Nordwesten, deshalb ist wohl die Wohnsiedlung eben im Nordwestteil, das Gewerbeviertel aufgrund der Feuergefahr hingegen im Südosten angelegt worden. Es kann angenommen werden, dass in dieser Siedlung in erster Linie Bronzehandwerker und Händler lebten.

Den verkohlten Überresten aus der Verfüllung der Gruben zufolge betrieben die Einwohner aber auch Ackerbau: Zwischen den 847 Samen befanden sich nicht nur verschiedene Weizenarten, sondern auch Roggen und Hirse, die, ebenso wie der relativ hohe Anteil der Nadelhölzer (13%) zwischen den Holzkohleresten, auf ein kühleres, feuchteres Klima hindeuten.

Die häufigste Fundgattung stellt Keramik dar: Mehr als 10 Tonnen kamen zum Vorschein. Dabei handelt es sich mehrheitlich um Bruchstücke, aber in manchen Befunden fanden sich auch vollständige Gefäße. Zur Lagerung der Lebensmittel wurden dickwandige, rötliche oder bräunliche, gröber ausgeführte Gefäße benutzt. Die meist mehr oder minder gewölbten Gefäße hatten ausladende Mündungen, diese wurden facettiert, der Rand gelegentlich mit Fingereindrücken verziert. Die Gefäße sind im Allgemeinen bauchig, der Hals bisweilen zylindrisch auf einer hervorgehobenen Schulter aufgesetzt. An Schulter oder Bauch befinden sich Bandhenkel, die oft mit plastischen Leisten und Fingereindrücken verziert waren. Zum Kochen wurden nur gering gebauchte Töpfe ähnlicher Qualität mit einer sanft ausladenden Mündung benutzt. Die dunkle, dünnwandige Haushalts- und Zierkeramik zeigt sehr abwechslungsreiche Formen und Verzierung. Tiefe Teller mit eingezogenen Rändern sind oft mit schrägen Kanneluren und die Seiten mit Kammstrichen verziert. Oft kommen zylindrische, trichter- oder kegelförmige Hälse vor, die mit einem scharfen Bruch an der Schulter anschließen. Die Gefäßschultern wiederum wurden mit Facetten, senkrechten

2/14

Várvölgy, Nagyláz-hegy: Csésze perem fölé magasodó füllel.

Várvölgy, Nagyláz-hegy: Becher mit überrandständigem Henkel.

Balatoni Múzeum, Keszthely

Fotó • Foto: Bicskei J.

egy gödörben többnyire több is volt –, amelyek talán egy játék kellékei lehettek. Egyedülálló lelet egy férfit ábrázoló agyag szobrocska, a „Várvölgyi Apolló" (2/15. ábra). Egy töredékes nőalak is előkerült. Különleges az a lyukakkal áttört fenéktöredék, amelyre kátrány égett, s amely egy rekonstruálható lepárló edény (Müller 2007, Fig. 11). Három gödörben találtunk kátránydarabot, és több edénytöredéket, amelyeket kátránnyal ragasztottak meg.

Több mint 3000 követ gyűjtöttünk a gödrökből és a felszínről, amelyek vizsgálata a telep lakóinak széles kereskedelmi kapcsolataira derített fényt. A leggyakoribb a folyami kavics, méretük 1 centiméter és az ököl nagyság között változik. Többségük a kb. 40 kilométerre fekvő Kemeneshátról származik. Sok kavics törötten került elő. Az őrlő-, simító- és fenőkövek anyagát gondosan kiválogatták a különböző szemnagyságú homokkőből, amelyek a Balaton-felvidékről származtak. Egy 12 kilogrammos porfír andezit őrlőkő a Visegrádi hegységből (kb. 160 km) került ide. A kőeszközöket szkarnból készítették, ehhez a kőanyagot a Bánátból, Timisoara/Temesvár (RO) környékéről (kb. 360 km) hozták. A leukofillit Sopron környékéről, a zöld és a kvarcit pala Kőszeg környékéről, a szericit pala az Alacsony Tauernből, az aktinolit pala a Magas Tauernből, a csillámpala a Zillertalból, a gránátkristályos piroxenit az Ötztalból (A) származik. A kovapengék anyagát a Bakonyban bányászták, a gabbrót a

2/15

Várvölgy, Nagyláz-hegy: Egy férfit ábrázoló agyag szobrocska, a "Várvölgyi Apolló".

Várvölgy, Nagyláz-Berg: Tonfigur eines Mannes, der „Apollo von Várvölgy".

Balatoni Múzeum, Keszthely

Fotó • Foto: Bicskei J.

oder schrägen Kanneluren, Rippen oder selten mit Einritzung verziert. Näpfe und Becher mit S-förmigem Profil oder mit doppelkonischem Körper wurden ähnlich verziert, jedoch sind für diese eher lange, überrandständige Henkel mit dreieckigem Querschnitt charakteristisch (Abb. 2/14). Ebenfalls aus gebranntem Ton wurden 89 Spinnwirtel hergestellt. Ziemlich oft – und meistens mehrere Stücke in einer Grube – fanden wir aus Keramikbruchstücken grob geschlagene, unterschiedlich große Scheiben, „Jetons" vergleichbar, die vielleicht Überreste von Spielsteinen sind. Singulär sind eine kleine Statue, die einen Mann, den „Várvölgyer Apollon" darstellt (Abb. 2/15), und das Bruchstück einer Frauenfigur. Hervorzuheben ist darüber hinaus ein mit mehreren Löchern durchbrochenes Keramikbodenstück mit anhaftendem Teer. Es handelt sich um ein gut rekonstruierbares Destillationsgefäß (Müller 2007, Fig. 11). Außerdem fanden wir in drei Gruben Teerklumpen und mehrere Gefäßbruchstücke, die mit Teer verklebt wurden.

Aus den Befunden und von der Oberfläche wurden mehr als 3000 Steine aufgesammelt. Deren Untersuchung zeigt die weitreichenden Handelsbeziehungen der Einwohner von Várvölgy. Am häufigsten sind Kieselsteine von 1 Zentimeter Größe bis etwa Faustgröße, jedoch kamen viele zerbrochen zum Vorschein. Die meisten stammen aus dem Raabtal (ca. 40 km entfernt). Das Material der Mahl-, Polier- und Schleifsteine wurde sorgfältig aus Sandsteinen mit verschiedenen Korngrößen ausgewählt, die im Balatonoberland vorkommen. Ein 12 Kilogramm schwerer Mahlstein aus Porphyrandesit stammt aus dem Visegrád-Gebirge (ca. 160 km entfernt). Steinwerkzeuge wurden aus Skarn hergestellt, das Material dazu wurde aus dem Banat, aus der Gegend von Timisoara/Temesvár (RO) (ca. 360 km entfernt) importiert. Leukofillit stammt aus der Gegend von Sopron/Ödenburg, Grün- und Quarzitschiefer aus der Gegend von Kőszeg/Güns, Serizitschiefer aus den Niederen-Tauern, Aktinolitschiefer aus den Hohen-Tauern, Glimmerschiefer aus dem Zillertal und Piroxenit mit Granatkristallen aus dem Ötztal (A). Feuersteinklingen wurden im Bakony-Gebirge gefördert, Gabbro im Bükk-Gebirge, Hydroquarzite im Zemplén- und Granit im Mecsek-Gebirge. Verschiedenes Steinmaterial kam noch aus dem Gerecse- und dem Vértes-Gebirge. Zusammen-

2/16

*Várvölgy, Nagyláz-hegy: Egy kardpenge öntőforma töredéke **(a)** és egy öntött bronz kardmarkolat (**b**).*

*Várvölgy, Nagyláz-hegy: Gussformbruchstück einer Schwertklinge **(a)** und ein gegossener Bronzeschwertgriff (**b**).*

Balatoni Múzeum, Keszthely

Fotó • Foto: Bicskei J.

Bükkben, a hidrokvarcitot a Zempléni hegységben, a gránitot a Mecsekben. Különböző kövek érkeztek még a Gerecséből és a Vértesből is. A várvölgyi kőanyag tehát egy kb. 800 kilométer átmérőjű körzetből származik.

Mint a többi magaslati telepen, Várvölgyön is magas színvonalú volt a bronzipar. Ép öntőtégelyt nem találtunk. Az öntőformák többsége kisebb, erősen átégett, rekonstruálhatatlan töredék volt. De ismerünk balta, kardpenge (2/16a. ábra), dísztű és karika öntőforma töredéket, és sikerült két lándzsa öntőformát összeállítanunk.

A gödrök betöltéséből 600 bronztárgy, többnyire töredék került elő. Ezen kívül a feltárás során tízenkét bronzkincset is találtunk, amelynek összsúlya 80 kilogramm. A kincseket sekély mélységbe ásták le. Több már a felület nyesése során előkerült. A legnehezebb kincs több mint 40 kilogramm volt (4. kincs: 40.514 g) és egy szűrőedénnyel borították le (2/17. ábra). A nehezebb bucatöredékek mellett hét kalapácsot, egy tokos baltát, egy vésőt, két kocsidíszt, kisebb öntvény- és félkész darabokat tartalmazott. A legkönnyebb alig 106 gramm súlyú volt (8. kincs) és 16 darabból állt: egy övdísz, egy fűzfalevél alakú csüngő, egy karperec három darabban, négy kúp alakú tutulus, négy öntött és egy préselt, kisebb, gömbszelet formájú ruhadísz, belső oldalán füllel, két sarló pengetöredék és két lemezdarab. A legváltozatosabb tárgyakat a 10. kincs tartalmazta (össz-

fassend stammen die Steine in Várvölgy aus einem Umkreis von ca. 800 Kilometer.

Wie in anderen Höhensiedlungen auch, wurde in Várvölgy Bronzeverarbeitung auf hohem Niveau betrieben. Wir fanden allerdings keinen intakten Gusstiegel und die überwiegende Mehrheit der Gussmodel waren kleine, stark durchglühte und nicht mehr rekonstruierbare Bruchstücke. Wir kennen Gussmodelbruchstücke von Beilen, Schwertklingen (Abb. 2/16a), Ziernadeln und Ringen. Des Weiteren gelang es, zwei Gussmodel von Lanzenspitzen zu rekonstruieren.

Aus der Verfüllung der Befunde stammen 600 Bronzegegenstände, zumeist Bruchstücke. Außerdem kamen bei der Ausgrabung zwölf Bronzehorte, im Umfang von insgesamt 80 Kilogramm, zum Vorschein. Die meisten Depots wurden nur seicht vergraben. Mehrere kamen schon bei der Planierung zum Vorschein. Das schwerste Depot wog über 40 Kilogramm (Depot 4: 40.514 g). Es wurde mit einem Siebgefäß abgedeckt (Abb. 2/17). Neben vielen und schweren Gusskuchenstücken fanden sich sieben Hämmer, ein Tüllenbeil, ein Meißel, zwei kleine Wagenzierstücke, einige Gussfragmente und Halbfabrikate. Der leichteste Hort (Nr. 8) wog kaum 106 Gramm und bestand aus 16 Einzelstücken. Er umfasst ein Gürtelzierstück, einen lanzettförmigen Anhänger, einen Armring aus drei Fragmenten, vier kegelförmige Tutuli, vier getriebene und einen gegossenen, halb-

2/17

Várvölgy, Nagyláz-hegy: Az üsttel lefedett 4. raktárlelet.

Várvölgy, Nagyláz-hegy: Hort 4, abbedeckt von einem Siebgefäß.

Balatoni Múzeum, Keszthely

Fotó • Foto: Szakács G.

súly: 14.029 g): egy lábszárvédőt, egy lándzsahegyet (2/18a–b. ábra), egy kardmarkolatot (2/16b. ábra) és három kardpengetöredéket, hat kalapácsot, nyolc tokosbaltát, egy vésőt, egy fűrészlapot, néhány karperecet és tűt, egy kést és késtöredékeket, öt ép sarlót és számos sarlópenge töredéket, egy kocsi tengelydíszt, néhány félkész- és öntvény darabot illetve buca töredéket.

A bronzkovács legfontosabb eszköze a kalapács. Várvölgyön két kincsből összesen 13 darab került elő (Müller 2007, Fig. 5). Magyarországon eddig még sehol sem került elő ennyi kalapács (a lengyeltóti III. kincsben is csak három példány volt: Mozsolics 1985, Pl. 109,36, 38–39). Svend Hansen foglalkozott az urnamezős kultúra fémleleteinek elrejtésével és összetételük kérdéseivel (Hansen 1994). Várvölgyön hét depotban volt ruhatű, sőt a 12.-ben nyolc példány. Baltát, kizárólag köpűs baltát hat kincs tartalmazott. Ugyancsak hat leletből került elő buca, többnyire töredékek. Nyak-, kar- és lábperecet öt kincsből ismerünk. Négy depotból ismerünk sarlót és vésőt, az előbbiek többnyire töredékes állapotban voltak, kivétel nélkül nyéllemezesek, az utóbbiak mind köpűsek. Kés- és pengetöredék három kincsben fordult elő. Fibula csak kettőben, a 2. depotban egy lemezes kengyelű fibula töredékei, a 9.-ben két pápaszemes fibula láncokkal és egy spirálfejű fibula két nyolcas hurokkal díszítve.

Fegyver alig került elő. A 10. kincsben volt egy lábvért, kardtöredékek és egy lándzsahegy (2/18a–b. ábra), egy további lándzsát a 7. depot tartalmazott. A szűrőedény igazi mestermű (Müller 2007, Fig. 8). Ilyen típusú edények az égeikumból kerültek Közép-Európába. Ez a példány is valószínűleg import darab.

kugeligen Kleidungsanhänger mit Öse an der Innenseite, zwei Sichelklingenbruchstücke und zwei kleine Blechstücke. Die variantenreichste Zusammensetzung wies Hort 10 auf (Gesamtgewicht: 14.029 g). Er ent-hielt eine Beinschiene, eine Lanzenspitze (Abb. 2/18a–b), einen Schwertgriff (Abb. 2/16b) und drei Schwertklingenfragmente, sechs Hämmer, acht Tüllenbeile, einen Meißel, ein Sägeblatt, einige Armringe und eine Nadel, ein Messer und mehrere Klingenbruchstücke, fünf intakte Sicheln und zahlreiche Sichelfragmente, ein Wagenachsenzierstück, einige Halbfabrikate sowie Gussfragmente bzw. Gusskuchenbruchstücke.

Das wichtigste Werkzeug der Bronzeschmiede war der Hammer (Müller 2007, Fig. 5). In Várvölgy kamen aus zwei Depots insgesamt 13 Hämmer zum Vorschein. In Ungarn wurden bis jetzt nirgends so viele Hämmer gefunden (auch der Fund III von Lengyeltóti umfasst nur drei Exemplare: Mozsolics 1985, Pl. 109,36, 38–39). Svend Hansen beschäftigte sich mit der Zusammensetzung der urnenfelderzeitlichen Hortfunde (Hansen 1994). In Várvölgy kamen Kleidernadeln in sieben Horten zum Vorschein, im Depot 12 sogar acht Stück. Beile, ausnahmslos Tüllenbeile, stammen aus sechs Funden. Gusskuchen, hauptsächlich Bruchstücke, lagen in sechs Depots vor. Arm-, Fuß- oder Halsringe waren in fünf Schatzfunden vertreten. In vier Depots fanden wir Sicheln und Meißel. Erstere waren meist nur Bruchstücke, alle mit Griffzungen, und wie die letzteren durchweg mit einer Tülle versehen. Messer- oder Klingenbruchstücke kamen in drei Hortfunden vor. Fibeln stammen nur aus zwei Horten, in Depot 2 fanden sich die Bruchstücke einer Blattbügelfibel, aus Depot 9 kamen zwei Brillenfibeln mit Kettchen und eine Fibel mit Spiralkopf und zwei Achterschleifen zu Tage. Waffen kamen kaum zum Vorschein. Aus Depot 10 stammen eine Beinschiene, Schwertbruchstücke und eine Lanzenspitze (Abb. 2/18a–b), eine weitere Lanzenspitze fand sich in Depot 7. Das Siebgefäß ist ein Meisterwerk (Müller 2007, Fig. 8). Solche Gefäße gelangten aus der Ägäis nach Mitteleuropa, auch dieses Exemplar ist höchstwahrscheinlich ein Importgegenstand.

115 Gegenstände wurden chemisch untersucht. Die überwiegende Mehrheit besteht aus Zinnbronze, aber auch Arsenbronzen kommen vor. In der Siedlung wurde nicht nur fertige Bronze verarbeitet, sondern auch die

115 tárgy kémiai összetételét vizsgáltattuk meg. Döntő többségük ónbronz, de a 7. kincs egyik tokos baltája 6,3% és a lándzsahegye 5,5 ill. a 2. kincs egyik bucatöredéke 6,06% arzént tartalmazott. Nemcsak kész bronzot dolgoztak itt fel, de előállítottak ötvözeteket is. Három változatot sikerült elkülöníteni. Várvölgyön „kísérleteztek" is. Az 1. bronzkincs egyik tokos baltája 26,4% rezet és 60,53% ólmot tartalmazott. Antimonbronzokat is ismerünk: az említett bucatöredék 11,37%, egy másik buca darab 13,31%, egy szórványként előkerült késnyél 14,01%, az 1. kincs köpűs baltája pedig 7,42% antimont tartalmazott. A kalapácsok óntartalma magas – 14,59–17,30% – míg három sarlóé feltűnően alacsony: 4,65, 3,41 és 2,57%. Két kardpengetöredékben 8,88 ill. 16,83% ólmot mértek, a harmadikban pedig csak 0,91% volt.

32 tárgy keménységét vizsgáltattuk meg (Müller 2011a). A éleket illetve a munkafelületeket kalapálással és hőkezeléssel keményítették. A 25-ös számú késpenge fokán 118 Vickers (Hv), az élen 184–189 Hv keménységet mértek. A 24-es számú pengénél ez 117–121 illetve 233–237 Hv volt, ami már acélkeményLegierung hergestellt. Es konnten drei Varianten unterschieden werden. In Várvölgy wurde auch „experimentiert": Ein Tüllenbeil aus Depot 1 enthielt neben 26,4% Kupfer 60,53% Blei. Auch Antimonbronze ist belegt: Das Gusskuchenbruchstück des Depots 2 enthielt neben Arsen 11,37% Antimon. In einem anderen Gusskuchenbruchstück desselben Depots beträgt der Antimonanteil 13,31%, der von Arsen 3,65%. Der Einzelfund eines Messergriffes enthielt 14,01%, das Tüllenbeil aus Depot 1 noch 7,42% Antimon. Der Zinngehalt der Hämmer ist hoch (14,59–17,30%), bei drei Sicheln dagegen niedrig (3,41, 4,65 und 2,57%). In zwei Schwertklingenbruchstücken des Depots 10 betrug der Bleianteil 8,88 und 16,83%, im Dritten hingegen nur 0,91%.

An 32 Gegenständen wurde eine Härteuntersuchung durchgeführt (Müller 2011a). Schneiden bzw. Arbeitsflächen wurden durch Hämmern oder Hitzebehandlung gehärtet. Der Rücken der Messerklinge Nr. 25 hatte 118 Vickers (Hv) Härte, die Schneide 184–189 Hv. Bei Klinge Nr. 24 waren es 117–121 bzw. 233–237 Hv, dies entspricht bereits der Härte von Stahl. Am härtesten sind die Flächen der Hämmer. Die Schneide der Schwertklingen wurde dem gegenüber

2/18

*Várvölgy, Nagyláz-hegy, 10-es bronzkincs: lábvért **(a)** és lándzsa **(b)**.*

*Várvölgy, Nagyláz-hegy, Hort 10: Beinschiene **(a)** und Lanzenspitze **(b)**.*

Balatoni Múzeum, Keszthely

Fotó • Foto: Bicskei J.

2/19

Várvölgy, Nagyláz-hegy, 2. aranykincs: sujtásos végű hajfonatkarikák.

Várvölgy, Nagyláz-Berg, 2. Goldhort: Lockenringe mit Posamentenverzierung.

Balatoni Múzeum, Keszthely

Fotó • Foto: Bicskei J.

séget jelent. A legkeményebbek a kalapácsok verőfelületei (234–252 Hv a verőfelületen). A kardpengéket alig keményítették. A sarlóknak csak a felső felületét edzették kalapáccsal.

Mint már említettük, 1926-ban előkerült egy aranykincs, amely hat vagy hét préselt aranykorongból, 14 feltekercselt, sujtásos végű kettős dróthuzalból és egy gombolyag aranyszálból áll (Tompa 1928, Fig. 95), összsúlya pedig 210,46 gramm. A második aranykincs 2005-ben került elő. Ez két sujtásos végű hajfonatkarikából (2/19. ábra), spirálcsövecskékből, aranyszálakból, két kettős lemezkorongból, egy ékszertöredékből, két kisebb huzaldarabból és három kis öntvény darabból áll, összsúlya 118,8 gramm (Müller 2013). A bonyolultan előállított aranyszálakkal egy ruhát varrtak ki (2/20 ábra). Az első kincslelet feltekercselt, sujtásos díszű kettős dróthuzalait nyakperecként határozták meg (pl. Kemenczei 1999, 74 f.). A tárgyak vizsgálata alapján megállapítható, hogy többségük nyakperecnek túl hosszú, és eredetileg ugyancsak hajfonatkarika lehetett (Müller 2013, 92–97). A sujtásos díszítés elterjedése azt mutatja, hogy ez a díszítésmód a Dunántúlon alakult ki, és innen terjedt el Közép-Európában (Müller 2013, Abb. 9).

A várvölgyi bronztárgyak döntő többsége a Ha A2–Ha B1 periódusra, tehát az urnamezős kultúra középső és a fiatalabb szakaszára keltezhető. A kerámiaanyag is megfelel ennek a keltezésnek. Ez azt jelenti, hogy a várvölgyi magaslati telepet viszonylag rövid ideig, még két évszázadon át sem lakták.

kaum verhärtet. Die Klingen der Sicheln wurden mittels Hammerschlags nur an der Oberseite gehärtet.

Wie erwähnt wurde 1926 ein Goldfund entdeckt, der aus sechs oder sieben gepressten Goldscheiben, 14 aufgerollten Doppeldrähten mit Posamentenverzierung am Ende und einem Goldbandknäuel bestand (Tompa 1928, Fig. 95). Insgesamt wog der Schatz 210,46 Gramm. 2005 kam ein zweiter Goldfund zum Vorschein. Er besteht aus zwei Lockenringen, erneut mit Posamentenverzierung (Abb. 2/19), Spiralröhrchen, Goldfäden, zwei doppelten Blechscheiben, einem Schmuckbruchstück, zwei Drahtstücken und drei kleinen Gussstücken, die insgesamt 118,8 Gramm wogen (Müller 2013). Mit den kompliziert hergestellten Goldfäden wurde ein Kleidungsstück bestickt (Abb. 2/20). Die aufgewickelten, mit Posamenteriemuster verzierten Doppeldrähte des ersten Fundes wurden als Torques angesprochen (z. B. Kemenczei 1999, 74 f.). Die Untersuchung der Gegenstände ergab aber, dass die meisten Doppeldrähte für einem Halsring zu lang sind und ursprünglich ebenfalls Lockenringe waren (Müller 2013, 92–97). Die Verbreitung des Posamenteriemusters zeigt, dass diese Verzierung in Transdanubien entstand und sich von hier aus in Mitteleuropa verbreitete (Müller 2013, Abb. 9).

Die überwiegende Mehrheit der Bronzegegenstände von Várvölgy stammt aus den Perioden Ha A2–Ha B1 also aus der mittleren und teilweise der jüngeren Urnenfelderzeit. Auch die Keramik entspricht dieser Datierung. Das bedeutet, dass die Höhensiedlung am Várvölgy, Nagyláz-hegy relativ kurz, nicht einmal zwei Jahrhunderte lang, bewohnt war.

2/20

Nagyláz-hegy, 2. kincs: Textíliát díszítő aranyszálak.

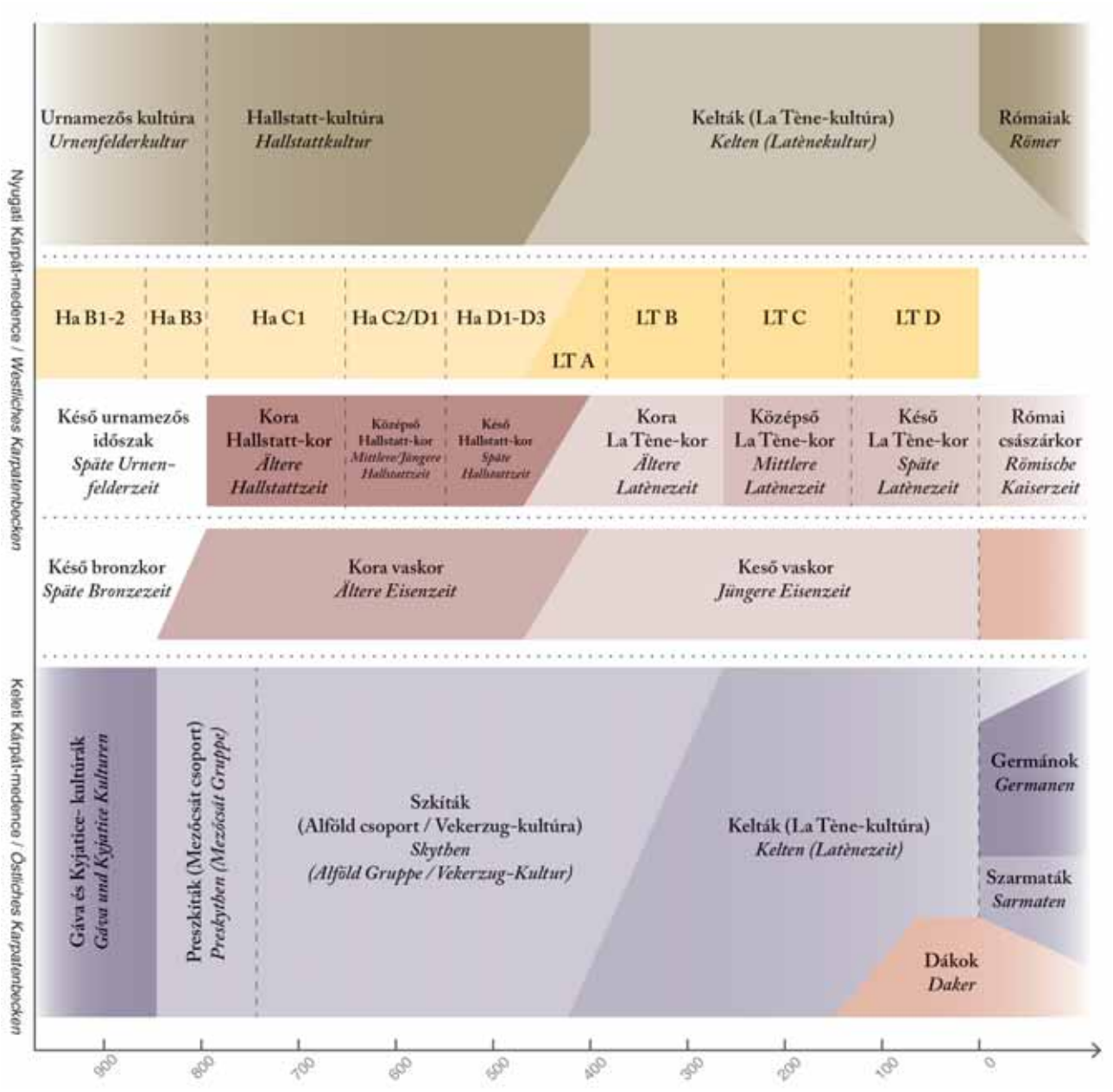
Várvölgy, Nagyláz-hegy, 2. Goldhort: Goldfäden zur Verzierung von Textilien.

Balatoni Múzeum, Keszthely

Fotó • Foto: Müller R.

3. fejezet: Vaskor
Központok és kapcsolatrendszerek

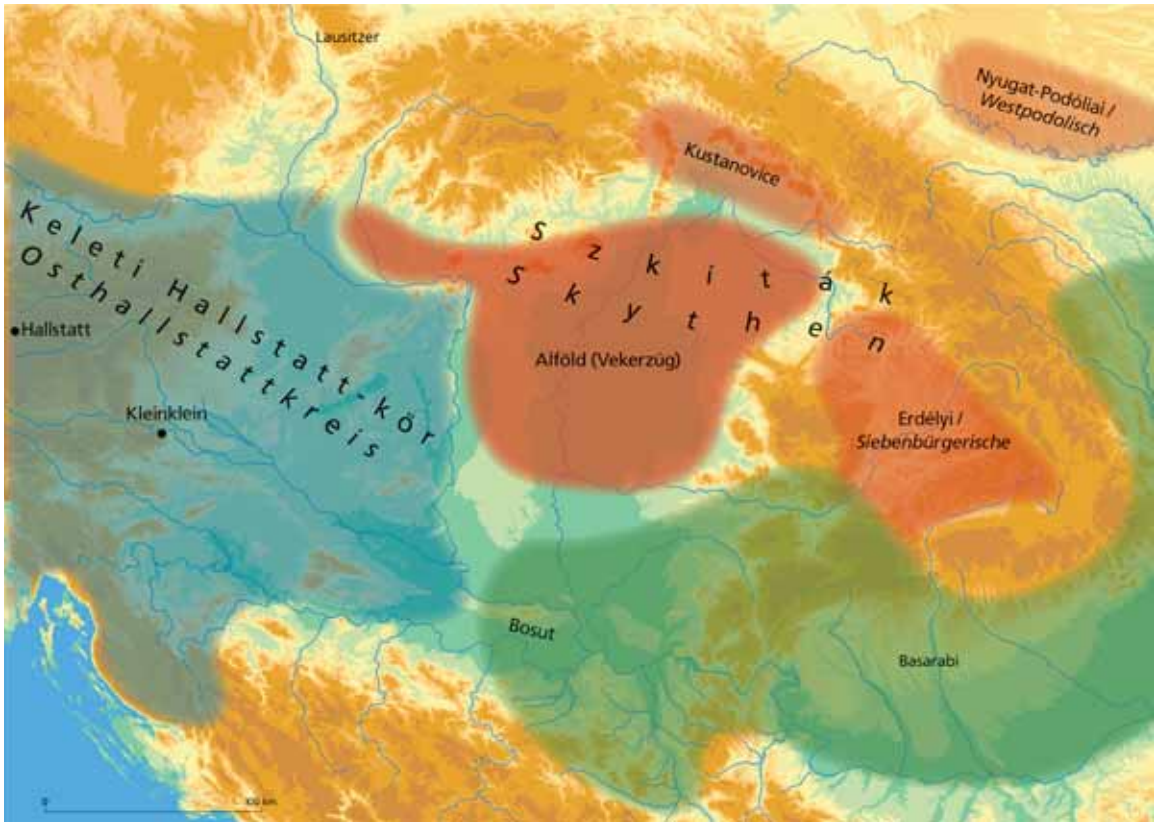
3. Kapitel: Eisenzeit
Zentren und Netzwerke

3/I

A vaskor kronológiája és kulturái a Kárpátmedencében. • *Chronologie und Kulturen der Eisenzeit im Karpatenbecken.*

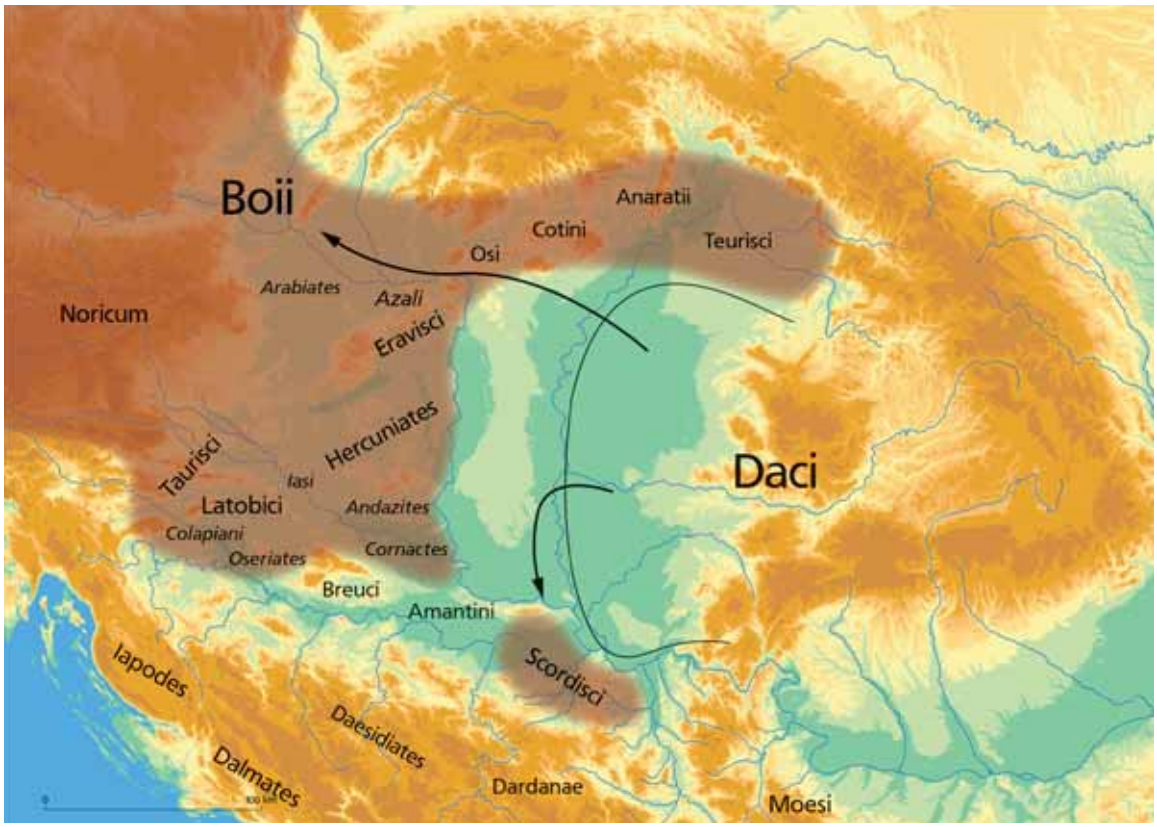
Jerem E. • *Tankó K. (Grafika* • *Grafik: Kolozsvári K.).*

3/II

Kora vaskori kultúrák a Kárpát-medencében a Kr.e. 7–6. században. • *Früheisenzeitliche Kulturen im Karpatenbecken während des 7.–6. Jahrhunderts v. Chr.*

Tankó K. (Grafika • *Grafik: Kolozsvári K.).*

3/III

Késő vaskori népek és kultúrák a Kárpát-medencében a Kr.e. 1. században és az időszámításunk kezdetén. • *Späteisenzeitliche Gruppen und Kulturen im Karpatenbecken während des 1. Jahrhunderts v. Chr. und zu Beginn unserer Zeitrechnung.*

Szabó 2015, Fig. 102; Borhy 2015, Fig. 105, 109. (Grafika • *Grafik: Kolozsvári K.).*

Ďurkovič Éva • Jerem Erzsébet • Molnár Attila • Tankó Károly

A Kárpát-medence a vaskorban: interdiszciplináris kutatások legújabb eredményei

Das Karpatenbecken in der Eisenzeit: aktuelle Ergebnisse interdisziplinärer Forschungen

Bevezetés (Jerem E.)

Az 1980-as és 90-es években még viszonylag egyszerűnek tűnt a magyarországi vaskori kutatás helyzetének áttekintése (Jerem 1984–1985; Jerem 1996), majd az ezredfordulót követően megjelentek a kiemelkedően fontos lelőhelyek feltárására támaszkodva a területileg és kronológiailag is tagolt összefoglalások (Kemenczei 2009; Jerem 2003). Már ekkor folyamatban voltak az autópálya építéseket és egyéb nagyberuházásokat megelőző feltárások, amelyek lebonyolítása új módszerek alkalmazását követelte meg mind a lelőhelyek felderítése és kiterjedésük meghatározása, mind dokumentálása szempontjából.

A gyorsan fejlődő és egyre változatosabb, úgynevezett roncsolás mentes (*non-invasive methods*) módszerek, valamint a távérzékelés, a légirégészeti és geofizikai alkalmazások használata nemcsak terjed, hanem nő a hatékonyságuk, javul a felvételek minősége, csökken a térképi megjelenítés hibahatára, felgyorsult az interpretáció, amelyet a 3D-s modellek létrehozása is segít. A kapott eredmények ellenőrzése komplex kutatásokkal történik (ld. Bevezető). Erre szolgáltat jó példát a százhalombattai Hallstatt-kori tumulusok új térképezése (Czajlik et al. 2016).

A kora vaskori települések vizsgálatánál a légirégészet legújabb eredményei, különösen a LiDAR felvételek jelentenek nagy előrelépést. Ezek egyrészt lehetővé tették olyan fontos lelőhelyek újra értelmezését, mint Pécs-Jakab hegy (117–126) vagy Zalaszántó, Nagyberki-Szalacska, Sopron-Várhely, másrészt nagykiter-

Einleitung (Jerem E.)

In den 1980er und 1990er Jahren war der Forschungsstand zur ungarischen Eisenzeit weitgehend überschaubar (Jerem 1984–1985; Jerem 1996) und nach der Jahrtausendwende erschienen regional und chronologisch gegliederte Zusammenfassungen auf der Basis der Ausgrabungsergebnisse besonderer Fundorte (Kemenczei 2009; Jerem 2003). Gleichzeitig begannen bereits die ersten großflächigen archäologischen Untersuchungen im Vorfeld des Autobahnbaus und anderer Großinvestitionen. Ihre Durchführung verlangte nach neuen Methoden sowohl hinsichtlich der Lokalisierung und Gesamtausdehnung von Fundstellen, als auch ihrer Dokumentation.

Die Verwendung sich rasant entwickelnder und komplexer zerstörungsfreier Methoden (*non-invasive methods*), wie der Fernerkundung, der Luftbildarchäologie oder der geophysikalischen Prospektion, hat dabei nicht nur eine weite Verbreitung gefunden, sondern wurde auch immer wirksamer: Die Qualität der Aufnahmen stieg, die Kartierungsmöglichkeiten wurden präziser, die Interpretationen schneller und diese wurden des Weiteren durch 3D-Modellierungen unterstützt. Die solchermaßen erzielten Ergebnisse werden durch komplexe Forschungsansätze überprüft (s. Einführung). Ein anschauliches Beispiel bietet die Kartierung der hallstattzeitlichen Tumuli von Százhalombatta (Czajlik et al. 2016).

Dank der Luftbildarchäologie und der LiDAR-Technologie eröffneten sich neue Wege in der Erforschung eisenzeitlicher Siedlungen. Diese ermöglichen einerseits die Neuauswertung wichtiger Fundorte wie Pécs-Jakabhegy

jedésű sík telepek és temetők felfedezését és kiértékelését segítik elő.
A keltezés pontosítását szolgáló radiocarbon és dendrokronológiai vizsgálatokon kívül megszaporodtak a fúrások és környezetrégészeti célú mintavételek, az integrált módszereknek köszönhetően képet kaphatunk a vaskori tájról és gazdálkodásról. Az anyagvizsgalatok szerteágazó és rohamosan fejlődő lehetőségei pedig a nyersanyagok eredetéről, a kézművességről, közelebbről a kerámiai és fémtárgyak előállításáról, a szerves maradványok összetételéről nyújtanak új ismereteket (ld. Bevezető).

A kora vaskor

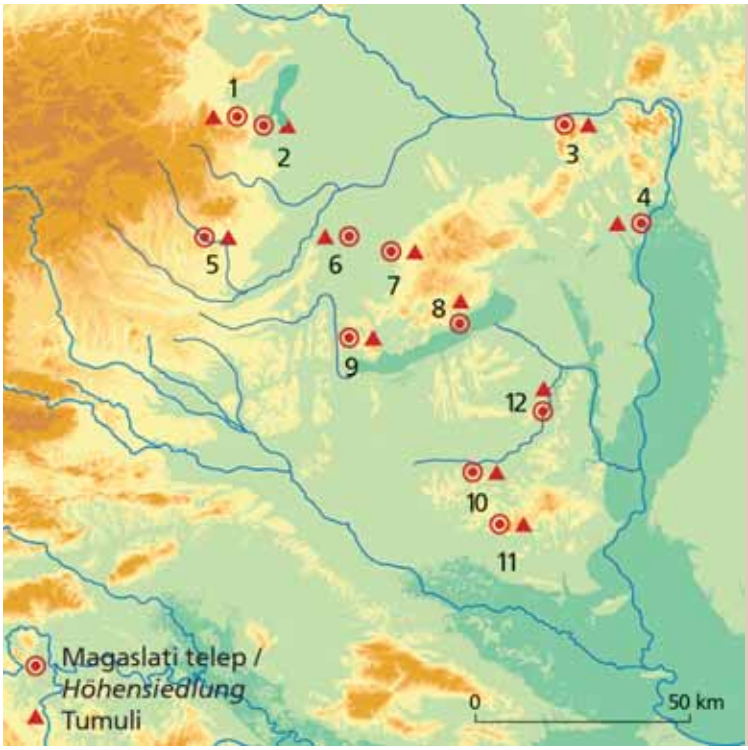
Kora vaskori települések a Dunántúlon (Ďurkovič É.)

A kora vaskori települések kutatása már 19. századtól helyet kapott a magyarországi régészetben. Pulszky Ferenc meghatározta a hazai leletanyagban a Hallstatt- és a La Tène kultúrához sorolható emlékanyagot (3/I. ábra). Rómer Flóris és Miske Kálmán a magaslati településeken folytatott kutatásaik mellett (Velem-Szentvid, Sopron, Tihany-Óvár) a kora vaskor időrendi kérdéseivel is foglalkoztak. Elsőként a fejedelmi központokként meghatározott magaslati telepekről és a halomsíros temetkezésekből előkerült látványos leletanyag vált ismertté (Miske 1907; Gallus 1934). A régészeti kutatások kezdetének tárgyközpontúsága a kora vaskorra is jellemző volt. A 20. század elejétől kezdetét vette a leletanyag rendezése, besorolása, a kora vaskori leletek kultúrális kiértékelése, miközben a helyi múzeumok gyűjteményei is folyamatosan alakultak, gyarapodtak. A 20. század közepén jelentek meg a nagyobb területet átfogó első összefoglalások (Lázár 1957; Márton 1933). Az első szisztematikus kutatások sorában említhetők a földvárkutatások (Nováki 1963), vagy a soproni feltárások.
A dunántúli kora vaskori telepek kutatása számos régész, történész, helyi kutató nevéhez kapcsolódik (pl. Uzsoki 1986; Regenye 2004; Ilon/Rasztovics 2000; Ilon 2004; Horváth 2012b; Horváth 2014). A 20. század második felében a magaslati telepek zöme mint Sopron-Várhely, Süttő, Velem-Szentvid, a Celldömök melletti Sághegy, Pécs-Jakabhegy, (117–126), Zalaszántó, Nagyberki-Szalacska oder Sopron-Burgstall (= Várhely) und tragen andererseits zur Entdeckung und Auswertung großflächiger Flachlandsiedlungen und Gräberfelder bei.
Neben der Radiokarbonmethode und der Dendrochronologie, zur Datierung organischer Überreste, werden vermehrt Bohrungen für paläoökologische Analysen durchgeführt. Ihre Auswertung gibt Aufschluss über die eisenzeitliche Landschaft und Landwirtschaft. Vielseitige und sich rasch entwickelnde Möglichkeiten der Materialanalytik liefern schließlich neue Erkenntnisse zur Provenienz von Rohstoffen, zu Handwerkstechniken, wie der Keramik- und Metallproduktion, und über die Zusammensetzung organischer Materialien (s. Einführung).

Die frühe Eisenzeit

Früheisenzeitliche Siedlungen in Transdanubien (Ďurkovič É.)

In Ungarn werden bereits seit dem 19. Jahrhundert früheisenzeitliche Siedlungen erforscht. Ferenc Pulszky hat innerhalb des heimischen Fundmaterials die materielle Hinterlassenschaft von Hallstatt- und Latènekultur identifiziert (Abb. 3/I). Flóris Rómer und Kálmán Miske haben sich neben ihren Forschungen zu Höhensiedlungen wie Velem-Szentvid, Sopron oder Tihany-Óvár mit chronologischen Fragen der frühen Eisenzeit auseinandergesetzt. Zunächst wurde reiches Fundmaterial von als Fürstensitzen angesprochenen Höhensiedlungen und aus Grabhügeln bekannt (Miske 1907; Gallus 1934). Die sich damals auf Funde konzentrierende archäologische Forschung war auch für die Früheisenzeit charakteristisch. Am Anfang des 20. Jahrhunderts begann die Klassifikation und Einstufung des Fundmaterials bzw. die kulturelle Auswertung der früheisenzeitlichen Funde. Zugleich wuchsen die Sammlungen in regionalen Museen. In der Mitte des 20. Jahrhunderts erschienen erste Überblickswerke (Lázár 1957; Márton 1933). Zu den ältesten systematischen Untersuchungen gehören Forschungen an eisenzeitlichen Wallanlagen (Nováki 1963) bzw. die Ausgrabungen in Sopron.
Die früheisenzeitlichen Siedlungen in Transdanubien wurden von Archäologen, Historikern und Heimatforschern untersucht (z. B. Uzsoki

1) Sopron-Várhely;
2) Sopron-Károlymagaslat;
3) Süttő;
4) Százhalombatta;
5) Burg-Schandorf, Vaskeresztes;
6) Sághegy;
7) Somlóhegy;
8) Tihany;
9) Zalaszántó-Tátika;
10) Nagyberki-Szalacska;
11) Pécs-Jakabhegy;
12) Regöly.

3/1

Erődített kora vaskori magaslati telepek és tumulus temetkezések együttes előfordulásának elterjedési térképe.

Verbreitung des gemeinsamen Vorkommens von befestigten, früheisenzeitlichen Höhensiedlungen und Tumuli.

Jerem E.
Grafika • Grafik: Ősi S.

Százhalombatta, Tihany-Óvár (Nováki 1952; Nováki 1955; Patek 1976; Vékony 1986; Marton 1996a; Marton 1996b; Lázár 1943; Maráz 1979; Holport 1985; Holport 1986; Holport 1996; Uzsoki 1986) már ismert volt a szakirodalomban (3/1. ábra). Az eredmények nemzetközi szinten is hangot kaptak, mint azt a velem-szentvidi francia-magyar kutatási program (Marton 1998), a soproni régió vizsgálatában is résztvevő osztrák régészek, vagy a napjainkban is zajló százhalombattai nemzetközi feltárások mutatják (Czajlik et al. 2016). A Dunántúl déli részén aktuális kora vaskori kutatások folynak (Fekete 1983; Szabó/Fekete 2011; Maráz 1996; Gáti 2009).

A 20. század végétől az autópálya építések, a nagyobb beruházásokhoz kapcsolódó földmunkák, valamint a számos település rendezési során végzett nagyterületű feltárások teret nyitottak a síktelepnek nevezett nyílt települések vizsgálatának, mint pl. Sopron-Krautacker, Győr-Ménfőcsanak (3/2a. ábra), Balatonboglár, Szajk (Jerem 1986b; Schwellnus 2011; Ďurkovič 2014; Jáky 2016; Gáti 2009). Hasonlóan gazdagodtak ismereteink Koroncón, Ikervár-Pinkócon, Váton, Letenyén, Alsópáhokon, vagy a Benta völgyében végzett feltárások során (Molnár 2013; Nagy et al. 2012; Molnár/Farkas 2011; Hor-

1986; Regenye 2004; Ilon/Rasztovics 2000; Ilon 2004; Horváth 2012b; Horváth 2014). In der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts waren die meisten Höhensiedlungen, wie Sopron-Várhely, Süttő, Velem-Szentvid, Sághegy bei Celldömölk, Pécs-Jakabhegy, Százhalombatta und Tihany-Óvár (Nováki 1952; Nováki 1955; Patek 1976; Vékony 1986; Marton 1996a; Marton 1996b; Lázár 1943; Maráz 1979; Holport 1985; Holport 1986; Holport 1996; Uzsoki 1986), bereits bekannt (Abb. 3/1). Die Ergebnisse dortiger Forschungen sind auch international bekannt geworden, dies zeigen bspw. das französisch-ungarische Forschungsprojekt in Velem-Szentvid (Marton 1998), die Beteiligung österreichischer Archäologen bei der Erforschung der Sopron-Region oder die gegenwärtigen internationalen Ausgrabungen in Százhalombatta (Czajlik et al. 2016). Aktuell steht die Früheisenzeit im südlichen Teil Transdanubiens im Fokus der Forschung (Fekete 1983; Szabó/Fekete 2011; Maráz 1996; Gáti 2009).

Seit dem Ende des 20. Jahrhunderts haben der Bau von Autobahnen und andere Großprojekte sowie die Umsetzung von Bebauungsplänen großflächige Untersuchung von als Flachlandsiedlungen bezeichneten offenen Siedlungen möglich gemacht, z. B. Sopron-Krautacker, Győr-Ménfőcsanak (Abb. 3/2a), Balatonboglár

váth 2012b; Horváth 2015; Tokai 2012; Tóth-Vásárhelyi 2008). Mindezek mellett napjainkban egyre gyarapodik azon kutatási projektek száma, amelyek egy-egy kutatási kérdésre, témakörre irányulnak (Jerem/Urban 2000; Rudner/Jerem 2002; Jerem 2003; Jerem 2007). A Dunántúl változatos földrajzi környezete a kora vaskori népesség településeinek hálózatát döntően befolyásolta. A közösségek dombvidéki és hegyvidéki tájak magaslati telepein, valamint az ún. nyílt telepeken éltek, amelyeket a kutatás majorságokként vagy tanyaként rekonstruál. Az erődítésekkel határolt magaslatokon fekvő telepek a későbronzkor folyamán alakultak ki. Elhelyezkedésük, védettségük révén a kora vaskorban is központokként működtek. Szükségszerű volt azonban a hát-

3/2

Győr-Ménfőcsanak:
a. *Kora vaskori nyílt telep, légifotó;*
b. *Szövőszék maradványai az ásatáson.*

Győr-Ménfőcsanak:
a. *Früheisenzeitliche Flachlandsiedlung, Luftbild;*
b. *Überreste eines Webstuhls während der Ausgrabung.*

MNM, NOK II. regionális iroda, Szombathely.

oder Szajk (Jerem 1986b; Schwellnus 2011; Ďurkovič 2014; Jáky 2016; Gáti 2009). Durch Ausgrabungen in Koroncó, Ikervár-Pinkóc, Vát, Letenye, Alsópáhok und im Benta-Tal erweiterten unsere Kenntnisse (Molnár 2013; Nagy et al. 2012; Molnár/Farkas 2011; Horváth 2012b; Horváth 2015; Tokai 2012; Tóth-Vásárhelyi 2008). Gleichzeitig steigt die Zahl von Forschungsprojekten zu spezielleren Forschungsfragen und Themen (Jerem/Urban 2000; Rudner/Jerem 2002; Jerem 2003; Jerem 2007).

Die abwechslungsreichen geographischen Verhältnisse Transdanubiens prägten die Siedlungsstruktur der früheisenzeitlichen Bevölkerung grundlegend. Die Gemeinschaften lebten in Höhensiedlungen der Hügel- und Berglandschaften oder in offenen Siedlungen des Flachlandes, die in der Forschung als Höfe bzw. Gehöfte interpretiert werden. Die mit Befestigungen begrenzten Siedlungen auf den Anhöhen entstanden während der Spätbronzezeit. Dank ihrer günstigen fortifikatorischen Lage wurden sie auch in der Früheisenzeit als Zentren genutzt. Man benötigte im Hinterland kleinere Siedlungen und diese spielten während der frühen Eisenzeit eine zunehmend wichtige Rolle.

Die mehrere Hektar messenden Befestigungen bestanden z. B. in Sopron-Várhely, in Velem-Szentvid oder in Tihany-Óvár aus in Steinholzkonstruktionen errichteten Wällen, die häufig durch mehrere breite Gräben geschützt waren. Zugehörige Hügelgräberfelder erstreckten sich außerhalb der Wälle (Abb. 3/3). In Süttő, an der Donau, konnte man beobachten, dass die Anhöhe nur an der leichter zugänglichen Seite befestigt worden war (Vékony 1986, 260, Pl. 1,1–2). Probleme der Hanglage, wie z. B. in Velem-Szentvid, bewältigte man durch Terrassierungen. Über die innere Struktur der Siedlungen ist bisher wenig bekannt. Die Befunde in Sopron-Várhely, Süttő oder in Tihany weisen darauf hin, dass man vor Ort befindliches Baumaterial (Holz, auch für Flechtwerk, und Lehm) verwendet hat. In den Siedlungen gab es – neben auf Häuser verweisenden viereckigen Befunden (Abb. 3/4) – auch Brunnen, Feuerstellen, Öfen, Gebäude für wirtschaftliche oder kultische Zwecke sowie Speicherbauten. Die Forschungen um Tihany, Velem-Szentvid und Sopron haben zudem gezeigt, dass die umliegenden Täler der Höhensiedlungen be-

országot jelentő kisebb települések léte, amely a kora vaskor folyamán egyre nagyobb szerepet kapott.

A több hektárnyi területet övező erődítéseket például Sopron-Várhelyen, Velem-Szentviden, vagy Tihany-Óváron kő- és faszerkezettel kialakított sánc alkotta, amelyet gyakran további széles árok védett, a sáncokon kívül halomsíros temető helyezkedett el (pl. 3/3. ábra). A Duna-mentén található Süttőn is megfigyelhető volt, hogy a magaslatoknak csupán a könyebben megközelíthető oldalát védték (Vékony 1986, 260, Pl. 1,1–2). A felszín egyenetlenségeinek problémáját, mint például Velem-Szentviden, teraszok kialakításával oldották meg. A települések belső szerkezetét egyelőre kevéssé ismerjük. A Sopron-Várhelyen, Süttőn vagy Tihanyban feltárt objektumok arra utalnak, hogy a helyben megtalálható építőanyagokat használták fel (fa, agyag, sövény). A településeken belül a házhelyekre utaló szögletes objektumok mellett (pl. 3/4. ábra) kutak, tűzhelyek, kemencék, gazdasági és kultikus tevékenységhez kapcsolódó építmények, tárolók kaptak helyet. Tihany, Velem-Szentvid és Sopron környékének kutatásai rámutattak, hogy a magaslati telepek aljában húzódó területek szintén lakottak voltak (Regenye 2004, 187; Ilon 2013; Ďurkovič 2015a).

A sík, nyitott vidéken fekvő települések számára meghatározó volt a természeti források elérhetősége. A népesség létfenntartását biztosító mezőgazdalkodás és állattartás számára a Duna és mellékfolyói megfelelő környezetet biztosítottak. A felszíni kutatások, a kisebb leletmentések és a lelőhelyek katalogizálása egy-egy régió intenzív lakottságára mutattak rá, például Sopron, Szombathely, Keszthely környékén (Patek 1976; Jerem 1986b; Ilon 2004; Horváth 2014). További kutatások a Pest megyei Benta völgyében (Érd: Tóth-Vásárhelyi 2008), a Dunakanyarban a Pilismarót-Szobi rév (Wollák 1979), a Marcal-folyó vasi szakaszán (Ilon/Rasztovics 2000), a korábban lakatlannak vélt Zala megyében (Letenye, Alsópáhok: Horváth 2012b; Horváth 2015), a Balatontól délre fekvő Balatonbogláron (Jáky 2016), és a Dráva völgy közelében (Szajk: 117–126) lehetővé tették, hogy egy összetettebb képet alkothassunk a Dunántúl kora vaskori településrendszeréről. A nyílt telepek horizontális jellegére többek közt az Ikervár-pinkóci telep hívta fel a figyel-

3/3

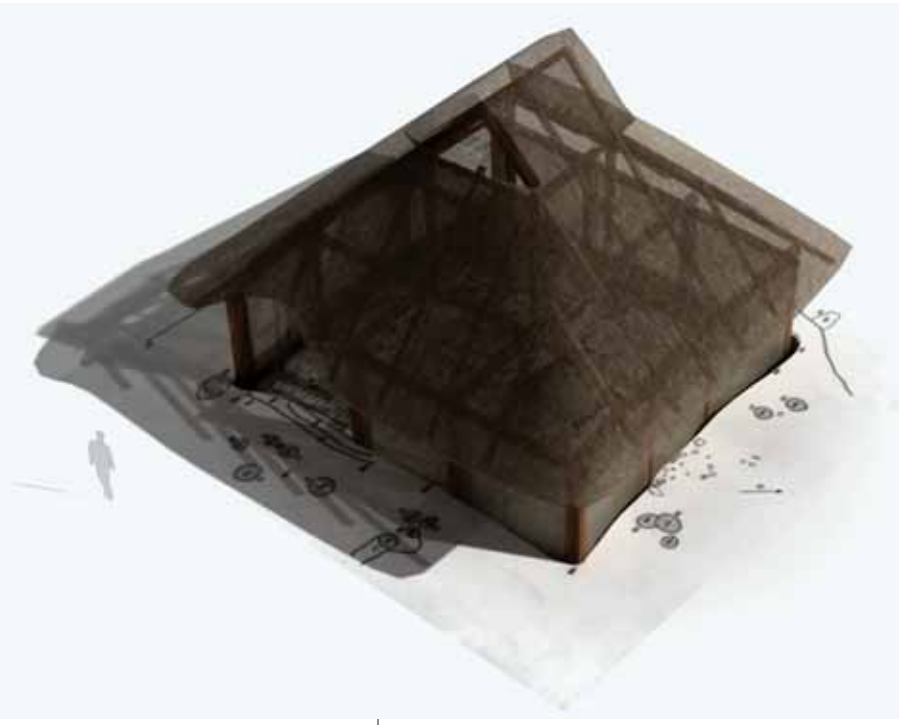
Sopron-Várhely és környéke: magaslati telep és halomsíros temető nyomai egy 2012-es LiDAR felmérés alapján.

Sopron-Várhely und seine Umgebung: Höhensiedlung mit Hügelgräberfeld aufgrund von LiDAR-Daten. Aufnahmen von 2012.

Czajlik et al. 2012, 75, Pl. 4.

siedelt waren (Regenye 2004, 187; Ilon 2013; Ďurkovič 2015a).

Für die auf dem flachen, offenen Land befindlichen Siedlungen war der Zugang zu natürlichen Ressourcen entscheidend. Für den Lebensunterhalt der Bevölkerung, für Landwirtschaft und Viehhaltung boten die Landschaften an der Donau und an ihren Nebenflüssen günstige Bedingungen. Mithilfe von Oberflächensurveys, kleineren Rettungsgrabungen und der Katalogisierung von Fundorten konnte für einzelne Regionen eine intensive Besiedlung belegt werden, wie bspw. in Sopron oder in der Region um Keszthely (Patek 1976; Jerem 1986b; Ilon 2004; Horváth 2014). Forschungen in dem Benta-Tal, Komitat Pest (Érd: Tóth-Vásárhelyi 2008), am Donauknie bei Pilismarót-Szob (Wollák 1979), entlang des Marcal-Flusses im Komitat Vas (Ilon/Rasztovics 2000), oder in Komitaten, die bis dahin als unbewohnt galten (Letenye, Alsópáhok: Horváth 2012b; Horváth 2015), in Balatonboglár am Südufer des Bala-

3/4

Sopron-Várhely: egy földbe mélyített ház háromdimenziós rekonstrukciója.

Sopron-Burgstall: 3D-Rekonstruktion eines in den Boden eingetieften Hauses.

Jerem E. • Vasáros Zs. (Narmer Építészeti Studió), Jerem/Mester 2008

met, amelynél a régészeti jelenségek 900 méter hosszan voltak megfigyelhetők (Nagy et al. 2012). A vízfolyások közelségének fontosságára utalnak a koroncói teleprészletek, amelyek egy kisebb patak két partján helyezkedtek el (Molnár 2013). A fából és agyaból épített házak további építményekkel és tárológödrökkel csoportokat alkotva helyezkedtek el. A csoportok közti kisebb-nagyobb nyitott területek jelenthették a népesség életterét, ahol a mindennapi tevékenységük zajlott.

Archeobotanikai és archeozoológiai vizsgálatok alapján betekintést kapunk a termesztett növényfajtákról (főként gabonafélék) és a települések környékének természetes vegetációjáról, mint pl. Sopron-Krautackeren (Jerem et al. 1985a; Rudner/Jerem 2002). Győr-Ménfőcsanakon első alkalommal sikerült kimutatni a Haynaldfű kora vaskori jelenlétét (Kenéz/Malatinszky/Pető 2014). Az ártéri, helyenként ligettekkel tarkított táj kedvező volt a halászat és vadászat számára. A telepeken és környékükön legeltetett kis- és nagykérődzők mellett, a ménfőcsanaki tojáshéjleletek alapján baromfitartással foglalkoztak (Tugya et al. 2016).

Kézművességre utaló jelenséget is megfigyelhetünk. A települések elmékanyagát többségében képviselő kerámiaedények többnyire helyben készültek. Fémművesség elsősorban a magaslati telepeken zajlott, ahogy azt a Velem-Szentviden vagy a Gór-Kápolnadombon előkerült öntőformák révén is láthatjuk (Miske 1907; Biró 1995, Fig. 2). Az alsópáhoki és

ton (Jáky 2016) sowie in der Nähe des Drau-Tals (Szajk: 117–126) führten dazu, ein komplexes Bild der Besiedlung Transdanubiens in der Früheisenzeit zu zeichnen.

Auf den „horizontalen Charakter" offener Siedlungen wurde man u. a. durch Ikervár-Pinkóc aufmerksam, wo sich über 900 Meter Länge archäologische Befunde erstreckten (Nagy et al. 2012). Auf die Wichtigkeit der Wasserversorgung weisen Siedlungsbereiche in Koroncó hin, die an beiden Ufern eines kleinen Baches lagen (Molnár 2013). Die aus Holz und Lehm gebauten Häuser bildeten gemeinsam mit den anderen Gebäuden und Speichergruben einzelne Gruppen. Die zwischen diesen Gruppen befindlichen, kleineren und größeren offenen Plätze könnten als Lebensraum der Bevölkerung für Alltagsgeschäfte gedient haben.

Aufgrund archäobotanischer und archäozoologischer Untersuchungen erhalten wir Einblicke in die angebauten Pflanzenarten (vor allem Getreide) und über die natürliche Vegetation, wie z. B. in Sopron-Krautacker (Jerem et al. 1985a; Rudner/Jerem 2002). In Győr-Ménfőcsanak konnte man zum ersten Mal Wildgetreide nachweisen (Kenéz/Malatinszky/Pető 2014). Die durch Wälder gegliederten Auenlandschaften boten günstige Bedingungen für Fischerei und Jagd. Neben kleinen und großen Wiederkäuern, die in der Siedlungen und in ihrer Umgebung weideten, kann man aufgrund von Eierschalenresten in Ménfőcsanak auf Geflügelhaltung schließen (Tugya et al. 2016).

Handwerkliche Tätigkeiten lassen sich ebenfalls nachweisen. Den größten Teil des Fundmaterials einer Siedlung bilden meist lokal hergestellte Keramikgefäße. Hinweise auf Metallverarbeitung gibt es vor allem von Höhensiedlungen, wie bspw. Gussformen aus Velem-Szentvid oder Gór-Kápolnadomb (Miske 1907; Biró 1995, Fig. 2). Die Gussformen aus Alsópáhok und Balatonboglár deuten aber darauf, dass auch in kleineren Siedlungen Schmiede gearbeitet haben (Horváth 2015; Jáky 2016, 163). Die Textilproduktion spielte ebenfalls eine wichtige Rolle. Auf Urnen aus Sopron dargestellte Tätigkeiten machen die in der Siedlungen *in situ* gefundenen Webstühle, z. B. in Sopron-Krautacker, Győr-Ménfőcsanak (Abb. 3/2b), Gór-Kápolnadomb oder in Stillfrieden in Österreich (Jerem/Müller/Vasáros 2001;

balatonboglári öntőformák arra utaltak, hogy a kisebb telepeken is dolgoztak fémművesek (Horváth 2015; Jáky 2016, 163). Fontos szerepet játszott a textilkészítés is. A soproni urnák ábrázolásain látható tevékenységet a telepeken eredeti helyzetükben feltárt szövőszékek tették életszerűvé például Sopron-Krautackeren, Győr-Ménfőcsanakon (3/2b. ábra), Gór-Kápolnadombon, vagy az ausztriai Stillfrieden (Jerem/Müller/Vasáros 2001; Belanová et al. 2007, 429, Abb. 6).

A kutatás jelenlegi állása egyelőre nem teszi lehetővé, hogy az erődített magaslati és nyílt települések közti kapcsolatokat pontosan felvázolhassuk. A magaslati települések elhelyezkedésük, védettségük révén központokként működtek, ahol fontos szerepet játszottak a kereskedelmi kapcsolatok. A nyugati Hallstatt-kultúra térségében végzett újabb vizsgálatok szerint a magaslati települések funkciói és jellege is különböző volt (Posluschny 2010). A Balatonbogláron és Letenyén feltárt településrészletek gazdasági objektumai, a dunántúli természeti források sokrétűsége alapján felmerül, hogy a nyílt telepek közt is különbségek voltak. Ikerváron, Koroncón és Ménfőcsanakon bizonyos gazdasági tevékenységek feltehetően a telep elkülönülő részén zajlottak. Elgondolkodtató a kézművesség megszervezésének kérdése, annak tükrében, hogy a ménfőcsanaki település egészéről csupán két szövőszék nyomát ismerjük (Ďurkovič 2015b). A funkcionálisan elkülönülő terek, a közös használatra utaló kitermelőgödrök, a szövés, a vadászat egy szervezett közösség képét vetíti elénk.

A folyamatosan zajló ásatásoknak és a gyorsan fejlődő kutatási módszereknek köszönhetően a kora vaskori társadalom egyre több elemét ismerhetjük meg. Kultikus, szellemi világuknak talán legszebb példái a házi oltárként értelmezett agyagtárgyak amelyek töredékei többek közt Sopron-Várhelyen (pl. Holdidol: 3/5. ábra), Góron, Váton és Letenyén kerültek elő (Molnár/Farkas 2010; Horváth 2012b).

A kora vaskor végén a magaslati települések szerepe háttérbe szorult. A nyugatról levezethető korai La Tène-kultúra, a déli régióban előforduló importok, a keleti térségben a Szentes-Vekerzug kultúra hatásának intenzívebbé válása arra utal, hogy a Dunántúl társadalmi változásai bár területenként eltérő módon, de töretlen fejlődés során zajlottak (Jerem 2003, 184).

3/5

Sopron-Várhely, 131-es sír: holdidol.

Sopron-Burgstall, Grab 131: Mondidol.

Soproni Múzeum, Sopron

Fotó • Foto: Villányi Cs.

Belanová et al. 2007, 429, Abb. 6), plausibel.

Der Forschungsstand erlaubt es leider noch nicht, die genauen Beziehungen zwischen befestigten Höhensiedlungen und offenen Flachlandsiedlungen darzustellen. Die Höhensiedlungen wirkten aufgrund ihrer Lage und guten Verteidigungsmöglichkeiten als Zentren, an denen Handelsbeziehungen eine wichtige Rolle gespielt haben. Nach im Bereich der westlichen Hallstattkultur durchgeführten Untersuchungen waren Funktion und Art der einzelnen Höhensiedlungen unterschiedlich gewichtet (Posluschny 2010). Aufgrund der in Letenye und in Balatonboglár ausgegrabenen Befunde, die eine wirtschaftliche Nutzung und vielfältige natürliche Ressourcen in Transdanubien belegen, muss diskutiert werden, ob es nicht auch unter den offenen Siedlungen Unterschiede gab. In Ikervár, Koroncó und Ménfőcsanak fanden bestimmte wirtschaftliche Aktivitäten allem Anschein nach in separierten Teilen der Siedlung statt. Über die Organisation des Handwerkes muss angesichts der Tatsache, dass aus der ganzen Siedlung in Ménfőcsanak lediglich zwei Webstühle bekannt sind, nachgedacht werden (Ďurkovič 2015b). Die funktional abgetrennten Plätze, die eine gemeinsame Verwendung suggerierenden Produktionsgruben und die Hinweise auf Weberei und Jagd lassen insgesamt das Bild einer gut organisierten Gemeinschaft zeichnen.

Kora vaskori temetkezések a Dunántúlon (Molnár A.)

Ahogy a legtöbb őskori periódus, így a Hallstatt-kultúra esetében is sokáig a temetkezések képezték a régészeti kutatás legfontosabb, majdhogynem kizárólagos forrását. Ennek részben kutatástörténeti okai vannak, hiszen a feltűnő, gyakran monumentális halomsírok már a 19. században felkeltették a régészeti terepmunka úttörőinek figyelmét. Így a kora vaskori leletanyagaink zömét, néhány magaslati telep leleteitől eltekintve, halomsíros temetkezések alkották. A telepek kutatása csak az utóbbi egy-két évtizedben kapott nagyobb hangsúlyt.

A dunántúli korai vaskor temetkezési rítusa a hamvasztás, csontvázas temetkezések csak ritkábban fordulnak elő. A halotthamvasztás szokása feltehetően a későbronzkori urnamezős kultúrára megy vissza. A Hallstatt-kultúra kialakulásának folyamata még további kutatásokat és újabb leleteket igényel (Nebelsick 1994), megjegyzendő azonban, hogy amíg az urnamezős időszakból alig ismerünk halmos temetkezést, a kifejlett Hallstatt-kor legszembetűnőbb emlékei a kisebb-nagyobb halomsírok. A HaC2-D1-periódusban a teljes kelet-alpi területen egy nagyjából hasonló temetkezési rítus figyelhető meg (Patek 1993; Nebelsick et al. 1997; Tiefengraber 2015). A halmok rendszerint magaslati telepek közelében fekszenek (3/1. ábra), gyakran a földvárhoz vezető út

Dank der fortlaufenden Ausgrabungen und der sich rasch weiterentwickelnden Methoden werden immer mehr Bereiche der früheisenzeitlichen Gesellschaft rekonstruierbar. Die vielleicht schönsten Beispiele der kultischen und geistigen Welt sind die als Hausaltar interpretierten Tongegenstände, von denen Bruchstücke u. a. aus Sopron-Várhely (z. B. Mondidol: Abb. 3/5), aus Gór, Vát und aus Letenye belegt sind (Molnár/Farkas 2010; Horváth 2012b).

Am Ende der Früheisenzeit spielten die Höhensiedlungen eine geringere Rolle. Die aus dem Westen kommende Latènekultur, die südlichen Importe und der immer intensivere Einfluss der Szentes-Vekerzug-Kultur in den östlichen Regionen zeigen schließlich, dass die gesellschaftlichen Veränderungen in Transdanubien zwar regional unterschiedlich, jedoch kontinuierlich verliefen (Jerem 2003, 184).

Früheisenzeitliche Bestattungen in Transdanubien (Molnár A.)

Lange waren – wie auch in anderen Perioden der Vorgeschichte – fast ausschließlich Bestattungen die Quellenbasis der Hallstattzeitforschung. Dies hat auch forschungsgeschichtliche Gründe, da die auffälligen, oft monumentalen Grabhügel schon im 19. Jahrhundert das Interesse der Pioniere der Feldforschung geweckt haben. So bestand das früheisenzeitliche Fundmaterial, abgesehen von einigen wenigen Funden aus Höhensiedlungen, aus

3/6

Zalaszántó-Tátika: Két halomsír az 1900-as évek elején készült felvételen.

Zalaszántó-Tátika: Zwei Hügelgräber auf einer Aufnahme vom Beginn der 1900er Jahre.

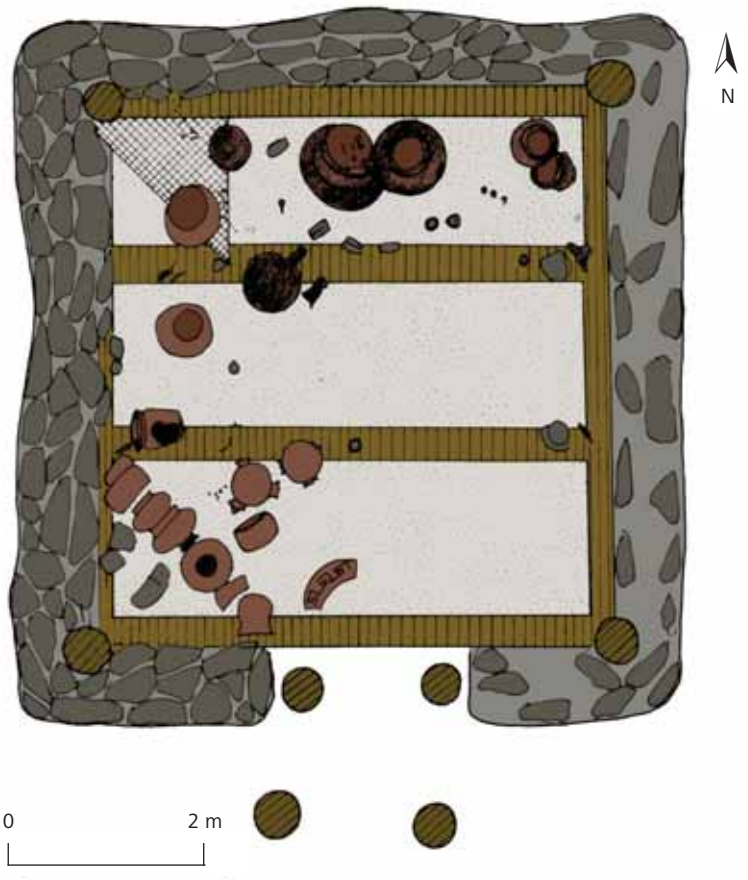
Kuzsinszky 1920, 112.

mentén, mint pl. Sopron, Százhalombatta vagy Szalacska esetében vagy a hegy lábánál, kisebb-nagyobb csoportokban, Jó példák erre a Sághegy környékének halmai vagy Zalaszántó-Tátika (3/6. ábra; Patek 1993; Jerem 2003).

Az egykor több ezer dunántúli halomsírból mára csupán néhány száz maradt: Jól megfigyelhető, hogy kiterjedtebb halomsírmezőkkel csupán a ma is erdősült vidékeken, így főként hegyvidékeken találkozunk, a mezőgazdasági művelés alá fogott területeken az antropogén hatások miatt kevesebb jól látható tumulus fordul elő. A szántás mellett a még megmaradt halmokat az illegális kincskeresők is folyamatosan károsítják. Jó példa erre Felsőcsatár/Schandorf halomsírmezője (Sauer 2015). A rendszerváltásig szigorúan zárt határzóna volt, az azóta eltelt rövid időben azonban a halomsírok jelentős részét módszeresen kirabolták. Az általunk ismert halmok nagyobb része régi, rosszul – vagy legalábbis nem modern módszerekkel – dokumentált ásatásokból ismert, korszerű szemléletű feltárásokra csak elvétve került sor (Vaskeresztes, Sopron-Burgstall, Vaszar, Süttő, Fehérvárcsurgó, Százhalombatta, Nagyberki-Szalacska: Fekete 1985; Patek 1982; Vadász 1983; Holport 1985; Kemenczei 1974).

A halmokat gyakran a máglya helyén építették fel, közepén számos esetben találkozunk egy fából és/vagy kőből épült sírkamrával, melyet egy folyosószerű bejárati résszel (dromos) láttak el – egyes megfigyelések szerint ez a bejárati rész egy darabig még a temetést követően is nyitott maradt (pl. 3/7. ábra). A halottat többnyire gazdag étel- és italmelléklettel küldték túlvilági útjára. A kiemelkedő státuszú egyének sírjait gazdagon ellátták edényekkel – köztük egészen különleges, csak ezekben a típusú temetkezésekben előforduló kerámiával (3/8a–b. ábra), mint a bikaprotomés, ónfóliával díszített vagy figurális díszű edények.

A máglyáról gondosan összeválogatott hamvakat és égett fémtárgyakat az urnaként funkcionáló edényekbe vagy vagy az edények mellé helyezték, valószínűleg valamilyen organikus anyagból készült tartóban. A részben a máglyán elégetett fémanyagot különféle ékszertípusok, így tűk, fibulák, karperecek, továbbá fegyver és lószerszám mellékletek, bronzedények, vasnyársak stb. képviselik. Ezek együtte-

Hügelgräbern. Die Erforschung von Siedlungen spielt erst seit den letzten Jahrzehnten eine größere Rolle.

Für die transdanubische frühe Eisenzeit sind Brandbestattungen charakteristisch, Körpergräber kommen nur ausnahmsweise vor. Die Sitte der Totenverbrennung geht vermutlich auf die Urnenfelderkultur zurück. Zum besseren Verständnis der Prozesse, die zur Entstehung der Hallstattkultur führten, sind weitere Untersuchungen und neue Funde nötig (Nebelsick 1994). Es muss jedoch angemerkt werden, dass aus der Urnenfelderzeit kaum Grabhügel bekannt sind, die schönsten und wichtigsten Funde der entwickelten Hallstattzeit aber aus den kleineren oder größeren Hügelgräbern stammen. In der Periode Ha C2–D1 ist für den gesamten Ostalpenraum ein weitgehend einheitliches Bestattungsritual zu beobachten (Patek 1993; Nebelsick et al. 1997; Tiefengraber 2015). In der Regel liegen die Hügel in der Nähe von Höhensiedlungen (Abb. 3/1), oft an den zur Befestigung führenden Wegen, wie etwa in Sopron, Százhalombatta oder Szalacska, oder in kleineren oder größeren Gruppen am Fuß der Berge, als gute Beispiele seien hier Sághegy oder Zalaszántó-Tátika (Abb. 3/6) erwähnt (Patek 1993; Jerem 2003).

3/7

Vaskeresztes-Fekete: Egy halomsír sírkamrájának rekonstrukciója.

Vaskeresztes-Fekete: Rekonstruktion der Grabkammer eines Hügelgrabes.

Fekete 1985, Fig. 4.

a

3/8

Sopron-Várhely:
***a.** Állatfejes edény;*
***b.** Kúpos nyakú, meander és spirál díszítésű urna.*

Sopron-Burgstall:
***a.** Tierkopfgefäß;*
***b.** Kegelhalsgefäß mit Mäander-Verzierung.*

Soproni Múzeum, Sopron

Fotó • Foto: Villányi Cs.

sen a Hallstatt-kultúra egyéb területeivel, legfőképp a Dél-Kelet-alpi térséggel fenntartott szoros kapcsolatokat bizonyítják, amelyeken keresztül a mediterrán világ hatásai is elérték a Kárpát-medencét. Kard melléklet, illetve kocsis temetkezés ellenben csupán a Somló alatti halomsírokban (Doba, Somlóvásárhely) fordul elő – mindkettő a nyugati Hallstatt-körben gyakori temetkezési szokások legkeletibb előfordulása (Fekete 1985; Patek 1993).

Egy alacsonyabb státuszú, szegényebb társadalmi osztályhoz vagy a késő bronzkori tradíciók továbbéléséhez szokás kötni az ún. „sík-

b

Von den einst mehreren tausend Hügeln sind heute nur wenige hundert übrig geblieben: Es ist auffällig, dass größere Hügelgräberfelder nur noch in bewaldetem Areal – vor allem in Gebirgslandschaften – vorkommen, während sie in Arealen mit landwirtschaftlicher Nutzung aufgrund von anthropogenen Einflüssen nur selten erhalten bleiben. Daneben sind die Hügel durch illegale Raubgräber gefährdet, wie das Beispiel des ausgedehnten Hügelgräberfeldes von Felsőcsatár/Schandorf zeigt (Sauer 2015): Diese Grenzzone war bis 1989 streng kontrolliert, aber seit der Wende wurde die Mehrheit der Hügel systematisch ausgeraubt. Die meisten Hügelbestattungen sind aus alten, schlecht – oder wenigstens nicht mit heutigen Methoden – dokumentierten Ausgrabungen bekannt, moderne Untersuchungen gibt es nur vereinzelt (Vaskeresztes, Sopron-Burgstall, Vaszar, Süttő, Fehérvárcsurgó, Százhalombatta, Nagyberki-Szalacska: Fekete 1985; Patek 1982; Vadász 1983; Holport 1985; Kemenczei 1974).

Die Hügel wurden oft an der Stelle des Scheiterhaufens aufgebaut, in der Mitte befindet sich in der Regel eine Grabkammer aus Holz oder einer Holzsteinkonstruktion, die in einigen Fällen mit einem korridorartigem Eingang (*dromos*) versehen ist – einigen Beobachtungen zufolge können diese Eingänge nach der Bestattungszeremonie für eine gewisse Zeit noch offen und zugänglich geblieben sein (z. B. Abb. 3/7). Der Tote wurde meistens mit reichen Speise- und Trankbeigaben ins Jenseits geschickt. Die Gräber von Individuen besonderen Status wurden mit zahlreichen Gefäßen ausgestattet – darunter mit herausragender, nur in diesen Gräbern vorkommender Keramik (Abb. 3/8a–b), wie Gefäßen mit Stierprotomen, Zinnfolienapplikationen oder figürlicher Verzierung. Der vom Scheiterhaufen sorgfältig aufgesammelte Leichenbrand und die verbrannten Metallbeigaben wurden in als Urne verwendeten Gefäßen oder neben den Gefäßen, ursprünglich wohl in einem Behälter aus organischem Material, niedergelegt. Die teilweise auf dem Scheiterhaufen mitverbrannten Metallfunde umfassen verschiedene Tracht- und Schmuckbestandteile, wie Nadeln, Fibeln, Armringe, darüber hinaus Waffen und Pferdegeschirr, Bronzegefäße, Bratspieße etc. Sie zeigen enge Kontakte zu anderen Regio-

temetőket", melyek sírjai jóval szerényebb kivitelűek, mellékletekben kevésbé gazdagok és általában a magaslati telepektől távolabb fekszenek (pl. Halimba, Nagydém, Tatabánya, Süttő, Bezi: Lengyel 1959; Nagy 1939; Groma 2015; Czajlik et al. 2015a). Ezek kapcsán felvetődött, hogy részben kisebb, transzhumáló csoportok temetkezési helyeiül szolgálhattak. Feltételezhető, hogy ezeket a kisebb sírokat is halom fedte egykor – erre utalnak a Halimbán és Tatabányán megfigyelt kőpakolások, kőgyűrű a fertőrákosi temetőben és körárok egy keszthelyi sír körül (Ďurkovič 2009; Horváth 2014). A közelmúltban Bezi határában feltárt temető közel száz sírja hat nagyméretű körárok, egykori halomsír körül koncentrálódott (Molnár 2009). A síktemetők rítusukban alapvetően nem térnek el a gazdagabb halmoktól, ezek között is épp úgy találunk szórthamvas és urnás temetkezéseket, az edénykészlet jellemzően egy nagyobb kúpos nyakú edényből vagy más nagy edényből, füles-tálból, kisebb tálakból és esetleg egy-egy fazékból áll. A máglyán megégett fémmellékletek között feltűnnek fibulák (elsősorban vas hárfafibulák és bronz csónakfibula-variánsok (3/9a. ábra), karperecek, ellenben nem tartalmaznak fegyvereket és lószerszámot. Visszatérő eleme a síroknak a tálra helyezett ételmelléklet (állatcsontok), mellette vaskéssel.

nen der Hallstattkultur, vor allem zum Südostalpinen Raum, über den die Einflüsse der mediterranen Welt das Karpatenbecken erreicht haben. Schwert- bzw. Wagenbeigaben kommen in Transdanubien dagegen nur in den Grabhügeln am Fuß des Somló-Gebirges (Doba, Somlóvásárhely) vor – beide sind die östlichsten Vertreter dieser im Westhallstattbereich häufigen Bestattungssitte (Fekete 1985; Patek 1993).

Mit ärmeren sozialen Schichten oder weiterlebenden spätbronzezeitlichen Traditionen werden die sog. „Flachgräberfelder" verknüpft, derer Bestattungen weniger aufwändig errichtet und mit weniger Beigaben ausgestattet sind und die meist weiter entfernt von den Höhensiedlungen liegen (z. B. Halimba, Nagydém, Tatabánya, Süttő, Bezi: Lengyel 1959; Nagy 1939; Groma 2015; Czajlik et al. 2015a). Hier kann angenommen werden, dass sie teilweise als Bestattungsplätze von kleineren Gruppen mit Transhumanzwirtschaft dienten. Sicherlich sind aber auch diese kleineren Brandgräber durch kleinere Hügel bedeckt worden – Hinweise darauf bilden die Steinhaufen in Halimba und Tatabánya, Steinkränze in Fertőrákos oder ein Kreisgräbchen in Keszthely (Ďurkovič 2009; Horváth 2014). Im unlängst bei Bezi freigelegten Gräberfeld konzentrierten sich beinahe einhundert Gräber um sechs

3/9

a. *Keszthely, Árpád utca: csónak alakú fi bulák (Kr. e. 6. sz.);*
b. *Balf: Kelet-alpesi számszeríjjas, állatfejes Certosa-fibula (Kr. e. 5. század).*

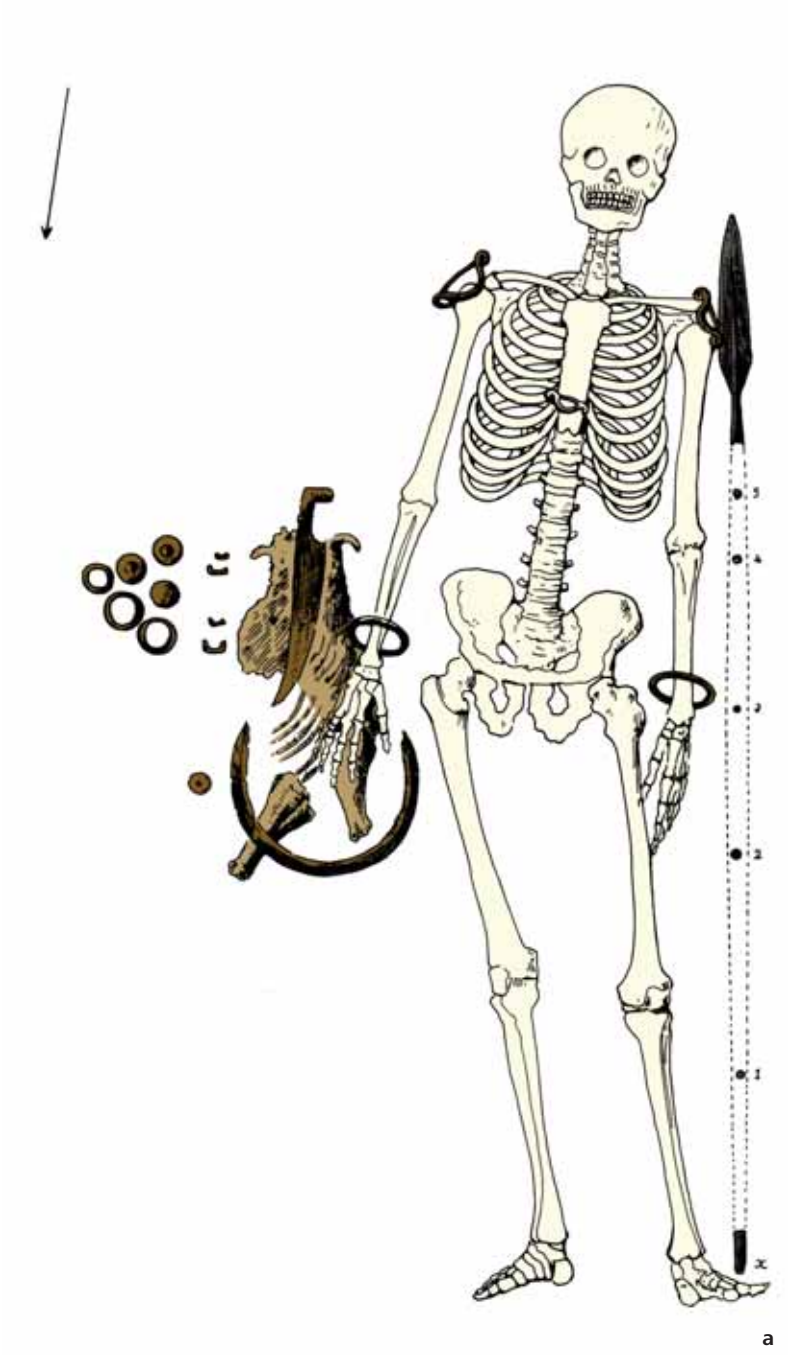
a. *Keszthely, Árpád-Straße: Kahnfibeln (6. Jh. v. Chr.);*
b. *Balf: Ostalpine Tierkopffibel (5. Jh. v. Chr.)*

Balatoni Múzeum, Keszthely (a)
Soproni Múzeum, Sopron (b)

Fotó • Foto:
Bicskei J. (a), Kádas T. (b).

a b

a

3/10

*Sopron-Bécsi domb, sír Bella Lajos 1888-as ásatásából: sírrajz **(a)** és leletanyag egy lencse alakú és egy bepecsételt díszű palackkal **(b)**.*

*Sopron-Bécsi domb, 1888 von Lajos Bella ausgegrabenes Grab: Grabzeichnung **(a)** und Fundmaterial mit einer Linsenflasche und einer stempelverzierten Flasche **(b)**.*

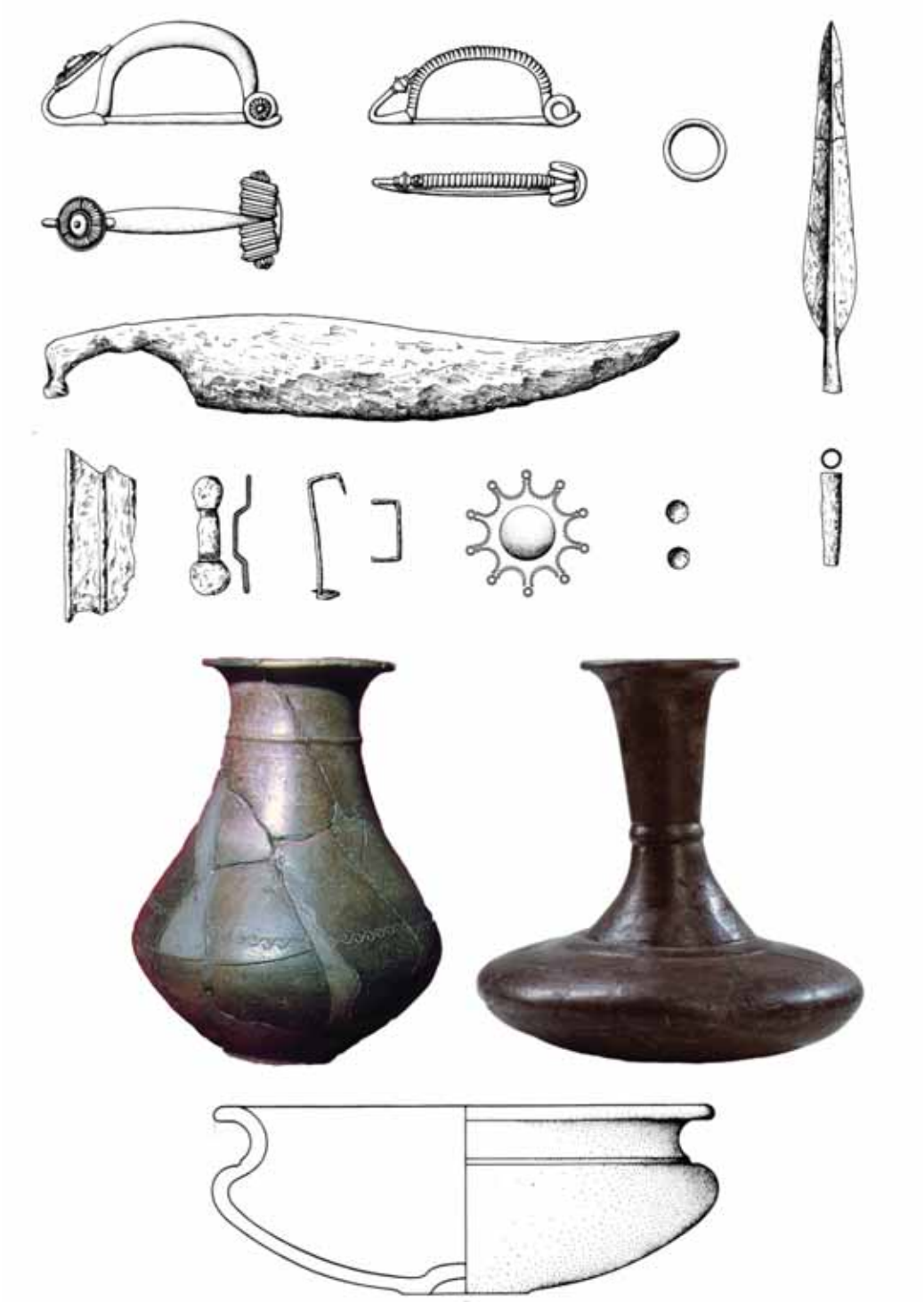
Soproni Múzeum, Sopron

Fotó • Foto: Villányi Cs. Schwappach 1971, Fig. 1.

A késő Hallstatt-periódusban a temetkezési rítus változásával számolhatunk. Ennek jelei már a fiatal Hallstatt-időszakban (Ha D1) megfigyelhetőek: a hegyfalui sírokra jellemző a jóval szegényebb edénymelléklet, az urna tállal, fedővel vagy nagy edénytöredékkel való fedése, a fémanyag teljes hiánya. Bobán, a Dunántúlon a legkésőbbre keltezhető halomsírban nyomát sem találjuk a korábbi idők gazdagságának, a sírépítmény, máglya nélküli temetkezés egy három edényből és három lándzsahegyből álló egyszerű síreggyüttest rejtett, az urnaként szolgáló kisebb tálat egy nagyobb edénytöredékkel fedték (Molnár 2006; Lázár 1955). Ezt követően, a Ha D2–3-periódusból nem ismerünk halomsírokat és a korábbi síktemetőkben sem folytatják a temetgroße Kreisgräben einstiger Hügelgräber (Molnár 2009). Was den Ritus betrifft, unterscheiden sich die Flachgräber nicht wesentlich von den reicheren Hügelgräbern, man begegnet auch hier sowohl Brandschüttungs-, als auch Urnengräbern und Keramikbeigaben. Das Keramikensemble besteht zumeist aus einem Kegelhals- oder anderem Großgefäß, einer tiefen Henkelschale, kleineren Schalen und gelegentlich einem Topf. Unter den verbrannten Metallgegenständen finden sich Fibeln (vor allem eiserne Harfenfibeln und bronzene Kahnfibelvarianten: Abb. 3/9a) sowie Armringe, dagegen kommen keine Waffen oder Pferdegeschirrteile vor. Wiederkehrende Elemente der Gräber sind Speisebeigaben (Tierknochen in/auf einer Schale) und daneben ein Eisenmesser.

In der Späthallstattzeit kann mit Veränderungen im Bestattungsritual gerechnet werden. Anzeichen dafür können schon während der jüngeren Hallstattzeit (Ha D1) beobachtet werden: Für die Brandgräber von Hegyfalu ist eine reduzierte Gefäßbeigabe charakteristisch, die Urne wurde mit einer Schale, einem Deckel oder einem großen Keramikbruchstück bedeckt, Metallbeigaben fehlen gänzlich. In Boba, der als jüngster Grabhügel gilt, finden sich keine Spuren des früheren Reichtums: die Bestattung, kam ohne Scheiterhaufen und Grabkammer aus und enthielt drei Gefäße sowie drei Lanzenspitzen, die Urne war mit einer größeren Scherbe bedeckt (Molnár 2006; Lázár 1955). Aus der folgenden Periode (Ha D2–3) sind keine Hügelgräber überliefert und scheinen auch die Flachgräberfelder nicht mehr belegt worden zu sein. Mit den Veränderungen in den kulturellen Verhältnissen kommt das Gebiet des nordöstlichen Transdanubiens unter den direkten Einfluss der skythisch geprägten Vekerzug-Kultur. Südlich des Balaton können einerseits solche östlichen, andererseits verstärkt balkanische Einflüsse beobachtet werden, wie die Skelettgräber von Szentlőrinc und Beremend belegen (Kemenczei 1977; Patek 1984; Jerem 1968; Jerem 1971; Jerem 1973).

In Nordwest-Transdanubien, wo im Rahmen von Rettungsgrabungen in den letzten beiden Jahrzehnten Siedlungen der späthallstattzeitlichen Bevölkerung in großer Zahl entdeckt wurden, sind kaum Bestattungen zu finden: allein die Gräberfelder von Sopron-Krautacker

b

kezést. A kulturális viszonyok megváltozásával az Észak-Kelet-Dunántúl a szkíta jellegű Vekerzug-kultúra közvetlen befolyási körzete lesz. A Dél-Dunántúlon egyrészt e keleti, másrészt a balkáni kultúrkör erősödő befolyása figyelhető meg, amelyet a szentlőrinci és beremendi csontvázas temetkezések bizonyítanak (Kemenczei 1977; Patek 1984; Jerem 1968; Jerem 1971; Jerem 1973). Az Észak-Nyugat-Dunántúlon, ahonnan az utóbbi évek leletmentései során nagy számban kerültek elő

und Ménfőcsanak können hier erwähnt werden, ein gewisser Teil der Gräber ist aber auch hier mit der Vekerzug-Kultur zu verknüpfen.
Die Lage ändert sich erst am Ende der Hallstattzeit. Neben den oben erwähnten südtransdanubischen Gräberfeldern mit Einflüssen vom Balkan erscheinen auch im nordwestlichen Transdanubien, in der Umgebung von Sopron, Skelettgräber mit reichem Fibelbeigabespektrum – mit verschiedenen Certosa-Varianten und kurz danach frühesten Latènefibeln

a

a késő Hallstatt népesség telepei, alig ismertek a kultúra temetkezései: egyedül Sopron-Krautacker és Ménfőcsanak temetői említhetők meg itt, de a sírok sírok egy része esetében is a Vekerzug-kultúrához köthető.

A helyzet csak a Hallstatt-kor legvégén változik meg. Ekkor a fent említett baranyai, balkáni hatásokat tükröző temetők mellett az Észak-Nyugat-Dunántúlon, Sopron térségében is megjelennek a gazdag fibulamellékklettel – különféle Certosa-variánsokkal, valamivel később kora La Tène-jellegű fibulákkal – ellátott csontvázas temetkezések (pl. Sopron-Krautacker, Kapuvár, Balf: 3/9b. ábra). Elterjedésükben egyrészt déli, másrészről viszont nyugati, a legkorábbi kelta népességmozgáshoz kapcsolódó hatások érvényesültek (Jerem 1981a, Jerem 1981b).

3/11

Sopron-Krautacker:
a. *Egy szövőház (270-es objektum) rekonstrukciója a százhalombattai régészeti parkban;*
b. *25-ös és 29-es sírok: füles csészék.*

Sopron-Krautacker:
a. *Rekonstruktion eines Webhauses (Befund 270) im archäologischen Park von Százhalombatta;*
b. *Gräber 25 und 29: Henkeltassen.*

Soproni Múzeum, Sopron (b).

Fotó • Foto:
Jerem E. (a); Villányi Cs. (b).

b

(z. B. Sopron-Krautacker, Kapuvár, Balf: Abb. 9b). Ihre Verbreitung kann einerseits mit südlichen Einflüssen vom Balkan, andererseits mit frühesten keltischen Wanderungswellen in Zusammenhang gebracht werden (Jerem 1981a, Jerem 1981b).

Die späte Eisenzeit

Zur Erforschung der Kelten (Tankó K./Jerem E.)

Der Zeitraum ab dem 5. Jahrhundert v. Chr. bis zur Zeitenwende wird in Mitteleuropa als späte Eisenzeit bezeichnet, diese umfasst v. a. das Fundmaterial der mit den Kelten verknüpften Latènekultur (Abb. 3/III). In diesem Rahmen kann keine umfassende Darstellung der Archäologie der späteisenzeitlichen, keltischen Zivilisation erfolgen, zumal in der jüngeren Vergangenheit mehrere solche Werke entstanden sind, die einen breiten Überblick zum Thema geben (Szabó 2005; Szabó 2015). Aus diesem Grund beschränken wir uns auf die Skizzierung wichtiger Forschungstendenzen und Ergebnisse.

Nach der 1871 stattgefundenen internationalen anthropologischen und urgeschichtlichen Konferenz in Bologna gelang es Ferenc Pulszky erstmals, das archäologische Material der Kelten im Karpatenbecken zu identifizieren (Pulszky 1879). Danach begannen die Pioniere der ungarischen Archäologie mit der Erforschung bedeutender Fundorte, wie Sopron-Bécsi-domb (Abb. 3/10), der keltischen Gräberfelder von Kosd und Szob oder des Oppidums von Velem-Szentvid (Bella 1889; Fettich 1926; Horváth 1945; Miske 1908).

a

b

3/12

Ludas, Kr. e. 3. század:
a. *Becsételt díszítésű oinochoé;*
b. *Bronz karperec áttört díszítéssel.*

Ludas, 3. Jahrhundert v. Chr.:
a. *Oinochoe mit Stempelverzierung;*
b. *Bronzener Armring mit Durchbruchzier.*

Dobó István Vármúzeum, Eger

Fotó • Foto: TANKÓ K. *Szabó/Tankó/Czajlik 2012, Fig.155.*

A késő vaskor

A kelták kutatása (TANKÓ K./JEREM E.)

Közép-Európában a Kr. e. 5. századtól időszámításunk kezdetéig tartó időszakot késő vaskornak nevezzük, amelyet leginkább a keltákkal azonosított La Tène-kultúra régészeti leletanyaga jellemez (3/III. ábra). Jelen tanulmány keretei közt nem vállalkozhatunk a kelták által teremtett késő vaskori civilizáció régészeti emlékeinek teljességre törekvő ismertetésére, ráadásul a közelmúltban több olyan jelentős mű is született, amely széles körű áttekintést nyújt e témában (Szabó 2005; Szabó 2015), ezért most csupán a fontosabb kutatási irányzatok és eredmények rövid ismertetésére szorítkozunk.

Die Erforschung der Latènezeit war für lange Zeit durch eine ungleiche Quellenverteilung geprägt: Die frühe und mittlere Latènezeit war vorwiegend durch Grabfunde (Márton 1933; Hunyady 1944), die späte Periode hingegen durch aus befestigten Höhensiedlungen stammendes Material gekennzeichnet (Bónis 1969). Diese Verschiebung ist auch deswegen auffällig, weil über die Siedlungen der Frühlatènezeit und die daraus überlieferte häufigste Fundgruppe, die Siedlungskeramik anfangs nur sporadische Daten zur Verfügung standen. Dies hatte wiederum zur Folge, dass die 1944 erschienene Monographie von Ilona Hunyady, die die keltischen Funde des Karpatenbeckens vorlegte, primär auf einer Typologie der Grabkeramik basiert (Hunyady 1944, 127–146).

Nach dem zweiten Weltkrieg bzw. ab den 1970er Jahren begannen neue Forschungen, die einerseits eine enorme Menge neuer Funde vorlegten (z. B. Szabó/Petres 1992) und andererseits – dem internationalen Trend folgend – unter Einbeziehung von Naturwissenschaften bedeutende neue Ergebnisse erzielen konnten (z. B. Jerem et al. 1985a). Dank mehrerer Ausstellungen und Konferenzen betrat Ungarn den internationalen Kreis der Eisenzeitforschung (z. B. Szabó 1971; Fitz 1975).

Wichtige Themen der Keltenforschung in Ungarn sind der Übergang zwischen Hallstatt- und Latènezeit sowie die Frage der historisch überlieferten keltischen Wanderung. Bis sich im Raum zwischen böhmischen Becken und Deutscher bzw. Französischer Mittelgebirgszone immer deutlicher abzeichnete, dass die Latènekultur aus dem Hallstattkreis hervorging, war unklar, was sich gleichzeitig in der östlichen Hälfte Mitteleuropas ereignete (Frey 1991).

Unumstritten ist, dass sich die Entwicklung des östlichen Hallstattkreises grundlegend von der des westlichen Hallstattkreises unterscheidet, welcher als eine der keltischen „Urheimaten" gilt. Dennoch belegen neuere Ausgrabungen in Niederösterreich, in der südwestlichen Slowakei und in Nordwest-Ungarn, dass in diesem Gebiet bereits seit dem 5. Jahrhundert v. Chr. mit einer beachtlichen keltischen Präsenz gerechnet werden kann. Im slowakischen Bučany wurde ein Gräberfeld entdeckt, das von der späten Hallstatt- bis zur frühen Latène-

Az 1871-ben megrendezett bolognai nemzetközi antropológiai és őrségészeti konferencián történt felismerést követően a kelták régészeti leletanyagát elsőként Pulszky Ferenc különítette el a Kárpát-medence területén (Pulszky 1879). Ezt követően a magyar régészet úttörői – egyebek mellett – olyan nagy jelentőségű régészeti lelőhelyek kutatásába kezdtek, amilyen például a soproni Bécsi-domb (3/10. ábra), a kosdi és a szobi kelta temetők vagy a velemszentvidi oppidum (Bella 1889; Fettich 1926; Horváth 1945; Miske 1908). Mindazonáltal a La Tène periódus kutatását hosszú ideig a forrásanyag egyenetlen megoszlása határozta meg. Ez úgy értendő, hogy a kora és közép La Tène elsősorban sírleletek (Márton 1933; Hunyady 1944), míg a késő La Tène időszak főleg az erődített települések kis felületű ásatásaiból származó régészeti anyag alapján volt körvonalazható (Bónis 1969). Ez az aránytalanság abban is szembetűnő, hogy kezdetben a kora és közép La Tène periódus településeiről és leggyakoribb leleteiről, a telepkerámiákról csak szórványos adatok álltak rendelkezésre, amiből az is következett, hogy Hunyady Ilonának az 1944-ben megjelent, a Kárpát-medencei kelta emlékanyagot összefoglaló monográfiájában felvázolt edénytipológia elsősorban a sírkerámiákon alapult (Hunyady 1944, 127–146).

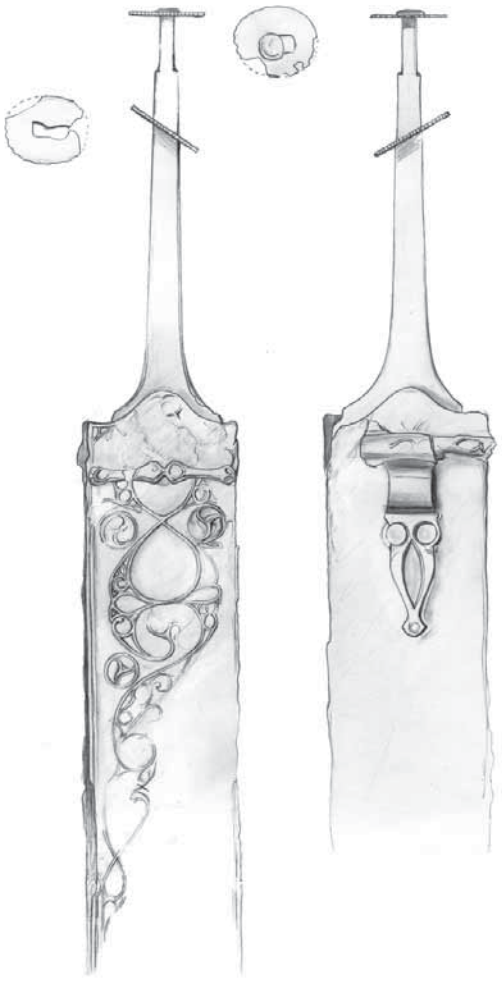
Magyarországon a II. világháborút követően, az 1970-es évektől új kutatások bontakoztak ki, amelyek egyrészt hatalmas mennyiségű új leletet adtak közre (pl. Szabó/Petres 1992), másrészt a nemzetközi trendeknek megfelelően, természettudományok bevonásával jelentős új eredményeket értek el (pl. Jerem et al. 1985a). Kiállítások és konferenciák szervezésének köszönhetően Magyarország bekapcsolódott a vaskor kutatásának nemzetközi vérkeringésébe (pl. Szabó 1971; Fitz 1975).

A magyarországi kelta kutatás fontos területei a Hallstatt – La Tène kulturális átmenet és a kelta történeti vándorlás kérdése. Miközben a Cseh-medencétől a Német- és Franciaközéphegységekig terjedő területen egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a késő Hallstatt-kultúrából a La Tène-kultúra folyamatos fejlődés révén alakult ki, arra nem derült fény, hogy ugyanakkor Közép-Európa keleti felén mi történt (Frey 1991).

Tény, hogy a keleti Hallstatt-kultúrkör fejlődése jelentősen eltér a kelták egyik „őshazájának"

zeit durchgehend belegt war und in dem charakteristische Waffen, Schmuck, Kleiderbestandteile und Keramik der jüngeren Epoche auftreten (Bujna/Romsauer 1983).

In Ungarn nimmt der Fundplatz von Sopron-Krautacker eine Schlüsselposition ein, da hier sowohl die ergrabene Siedlung als auch das dazugehörige Gräberfeld den Übergang zwischen der späten Hallstatt- und der frühen Latènekultur dokumentiert. In Sopron wohnte man seit dem 6. Jahrhundert in Grubenhäusern mit Pfostenkonstruktion und Wänden mit Lehmbewurf (Abb. 3/11a), auch eine vielseitige Handwerkstätigkeit lässt sich nachweisen, z. B. die Keramikproduktion (Abb. 3/11b; Jerem 1984; Jerem et al. 1985a; Jerem et al. 1985b; Schwellnus 2011). Die Gräberfelder von Sopron-Krautacker und Pilismarót-Basaharc waren zwischen dem 5. und 3. Jahrhundert v. Chr. kontinuierlich in Benutzung (Jerem 1986b; Bognár-Kutzián 1975). Daraus lässt sich folgern,

3/13

Ludas: Vésett díszű kardhüvely, Kr.e. 3. század.

Ludas: Schwertscheide mit Gravierung, 3. Jahrhundert v. Chr.

Dobó István Vármúzeum, Eger

Grafika • Grafik: NAGY K. Szabó/Tankó/Czajlik 2012, Pl. 24.

számító nyugati Hallstatt-kultúrától. Azonban az újabb ásatások Alsó-Ausztriában, Délnyugat-Szlovákiában és Északnyugat-Magyarországon arról tanúskodtak, hogy ebben a térségben a Kr.e. 5. századtól kezdődően jelentős kelta jelenléttel számolhatunk . A szlovákiai Bučany-ban a késő Hallstatt- és a kora La Tène időszakban folyamatosan használt temetőt tártak fel, ahol a síregyüttesekben már megjelennek a jellegezetes La Tène típusú fegyverek, ékszerek, viseleti elemek és kerámiák (Bujna/ Romsauer 1983).

Magyarországon Sopron-Krautacker egy olyan kulcsfontosságú lelőhely, ahol a feltárt település és a hozzá tartozó temető egyaránt jól reprezentálja a késő Hallstatt és a kora La Tène kultúrák átmeneti periódusát. A soproni telepen a Kr.e. 6. századtól kezdődően félig földbe mélyített, cölöpszerkezetű, tapasztott falú kunyhókban laktak (3/11a. ábra), s sokoldalú kézműves tevékenység is kimutatható, így például a kerámiakészítés (3/11b. ábra; Jerem 1984; Jerem et al. 1985a; Jerem et al. 1985b; Schwellnus 2011). A sopron-krautackeri és pilismarót-basaharci temetők a Kr.e. 5. századtól a Kr.e.3. századig ugyancsak megszakítás nélkül használatban voltak (Jerem 1986b; Bognár-Kutzián 1975), amiből logikusan arra következtetünk, hogy ezek a közösségek békében éltek a Kárpát-medencét a Kr.e. 4. században megszálló „történeti keltákkal". Ez az érvelés természetesen nem zárja ki a kelta népesség sokszínű voltát, vagyis a Bécsi-medence felől a Duna mentén érkező történeti vándorlás népmozgásainak régészeti leletei sokirányú, a Rajna-vidék, Champagne, Dél-Bajorország vagy éppen Cseh- és Morvaország felé mutató kapcsolatokkal rendelkeznek. Ezeknek a nyugatról keleti irányba tartó népmozgásoknak köszönhetően a Kr.e. 4 század folyamán a Kárpát-medence jelentős része megszállt terület lett, és emiatt a következő évszázadban a balkáni hadjáratok hátországává vált (Szabó 2015, 18–21). Utóbbit egyebek mellett olyan fontos régészeti leletek igazolják, mint például a szobi hellenisztikus bronz kantharosz vagy a pecsételt díszítésű ludasi agyag oinochoé (3/12a. ábra).

A kelta vándorlások, illetve a La Tène kultúra magyarországi és nemzetközi kutatása kapcsán röviden utalni kell a kelta művészet és annak egyik sajátos területe, a fegyvereken, kü-

3/14

Velem-Szentvid, kelta oppidum, Kr. e. 2–1. század: a sánc metszete.

Velem-Szentvid, keltisches Oppidum, 2.–1. Jahrhundert v. Chr.: Profil des Walles.

Fotó • Foto: Czajlik Z. Szabó 2015, Fig. 89.

dass diese Gemeinschaften friedlich mit den das Karpatenbecken im 4. Jahrhundert v. Chr. bewohnenden „historischen Kelten" zusammenlebten. Diese Sichtweise schließt selbstverständlich keine heterogene Zusammensetzung der Kelten aus. Der archäologische Niederschlag der Wanderung vom Wiener Becken entlang der Donau zeigt weitverzweigte Verbindungen auf, etwa zum Rheingebiet, in die Champagne, nach Südbayern oder nach Böhmen bzw. Mähren. Aufgrund der nach Osten gerichteten Bevölkerungsbewegungen während des 4. Jahrhunderts v. Chr. wurde der Großteil des Karpatenbeckens in Besitz genommen und bildete das Rückgrat für Feldzüge auf den Balkan (Szabó 2015, 18–21). Diese Prozesse werden durch solch wichtige archäologische Funde belegt wie den hellenistischen, bronzenen Kantharos von Szob oder die stempelverzierte Oinochoe aus Ludas (Abb. 3/12a). Im Zusammenhang mit den keltischen Wanderungen bzw. der ungarischen und internationalen Erforschung der Latènekultur soll kurz auf die herausragenden Ergebnisse eingegangen werden, die im Bereich der keltischen Kunst gemacht wurden, dabei insbesondere hinsichtlich der Gravur-Verzierung, die auf Waffen, besonders auf Scheiden von Schwertern, vorkommt (Szabó/Petres 1992). Der ungarische Schwertstil ist eine regionale Waffenzierart keltischer Eliten im Mitteldonauraum, der sich als geradlinige Variante von Rankenkompositionen – basierend auf der Pflanzenornamentik – darstellt. Der Vergleich typologischer Gruppen von Schwertscheidengravuren zeigt, dass die ursprünglichen Pflanzenkomponenten immer einfacher und geometrischer werden. Zugleich lässt sich ein weiteres Spezifikum der keltischen Kunst beobachten, en-face-Darstellungen von Phantasiewesen zwischen Rankenmotiven. Schwerter, die mit dem sog. „Drachenpaar"-Motiv verziert sind (z. B. Abb. 3/13), treten dabei im gesamten Siedlungsgebiet auf (Szabó 2015, 43–46).

lönösen a kardok hüvelyén megjelenő vésett díszítés terén elért kiemelkedő eredményekre (Szabó/Petres 1992). A kelta elit fegyverzetének regionálisan a Közép-Duna-vidéken kialakult, díszített változata a magyar kardstílus, amely elsődlegesen a folyamatos növényi stíluson alapuló kiegyensúlyozott indakompozíciók változataként különíthető el. A kardhüvelyek véseteinek tipológiai csoportjait összevetve megállapítható, hogy az eredeti növényi komponensek egyre inkább leegyszerűsödtek, és geometrikussá váltak. Ugyanakkor a kelta művészet egyik sajátossága, hogy az indakompozíciók között gyakran fantasztikus lények arcképábrázolása is felfedezhető. Az ún. „sárkánypár" motívummal vésett kardok (pl. 3/13. ábra) pedig a teljes kelta megszállás területetén előfordulnak (Szabó 2015, 43–46).

Új eredmények (Tankó K.)

Az ezredforduló a Kárpát-medencei vaskor kutatásának korábban nem tapasztalt fellendülését hozta. Ez a pozitív tendencia az 1990-es évek elejére vezethető vissza. Egyrészt 1988-óta folyamatos a magyar részvétel a franciaországi Mont Beuvray ásatáson (Szabó 2003b),

Neue Ergebnisse (Tankó K.)

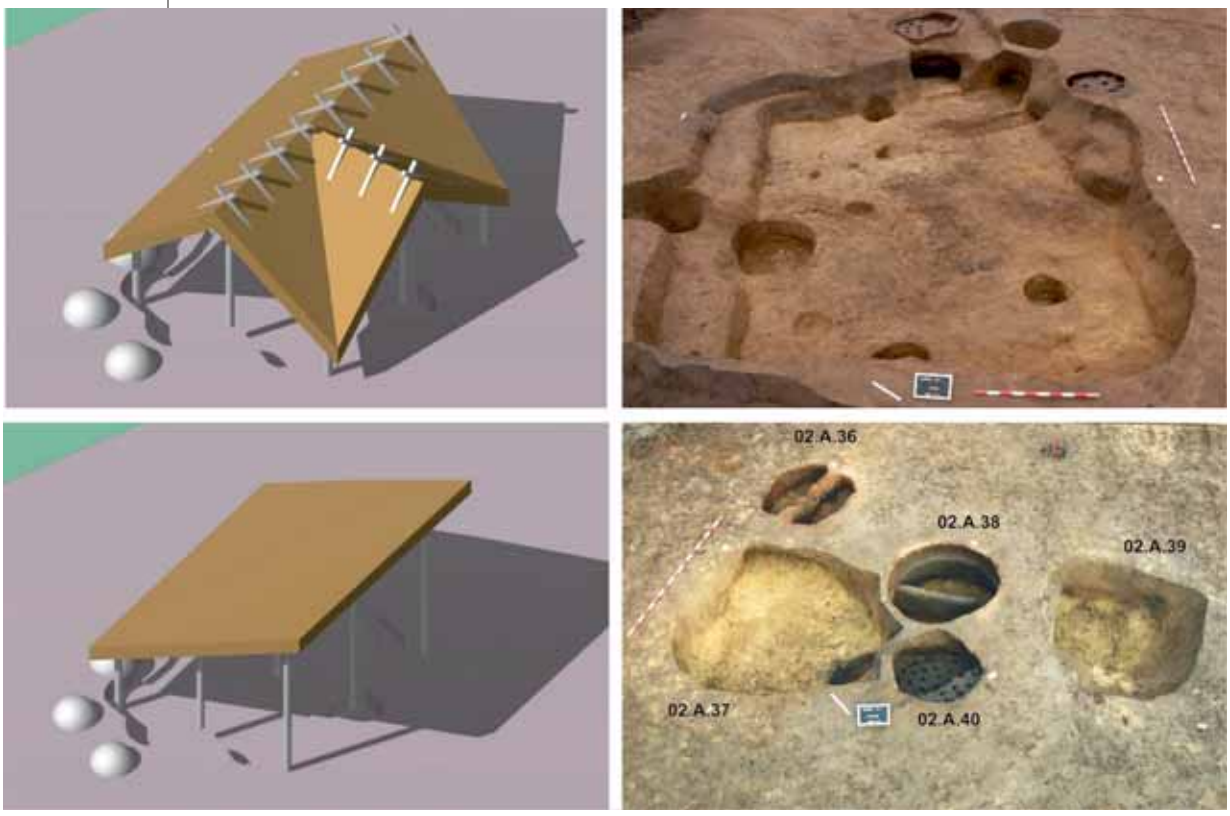
Mit der Jahrtausendwende kam es in der Erforschung der Eisenzeit des Karpatenbeckens zu einem bis dahin unbekannten Aufschwung. Diese positive Tendenz lässt sich auf die frühen 1990er Jahre zurückführen. Einerseits fanden die Ausgrabungen auf dem französischen Mont Beuvray seit 1988 unter ungarischer Beteiligung statt (Szabó 2003b): Dieser Platz gilt als das antike Bibracte, das bedeutendste gallische Oppidum, dessen Erforschung mit modernen Ausgrabungsmethoden in internationaler Zusammenarbeit erfolgt. Der Oppidum-Begriff wird in der Archäologie für späteisenzeitliche, befestigte Siedlungen städtischen Charakters verwendet, die als wichtige Stellen der frühen Urbanisierung gelten und als wirtschaftliche und politische Zentren fungierten. Zeitgleich mit der Kooperation in Bibracte begannen auch in Ungarn Forschungen zu den transdanubischen Oppida (Guillaumet 2000). Auf topografischen Analysen basierende Voruntersuchungen fanden in Velem-Szentvid (Abb. 3/14; Barral et al. 1996, Guillaumet/Szabó/Czajlik 1999) und in Budapest, Gellért-Berg (Barral et al. 1996) statt. Diese Ausgrabungen lieferten

3/15

Sajópetri, késő vaskori település: épület és kerámia készítő műhely az ásatási ojektumokkal és elméleti rekonstrukciókkal.

Sajópetri, späteisenzeitliche Siedlung: Gebäude mit Werkstattbereich. Ausgrabungsbefunde und Rekonstruktionsvorschläge.

Rekonstrukció • Rekonstruktion: Timár L., Szabó 2007, Fig. 33–39.

3/16

Gyöngyös, késő vaskori temető: Hamvasztásos temetkezés fegyver mellékletekkel az ásatáson, Kr. e. 3. század.

Gyöngyös, späteisenzeitliches Gräberfeld: Brandgrab mit Waffenbeigaben während der Ausgrabung, 3. Jahrhundert v. Chr.

Fotó • Foto: TANKÓ K., *Tankó et al. 2016, Fig. 4d.*

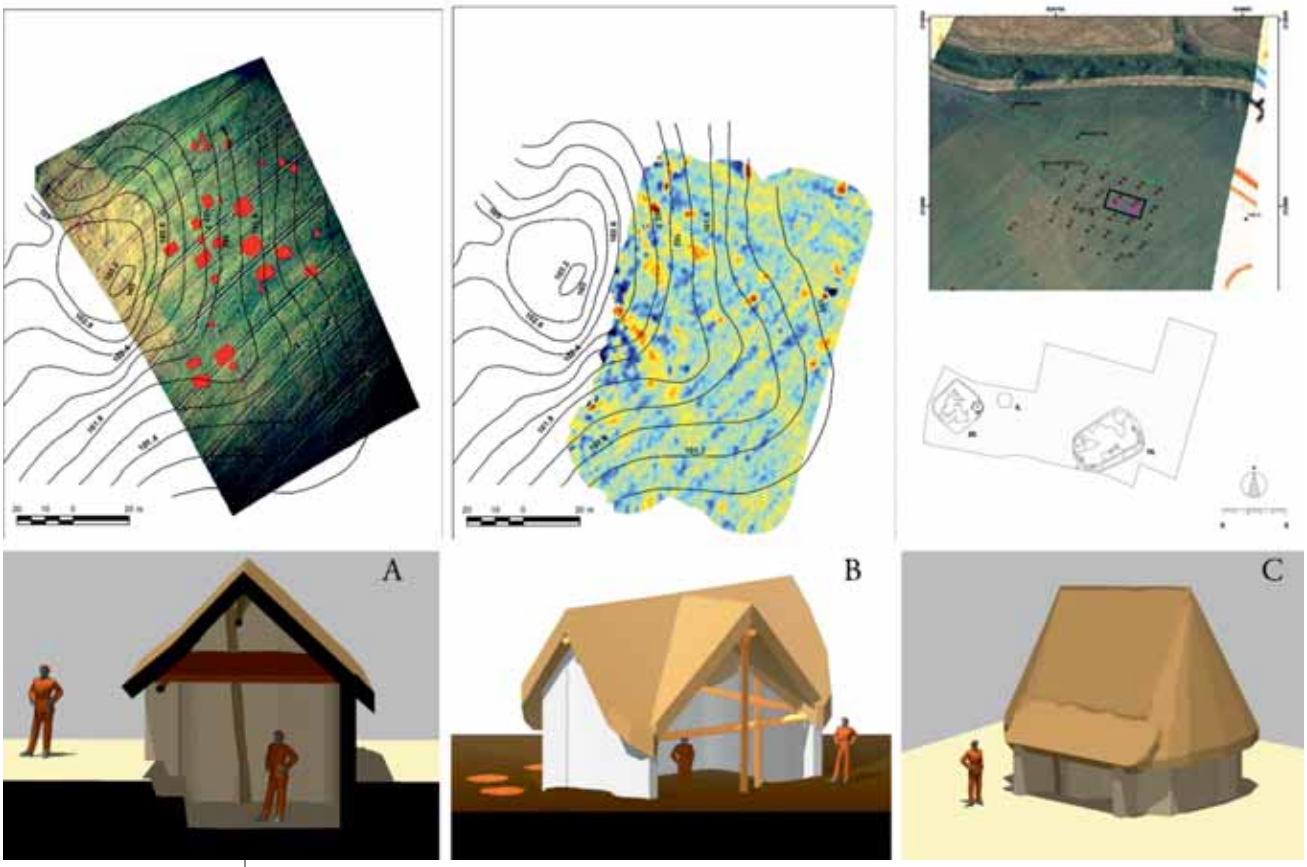
ahol az ókori Bibracte, vagyis a gallok egyik legjelentősebb oppidumának feltárása a modern ásatási módszerek alkalmazásával, nemzetközi tudományos együttműködésben folyik. Az oppidum kifejezést a régészetben többnyire az olyan késő vaskori, erődített, városias jellegű településekre vonatkozóan használjuk, amelyek a korai urbanizáció fontos állomását képviselő gazdasági és politikai központként működtek. A bibractei szerepvállalással egyidejűleg Magyarországon is kutatások kezdődtek, amelyek kezdetben a dunántúli oppidumok vizsgálatára irányultak (Guillaumet 2000). Topográfiai kutatásokra épülő, szondázó jellegű feltárások folytak Velem-Szentviden (3/14. ábra; Barral et al. 1996, Guillaumet/Szabó/Czajlik 1999) és Budapesten a Gellért-hegyen (Barral et al. 1996). Ezek az ásatások fontos adatokkal gazdagították a La Tène kultúra kései fázisára vonatkozó ismereteinket, és szervesen illeszkedtek az oppidum kultúra kutatására irányuló európai trendekhez.

Másrészt az 1990-es évek elején indult, a rendszerváltást, majd az Európai Unióhoz való csatlakozást követő gazdasági fellendülés számos nagy felületű megelőző feltárást tett szükségessé. 1991-ben az M1-es autópálya Győrt elkerülő szakaszának építését megelőzően kerültek napvilágra az első telepobjektumok Ménfőcsanak határában (94), amelyhez kapcsolódóan először került sor síkvidéki kelta telepobjektum feltárására. Az 1991-ben kezdődő M1-es autópálya építése során Győr és Ménfőcsanak között 94-es lelőhelyen tárták fel először nagy kiterjedésű síkvidéki kelta településrészletet. Ezt követően 1996 és 2000 között a Sajópetri 16 hektáros területén végeztek megelőző feltárásokat. Ezek a feltárások a hagyományos megelőző feltárásokon túl szisztematikus, interdiszciplináris kutatásokat is lehetővé tettek. Ezért Sajópetri a Kárpát-medence egyik legjobban kutatott vaskori településeként tartható számon, amelyről monográfia is készült (Szabó 2007).

wichtige Daten zur späten Latènekultur und sind eng mit den europäischen Forschungen zur Oppida-Kultur verknüpft.

Gleichzeitig kam es in Folge des wirtschaftlichen Aufschwunges ab Anfang der 1990er und dem Beitritt zur Europäischen Union zu zahlreichen Bauvorhaben und großflächigen baubegleitendenden archäologischen Voruntersuchungen. 1991 kamen im Zuge der Autobahnumgehung der M1 um Győr erste Siedlungsbefunde bei Ménfőcsanak zum Vorschein (94), wo zum ersten Mal eine keltische Flachlandsiedlung im großem Maßstab untersucht werden konnte (Tankó/Egry 2009; Tankó 2004; Tankó 2010a). Parallel dazu begannen Arbeiten entlang der Autobahntrasse M3 (Gyöngyös – Füzesabony – Polgár), bei denen das Archäologische Institut der ELTE bei Polgár (Szabó et al. 2008) und Sajópetri späteisenzeitliche Siedlungen untersuchen konnte. Zwischen 1996 und 2000 wurden in Sajópetri in mehreren Kampagnen insgesamt 16 Hektar archäologisch dokumentiert. Über die üblichen Rettungsgrabungen hinaus erfolgte auch eine systematische Erschließung mit interdisziplinären Analysen. Aus diesem Grund gilt Sajópetri als eine der besterforschten eisenzeitlichen Siedlungen im Karpatenbecken, die auch vollständig publiziert ist (Szabó 2007).

Die Aufarbeitung erbrachte ein beispielloses Keramikrepertoire und ermöglichte ein neu-

3/17

Ráckeresztúr, késő vaskori település: légi felvételek, magnetométeres felmérések és szondázó feltárások eredményei, valamint épületrekonstrukciós javaslatok.

Ráckeresztúr, späteisenzeitliche Siedlung: Ergebnisse der Luftaufnahmen, geomagnetischer Prospektionen und der Sondagen sowie Vorschläge für Gebäuderekonstruktionen.

Fotó • Foto: Czajlik Z. Rekonstrukció • Rekonstruktion: Timár L., Czajlik et al. 2015b, Fig. 3–4, 10.

lepülés nagy felületű feltárására (Tankó/Egry 2009; Tankó 2004; Tankó 2010a). Ezzel párhuzamosan indultak az M3 autópálya munkálatai (Gyöngyös – Füzesabony – Polgár), ahol az ELTE Régészettudományi Intézete késő vaskori településeket tárt fel Polgárnál (Szabó et al. 2008), és Sajópetrinél. 1996–2002 között Sajópetrin több kampányban összesen 16 hektár került feltárásra, amely már nem csupán leletmentés, hanem tervszerű interdiszciplináris vizsgálatokkal kiegészített szisztematikus ásatás volt. Ennek köszönhetően Sajópetri ma a legjobban kutatott és teljesen publikált késő vaskori település a Kárpát-medencében (Szabó 2007). A tudományos feldolgozás eredményeként egy addig példátlan kerámiarepertoárt sikerült bemutatni, amely egy olyan új készítés-technológiai és edénytipológiai szisztéma kidolgozását tette lehetővé, amely később több más lelőhely leletfeldolgozását segítette (Szabó/Tankó 2007; Tankó 2010b). A sajópetri kutatás interdiszciplináris voltát pedig archeometallurgiai, archeozoologiai, valamint a kő nyersanyagok és épületrekonstrukciók kapcsán készült értékelések mutatják (Szabó 2007).

es Gliederungssystem, basierend auf herstellungstechnischen und typologischen Gesichtspunkten, das in der Folge auch bei weiteren Fundplätzen herangezogen wurde (Szabó/Tankó 2007; Tankó 2010b). Die interdisziplinäre Ausrichtung der Forschungen in Sajópetri belegen archäometallurgische und archäozoologische Auswertungen sowie Analysen der Steinrohstoffe und Gebäuderekonstruktionen (Szabó 2007).

Entsprechend sei hier besonders auf die Struktur und die Rekonstruktion von Siedlung und Gebäuden eingegangen. Innerhalb der Siedlung konnten mehrere Hausgruppen differenziert werden, die verschiedenen Gebäudetypen enthalten. Der Mehrzahl der Häuser kann als Wohnbauten gedeutet werden, aber in einigen Fällen waren auch Spuren von Handwerkstätigkeiten, bspw. Keramikbrennöfen, Eisenschlacken und Webstuhlgewichte zu finden. Zu diesen Funden gehörende Baustrukturen könnten als Werkstätten interpretiert werden (Timár 2007). Neben Sajópetri ermöglichten auch in anderen Siedlungen gemachte Beobachtungen die Ausarbeitung eines kom-

Ezek közül külön említést érdemelnek a településszerkezeti és épületrekonstrukciós vizsgálatok. A település alaprajzán több házcsoport is elkülöníthető volt, különböző épülettípusokkal. Az épületek többsége lakóházként értelmezhető, de néhány esetben kézműves tevékenység nyomai, például kerámiaégető kemencék, vassalak, szövőszék-nehezékek is előkerültek. Az ezekhez kapcsolodó épületek műhelyként való használata feltételezhető (Timár 2007). Sajópetri mellett más telepkutatásokból származó épületrégészeti megfigyelések is elősegítették egy teljesen új szemléletű, felmenő falu épületrekonstrukció kidolgozását (3/15. ábra) a korábban általánosan elfogadott „pásztorkunyhós" elképzeléssel szemben (összefoglalóan: Timár 2013; Timár 2016).

AZ ELTE vaskori kutatási programjának következő állomása a Ludason feltárt kelta temető feldolgozása és publikálása volt (Szabó/Tankó/Czajlik 2012). A lelőhely nemzetközi jelentőségét nem csupán leletanyaga, hanem annak modern ásatási módszerekkel, több szakirány bevonásával végzett, teljességre törekvő feldolgozása is adja. A Kr. e. 4. század végétől a 2. század elejéig használt 82 síros nekropolisz vizsgálata nagyban hozzájárult a kelta katonai elit kialakulására vonatkozó ismereteinkhez. Ludas esetében hat temetkezési csoportot lehetett megkülönböztetni, ahol a sírmező központi részén a közösség legelőkelőbb tagjai, a pajzzsal, karddal és lándzsával eltemetett fériak találhatók. Ezek körül fél körben elhelyezkedve a tehetősebb női és gyereksírok, valamint szegényes mellékletű temetkezési csoportok helyezkedtek el. A temető közepén feltárt gazdag férfi sírjában, fegyverzete mellett egy különleges, áttört díszű bronz karperec (3/12b. ábra) és arany gyűrű volt, amelyek az elhunyt kiemelt társadalmi rangjára utalhatnak (Szabó/Tankó 2012, 147–149; Szabó 2015, 42–43). A ludasihoz hasonló eredmények várhatók a Sajópetri mellett 2004–2006, illetve Gyöngyösön 2015–2016 között feltárt 90–150 síros temetők (pl. 3/16. ábra) folyamatban lévő feldolgozásaitól is (Szabó 2006; Tankó et al. 2016).

A fentebb említett francia-magyar együttműködésnek másik, nem kevésbé jelentős pozitív hozadéka az volt, hogy légirégészeti kutatások kezdődtek Magyarországon (Szabó 1995; Goguey/Czajlik/Bödőcs 2003), amely ma már

plett neuen Rekonstruktionsvorschlags für die aufgehenden Bestandteile der Gebäude (Abb. 3/15) gegenüber früheren allgemein akzeptierten Vorstellungen über „Hütten mit Satteldach" (zusammenfassend: Timár 2013; Timár 2016).

Das nächste Projekt des Eisenzeit-Forschungsprogramms der ELTE war die Aufarbeitung und Publikation des in Ludas erschlossenen keltischen Gräberfeldes (Szabó/Tankó/Czajlik 2012). Die internationale Bedeutung des Fundplatzes beruht nicht allein auf dem Fundmaterial, sondern auch auf dessen Erschließung mit modernen Grabungsmethoden und seiner kompletter Auswertung, die mehrere Fachdisziplinen einbezog. Die Erforschung dieser 82 Gräber umfassenden Nekropole, die vom Ende des 4. bis zum Beginn des 2. Jahrhundert belegt wurde, hat in großem Maße unsere Kenntnisse über die Ausbildung einer keltischen Militärelite bereichert. In Ludas konnten sechs Belegungsgruppen unterschieden werden. In der Mitte des Gräberfeldes lagen die reichsten Personen der einstigen Gemeinschaft: mit Schild, Schwert und Lanzen beigesetzte Männer. Halbkreisförmig um diese herum positioniert fanden sich gut ausgestattete Frauen- und Kinderbestattungen, darüber hinaus Grabgruppen mit einfachem Inventar. Ein in der Mitte des Gräberfeldes entdecktes Männergrab enthielt neben der Bewaffnung auch einen besonderen, bronzenen Armreif mit Durchbruchmuster (Abb. 3/12b) und einen goldenen Fingerring, die auf den besonderen Status des Verstorbenen hindeuten dürften (Szabó/Tankó 2012, 147–149; Szabó 2015, 42–43). Ähnliche Ergebnisse wie in Ludas können von der Auswertung der bei Sajópetri zwischen 2004 und 2005 und in Gyöngyös zwischen 2015 und 2016 dokumentierten 90 bis 150 (z. B. Abb. 3/16) Bestattungen umfassenden Nekropolen erwartet werden (Szabó 2006; Tankó et al. 2016).

Als ein nicht unbedeutender positiver Nebeneffekt der oben erwähnten ungarisch-französischen Kooperation kann der Beginn der Luftbildarchäologie in Ungarn gelten (Szabó 1995; Goguey/Czajlik/Bödőcs 2003), die sich bis heute zu einem eigenen Forschungsprogramm am Archäologischen Institut der ELTE entwickelte. Die Auswertung der Luftbilder lieferte zahlreiche wichtige Daten und führte zur Entdeckung

Gajić / Hercegmárok

(Horvátország • Kroatien)

Egy kelta arany nyakperec (Torques)

Ein keltischer Goldhalsring (Torques)

Szabó Ádám

A lelet 1902-ben került elő a Dráva torkolatvidékén fekvő Hercegmárokon, ma Gajić (Horvátország). Lelőkörülményei ismeretlenek. Hat töredékből állt, feltehetően szándékosan törték darabokra. Egy része hiányzik is és a megmaradt karikatöredékek helyenként megnyomódtak és beszakadtak.

A viaszveszejtéses öntési eljárással készített nyakperec hengeres, hajlított szára belül sima, kifelé jól elváló gyöngyszerű egyforma elemek emelkednek ki belőle sűrű sorban. A szár végeit egy-egy nagyobb méretű függőleges oldalú tag, ún. pecsétlő zárja. A pecsétlők közötti szár összesen 52 gyöngyszerű elemet tartalmazott, ebből ma megvan 44, nyolc a hiányzó töredéken állt. A nyakperec egy-egy T alakú pecek és trapéz alakú nyílás által záródik a szár egy pontján és a pecsétlők pontos összeillesztésével. A gyöngyszerű elemek mindegyikét plasztikusan kiemelkedő öt domború, rozettaszerű ábra díszíti. Ugyanilyen, csak méretben valamivel nagyobb rozetták díszítik a pecsétlőket is, utóbbiak befelé eső felének plasztikusan kiemelkedő tagján X alakú minta látható.

Közelebbi és távolabbi formai tartalmi párhuzamai a franciaországi Toulouse közeléből, Fenouillet és Lasgraisses lelőhelyekről előkerült nyakperecek. Előképeik a kora hellénisztikus kori kupla zsinórral összefogott, virágkoszorút formázó aranydiadémok. A vélhetőleg fagyöngyvirágot mintázó rozetták vallási közegbe utalják ezeket a nyakpereceket.

A hercegmároki nyakperecet a kelta plasztikus stílus kialakulási helyén, Közép-Európában készítették, talán a *volcae testosages* kelta csoporthoz köthető. Egyik részük a Dráva-Duna találkozásánál élt, a másik Galatiaban, egy harmadik Dél-Galliában, *Tolosa* környékén volt honos. Ebből fakadhat a Touluse környéki és a dráva menti nyakperecek közeli formai rokonsága. Egyszerűbb formái alapján a hercegmároki lehet a legkorábbi az eddig ismert leletek közt. Az arany nyakperecnek feltehetően rangjelző szerepe volt, mérete alapján egy férfi viselhette.

Méret • Maße: **Jelenlegi, hiányos átmérője** • *aktueller, fragmentarischer Durchmesser: 32 cm.*
Keltezés • Datierung: **Kr. e. 3. sz. első fele** • *Erste Hälfte 3. Jh. v. Chr.*
Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, Ltsz. • Inv.-Nr. **Ö 98. 1902.**
Fotó • Foto: **Vágó Á.**
Irodalom • Literatur: **Éber 1903; Szabó 1991, 318; Szabó 1999b, 103–107.**

Der Fund wurde 1902 in Hercegmárok, dem heutigen Gajić (Kroatien), an der Mündung der Drau, entdeckt. Die Fundumstände sind unbekannt. Der Fund bestand aus sechs Bruchstücken, der Ring war wohl bewusst zerbrochen worden. Ein Fragment fehlt und an einigen Stellen ist der Fund beschädigt und eingerissen.

Der im Wachsausschmelzverfahren gefertigte Halsreif/Torques hat einen zylindrischen Querschnitt, das umgebogene Ringende ist innen abgeflacht, nach außen aber deutlich aufgewölbt und erhebt sich über die perlenartige, gleichförmige Verzierung. Die Ringenden sind mit einem größeren senkrechten Glied, mit dem sog. Petschaftenden verschlossen. Der Ring zwischen den beiden Siegeln wurde mit insgesamt 52 perlenartigen Elementen verziert, davon sind 44 erhalten, acht befanden sich auf dem fehlenden verlorenen Bruchstück. Der Halsreif lässt sich durch einen T-förmigen Stift und einer gegenüber liegenden trapezförmigen Öffnung verschließen, die sich am Ringende, wo sich die Siegel treffen, befinden. Die einzelnen perlenartigen Applikationen sind mit fünf plastisch aufgewölbten, rosettenartigen Darstellungen verziert. Gleichartige, aber etwas größere Rosetten verzieren auch die Siegel. An deren inneren Seiten, auf den konkav ausgebildeten Gliedern, ist je ein x-förmiges Muster zu erkennen.

Engere und fernere formal-funktionelle Parallelen stammen aus Frenouillet und Lasgraisses in der Nähe von Toulouse, Frankreich. Ihre Vorbilder sind wiederum die frühhellenistischen Golddiademe, die einen mit einer Doppelschnur verbunden Blumenkranz formen. Die vermutlich mit Misteln verzierten Rosetten dieser Halsreife lassen einen religiösen Bezug vermuten.

Der Halsreif aus Hercegmárok wurde in Mitteleuropa, in der Ursprungsregion des plastischen keltischen Stils hergestellt, und kann vielleicht mit den *volcae testosages* (Tektosagen: eine keltische Gruppe) in Verbindung gebracht werden. Ein Teil dieser Gruppe lebte im Drau-Donau-Raum, ein anderer in Galatien, und ein dritter Teil in Süd-Gallien, im Gebiet um *Tolosa*. Dies könnte die enge Verbindung zwischen den Halsreifen um Toulouse und denjenigen an der Drau erklären. Aufgrund der schlichteren Ausführung könnte das Stück aus Hercegmárok sogar das älteste bisher bekannte Exemplar sein. Der goldene Halsreif dürfte als eine Art Rangabzeichen gedient haben, der Größe nach müsste er dabei von einem Mann getragen worden sein.

önálló kutatási programmá nőtte ki magát az ELTE Régészettudományi Intézetében. A légi fotók elemzése számos fontos adattal járult hozzá korábban nem ismert lelőhelyek felderítéséhez és a késő vaskori településhálózat jobb megismeréséhez. Ennek eredményeképpen és az északkelet-magyarországi lelőhelyek feltárásával párhuzamosan, szisztematikus topográfiai és településtörténeti kutatások kezdődtek a Dunántúlon.

Harc határában például egy légi lelőhely-felderítéssel azonosított vaskori településnek felszíni terepbejárással és szondázó ásatással kiegészített kutatása folyt. A feldolgozás során pedig az állattartásra és a paleo-környezet rekonstrukciójára is kiterjedő vizsgálatokra is sor került. Így pl. pollenmintákból megállapítható volt, hogy a Harcon feltárt épületek egy, a vaskorra elmocsarasodott, időszakosan kiszáradt Sió-Sárvíz holtág mentén, vízparti növényzettel borított környezetben létesültek (Czajlik et al. 2010).

Módszertani szempontból azonban még ennél is jelentősebb Ráckeresztúr kutatása, ahol a légi felvétellel felfedezett késő vaskori település kiterjedését szisztematikus terepbejárással és magnetométeres felméréssel sikerült lehatárolni. Ezt követően az egyes anomáliákat szondázó feltárással kontrollálták. Az előkerült két épületet aprólékosan, rétegről-rétegre dokumentálták. A projekt célja ez esetben a hagyományos régészeti módszerek és a modern technika adta lehetőségek tervásatáson való kombinálása révén a lehető legtöbb információ kinyerése volt. A pontos megfigyelések olyan épületszerkezeti megállapításokhoz vezettek (3/17. ábra), amelyek alapján a korábbi rekonstrukciók során felmerült kérdések több ponton megválaszolhatók voltak (Timár 2010; Czajlik et al. 2015b).

A fent említett településkutatásoknak számos tudomány ágra és résztémára volt kedvező hatása. A településeken előkerülő leletanyag nagyobb részét általában a különböző kerámiatöredékek teszik ki. Sajópetri esetében a nagy mennyiségű leletanyag feldolgozásához elkerülhetetlen volt egy olyan adatbázis kidolgozása, amely egységes technológia és tipológiai rendszerben tudja kezelni és értelmezni a különböző edénytöredékeket (Szabó/Tankó/Szabó 2007). Ezt követően pedig a sajópetri szisztéma más lelőhelyekre való kiterjesztése új lehetőségeket nyújtott a Dunántúlon.

von noch nicht bekannten Fundstellen sowie zu einem Verständnis der späteisenzeitlichen Besiedlungsstruktur. In deren Folge begannen, neben der Erschließung der nordostungarischen Fundorte, auch systematische topografische und siedlungsgeschichtliche Forschungen in Transdanubien.

Bei Harc bspw. erforschte man einen durch ein Luftbild identifizierten eisenzeitlichen Fundort mittels Geländebegehungen und Voruntersuchungen. Bei der Auswertung fanden Analysen zur Tierhaltung und zur paläoökologischen Rekonstruktion der Umgebung statt. Aufgrund des Pollenspektrums konnte man feststellen, dass die in Harc ausgegrabenen Gebäude neben einem in der Eisenzeit bereits versumpften und zeitweise ausgetrockneten Altflussarm des Sió-Sárvíz errichtet worden sind, in einer durch Uferpflanzen geprägten Landschaft (Czajlik et al. 2010).

Aus methodischer Sicht noch wichtiger ist die Erforschung von Ráckeresztúr, wo ein auf Luftbildern entdeckter späteisenzeitlicher Fundort durch systematische Geländebegehungen und geomagnetische Untersuchungen eingegrenzt werden konnte. Daraufhin folgten kleine Probegrabungen ausgewählter Anomalien. Die zwei erschlossenen Gebäude wurden detailliert Schicht für Schicht dokumentiert. Das Ziel des Projektes war, die herkömmlichen archäologischen Methoden und die durch die moderne Technik gegebenen Möglichkeiten im Rahmen einer Plangrabung zu kombinieren und damit maximale Information zu erzielen. Die genauen Beobachtungen haben Feststellungen zum Aufgehenden ermöglicht (Abb. 3/17), und damit Fragen beantworten können, die bei früheren Rekonstruktionen aufkamen (Timár 2010; Czajlik et al. 2015b).

Die hier erwähnten Siedlungsforschungen haben einen positiven Einfluss auf andere Disziplinen und Teilstudien ausgeübt. Die Masse des aus Siedlungen zum Vorschein gekommenen Materials ist Keramik. In Sajópetri machte die große Zahl des Materials die Erstellung einer Datenbank notwendig, die die verschiedenen Keramikscherben in einem einheitlichen technologischen und typologischen System bearbeiten und deuten ließ (Szabó/Tankó/Szabó 2007). Die Übertragung des für Sajópetri erprobten Systems schuf neue Möglichkeiten für die detaillierte Analyse des späteisenzeitli-

hetőséget teremtett a késő vaskori kelta kerámiaművesség mélyreható vizsgálatához. Ennek alapján például megállapítható volt, hogy a kelta fazekasság széles körben elterjedt, uniformizált produktumai mellett több olyan lokális tradíció is kimutatható, amely gyakran a kora vaskori szkíta vagy Hallstatt hagyományokban gyökeredzik (Szabó et al. 2008; Tankó 2010a; Szöllősi 2014). További megállapításokhoz azonban megkerülhetetlenné vált a kerámiatöredékek természettudományos módszerekkel kiegészített vizsgálata. Az edény szerkezetében mikroszkóppal megfigyelhető anyagszemcsék vizsgálatával szerencsés esetben megállapítható, hogy a nyersanyagként használt összetevők helyi vagy távoli forrásokból származtak-e. A kelta fazekasságban gyakran alkalmazott grafit esetében számos szakmai érv támasztja alá a csehországi eredetet (pl. Gherdán et al. 2012; Kreiter et al. 2013).

A telepfeltárások révén a késő vaskori vasolvasztás és feldolgozás módjára vonatkozó ismereteink ugyancsak több ponton gazdagodtak (Czajlik 2012; Tankó 2014; Czajlik 2014). Sajópetrin néhány épületben nagy mennyiségű vassalak és salakképző anyagként használt mészkő volt. Ezen túlmenően számos félkész és selejt termék, valamint a megmunkálás során keletkezett hulladék utalt a településen folyt kovácstevékenységre. A fémolvasztás másodlagos nyomai több lelőhelyen megfigyelhetők (pl. a Polgáron talált kemencefújtató töredéke: Szabó et al. 2008), de vaskori olvasztókemence Magyarország területéről még nem ismert.

Nem utolsó sorban utalnunk kell arra a nagy mennyiségű leletanyagra és az egyelőre felmérhetetlen információtömegre, amelyet a közelmúltban lezajlott autópálya építések folyamán gyűjtehettünk. Ezek jelentősége már az előzetes közleményekből kitűnik, de feldolgozásuk még várat magára (pl. Belényessy/Horváth 2007; Gáti 2009; Gallina/Molnár/Somogyi 2007). Fontos kiemelni például a Győr melletti Ménfőcsanakot, ahol 1991 óta több kampányban, összesen 27 hektár felületen, közel tizenegyezer jelenség került dokumentálásra (Ilon 2012a; Ilon 2012b). A folyamatban lévő feldolgozás eddig publikált részleteiből arra következtethetünk (pl. Tankó 2010a), hogy Sajópetrihez hasonlóan, itt is egy kelta falu és a hozzá kapcsolódó temető komplex vizsgálata várható.

chen Keramikhandwerks. Diese zeigten u. a., dass es neben den einheitlichen Produkten der keltischen Töpfereien auch lokale Traditionen gegeben hat, deren Wurzeln häufig in der früheisenzeitlichen skythischen Kultur oder im Bereich der Hallstattkultur liegen (Szabó et al. 2008; Tankó 2010a; Szöllősi 2014). Um weiterführende Aussagen treffen zu können, war die Analyse der Keramik mit naturwissenschaftlichen Methoden notwendig. Bei der Untersuchung der mit dem Mikroskop sichtbaren Magerungsbestandteile der Gefäße kann man im Idealfall feststellen, ob die Rohstoffe aus lokalen oder weiter entfernten Vorkommen stammen. Bei dem in der keltischen Töpferei häufig verwendeten Grafitton etwa sprechen zahlreiche Argumente für einen böhmischen Ursprung (z. B. Gherdán et al. 2012; Kreiter et al. 2013).

Mithilfe von Geländebegehungen konnten in mehreren Punkten auch unsere Kenntnisse über die späteisenzeitliche Eisenverhüttung und -verarbeitung erweitert werden (Czajlik 2012; Tankó 2014; Czajlik 2014). In Sajópetri fanden sich in einigen Gebäuden große Mengen von Eisenschlacke und Kalkstein, der zur Eisenverhüttung verwendet wurde. Darüber hinaus gibt es zahlreiche Halbfertig- und Fehlprodukte sowie Produktionsabfall, die allesamt auf Schmiedetätigkeiten in der Siedlung hinweisen. Sekundäre Spuren zur Metallgießerei finden sich auch an mehreren Fundorten (z. B. in Polgár das Bruchstück eines Ofenblasebalgs: Szabó et al. 2008), aber ein eisenzeitlicher Guss-Ofen ist bislang nicht aus Ungarn belegt. Nicht zuletzt soll auf die große Menge Fundmaterials und die zunächst gar nicht zu ermittelnde Informationsmasse verwiesen werden, die aus den jüngeren Untersuchungen der Autobahnbauten erschlossen worden sind. Ihre Bedeutung deutet sich bereits in Vorberichten an, aber ihre Aufarbeitung wird noch dauern (z. B. Belényessy/Horváth 2007; Gáti 2009; Gallina/Molnár/Somogyi 2007). Wichtig ist es bspw. Győr-Ménfőcsanak hervorzuheben, wo seit 1991 in mehreren Kampagnen insgesamt 27 Hektar Fläche mit elftausend Befunden dokumentiert worden sind (Ilon 2012a; Ilon 2012b). Aufgrund der laufenden Bearbeitung und den bereits publizierten Berichten (z. B. Tankó 2010a), kann man ersehen, dass auch hier, wie in Sajópetri, die komplexe Analyse

A fentieket összefoglalva kijelenthető, hogy Magyarországon az ezredfordulót követő időszak kelta kutatása jelentős eredményeket mutathat fel. A francia-magyar tudományos együttműködés, valamint a sajópetri és ludasi interdiszciplináris kutatások nagymértékben formálták a La Téne korra vonatkozó ismereteinket. Ugyanakkor a kelták kutatása szükségszerűen nemzetközi, vagyis a közös európai területen történik. A számos külföldi együttműködés és rangos publikáció révén a magyar vaskor kutatás a nemzetközi tudományos hálózat fontos, több tekintetben pedig meghatározó elemévé vált.

einen keltischen Dorfes und eines dazu gehörigen Gräberfeldes erfolgen wird.
Insgesamt lässt sich feststellen, dass die Keltenforschung in Ungarn seit der Jahrtausendwende bedeutende Ergebnisse erzielen konnte. Die französisch-ungarische Kooperation und die interdisziplinären Forschungen in Sajópetri und Ludas haben unsere Kenntnisse über die Latènezeit grundlegend geprägt. Zugleich findet die Erforschung der Kelten zwingend auf einer internationalen, d. h. einer gesamteuropäischen Ebene statt. Durch zahlreiche ausländische Kooperationen und angesehene Publikationen ist die ungarische Eisenzeitforschung ein wichtiger Bestandteil und in vielen Hinsichten ein bestimmendes Element dieses Netzwerkes geworden.

GÁTI Csilla

Sírmezők és földvárak: Pécs, Jakab-hegy és Szajk környékének vaskori lelőhelyei

Bestattungsplätze und Erdwälle: Die eisenzeitlichen Fundplätze in Pécs, Jakab-Berg, und bei Szajk

Pécs, Jakab-hegy: kora vaskori földvár és halomsírmező

A Jakab-hegy a Mecsek-hegység nyugati részén található, mintegy 6 kilométerre Pécs belvárosától. Jelenleg részben természetvédelmi terület, sűrű erdő borítja, ami nagyban megnehezíti a lelőhely kutatását (3/18a. ábra). A hegytetőn látható, néhol 5–10 méter magasságú sáncra már a 19. század végén felfigyeltek a kutatók. Építésének korát ekkor még a rézkor és vaskor időszakára keltezték (Horváth 1878). A sánccal határolt földvár területe meghaladja az 55 hektárt, ugyanakkor a belső megtelepedésről, a területhasználatról mind máig csak minimális ismeretekkel rendelkezünk. Maga a sánc föld és kő felhasználásával készült, paliszáddal a tetején (Maráz 2013, 78).

Az már a korábbi felmérésekből is kiderült, hogy a földvár két részből áll: egy nagyobb kiterjedésű területből a nyugati oldalon, és egy kisebb, akropolisz-szerű, lehatárolt részből a keleti felén (3/18b. ábra). A nyugati oldalon, a sánc előterében található a halomsírmező. 1948-ban kilenc halomsírt tártak itt fel (Török 1950). Leletanyaguk tanúsága szerint a halmokat a vaskor korai időszakában emelték, valamikor a Kr. e. 8–7. században. Az 1. halom anyagai között került elő a híres "preszkíta" bimetál tőr (3/19. ábra) valamint ószerszámok. Az áttört bronz markolatú, vas pengéjű tőr igen ritka típusnak mondható a Kárpát-medencében: jelen tudásunk szerint összesen három darab ismert. Az utóbbi években került elő a harmadik töredék a Jakab-hegyhez kö-

Pécs, Jakab-Berg: Erdwall und Hügelgräberfeld aus der frühen Eisenzeit

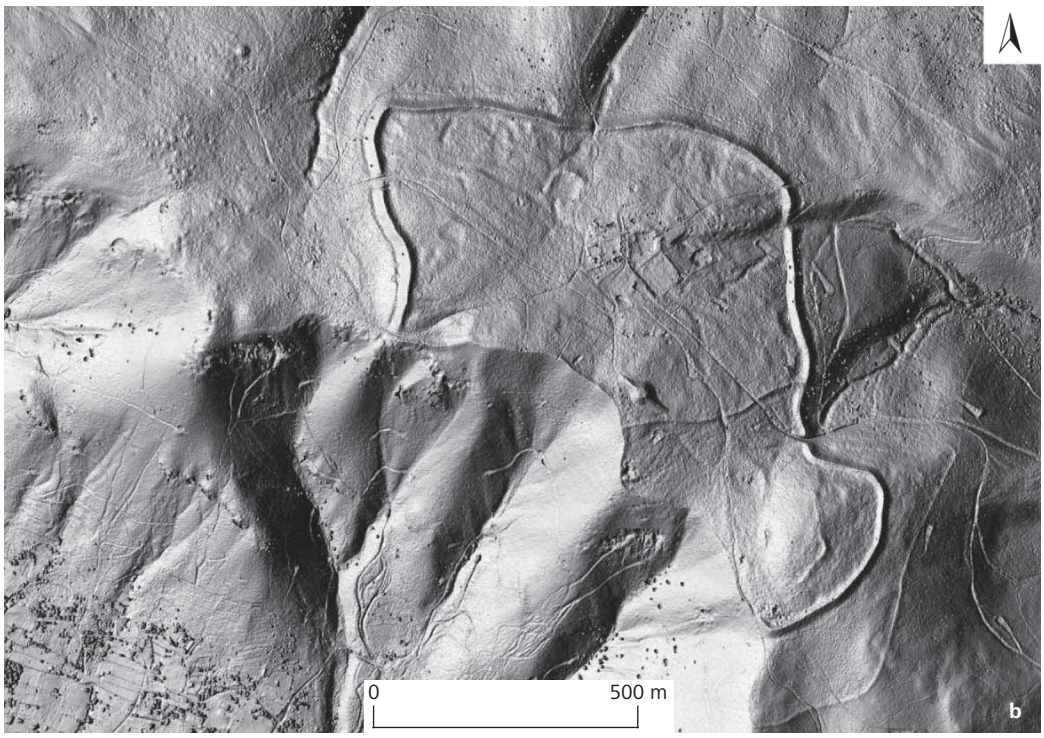
Der Jakab-Berg befindet sich im Westen des Mecsekgebirges, ungefähr 6 Kilometer von der Innenstadt von Pécs entfernt. Momentan steht die Gegend teilweise unter Naturschutz und ist dicht bewaldet, was die Geländearbeit am Fundort in hohem Maße erschwert (Abb. 3/18a). Der noch 5–10 Meter hoch erhaltene Wall auf der Spitze des Bergs fiel bereits den Forschern des ausgehenden 19. Jahrhunderts auf. Damals datierte man die Errichtung noch in die Kupfer- oder Eisenzeit (Horváth 1878). Die mit der Schanze umgebene Befestigung umfasst eine Fläche von 55 Hektar, allerdings ist bis heute kaum etwas über die innere Bebauung und die Nutzung unterschiedlicher Areale bekannt. Der Wall selbst besteht aus Erde und Steinen und besaß auf der Kuppe eine Palisade (Maráz 2013, 78).

Bereits frühere Vermessungen zeigten, dass die Wallanlage aus zwei Teilen besteht: Einem größeren westlichen Gebiet und einem kleineren, einer Akropolis ähnelnden, gesondert abgegrenzten Areal im Osten (Abb. 3/18b). An der Westseite, vor dem Wall, befindet sich ein Hügelgräberfeld. 1948 erschloss man hier neun Gräber (Török 1950). Anhand des Fundmaterials ist davon auszugehen, dass die Hügel in der frühen Eisenzeit entstanden sind, im 8.–7. Jahrhundert v. Chr. Unter den Objekten des ersten Grabes befanden sich ein berühmter „präskythischer" Bimetall-Dolch (Abb. 3/19) sowie Pferdegeschirr. Der Dolch mit Eisenklinge und zerbrochenem Bronzegriff ist ein im Karpaten-

zeli Dencsháza mellől (Szabó/Gáti in press). A Kaukázustól Közép-Európáig széles területen megjelenő bimetál fegyverek egy igen jellegzetes, de kisszámú csoportot alkotnak. Ezeknél a pengerészt az új, értékes fémből, vasból kovácsolták, a markolatrészt pedig legtöbbször bronzból öntötték rá. A formai és technológiai jegyeket tekintve egymáshoz nagyon hasonló tárgyakat a kutatás a kaukázusi eredetre is utaló, a Kabardino-Pjatigorsk kör leleteihez sorolja. Korukat a késő urnamezős; kora hallstatti időszakra, a Kr. e. 9–8. századra keltezi (Metzner-Nebelsick 2002, 1, 370–377).

becken äußerst seltener Fund: Nach aktuellem Wissensstand sind lediglich drei vergleichbare Exemplare bekannt. Das dritte Bruchstück wurde in den vergangenen Jahren bei Dencsháza, unweit des Jakab-Bergs gefunden (Szabó/Gáti in press). Die zwischen dem Kaukasus und Mitteleuropa weit verbreiteten Bimetall-Waffen stellen eine besondere Gruppe dar, die mit nur wenigen Objekten überliefert ist. Die Klingen wurden aus Eisen, dem neuen und entsprechend wertvollen Metall geschmiedet und der Griff aus Bronze gegossen. Gegenstände mit sehr ähnlichen formalen

3/18

*Pécs, Jakab-hegy: Légifelvétel a vaskori földvár ma is látható sáncával **(a)**; Lidarfelmérés képe vaskori földvár sáncával **(b)**.*

*Pécs, Jakab-Berg: Luftaufnahme mit den heute sichbaren Wällen der eisenzeitlichen Anlage **(a)**; LiDAR-Aufnahmen mit den Wällen der eisenzeitlichen Anlage **(b)**.*

Fotó • Foto: Gáti Cs.

3/19

Pécs, Jakab-hegy, 1. halom: Tőr áttört díszű bronz markolattal.

Pécs, Jakab-Berg; Hügelgrab 1: Dolch mit Bronzegriff in Durchbruchstechnik.

Janus Pannonius Múzeum, Pécs

Fotó • Foto: Tímárné Sinkó A.

Arra már korábban is felfigyeltek a kutatók, hogy a baranyai-szlavóniai térségben számottevő ún. 'preszkíta' emlékkel számolhatunk a Kr. e. 9–8. századok folyamán. Míg a kutatás korábban sokáig egy idegen népelem emlékei között tartotta számon ezeket az egyértelműen keleti (pontusi és kaukázusi) jelleget mutató tárgyakat, ma már inkább úgy tűnik, hogy széles körű kereskedelmi kapcsolatokat jeleznek (ld. Metzner-Nebelsick 2002).

A Jakab-hegyen később, a 1970–80-as években több évadon keresztül Maráz Borbála végzett feltárásokat a halomsírok és a földvár területén. Az általa feltárt 32 sír mind hasonló szerkezetet mutatott (3/20. ábra): a halmok közepén egy mélyedésbe vagy kőpakolás alá temették a halott hamvait, majd egy kőkörrel keretezték, végül pedig földhalmot hordtak rá (Maráz 1979). Az előzetes jelentések alapján jellemzően szórthamvas rítussal temették a sírba a halottat, urnás-hamvasztásos temetkezés csupán néhány esetben fordult elő. A leletanyag, a jellegzetes nyomott hasú urnákkal, kétfülű kantharoszokkal, a Dalj kultúra időszakára keltezhető. Fémanyag csak minimálisan került elő; néhány sírból ismerünk ékszereket, lószerszámot, fegyvereket.

Magát a sáncot is (legalábbis részben) ebben az időszakban emelték, amit az is jelez, hogy a halomsírmező a földvárhoz vezető út mentén helyezkedik el. A sánc anyagában előforduló töredékek és a sánc tövében előkerült bronzdepó azonban egy korábbi, késő bronzkori megtelepedésre is utalnak a hegyen (Maráz 1985–1986). A földvár területén több helyen előkerült kelta töredékek és antik pénzérmék pedig azt mutatják, hogy a földvárat a vaskor késői időszakában *oppidum*-ként használhatták (Maráz 2008, 70; Maráz 2013, 84).

und technologischen Merkmalen werden in der Forschung zu den Funden des Kabardino-Pjatigorsk-Kreises gezählt, der ebenfalls auf eine kaukasische Herkunft verweist. Sie datieren in die späte Urnenfelder- und frühe Hallstattzeit, in das 9.–8. Jahrhundert v. Chr. (Metzner-Nebelsick 2002, 1, 370–377).

Bereits der frühen Forschung fiel auf, dass in der Region von Baranya und Slawonien mit zahlreichen „präskythischen" Funden zu rechnen ist, die aus dem 9.–7. Jahrhundert v. Chr. stammen. Dabei ging man davon aus, dass es sich bei den eindeutig östliche Merkmale (pontische und kaukasische) aufweisenden Artefakten um Elemente einer fremden Gruppe handelte. Heute ist man eher der Ansicht, dass sie ein Zeichen weitverzweigter Handelsbeziehungen sind (Metzner-Nebelsick 2002).

In den 1970er und 1980er Jahren leitete Borbála Maráz über mehrere Jahre hinweg Ausgrabungen in dem Gebiet sowohl der Hügelgräber als auch der Wallanlage. Alle 32 Gräber, die sie auf dem Jakab-Berg aufdeckte, wiesen ähnliche Strukturen auf (Abb. 3/20): Der Leichenbrand des Verstorbenen wurde in der Mitte des Hügels, in einer Mulde oder unter einer Steinsetzung beigesetzt, mit einem Ring aus Steinen umrahmt und schließlich mit einem Erdhügel überdeckt (Maráz 1979). Älteren Berichten zufolge, wurde die Asche der Toten in erster Linie in Brandgrubengräbern verstreut bestattet, zu Brandschüttungsbestattungen mit Urnen kam es nur in wenigen Fällen. Das Fundgut, Urnen mit typisch eingedelltem Bauch und zweihenkelige *Kantharoi*, datiert in die Zeit der sogenannten Dalj-Kultur. Fundstücke aus Metall gab es kaum, aus wenigen Gräbern kamen Schmuckstücke, Pferdegeschirr oder Waffen zum Vorschein.

A terület római kori hasznosításáról az utóbbi évekig nem volt tudomásunk. Néhány lelet (érme, kulcstöredék) azonban arra utal, hogy a hegyen még a római kor elején is volt megtelepedés (Bertók/Gáti 2014, 123–125).

A Jakab-hegy kutatásában az elmúlt évek során készített lidarfelmérés (ld. Bevezetés) hozott újabb fordulatot (Bertók/Gáti 2014, 123–137; Gáti/Bertók 2015). A növényzet szűrése utáni, feldolgozott domborzati képen a korábbi ismert jelenségeken túl néhány újat is felfedezhetünk, illetve pontosítani tudtuk a lelőhely topográfiáját (3/18b. ábra). A kapott képen látszik, hogy a sáncnak több építési fázisa is lehetett; a nyugati oldalon jól kivehető a kettőssánc; illetve még további, kisebb sáncok látszanak az ún. "fellegvárban" és előterében is. Magán a nagy sáncon kívül is egy alacsony sánc fut, aminek azonban védelmi funkciója nemigen lehetett, inkább csak kerítő, határoló szerepet tölthetett be. Mindez alátámasztja azt, amit a leletanyagok is mutatnak, vagyis, hogy az őskor folyamán több évszázadon (ezreden?) keresztül is használatban lehetett a földvár.

A lidarképen jól kivehetők a halomsírok is; a kép alapján becsült mennyiségük 150 körül lehet, jól látható csoportokba rendeződve. A felvétel alapján az is jól rekonsruálható, hogy a mai, ismert kapukon kívül valószínűleg nem volt más, korábbi bejárata a földvárnak. Az ismert nyolc kapu közül biztosan „eredetinek" csupán hármat tarthatunk: a keleti és a nyugati oldalakon a kapuszorossal kialakított bejáratokat és az északkeleti oldalon a természetes völgyszorosnál kialakított bejárati részt. A többi kapu inkább újkori (esetleg középkori) átvágás lehet.

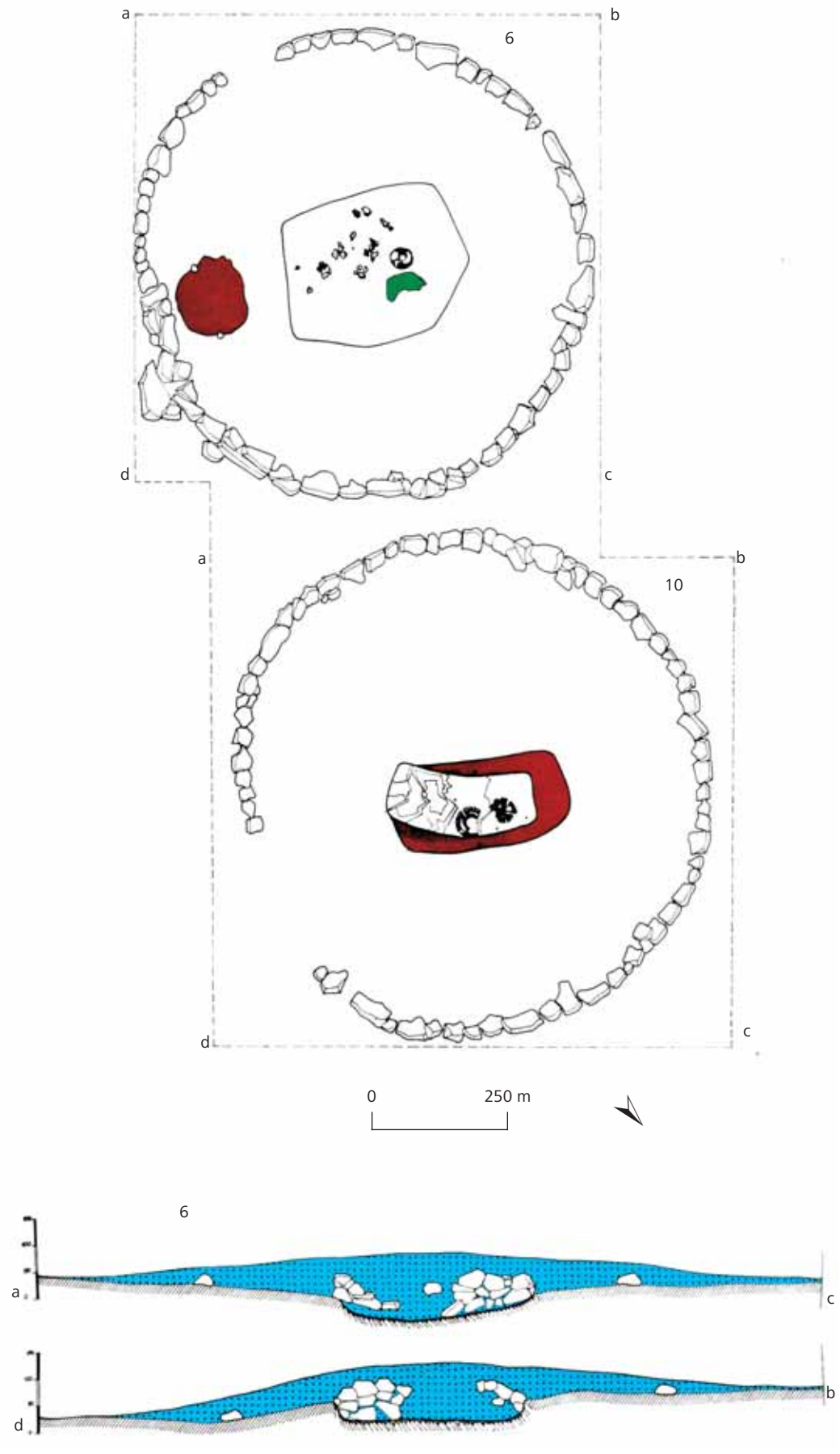
A földvár belső kialakításának ill. használatának kutatását megnehezíti, hogy a talaj a hegyen nagyon savas és többnyire igen vékony réteget képez csak, ezt a területen végzett talajtani vizsgálatok is alátámasztják (Pető/Gáti 2016). A domborzati képen azonban jól kivehető a földvár belsejében több helyen is a teraszos kialakítás, ami az egykori lakóhelyek nyomait őrzi.

Mintegy 2,5 kilométerre, a Jakab-hegy lábánál három (négy?) magában álló, nagyobb méretű halomsír is található. Az egyik, részlegesen megásott halom anyaga kicsit fiatalabbnak tűnik, mint a hegyen található halmoké; gazdagabb-díszesebb formát mutat (Metzner-Nebelsick 2002, 1, 704–705; 2 194–195).

Der Wall wurde (zumindest teilweise) wohl zur gleichen Zeit errichtet. Ein Indiz dafür ist, dass sich das Hügelgräberfeld entlang des zur Wallburg führenden Weges erstreckt. Bruchstücke im Material des Walls und ein am Fuße der Befestigung entdeckter Bronzehort ließen allerdings auch eine frühere Gründung bereits in der späten Bronzezeit vermuten (Maráz 1985–1986). Keltische Fragmente und antike Münzen, die im Gebiet der Anlage gefunden wurden, legen wiederum den Schluss nahe, dass die Befestigung während der späten Eisenzeit womöglich als *Oppidum* genutzt wurde (Maráz 2008, 70; Maráz 2013, 84). Über die Besiedlung der Region in der römischen Kaiserzeit lagen bis vor einigen Jahren keinerlei Informationen vor. Einige Fundstücke (Münzen, Schlüsselfragmente) verweisen aber neuerdings darauf, dass es auf dem Berg zu Beginn der Römerzeit eine Niederlassung gegeben hat (Bertók/Gáti 2014, 123–125).

LiDAR-Messungen (vgl. Einführung) brachten in den letzten Jahren neue Erkenntnisse zum Jakab-Berg (Bertók/Gáti 2014, 123–137; Gáti/Bertók 2015): Auf der gefilterten und bearbeiteten topographischen Abbildung sind neben bereits bekannten Aspekten einige neue Erscheinungen auszumachen (Abb. 3/18b). Zunächst konnte die Topographie des Fundortes insgesamt präzisiert werden. Auf dem Bild ist zu erkennen, dass der Wall wohl in mehreren Bauphasen errichtet wurde: So sieht man im Westen eindeutig eine Doppelschanze bzw. weitere, kleinere Wälle vor und in der sogenannten „Akropolis". Außerhalb des großen Walls verläuft des Weiteren noch ein niedriges Erdwerk, das jedoch kaum eine defensive sondern eher eine abgrenzende Funktion besaß. All das bekräftigt, wie auch das Fundgut, dass die Anlage schon während der Vorgeschichte womöglich über mehrere Jahrhunderte (Jahrtausende?) in Gebrauch war.

Auf den LiDAR-Aufnahmen sind auch die Hügelgräber unschwer auszumachen: Insgesamt handelt es sich um schätzungsweise 150 Stück, die sich auf mehrere gut sichtbare Gruppen verteilen. Schließlich kann anhand des Bildes rekonstruiert werden, dass es – außer den bereits bekannten Toren – keine früheren Eingänge zur Wallanlage gegeben hat. Jedoch kann nur im Falle von drei der acht bestehenden Durchlässe davon ausgegangen werden,

3/20

Pécs, Jakab-hegy:
A 6-os és 10-es halomsír alaprajza, valamint a 6-os halomsír metszetrajza.

Pécs, Jakab-Berg:
Planumszeichnung der Hügelgräber 6 und 10 sowie die Profilzeichnungen zum Hügelgrab 6.

Maráz 1979, Fig. 2.

Szajk: egy telep tanulságai a keltizálódás folyamatáról

A 2005–2008 közti időszakban az autópálya építés során Szajk mellett, a Dunától mintegy 12 és a Drávától 36 kilométer távolságra, egy vaskori település maradványait sikerült feltárni. Maga a lelőhely három, patakvölgyekkel elválasztott löszháton helyezkedik el, a leletanyag mégis azt mutatja, hogy a az egyes részek összefüggnek egymással. Az objektumok, kisebb csoportokban, egymástól jól elkülöníthetően jelennek meg, feltehetően az egykori háztartások nyomát őrizve. Jellemzőek voltak a négyszögletes, földbe mélyített gödörház.

A leletanyag több szempontból is legérdekesebb része abba a horvát és szerb kutatás által szerémségi csoportként meghatározott kultúrkörbe (Kr. e. 6–4 század) illeszkedik, melynek legészakibb kinyúlása a Mecsek hegységig húzódik (Medović 2002; Medović/Hänsel 2006). Ugyanakkor a lelőhelyen szórványosan megtalálható a korábbi Dalj és Bosut kultúrák, valamint a későbbi középső La Tène kor emlékanyaga is. Mindez azt mutatja, hogy (a kerámiaanyag alapján) a szajki lelőhely(ek)en a megtelepedés a Kr. e. 6. és 3. századok között folyamatos volt, azaz régészetileg egyelőre nem tudunk hiátust kimutatni. A telep leletanyaga fontos kronológiai támpontokat nyújt a térség e korszakának történetéhez; ugyanakkor, mivel telepről van szó, nehézkes az előkerült leletanyag pontos értelmezése, kronológiai meghatározása.

Mind a magyar, mind pedig a horvát és szerb kutatás hiányosságát jelzi, hogy az említett szerémségi csoport ill. kultúra anyagát eddig szinte kizárólag csak a temetkezések szolgáltatták, telepekről csupán szórványos, bizonytalan tudomása volt a kutatóknak. Ezért a szajki telep kutatása döntő jelentőségű. A csoport jellegzetességei között asztragalosz övek (3/21. ábra), Certosa fibulák, ívelt hátú kések, lándzsahegyek, üveggyöngy-nyakláncok, szitulák, kauri-csigák, kétfülű edények *(kantharoszok:* 3/22a. ábra) említendők (Medović 2002; Medović/Hänsel 2006).

A telepen található leletek a beremendi és szentlőrinci temetők anyagaival rokoníthatók (Jerem 1968; Jerem 1971; Jerem 1973), s az olvasható ki belőlük, hogy a Kr. e. 6–4. században egy igen vegyes rítusú, jellegzetes anyagi

Szajk: Die Lehren einer Siedlung zum Prozess der Keltisierung

Zwischen 2005 und 2008 wurden während des Baus der Autobahn bei Szajk, 12 Kilometer von der Donau und 36 Kilometer von der Drau entfernt, die Hinterlassenschaften einer eisenzeitlichen Siedlung zutage gefördert. Der Fundort erstreckt sich über drei von Bachtälern durchzogene Lössrücken. Das Fundgut zeigt jedoch, dass diese Fundortareale zusammengehören. Die Befunde erscheinen in kleineren, gut voneinander zu unterscheidenden Gruppen und weisen Spuren einstiger Haushalte auf. Charakteristisch sind viereckige in den Boden eingetiefte Hausgruben.

Die serbisch-kroatische Forschung definierte den Kulturkreis, in den sich der in vielerlei Hinsicht wohl interessanteste Teil des Fundguts einfügt, als Srem-Gruppe (6.-4. Jh. v. Chr.), dessen nördlichste Ausdehnung bis zum Mecsek-Gebirge reicht (Medović 2002; Medović/Hänsel 2006). Gleichzeitig finden sich am Fundort vereinzelt auch Artefakte der Dalj- und der dass sie „authentisch" sind: Einerseits dienten die westlich und östlich befindlichen Durchlässe als Eingänge, andererseits ist der Eingangsbereich auf der nordöstlichen Seite bei einer natürlichen Talenge gelegen. Die übrigen Tore sind wohl eher neuzeitlichen (eventuell mittelalterlichen) Ursprungs.

Die Erforschung der inneren Struktur bzw. der Nutzung der Burganlage wird durch den Umstand erschwert, dass die Erdschicht auf dem Berg geringmächtig und sehr sauer ist, was durch bodenkundliche Untersuchungen bestätigt wurde (Pető/Gáti 2016). Auf der topographischen Karte sind im Inneren der Anlage jedoch an mehreren Stellen terrassenförmige Anordnungen zu erkennen, die Spuren einstiger Wohnareale aufweisen.

Ungefähr zweieinhalb Kilometer entfernt befinden sich am Fuße des Jakab-Berg drei (vielleicht vier?) einzelne, größere Grabhügel. Einer der partiell ausgegrabenen Hügel könnte, dem Fundmaterial nach zu urteilen, aus derselben Zeit wie die Grabhügel auf dem Berg stammen. Allerdings ist er reicher ausgestattet und ausgestaltet (Metzner-Nebelsick 2002, 1, 704–705; 2 194–195).

3/21

Beremend: Astragalosz öv.

Beremend: Astragal-Gürtel.

Janus Pannonius Múzeum, Pécs

Fotó • Foto: Tímárné Sinkó A.

kultúrájú népesség élt itt. Ezekben a temetőkben a szajkihoz nagyon hasonló csészék, kétfülű bögrék (*kantharoszok*) kerültek elő, ami egyértelműen jelzi az időbeli és kulturális kapcsolatot.

Ugyancsak érdekes kérdéseket vet fel a szajki leletanyag a Kárpát-medence latenizálódásának ill. keltizálódásának folyamatáról: amíg a kelet-alpi térségben a Kr. e. 5–4. században jól körülhatárolható a korai La Tène leletanyag (és etnikum?), addig mindmáig tisztázatlan, hogy a történeti forrásokból jól ismert kelta vándorlás és hadjáratok miként tükröződnek a Kr. e. 5–3. századi leletanyagokban.

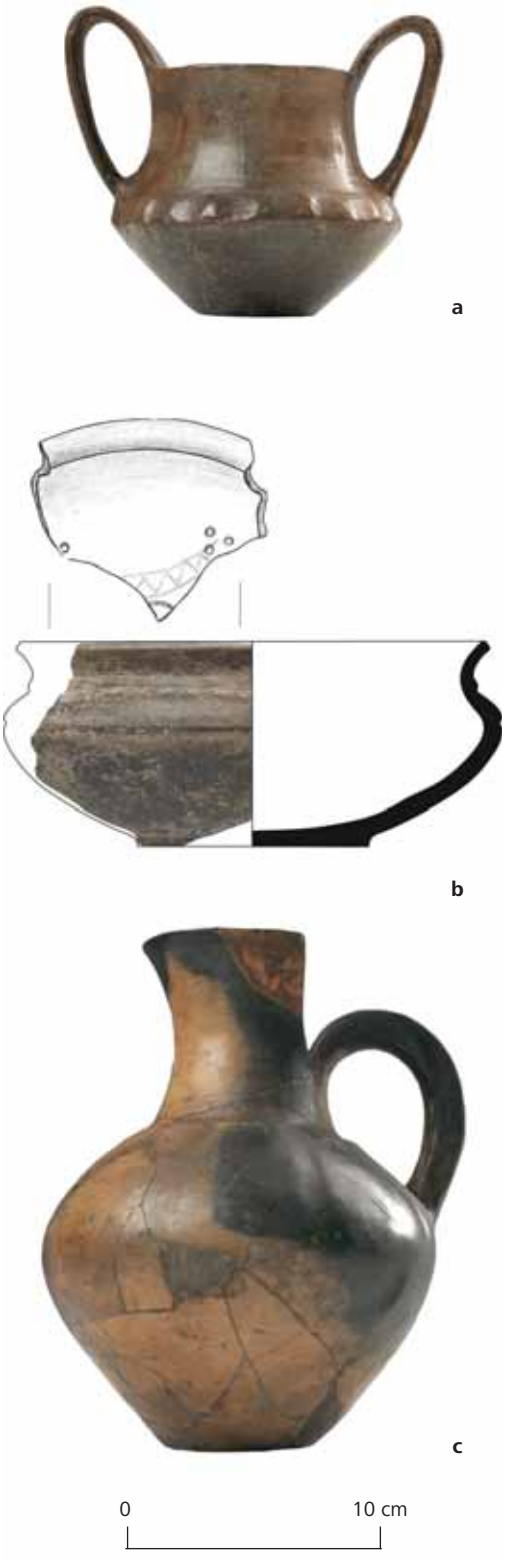
A térség (Baranya, Szlavónia) anyaga azt mutatja, hogy a közép-európai értelemben vett La Tène temetők és telepek nagyobb számban csak a Kr. e. 3. század közepe utáni időszakból, vagyis a középső La Tène korszakból (B2, de inkább C1) származnak. A szajki leletek között ezzel szemben szép számmal fordulnak elő az ausztriai korai La Tène jellegzetes leletanyagai (mint a pecsételt díszű tálak: 3/22b. ábra, korai típusú korongolt tálak, korai típusú szitulák, grafittartalmú edények, stb.), ami felveti azt a kérdést, hogy vajon a lelőhelyen „valódi" kelta népesség élt-e, vagy csupán a velük szoros (kereskedelmi) kapcsolatokat ápoló helyi lakosság, amely fokozatosan átvette az új formákat (Gáti 2014)?

A késő Hallstatt és korai kelta és a középső La Tène időszak határán a kerámiaművességben éles váltás figyelhető meg: a korábbi, hallstatt kori hagyományokkal szakítva megjelennek a jellegzetes, korongolt La Tène urnák, tálak, fazekak, melyek már teljesen meg-

Bosut-Kultur bzw. der späteren Mittellatènezeit. All das (insbesondere die Keramikfunde) zeigt eine kontinuierliche Besiedlung auf dem Gebiet des/der Fundorte(s) bei Szajk zwischen dem 6.–3. Jahrhundert v. Chr. Jedenfalls lässt sich archäologisch gesehen keinen Hiatus feststellen. Die Artefakte der Siedlung geben uns wichtige chronologische Anhaltspunkte zur Geschichte der Region in dieser Zeit, allerdings ist es bei Siedlungen schwer, das zutage geförderte Fundgut genau zu trennen und chronologisch zu definieren.

Von mehreren Seiten wurde kritisch bemerkt, dass die Funde bisher fast ausschließlich aus Bestattungen stammen und dass die Kenntnisse über Siedlungsfunde lediglich sporadisch und ungenau sind, was ein Mangel sowohl der ungarischen, als auch der serbisch-kroatischen Arbeiten sei. Daher ist die Erforschung der Siedlung von Szajk von entscheidender Bedeutung. Charakteristisch für die Gruppe sind Funde wie Astragal-Gürtel (Abb. 3/21), Certosa-Fibeln, Messer mit gebogenem Rücken, Lanzenspitzen, Halsketten aus Glasperlen, Situlen, Kaurischnecken und doppelhenklige Gefäße (*Kantharoi:* Abb. 3/22a; Medović 2002; Medović/Hänsel 2006).

Die Funde der Siedlung sind eng mit den Artefakten der Gräberfelder von Beremend und Szentlőrinc verwandt (Jerem 1968; Jerem 1971; Jerem 1973), und zeugen von einer Bevölkerung mit einer charakteristischen Sachkultur und durchaus gemischten Riten, die zwischen dem 6.–4. Jahrhundert v. Chr. hier lebte. In den genannten Nekropolen entdeckte Trinkschalen und *Kantharoi* sind mit

3/22a–c

Szajk, kerámia edények a kora La Tène korból:
a. *Kantharosz;*
b. *Pecsételt díszű tál;*
c. *Oinochoe korsó.*

Szajk, Keramikgefäße aus der Frühlatènezeit:
a. *Kantharos;*
b. *Schlüssel mit Einglättverzierung;*
c. *Oinochoe-Krug.*

Janus Pannonius Múzeum, Pécs

Fotó • Foto: TÍMÁRNÉ SINKÓ A.

egyeznek a Kárpát-medencében általános középső La Tène kör edényművességére jellemző darabokkal.

A szajki település nemcsak kronológiai és etnikai érdekességekkel szolgál, hanem a Kr. e.

dem Fundmaterial von Szajk eng verwandt, sie zeigen eindeutig enge zeitliche und kulturelle Verbindungen zwischen den Fundorten.

Angesichts des Fundmaterials von Szajk stellt sich auch die Frage nach einer Latènisierung bzw. Keltisierung des Karpatenbeckens. Während im 5.–4. Jahrhundert v. Chr. in der Ostalpenregion das Fundgut (und die Ethnizität?) der frühen Latènezeit gut eingegrenzt werden kann, ist bis heute nicht geklärt, in welchem Maße sich die aus historischen Quellen bekannten keltischen Wanderungen und Streifzüge im Fundstoff des 5.–3. Jahrhunderts v. Chr. im Karpatenbecken manifestieren.

Die in der Region (Komitat Baranya, Slawonien) gefundenen Gegenstände zeigen, dass die im mitteleuropäischen Sinne zur Latènekultur gehörenden Gräberfelder und Siedlungen in größerer Zahl erst nach der Mitte des 3. Jahrhunderts v. Chr. angelegt wurden, also aus der mittleren Latènezeit (Stufe B2, bzw. eher C1) stammen. Unter den Artefakten von Szajk findet sich jedoch allerlei Material, das charakteristisch für die österreichische frühe Latènezeit ist (wie z. B. Teller mit Stempelverzierung: Abb. 3/22b, frühlatènezeitliche scheibengedrehte Teller und Situlen, Graphittonkeramik, etc.), weshalb auch die Frage gestellt werden muss, ob am Fundort eine „echte" keltische Bevölkerung gelebt hat oder lokal ansässige Personengruppen, die enge (Handels-)Beziehungen mit den Kelten pflegten und welche die neuen Formen allmählich übernahmen (Gáti 2014)?

Zur Zeit des Übergangs zwischen später Hallstatt- bzw. frühkeltischer Zeit und Latènezeit ist ein umfassender Wandel in der Keramik zu beobachten: Frühere Traditionen werden aufgegeben und stattdessen erscheinen charakteristische, scheibengedrehte Urnen, Teller und Töpfe, die bereits vollständig mit den Gegenständen der mittleren Latènezeit im Karpatenbecken übereinstimmen.

Die Siedlung von Szajk hat nicht nur chronologische und ethnische Besonderheiten zu bieten, auch das Netz von Kontakten der hier im 6.–4. Jahrhundert v. Chr. ansässigen Bevölkerung war beeindruckend, wie einige ungewöhnliche Gefäßtypen vermuten lassen. Parallelen und Beziehungen zur östlichen Alpenregion werden gut durch die bereits erwähnten Waren der frühen Latènezeit veranschaulicht,

6–4. században itt élők összetett kapcsolatrendszere is figyelemre méltó, amit néhány karakteres edénytípus jelez. A kelet-alpi párhuzamokat, kapcsolatokat jól mutatják a már említett korai La Tène áruk, néhány egyedi típus pedig az észak-balkáni kapcsolatra utal és számolni lehet még a helyi (szlavóniai-baranyai) tradíciókkal is. Ennek az összetett kapcsolatrendszernek a kialakulásában kiemelkedő jelentőséget tulajdoníthatunk a Duna és a Dráva közelségének, amelyek fontos kereskedelmi utak lehettek.

A legtöbb kérdést a levágott kiöntőrészes korsók (*oinochoe)* megjelenése veti fel. Az egyik gödör aljáról került elő 13 *oinochoe* típusú edény töredéke, melyek közül 6 teljesen rekonstruálható volt (3/22c. ábra). Ennek a szerencsének köszönhetően a formát néhány peremtöredék alapján is azonosítani tudtuk más objektumokban is. A forma idegen, eddig ismeretlen balkáni típusnak tekinthető a Kárpát-medencében. Ez a kiöntőcsöves, *oinochoe* forma a Balkánon a vaskor korai szakaszától kezdve egészen az Kr. e. 5–4. századig folyamatosan általános volt. Ugyanakkor a makedón és az albán területektől északra egyelőre csak elszórt, egyértelműen import megjelenését ismerjük (Atenica, Kr. e. 6–5. század: Djuknić/Jovanović 1966; Pećin [LT B]: Jovanović 1985, Fig. 5). Szajk e típus legészakibb előkerülési pontja és többszöri előfordulása a telepen azt mutatja, hogy az itt élők számára szinte mindennapos volt a korsók használata, akár egy-két generáción keresztül is.

A lelőhelyen nagy számban, változatos formában előforduló kétfülű csészék, a már említett kantharoszok helyi (szlavón-szerémségi) hagyományokat mutatnak. Már a korábbi Dalj kultúrában is megjelenik a széles, nagyméretű változata, ami a Kr. e. 6–4. században egy jellegzetes, keskeny, a hason rövid kannelúrákkal díszített formává válik, s ez a szerémségi csoport jellegzetes típusa (Dizdar 2010). A telep folytonosságát mutatja, hogy a kézzel formált darabok mellett a fiatalabb objektumokban már korongon készült példányok is előfordulnak.

Feltételezhetjük, hogy a baranyai térségnek ez a széles kapcsolati ill. kereskedelemi hálózata az említett időszakon túl is is létezett, ami azonban jól körülhatárolható, egyedi elemek híján egyelőre nem bizonyítható. Az uniformizált La Tène áruk a Kr. e. 3. századtól már csak

einige Einzelstücke deuten auf Kontakte mit dem Nordbalkan hin und die regionalen Traditionen (Slawonien, Komitat Baranya) sollten ebenfalls nicht außer Acht gelassen werden. Die Nähe der Drau und der Donau spielten im Ausbau dieses komplexen Netzwerkes eine entscheidende Rolle, da die Flüsse wichtige Handelsrouten waren.

Die meisten Fragen ergeben sich bezüglich des Erscheinens der Kleeblattkannen (*Oinochoen)*. Auf dem Boden einer Grube kamen 13 Bruchstücke von *Oinochoen*-Gefäßen zum Vorschein, von denen sechs vollständig restaurierbar waren (Abb. 3/22c). Glücklichen Umständen ist zu verdanken, dass auch weitere Gefäße anhand markanter Randscherben eindeutig identifiziert werden können. Dabei handelt es sich um einen im Karpatenbecken bisher unbekannten Typ. Diese Form der *Oinochoe* mit Ausgussrohr war ab der frühen Eisenzeit bis zum 5.–4. Jahrhundert v. Chr. auf dem Balkan verbreitet. Nördlich der mazedonischen und albanischen Gebiete begegnet diese Gefäßform allerdings nur vereinzelt in Form importierter Ware (Atenica, 6.–5. Jh. v. Chr.: Djuknić/Jovanović 1966; Pećin [LT B]: Jovanović 1985, Fig. 5). Szajk markiert das nördlichste Vorkommen dieses Typs. Das gehäufte Auftreten in der Siedlung zeigt die fast alltägliche Benutzung sogar über ein bis zwei Generationen hinweg.

Die am Fundort in großer Zahl zutage geförderten, verschiedenförmigen doppelhenkligen Gefäße, die Kantharoi, weisen lokale Traditionen (slawonisch-syrmisch) auf. Die breiten, größeren Varianten kamen bereits früher in der Dalj-Kultur vor, doch bis zum 6.–4. Jahrhundert v. Chr. bekamen sie schmalere Proportionen und kurze Kanneluren am Bauch. Auch diese Ausführung war typisch für die Srem-Gruppe (Dizdar 2010). Ein eindeutiges Indiz für die Kontinuität der Siedlung sind neben handgefertigten Exemplaren solche jüngeren Objekte, die bereits mittels einer Drehscheibe hergestellt wurden.

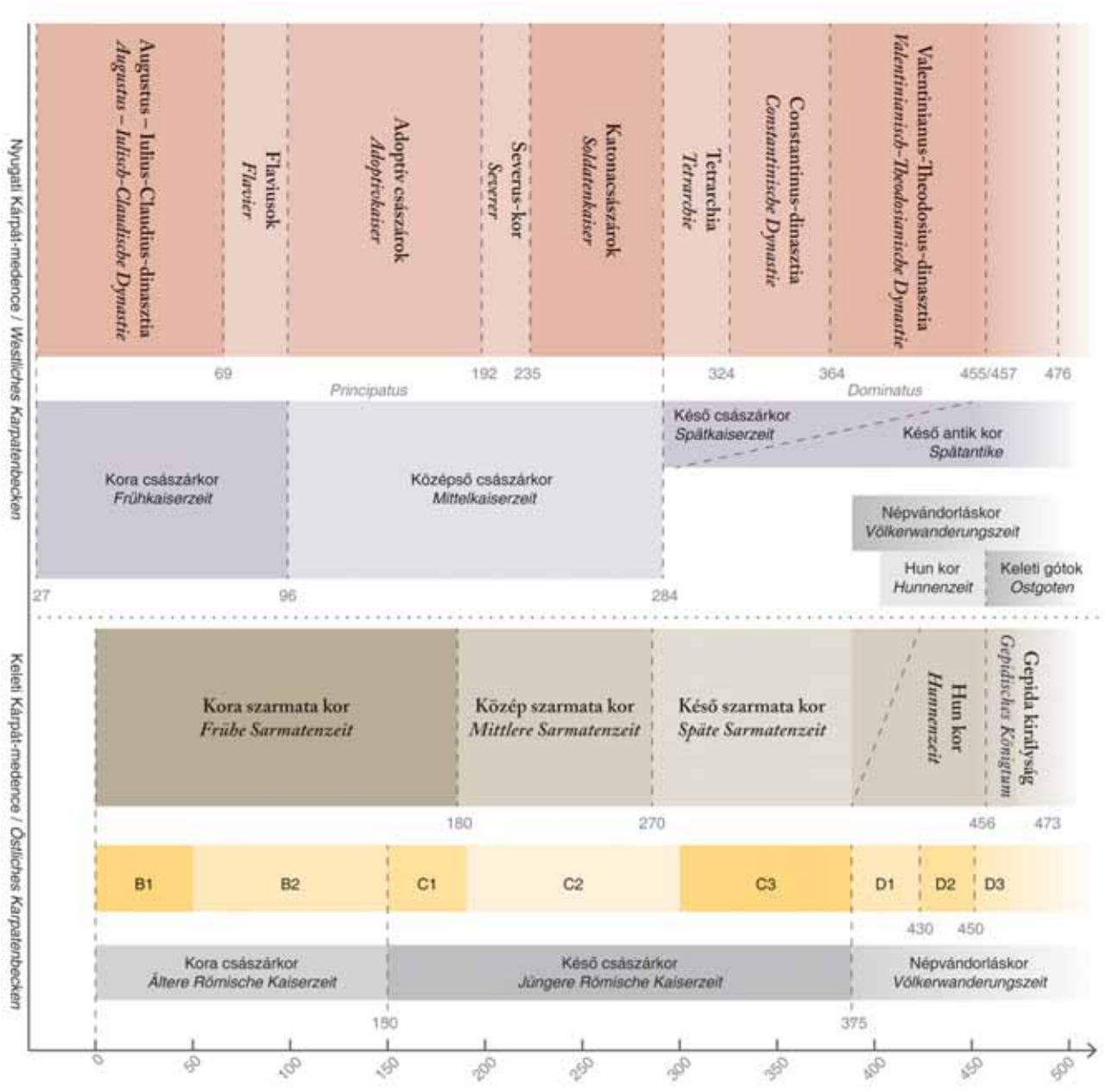
Es kann davon ausgegangen werden, dass das breitgefächerte Netz an Kontakten und Handelsrouten der Region Baranya über den gesamten Zeitraum hinaus existiert hat, was allerdings vorerst nicht zu beweisen ist. Die gleichförmige Ausprägung der Latènekultur

minimálisan mutatnak helyi sajátosságokat. A szajki anyag jól jelzi, hogy a Kr. e. 6–4. században, még mielőtt az antik forrásokban megjelenne a térség, igen jelentős átalakulások zajlottak le az egész Kárpát-medencében, mind kulturális, mind gazdasági és technikai szinten. Bár mai szemmel gyorsnak tűnnek ezek a változások, a Szajkon is megjelenő átmeneti időszak (a késő Hallstatt és kora La Tène kor között) valójában legalább három-négy emberöltőig is eltarthatott.

weist ab dem 3. Jahrhundert v. Chr. kaum mehr regionale Merkmale auf. Das Material von Szajk veranschaulicht bedeutende Veränderungen auf kultureller, wirtschaftlicher und technischer Ebene, die sich im ganzen Karpatenbecken während des 6.–4. Jahrhunderts v. Chr. abgespielt haben, noch bevor die Region in antiken Quellen genannt wurde. Einem modernen Beobachter mag dieser Wandel rapide erscheinen, doch dauerte die Übergangsphase (zwischen später Hallstatt- und früher Latènezeit), die auch in Szajk mitzuverfolgen war, in Wirklichkeit bis zu drei oder vier Generationen.

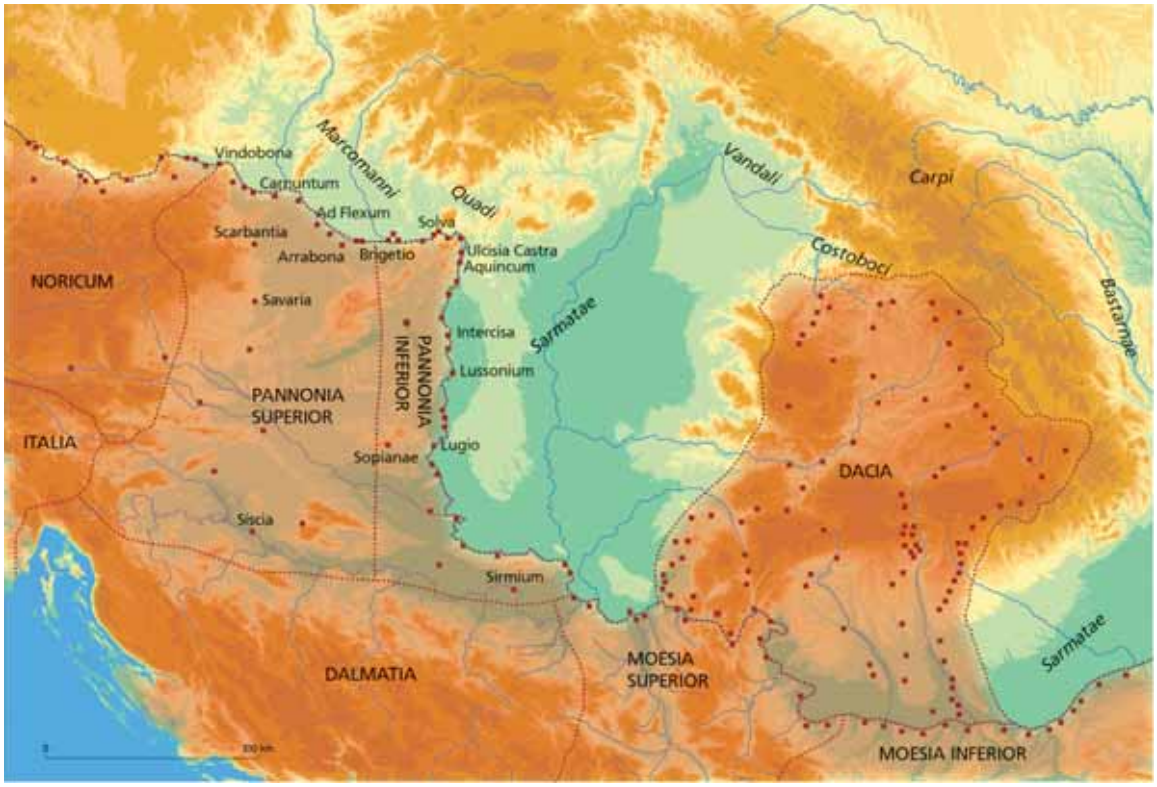
4. fejezet: Császárkor
Rómaiak és barbárok a Dunán innen és túl

4. Kapitel: Kaiserzeit
Römer und Barbaren dies- und jenseits der Donau

4/I

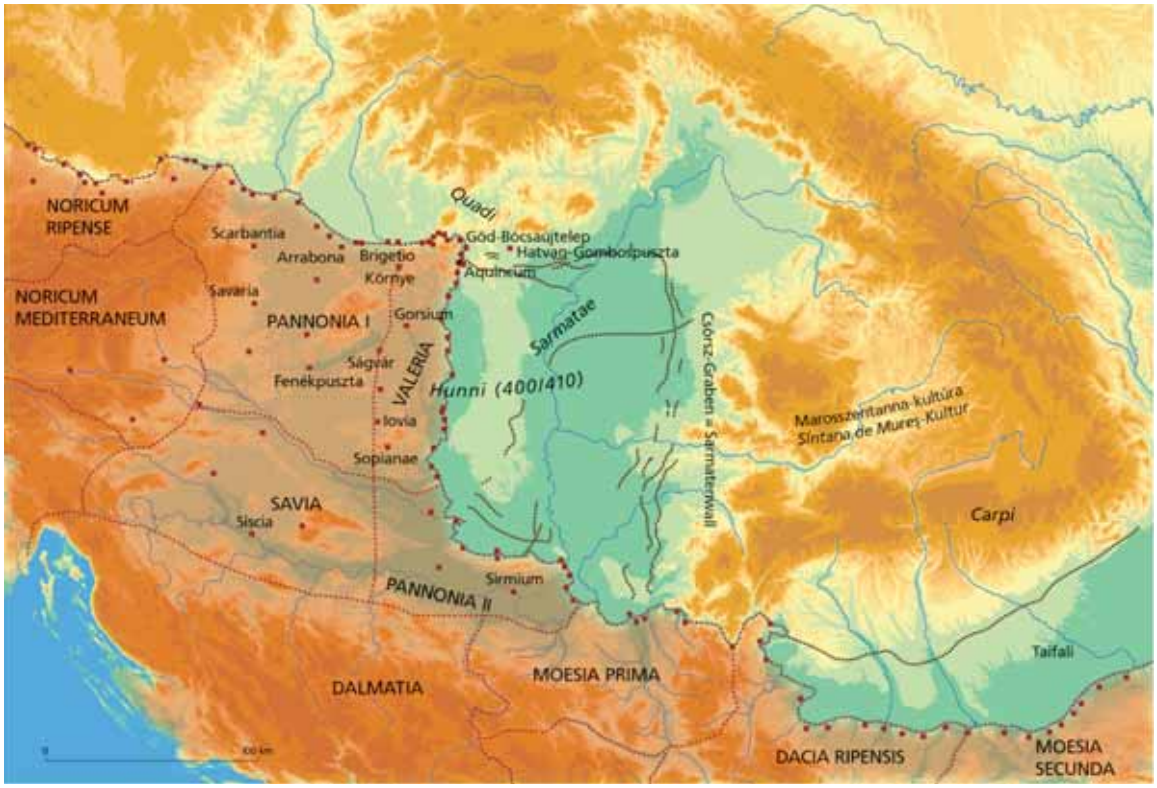
A közép duna menti regió császárkori kronológiája. • *Chronologie der Kaiserzeit im Mitteldonauraum.*
HEINRICH-TAMÁSKA O. (Grafika • *Grafik:* KOLOZSVÁRI K.).

4/II

A Kárpát-medence a Kr. utáni 2. században a szövegben említett lelőhelyek nevével (piros: a Római Birodalom területe). • *Das Karpatenbecken während des 2. Jahrhunderts mit den im Text erwähnten Fundortnamen (rot: Das Gebiet des Römischen Reichs; braun: Wallverläufe).*

Heinrich-Tamáska O. (Grafika • *Grafik* Kolozsvári K.*).*

4/III

A Kárpát-medence a Kr. utáni 4. században a szövegben említett lelőhelyek nevével (piros: a Római Birodalom területe; barna: Sáncvonalak). • *Das Karpatenbecken während des 4. Jahrhunderts mit den im Text erwähnten Fundortnamen (Rot: Das Gebiet des Römischen Reichs; Braun: Wallverläufe).*

Heinrich-Tamáska O. (Grafika • *Grafik:* Kolozsvári K.*).*

Kulcsár Valéria

A császárkori Barbaricum a Magyar Alföldön: etnopolitikai változások a Kárpát-medencében az ezredfordulón

Das kaiserzeitliche Barbaricum in der Ungarischen Tiefebene: Ethnische und politische Veränderungen im Karpatenbecken zur Jahrtausendwende

Az 1. évezred kezdetén, a római császárkor beköszöntével az egész Kárpát-medence etnikai képe radikálisan megváltozott. Előzőleg legalább négy évszázadon át a kelták törzsei népesítették be a Dunántúlt, az Alföldet és Erdély egy részét. Ez utóbbi területen a Kr. e. 2. század környékén a dákok vették át a hatalmat, és a római kor kezdetén Erdély már jó ideje a dákok királyságához tartozott. A Dunántúlon és a magyar Alföldön a kelták jelentették tehát azt a törzslakosságot, amelyet a Kr. u. 1. században új csoportok vetettek a hatalmuk alá, illetve olvasztottak magukba. Megjegyzendő, hogy ebben az időszakban a kelta jelenlét mellett, amelyet a régészeti leletek bizonyítanak, az írott források a Tiszáig bizonyosan, de talán egészen a Dunáig a dákok hatalmi szférájáról tanúskodnak.

Ezzel többé-kevésbé egyidejűleg a Dunántúl római uralom alá került, a Duna-Tisza közére pedig a jazigok törzse költözött be, míg a Kárpát-medence északi részét egy germán törzscsoport – a markomannok és kvádok – szállta meg. A Dunától nyugatra tehát létrejött Pannonia tartomány 157–176; 4/II. ábra): ezzel hosszú évszázadokra egy városi civilizáció, egy jól szervezett állam vetette meg itt a lábát közigazgatással, katonasággal, urbanizációval, kereskedelemmel. Ugyanekkor az Alföldre az iráni nyelvcsaládhoz tartozó, a szkítákéhoz hasonló nyelvet beszélő nomád népcsoport érkezett, amely a hatalmas területen élő szarmata törzsek egyike volt (4/II. ábra).

Zu Beginn der Römischen Kaiserzeit, am Anfang des 1. Jahrtausends, änderte sich die Zusammensetzung der Bevölkerung des Karpatenbeckens radikal. Bislang lebten vier Jahrhunderte lang Kelten in Transdanubien, der Tiefebene und in großen Gebieten Siebenbürgens. Wohl im 2. Jahrhundert v. Chr. riss in letztgenannter Region die als Daker überlieferte Gruppe die Macht an sich: Zu Beginn der Römischen Kaiserzeit gehörte das Gebiet Siebenbürgens bereits seit langer Zeit zum Königreich der Daker. In Transdanubien und der Ungarischen Tiefebene machten wohl keltische Populationen jenes Bevölkerungssubstrat aus, das im 1. Jahrhundert n. Chr. von neu ankommenden Gruppen unterjocht bzw. assimiliert wurde. Vor diesem Hintergrund muss angemerkt werden, dass nur die Kelten archäologisch nachweisbar sind, nicht aber die Daker, die ihren Machteinfluss laut schriftlichen Quellen bis zum Ufer der Theiß oder sogar bis zur Donau ausgebreitet hatten.

Ungefähr zur selben Zeit kam Transdanubien unter römische Herrschaft, das Donau-Theiß-Zwischenstromland wurde von den reiternomadischen Jazygen bevölkert und der Norden des Karpatenbeckens von den germanischen Verbänden der Markomannen und Quaden besetzt. Westlich der Donau wurde alsbald die Provinz Pannonien gegründet (157–176; Abb. 4/II): Damit siedelte sich für Jahrhunderte eine urbane Zivilisation an, ein gut organisierter Staat mit Verwaltung, Militärwesen, Städten

4/1

Az ún. Tryphon-sztélé (Tanais, Rosztov-na-Donu).

Die sog. Tryphon-Stele (Tanais, Rostov-na-Donu).

http://www.warfare.altervista.org/Ancient/Sarmatian-Tryphon_of_Tanais.htm (20.05.2017).

Néhány gondolat a szarmaták őshazájáról és előtörténetéről

A szarmaták régészeti nyomait a Kr. e. 6. századtól tudjuk kimutatni a Dél-Urál környékén található őshazájukban, ahonnan a 4. századtól fokozatosan terjeszkedtek nyugati irányban. Valamikor a Kr. e. 3–2. század folyamán lépték át a Don, majd a Dnyeper vonalát és hódították meg az addig a szkíták birtokában lévő kelet-európai füves pusztákat. Ezzel átvették a szkíták szerepét a Fekete-tenger északi partvidékén virágzó görög gyarmatvárosokkal fenntartott kereskedelmi és időnként katonai kapcsolatokban. A szerepváltásra az ókori történetírók és földrajztudósok közlései mellett a szarmata arisztokrácia sírjaiban fellelhető görög, majd később római luxustárgyak is utalnak. A Kr. e. 1. – Kr. u. 1. évezred fordulója táján a szarmaták az Uráltól egészen a Kárpátok külső vonaláig terjedő területet, vagyis az európai sztyeppe-övezet egészét ellenőrzésük alatt tartották.

E hatalmas terület urai több törzsből álló kiterjedt népi konglomerátumot alkottak, amelyben általában az egyik nép játszott meghatározó szerepet. Az ókori történet- és földrajzírók műveiben leggyakrabban az aorszok, szirákok, roxolánok, alánok szerepelnek és

und Handel. Gleichzeitig wanderte eine weitere reiternomadische Gruppe, die der iranischen Sprachfamilie zugerechnet wird und den Skythen ähnelte, in die Tiefebene ein: Diese Gruppe gehörte zu dem größeren, unter dem antiken Namen „Sarmaten“ zusammengefassten Verbund, der auf einem riesigen Gebiet siedelte (Abb. 4/II).

Einige Gedanken zur Herkunft und Vorgeschichte der Sarmaten

Archäologische Spuren, die den Sarmaten zugeschrieben werden, können frühestens ab dem 6. Jahrhundert v. Chr. in der Gegend des Süd-Urals nachgewiesen werden. Von dort breiteten sie sich ab dem 4. Jahrhundert v. Chr. allmählich gegen Westen aus. Irgendwann während des 3. bis 2. Jahrhunderts v. Chr. überquerten sie zunächst den Don, dann den Dnjepr und eroberten so die osteuropäischen Grassteppen, die bis dahin von Skythen besiedelt waren. Dadurch übernahmen sie auch deren Rolle im Handel mit den blühenden griechischen Kolonien an der Nordküste des Schwarzen Meeres, mit denen sie manchmal auch in militärischer Hinsicht in Verbindung standen. Diesen Rollenwechsel belegen neben Aufzeichnungen antiker Geschichtsschreiber und Geografen griechische und später römische Luxusgegenstände, die in den Gräbern der sarmatischen Elite gefunden wurden. Um die Jahrtausendwende kontrollierten die Sarmaten das Gebiet zwischen Ural und dem äußeren Rand der Karpaten, also das gesamte Steppengebiet Europas.

Die Herrscher dieses riesigen Gebiets erschufen ein umfangreiches Völkerkonglomerat, wobei innerhalb desselben zumeist eines eine Hauptrolle einnahm: In den Werken antiker Geschichtsschreiber und Geografen kommen beispielsweise die Aorsen, Siraken, Roxolanen oder Alanen und – nicht zuletzt – die Jazygen, die am westlichen Rand des gesamten Gebiets lebten und als erste ins Karpatenbecken eingewandert waren, vor. Aufgrund der außerordentlich großen räumlichen und zeitlichen Unterschiede – die Sarmaten bestimmten für über tausend Jahre, bis zur Herrschaft der Hunnen, die Geschichte und das politische Geschehen der osteuropäischen und weiter Teile

– nem utolsó sorban – a törzsterület nyugati szélén élő, a Kárpát-medencébe elsőként bevándorló jazigok. A rendkívül nagy kiterjedésű tér- és időbeli különbségek (a szarmaták több mint ezer éven át határozták meg a kelet-európai és részben az ázsiai sztyeppe történetét, uralmuknak a hunok és az általuk kiváltott nagy népvándorlás vetett véget a 4–5. században) miatt az egyes regionális és kronológiai csoportok közötti különbségek igen jelentősek. Az idők folyamán sokat változott a temetkezési rítus, az anyagi kultúra, miközben a régészeti leletek alapján mindvégig követhetők a szarmata kultúra bizonyos elemei, pl. a halmok emelésének szokása a sírok felett, a fegyverzet összetétele (íj, kard, lándzsa), a lovas harcmodor, ezen belül a nehézlovasság jelenléte, a kultuszok közül a füstölőedények használata stb.

A nehézlovas harcmodor fontos eleme a szarmaták hadi kultúrájának. Az iráni népekre (perzsák, médek, pártusok) általában jellemzőek a páncélos lovagok (4/1. ábra), akiknek a leírások és ábrázolások alapján sok esetben a lovukat is páncél borította. A szakirodalomban visszatérő az a kézenfekvő elképzelés, hogy az iráni népek cataphractariusai terjesztették el ezt a fajta hadviselést a római katonaságnál is. A nehézpáncélos, karddal és hosszú lándzsával jellemezhető lovagi kultúra elemei nagy esélyel innen öröklődtek át a középkorra.

Visszatérően megfigyelhető jelenség, hogy a szomszédos magas civilizációk nagy mértékben befolyásolták a szarmaták kultúráját. Tárgyaikkal gyakran találkozunk a temetkezésekben. Ezek eredete különböző. A letelepedett népek városai, államai részben áldozatai voltak az iráni nomádoknak (hadizsákmány), részben zsoldosként foglalkoztatták őket az egymással vívott háborúkban és belső csatározásokban (fizetség). Ezzel függnek össze a feltehetőleg diplomáciai ajándékok és kereskedelmi cikkek, amelyek lépten-nyomon felbukkannak a sztyeppei sírokban. A maguk módján így színezték a szarmaták művészeti, tárgyi ízlését, befolyásolták harcmodorukat, kézművességüket a perzsák, később a görögök, majd a rómaiak.

Bizonyos periódusokat a felsőbb rétegek hihetetlen gazdagsága jellemez, ilyen pl. a déluráli Kr. e. 5. század (Filippovka, Prohorovka) vagy az Alsó-Don-vidék Kr. u. 1. százada (pl.

der asiatischen Steppen – sind die Differenzen zwischen einzelnen regionalen und chronologischen Gruppen erheblich. Im Verlauf der Zeit haben sich beispielsweise einzelne Aspekte der Bestattungsriten und der Sachkultur stark verändert, während andere Elemente der sarmatischen Kultur durchgehend nachweisbar bleiben, wie z. B. die Sitte, Hügel über Gräbern zu errichten oder die Zusammensetzung der Bewaffnung (Bogen, Schwert, Lanze). Auch das Kriegswesen mit der besonderen Rolle der Reiterei in Form einer schweren Kavallerie, der Gebrauch von Räuchergefäßen bei Kulten u.v.m. blieben kontinuierlich erhalten.

Ein wichtiges Element des sarmatischen Militärwesens war die schwere Kavallerie. Gepanzerte Reiterei (Abb. 4/1) war typisch für die iranischen Völker (z. B. die namentlich überlieferten Perser, Meder und Parther) und aus diversen Beschreibungen und Darstellungen geht hervor, dass sogar die Pferde gepanzert waren. In der Fachliteratur wird immer wieder diskutiert, ob die Kataphrakten der iranischen Völker diese Art der Kriegsführung erst in der römischen Armee verbreitet haben. Die Kulturelemente der schwergepanzerten, mit Schwert und langer Lanze ausgerüsteten Reiter, haben wohl von hier ihren Weg bis ins Mittelalter gefunden.

Ein wiederkehrendes Phänomen ist der bedeutende Einfluss der hochentwickelten benachbarten Zivilisationen auf die Kultur der Sarmaten. In Bestattungen treffen wir oft auf ihre Artefakte, deren Herkunft unterschiedlich erklärt werden kann: Teils fielen Städte und Staaten sesshaft gewordener Völker den Reiternomaden zum Opfer (Beute), teils engagierten solche Reiche Sarmaten als Söldner in Kriegen und inneren Streitigkeiten (Sold). Damit hängen wahrscheinlich auch diplomatische Geschenke und Handelsgüter zusammen, die häufig in den Bestattungen der Steppen auftauchen. So beeinflussten zuerst Perser, später die Griechen und schließlich die Römer auf ihre ganz eigene Weise den künstlerischen und materiellen Geschmack, die Kriegstechnik und das Handwerk der Sarmaten.

Bestimmte Perioden werden durch einen schier unglaublichen Reichtum in den Gräbern der obersten gesellschaftlichen Schichten charakterisiert, im 5. Jahrhundert v. Chr. etwa im südlichen Uralgebiet (z. B. die Gräber von Filip-

Kobjakovo, Novocserkasszk-Hohlacs stb.: Meljukova 1984; Istvánovits/Kulcsár 1998; Istvánovits/Kulcsár 2017; Schiltz 2001; Wamers/Stutziger 2003).

Az első bevándorlók

Mint a sztyeppei nomádok általában, a szarmaták is kitűnő lovasíjászok voltak, és ebben a minőségükben – mint a fentiekben is volt róla szó – gyakran hívták meg őket zsoldoskodni a különböző, belső harcaikat vívó szomszédos országok uralkodói, de „barbár királyok" is. Itt és a továbbiakban a „barbár" szó nem pejoratív értelemben használatos, hanem a Római Birodalom határain kívül élő népeket jelzi, a korabeli írott források szóhasználatához alkalmazkodva. Ez utóbbiak közé tartozott Vannius kvád uralkodó, aki egy több kisebb-nagyobb törzset magába foglaló római kliensállamnak volt a vezetője. Az elbai germán kvádok és markomannok a Kr. e. 1. század végén feltehetőleg a Majna vidékéről költöztek a Morva- és Cseh-medencébe, illetve a mai Alsó-Ausztria területére és Szlovákia délnyugati részére. Idővel lehúzódtak az Ipoly-völgy magyarországi szakaszára, s a Duna bal partja mentén eljutottak egészen a mai Budapest északi határáig. Vannius az ellene fellázadt alárendelt népeit próbálta külső erő segítségével megregu-

powka oder Prohorowka) und im 1. Jahrhundert n. Chr. in der unteren Don-Region (z. B. die Funde von Kobjakowo, Nowotscherkassk-Hohlatsch u. a.: Meljukova 1984; Istvánovits/Kulcsár 1998; Istvánovits/Kulcsár 2017; Schiltz 2001; Wamers/Stutziger 2003).

Die ersten Einwanderer in die Tiefebene

Wie die Steppennomaden allgemein, waren auch die Sarmaten hervorragende berittene Bogenschützen und als solche – wie bereits erwähnt – wurden sie oft als Söldner von Herrschern benachbarter Reiche angeheuert, dabei auch von „Barbarenkönigen". Hier und im Weiteren ist der Begriff „Barbar" nicht mit negativer Konnotation zu verstehen, sondern lediglich als Terminus für die Völker jenseits der Grenzen des Römischen Reiches, also im Sinne des Wortgebrauchs der zeitgenössischen Quellen. Letzterer Gruppe gehörte beispielsweise der quadische Herrscher Vannius an, der Anführer eines römischen Klientelkönigtums war, das mehrere Stammesverbände umfasste. Die zu den Elbgermanen gehörenden Quaden und Markomannen kamen wahrscheinlich am Ende des 1. Jahrhunderts v. Chr. aus der Mainregion ins Böhmische Becken und nach Mähren bzw. in das Gebiet des heutigen Niederös-

4/2

A legkorábbi alföldi szarmata horizont jellegzetes aranyékszerei (Kr. u. 1 sz. vége) különböző lelőhelyekről.

Charakteristischer Goldschmuck des frühesten sarmatischen Horizonts in der Tiefebene (Ende des 1. Jh. n. Chr.) von verschiedenen Fundplätzen.

Jósa András Múzeum, Nyíregyháza, Dobó István Vármúzeum, Eger

Fotó • Foto: Istvánovits E., Kulcsár V.

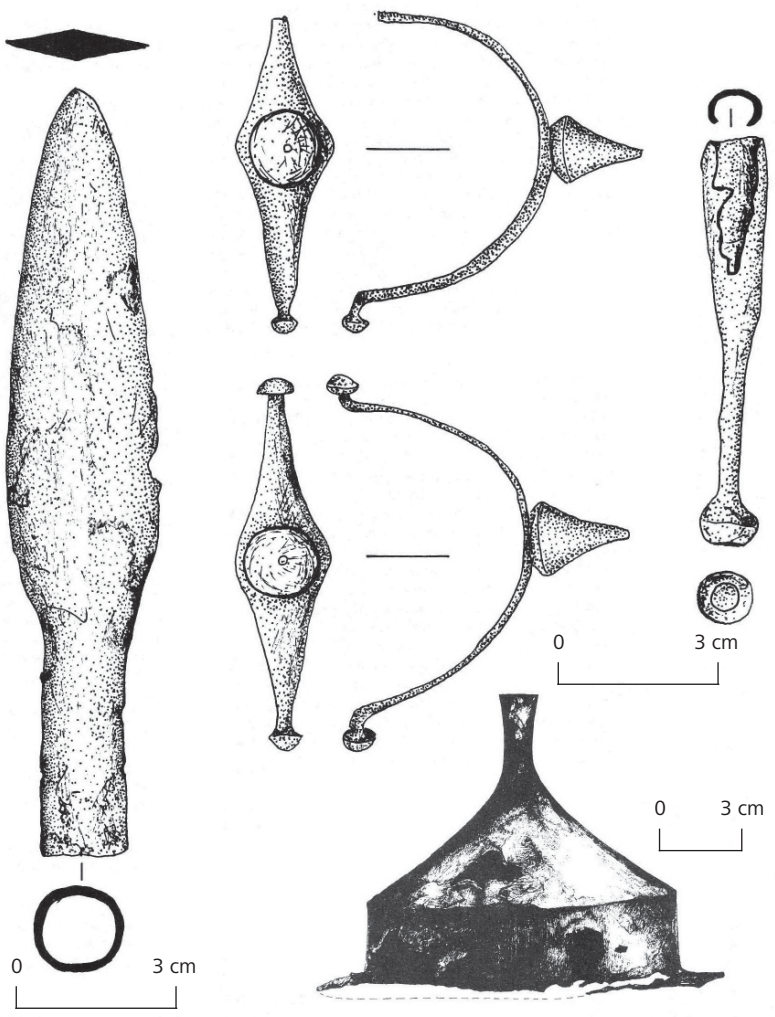
lázni. Tacitustól (*Annales* XII, 29–30) tudjuk, hogy „*Vannius, kit még Drusus Caesar állított a suebusok élére, távozni kényszerült királyságából... Ő maga csak gyalogsággal rendelkezett, lovassága a szarmata jazigokból került ki, így nem mérkőzhetett meg az ellenség sokaságával: ezért úgy határozott, hogy erősségekben védekezik s a háborút elhúzza. De a jazigok, kik az ostromot nem bírták és a közeli síkságon kószáltak, elkerülhetetlenné tették az összecsapást, mivel a lugiusok és a hermundurok ott törtek be*."

Mivel arról is értesülünk a római történetírótól, hogy a kvád király Kr. u. 50-ben megbukott, arra következtethetünk, hogy legkésőbb ebben az évben a jazigoknak már a Kárpát-medencében kellett lenniük. Sajnos azonban – ahogy az gyakran előfordul – a régészeti leletek nem egészen vágnak egybe a történeti források adataival. A Duna-Tisza közén elterjedt első alföldi jazig-szarmata leletek ugyanis legkorábban az 1. század végére keltezhetők, és ami még meglepőbb, nem harcos férfiak sírjai képviselik a leletek legkorábbi rétegét, hanem aranydíszes viseletbe öltöztetett nők és gyermekek temetkezései (pl. Nyíregyháza-Felsősima, Tenk-Homokbány, Füzesabony-Kastély-dűlő: 4/2. ábra; Istvánovits/Kulcsár 2003c).

Kapcsolat a Római Birodalommal és a germán szomszédokkal

Hogyan is alakult a Kárpát-medencei barbárok – szarmaták és germánok – kapcsolata római szomszédjaikkal? Minden bizonnyal feszült volt ez a viszony, történetük során háborús és békés periódusok váltották egymást. A szarmaták és a velük szomszédos és sokszor szövetséges kvádok rendszeresen betörtek a szomszédos Pannoniába. Már az 1. század végén értesülünk komolyabb összecsapásokról, amelyeket a szarmata-germán egyesült csapatok Domitianus császár seregeivel vívtak.

A szarmata jazigok ekkor – mint korábban már szó volt róla – a Duna-Tisza közét népesítették be. A 2. század első évtizedei már komoly változásokat hoztak országuk kiterjedésébe. Ekkor, két egymást követő hadjárat után, 106-ban Traianus beteljesítette a római külpolitika régi célját és legyőzte a dákok erdélyi királysá-

4/3

Kékcse: fegyverleletek egy sírból (Kr. u. 2. sz. vége – 3. sz. eleje).

Kékcse: Waffenfunde aus einem Grab (Ende 2. Jh. – Anfang 3. Jh. n. Chr.).

Jósa András Múzeum, Nyíregyháza

Rajz • Grafik: Istvánovits E.

terreich und in den Südwesten der Slowakei. Mit der Zeit zogen sie weiter bis auf das ungarische Gebiet des Ipoly-Tals. Entlang des linken Donauufers drangen sie schließlich bis zur nördlichen Grenze des heutigen Budapest vor. Vannius versuchte mithilfe äußerer Kräfte die gegen seine Vorherrschaft aufbegehrenden Völker zu reglementieren. Aus Tacitus' Werk (*Annales* XII, 29–30) erfahren wir folgendes: „*Um dieselbe Zeit ward Vannius, den Drusus Cäsar über die Sueben gesetzt hatte, aus seinem Reiche vertrieben... Er selbst besaß an eigener Heeresmacht nur Fußvolk, die Reiterei war von den sarmatischen Jazygen, der Menge der Feinde nicht gewachsen, weshalb er in Castellen sich zu vertheidigen und den Krieg in die Länge zu ziehen beschlossen hatte. Doch die Jazygen eine Belagerung nicht vertragend und die nächsten Gefilde durchschwärmend führten die Nothwendigkeit einer Schlacht herbei, weil der Lygier und Hermundure daselbst eingefallen war*."

Da der römische Geschichtsschreiber uns auch mitteilt, dass der König der Quaden 50 n. Chr.

Herpály

(Hajdú-Bihar megye) • (Komitat Hajdú-Bihar)

Egy szarmata kori díszpajzsdudor ornamentikája

Die Ornamentik eines sarmatenzeitlichen Zierschildbuckels

Szabó Ádám

1849-ben találták, egy szarmata kori halomsíros temető egyik halma alatt, ember- és lócsontok mellett, néhány piros gyöngy és egy amorf aranytárgy társaságában.
Rudascsúcsos (antennás), kombinált vas és bronz alapanyagú pajzsdudor, domború mintákkal díszített aranyozott ezüst lemezzel borítva. A csúcsvég, az alaplemez és a borítólemezek hiányosak. A rudascsúcs borításának alsó és felső részét gyöngysordíszes, ferdén bordázott, lapított gömb alakú elemmel zárták le.
A csúcs oldalfalát és az alj széles, lapos peremét geometrikus mintákkal díszítették, a lefelé szélesedő középmezőkben állatküzdelmi jelenetek láthatók. Az ábrákat mindkét esetben hátoldalról préselték a lemezbe. A pajzsdudor díszítésének fő jelenetei a négy keskeny pánttal osztott mezőkben találhatók. Két lemezen egymással szemben álló oroszlán és vadkan helyezkedik el, fölöttük egy-egy különleges, ragadozómadár-fejű, kígyó- vagy fókatestű, uszonyos és lábas vízi lény – *hippocampus* vagy oroszlánfóka – látható. A másik két lemezen egy-egy nőstény és hím oroszlánt ábrázoltak, fölöttük ún. gryllus: lófejű, lónyakú, szakállas, kakaslábú, kakas-farkas keverék-lény áll, teste jobbra néző férfiarcél. Ettől kissé különböző, kisebb gryllus-ábrák különböző pozíciójú sorozata borítja a pajzsdudor alsó függőleges lemezét.
A pajzsdudor díszítményei egyedülállóak és közvetlen párhuzamaik sincsenek, sem együttesen, sem külön-külön. A motívumok és kidolgozásuk római és talán Fekete-tenger környéki hatást mutatnak, egyúttal germán leletanyagokhoz is kapcsolódnak (Thorsberg, Gommern, D). A herpályi pajzsdudor présmintái – római előképek (állatfrízek, állatküzdelmi jelenetek, gryllusok) átalakításával – talán a Kárpát-medence északi, észak-keleti, germán befolyás alatt álló területén készültek. A tárgy pedig egyedi körülmények között kerülhetett szarmata közegbe.

Méret • Maße: Magasság • Höhe: 149 mm, aljátmérő • unterer Durchmesser: 173 mm.

Keltezés • Datierung: Kr. u. 3. sz. • 3 Jh. n. Chr.

Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, Ltsz. • Inv.-Nr. GSz 38/1854, 9/1855.

Fotó • Foto: Vágó Á.

Irodalom • Literatur: Fettich 1930, 221–262; Istvánovits/Kulcsár 1992; Carnap-Bornheim 1999; Nagy 2007, 15–21.

Im Jahre 1849 wurde, neben Menschen- und Pferdeknochen und zusammen mit einer roten Perle und einem amorphen Gegenstand aus Gold, unter dem Hügel eines sarmatenzeitlichen Hügelgräberfeldes, ein Zierschildbuckel entdeckt.
Es handelt sich um einen Stangen- (bzw. Antennen-) Schildbuckel aus Eisen und Bronze, der mit einem vergoldeten und mit plastischen Mustern verzierten Silberblech überzogen wurde. Die Buckelspitze, die Krempe und die Zierplatten sind nur unvollständig erhalten. Die Spitze wurde oben und unten mit perldrahtverzierten, schräg gerippten, abgeflachten Kugelelementen abgetrennt.
Der Kragen und die flache Krempe wurden mit geometrischen Mustern verziert, in den nach unten breiter werdenden Feldern der Haube hingegen sind Tierkampfszenen zu erkennen. In allen Fällen wurden die Bilder von der Rückseite in das Blech gepresst. Die Hauptszenen auf dem Schildbuckel sind in durch vier schmale Bänder geteilten Feldern auf der Haube zu sehen. Auf zwei Platten wenden sich je eine Löwe und ein Eber einander zu. Über diesen sind eigentümliche, als Hippocampus oder Seelöwen zu identifizierende Wassertiere mit Raubvogelkopf und Schlangen- oder Seehundkörper bzw. mit Flossen oder Beinen abgebildet. Auf den anderen beiden Platten sind je eine Löwin und ein Löwe zu sehen. Über ihnen steht ein Mischwesen, ein Gryllos: Kopf und Hals eines Pferdes, ein Körper bestehend aus einem Männerprofil und die Beine und der Schwanz eines Hahns. Davon etwas abweichende, kleinere Gryllos-Darstellungen in unterschiedlicher Position bedecken den unteren Kragen des Schildbuckels.
Die Ornamentik des Schildbuckels ist einmalig und besitzt keine unmittelbaren Parallelen, weder in ihrer Gesamtheit noch in Details. Die Motive und ihre Ausarbeitung weisen auf römische Impulse und vielleicht auf einen Einfluss aus der Schwarzmeerregion hin, gleichzeitig zeigen sie aber auch Kontakte zu germanischen Entwürfen (z. B. Thorsberg oder Gommern, D). Die Pressverzierungen des Schildbuckels von Herpály entstanden durch die Umformung römischer Vorbilder (Tierfrise, Tierkampfszene, Gryllos) vermutlich in den nord-nordöstlichen germanisch beeinflussten Gebieten des Karpatenbeckens. Das Stück dürfte auf eigentümlichen Wegen in sarmatisches Milieu gelangt sein.

gát, Decebal talán legszervezettebbnek mondható barbár birodalmát, amely – ahogyan fentebb említettük – egészen a Tiszáig ellenőrzése alatt tartotta a Kárpát-medence keleti felét. Erdélyben rövid idő alatt létrejött a római közigazgatás, a Tiszántúlon viszont pillanatnyi hatalmi vákuum képződött. Ezt használták ki a Duna-Tisza közi szarmaták, akik nem sokkal az új hatalmi helyzet kialakulása után kezdtek átszivárogni a Tisza bal partjára.

A régészeti leletek tanúsága szerint mintegy száz évvel később már az egész Alföld szarmata kézre került. A térség etnikai térképét színezi, hogy már az 1. században megjelennek a legkorábbi keleti germán, Przeworsk kultúrához tartozó (a történeti lugi és buri néppel, valamint a vandálokkal azonosított) sírok a Felső-Tisza-vidékén (a mai Északkelet-Magyarország, Északnyugat-Románia, Kárpát-Ukrajna és Délkelet-Szlovákia területe), amelyek ennek a főként Lengyelország területén elterjedt népcsoportnak a dél felé leszivárgó első bevándorlóira utalnak. Csupa hamvasztásos temetkezésről van szó, amelyek – a fegyverekből és hadi felszerelésből ítélve – harcosok végső nyughelyei lehettek (4/3. ábra). A második hullám majd a markomann háborúk után jelenik meg a régióban (Istvánovits/Kulcsár 2003a).

A rómaiakkal fenntartott kapcsolat viszonylag stabilnak mondható egészen a 160-as évek végéig. Ez persze nem jelenti azt, hogy a szarmaták a kvádokkal szövetkezve nem törnek be időnként Pannonia provinciába, és Dacia is rendszeresen ki van téve keleti-délkeleti barbár szomszédai – roxolánok, kosztobókok – támadásainak. 168-ban ennek a viszonylagos békének is véget vet egy szokatlanul masszív bar-

4/4

Üllő 5. lelőhely: Mázas dörzstál (mortarium), Kr. u. 4. század.

Üllő, Fundplatz 5: Glasierte Reibschüssel (Mortarium), 4. Jahrhundert n. Chr.

Kossuth Múzeum, Cegléd

Fotó • Foto: Szászvári L.

gestürzt wurde, können wir daraus folgern, dass die Jazygen spätestens in diesem Jahr bereits im Karpatenbecken anwesend waren. Leider stimmen die archäologischen Funde jedoch – wie so oft – nicht ganz mit den Angaben der historischen Quellen überein: Die ältesten Funde von Jazygen und Sarmaten aus dem Gebiet des Donau-Theiß-Zwischenstromlandes können nämlich frühestens an das Ende des 1. Jahrhunderts datiert werden. Noch verblüffender ist, dass der früheste Fundhorizont keine Krieger, sondern nur Bestattungen von Frauen und Kindern in mit Gold verzierter Kleidung umfasst (z. B. aus Nyíregyháza-Felsősima, Tenk-Homokbány, Füzesabony-Kastély-dűlő: Abb. 4/2; Istvánovits/Kulcsár 2003c).

Kontakte mit dem Römischen Reich und germanischen Nachbarn

Wie war das Verhältnis zwischen den Barbaren des Karpatenbeckens – Sarmaten und Germanen – und ihren römischen Nachbarn? Mit Sicherheit angespannt, so wechselten sich im Laufe der Geschichte kriegerische und friedliche Perioden regelmäßig ab. Die benachbarten Sarmaten und Quaden, die oft als Verbündete agierten, überfielen regelmäßig das angrenzende Pannonien. Bereits gegen Ende des 1. Jahrhunderts kam es zu heftigen Auseinandersetzungen zwischen den verbündeten Truppen von Sarmaten und Germanen und der Armee des Kaisers Domitian.

Zu dieser Zeit kolonisierten – wie erwähnt – die sarmatischen Jazygen das Donau-Theiß-Zwischenstromland. Die ersten Jahrzehnte des 2. Jahrhunderts erbrachten deutliche Veränderungen hinsichtlich des Ausmaßes des von ihnen kontrollierten Gebietes. Im Jahr 106 n. Chr. erreichte Trajan nach zwei aufeinanderfolgenden Feldzügen ein lang gehegtes Ziel römischer Außenpolitik: Er besiegte das siebenbürgische Königreich der Daker, das wohl am besten organisierte Barbarenreich. Dieses hatte unter König Decebalus – wie oben angedeutet – die östliche Hälfte des Karpatenbeckens vollständig bis zum Ufer der Theiß unter Kontrolle gebracht. In Siebenbürgen wurde innerhalb kurzer Zeit eine römische Verwaltung eingeführt, auf dem Gebiet jenseits der Theiß

bár támadás. Legalább egy tucat germán és szarmata törzs koalíciója rohanta le Pannoniát, majd Daciát és Moesiát. Megkezdődött a korszakhatárt jelentő nagy markomann-szarmata háború, amely mintegy két évtizedig folyt több fronton változó sikerrel, és – bár megrázó hatással volt a birodalomra – végül a rómaiak győzelmével végződött. 175-ben Marcus Aurelius igen kemény feltételek mellett kötött békét a szarmatákkal. A többi között az erre vonatkozó forrás elemzése alapján született az a feltételezés, hogy a szarmata és markomann területeket – a római gyakorlatban nem ritka etnikai tisztogatás után – provincializálni akarta (ha volt is ilyen terve, nem sokkal később bekövetkezett halála megakadályozta (ld. Mócsy 1974, 193). Cassius Diótól (LXXI,16) arról értesülünk, hogy *„A császár valójában teljesen ki akarta őket* [a szarmatákat] *irtani. Hogy még akkor is milyen erősek voltak és a rómaiaknak milyen nagy károkat okoztak, már abból is kiderül, hogy százezer foglyot szolgáltattak vissza: ennyit tartottak még mindig fogva, miután közülük már sokakat eladtak, sok meghalt, sokan pedig elmenekültek, és azonnal ki tudtak állítani Marcus számára szövetséges segédcsapatként 8000 lovast. Közülük 5500-at Britanniába küldött a császár*".

Ez utóbbi információ azért különösen érdekes, mert angliai kutatók több nyomát is felfedezték a távoli provinciába küldött szarmatáknak. Ábrázolásaikat, melyeken lándzsás nehézlovas harcosokként jelennek meg, és egyes jellegzetes tárgyaikat Chester és Ribchester környékén sikerült azonosítani. A britanniai szarmaták szellemi kultúrájának hatását vélik felfedezni az Artúr király lovagjainak mondakörében (Makkay 1998; Littleton/Malcor 2000), amelynek egyes motívumai meglepő egyezést mutatnak az oszét Nart eposszal (a Kaukázusban élő oszétok nyelvének őse minden valószínűség szerint a szkíta-szarmata-alán nyelv). Erre a kérdésre határozottabb választ lehet adni az Angliában esetleg majd előkerülő új leletek fényében, annyi mindenesetre valószínűnek tűnik, hogy – mint a fentiekben már említettük – a középkori lovagkultúra magában hordozhatta a szarmata cataphractariusok örökségét. Látszólag ellentmondásosnak tűnik, hogy éppen a nagy háború után bontakozik ki igazán a római-szarmata kereskedelem. A 2. század végétől kezdve áramlik be az alföldentstand jedoch plötzlich ein Machtvakuum. Das nutzten die im Donau-Theiß-Zwischenstromland lebenden Sarmaten, die kurz darauf begannen, auch das andere Ufer der Theiß zu besiedeln.

Archäologische Funde zeigen, dass nach kaum hundert Jahren bereits die ganze Tiefebene in sarmatischer Hand war. Die ethnische Palette der Region wurde bereits im 1. Jahrhundert erweitert, als die frühesten ostgermanischen Gräber der Przeworsk-Kultur (historisch identifiziert mit den Lugii, Buri und Vandalen) in der oberen Theiß-Region erschienen (also auf dem Gebiet des heutigen Nordost-Ungarns, Nordwest-Rumäniens, der Karpatenukraine und der südöstlichen Slowakei), die bislang hauptsächlich auf dem Gebiet Polens verbreitet waren. Dabei handelt es sich ausschließlich um Brandschüttungsgräber, die den mitgegebenen Waffen nach zu urteilen, die Ruhestätten von Kriegern waren (Abb. 4/3). Die zweite Welle erreichte die Region erst nach den Markomannenkriegen (Istvánovits/Kulcsár 2003a).

Bis um 160 n. Chr. war der Kontakt zu Rom relativ stabil. Das bedeutet natürlich nicht, dass die Sarmaten mit ihren Verbündeten, den Quaden, nicht von Zeit zu Zeit nach Pannonien eingefallen wären und auch Dakien war regelmäßig den Angriffen seiner ostsüdöstlichen barbarischen Nachbarn – Roxolanen und Kostoboken – ausgesetzt. Diesen relativen Frieden machte aber ein ungewöhnlich heftiger Barbarenangriff im Jahr 168 n. Chr. zunichte. Eine Koalition aus mindestens einem Dutzend germanischer und sarmatischer Stämmen überrannte erst Pannonien und später auch Dakien und Moesien. Damit begann der große markomannisch(-sarmatische) Krieg, der als Zeitenwende betrachtet wird. Er dauerte über zwei Jahrzehnte an und tobte an mehreren Fronten mit unterschiedlichen Erfolgen. Das Römische Reich wurde zwar erschüttert, doch letzten Endes obsiegte es. Marc Aurel schloss im Jahr 175 n. Chr., zu sehr harten Bedingungen, Frieden mit den Sarmaten. Unter anderem führt die Anaylse einer diesbezüglichen Quelle zu der Annahme, dass er vorhatte, die sarmatischen und markomannischen Gebiete – nach ethnischen Säuberungen, die in der römischen Praxis nicht selten waren – in Provinzen umzuwandeln. Falls es solche Pläne gegeben hat, kam er jedoch aufgrund seines

4/5

Sződliget-Csörög: Emailos fibula (Kr. u. 2. sz. vége – 3. sz. eleje).

Sződliget-Csörög: Fibel mit Emaileinlage (Ende 2. Jh. – Anfang 3. Jh. n. Chr.).

Tragor Ignác Múzeum, Vác

Fotó • Foto: Szászvári L.

di Barbaricumba nagy mennyiségű római kerámia, elsősorban a Rajna-vidéki terra sigillata műhelyekben gyártott luxuskerámia (Gabler/Vaday 1986). Kedveltek a szarmaták asztali készleteiben a mázas (4/4. ábra) és festett edények is, s újabban egyre nagyobb számban kerülnek elő amphorák maradványai a telepeken. Sok római fibulát – köztük a szarmaták körében különösen népszerű, különböző alakú emailos darabokat (4/5. ábra) – találunk a sírokban, valamint egyéb viseleti elemeket, tükröket, toalettszeres ládikákat és számos más behozott tárgyat, amelyeknek egy része közvetlenül Pannoniából és Daciából érkezik, másik része pedig távolabbi tartományokból (Vaday 2003a).

A rómaiakkal bonyolított kereskedelem egyik tárgyi jele a pénz elterjedése. Az még vitatott, hogyan használták a pénzt a szarmaták: csak tezaurálási célból (számos kincsleletet ismerünk az Alföldről, amelyek azt mutatják, hogy tulajdonosaik esetleg hosszú időn keresztül halmozták fel a római érméket) vagy „funkcionálisan", a rómaiakkal és/vagy a belső piacon zajló cserében. Szokássá vált, hogy a halottak mellé helyeztek el érméket a sírban (4/6. ábra) – a sztyeppén ez ismeretlen vagy legalábbis nagyon ritka rítus volt.

Az tehát meglehetősen kézzelfogható, hogy mit kínáltak a római kereskedők a barbároknak, ugyanakkor arra nemigen van adatunk, hogy mit adtak ezért cserébe például a szar-

kurz darauf folgenden Todes nicht mehr dazu (s. Mócsy 1974, 193). Cassius Dio schreibt (LXXI, 16): *„In Wahrheit wollte der Kaiser sie* [die Sarmaten] *gänzlich ausrotten. Wie stark sie selbst dann noch waren und welch großen Schaden sie den Römern verursachten, wird angesichts der Tatsache offensichtlich, dass sie hunderttausend Gefangene freiließen: so viele hatten sie noch in ihrer Gewalt, als viele von ihnen bereits verkauft, tot oder auf der Flucht waren und für Marcus konnten sie sofort eine Auxiliartruppe von 8000 verbündeten Reitern zusammenstellen. Der Kaiser sandte 5500 von ihnen nach Britannien".*

Letztgenannte Information ist deshalb hochinteressant, weil englische Forscher glauben, Spuren dieser in die ferne Provinz entsandten Sarmaten ausmachen zu können. Darstellungen von ihnen als schwere Reitereinheiten mit Lanzen und einige typische Gegenstände wurden in der Gegend um Chester und Ribchester identifiziert. Einige Forscher gehen sogar davon aus, dass womöglich die geistige Kultur der britannischen Sarmaten auf den Sagenkreis von König Artus eingewirkt habe (Makkay 1998; Littleton/Malcor 2000), da einige Motive überraschenderweise mit dem ossetischen Epos der Narten übereinstimmen (die Ursprache der im Kaukasus lebenden Osseten ist allem Anschein nach das Skythisch-Sarmatisch-Alanische). Eine genauere Antwort auf diese Frage könnten nur neue Funde in England geben, auf jeden Fall scheint die Möglichkeit zu bestehen, dass die mittelalterliche Ritterkultur – wie bereits erwähnt – das Erbe der sarmatischen Kataphrakten in sich bewahrte.

Dass der römisch-sarmatische Handel erst nach dem großen Krieg aufblühte, scheint auf den ersten Blick widersprüchlich zu sein. Ab Ende des 2. Jahrhunderts strömten große Mengen römischer Keramik ins Barbaricum der Tiefebene, in erster Linie Luxuskeramik aus den Terra Sigillata-Werkstätten der Rheinregion (Gabler/Vaday 1986). Bei den Sarmaten sind glasierte (Abb. 4/4) und bemalte Gefäße beliebt, in jüngster Zeit kommen aber auch immer mehr Überreste von Amphoren in Lagern zum Vorschein. Wir finden viele römische Fibeln in Gräbern – unter anderem verschiedene Formen der bei Sarmaten besonders beliebten emaillierten Exemplare (Abb. 4/5) – darüber hinaus Kleidungsstücke, Spiegel, kleine Kästchen mit

maták. Feltehetőleg a régészet számára „láthatatlan" dolgokkal kereskedtek, vagyis olyasmit exportáltak a provinciá(k)ba, ami nem hagy a régészet eszközeivel feltárható nyomot – például rabszolgákat, állatokat, különböző terményeket. Ez utóbbira utal a szarmata települések feltárásakor előkerülő hatalmas számú tárolóverem, amelyeket jellegzetes profiljuk miatt méhkas alakúnak neveznek.

Életmódváltás, települések

Ezen a ponton ki kell térnünk egy nagyon fontos társadalomtörténeti problémára, ez pedig a Kárpát-medencébe érkező jazigok (majd az őket követő további szarmata törzsek) életmódváltása. Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy a sztyeppei nomádok életét folytató közösségek az Alföldön viszonylag gyorsan áttértek a letelepedett életmódra és földművelő-állattartó parasztokká, kézművesekké váltak. Nem tudjuk, milyen gyorsan zajlott le ez a folyamat, csak az tűnik biztosnak, hogy a 2. század folyamán már léteztek s egyre sűrűbbé váltak a földet művelő lakosság települései az Alföldön. Azzal kapcsolatban, hogy hogyan is néztek ki ezek a falvak, meglehetősen egyoldalú képpel rendelkezünk. Így van ez annak ellenére, hogy az utóbbi negyed évszázad rengeteg új eredménnyel szolgált a néhol hatalmas felületen folyt, nagyberuházásokat megelőző ásatásoknak köszönhetően. Az 1980-as évek végéig csupán kisebb teleprészletek kerültek felszínre, amelyek összefüggéseit csak nehezen lehetett vizsgálni. Az 1990-es évektől meginduló autópálya-, áruház- stb. építési boom már több tíz hektáros összefüggő telepek feltárását tet-

Toilettgerät und zahlreiche weitere importierte Gegenstände, die teils direkt aus Pannonien und Dakien kommen, teils aus weiter entfernten Provinzen (Vaday 2003a).

Unmittelbares Zeugnis des Handels mit Rom ist die Verbreitung von Geld. Wie die Sarmaten mit Münzgeld umgingen, ist allerdings noch umstritten: Entweder nutzten sie es nur zu Thesaurierungszwecken (so sind uns zahlreiche Hortfunde in der Tiefebene bekannt, die zeigen, dass ihre Besitzer unter Umständen über einen langen Zeitraum hinweg römische Münzen gesammelt haben) oder tatsächlich „funktional", also für den Handel mit Römern und/oder auf dem Binnenmarkt. Auch in Gräbern, deponierte man nun Münzen (Abb. 4/6) – in der Steppe war dieser Brauch unbekannt oder jedenfalls sehr selten.

Wir haben also handfeste Hinweise, was die römischen Händler den Barbaren boten, jedoch wissen wir nicht wirklich, was die Gegengaben der Sarmaten waren. Wahrscheinlich trieben sie mit für die Archäologie „unsichtbaren" Gütern Handel: Waren, die in den Provinzen nicht mit den Werkzeugen der Archäologie nachgewiesen werden können, so z. B. Sklaven, Tiere, Agrarprodukte. Letztere lassen sich durch unzählige – nach ihrem Pofil sog. bienenkorbförmige – Speichergruben indirekt belegen, die in sarmatischen Siedlungen freigelegt wurden.

Änderungen der Lebensweise: Das Siedlungswesen

An dieser Stelle ist ein sehr wichtiges sozialgeschichtliches Problem anzusprechen, und zwar die Änderung der Lebensweise der ins Karpatenbecken ziehenden Jazygen (und anderer nachfolgender sarmatischer Verbände). Es ist auffällig, dass die Gemeinschaften, die das Leben von Steppennomaden führten, nach Einzug in die Tiefebene relativ schnell zu einer sesshaften Lebensweise übergegangen sind und angefangen haben, Land zu bebauen, Tiere zu halten und Handwerk zu verrichten. Wir wissen nicht, wie schnell sich dieser Prozess vollzog, eindeutig scheint lediglich, dass im Verlauf des 2. Jahrhunderts in der Tiefebene bereits Siedlungen von Ackerbauern existierten und deren Zahl stetig zunahm. Wir haben nur ein sehr einseitiges Bild davon, wie

4/6

Sződliget-Csörög: Antoninus Pius (148–149) ezüstérme (RIC III, 175 C) egy sírból.

Sződliget-Csörög: Römische Silbermünze (RIC III, 175 C) von Antoninus Pius (148–149) aus einem Grab.

Tragor Ignác Múzeum, Vác

Fotó • Foto: Szászvári L.

te lehetővé. Világossá vált azonban az, amit a terepbejárások alapján már korábban is sejteni lehetett: a szarmata telepeken talált félig földbe mélyített házak, tároló- és hulladékvermek, műhelyek sokaságában csak alig vagy egyáltalán nem tudunk rendszert felfedezni. Ennek egyik oka az lehet, hogy jelenleg nincs olyan keltezési fogódzó a kezünkben, amelynek segítségével meg tudnánk állapítani, hogy mely objektumok vagy objektumcsoportok léteztek egy időben. Az igen nagy területen elterpeszkedő szarmata falvak (Üllőn például, Budapest repülőterének tőszomszédságában mintegy 40 hektárnyi felületen tártunk fel szarmata telepjelenségeket, és ez az egész településnek csupán töredéke volt: Istvánovits/Kulcsár/Mérai 2009) ugyanis valószínűleg „mozogtak", vagyis ha az épületek tönkrementek, esetleg a közelben művelt föld kimerült, a falu lakói viszonylag kis munkaráfordítással újabb házakat építettek, nem túl nagy távolságra eredeti otthonuktól.

Itt nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a kőben szegény Alföldön a házak nem épültek maradandó anyagból. Félig földbe mélyítettek voltak és – legalábbis az esetek egy részében – a tengelyükben elhelyezkedő cölöplyukak tanúsága szerint ágasfás-szelemenes szerkezetű tetővel rendelkeztek (4/7. ábra). A feltárásokon rendszeresen előkerülő paticsdarabok (águlenyomatos agyagfal maradványa) arról árulkodnak, hogy a felmenő falak sövény-

4/7

Ecser 7. lelőhely: félig földbe mélyített ház ásatáson.

Ecser, Fundplatz 7: Halb in den Boden eingetieftes Haus bei der Ausgrabung.

Fotó • Foto: Kulcsár V.

diese Dörfer wohl ausgesehen haben. Daran haben leider auch die großangelegten, durch Großinvestitionen geförderten und mancherorts auf riesigem Gebiet durchgeführten Ausgrabungen der letzten 25 Jahre nicht viel ändern können, obwohl zahlreiche neue Erkenntnisse gewonnen werden konnten. Bis zu den 1980er Jahren kamen lediglich kleinere Siedlungsabschnitte zum Vorschein, deren Zusammenhänge nur schwer analysiert werden konnten. Dagegen ermöglichte der um 1990 beginnende Bauboom von Autobahnen, Kaufhäusern etc. die Freilegung von vielen Hektar großen zusammenhängenden Flächen. Allerdings bestätigten sich aufgrund von Feldbegehungen bereits früher geäußerte Annahmen: Zwischen den zahlreichen, halb in den Boden eingetieften Häusern, Werkstätten, Speicher- und Abfallgruben, die in den sarmatischen Siedlungen gefunden worden sind, lassen sich kaum oder gar keine Regelmäßigkeiten erkennen. Ein Grund dafür könnte sein, dass momentan kein Datierungsmittel zur Verfügung steht, um bestimmen zu können, welche Befunde gleichzeitig existiert haben. Die sarmatischen Dörfer ertreckten sich über sehr große Gebiete (in Üllő wurden z. B. in unmittelbarer Nachbarschaft des Budapester Flughafens auf einer Fläche von insgesamt 40 Hektar sarmatische Siedlungsbefunde ausgegraben, auch das war lediglich ein Bruchteil der Siedlung: Istvánovits/Kulcsár/Mérai 2009) und sie waren wahrscheinlich „mobil". D. h. wenn Gebäude unbewohnbar wurden, oder Äcker erschöpft waren, bauten die Dorfbewohner mit relativ geringem Arbeitsaufwand neue Unterkünfte unweit ihrer ursprünglichen Behausungen.

An dieser Stelle dürfen wir nicht vergessen, dass die Häuser in der steinarmen Tiefebene nicht aus dauerhaftem Material gebaut wurden. Diese halb in den Erdboden eingetieften Häuser verfügten – in den meisten Fällen – aufgrund der Pfostenlöcher entlang ihrer Achse über Pfettendächer mit Stützpfosten (Abb. 4/7). Hüttenlehmbrocken (Fragmente von Lehm mit Weidenabdrücken) werden regelmäßig bei Ausgrabungen gefunden und lassen darauf schließen, dass die Wände aus Ästen gebaut und mit Lehm verdichtet wurden. Einige Häuser verfügten über einen Ofen oder eine Feuerstelle, aber in den meisten Fällen wurden keine explizit zum Backen, Kochen oder Hei-

ből készültek, amelyet agyaggal tapasztottak be. Némelyik házhoz kemence vagy tűzhely kapcsolódott, de a legtöbb helyen nem találtak sütő-főző-fűtő alkalmatosságot. Az épületek formája és mérete különböző (az egyik feltárt telepen pl. a legkisebb: 2,5 x 2 m, a legnagyobb: 7,5 x 4,5 m), a legtöbb téglalap alapú, de akad közöttük a négyzethez közelítő is. Valószínűleg léteztek földfelszíni épületek is, de ezeknek a nyomát csak nagyon ritkán sikerül kimutatni az ásatásokon. Ugyancsak ritkán sikerül házsorokat megfigyelniük a feltáróknak, de az épületek elhelyezkedéséből annyi néha megállapítható, hogy kisebb – 2–3 épületből álló – csoportokat alkottak, amelyek meglehetősen lazán helyezkedtek el, egymástól viszonylag távol. A köztük lévő felületet változó sűrűséggel gödrök töltötték ki, melyek jelentős része az előbb említett ún. méhkas alakot követte. Az általános vélekedés szerint termény tárolására szolgáltak, majd amikor erre alkalmatlanná váltak (pl. elférgesedtek), másodlagosan szemetes vermeknek használták őket (Vörös 1998; Vaday 2003b). Ezek a vermek jelentik a leggyakoribb telepobjektum típust, egyben jelezve, hogy ha ekkora igény jelentkezett a tárolásra, akkor itt intenzív mezőgazdasági tevékenység folyhatott.

A földművelésre utaló leletek mellett az állattartás számos nyoma is fellelhető. Az oszteológiai anyagból az olvasható ki, hogy a legnagyobb számban szarvasmarha mutatható ki, amelyet létszámban a kiskérődzők (juhok és kecskék) követtek, de viszonylag sok lovat és disznót is tartottak (Istvánovits/Kulcsár 2015).

Az évek során egyre több adatunk gyűlik össze a szarmata településeken folyt kézműves-ipari tevékenységről. Került elő bronzöntő műhely, vannak vasművességre utaló nyomok, és több lelőhelyen edényégető kemencét is találtak, sőt, a már említett üllői ásatáson egy fazekastelepet sikerült feltárnunk (Istvánovits/Kulcsár/Mérai 2009) csaknem 50 kemencével, agyagnyerő és selejttároló gödrökkel (4/8. ábra). Nincs kézzel fogható nyoma, de nagy valószínűséggel értettek az üveg előállításához is, legalábbis erre utalnak a sírokban igen nagy számban előkerülő színes gyöngyök (4/9. ábra), amelyekkel a nyakat, karokat és a ruhájukat, lábbelijüket díszítették a szarmata nők (ld. Gulyás Gy. cikkét ebben a kötetben, 4/12. ábra).

4/8

Üllő 5. lelőhely: edényégető kemence (Kr. u. 3–4. sz.).

Üllő, Fundplatz 5: Keramikofen (3.–4. Jh. n. Chr.).

Fotó • Foto: KULCSÁR V.

zen hergerichtete Plätze gefunden. Form und Maße der Häuser variieren (das kleinste Haus betrug 2,5 x 2m, das größte 7,5 x 4,5m). Die meisten Gebäude waren rechteckig, aber einige hatten fast quadratische Grundrisse. Wahrscheinlich gab es auch ebenerdige Gebäude, allerdings konnten nur sehr selten Spuren solcher Häuser bei Ausgrabungen nachgewiesen werden. Auch Häuserreihen können die Ausgräber nur selten ausmachen, aber anhand der Lage der Gebäude kann manchmal festgestellt werden, dass es sich um kleinere Gruppen von 2–3 Häusern handelt, die sehr verstreut und relativ weit entfernt voneinander standen. Die Fläche zwischen ihnen wurde unterschiedlich intensiv mit Gruben bestückt, deren Großteil die bereits erwähnte Bienenkorbform hatte. Die allgemein anerkannte Interpretation ist, dass sie zur Lagerung von Getreide und Früchten benutzt wurden. Sobald sie für diese Aufgabe nicht mehr geeignet waren (z. B. durch Parasitenbefall), wurden sie zu Abfallgruben umfunktioniert (Vörös 1998; Vaday 2003b). Gruben sind die häufigsten Siedlungsbefunde, was gleichzeitig bedeutet, dass – bei einem so großen Bedarf von Lagerungsmöglichkeiten – eine intensive Landwirtschaft betrieben wurde. Neben Funden, die ackerbauliche Tätigkeiten andeuten, wurden zahlreiche Spuren von Tierhaltung gefunden. Anhand des osteologischen Materials handelte es sich hauptsächlich um Rinder, gefolgt von Kleinwiederkäuern (Schafen und Ziegen), aber auch Pferde und Schweine waren geläufig (Istvánovits/Kulcsár 2015).

Im Laufe der Jahre konnten mehr Hinweise zu handwerklichen Tätigkeiten in sarmatischen Siedlungen gewonnen werden. So kamen

Visszatérve a római-barbár kereskedelem kérdésére, nagyon valószínű, hogy az Alföld szarmatái mezőgazdasági árukat exportálhattak a Birodalomba, elsősorban a rosszabb élelemtermelő adottságokkal, de annál jelentősebb, ellátásra szoruló katonasággal rendelkező szomszédos Daciába és Pannoniába.

Hitvilág, temetkezési szokások

Az itt élő népesség vallási elképzeléseit illetően az írott források csak igen szegényes adatokkal látnak el bennünket, amelyek főképpen a szarmaták sztyeppei elődeire, a szkítákra (hitvilágukról Hérodotosz IV. könyve részletesen tudósít) vonatkozó információkon alapulnak. Némi segítséget jelent a már említett kaukázusi Nart eposz. Anélkül, hogy a részletekbe itt belemennék, talán annyi mondható el, hogy létezett náluk a tűz- és kardkultusz, valamint hogy vallásosan tisztelték őseiket. A halott- vagy őskultusz legbeszédesebb nyomai a temetési komplexumok területein találhatók meg. Általánosan elterjedt szokás volt ugyanis a sírok árokkal való kerítése. Az árkok legnagyobb része egyik oldalán nyitott, a „bejárat" következetesen a halott feje felől van, vagyis a déli vagy ahhoz közeli oldalon

sowohl eine Bronzegießerwerkstatt zum Vorschein als auch Spuren von Eisenbearbeitung. An mehreren Fundorten fand man Töpferöfen und am bereits erwähnten Fundplatz von Üllő konnte sogar eine ganze Töpfersiedlung (Abb. 4/8), mit fast 50 Öfen, Lehm- und Abfallgruben, aufgedeckt werden (Istvánovits/Kulcsár/Mérai 2009). Es gibt dazu keine unmittelbaren Belege, aber auch Glasproduktion muss angenommen werden, dies legen zumindest die in den Gräbern in großer Anzahl zum Vorschein gekommenen bunten Glasperlen nahe (Abb. 4/9). Sie haben Kragen, Handsaum und Schuhwerk der sarmatischen Frauen geschmückt (Abb. 4/12, siehe auch Beitrag Gulyás in diesem Band).

Zurück zur ursprünglichen Frage hinsichtlich des Handels zwischen Rom und den Barbaren: Höchstwahrscheinlich haben die Sarmaten landwirtschaftliche Produkte ins Reich exportiert, in erster Linie in die benachbarten Provinzen Dakien und Pannonien, die schlechtere Bedingungen hinsichtlich der Lebensmittelproduktion hatten, aber bedeutende Heere versorgen mussten.

4/9

Sződliget-Csörög: gyöngysorok (Kr. u. 2–3. sz.).

Sződliget-Csörög: Perlenketten (2.–3. Jh. n. Chr.).

Tragor Ignác Múzeum, Vác

Fotó • Foto: Szászvári L.

4/10

Nyíregyháza-Nagy-lapos: Körárkos temetkezések légifotón.

Nyíregyháza-Nagy-lapos: Gräber mit Kreisgräben auf einer Luftaufnahme.

Fotó • Foto: BALÁZS A.

(4/10. ábra). Az árkokban rendszeresen találunk összetört edényeket, megégett állatcsontokat, főként lókoponyákat, amelyek a halottra való megemlékezés nyomainak, egy halotti tor maradványainak tekinthetők. Valószínűleg csak ezt követően emeltek a sírok fölé halmokat, amelyek közül – az intenzív mezőgazdasági tevékenység miatt – nem sok maradt meg (Istvánovits/Kulcsár 2003b). A sírokban rendszeresen bukkanunk a mágia gyakorlására utaló nyomokra, amilyen például a tárgyak szándékos rongálása. A legjellegzetesebb, ősi sztyeppei szokás a tükörtörés, de több esetben találtak épnek tűnő, de valójában eltört kardokat is a temetkezésekben. Ugyancsak mágikus cselekedetnek tekinthető a védő-óvó amulettek elhelyezése a halottak mellett.

A településfeltárások során az ásatóknak több olyan jelenséget sikerült megfigyelniük, amelyek valószínűleg a szarmaták hitvilágával hozhatók összefüggésbe. Ide tartoznak pl. azok a tároló vagy hulladékvermek, amelyek betöltésében szabálytalan helyzetben fekvő emberi vázak kerülnek elő, néha állati tetemek (főként kutyák) társaságában. Sokszor találnak magukban eltemetett állatokat is (egy dunakeszi lelőhelyen pl. nyolc kutyacsontváz több rétegben feküdt egymáson). Ilyenkor nehéz eldönteni, hogy rituális cselekedet nyomát fedeztük-e fel, vagy valamilyen betegségben el-

Glaubenswelt und Bestattungsbräuche

Über die religiösen Vorstellungen der zeitgenössischen Bevölkerung geben die schriftlichen Quellen nur sehr wenig Informationen preis, meist beziehen sich diese auf die Vorfahren der Sarmaten in den östlichen Steppengebieten, auf die Skythen (über deren Glaubenswelt schreibt Herodot in seinem IV. Buch ausführlich). Das bereits erwähnte kaukasische Epos der Narten gibt ein wenig Aufschluss. Ohne ins Detail gehen zu können, existierten ein Feuer- und ein Schwertkult und Ahnen wurden religiös verehrt. Aussagekräftige Hinweise zu Toten- und Ahnenkulten sind im Bereich des Bestattungswesens zu finden. Allgemein verbreitet war die Sitte, Gräber mit Kreisgräben abzugrenzen. Die meisten Gräben waren zu einer Seite hin geöffnet, dieser „Eingang" befand sich stets am Kopfende des Grabes, also in südlicher oder ungefähr südlicher Richtung (Abb. 4/10). In den Gräben wurden regelmäßig zerbrochene Gefäße und angebrannte Tierknochen, hauptsächlich Schädel, gefunden, die als Spuren des Gedenkens an den Verstorbenen, als Überreste eines Totenmahls angesehen werden können. Wahrscheinlich errichtete man erst danach Hügel über den Gräbern, von denen allerdings aufgrund der intensiven landwirtschaftlichen Tätigkeit nur wenige erhalten geblieben sind (Istvánovits/Kulcsár 2003b). In den Grabgruben stoßen wir regelmäßig auf Spuren praktizierter Kulthandlungen, beispielsweise die absichtliche Beschädigung von Gegenständen. Am typischsten ist der deutlich ältere und insbesondere in der Steppe ausgeführte Brauch des Zerbrechens von Spiegeln, aber in mehreren Fällen wurden auch Schwerter gefunden, die zunächst unversehrt scheinen, in Wirklichkeit jedoch zerbrochen worden waren. Auch das Platzieren von schützenden oder bewahrenden Amuletten neben Verstorbenen ist als magische Tätigkeit anzusehen.

Des Weiteren fielen bei Ausgrabungen von Siedlungen diverse Phänomene auf, die mit großer Wahrscheinlichkeit mit der Glaubenswelt der Sarmaten in Verbindung gebracht werden können. Dazu gehören z. B. Speicher- oder Abfallgruben, in denen menschliche Skelette in untypischer Position zum Vorschein

4/11

A Csörsz-árok rekonstrukciója Debrecen környékéről.

Die Rekonstruktion des Csörsz-Grabens in der Nähe von Debrecen.

Fotó • Foto: István Ovits E.

hullott állatok temetőjéről van-e szó. Mindazonáltal a telepjelenségekben talált emberi és állati maradványokat sok esetben áldozati szertartásokkal magyarázzák.

Az alföldi szarmata Barbaricum a késő császárkorban

E rövid hitvilággal kapcsolatos kitérő után térjünk vissza az alföldi szarmaták történetére. A római-szarmata viszonyt tehát békés-háborús időszakok váltakozása jellemezte. A markomann háborúk utáni évtizedekben viszonylagos béke uralkodott, amely a 230-as évekre mind törékenyebbé vált, főként az észak-déli irányú germán vándorlás miatt, amelynek következtében a 3. századra a Lengyelország területéről kiinduló gót népcsoportok már elérték a Fekete-tenger északi partvidékét, megmozdítva a régió törzseit, amelyeknek egy része megpróbált behatolni a Kárpát-medencébe. Az intenzíven támadott Daciát a rómaiak 271-ben kénytelenek voltak feladni. Már ezt megelőzően, 258–260-ban olyan masszív egyesült szarmata-kvád támadás érte Pannoniát, amely pusztításait tekintve nem maradt el a markomann háborús károktól.

A 4. századtól kezdve megfigyelhető a régészeti lelőhelyeinken, hogy az alföldi Barbaricumban ugrásszerűen megnőtt a népesség, ami valószínűleg annak az eredménye, hogy újabb és újabb bevándorló tömegek érkeztek keletről. A szarmata-római viszonyban egyre nö-

kommen, manchmal in Gesellschaft von Tierskeletten (meist Hunden). Oft werden auch einzeln begrabene Tiere gefunden (an einem Fundort in Dunakeszi z. B. wurden acht Hundeskelette in mehreren Schichten übereinander gefunden). In so einem Fall fällt es schwer zu entscheiden, ob wir Spuren ritueller Handlungen gefunden haben, oder ob es sich um einen Tierfriedhof für an Seuchen verendete Tiere handelt. Trotz solcher Bedenken werden menschliche und tierische Überreste, die zwischen Siedlungsbefunden gefunden wurden, in den meisten Fällen mit Opferritualen erklärt.

Das sarmatische Barbaricum der späten Kaiserzeit in der Ungarischen Tiefebene

Nach diesem kurzen Abstecher in die Glaubenswelt wenden wir uns wieder der Geschichte der Sarmaten in der Tiefebene zu. Charakteristisch für das römisch-sarmatische Verhältnis waren abwechselnd friedliche und kriegerische Zeitabschnitte. In den Jahrzehnten nach den Markomannenkriegen herrschte ein relativer Frieden, der jedoch gegen 230 n. Chr. immer brüchiger wurde, in erster Linie aufgrund der germanischen Bewegungen nach Süden, die zur Folge hatten, dass die aus dem heutigen Polen aufbrechenden gotischen Gruppen bis zum 3. Jahrhundert bereits die nördliche Küstenregion des Schwarzen Meers erreichten. Dadurch gerieten die dort ansässigen Bevölkerungsverbände in Bewegung, von denen einige wiederum versuchten, ins Karpatenbecken einzudringen. 271 n. Chr. waren die Römer gezwungen, das heftig umkämpfte Dakien aufzugeben. Bereits davor, in den Jahren 258–260 n. Chr. wurde Pannonien von einer massiven Offensive der verbündeten Sarmaten und Quaden erschüttert, deren verursachte Schäden den Markomannenkriegen in Nichts nachstanden.

Ab dem 4. Jahrhundert ist im Barbaricum der Tiefebene ein sprunghafter Anstieg der Bevölkerungsdichte archäologisch nachweisbar, wahrscheinlich das Ergebnis immer neuerer Einwandererwellen aus dem Osten. Ein Indiz für die stetig steigende Spannung im römisch-sarmatischen Verhältnis sind die Schriftquellen aus der Zeit der Tetrarchie, die sieben großan-

vekvő feszültségre utal, hogy a tetrachia idején hét nagyszabású császári hadjáratról tudnak vidékünkön a forrásaink. Ugyanakkor Dacia feladásának következtében egyre érzékelhetőbb a germánok jelenléte az Alföld szomszédságában. Ezt jelzi a 332. évi gót támadás, amelyet követően belháború tört ki a szarmaták között (az ún. szolga/*limigantes* és az ún. szabad/*arcaragantes* csoport közötti harc). A fordulatokban gazdag eseménysorozat (lázadások, népek áttelepítése, római beavatkozás) csak 358-ban fejeződött be (Mócsy 1974, 279–289).

A fokozódó germán veszéllyel szokás magyarázni a *Limes Sarmatiae*-nak Csörsz- vagy Ördögároknak nevezett *vallum-fossa* kiépítését a 4. század elején. Ez a védmű – két, helyenként három, sőt négy párhuzamos árokszánc – hatalmas területet, kb. 60.000 négyzetkilométert ölel körbe, mintegy kijelölve a szarmata szállásterület határát ((4/III. ábra). A különböző szakaszok nem egyformán jól követhetők. A sánc csak kevés helyen észlelhető, főként ott, ahol megmentette valami a szétszántástól. A nyomvonal hossza 520–550 kilométer, a teljes rendszerből mintegy 1260 kilométer ismert. Az árkok 2–4 méter mélyek, 5–9 méter szélesek és északra, illetve keletre helyezkednek el a sánctól, amely 2,5–3,5 méter magas lehetett (4/11. ábra).

A régészeti-történeti szakirodalomban általános vélekedés szerint a védművet a 3. század végén vagy a 4. században emelhették római irányítással a szarmaták, és áttételesen a Birodalmat védte az ebben az időszakban egyre aktívabbá váló, keletről érkező törzsek támadásaitól (Garam/Patay/Soproni 1983). Ma már nem ennyire egyértelmű a Csörsz-árok megítélése. Nem világos például, mi volt a szerepe a szarmaták országának északi határán, hiszen itt a velük szövetséges kvádok éltek. Az újabb kutatások alapján azt is tudjuk, hogy a védmű északkeleti vonalából a szarmata lelőhelyek erősen „kilógnak" (Istvánovits/Kulcsár 2010).

Valamikor a 380-as évek környékén az Alföldet meghódították a hunok és szövetségeseik. Az 5. század első évtizedeiben a hatalmuk alá kerültek a szomszédos római tartományok is. Térségünk etnikai-politikai térképe újra gyökeresen megváltozott. A Duna-Tisza közén valószínűleg még sokáig éltek tovább a szarmaták, a Tiszántúl területén a 6. században a gepi-

gelegte kaiserliche Feldzüge in diese Region verzeichnen. Gleichzeitig ist als Folge der Kapitulation Dakiens die Anwesenheit von Germanen in der benachbarten Region spürbar. Dies zeigt der gotische Angriff von 332 n. Chr., dem innere Streitigkeiten unter den Sarmaten folgten (der Kampf zwischen den sog. Limiganten [Unfreien, Dienern, Sklaven] und den sog. Arcaragantes [Herrschenden, Freien]). Die unberechenbare Reihe von Ereignissen (Aufstände, Umsiedlungen, römische Intervention) kam erst im Jahre 358 n. Chr. zu einem Ende (Mócsy 1974, 279–289).

Der Ausbau eines Wall-Grabensystems – in der Forschung später als *Limes Sarmatiae*, in der volkskundlichen Überlieferung als Csörsz- bzw. Teufelsgraben bezeichnet – Anfang des 4. Jahrhunderts, wird zumeist mit einer wachsenden germanischen Bedrohung erklärt. Diese Schutzanlage – bestehend aus zwei, mancherorts drei oder sogar vier parallelen Wall-Graben-Systemen – umfasst ein riesiges Gebiet von ungefähr 60.000 Quadratkilometer und markiert somit die Grenzen des sarmatischen Hoheitsgebiets (Abb. 4/III). Die verschiedenen Abschnitte können nicht immer entsprechend verfolgt werden; der Wall ist nur noch an wenigen Stellen sichtbar, dort, wo ihn etwas vor dem Pflug bewahrt hat. Die Trasse ist ungefähr 520–550 Kilometer lang, insgesamt sind 1.260 Kilometer bekannt. Die Gräben sind 2–4 Meter tief, 5–9 Meter breit und befinden sich nördlich und südlich vom Wall, der 2,5–3,5 Meter hoch gewesen sein mag (Abb. 4/11).

Laut allgemein verbreiteter Ansicht in der einschlägigen archäologisch-historischen Fachliteratur wurde der Schutzwall gegen Ende des 3. oder während des 4. Jahrhunderts unter römischer Leitung von den Sarmaten erbaut, wodurch er indirekt das Reich vor den zu dieser Zeit immer häufiger werdenden Angriffen aus dem Osten kommender Stammesverbände schützte (Garam/Patay/Soproni 1983). Heute ist die Beurteilung des Csörsz-Grabens nicht mehr so eindeutig. So ist zum Beispiel unklar, was die Funktion an der nördlichen Grenze des sarmatischen Territoriums war, da hier doch Verbündete, die Quaden, lebten. Neuere Forschungen haben außerdem ergeben, dass die sarmatischen Fundorte entlang und jenseits der Linie des nordöstlichen Schutzwalls ziem-

dák királysága jött létre, amely majd 568 után egy újabb keletről érkező sztyeppei népnek, az avaroknak hódolt be (221–244). A szarmaták továbbélésével már csak logikai alapon is hosszú ideig számolhatunk demográfiai súlyuknál fogva. Késői – 4. század végi, 5. század eleji – településeiken nem találunk pusztulási rétegeket. Az újonnan érkező hódítók anyagi kultúráját legalábbis részben átvéve még sokáig ők maradhattak a Kárpát-medence középső részének egyik domináns népcsoportja.

lich „weit ab vom Schuss sind" (Istvánovits/Kulcsár 2010).

Irgendwann in den 380er Jahren eroberten die Hunnen und ihre Verbündeten die Tiefebene. In den ersten Jahrzehnten des 5. Jahrhunderts brachten sie auch die benachbarten römischen Provinzen unter ihre Kontrolle. Die ethnisch-politische Landkarte der Region veränderte sich erneut von Grund auf. Im Donau-Theiß-Zwischenstromland lebten die Sarmaten wohl noch lange. Im 6. Jahrhundert wurde jenseits der Theiß das Königreich der Gepiden gegründet, das sich nach 568 n. Chr. einem erneuten Steppenvolk des Ostens, den Awaren unterwarf (vgl. Kap. 5). Mit einem langen Fortleben der Sarmaten müssen wir angesichts ihrer demografischen Bedeutung rechnen. In ihren späten Siedlungen – Ende des 4., Anfang des 5. Jahrhunderts – finden sich keine Zerstörungshorizonte. Die materielle Kultur der expandierenden Neuankömmlinge wurde zumindest teilweise von den Sarmaten übernommen; lange noch blieben sie eine der dominanten Volksgruppen der mittleren Region des Karpatenbeckens.

GULYÁS Gyöngyi

Mit viseltek a szarmata lányok és asszonyok? Régészeti megfigyelések az Óföldeák-Ürmösön feltárt temető sírjai alapján (Kr. u. 4–5. sz.)

Wie kleideten sich sarmatische Mädchen und Frauen? Archäologische Beobachtungen anhand der Befunde des Gräberfeldes von Óföldeák-Ürmös (4.–5. Jh. n. Chr.)

Bevezetés

A szarmata női viseletet a régészek többnyire a temetkezésekből napvilágra hozott tárgyak alapján próbálják rekonstruálni. Mivel az elhunytak öltözete, a szerves alapanyagú textiliák és bőrök többnyire nem maradtak ránk, így csak a fémből, csontból, kőből vagy üvegből készült ékszerek és ruhadíszek adnak felvilágosítást a hajdani ruházatról. Szerencsés esetekben a ruházatot díszítő fémtárgyak felületére, a vastöredékek oxidjai által textilmaradványok tapadnak. Ilyen apró maradványok vizsgálatainak segítségével megtudhatjuk, hogy milyen technikával szőtték hajdan a kelmét. A sírokban eredeti helyükön lelt viseleti tárgyak alapján következtetni tudunk az adott felsőruha nyakkivágására, az ingujj hosszára és az alsóruházat jellegére. Meg tudjuk állapítani azt is, hogy az elhunyt övvel fogta-e össze a felsőruháját, avagy milyen kiegészítőket hordott övén. A sírok bontásakor végzett aprólékos munka az alapja annak, hogy az egykori öltözetről pontosabb képet kapjunk.

Általánosságban elmondható, hogy a szarmata nők minden bizonnyal hosszú szoknyát, vagy nadrágot hordtak, melyre szerencsés esetben a gyöngyfelvarrások elrendezése kapcsán kaphatunk használható információt. E felett bő, ingszerű köpenyt viselhettek, melynek hasítékát ruhakapcsoló tűvel rögzítették. A felsőruházatot, a derékon egyszerűen összecsomózott, vagy közbeiktatott karikával rögzített textilövvel, illetve fémcsatos bőrövvel fogták össze. A szarmata népesség több évszázados kárpát-medencei tartózkodása során természetesen a viselet is változott.

Einführung

Archäologen versuchen in erster Linie, anhand von aus Gräbern zutage geförderten Gegenständen die Bekleidung sarmatischer Frauen zu rekonstruieren. Da die eigentlichen Kleidungsstücke aus Textilien und Leder jedoch kaum noch vorliegen, können uns nur Schmuckstücke und Verzierungen aus Metall, Knochen oder Stein Auskunft über die einstige Kleidung geben. In glücklichen Fällen finden sich an Eisenfragmenten festoxidierte Textilreste. Durch die Analyse dieser winzigen Reste können wir herausfinden, mit welcher Technik damals Stoffe gewebt wurden. Anhand der ursprünglichen Fundorte der Kleidungsstücke innerhalb der Gräber wiederum können wir auf Halsausschnitt und Ärmellänge der Oberteile bzw. auf die Beschaffenheit der Unterteile schließen. Außerdem können wir feststellen, ob der Verstorbene sein Oberteil mithilfe eines Gürtels zusammenhielt und was für Accessoires er am Gürtel trug. Die sorgfältige Arbeit, mit der wir die Ausgrabung der Gräber vornehmen, bildet die Grundlage, um ein genaueres Bild der damaligen Kleidung zu bekommen.

Allgemein kann gesagt werden, dass Sarmatinnen mit großer Wahrscheinlichkeit lange Röcke oder Hosen trugen, über die wir mit etwas Glück anhand der Anordnung von Perlenstickereien Informationen erlangen können. Darüber trugen sie wohl weite, hemdartige Umhänge, die mit einer Gewandnadel befestigt wurden. Das Obergewand wurde in Höhe der Taille einfach mit einem geknoteten Textilgürtel, der unter anderem mit einem eingefügten Ring befestigt wurde, oder auch mit einem Ledergürtel mit Metallschnalle zu-

4/12

Óföldeák-Ürmös: a temető feltárás alatt.

Óföldeák-Ürmös: das Gräberfeld während der Ausgrabung.

Fotó • Foto: GULYÁS GY.

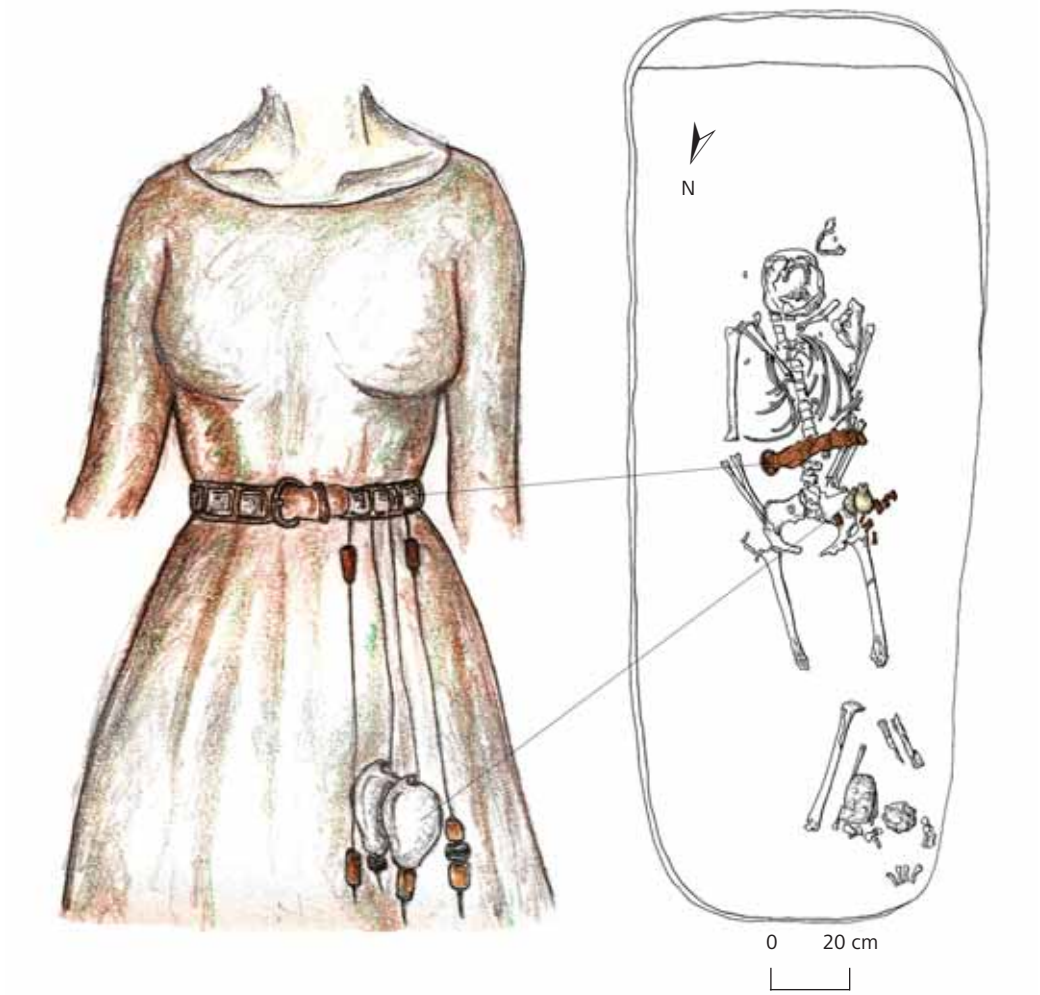
Az M43-as autópálya Makó és Óföldeák közötti szakaszán, Óföldeák-Ürmös határrészben (Csongrád-megye) 2008-ban feltárt sírokban számos, az egykori viseletre utaló nyomot sikerült megfigyelni a késő szarmata (4–5. sz.) korból. A településobjektumok között egy 18 sírból, egy 27 sírból és három temetkezésből álló temetőrészlet került napvilágra. A sírgödrökben 13 nő, 16 gyermek és 17 férfi vázmaradványát határozhattuk meg. A feltárt 48 sír közül 41 jelöletlen aknasíros, 6 déli vagy dél-keleti oldalán nyitott körárkos és egy zárt árokkeretes temetkezés. Ez utóbb említett ún. körárkos temetkezések jellegzetes sírjelölési szokásai a szarmata népességnek. A sír köré kör, ovális vagy négyszögletes alapú, egyik oldalán nyitott vagy zárt árkot ástak, mintegy elválasztva a holtat az élők világától (4/12. ábra).

A sírgödrök lekerekített sarkú téglalap alaprajzúak. A tájolásuk a szarmatáknál általánosnak mondható: délkelet-északnyugati vagy délnyugat-északkeleti. Ettől csak a legalacsonyabb sírszámú csoport három temetkezésének irányítása tért el, ami északnyugat-délkeleti. Koporsóra utaló nyomot (famaradvány, vas koporsóalkatrészek) több sírgödörben is meg lehetett figyelni, továbbá két esetben biztosan megállapítható a váz körüli lilás elszíneződés alapján, hogy az elhunytat halotti lepelbe tekerték a temetéskor. A szarmata korszakra jellemzően 22 sírban találtunk a lábvégekhez helyezett, korongolt vagy kézzel formált edényt, illetve további három sírban üvegpoharat vagy üvegpalackot (egy sírba két agyagedényt, illetve további egy sírba egy-egy agyag- és üvegedényt is raktak). Az viseleti és használati tárgyak, továbbá az agyag- és üvegedények párhuzamai alapján a sírmező(k) használati ideje a 4. század második felére - az 5. század első felére keltezhető (Gulyás 2014).

sammengehalten. Während der mehrere Jahrhunderte dauernden Existenz der Sarmaten im Karpatenbecken hat sich natürlich auch ihre Kleidung verändert.

2008 fand man auf dem Abschnitt der Autobahn M43 zwischen Makó und Óföldeák, am Rande von Óföldeák-Ürmös (Komitat Csongrád), Gräber aus spätsarmatischer Zeit (4.–5. Jh.), die Hinweise auf die einstige Kleidung enthielten. Unter den Siedlungsbefunden fanden sich drei Gräberfeldausschnitte bestehend aus 3, 18 und 27 Gräbern. In den Grabgruben konnten wir die Skelettreste von 13 Frauen, 16 Kindern und 17 Männern bestimmen. Bei 41 der 48 aufgedeckten Gräber handelt es sich um nicht markierte Grabschächte. Sechs weitere Grabanlagen waren von im Süden offenen Gräben umrahmt und ein Grab war von einer gänzlich geschlossenen Einhegung umgeben. Einhegungen sind typische Markierungen sarmatischer Gräber. Um das Grab wurden runde, ovale oder viereckige, zu einer Seite hin offene oder auch gänzlich geschlossene Gräben angelegt, um die Toten von der Welt der Lebenden zu trennen (Abb. 4/12).

Der Grundriss der Grabgruben hat die Form eines Rechtecks mit abgerundeten Ecken. Die Orientierung ist im Falle der Sarmaten im Allgemeinen immer gleich: Südöstlich-nordwestlich oder südwestlich-nordöstlich. Davon unterschied sich lediglich die Ausrichtung der drei Bestattungen der kleinsten Gräbergruppe, die in nordwestlich-südöstlicher Richtung angelegt worden waren. In mehreren Grabgruben gab es Anzeichen von Särgen (Holzreste, Sargbestandteile aus Eisen). Des Weiteren konnte in zwei Fällen anhand von lilafarbenen Verfärbungen des Skeletts mit Sicherheit festgestellt werden, dass der Leichnam bei der Beisetzung in ein Tuch gewickelt war. In 22 Gräbern fanden wir am Fußende typisch sarmatenzeitliche Drehscheibenware oder handgemachte Gefäße, in drei weiteren Gräbern Glasbecher oder -flaschen (in ein Grab wurden zwei Tongefäße, bzw. in ein anderes ein Ton- und ein Glasgefäß gelegt). Anhand der Parallelen zwischen Kleidungs- und Gebrauchsgegenständen, sowie zwischen Ton- und Glasgefäßen kann die Belegungszeit der Gräberfeldausschnitte in die zweite Hälfte des 4. Jahrhundert bis in die erste Hälfte des 5. Jahrhunderts datiert werden (Gulyás 2014).

4/13

Óföldeák-Ürmös, 221.-es sír rajza és a rekonstruált öv.

Óföldeák-Ürmös: Zeichnung des Grabes 221 und die Rekonstruktion des Gürtels.

Rajz • Zeichnung:
Keresztes N., Czigléczki T.

Ékszerek és viseleti elemek szarmata női sírokban

A szarmata temetkezések mintegy sajátosságának is értékelhetjük azt, hogy az esetek nagy részében azokat feldúlják, kifosztják az értékes ékszerek után kutatva. Az óföldeáki temetkezések 77%-a volt teljesen vagy részlegesen rablott (Gulyás 2014, 61). A magas bolygatási arány ellenére több nő és leánygyermek sírjában is lehetőség nyílt arra, hogy a korabeli teljes öltözetet vagy annak egyes elemeit rekonstruálni tudjuk.

Az elmúlt évtizedekben több tanulmány is foglalkozott részletesen a kárpát-medencei szarmatakori női viseleti tárgyakkal (pl.: Vörös 1981; Vaday/Szőke 1983; Lovász 1989; Vaday/Istvánovits/Kulcsár 1989; Vaday 1989, 45–108; Kulcsár 1992; Kulcsár 1998, 48–55). Az Óföldeák határában feltárt temető sírjaiban rögzített viseleti elemek bemutatása kiegészíti eddigi ismereteinket.

Schmuck und Kleidungsbestandteile in sarmatischen Frauengräbern

Als Eigenheit der sarmatischen Grabfunde kann der Umstand gewertet werden, dass diese in vielen Fällen, in der Hoffnung auf wertvolle Schmuckstücke, bereits in der Antike zerstört und geplündert wurden. 77% der Bestattungen von Óföldeák waren gänzlich oder teilweise gestört worden (Gulyás 2014, 61). Trotz dieses hohen Anteils ergab sich die Möglichkeit, vollständige oder einzelne Elemente der zeitgenössischen Kleidung in mehreren Gräbern von Frauen und Mädchen zu rekonstruieren.

In den vergangenen Jahrzehnten haben sich mehrere Studien ausgiebig mit dem Thema der Kleidungsbestandteile von Frauen zur Zeit der Sarmaten im Karpatenbecken beschäftigt (z. B.: Vörös 1981; Vaday/Szőke 1983; Lovász 1989; Vaday/Istvánovits/Kulcsár 1989; Vaday 1989, 45–108; Kulcsár 1992; Kulcsár 1998,

A temető női sírjaiban az ékszerek között megtalálhatóak a bronzdrótból készített hurokskampós végződésű fülbevalók, a gyöngynyakláncok, továbbá a különféle alakú és kultikus jelentéstartalommal felruházott, nyakban hordott csüngők. Tíz sírban fordultak elő a ruha összefogására szolgáló bronz-, vas- és ezüstfibulák (ruhakapcsoló tűk). Utobbiak hét esetben egyesével kerültek elő a jobb kulcscsontnál, a jobb-, vagy a baloldali bordákon, amely arra utal, hogy a felsőruházat kivágása a jobb vagy a baloldalon volt, a hasítékot pedig az egyszerű vagy díszesebb kidolgozású fibulákkal fogták össze. Három sírban találtunk két fibulához tartozó töredékeket, de azok pontos helyét, így a viseletben betöltött szerepüket a bolygatás miatt nem lehetett meghatározni. A karékszerek között a bronzkarperecek és a gyöngykarkötők említhetők meg. A temető sírjaiban a bal kéz dominanciája mutatható ki, a bal alkart díszesebb és nagyobb számú gyöngyből álló karékkel és egy esetben két karpereccel díszítették. Két sírban az övcsattal záródó bőröv gyöngyös díszei is rögzítésre kerültek. A ruha aljának (szoknya vagy nadrág) gyöngyös hímzését pedig a női sírok felében volt alkalmunk megfigyelni.

Gyöngyös viselet a női sírokban

A szarmata női sírok legjellegzetesebb leletei a különféle alakú és méretű gyöngyök, amelyeket a ruhára felvarrva vagy felfűzve ékszerként viselték, olykor pedig az öv felvarrt vagy felfűzött ékítményei voltak (Vörös 1981, 121). Viszonylag ritkán fordul elő az övre függesztett tarsoly gyöngyökkel történő kivarrása (pl. Lovász 1989, fig. 6). A gyöngyök szerepére a méretük és a sírban elfoglalt helyük alapján következtethetünk. Egyes darabokat – apróbb méretűeket, amelyek nagyságuk miatt felfűzve nem érvényesültek – felvarrva, a ruha szegélyét (nyakkivágás, ruhaujj, szoknya- vagy nadrág széle vagy lábbeli dísze) díszítő gyöngyökként, másokat –a közepes- és nagyobb méretű darabokat – ékszerként viselték (Vörös 1981, 121; Vaday 1989, 103). Számos temetőfeltárás során felfigyeltek arra az ásatók, hogy a szarmata nők a gyöngykivarrásoknál és a gyöngyfüzérek készítésénél a szimmetriára törekedtek, ellentétben a karékszerekkel, ahol az aszimmetria, tehát valamelyik kar hangsúlyozása a jellemző.

48–55). Die Beschreibung der Gegenstände, die in den Gräbern des Friedhofs am Rande von Öföldeák ausgegraben und dokumentiert wurden, erweitert unsere bisherigen Kenntnisse.

In den Frauengräbern des Friedhofs wurde v. a. Schmuck gefunden, unter anderem aus Bronzedraht hergestellte Ohrringe mit Schlingen- oder Hakenenden, Perlenketten bzw. diverse um den Hals getragene Anhänger verschiedener Formen und unterschiedlicher kultischer Bedeutungen. In zehn Gräbern wurden Fibeln (Gewandspangen) aus Bronze, Eisen oder Silber gefunden, die dazu dienten, Kleidung zusammenzuhalten. In sieben Fällen lagen einzelne Fibeln in Höhe des rechten Schlüsselbeins bzw. der rechten oder linken Rippen, was darauf verweist, ob der Ausschnitt des Obergewands rechts oder links war und dass dieser mit einfachen oder auch aufwendig verzierten Fibeln zusammengehalten wurde. In drei Gräbern fanden wir zwei zu Fibeln gehörende Fragmente, deren genaue Position und Funktion allerdings aufgrund der Störungen nicht festgestellt werden konnten. In der Kategorie des Armschmucks sind bronzene Armringe und Perlenarmbänder hervorzuheben, wobei eine Dominanz an der linken Hand bemerkenswert ist. Der linke Unterarm wurde dabei mit einem mit einer größeren Anzahl Perlen bestickten und auch anderweitig verzierten Armschmuck versehen bzw. in einem Fall mit zwei Armreifen. In zwei Gräbern wurden Perlenverzierungen an mit Schnallen versehenen Gürteln dokumentiert. Darüber hinaus konnten wir in der Hälfte aller Frauengräber Perlenstickereien am unteren Teil des Gewands (an Rock oder Hose) beobachten.

Perlenschmuck in Frauengräbern

Die typischsten Funde in sarmatischen Frauengräbern sind Perlen verschiedener Form und Größe, die entweder auf die Kleidung genäht waren oder aufgefädelt als Schmuck getragen wurden, manchmal waren mit den gleichen Techniken auch Gürtel versehen (Vörös 1981, 121). Gürteltaschen wurden relativ selten mit Perlen verziert (z. B. Lovász 1989, Fig. 6). Die Rolle von Perlen lässt sich anhand ihrer Größe und Position im Grab erschließen. Einige Exemplare wurden – aufgrund ihrer relativ kleinen

A gyöngynyaklánc az antropológiai vizsgálatok alapján féléves kortól a legidősebb korosztályig az öltözet részét alkotta. A bemutatott temetőben a leggyakoribb gyöngytípus a korall volt. A hosszúkás, kissé szabálytalan, cső alakú, világos rózsaszín korallgyöngyök mellett alacsonyabb számban fellelhetőek a gömb alakúak is. Voltak, akik csak korallgyöngyökből, mások többféle anyagú gyöngyből fűzték nyakláncaikat. A korallok mellett igen kedvelt az üveggyöngy, azonban nem fordult elő egyetlen olyan sír sem, amelyben kizárólag üveggyöngyből fűzött nyakláncot találtunk volna. Az apró méretű, főként kék, ritkábban barna és narancssárga színű, nyomott gömb alakú üveggyöngyök egyhangú sorát korall-, karneol- vagy borostyángyöngyökkel törték meg. Talán egyes esetekben ezeket az apró gyöngyöket a ruha kivágásának felvarrt díszítéseként értékelhetjük, míg a nagyobb méretű és más típusú gyöngyök a nyaklánc részét képezték.

Az egyik legdíszesebb nyaklánc egy fiatal nő nyak környékéről került elő. A koponya jobb oldala és a jobb kulcscsont között 25 db hengeres testű borostyán és kilenc különféle alakú és színű üveggyöngy között öt csüngőt bontottunk ki. A csüngők közül kettőt halványzöld római üvegpohár peremrészéből készítettek, míg a további három csüngő közül egy vas vödör alakú, egy bronz lemezes testű félhold és egy agyagból készített, félholdra emlékeztető példány volt.

A gyöngykarkötők viselete vagy a ruha ujjának hímzése ugyanúgy előfordult a különböző életkorú leánygyermekeknél és nőknél, mint a nyak környéki gyöngyök. Általában a karkötők gyöngyanyagára is jellemző a többféle anyagú és alakú darabok együttes használata. Egyaránt jellemző a több tucatnyi és a néhány szemből álló karláncok viselete is. Míg fentebb, a gyöngyös felvaratok bemutatásánál hangsúlyoztuk a szimmetriára való törekvést, jelen esetben épp az ellenkezőjére hívhatjuk fel a figyelmet. Ugyanis egyetlen olyan vázat sem találtunk temetőnkben, ahol a két csukló környéki gyöngyök száma megegyezett volna. A nyolc karékszeres temetkezés közül hatban a bal alkart díszítették több gyönggyel.

A gyöngyök alapanyagát tekintve az üveggyöngyök használata a legjellemzőbb. A gyermeksírokban az apró, kék színű, nyomott

Größe, da sie aufgefädelt nicht zur Geltung gekommen wären – am Saum der Kleidung (am Halsausschnitt, an Ärmeln oder am Rand des Rocks, der Hose bzw. an der Verzierung des Schuhwerks) aufgenäht. Die mittleren und großen Exemplare trug man als Schmuck (Vörös 1981, 121; Vaday 1989, 103). Im Rahmen zahlreicher Ausgrabungen von Gräberfeldern wurde beobachtet, dass die Frauen bei der Herstellung von aufgenähten Perlenverzierungen und -kränzen um Symmetrie bemüht waren, nicht jedoch im Falle von Armschmuck, wo Asymmetrie angestrebt, also einer der Arme stärker betont wurde.

Perlenketten wurden laut anthropologischen Beobachtungen vom Säuglingsalter von 6 Monaten bis ins Greisenalter getragen. Im vorliegenden Gräberfeld waren die meisten Perlen aus Korallen. Neben länglichen, etwas unregelmäßigen, hellrosafarbenen, röhrenförmigen Korallenperlen kamen auch einige wenige kugelförmige vor. Einige der Halsketten bestanden ausschließlich aus Korallen, in einigen Fällen wurden auch andere Materialien verwendet. Neben Korallen waren Glasperlen sehr beliebt, allerdings gab es kein einziges Grab, in dem ausschließlich aus Glasperlen angefertigte Ketten gefunden worden wären. Die Eintönigkeit der kleinen, meist blauen, seltener braunen oder orangefarbenen, gedrückt kugeligen Glasperlen wurde mit Exemplaren aus Koralle, Karneol oder Bernstein durchbrochen. In vereinzelten Fällen können die winzigen Perlen als aufgenähte Verzierung des Ausschnitts der Kleidung bewertet werden, während größere und unterschiedlich geformte Perlen Teil der Halsketten waren.

Eine der prachtvollsten Ketten fanden wir im Halsbereich einer jungen Frau. Zwischen dem Schädel und dem rechten Schlüsselbein konnte eine Kette, bestehend aus 25 zylinderförmigen Bernstein- und neun Glasperlen unterschiedlicher Form und Farbe, sowie fünf Anhängern freigelegt werden. Zwei der Anhänger wurden aus dem Randstück eines hellgrünen römischen Glasbechers gefertigt, einer der übrigen war aus Eisen und hatte die Form eines Eimers, ein weiterer war halbmondförmig und bestand aus Bronzeplatten und der fünfte schließlich war aus Ton und erinnerte ebenfalls an die Form eines Halbmondes.

a

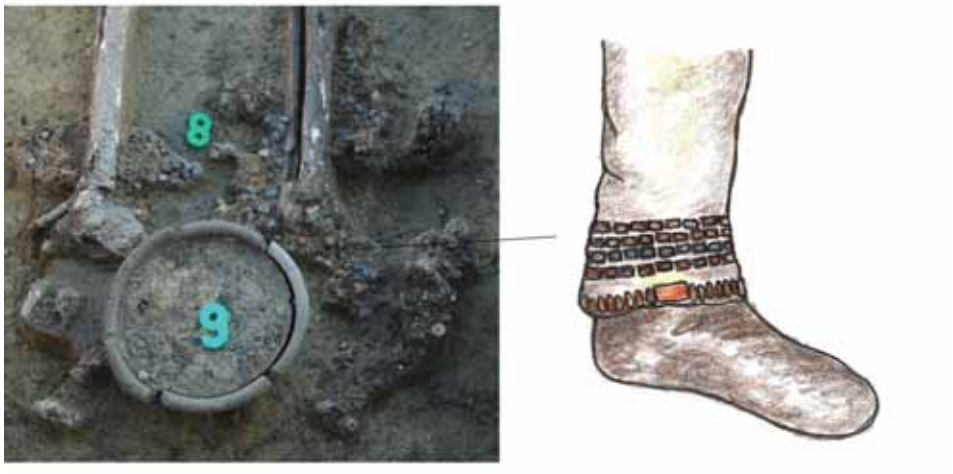
gömbös alakú üveg- és/vagy a hosszúkás, korallgyöngyökből fűzött karkötők, a felnőtteknél a nagyobb méretű és változatos összetételű gyöngyökből (üveg, borostyán, karneol) készült karékek fordultak elő.

Az övek gyöngyökkel történő díszítésére két sírban – egy 12–14 éves leány és egy 20–22 éves nő sírjában – találtunk nyomot. Ezek közül a fiatal nő övviseletének rekonstruálására vállalkozhatunk, mert egyedül itt bontottuk ki eredeti helyükön az ékítményeket (4/13. ábra. Az egykori, 2 centiméter széles bőröv végén jobb oldalán záródó bronzcsat feküdt, a megkövesedett övmaradványon sérült, nagyon rossz állapotban levő, bronzlemezekből készí-

Das Tragen von Perlenarmbändern bzw. die Bestickung der Ärmel der Kleidung kam bei Mädchen und Frauen unterschiedlicher Altersgruppen ebenso vor wie Perlen im Halsbereich. Üblich für die Zusammensetzung der Armbänder war der gleichzeitige Gebrauch unterschiedlicher Formen und Materialien. Ebenfalls typisch ist das Tragen von Halsketten, bestehend aus sehr wenigen bis mehreren Dutzend Perlen. Im Gegensatz zur oben betonten Symmetrie bei den aufgenähten Verzierungen ist beim Armschmuck das Gegenteil zu beobachten. Im vorliegenden Gräberfeld haben wir kein einziges Skelett gefunden, bei denen an beiden Armen die gleiche Zahl Perlen gelegen hätte: In sechs der acht Bestattungen mit Armschmuck wurde der linke Arm mit mehr Perlen versehen, als der rechte.

Hinsichtlich des Materials sind Funde aus Glas am geläufigsten. In Kindergräbern kamen Armbänder aus winzigen, blauen, gedrückt kugeligen Glas- und/oder länglichen Korallenperlen vor, im Falle von Erwachsenen wurden Armreife, bestehend aus größeren Perlen unterschiedlicher Art (Glas, Bernstein, Karneol), zu Tage gefördert.

Spuren von mit Perlen verzierten Gürteln fanden wir in zwei Gräbern – dem eines 12–14-jährigen Mädchens und dem einer 20–22-jährigen Frau. Die Rekonstruktion des Gürtels der Frau ermöglicht die ausschließlich in diesem Grab an der ursprünglichen Position dokumentierte Verzierung (Abb. 4/13). Am rechten Ende des 2 Zentimeter breiten Ledergürtels lag eine Bronzeschnalle. Auf dem korrodierten Gürtelrest befanden sich beschädigte Beschlä-

b

4/14

*Óföldeák-Ürmös: 182. sír: az ásatáson **(a)**; részletfotó a lábcsontok körülötti gyöngyökkel egy edénnyel, valamint a rekonstruált, gyönggyel díszített nadrágszegély **(b)**.*

*Óföldeák-Ürmös: Grab 182: bei der Ausgrabung **(a)**; Detailaufnahme des Bereichs um die Knöchel mit Perlen und einem Keramikgefäß sowie die Rekonstruktion des mit Perlen besetzten Hosensaums **(b)**.*

Fotó • Foto: Gulyás Gy. (a–b); Rajz • Grafik: Keresztes N. (b).

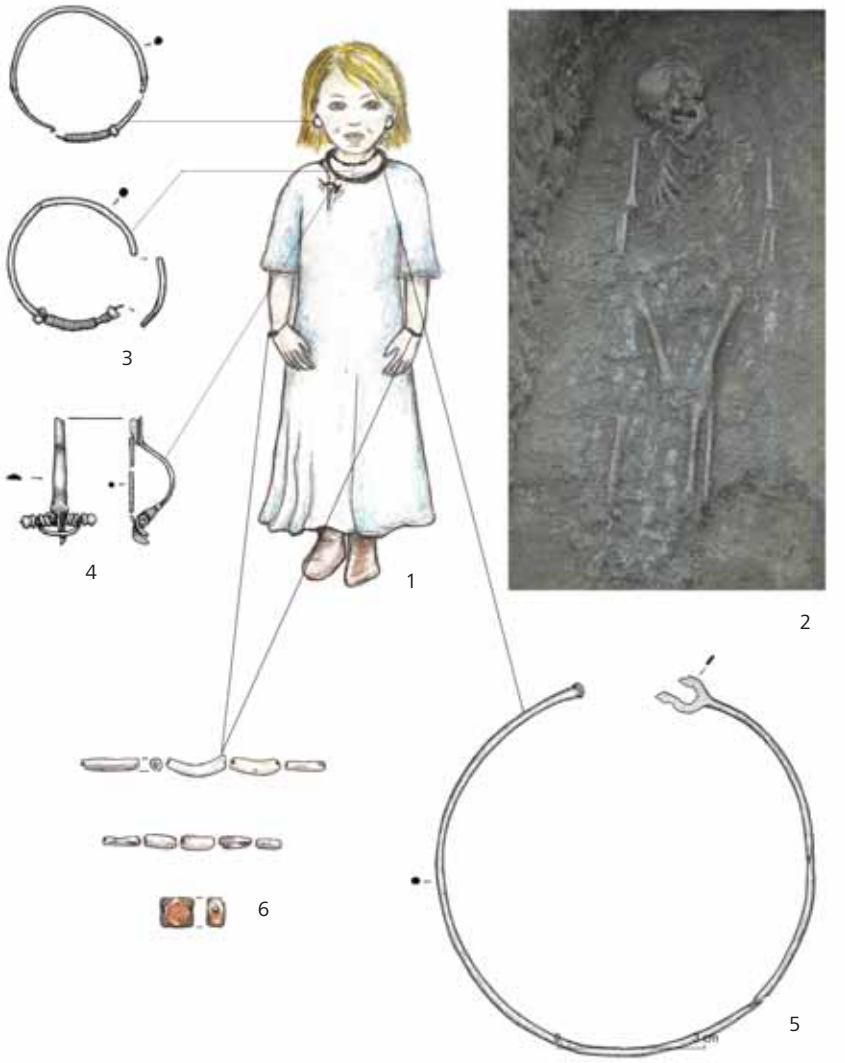
tett vereteket találtunk. Az egyik kevésbé sérült veret alapján talán négyszögletes alakú, szélén bordával díszített veretekre gondolhatunk. Az elhunyt bal medencéje alatt és felett, illetve a bal combcsonton olyan gyöngyöket és kagylókat bontottunk ki, amelyek az övről lelógó, egyenként 18 centiméter hosszú szálakat díszítették. A díszes szálak számának és összetételének meghatározása nem egyszerű feladat, ugyanis a test és a ruházat lebomlásakor elgurulhattak eredeti helyükről a combon fekvő gyöngyök. Számos olyan szarmata női temetkezést ismerünk, ahol hasonló díszítéseket figyeltek meg.

A női övek díszítésére vonatkozólag két rekonstrukciós elmélet született az 1980-as években: az egyik szerint a gyöngyöket felvarrták a textilszalagból készített öv lelógó végére (Vaday/Szőke 1983, 107–109, fig. 23). A másik elgondolás szerint külön szálakra fűzték fel az ékítményeket, melyeket felkötöztek az övkarikára (Vörös 1981, fig. 9). Mindkét elmélet olyan sírok rekonstrukcióinál született meg, ahol az elhunytak csomózott vagy övkarikával megerősített textilövet használtak. Esetünkben azonban nem textil-, hanem csattal záródó bőröv volt a sírban, amelyre a gyöngyök koponya felé mutató lyukirányai alapján négy díszes szálat rögzítettek. Az öv bal oldaláról lógtak le a díszes szálak, amelyek közül a két szélső legfelső részén egy-egy henger alakú borostyángyöngy volt. A középső két szálon csak legalul voltak díszítések: egy-egy nagy méretű cypraea kagyló és egy-egy gyöngy. A bal kar melletti szál aljára két hengeres borostyán közé egy inkrusztált (vésett, berakott díszítésű) üveggyöngyöt fűztek. A jobb lábszár melletti szálon alul és felül egy-egy henger alakú borostyán volt. A nagyméretű kagylókat a felső részükön átfúrták és rátekercselt végű bronzkarikákkal rögzítették a füzérekre.

Gyöngyök ruha aljára (szoknya, nadrág, esetleg puha szárú csizmán) történő felvitele kizárólag a szarmata közegre jellemző. A Kárpát-medencébe a markomann háborúk (Kr. u. 166–170, 177–180) után terjedt el főként és egészen a 4. század végéig divatban volt. Kulcsár Valéria gyűjtése alapján kiderült, hogy a lábi gyöngyök előfordulása az ismert szarmata női sírok egyharmadánál megvan, de egyúttal az is bizonyos, hogy ez a divat elsősorban kisebb regionalis csoportokra és nem egy krono-

ge von Bronzeplättchen in sehr schlechtem Zustand. Anhand eines weniger beschädigten Beschlages kann man davon ausgehen, dass es sich um mit Randleisten verzierte viereckige Stücke handelt. Unter und über dem linken Beckenknochen der Verstorbenen bzw. auf dem linken Oberschenkelknochen haben wir Perlen und Muscheln ausmachen können, die einzelne vom Gürtel herabhängende 18 Zentimeter lange Bänder schmückten. Die Bestimmung von Anzahl und Zusammensetzung der Zierbänder war kein einfaches Unterfangen, da die auf dem Schenkel liegenden Perlen womöglich während des Verwesungsprozesses von ihrer ursprünglichen Position an Körper und Kleidung weggerollt sind. Es sind zahlreiche Bestattungen sarmatischer Frauen mit ähnlichen Verzierungen bekannt.

In den 1980er Jahren entstanden zwei Theorien zur Rekonstruktion von Verzierungen an Frauengürteln: Eine besagt, dass die Perlen an das herabhängende Ende des Textilgürtels genäht wurden (Vaday/Szőke 1983, 107–109, Fig. 23). Die andere Theorie geht davon aus, dass die Verzierungen auf einzelne Bänder gefädelt wurden und diese danach an einem Gürtelring befestigt worden waren (Vörös 1981, Fig. 9). Beide Theorien entstanden bei der Rekonstruktion von Gräbern, in denen die Verstorbenen geknotete oder mit Gürtelringen verstärkte Textilgürtel trugen. In unserem Fall lag jedoch kein Textil- sondern ein Ledergürtel mit Schnalle im Grab. Daran hingen vier verzierte Bänder herab, wie aus den in Schädelrichtung weisenden Löchern der Perlen geschlossen werden kann. Die Zierbänder hingen an der linken Seite des Gürtels, die äußeren zwei waren an der Spitze mit jeweils einer zylinderförmigen Bernsteinperle versehen. Die verblieben mittleren zwei Bänder verfügten nur am unteren Ende über Verzierungen: Jeweils eine große Kaurischnecke und eine Perle. Zwischen zwei zylinderförmigen Bernsteinen wurde auf das untere Ende des neben dem linken Arm befindlichen Bandes eine mit Einlagen verzierte Glasperle gefädelt. Am Band neben der rechten Wade hingen sowohl oben als auch unten jeweils ein zylinderförmiges Stück Bernstein. Die großen Muscheln wurden an ihrer Oberseite durchbohrt und mit Bronzedrähten mit Ösen an den Bändern befestigt.

4/15

Óföldeák-Ürmös, 131. sír: 1) rekonstrukció; 2) sírfotó; 3) fülbevalópár; 4) fibula; 5) nyakperec; 7) gyöngyök.

Óföldeák-Ürmös, Grab 131: 1) Rekonstruktion; 2) Grabfoto; 3) Ohrringpaar; 4) Fibel; 5) Halsring; 6) Perlen.

Móra Ferenc Múzeum, Szeged

Rajz • Grafik: Keresztes N., Szabó Zs.; Fotó • *Foto:* Gulyás Gy.

lógiai horizont leletanyagára jellemző (Kulcsár 1992, 10; Kulcsár 1998, 50–51).

Óföldeák-Ürmösön hét sírban volt alkalmunk láb környéki gyöngyöket kibontani. A lábi gyöngyök száma síronként változó – 120–270 darab –, azonban egy sírban csak 21 db lábi gyöngyöt találtunk összesen. A ruha alját díszítő gyöngyök színük, alapanyaguk és formájuk alapján egyhangú. A legkedveltebb a sötétbarna színű, lecsapott sarkú hasáb alakú üveggyöngy, melyek közé néha egy-egy piros téglatest-, lecsapott sarkú hasáb alakú karneol- vagy borostyángyöngyöt is felvarrtak. A hét sír közül hatnál nadrág viseletet figyelhetünk meg.

A legdíszesebb nadrág kivarrást egy fiatal nő alsólábszárai körül rögzítettük. A részben eredeti helyükön maradt gyöngyök alapján a nadrág szára 18 centiméter széles lehetett és mintegy 7 centiméter magasságig, összesen öt sor gyönggyel volt kivarrva (4/14a–b. ábra). A legalsó sort korong alakú borostyánok alkották, amelyek közé száranként 4–4 db henger alakú borostyánt helyeztek. Az alsó sor felett legalább 1 centiméteres üres sáv volt, majd alulról

Das Anbringen von Perlen am unteren Saum von Kleidungsstücken (Röcken, Hosen, evtl. weichen Stiefeln) war ausschließlich im sarmatischen Umfeld typisch. Im Karpatenbecken verbreitete sich diese Sitte primär nach den Markomannenkriegen (166–170; 177–180 n. Chr.) und blieb bis zum Ende des 4. Jahrhunderts in Mode. Der Zusammenstellung von Valéria Kulcsár zufolge kommen Perlen an den Beinen in einem Drittel der bekannten sarmatischen Frauengräber vor. Gleichzeitig weiß man, dass diese Mode hauptsächlich in kleineren regionalen Gruppen verbreitet war und nicht nur einen chronologischen Horizont kennzeichnet (Kulcsár 1992, 10; Kulcsár 1998, 50–51).

In Óföldeák-Ürmös konnten wir in insgesamt sieben Gräbern Perlen im Beinbereich ausmachen. Von Grab zu Grab war die Anzahl der Perlen unterschiedlich und betrug zwischen 120 und 170 Exemplaren, in einem Fall fanden wir allerdings nur 21. Hinsichtlich Farbe, Material und Form waren die Perlen, die den unteren Saum der Kleidung zierten, sehr einheitlich. Am beliebtesten waren dunkelbraune, holzscheitartig bis rechteckig geformte Glasperlen mit abgeschnittenen Ecken, die sich manchmal mit vereinzelten roten ziegelförmigen Karneol- oder Bernsteinperlen, ebenfalls mit abgeschnittenen Ecken, abwechselten. Bei sechs der sieben Gräber konnten wir nachweisen, dass Hosen getragen wurden.

Die prunkvollsten aufgenähten Verzierungen haben wir im Fall des Grabes einer jungen Frau auf Höhe der unteren Waden feststellen können. Den teilweise in ihrer ursprünglichen Position verbliebenen Perlen nach zu urteilen, war das Hosenbein 18 Zentimeter breit und bis zu einer Höhe von 7 Zentimeter in insgesamt fünf Reihen bestickt (Abb. 4/14a–b). Die unterste Reihe bestand aus scheibenförmigen Bernsteinen, die auf beiden Hosenbeinen von jeweils vier zylinderförmigen Bernsteinen unterbrochen wurden. Über der untersten Reihe zog sich mindestens ein 1 Zentimeter breiter, unverzierter Streifen, danach fand sich, von oben nach unten, folgende Reihung: dunkelbraune, holzscheit- bis ziegelförmige Glasperlen mit abgeschnittenen Ecken; darüber dunkelblaue Perlen gleicher Form und schließlich zwei Reihen dunkelbraune Glasperlen. Den erhaltenen vollständigen und fragmentierten Perlen nach zu urteilen, wurden in jeder Reihe jeweils 36 Glasperlen auf den Stoff genäht.

fölfelé a következő sorok követték egymást: sötétbarna, lecsapott sarkú hasáb alakú üveg, felette sötétkék, lecsapott sarkú hasáb alakú üveg, végül a két legfelső sor ugyancsak sötétbarna színű üveggyöngyökből állt. Az előkerült ép és töredékes gyöngyök alapján az üveggyöngyökből 36–36 darabot varrtak fel soronként.

Összegzés

Az óföldeáki temetkezések alapján a női és a lánygyermek öltözékében hasonlóságok és különbségek is felfedezhetőek. A bolygatott temetkezésekből származó leletek természetesen nem mindig a valós képet tükrözik, hiszen nem tudjuk, esetleg csak sejthetjük, hogy milyen tárgyakat vittek el a sírokból a korabeli fosztogatók. A hátrahagyott ékszerek alapján az alábbi következtetéseket vonhatjuk le. Főként a felnőtt nőkre volt jellemző a fülbevaló viselete, a leánygyermekeknél hat éves kortól jelent meg ez az ékszertípus. Nyakperecet kizárólag 6–7 éves gyermekeknél találtunk (4/15. ábra), tehát sem a női, sem a férfi viselet szerves részét nem képezte. A gyöngynyaklánc vagy a felsőruha kivágásának gyöngyökkel történő kivarrása féléves kortól egészen a legidősebb korosztályig megtalálható, tehát egyáltalán nem volt életkorhoz kötve, inkább divatnak, szokásnak tekinthető. Csüngőkkel díszített gyöngynyakláncot egyetlen fiatal nőnél figyeltünk meg. A ruhakapcsoló viselete féléves kortól jelent meg. A női és a gyermek viseletben csupán annyi különbség volt, hogy a gyermeksírokban a fibulák a mellrészen (középen) vagy a jobb kulcscsonton feküdtek (4/15. ábra). A karperec kizárólag felnőtt nőknél volt jelen, azonban a gyöngyökből fűzött karkötők vagy a ruha ujjának gyöngyös hímzése már a gyermekeknél is megvan. A fémcsattal záródó bőrövek 8–10 éves kortól egészen a legidősebb korosztály sírjaiban megtalálhatók. Az övről lelógó, gyöngyökkel díszített szálak egy 12–14 és egy 20–22 éves fiatal nő temetkezésében voltak megfigyelhetők (4/13. ábra). A ruha aljának gyöngyökkel történő kivarrása – úgy, mint a karperec viselete – kizárólag a felnőtt nők sajátossága. A lábi gyöngyök 23 éves kortól egészen 60 éves korig fordultak elő (4/14b. ábra).

Fazit

Anhand der Bestattungen in Óföldeák können zwischen der Bekleidung von Frauen und Mädchen sowohl Ähnlichkeiten als auch Unterschiede festgestellt werden. Die Funde aus gestörten Bestattungen sind natürlich nicht immer zuverlässig, da wir höchstens ahnen, nie aber wissen, was für Gegenstände antike Grabräuber entwendet haben können. Anhand der zurückgebliebenen Schmuckstücke können wir zu folgenden Schlüssen kommen: Das Tragen von Ohrringen war hauptsächlich bei erwachsenen Frauen typisch, bei Mädchen erschien diese Form des Schmucks erst im Alter von sechs Jahren. Halsringe fanden wir ausschließlich bei 6–7 Jahre alten Kindern (Abb. 4/15), was bedeutet, dass sie weder Bestandteil der Männer- noch der Frauentracht waren. Perlenketten am Hals bzw. die Bestickung des Ausschnitts der Oberbekleidung war vom jüngsten (6 Monate) bis zum höchsten Alter überall vorzufinden, was bedeutet, dass dieser Schmuck nicht altersabhängig getragen wurde, sie kann als Mode oder Brauch angesehen werden. Eine Perlenkette mit Anhängern haben wir nur bei einer einzigen jungen Frau gefunden. Das Tragen von Fibeln erschien ab einem Alter von sechs Monaten. Der einzige Unterschied zwischen Frauen- und Kinderkleidung bestand darin, dass die Spangen in Kindergräbern im Brustbereich (in der Mitte) oder über dem rechten Schlüsselbein lagen (Abb. 4/15). Armreife gab es ausschließlich bei erwachsenen Frauen, allerdings fand man Armbänder aus aufgefädelten Perlen und mit Perlen bestickte Ärmel auch bei Kindern. Ledergürtel mit Metallschnalle waren sowohl in Gräbern von 8–10-Jährigen als auch bei maturen Individuen vorhanden. Vom Gürtel herabhängende und mit Perlen verzierte Bänder konnten im Falle eines 12–14-jährigen Mädchens und einer 20–22-jährigen Frau aufgedeckt werden (Abb. 4/13). Am unteren Saum der Kleidung aufgenähte Perlen waren – wie im Falle von Armreifen – ausschließlich eine Eigenheit der erwachsenen Frauen. Perlen an den Beinen kamen im Alter von 23 bis 60 Jahren vor (Abb. 4/14b).

An dieser Stelle muss gesagt werden, dass die mit Perlen verzierte Kleidung der Verstorbenen wahrscheinlich nicht in jedem Fall mit

Fontos megemlíteni, hogy az elhunytak gyöngyökkel díszített ruházata, feltehetően nem minden esetben egyezett meg a hétköznapok ruházatával, ünnepi, illetve a halotti öltözettel is szamolnunk kell. A 4. század második fele és az 5. század első fele közötti, dél-alföldi női öltözet szerves részét alkotta a ruházat gyöngyökkel történő kivarrása, illetve a gyöngyékszerek viselete. Több Maros-menti női temetkezést megvizsgálva azt fedezhetjük fel, hogy az említett időszakban általánossá válik a ruhák aljának a sötétbarna színű, téglalap alapú lecsapott sarkú, hasábos alakú üveggyöngyökkel való díszítése, amelybe néhány hasonló alakú karneol és sötétkék üveggyöngyöt is elhelyeznek. Továbbá, hogy ezen női sírokban a legtöbb esetben a nadrágviselet figyelhető meg. Az említett körülmények alapján úgy tűnik, hogy a késő szarmata időszakban a Tisza-Maros szegletében egy helyi „divattal" bíró népesség élt.

der Alltagskleidung übereinstimmte. Konzepte wie Festtags- oder Totenkleidung sollten nicht außer Acht gelassen werden. Die Kleidung der Frauen im südlichen Teil der Tiefebene während der zweiten Hälfte des 4. und der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts wurde oft mit Perlen bestickt, ebenso wurde Perlenschmuck getragen. Bei der Analyse mehrerer Frauenbestattungen entlang des Maros konnten wir feststellen, dass in der besagten Epoche die Verzierung des unteren Saums der Kleidung, zumeist von Hosen, allgemein verbreitet war. Die Bestickung erfolgte mit dunkelbraunen und dunkelblauen, rechteckigen bis holzscheitförmigen Glasperlen mit abgeschnittenen Ekken und ähnlich geformten Karneolperlen. Zusammenfassend hat es den Anschein, dass die im Bereich zwischen Theiß und Maros lebende spätsarmatische Bevölkerung eine ganz eigene „Mode" besaß.

Borhy László

Pannonia római provincia történetéhez – A rómaiak Magyarországon

Zur Geschichte der römischen Provinz Pannonien – Die Römer in Ungarn

Bevezetés

A római tartomány Pannonia több mai állam területét foglalta magába: déli része ma Szlovéniához, Horvátországhoz és Szerbiához tartozik, egy keskeny nyugati sávja Ausztria területére esik, miközben északon, Pozsonytól (Bratislava/Pressburg) délre egy kisebb vidéke a mai Szlovákia része. A hajdani Pannonia magterülete azonban a mai Nyugat-Magyarországon feküdt (Borhy 2014), és az egész Dunántúlra kiterjedt, amelynek peremén a dunai határvonal egy jelentős szakasza haladt (Mócsy 1974). A mintegy 420 kilométer hosszú dunai határvonal (lat.: *ripa*, általános értelemben *limes*), amely az *Imperium Romanum* történelmében kezdettől fogva meghatározó szerepet játszott, nagyobbrészt magyar területen fekszik (4/II.; 4/III. ábra). Az északi limesszakasz a kvád-markomann Barbaricummal (a mai Szlovákiával) volt határos, míg a Dunakanyartól délre, a Dunától keletre (a magyar Nagyalföldön) az iráni eredetű szarmaták és jazygok szállásterülete húzódott (129–146). Nyugati, déli és keleti oldalon Pannonia római provinciákkal volt határos: nyugaton *Noricum* (ma: Ausztria és részben Szlovénia), délen *Dalmatia* (ma: Horvátország és Bosznia-Hercegovina), délkeleten *Moesia Superior* (ma: Szerbia), keleten pedig – a korai Kr. u. 2. századtól – *Dacia* (ma: Románia) határolta (4/II. ábra).

Görög és latin szerzők műveiben már a köztársaság korában felbukkan egy népcsoport,

Einleitung

Die römische Provinz *Pannonia* erstreckte sich über das Gebiet mehrerer moderner Länder: Ihr südlicher Teil gehörte zum heutigen Slowenien, zu Kroatien und Serbien, ein schmaler Streifen im Westen zu Österreich, während im Norden, südlich von Bratislava/Pressburg, ein kleiner Teil der heutigen Slowakei eingenommen wurde (Mócsy 1974). Der Kern des ehemaligen Pannonien befand sich jedoch im heutigen Westungarn (Transdanubien), durch das auch ein wesentlicher Teil des danubischen Limes verlief (Borhy 2014). Allein 420 Kilometer der römischen Donaugrenze (lat. *ripa* oder im Allgemeinen *limes*), die in der Geschichte des *Imperium Romanum* von Anfang an eine wichtige Rolle spielte, entfallen auf heute ungarisches Gebiet (Abb. 4/II; 4/III). Der nördliche Limes grenzte an das markomannisch-quadischen Barbaricum (Slowakei), während südlich vom Donauknie und östlich der Donau (in der Ungarischen Tiefebene) die Sarmaten/Jazygen siedelten (129–146).

Richtung Westen, Süden und Osten war Pannonien von römischen Provinzen umgeben; seine Nachbarprovinzen waren *Noricum* (heute Österreich und teilweise Slowenien), *Dalmatia* (heute Kroatien, Bosnien-Herzegowina), *Moesia Superior* (heute Serbien) und seit dem frühen 2. Jahrhundert n. Chr. *Dacia* (heute Rumänien, vgl. Abb. 4/II).

4/16

Aquincum (Budapest): A Thermae Maiores konzervált maradványai a legiotábor területén.

Aquincum (Budapest): Konservierte Baureste der Thermae Maiores im Legionslager.

Fotó • Foto: KOMJÁTHY P.

amelynek elnevezése, *Pannonii* az illyr eredetű népcsoportok gyűjtőneve volt, és amely a Dráva (*Dravus*) és a Száva (*Savus*) folyók közötti, illetve a túlparti területeken élt. Az ókori görög és római ethnographiai toposok szerint ezek az északi, vad és harcias, ugyanakkor azonban szegény, egyszerű, vitéz és becsületes népek az örökös hó és fagy birodalmában, földművelés és mezőgazdasági termények nélkül éltek. Ez idő tájt, azaz még a hódítást megelőzően, ezt a pannonok (*Pannonii*) lakta területet népessége neve után *Pannonia* névvel illették (Polybios, *Historiae,* Frg. 64; Szabó/Borhy 2015; Fehér/Kovács 2004; Anreiter 2001).

A hegyekben, azaz az Alpokban szétszórtan élő pannonokról alkotott sztereotípiák a Kr. u. 2. század végéig fennmaradtak, de egyéb, ugyancsak hosszú életűnek mutatkozó toposok is felbukkantak. Így például Idősebb Pliniusnál megjelenik a „makktermő" azaz tölgyerdőkkel borított Pannonia képe (*inde glandifera Pannoniae*), és ez az általános elképzelés egészen a késő antikvitásig tartja magát. A térség meglehetősen pontos leírása ismert a Flaviusok korából (Kr. u. 69–96), amelynek alapján kikristályosodnak a terület föld- és vízrajzára, valamint etnikai összetételére vonatkozó, meglepően pontos római ismeretek. Plinius (*Naturalis historia* 3, 146–149) tehát két provinciát nevez meg *Illyricum*ban, amely elnevezést továbbra is pusztán földrajzi, nem pedig közigazgatási értelemben használja: délen *Dalmatiá*t, tőle északra pedig a *Noricum*mal és az „Alpok szelídülő láncaival" szomszédos Pannoniát, amelyet a Duna vona-

Bei griechischen und lateinischen Autoren taucht bereits in republikanischer Zeit der Name *Pannonii* auf, der als Sammelbezeichnung der illyrischen Stämme gilt, die im Gebiet zwischen den Flüssen Drau (*Dravus*) und Save (*Savus*) bzw. an beiden Ufern letzterer lebten. Den ethnographischen Topoi der griechisch-römischen Antike entsprechend, lebten die nördlichen, wilden und kämpferischen Völker, die gleichzeitig arm, einfach, tapfer und ehrlich waren, in einer Welt ewigen Schnees und Frostes, ohne Ackerbau oder landwirtschaftliche Produkte. Zu dieser Zeit, also noch vor der römischen Eroberung, bezeichnete man jenes Gebiet entsprechend mit dem Namen *Pannonia* (Polybios, *Historiae,* Frg. 64; Szabó/Borhy 2015; Fehér/Kovács 2004; Anreiter 2001).

Bis Ende des 2. Jahrhunderts n. Chr. halten sich einige Stereotypen, z. B. solche über in den Bergen, in den Alpen verstreut lebende Pannonier. Es tauchen aber auch neue, langlebige Topoi auf, so z. B. bei Plinius (*Naturalis historia* 3, 146–149), der die bis zur Spätantike verbreitete Vorstellung eines fruchtbaren, bewaldeten Pannoniens einführt. Er verfasste zur Zeit der Flavier (69–96 n. Chr.) eine ziemlich genaue Beschreibung, aus der sich die römischen Kenntnisse über Geographie, Hydrographie und ethnische Zusammensetzung des Gebietes herauslesen lassen. In *Illyrium* – was als bloße geographische und nicht als administrative Bezeichnung des gesamten Gebietes zu verstehen ist – schildert er zwei Provinzen: im Süden Dalmatien und nördlich davon das *Noricum* benachbarte *Pannonia*, welches an den sanft abfallenden Alpen an die Donau grenzt. Nebst Donau (*Danuvius*) gibt es den Plattensee/Balaton (*lacus Pelso*) und zwei weitere wichtige Flüsse: die Save (*Savus*) mit den Nebenflüssen Kupa (*Colapis*) und Bosut (*Bacuntius*) sowie die Drau (*Dravus*, ld. Alföldy 2004; Graf 1936).

Eroberung und Gründung Pannoniens

Auf den ersten Blick scheint die Geschichte der Eroberung Pannoniens eindeutig und klar zu sein, da ein Bericht – von niemand geringerem als Kaiser Augustus selbst – zur Verfügung steht (Alföldi 1942; Fitz 1963–1964; Fitz

la határol. A Dunán (*Danuvius)* kívül megemlíti még a Balatont (*lacus Pelso*) és két jelentősebb folyót is, a Szávát (*Savus*) a Kupa/Kolpa (*Colapis*) és a Bosut (*Bacuntius*) nevű mellékfolyókkal, valamint a Drávát (*Dravus*, ld. Alföldy 2004; Graf 1936).

Pannonia meghódítása és alapítása

Első ránézésre Pannonia meghódításának története teljesen világosnak és problémamentesnek tűnik, merthogy erről a cselekményről nem kisebb személyiségnek, mint magának Augustus császárnak a beszámolója áll rendelkezésünkre (Alföldi 1942; Fitz 1963–1964; Fitz 1977; Fitz 1989–1990). Az isteni Augustus uralkodói tetteit megörökítő „Cselekedetei"-ben (*Res gestae divi Augusti*) ugyanis a következő szavakkal ecseteli Pannonia – valójában Pannonia népeinek – a meghódítását: „*A pannoniai törzseket, amelyeket az én principatusom előtt a római nép hadserege sohasem közelített meg, Tiberius Nero révén, aki akkor fogadott fiam és legatusom volt, legyőztem, a római nép hatalma alá vetettem, és Illyricum határait előbbre vittem egészen a Danuvius folyó partjáig*" (*Res gestae divi Augusti* 30).

A fenti forrásrészletben leszögezett tények ellenére, azaz hogy Augustus lett volna az első, akinek uralkodása alatt a római hadsereg a pannoniaiakat elérte, legyőzte és Róma uralmának alávetette, valamint hogy *Illyricum* határait a Duna vonaláig előretolta, sok ellentmondás és bizonytalanság létezik a kutatásban. Időrendi szempontból megállapítható, hogy az utalás Rómának a pannoniai törzsekkel történő első kapcsolatfelvételére, Octavianusnak Kr. e. 35–33-ban ellenük vezetett hadjáratára vonatkozik, míg Tiberius végső győzelme Kr. e. 9-ben a *Breuci* és az *Amantini* ellen irányuló, Kr. e. 12–ben megkezdett, hároméves hadjáratának a végét jelenti. Bizonytalan ugyanakkor, hogy miként is értelmezendő a szöveg többi része. Először is: hol húzódtak *Illyricum* északi határai? Másodszor pedig: a Duna partvonalának melyik szakaszára vonatkozik az „*egészen a Danuvius folyó partjáig*" kifejezés? Az *Illyricum* korábbi északi határvonalát a Dráva folyó vonala jelentette vol-

4/17

Lugio (Dunaszekcső): Marcus Aurelius életnagyságú bronz portréja az auxiliaris tábor zászlószentélyéből.

Lugio (Dunaszekcső): Der bronzene Porträtkopf des Marcus Aurelius aus dem Fahnenheiligtum des Auxiliarkastells.

Janus Pannonius Múzeum, Pécs

Fotó • *Foto:* Füzi I.

1977; Fitz 1989–1990). In diesem „Tatenbericht" (*Res gestae divi Augusti*) beschreibt er die Eroberung Pannoniens, bzw. deren Völker mit folgenden Worten: „*Die Völker Pannoniens, mit denen kein Heer des römischen Volkes jemals zusammengetroffen war, bevor ich der erste Mann des Staates wurde, habe ich der Herrschaft des römischen Volkes unterworfen, nachdem sie von Tiberius, der damals noch mein Stiefsohn und mein militärischer Stellvertreter war, besiegt worden waren. Ich habe damit die Grenzen von Illyricum bis ans Ufer des Flusses Danuvius vorgeschoben*" (*Res gestae divi Augusti* 30).

Trotz der in diesem Text angegebenen Fakten – der Sieg gegen und die Eroberung der Pannonier durch Augustus sowie das Verschieben der Grenzen Illyricums bis zur Donau – gibt es viele Kontroversen und Unsicherheiten in der Forschung. Chronologisch ist festzuhalten, dass sich die erste Textpassage über die Kontaktaufnahme Roms mit den pannonischen Völkern auf den Feldzug Octavians in den Jahren 35 bis 33 v. Chr. bezieht. Der letztendliche Sieg von Tiberius im Jahr 9 v. Chr. war dagegen Resultat eines dreijährigen Krieges ab 12 v. Chr. gegen die Breuker und Amantiner. Unsicher bleibt, wie man den Rest des Textes interpretieren soll. Erstens: Wo lagen die – nördlichen – Grenzen von *Illyricum*? Zweitens: Welcher Abschnitt der Donau ist unter dem Ausdruck „*bis ans Ufer des Flusses Danuvius*" zu verstehen? Heißt es, dass vorher der Fluss Drau die nördliche Grenze von *Illyricum* darstellte und durch

4/18

Sirmium (Sremska Mitrovica, SRB): A császári palota maradványai (Kr. u. 4. sz.) egy modern védőépület alatt.

Sirmium (Sremska Mitrovica, SRB): Die Überreste des Kaiserpalastes (4. Jh. n. Chr.) unter einem modernen Schutzbau.

Arheološki lokalitet Carska palata Sirmijuma

Fotó • Foto: HEINRICH-TAMÁSKA O.

na, és a határvonal Augustus alatt bekövetkezett előretolása révén a rómaiak a teljes északi Duna-vonalat elérték? Ez egyben ugyanis azt is jelentené, hogy a rómaiak a Dráva és a Duna közötti területeket is meghódították. Ennek azonban nincs nyoma: Augustus (Kr. e. 27 – Kr. u. 14) és Claudius (Kr. u. 41–54) császár uralkodása között ugyanis alig, illetve csak szórványosan ismerünk olyan leleteket, amelyek akár a későbbi római határvonalon, a Duna mentén, akár a későbbi Pannonia tartomány belsejében tartós római jelenlétre utalnának: nincsenek sem Augustus-kori katonai objektumok, sem erődítmények, de Augustus-kori városoknak és egyéb településeknek sincs nyoma. Továbbá olyan történeti források és feliratos emlékek sem állnak rendelkezésünkre, amelyek Pannonia néven alapított új provincia létrehozását említenék. Ezt maga Augustus sem állítja (Gabler 1971; Kubitschek 1929; Mócsy 1971; Tóth 1977; Tóth 1980; Tóth/Vékony 1970).

Ez az előretörés ugyanabban az időszakban zajlott le, amikor nyugaton és északon két további tekintélyes folyó, nevezetesen az Elba (*Albis*) és a Rajna (*Rhenus*) római hódítások célja volt. Ily módon az *Illyricum*ban történteket nem elszigetelt jelenségként, hanem több más tartományon is átívelő, birodalmi szintű koncepció részeként kell értelmeznünk. Ezekkel az intézkedésekkel Róma az Alpoktól északra fekvő, újonnan meghódított tartományokat akarta biztosítani azáltal, hogy Európa két legnagyobb folyója, a Rajna és a Duna nem egyszerűen az *Imperium Romanum* határvonalává, de közlekedési és szállítási útvonallá is vált, s fontos szerepet töltött be a katonai csapatok mozgatásában és ellátásában. Ahhoz azonban, hogy Róma ezeket az Italiától nagy távolságban húzódó folyamokat elérhesse, birtokába kellett vennie a hozzájuk vezető folyami

das Vorrücken dieser Grenze unter Augustus die nördliche Donaulinie erreicht wurde? Dies würde bedeuten, dass gleichzeitig das gesamte Gebiet zwischen Drau und Donau erobert worden wäre. Aber davon fehlt jede Spur: Zwischen der Regierungszeiten des Augustus (27 v. – 14 n. Chr.) und des Claudius (41–54 n. Chr.) gibt es – sowohl entlang der späteren danubischen Flussgrenze als auch im Inneren der Provinz – kaum bzw. nur sehr spärliche Befunde, die auf römische Präsenz hindeuteten. Es gibt keine augusteischen Militäranlagen oder Kastelle und auch keine augusteischen Stadtgründungen oder Siedlungen. Des Weiteren gibt es weder Quellen noch Inschriften, die auf die Organisation einer neuen Provinz unter dem Namen Pannonia hinweisen. Sogar bei Augustus ist davon nicht die Rede (Gabler 1971; Kubitschek 1929; Mócsy 1971; Tóth 1977; Tóth 1980; Tóth/Vékony 1970).

Diese Vorstöße spielen sich jedoch zu genau derselben Zeit ab, als im Westen und Norden zwei andere Flüsse Ziel römischer Eroberungszüge werden: Elbe (*Albis*) und Rhein (*Rhenus*). Demzufolge sollte man die Ereignisse in *Illyricum* nicht isoliert betrachten, diese stellen einen Bestandteil einer provinzübergreifenden Konzeption dar. Rom versucht durch diese Maßnahmen die nördlich der Alpen eroberten Gebiete zu sichern, wobei die zwei großen Flüsse Europas, Rhein und Donau, nicht einfach Flussgrenzen des *Imperium Romanum* werden, sondern auch als Verkehrs- und Transportwege dienen sollen. In dieser Hinsicht spielten sie auch bei der Verlegung und Verpflegung römischer Truppen eine wichtige Rolle. Aber, um diese großen, sich von Italien weit entfernt befindlichen Flüsse überhaupt erreichen zu können, musste Rom die zu ihnen führenden Flusswege – zusammen mit den dazugehörigen Gebieten – erschließen. Im Falle von Pannonien kann diese Politik so interpretiert werden, dass der Ausdruck „*Ufer des Flußes Danuvius*" nur jene Strecke umfasst, welche sich im Osten zwischen der Mündung von Drau und Save befindet. Akzeptiert man diese Interpretation, wird klar, warum Funde und Militäranlagen augusteischer Zeit an der nördlicheren Donau und in dem südlich davon liegenden Gebiet fehlen.

Der zusammenfassende, eher geographische als offizielle Name *Illyricum* bleibt für das ge-

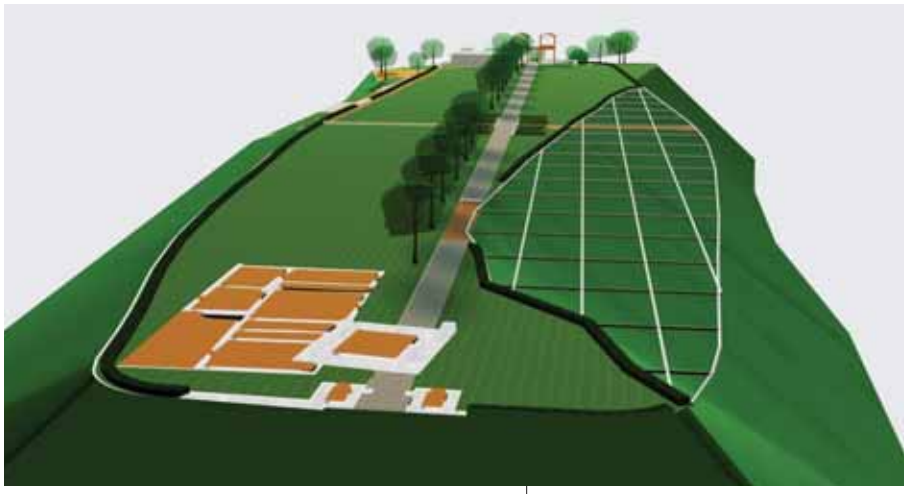
útvonalakat is, az általuk körülölelt területekkel együtt. Ennek a politikának a szellemében a „*Danuvius folyó partja*" kifejezés Pannonia esetében kizárólag arra a szakaszra vonatkozhat, amely keleten a Dráva és a Száva folyó dunai torkolata között húzódik. Ez az értelmezési javaslat arra is magyarázatot ad, hogy miért hiányoznak mind a régészeti leletek, mind pedig a katonai létesítmények nemcsak az északi Duna-vonal mentén, hanem az attól délebbre – a későbbi provincia belsejében – fekvő területeken is.

Noha továbbra is használatban marad az egész térségre vonatkozóan az inkább földrajzi, semmint hivatalos *Illyricum* megjelölés, bizonyítékok utalnak arra, hogy – talán Kr. u. 8–ban – végbement ennek a területnek a hivatalos kettéosztása. A tartomány déli, tehát Rómához közelebb eső, ebből a szemszögből nézve „felsőbb" részét – amint az egy epigraphiai emlék nyomán bizonyítást nyert – ettől kezdve *(H)Illyricum superius*nak, azaz „Felsőbb *Illyricum*nak" nevezték, a Rómától távolabb eső, „lentebbi", azaz északi részét pedig – még ha írásos bizonyítékunk nincs is rá és ez a feltételezés csakis *argumentum ex silentió*nak tekintendő – *Illyricum inferius*nak. Valamivel később ez a két térség saját, hivatalos, régi-új nevet kapott: a déli részt, ahogyan a korai földrajzi irodalomban is, *Dalmatiá*ként kezdték emlegetni (Velleius Paterculus, *Historia Romana.* 2, 125, 5) *maritima pars Illyrici*nek, azaz „*Illyricum tengerparti részének*" nevezte), északi része pedig a *Pannonia* elnevezést kapta, ami viszonylag későn, talán valamikor Nero császár (Kr. u. 54–68) uralkodása alatt bukkan fel először hivatalosan. Mindenesetre – jelenlegi ismereteink alapján – e tartomány név szerint is ismert első helytartója Lucius Tampius Flavianus volt, akit egy italiai felirat említ meg Kr. u. 68–ban, tehát Vespasianus császár (Kr. u. 68–79) uralkodásának idején (Kovács 2007).

A provincia szervezése: városok és határvédelem a Kr. u. 1. és 2. században

Közvetlenül az után, hogy Róma egy új területet meghódított, megkezdődött a *civitates* (római szervezeti egységek), a *gentes* (családokra alapuló településegységek) és a *centuriae* közsamte Gebiet weiterhin erhalten, jedoch gibt es Hinweise, dass vermutlich im Jahr 8 n. Chr. eine offizielle Zweiteilung der Provinz stattfand. Der von Rom aus „höher" liegende südliche Teil der Provinz hieß nun *(H)Illyricum Superius*, d. h. „Oberes *Illyricum*", wie auch epigraphisch nachgewiesen ist. Dementsprechend müsste – obwohl dies nur ein *argumentum ex silentio* ist – der nördliche, von Rom aus „tiefer" gelegene Teil *Illyricum Inferius* gehießen haben. Erst zu einem späteren Zeitpunkt bekamen diese Gebiete wohl eigene, offizielle Namen: Der südliche Teil hieß nun *Dalmatia* (Velleius Paterculus, *Historia Romana*. 2, 125, 5) als *maritima pars Illyrici*, d. h. „*Illyricums Küstenzone*" benannt), während der Name des nördlichen Teiles *Pannonia* war. Wann diese offizielle Bezeichnung eingeführt wurde, ist nicht bekannt. Vielleicht tauchte sie erst unter der Herrschaft Neros (54–68 n. Chr.) auf. Der erste uns bekannte Statthalter der Provinz *Pannonia* war Lucius Tampius Flavianus, der im Jahr 68 n. Chr. auf einer vespasianischen Inschrift in Italien erwähnt wird (Kovács 2007).

4/19

Lussonium (Paks-Dunakömlőd): A tábor északi, részben rekonstruált kapuja (fent) és virtuális rekonstrukciója délről (lent) a Kr. u. 4. században.

Lussonium (Paks-Dunakömlőd): Das teilrekonstruierte Nordtor des Kastells (oben) und die virtuelle Rekonstruktion mit Blick von Süden (unten) während des 4. Jahrhunderts n. Chr.

Fotó, rekonstrukció • Foto, Rekonstruktion: Visy Zs.

a

4/20

Baláca, villagazdaság, I. számú központi épület (Kr. u. 3. sz.): A védőépület kívülről (fent) és a 31., apszisos záródású helyiség mozaikpadlója (lent).

Baláca, Villenwirtschaft, Zentralgebäude Nr. I (3. Jh. n. Chr.): Blick auf den Schutzbau von außen (oben) und Mosaikfußboden im Raum Nr. 31 (unten).

Fotó • Foto: Vasáros Zs. (a); Oszkó Zs. (b).

igazgatási szervezésének folyamata. Pannonia területe katonai ellenőrzés alatt állt: ez a megállapítás a katonai táborok közvetlen környezetére éppúgy érvényes, mint a törzsi szállásterületekre. Mint fegyverrel meghódított tartomány, lakói nem rendelkeztek római polgárjoggal, azonban a provincia szabad jogállású lakosaiként (*peregrinus*) tulajdon közösségük teljes jogú „polgárai" voltak. A tartomány szabad jogállású bennszülött lakosságának új közigazgatási egységei (*civitates peregrinae*) katonai ellenőrzés alá kerültek. Az egyes népcsoportokat a közelükben tartózkodó auxiliáris egységek parancsnokai, így gyalogosegységek (*cohortes*) vagy lovascsapatok (*alae*) elöljárói (*praefecti*) irányították. Amikor ezeknek a katonai parancsnokoknak megjelölik és megnevezik a beosztását, mindig megadják a hadse-

b

Die Organisation der Provinzen: Städte und Grenzverteidigung im 1.–2. Jahrhundert

Bald nachdem ein neues Gebiet von Rom erobert wurde, begann der Organisationsprozess der *civitates* (römische Verwaltungsbezirke), *gentes* (in Familien gegliederte Verbände) und der *centuriae*. Das Gebiet Pannoniens stand unter Militärkontrolle: Dies bezieht sich sowohl auf die unmittelbare Umgebung der Militäranlagen als auch auf die Stammesgebiete. Um die Interessensphären zu verteidigen bzw. etwaige gefährliche Stammesbündnisse zu vermeiden, wurden die ursprünglichen Territorien künstlich umorganisiert. Es handelt sich zwar um ein Gebiet, das durch Krieg erobert wurde, wodurch seine Bewohner nicht über römisches Bürgerrecht verfügten, sie hatten aber den Status von freien Provinzbewohnern (*peregrinus*) und waren als solche vollberechtigte „Bürger" ihrer eigenen Gemeinden. Die neu organisierten Verwaltungseinheiten der Peregrini (*civitates peregrinae*) gelangten unter Militärkontrolle. Die einzelnen Stammesverbände wurden von Befehlshabern verwaltet, die in der jeweiligen Umgebung stationiert waren. Diese Präfekten von Reitertruppen oder Infanterieeinheiten waren meist römische Ritter (*praefectus cohortis* bzw. *alae)*, ausnahmsweise aber auch *centuriones*). In ihrer Amtsbezeichnung wurden noch der Name der Truppeneinheit und der verwalteten Peregrinigemeinde angegeben. Der Sitz dieser Verwalter war im Lager der Auxiliareinheit (Dobó 1968; Fitz 1993–1995; Mócsy 1959).

Durch die stufenweise Einbeziehung von Vertretern der Führungselite und die Verleihung des römischen Bürgerrechtes (*civitas Romana*) änderte sich allmählich das System. Seit flavischer Zeit bekamen einige Stämme statt der militärischen Befehlshaber eigene Eliten, die inschriftlich als «Fürst» (*princeps*) eines Stammes – z. B. *princeps civitatis Boiorum*, oder *princeps Azaliorum* bzw. *princeps praefectus Scordiscorum* – bezeichnet wurden. Der Übergang von der militärischen zur einheimischen Selbstverwaltung stellt die Weichen für das Munizipalisieren der Provinz. Vielleicht haben in der Übergangsphase von einer *civitas peregrina* zum *municipium* statt Stammesfürsten

regben viselt rangjukat, amiből kiderül, hogy többnyire római lovagok voltak, *praefectus cohortis* vagy *prafectus alae* beosztásban, de kivételesen *centuriók* is akadtak közöttük. Feltüntették továbbá az általuk irányított csapat pontos nevét (pl. *cohors I Noricorum*), illetve annak a *peregrinus* jogállású törzsnek a nevét, amelynek a felügyeletét a gondjaikra bízták (pl. *praefectus civitatis Colapianorum*). A katonai elöljáró székhelye az adott csapat táborában volt (Dobó 1968; Fitz 1993–1995; Mócsy 1959).

Azt követően, hogy a rómaiak fokozatosan megnyerték maguknak a törzsi előkelőket, és megadták nekik a római polgárjogot (*civitas Romana*) lassan változni kezdett ez a rendszer. A Flavius-kortól kezdődően egyes törzsek élére saját elöljárókat neveztek ki, akiket a feliratokon az adott törzs „törzsfőjének" (*princeps*) neveztek, például *princeps civitatis Boiorum* vagy *princeps Azaliorum,* illetve *princeps praefectus Scordiscorum.* A katonai ellenőrzésből a törzsi önkormányzatiságba való átmenet megelőzte és előkészítette a tartomány municipalizációját, azaz városi fejlődését. Talán feltételezhetjük, hogy a *civitas peregrina* státusz és a *municipium* rangra emelés közötti átmeneti fázisban a „hagyományos" törzsi elöljáró (*princeps*) helyett már a jövőbeli városi tanácstagok (*decuriones*) látták el a közigazgatási feladatokat (Mócsy 1959; Mócsy 1975; Alföldy 1988).

A városok alapítása fontos lépés volt egy provincia infrastrukturális kialakításában. Két alapvető város-típust különböztethetünk meg egymástól: a római polgárjoggal rendelkező *veteranus*ok letelepítésével (*deductio*) alapított városokat, a *coloniá*kat, valamint az egykori *civitas*-központokból a városi rang megadásával létrehozott, és főleg *peregrinus* jogállású bennszülött népesség által lakott *municipia* (Borhy/Zsidi 2005; Harding/Jacobsen 1988; Šašel Kos/Scherrer 2003a; Šašel Kos/Scherrer 2003b; Šašel Kos/Scherrer 2004).

Szem előtt kell tartanunk a városfejlődés folyamatának egyes kronológiai szakaszait is, mivelhogy a különböző császárok uralkodása idején alapított városok Pannonia más és más részeit érintették. A Iulius-Claudius-dinasztia alatt ugyanis csak *coloniá*kat alapítottak, azokat is Nyugat-Pannoniában, az észak-déli irányban haladó Borostyánkő út mentén. A Flaviusok

bereits die späteren Mitglieder des Städterates (*decuriones*) die administrativen Aufgaben übernommen (Mócsy 1959; Mócsy 1975; Alföldy 1988).

Die Gründung von Städten war ein wichtiger Schritt bei der infrastrukturellen Erschließung einer Provinz. Die Städte (*coloniae*), die aufgrund der Deduktionen von Veteranenkolonien gegründet wurden, sind von solchen zu unterscheiden, die in ehemaligen *civitas*-Zentren durch die Verleihung städtischer Rechte entstanden sind und von den hauptsächlich von der einheimischen Bevölkerung besiedelten *municipia* (Borhy/Zsidi 2005; Harding/Jacobsen 1988; Šašel Kos/Scherrer 2003a; Šašel Kos/Scherrer 2003b; Šašel Kos/Scherrer 2004). Bei dieser Entwicklung ist die chronologische Abfolge wichtig, da das Munizipalisieren durch einzelne Kaiser zumeist unterschiedliche Teile Pannoniens betraf. So wurden unter der julisch-claudischen Dynastie Städte, nämlich *coloniae*, gegründet, die in Westpannonien in nordsüdlicher Richtung entlang der Bernsteinstraße verteilt sind. Die Flavier haben dies fortgeführt, wobei sie die Gründungen auf den Süden der Provinz, d. h. zwischen Drau und Save, erweiterten. Hier sind sowohl Gründungen von *coloniae* als auch von *municipia* zu finden. Des Weiteren verliehen sie entlang der Bernsteinstraße einigen Städten das Munizipalrecht. Unter Traian fand die Gründung der letzten Deduktionskolonie – nicht nur Pannoniens, sondern des gesamten *Imperium Romanum* – wiederum im Süden der Provinz statt. Es gibt zwar weitere pannonische *coloniae*, die aber keine Veteranen-Neugründungen mehr sind, sondern durch Rangerhöhungen enstehen: nun wird der Titel *colonia* an ältere *municipia* verliehen. Unter Hadrian bekommen die ersten Städte an der Donau-Grenze den Rang eines *municipium* und zwar immer in der Nähe von Legionslagern. Während der Severerzeit hören wir wiederum nur von der Verleihung des *colonia*-Ranges an frühere *municipia*. Schließlich kommt die Munizipalisierung Pannoniens zu einem Ende: die *Constitutio Antoniniana* – ein Gesetz, das allen Freigeborenen im gesamten Römischen Reich das römische Bürgerrecht verlieh, von Caracalla um das Jahr 212 n. Chr. erlassen –, hob die rechtlichen Unterschiede zwischen römischen *coloniae* und einheimischen *municipia* bzw. Militärstädten (*canabae*)

alatt a municipalizáció elsősorban Dél-Pannoniát, azaz a Dráva-Száva közét érintette, ahol mind *colonia* alapításokra, mind pedig *municipium* rangra való emelésekre sor került; mindemellett kiteljesítették a Borostyánkő út mellett fekvő települések municipalizációját is. Traianus alatt alapították Pannonia – és egyben az *Imperium Romanum* – utolsó *deductiós coloniá*ját, amely megint csak Dél-Pannoniai térségét érintette. Bár ezután is hoztak még létre *coloniá*kat Pannoniában, ezek már nem *veteranus*ok letelepítése révén alapított városok, hanem egyes *municipium*oknak az előkelőbb, magasabb rangot jelentő cím odaadományozása révén kitüntetett *coloniá*k voltak. Hadrianus császár uralkodása alatt kapták meg az első települések a Duna határvonala mentén a *municipium* rangot, és ezzel a határvidék városfejlődési folyamata is megkezdődött. Megfigyelhető, hogy ezek a Hadrianus-kori városok kivétel nélkül a dunai határ mentén állomásoztatott legiotáborok közelében jöttek létre. A Severus-korban kizárólag korábbi *municipium*ok *colonia* rangra emeléséről hallunk. Ez az időszak egyben a municipalizációs folyamatok kiteljesedését is jelenti, hiszen a Caracalla császár uralkodása alatt, Kr. u. 212 körül kibocsátott *Constitutio Antoniniana* a Római Birodalom minden szabadszületésű lakosának – a törvény elfogadását követően – megadta a római polgárjogot. Ezzel a különböző rangú város- és településtípusok – római polgárok letelepítésével alapított *coloniá*k, főként a bennszülött népesség által lakott *municipium*ok és a legiotáborok előterében kialakult ún. táborvárosok (*canabae*) – közötti jogi különbségek megszűntek (Barkóczi 1959; Barkóczi 1964; Mócsy 1959; ld. *varia* in: Borhy/Zsidi 2005; Šašel Kos/Scherrer 2003a–b; Šašel Kos/Scherrer 2004).

Ezzel összefüggésben meg kell említeni, hogy Pannonia ekkor már két provinciarészből állt (4/II. ábra): nyugaton Felső-Pannoniát (*Pannonia superior*) hozták létre amelynek területén három legio állomásozott (*Vindobona*/Bécs, *Carnuntum*/Petronell, Bad Deutsch-Altenburg, *Brigetio*/Komárom, Szőny), és a legioparancsnoki tisztséget is ellátó helytartó (*legatus Augusti legionis*) székhelye *Carnuntum*ban volt, keleten pedig Alsó-Pannoniát (*Pannonia inferior*), *Aquincum* központtal. Ekkortájt már állomásozott egy legio in der Nähe von Legionslagern auf (Barkóczi 1959; Barkóczi 1964; Mócsy 1959; vgl. Beiträge in: Borhy/Zsidi 2005; Šašel Kos/Scherrer 2003a–b; Šašel Kos/Scherrer 2004).

In diesem Zusammenhang sollte erwähnt werden, dass Pannonien zu diesem Zeitpunkt bereits in zwei Teile untergliedert war (Abb. 4/II): Im Westen wurde die Provinz *Pannonia Superior* (Oberpannonien) mit drei Legionslagern (*Vindobona*/Wien; *Carnuntum*/Petronell, Bad Deutsch-Altenburg und *Brigetio*/Komárom, Szőny) sowie dem Statthaltersitz des Legaten (*legatus Augusti legionis*) in *Carnuntum* eingerichtet. Im Osten dagegen wurde *Pannonia Inferior* (Niederpannonien) gegründet. Eine Legion war bereits in *Aquincum*/Budapest stationiert, das nun auch Sitz eines Statthalters prätorischen Ranges (*legatus Augusti pro praetore*) wurde. Dadurch sind die früheren Zivilsiedlungen beider „Provinzhauptstädte" und Legionszentren, *Aquincum* und *Carnuntum*, zu *municipia* erhoben worden (Dobó 1968).

Eine Besatzung der Donaulinie zu augusteischer Zeit lässt sich – wie bereits erwähnt – mittels archäologischer Funde nicht nachweisen (Fitz 1976; Mócsy 1978; Visy 1988; Visy 1989; Visy 2003b). Die ältesten Truppen in pannonischen Befestigungen – abgesehen vom Lager in *Carnuntum*, das bereits unter Tiberius erbaut worden war – sind erst aus der Regierungszeit des Kaisers Claudius bekannt. Claudische und flavische Terra Sigillata-Funde verweisen darauf, dass in *Aquincum* zwischen 45 und 50 n. Chr. die *ala I Hispanorum* stationiert gewesen sein dürfte, die dann von der *ala I Auriana* abgelöst wurde. Nördlich und südlich von *Aquincum* sind an mehreren Orten frühe italische Sigillaten aus der Po-Ebene, sowie Amphorenfragmente aus Rhodos und Spanien gefunden worden, die auf eine claudische Anwesenheit von Truppen in *Solva*/Esztergom bzw. *Lussonium*/Paks, Dunakömlőd weisen. Aufgrund archäologischer Funde – erneut v. a. Keramik – aus *Arrabona*/Győr, *Brigetio* und *Solva* ist anzunehmen, dass die nördliche Donaulinie in claudischer Zeit mit Militäranlagen versehen war. Dasselbe gilt für den Limesabschnitt südlich von *Aquincum* mit der Befestigung von Albertfalva, deren römerzeitlicher Name zwar nicht überliefert ist, aber deren Auxiliarkastell aus der Zeit von Claudius

Aquincum/Budapest területén is, amelynek parancsnoka ekkor praetori rangú helytartó (*legatus Augusti pro prasetore*) lett. Ezáltal a két „tartományi székhely" s egyben legiotábor, *Aquincum* és *Carnuntum* korábbi polgári települései városi, azaz *municipium* rangra emelkedtek (Dobó 1968).

Pannoniában a dunai határvonal Augustus-kori elfoglalását – mint már említettük – a régészeti leletek alapján nem lehet bizonyítani (Fitz 1976; Mócsy 1978; Visy 1988; Visy 1989; Visy 2003b). A legkorábbi katonai erődök is – eltekintve most *Carnuntum*tól, amely már Tiberius korában legióközponttá vált – Claudius uralkodásának idejéből ismertek. Claudius- és Flavius-kori terra sigillata leletek utalnak *Aquincum* területén a legkorábbi katonai jelenlétre a mai Budapest, I. ker.-Víziváros területén, ahol Kr. u. 45–50 között az *ala I Hispanorum* állomásozott, amelyet később az *ala I Auriana* váltott fel. *Aquincum*tól északra és délre több helyütt kerül elő korai italiai, Pó-vidéki terra sigillata, valamint rhodosi és hispaniai amphoratöredékek, amelyek alapján Claudius-kori katonai jelenlétre lehet következtetni *Solva*/Esztergom, valamint *Lussonium*/Paks-Dunakömlőd területén. Megintcsak régészeti leletek – főleg kerámiák – alapján lehet kijelenteni, hogy Claudius uralkodása idején *Arrabona*/Győr, *Brigetio* és *Solva* területét – és ezzel együtt természetesen a dunai határvonalat is – a rómaiak már katonai ellenőrzés alatt tartották. Ugyanezt mondhatjuk el az *Aquincum*tól délre húzódó dunai határszakasz legkorábbi erődítményeire, pl. Albertfalvára vonatkozóan is, amelynek római kori nevét ugyan homály borítja, Claudius- vagy Vespasianus-kori auxiliaris *castellum*a viszont jól ismert. Tovább, déli irányba haladva meg kell még említeni *Vetus Salina*/Adony és *Lussionium* nevét. A dunai határvonal kiépítése tekintetében a Flavius-kor markáns időszakot jelent (Kr. u. 69–96). Ekkor ugyanis a Duna mentén sűrű erődláncolat épül ki (Visy 1988).

Láthatjuk tehát, hogy a tartomány déli részén meglevő eredeti és korábbi, Claudius-kori védelmi vonal fokozatosan kitolódott észak felé. Eltekintve egyes, az északabbra eső dunai határszakasz mentén fekvő erődöktől, amelyek ebben a korai fázisban már léteztek, azt mondhatjuk, hogy a katonai erődítmények, így legiotáborok és auxiliaris *castellum*ok sűrű, összefüggő láncolata csak a Flavius-korban jött

a

b

4/21

*Savaria (Szombathely): Az Iseum rekonstruált épülete **(a)** és Flavius-kori falfestmény, életnagyságú, a kezében sistrumot tartó nőalakkal (Isis-papnő?) az Iseumból **(b)**.*

*Savaria (Szombathely): Das rekonstruierte Iseum **(a)**, flavierzeitliches Wandgemälde mit einer lebensgroßen weiblichen Figur im Gewand und Sistrum (Isis-Priesterin?) aus dem Iseum **(b)**.*

Iseum Savariense, Szombathely

Fotó • Foto:
Indafotó (a); Harsányi E., Kurovszky Zs. (b).

4/22

Scarbantia (Sopron): A késő római városfal, félkör alakú oldaltornyokkal

Scarbantia (Sopron): Die spätrömische Stadtmauer mit halbkreisförmigen Seitentürmen.

Fotó • Foto: BORHY L.

létre. A Flavius-dinasztia uralkodói alatt haladt előre jelentős léptekkel – mint fentebb láthattuk – mind a provincia municipalizálódása, azaz a római és romanizált bennszülött lakosság városokban történő megtelepedése, mind pedig e térség katonai elfoglalása, nem is beszélve arról, hogy ez idő alatt zárult le a provinciává szerveződés is (Alföldy 1988; Alföldy 2005).

A Kr. u. 1. század végére kiépült a tartomány – és ezzel egyidejűleg a Római Birodalom – lineáris védelmi rendszere. Számos katonai táborban megfigyelhető a Kr. u. 2. század közepe táján a kőnek mint építőanyagnak a megjelenése. Az auxiliaris táborok kőből emelt falakat kaptak, amelyeknek köszönhetően a táborok még a markomann háborúk eseménydús időszakát is túlélték. Kr. u. 200 körül további kőépületek jelentek meg (4/16. ábra), de továbbra is ismerünk fából épített barakképületeket. A mai Magyarország területén található két legiotábor (*Brigetio* és *Aquincum*) kőből épült a Kr. u. 2. század elején, de amíg a *brigetió*i új volt, és már eleve kőből építették, fa-föld-konstrukciójú előzmények nélkül, *Aquincum*ban a korábbi fa-föld tábor kőbe történő átépítéséről beszélhetünk (Visy 2003a; Visy 2003b).

bis Vespasian gut bekannt ist. Weiter im Süden müssen noch *Vetus Salina*/Adony bzw. *Lussionium* erwähnt werden. Für den Ausbau der danubischen Grenzlinie ist die Flavierzeit (69–96 n. Chr.) markant: nun wird eine engmaschige Kette von teilweise komplett neu gebauten Auxiliarkastellen errichtet (Visy 1988).

Deutlich wird, dass die ursprüngliche Verteidigungslinie im Süden der Provinz zur Regierungszeit des Claudius nach Norden verschoben wurde. Abgesehen von einigen entlang der nördlichen Donau bereits bestehenden Kastellen, ist aber erst unter den Flaviern ein engmaschiges Verteidigungsnetzwerk von Befestigungsanlagen, d. h. Legionslagern und Auxiliarkastellen, entstanden. Mit den Kaisern dieser Dynastie ist nicht nur die Munizipalisierung – also sowohl die zivile Besiedlung als auch die militärische Besatzung –, sondern auch die Organisationsstruktur der Provinz erheblich vorangeschritten (Alföldy 1988; Alföldy 2005).

Zum Ende des 1. Jahrhunderts n. Chr. wurden gleichzeitig die lineare Verteidigung der Provinz und des Römischen Reiches insgesamt ausgebaut. In vielen Militäranlagen lässt sich um die Mitte des 2. Jahrhunderts n. Chr. eine Umbauphase zur Steinarchitektur beobachten. Auxuliarkastelle bekamen Steinmauern, wodurch viele von ihnen sogar die Markomannenkriege überdauerten. Teilweise entstanden um 200 n. Chr. weitere Steinbauten (Abb. 4/16), die Barackengebäude sind aber weiterhin in Holzkonstruktionen errichtet worden. Die beiden Legionslager, die sich auf dem Gebiet des heutigen Ungarn befinden *(Brigetio* und *Aquincum)*, wurden zu Beginn des 2. Jahrhunderts n. Chr. ebenfalls in Stein errichtet – mit dem Unterschied, dass es sich bei *Brigetio* um ein neues Lager ohne Vorgänger handelt, bei *Aquincum* jedoch um eine zweite Bauphase, die einer älteren Holz-Erde-Konstruktion folgt (Visy 2003a; Visy 2003b).

Die Donau selbst wurde – zusammen mit dem Rhein – zu einer der wichtigsten Verkehrsrouten des Römischen Reiches, was etwa durch den Ausbau des Eisernen Tores an der unteren Donau, in der Provinz *Moesia Inferior* unter Trajan deutlich wird. Was Pannonien mit seinen mehr als 30 Kastellen – (darunter vier Legionslager!) sowie mit dem darin stationierten Militärkontingent für die Sicherheit Italiens

A Duna – akárcsak a Rajna – a Római Birodalom egyik legfontosabb közlekedési útvonala lett, amit a hajózásra Traianus idején alkalmassá tett Vaskapu-szoros kiépítése is jelez az Al-Dunánál, *Moesia inferior* tartományban. Az pedig, hogy *Pannonia* a maga mintegy 30 katonai táborával (köztük 4 legiotáborral), valamint a területén állomásoztatott hatalmas katonai kontingenssel Italia és Róma biztonsága szempontjából pontosan mit is jelentett, nemcsak a következő császár, Marcus Aurelius (4/16. ábra) uralkodása (Kr. u. 161–180) alatt kitört quad-markomann háborúkban, hanem az egész 3. századi válságidőszakban mutatkozott meg. A háborút Marcus Aurelius fia, s egyben utódja, Commodus (Kr. u. 180–192) folytatta és zárta le sikeresen (Fehér/Kovács 2003). E krizis után Pannonia teljes védelmi rendszerét átszervezték. A katonai táborok védművei új alakot öltenek: talán már Commodus alatt megjelennek a félkör alakú, a tábor fal síkjából kissé előreugró saroktornyok. Azok az erődítmények, amelyek eddig csak fa- vagy fa-föld-konstrukciójúak voltak, kőbe épültek át. Orientális egységek taktikai okokból történő pannoniai állomásoztatására is van adatunk *Intercisa, Ulcisia Castra, Ad Flexum* táborában (Fitz 1972). Ugyanakkor megjelent Pannoniában egy korábban ebben a térségben ismeretlen erődítés típus, nevezetesen az őrtorony. 16, részben épségben ránk maradt építési felirat tanúbizonysága szerint ezek az őrtornyok (*burgi*) és kisebb méretű erődítmények (*praesidia*) mind Commodus uralkodása idején, Kr. u. 183/185 között *Aquincum*tól délre, *Pannonia inferior* területén, alkalmas helyeken (*per loca opportuna*) és újonnan létesültek (*a solo extructa*), abból a célból, hogy megakadályozzák az ellenségnek a Dunán történő átkelését. Ennek az őrtorony-láncolatnak a kiépítésével az egész dunai határvonal (*ripa omnis*) rendkívüli megerősítést nyert, ami által a határon át zajló közlekedés is fokozott ellenőrzés alá került (Visy 1988).

Pannonia a 3–4. században

Az a geo- és katonapolitikai valamint hatalmi kulcspozíció, amelyet Pannonia Italia és Róma előterében elfoglalt, a Kr. u. 3. század római irodalmában közhelyszerűvé vált. Akárcsak a

und Roms bedeutete, zeigte sich u. a. in den Markomannenkriegen, die zur Regierungszeit Mark Aurels (161–180 n. Chr.) ausgebrochen (Abb. 4/17) und von seinem Sohn und Nachfolger, Commodus, fortgeführt und siegreich beendet worden waren (Fehér/Kovács 2003).
Das Verteidigungssystem Pannoniens wurde nach dieser Krise reorganisiert. Die Wehranlagen der Militärkastelle bekamen eine neue Form: Es erscheinen, wahrscheinlich bereits unter Commodus, leicht hervorspringende, halbrunde Ecktürme. Jene Kastelle, die bis dahin Holz- oder Holz-Erde-Konstruktionen aufwiesen, wurden in Stein umgebaut. Die aus militärtaktischen Gründen vorgenommenen Stationierungen orientalischer Truppeneinheiten können in *Intercisa*, *Ulcisia Castra* und *Ad Flexum* nachgewiesen werden (Fitz 1972). Außerdem taucht ein ganz neuer Wehranlagentyp, nämlich der Wachturm, in Pannonien auf. Laut insgesamt 16 teilweise vollständig erhaltener Bauinschriften, wurden alle diese Wachttürme (*burgi*) und Kleinkastelle (*praesidia*) von Kaiser Commodus in den Jahren 183/185 n. Chr. im südlichen Bereich von *Aquincum*, in *Pannonia Inferior*, zur Verhinderung der Donauüberquerung an gefährdeten Stellen (*per loca opportuna*) neu erbaut (*a solo extructa*): damit wurde die gesamte Donaugrenze (*ripa omnis*) verstärkt und der Grenzverkehr kontrolliert (Visy 1988).

Pannonien im 3.–4. Jahrhundert

Die militärische, geographische und machtpolitische Schlüsselposition, die Pannonien im Vorfeld Italiens und Roms einnahm, wurde im 3. Jahrhundert n. Chr. zum *locus communis*. Wie in der republikanischen Literatur vor der römischen Eroberung, hieß diese Region nun wieder *Illyricum*. Jetzt bedeutete diese Bezeichnung im Allgemeinen die Donauprovinzen, die zu einem großen illyrischen Zollverein, zum *publicum portorium Illyrici* gehörten (Alföldi 1967; Alföldy 2004; Fitz 1982).
Die politische Geschichte Pannoniens und des zum kaiserlichen Sitz erhobenen Sirmium im 3. Jahrhundert n. Chr. war ereignisreich. Die lokalen Senatorengruppen spielten in der römischen Reichspolitik eine bedeutende Rolle und erfolgreiche militärische Befehlshaber ritterlichen Ranges, von denen manche aus *Illyricum*

Budapest

Március 15. tér (hajdani • ehemals Eskü tér)

Egy késő római tiszti sisak

Ein spätrömischer Offiziershelm

Szabó Ádám

1898. június 25-én került elő Budapesten, az Erzsébet híd pesti hídfőjénél, a Duna vízszintje alatt 3,5-3,8 méter mélyen, homokos kavicsrétegből. A sisak vasharangból, taréjpántból, abroncsból, két töredékes arcvédőből, az elveszettek helyett rekonstruált nyakszirt- és orrvédőből áll. A nyújtott félgömb alakú sisakharangot két egyforma, negyedgömb alakú kovácsoltvas lemezből állították össze. Az arcvédőket szíjnak való réseken át, a nyakszirtvédőt pedig két csattal és szíjjal rögzítették hozzá, és az orrvédő is fel- és lecsatolható volt.

A sisakot aranyozott ezüstlemez borítja. A lemez a sisak két oldalán szimmetrikusan díszített. Az egyes részek ornamentikáját trébeléssel domborított gyöngy-, tojás- és pontkörsor, félhold, csillag vagy X és astragalos motívumsorok tagolják. Az abroncson két oldalt figurális ábrázolások láthatók: szárnyas Fortuna egy koszorúval, bőségszaruval, trónoló Iuppiter *sceptrum*-mal és sassal, szárnyas Victoria két koszorúval, oroszlán és *crater*. Az abroncson álló 10–13 miliméter magas feliratos mezőben a gyártó nevének (?) rövidített töredékes alakja látszik, amiből egy *N (*?) és egy *A* olvasható ki.

A taréjpánton, felül, egy 8 x 8 miliméter méretű tollrögzítő nyílás van. A díszítmények közé több, gyöngysoros valamint pontkörös rekeszbe foglalt kő- ill üvegberakás tartozik, amelyekből néhány mára elveszett. A megmaradtak négyféle színváltozatot mutatnak: ovális fehérsávos sardónix utánzat, üvegből, téglalap alakú, türkiz színű üveg, kerekded kék-fekete kő (onyxutánzat?), továbbá az abroncs fölött, a kereszttengelyben egy-egy ovális borostyán.

A borítólemez díszítése az osztrópatakai (Ostrovany, SK) 2. kincs nyeregvereteivel és a herpályi pajzsdudor lemezeivel rokon. A budapesti lelet a későrómai taréjos sisakok között az ún. *Intercisa III* típusba sorolható. Ezeket a feltehetően császári műhelyben készült díszsisakokat a római lovasság magas rangú tisztjei viselték a 4. században.

Méret • Maße: Hosszátmérő • *Längsdm.* 27 cm, *Szélesség • Breite:* 19 cm, *Magasság • Höhe:* 29,6 cm.

Keltezés • Datierung: Kr. u. 4. sz. • *4. Jh. n. Chr.*

Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, Ltsz. • Inv.-Nr. RR 110.1899.

Fotó • Foto: VÁGÓ Á.

Irodalom • Literatur: Nagy 1900; Alföldi 1934; Thomas 1973, 39–50; Bruder 2001; Kocsis 2015.

Am 25. Juni 1898 wurde auf der Pester Seite, nahe der Elisabethbrücke in 3,5–3,8 Meter Tiefe unter dem Donaustand, in einer sandigen Kiesschicht ein spätrömischer Helm entdeckt. Dieser besteht aus einer Kalotte, einem Bügel (Kamm), einem Stirnreif, zwei fragmentierten Wangenklappen und – da die Originale verloren sind – aus einem rekonstruierten Nacken- sowie dem Nasenschutz. Die längliche, gewölbte Kalotte besteht aus zwei gehämmerten Halbschalen, etwa viertelkugeligen Eisenplatten. Durch Riemendurchlässe wurden daran die Wangenklappen sowie der Nackenschutz mittels zweier Schnallen und Riemen befestigt. Der Nasenschutz war aufsteck- und abnehmbar.

Der Helm ist mit vergoldetem Silberblech plattiert. Dieses ist auf beiden Seiten des Helmes symmetrisch verziert. Die Ornamentfelder sind durch getriebene Perlen-, Eier- und Punkt-, durch Halbmond-, Stern- und X-förmige- bzw. Astragal-Reihen untergegliedert. Auf beiden Seite des Stirnreifes sind figürliche Darstellungen erkennbar: Eine geflügelte Fortuna mit Kranz und Füllhorn, Jupiter auf dem Thron mit *Sceptrum* und Adler, eine geflügelte Victoria mit zwei Kränzen, ein Löwe und ein *Crater*. Auf dem Stirnreif, in einem 10–13 Milimeter hohen Schriftfeld, das fragmentische Kürzel des Namens des Produzenten (?), wovon die Buchstaben *N* (?) und *A* lesbar sind.

Oben auf dem Metallbügel ist eine 8 x 8 Milimeter breite Öffnung für die Befestigung des Helmbusches sichtbar. Zu den Zierelementen gehören noch mehrere in mit Perldraht umrahmten Fassungen sitzende Stein- und Glaseinlagen, von denen aber einige verloren gegangen sind. Die übrigen weisen vier Farbvarianten auf: weißgestreifte Sardonyx-Nachahmungen aus Glas, rechteckige Füllungen aus grünem bis türkisfarbenem Glas, rundlich blau-schwarze Steine (Nachahmungen von Onyx?) und, in der Querachse über dem Stirnreif, je ein oval gefasster Bernstein.

Die Verzierung des plattierten Silberblechs steht den Sattelbeschlägen des zweiten Schatzfundes von Osztrópataka/Ostrovany (SK) und den Platten des Schildbuckels von Herpály nahe. Der Budapester Fund gehört zu den spätrömischen Kammhelmen, Typ *Intercisa* III. Diese vermutlich in imperialen Werkstätten hergestellten Prachthelme waren im 4. Jahrhundert bei den römischen Offizieren der Kavallerie verbreitet.

római hódítást megelőzően, a köztársaság kori irodalomban, ezt a térséget ismét *Illyricum*nak nevezték. Ez a megjelölés ekkor általánosságban a dunai provinciákat jelentette, amelyek egy nagy illyricumi vámkörzethez, a *publicum portorium Illyrici*hez tartoztak (Alföldi 1967; Alföldy 2004; Fitz 1982).

Pannonia Kr. u. 3. századi politikatörténete eseményekben gazdag, a császári központtá váló *Sirmium*nak is köszönhetően. A helybeli Római Birodalom hatalmi politikájába újra és újra beleszóló senatori politikai csoportosulás egyes tagjai, vagy az Al-Dunánál a gótok ellen vezetett háborúk győzedelmes, lovagi rangú, nem ritkán *Illyricum*ból származó, sőt, gyakran magában *Sirmium*ban született hadvezérei egészen a császári trónig jutottak. Ennek az 50 éves időszaknak a 24 katonacsászára – egyetlen kivételtől eltekintve – erőszakos halált halt (Kovács 2008).

Jóllehet az első tetrarchia uralkodói valamennyien *Illyricum*ból származtak, és születési helyük révén ebben az uralmi rendszerben képviseltették magukat a legerőteljesebben az illyricumi tartományok, mégis megfosztották az illyricumi hadsereget és vezetését korábbi politikai hatalmától és befolyásától. Mindössze *Sirmium* (4/18. ábra) a teljes dél-pannoniai térséggel egyetemben tartotta meg jelentőségét, és mint császári székhely a Római Birodalom egyik legfontosabb régiójává vált (Mirković 2004; Popović 2013).

Az első tetrachia alatt (293–305/6) *Pannonia Superior*t és *Pannonia Inferior*t nem egyszerűen átnevezték *Pannonia Primá*ra és *Pannonia Secundá*ra, hanem több lépcsőben további provinciarészekre is darabolták (Von Augustus bis Attila 2000, 29). A korábbi *Pannonia Superior* déli részében, a Drávától délre fekvő területen *Savia* tartomány terült el. Ettől északra – a hajdani *Pannonia Superior* tartomány északi részén – volt található a *Pannonia Prima* névre átnevezett provincia. Északon, vagyis a korábbi *Pannonia inferior*nak a Duna és a Balaton között elterülő részében hozták létre *Valeria* tartományt, a déli részen pedig *Pannonia secundá*t (4/III. ábra).

A Kr. u. 4. században jött létre *Pannoniá*ban – előterét is beleértve – háromszoros védelmi szisztéma (Soproni 1978; Soproni 1985): az első vonalat keleten, az *Imperium Romanum* területén kívüli, fentebb ismertetett sarmata

stammten oder sogar in *Sirmium* selbst geboren waren, gelangten an kaiserliche Macht. Innerhalb der 50 Jahre zwischen 235–285 n. Chr. fanden 24 Soldatenkaiser, bis auf eine Ausnahme, einen gewaltsamen Tod (Kovács 2008).

Zwar stammten alle Herrscher der ersten Tetrarchie aus *Illyricum*, doch entzogen sie dem illyrischen Militär und seiner Führung Macht und Einfluss. Nur *Sirmium* (Abb. 4/17) mit den südpannonischen Gebieten behielt seine Bedeutung als kaiserlicher Sitz und wichtigstes Zentrum des Römischen Reiches bei (Mirković 2004; Popović 2013).

Unter der ersten Tetrarchie (293–305/6) wurden *Pannonia Superior* und *Pannonia Inferior* nicht nur in *Pannonia Prima* und *Pannonia Secunda* umbenannt, sondern in mehreren Etappen in weitere Provinzteile untergliedert (Von Augustus bis Attila 2000, 29). Aus der früheren *Pannonia Superior* wurde südlich der Drau die neue Provinz *Savia*. Nördlich von ihr lag die neu benannte Provinz *Pannonia Prima*. Im nördlichen Teil, d. h. zwischen Donau und Plattensee der früheren *Pannonia Inferior* erstreckte sich die neue Provinz *Valeria*, südlich davon *Pannonia Secunda* (Abb. 4/III).

Im 4. Jahrhundert entstand ein dreistufiges Verteidigungssystem (Soproni 1978; Soproni 1985): Die erste und äußere Verteidigungslinie stellte im Osten, jedoch außerhalb des Reiches, das sarmatische Wallsystem dar (Abb. 4/III), das im Barbaricum sogar durch römische Militärvorposten kontrolliert wurde (Garam/Patay/Soproni 1983). Die zweite Linie war die Donaugrenze, die seit der Regierungszeit Diokletians und Konstantins I. (Abb. 4/19), bzw. unter Valentinian I., verstärkt wurde: besonders die nördlich von *Aquincum,* im sog. Donauknie liegenden Militäranlagen wurden ausgebaut oder neu errichtetet. Die dritte Verteidigungslinie erstreckte sich im Inneren der Provinz: Es handelt sich um eine Kette von sog. Binnen- oder Innenbefestigungen (Abb. 4/III), die alle im Hinterland, an Knotenpunkten wichtiger Verkehrsstraßen, als Nachschubbasen für die Versorgung des am Limes stationierten Militärs errichtet wurden (Barkóczi/Salamon 1972; Borhy 1996; Tóth 2009; Heinrich-Tamáska 2011b).

Die Donaugrenze nördlich von Budapest, zwischen Szentendre und Esztergom, stellt in der

sánc-árok rendszer jelentette (Garam/Patay/Soproni 1983), amelyet a Barbaricumban ráadásul római előőrsök is ellenőrzésük alatt tartottak (4/III. ábra). A második vonal a Duna határvonalával volt azonos, amelyet a Diocletianus és I. Constantinus (4/18. ábra), de különösképpen – főleg ami az *Aquincum*tól északra húzódó szakaszt illeti a Dunakanyarban – I. Valentinianus uralkodása idején létrehozott, részben új, részben átépített katonai létesítményekkel védelmeztek. A harmadik védelmi rendszer a tartomány belsejében húzódott: ez volt az ún. belső erődök láncolata (4/III. ábra). Ezek az erődök kivétel nélkül a határvonal hátországában, fontos közlekedési útvonalak csomópontjában épültek mint utánpótlási bázisok, amelyek feladata a *limes* mentén állomásoztatott katonaság ellátása volt (Barkóczi/Salamon 1972; Borhy 1996; Tóth 2009; Heinrich-Tamáska 2011b).

A Dunai határ Budapesttől északra, Esztergom és Szentendre között húzódó szakasza az egész pannoniai limes legjobban megerősített szelete volt a késő ókorban. Ezt a határszakaszt erődök, kiserődök és őrtornyok sűrű láncolata védelmezte, amelyeket a terepadottságokhoz alkalmazkodva, egymástól szabálytalan távolságra, stratégiai szempontból fontos helyen vagy közvetlenül a folyóparton, vagy a hátországban (mint pl. Pilismarót), illetve egy lapos dombtetőn, esetleg egy hegycsúcson emeltek a késő császárkor idején. Ezt a katonai szempontból nézve hallatlanul fontos *limes*t a Kr. u. 4. században, főleg I. Valentinianus, Valens és Gratianus uralkodása idején, hét nagyobb táborral, és 43 kiserőddel – köztük számos őrto-

a

4/23

*Aquincum (Budapest), táborváros (canabae): az amphitheatrum romjai 1918-ban **(a)**; az ún. Hercules-villa névadó mozaikpadlója, Hercules, Deianeira és Nessos kentaur ábrázolásával **(b)**.*

*Aquincum (Budapest), Militärstadt (canabae): Die Ruinen der Amphitheaters 1918 **(a)**; das namengebende Mosaik der sog. Hercules-Villa mit Darstellung von Hercules, Deianeira und Nessos **(b)**.*

Aquincumi Múzeum és Régészeti Park

Fotó • Foto:
Forteplan (a); Komjáthy P. (b).

Spätrömerzeit die am stärksten befestigte Limesstrecke Pannoniens dar. Diese besteht aus einer dichten Reihe von Festungen, Kleinfestungen und Wachttürmen, die, den geographischen Verhältnissen angepasst, in unregelmäßigen Abständen an strategisch wichtigen Stellen am Fluss oder im Hinterland (wie z. B. Pilismarót) bzw. auf dem Plateau von Hügeln oder Bergkuppen errichtet wurden. Diese aus militärischer Sicht so wichtige Strecke wurde in der Spätantike, hauptsächlich unter Valentinian, Valens und Gratian, mit sieben größeren Kastellen und 43 kleineren Anlagen, darunter zahlreichen *burgi*, verstärkt (Soproni 1978; Visy 2003a; Borhy 2011). Die früheren Militäranlagen, wie z. B. Esztergom, Dunabogdány oder Szentendre, wurden noch in der späteren Kaiserzeit umgebaut. Einige hat man mit „modernen", den Bedürfnissen der jeweiligen Taktik entsprechenden Verteidigungswerken versehen, andere wurden unter Diokletian und Valentinian neu errichtet.

b

a

4/24

*Sopianae (Pécs): Ókeresztény Mauzóleum falfestményekkel: Ádám és Éva, Dániel az oroszlángödörben, Paradicsom trónoló Krisztussal **(a)**; Korsós sírkamra **(b)**.*

*Sopianae (Pécs): Frühchristliches Mausoleum mit Wandmalereien: Adam und Eva, Daniel in der Löwengrube, Paradies mit thronendem Christus **(a)**; Grabkammer mit einem Krug **(b)**.*

Pécs, Janus Pannonius Múzeum

Fotó • Foto: Török A. (a); Ristow S. (b).

ronnyal (*burgi*) erősítették meg (Soproni 1978; Visy 2003a; Borhy 2011). A korábbi táborokat, mint pl. Esztergomot, Dunabogdányt, Szentendrét a késő ókorban átépítették, és a kor védelmi kívánalmainak megfelelő, „modern" védművekkel látták el, másokat pedig egyenesen ekkor, azaz Diocletianus és Valentinianus császár uralkodása közötti időszakban építettek.

A Duna bal, azaz barbaricumi partján egymástól kisebb-nagyobb távolságra szintén emeltek erődítményeket. E tekintetben említést kell tennünk a hídfőállásokról és kikötőerődökről csakúgy, mint a mélyen a Barbaricum belsejében fekvő hatvan-gombospusztai római őrállomásról és a göd-bócsaújtelepi erődről, amely falainak és védműveinek a körvonalát kimérték és lerakták, építését elkezdték, de soha nem fejezték be (Soproni 1978; Mráv 2003; Mráv 2011).

A Kr. u. 380 és 470 között megtelepedő idegen népcsoportok (*gentes*) szoros kapcsolatban álltak a helyben maradt római provinciá-

b

Auch auf dem „barbarischen" linken Donauufer lagen in größerer und kleinerer Entfernung Befestigungen. Hier sind sowohl die Brückenkopffestungen und Schiffsanlegestellen zu nennen, aber auch tief im Barbaricum liegenden Festungen wie Hatvan-Gompospuszta oder Göd-Bócsaújtelep, deren Grundriss allerdings nur vermessen und ausgesteckt, deren Bau aber nie vollendet wurde (Soproni 1978; Mráv 2003; Mráv 2011).

Die sich im Karpatenbecken zwischen 380 und 470 n. Chr. ansiedelnden fremden *gentes* standen in engen Beziehungen mit der provinzialrömischen Population und der antiken Kultur. Daher kann man mit hoher Wahrscheinlichkeit mit einem Weiterleben der provinzialrömischen Kultur und Bevölkerung in Pannonien bis zum Ende des 5. bzw. dem Beginn des 6. Jahrhunderts n. Chr. rechnen, auch wenn dies für die römische Administration spätestens nach 455 nicht mehr nachweisbar ist.

Zu den römischen Kunstdenkmälern in Pannonien

Funde qualitätvollen römischen Kunsthandwerkes sind im Fall der pannonischen Großstädte und Provinzzentren wie *Savaria* oder *Aquincum* nicht sonderlich überraschend. Eher negativ fiel dagegen lange die Beurteilung der Kunst aus, welche in kleineren Siedlungen oder Villenkomplexen (Abb. 4/20a–b) im Provinzinneren bzw. in den Städten in der Nähe der Militärsiedlungen oder in den Militäranlagen selbst entstanden ist (Bender/Wolff 1994; Thomas 1964). Diese Geringschätzung konnte aber – dank wichtiger Funde der letzten zwei Jahrzehnte – allmählich revidiert werden. Im Folgenden seien die beeindruckendsten Entdeckungen aus dem Bereich der bildenden Künste vorgestellt, die in dieser nordöstlichen Grenzprovinz bekannt sind.

Colonia Claudia Savaria/Szombathely war wohl eine der reichsten Städte Pannoniens. Mit dieser Bedeutung kann die relativ hohe Zahl der in *Savaria* entdeckten Mosaiken (ca. 25) erklärt werden. Am bekanntesten und kunsthistorisch wichtigsten ist der reich dekorierte Mosaikfußboden des spätantiken Statthalterpalastes. Von Bedeutung sind ferner die *in situ* erhalten gebliebenen Wandgemälde des sog.

lis lakossággal és az antik kultúrával. Ezért a Kr. u. 5. század végéig, ill. a 6. század elejéig nagy valószínűséggel számolhatunk a római provinciális kultúra és népesség továbbélésével, még ha a római adminsztráció jelenléte Kr. u. 455 után már nem is mutatható ki.

A római művészet emlékeiről Pannoniában

A színvonalas művészeti alkotások jelenléte a pannoniai nagyvárosokban és olyan központokban, mint pl. *Savaria* és *Aquincum* nem különösen meglepő. De a kisebb településeken vagy a tartomány belsejében található villagazdaságokban (4/20a–b) és a katonai központok közelében létesült városokban (Bender/Wolff 1994; Thomas 1964), sőt, magukban a katonai táborokban keletkezett művészeti alkotások eddigi megítélését is – az utolsó két évtizedben előkerült leleteknek köszönhetően – felül kell vizsgálnunk. A következőkben olyan impozáns képzőművészeti alkotásokat mutatunk be, amelyek a korábbi vélemény megváltozásához leginkább hozzájárultak, és a magas színvonalú római művészet jelenlétét bizonyítják még ebben az északkeleti határtartományban is.

Eddigi ismerteink szerint *Colonia Claudia Savaria*/Szombathely volt Pannonia egyik leggazdagabb városa. Ezzel magyarázható, hogy területén mintegy két tucat mozaikpadló-töredék került elő. Közülük talán a legismertebb és egyben a legfontosabb a késő római helytartói palota gazdagon díszített mozaikpadlója. Jelentősek a helytartói palota közelében levő ún. oktogonális épület *in situ* megőrződött falfestményei is. Lényegesen korábbiak, nevezetesen Flavius-koriak az Isis-szentély (4/21a. ábra) színvonalas falfestményei, amelyek közül az egyik egy Isis-papnőt (4/21b. ábra), a másik pedig egy girlandot ábrázol. Ennek a szentélynek a homlokzatát díszítő építési felirata – a reliefekkel együtt – szintén napvilágra került. *Savariá*ból még a capitoliumi triász kolosszális méretű szobrainak a töredékei érdemelnek említést.

Hasonló szoborcsoportot *Scarbantia* városából ismerünk, ahol egy Isis-szentély oltárai, valamint a *forum* egyes részei is előkerültek, ráadásul – részben lovasszobrok felállítására szolgáló – szobortalapzatokkal együtt. Jelentős részoktogonalen Baus in der Nähe des Statthalterpalastes. Wesentlich älter sind die qualitätvollen Wandmalereien des Isis-Heiligtums (Abb. 4/21a), die aus flavischer Zeit stammen, und die eine Priesterin (Abb. 4/21b) bzw. eine Girlande darstellen. Auch die Bauinschrift der Fassade ist zusammen mit den Reliefs erhalten geblieben. Aus *Savaria* sind ferner die Fragmente der kolossalen Statue der Kapitolinischen Trias erwähnenswert.

Eine ähnliche Statuengruppe stammt aus *Scarbantia*/Sopron, wo ein Isis-Heiligtum mit Altären und Teile des Forums mit Postamenten für Reiterstatuen u. ä. freigelegt wurden. In Scarbantia sind Teile der spätrömischen Stadtbefestigung erhalten geblieben (Abb. 4/21).

Aquincum weist Denkmäler solch herausragender Qualität auf, die Rang und Stand der Stadt im römischen Pannonien entsprechen (Abb. 4/23a). So ist in *Aquincum* Mosaikkunst sowohl im öffentlichen als auch im privaten Bereich in unterschiedlichen Ausführungen überliefert. Aus einem vornehmen mit Wandgemälden und Statuen dekorierten und als «Hercules-Villa» bezeichnetem Wohnhaus im eleganten nordwestlichen Viertel der Militärstadt (*canabae*) von *Aquincum* stammt das vielleicht bekannteste Mosaik: Das zentrale Bildfeld stellt die Entführung von *Deianeira* durch den Kentauren *Nessos* dar (Abb. 4/23b). Weitere Teile des reich dekorierten Fußbodenmosaiks des 3. Jahrhunderts n. Chr. sind eine geflügelte Erosfigur mit Trauben und eine Tigerin (Zsidi 2000).

Im Zusammenhang mit der *canabae* dürfen die Fußbodenmosaiken des Statthalterpalastes nicht unerwähnt bleiben. Die meisten Räume des unter Hadrian errichteten und aufgrund von Überschwemmungen der Donau am Ende des 3. Jahrhunderts n. Chr. aufgegebenen Palastes waren mit Mosaiken dekoriert. Sie sind aber nur in sieben Räumen vollständig erhalten geblieben. Unter den Dekorationen finden sich sowohl solche aus schwarzen Basalt- und weißen Kalksteinchen – im quadratischen Raster komponierte Herzmotive –, als auch aus gelben und schwarzen Tesserae eingefügte Mäandermuster in einem rhombischen Raster. Den am reichsten dekorierten Bereich stellt Raum Nr. 63 dar, dessen Boden auf weißem Grund mit schwarzen und roten Steinchen sowie mit figürlichen Szenen dekoriert wurde. Er

ben fennmaradtak *Scarbantia* késő római városi erődítésének falai is (4/22. ábra).

Aquincum olyan színvonalú épületeket és alkotásokat képes felmutatni, amelyek megfelelnek rangjának és a pannoniai települések között elfoglalt helyének (4/23a. ábra). *Aquincum*ban mind a köz-, mind pedig a magánszférából maradtak ránk különböző kivitelezésű mozaikok. Az *aquincum*i táborváros (*canabae*) valószínűleg előkelő negyedének falfestményekkel és szobrokkal egyaránt díszített házából, a Kr. u. 3. századra keltezhető ún. Hercules-villából származik az egyik legismertebb mozaikpadló, amelynek középső képmezője azt a jelenetet ábrázolja, amikor Nessos kentaur elrabolja Deianeirát (4/23b. ábra). A mozaikpadlót díszítő további figurális ábrázolások közül említésre érdemes egy hatalmas szőlőfürtöt tartó szárnyas *Erós*, valamint egy nősténytigris (Zsidi 2000).

A *canabae* kapcsán említést kell tenni a helytartói palota mozaikdíszeiről is. A jelenleg ismert palotarész termeinek jelentős részét mozaikkal díszítették, ami azonban mindössze hét helyiségben maradt meg teljes felületben. Láthatók itt fekete-fehér színösszeállítású, bazalt- és mészkőszemcsékből rakott, négyzetháló rendszeren alapuló, stilizált szívalakban szerkesztett motívumok, és a rombuszháló rendszerébe szerkesztett, sárga alapon fekete szemcsékből rakott bonyolult meander minta is. A palota fürdőjének legimpozánsabb része a 63. számú, fehér alapon fekete és vörös kövecskékkel illetve figurális jelenetekkel díszített terem, amelynek mozaikpadozata idillikus tengeri jelenetet ábrázol. Egy fűvel benőtt, a vízfelületből kiemelkedő, vaskos fatörzset látunk, tovasiető vadkacsával, a vízfelszín alatt pedig pontyot kergető kardhallal (Zsidi 2000).

Figyelemreméltó az 1994-ben a déli városfalnál, de a falon kívül feltárt vendégfogadó (*deversorium*) épületéhez a keleti oldalon csatlakozó fürdőépület is, amelynek omladékrétege összefüggő, növényi motívumokat és figurális jeleneteket is ábrázoló falfestménytöredékeket tartalmazott (Zsidi 2000).

Az ókereszténység magas színvonalú emlékei mindenekelőtt a dél-pannoniai *Sopianae*/Pécs városából ismertek (Fülep 1963; Fülep 1973; Fülep 1977; Fülep 1984; Fazekas et al. 2009), nevezetesek a Péter és Pál apostolt (4/24a. ábra), továbbá Ádámot és Évát, valamint liturzeigt eine idyllische Seenlandschaft, mit einem mit Gras überwachsenen, aus der Wasserfläche herausragenden Baumstamm, einer vorbeieilenden Wildente und unten einem Karpfen, der von einem Schwertfisch verfolgt wird (Zsidi 2000).

Erwähnenswert ist schließlich die Innendekoration des Badekomplexes einer im Jahre 1994 freigelegten Gaststätte (*deversorium*), die außerhalb der Stadt, aber in der Nähe der südlichen Stadtmauer lag. Diese weist sowohl pflanzliche Ornamentik als auch figürliche Szenen auf (Zsidi 2000).

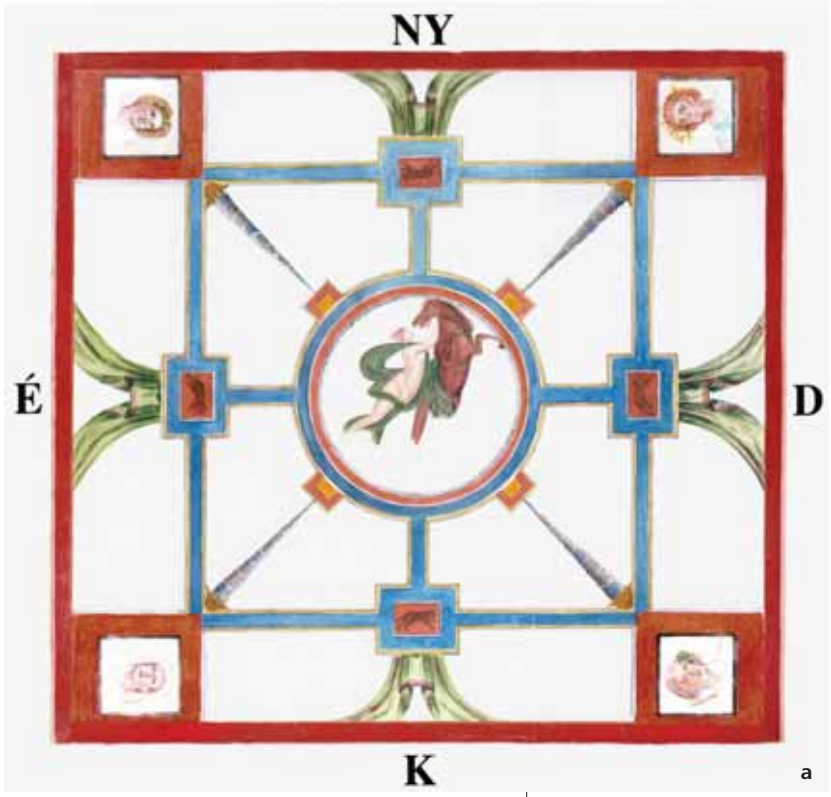
Denkmäler des frühen Christentums sind aus dem südpannonischen *Sopianae*/Pécs erhalten (Fülep 1963; Fülep 1973; Fülep 1977; Fülep 1984; Fazekas et al. 2009), wo eine Reihe von Grabkammern mit Wandmalereien bekannt geworden sind. Es sind Darstellungen von Petrus und Paulus (Abb. 4/24a), Adam und Eva sowie liturgischen Gegenständen, wie z. B. einem Krug überliefert (Abb. 4/24b).

Die Entdeckungen von Wandmalereien bis dahin unbekannten Niveaus in *Brigetio* erlangten schnell internationalen Ruhm (Borhy 2000; Borhy 2004; Borhy et al. 2010). Im Rahmen einer Rettungsgrabung, welche 1960 in der Militärstadt durchgeführt wurde, kamen Wandmalereifragmente des sog. „bemalten Zimmers" (Größe: 11,35 x 4,5 m) ans Licht. Das Zimmer konnte mit seinen Tür- und Fensteröffnungen im Jahr 1997 vollständig rekonstruiert werden. Die Seitenwände zeigen in kleinen Quadraten Szenen der griechisch-römischen Mythologie: Das Urteil des Paris; der Mensch wird von Prometheus aus Lehm geformt; die trojanische Königstochter Hesione wird durch Herakles vor dem Seeungeheuer gerettet; Mars begegnet Ilia; die Zwillinge Romulus und Remus werden von der Wölfin (*Lupa Romana*) gestillt; Danae und Perseus werden von Fischern gefunden; Aphrodite und Adonis, von Eroten umgeben; Apollo und die zum Lorbeerbaum verwandelte Daphne; Daedalus und Ikarus; die römischen Trias Liber, Ceres und Libera sowie eine Szene aus dem trojanischen(?) Krieg. In einigen Bildfriesen werden die Gestalten durch bemalte Namensinschriften identifiziert (z. B. Mars, Ilia) oder das gesamte Bild wird für den Zuschauer interpretier- und „lesbar" gemacht, indem sein Inhalt schriftlich wiedergegeben wird (z. B. *Iudicium Paridis* [„*das Urteil von Paris*"]).

gikus tárgyakat, pl. korsót ábrázoló sírkamrák (4/24b. ábra).

A *Brigetio* városában felfedezett, korábban elképzelhetetlenül magas színvonalú falfestmények gyorsan nemzetközi hírnévre tettek szert (Borhy 2000; Borhy 2004; Borhy et al. 2010). Az első nagyobb összefüggő felületű falfestmény töredékei, amelyek egy 11,35 x 4,5 méter méretű, ún. „festett szobához" tartoztak, egy 1960-ban végzett leletmentés alkalmával kerültek felszínre. Az 1997-ben záruló restaurátori munkának köszönhetően sikerült a falfestményeket az egykori szoba ajtó- és ablaknyílásaival együtt rekonstruálni. Az oldalfalakon kis négyzetalakú kompozícióba foglalva tíz mitológiai jelenetet sikerült összeállítani. Néhány a tíz közül: Paris ítélete; Prométheus agyagból megformálja az embert; Hesioné trójai királylányt Héraklész megszabadítja a tengeri szörnytől; Mars és Ilia találkozása, valamint a Romulust és Remust szoptató anyafarkas; Danaét és Perseust megtalálják a halászok; Aphrodité és Adonis, akiket ámorok vesznek körül; Apollón és a babérfává változó Daphné; Daedalus és Ikarus; Liber, Ceres, Libera római hármas istenség; a trójai háború (?) egyik jelenete. Egyes jeleneteken az ábrázolásra utaló festett felirattöredékek is láthatók, amelyek egyrészt nevek megadásával tesznek egyes alakokat azonosíthatóvá (pl. Mars, Ilia), másrészt egyes jeleneteket a szemlélő számára értelmezhetővé és „olvashatóvá" (pl. *Iudicium Paridis*, azaz „Paris ítélete"). Stratigráfiai megfigyelések alapján az a ház, amelynek falait egykor ezek a falfestmények díszítették, az Antoninus-korban épülhetett és a markomann háborúk idején pusztulhatott el.

De *Brigetio* polgárvárosa is jelentős felfedezések helyszíne volt az utóbbi bő két évtizedben. 1994 és 1996 között ugyanis egy olyan mennyezetfestménynek a részben összefüggő töredékei kerültek itt elő, amelyek a Kr. u. 3. század első felére keltezhetők. A mennyezetfestmény a polgárváros központjában fekvő, padlófűtéssel és pincével is rendelkező lakóházat díszítette (Scherrer 2008). Az ebédlő (*tablinum*) dongaboltozatát egy kozmológiai témájú jelenettel festették ki, amelynek közepében, egy körkompozícióban az Andromeda és a Pégasos (Ló) állócsillagkép- páros jelenik meg, négy sarkában pedig a Négy Évszak női

Das Haus ist der Stratigraphie zufolge zur Zeit der Antoniner erbaut und während der Markomannenkriege zerstört worden.

Auch die Zivilstadt von *Brigetio* kann Entdeckungen aufweisen, welche in die letzten Jahrzehnte der Stadt datieren. In den Jahren zwischen 1994 und 1996 wurden Fragmente eines Deckengemäldes entdeckt, welche teilweise noch zusammenhängen und in die erste Hälfte des 3. Jahrhunderts n. Chr. datieren. Das Deckengemälde wurde in einem Wohnhaus im Zentrum der Zivilstadt freigelegt, das Haus verfügte außerdem über eine Bodenheizung und einen Keller (Scherrer 2008). Das Tonnengewölbe des Speisezimmers (*tablinum*) wurde

4/25a–b

*Brigetio (Komárom): polgárváros, I. számú lakóház 1. helyiség, kozmológiai mennyezetfestmény rekonstrukciós rajza **(a)** és központi jelenete: Andromeda és Pégasos **(b)**.*

*Brigetio (Komárom): Zivilstadt, Wohnhaus Nr. I, Raum 1, Rekonstrukstionszeichnung **(a)** und Zentralmotiv **(b)** des kosmologischen Deckengemäldes: Andromeda und Pegasos.*

Klapka György Múzeum, Komárom

Rekonstrukciós rajz • Rekonstruktionszeichnung: Harsányi E., Kurovszky Zs. (a); Fotó • Foto: Borhy L. (b).

4/25c

Brigetio (Komárom): polgárváros, III. számú lakóház, 1. helyiség, falfestmény részlete: bronz edénykét tartó palmyrai katona.

Brigetio (Komárom): Zivilstadt, Wohnhaus Nr. III, Raum 1, Detail des Wandgemäldes: palmyrenischer Soldat mit Bronzegefäß

Klapka György Múzeum, Komárom

Fotó • Foto: Számadó E.

büsztök formájában megjelenített perszonifikációja látható (4/24a–b ábra).

Egy szomszédos házból egy nem kevésbé impozáns falfestmény került elő, amely négy képmezőn egy-egy szolgálót, és közöttük egy-egy lenyúzott állatbőrt (nősténynyoroszlán és párduc) ábrázol. A fehér, bíborsávokkal díszített, hosszú ujjú *tunicá*t (*tunica manicata*) és katonai csizmát viselő, és minden valószínűség szerint *palmyra*i katonákként értelmezhető alakok egyike egyenes oldalú bronzedényt tart a kezében (4/25c. ábra), a másik ezüst tálcát, amelyen fiatal póréhagyma látható (Martialis nyomán: *porrus capitatus*). A felső képmezőben álajtók, virágfüzérek és delfinek jelennek meg (Borhy 2005; Borhy 2010).

Végezetül a balácai villagazdaság kiemelkedően magas színvonalú mozaikpadlói érdemelnek említést, amelyeken figurális jelenetek (fácánok, galambok) és geometrikus motívumok egyaránt találhatók. A mozaikpadlók a színvonalas falfestményekkel együtt a villa lakószobáit és étkezőhelyiségeit díszítették. A villa *peristyliu*mában egy idillikus kerti jelenetet, gyümölcsfákat és egy gyurgyalagot ábrázoló falfestmény is előkerült.

Ezt a tanulmányt hálás szívvel és őszinte köszönettel Sigrid Alföldynek ajánlom, 80. születésnapja alkalmából.

mit einem kosmologischen Gemälde verziert: Zentral finden sich in einer Kreiskomposition die Fixsterne Andromeda und Pegasos, in den vier Ecken die Personifikationen der Vier Jahreszeiten in Form weiblicher Büsten (Abb. 4/25a–b).

Aus einem benachbart liegenden Haus kam ein nicht weniger imposantes Wandgemälde zum Vorschein, das auf vier Bildfeldern zwei Diener abwechselnd mit zwei Tierfellen (Löwin und Panther) darstellt. Einer der beiden Diener, die eine mit Purpurstreifen dekorierte, langärmelige Tunika (*tunica manicata*) und Militärstiefel tragen und wohl palmyrenische Soldaten darstellen, hält ein Silbertablett mit Frühlingszwiebeln (laut Martial: *porrus capitatus*), während der andere ein zylindrisches Bronzegefäß in der Hand hält (Abb. 4/25c). Die oberen Bildfelder wurden mit Scheintüren, Girlanden und Delfinen dekoriert (Borhy 2005; Borhy 2010).

Erwähnenswert sind schließlich die außerordentlich qualitätvollen Mosaikfußböden des Villenkomplexes von Baláca mit ihren figürlichen Szenen (Fasanen, Tauben) und geometrischen Mustern. Wohn- und Speisezimmer der Villa sind mit Wandmalereien hoher Qualität dekoriert und im Peristyl konnte eine mit einer idyllischen Gartenszene (Bäume und ein Bienenfresser) bemalte Wandfläche aufgedeckt werden.

Dieser Beitrag ist Sigrid Alföldy zum 80. Geburtstag in ewiger Dankbarkeit und aller Liebe gewidmet.

Heinrich-Tamáska Orsolya

Rómaiak a római hatalom bukása után? Kontinuitáskutatás a keszthely-fenékpusztai római erődben

Römer nach dem Ende Roms? Kontinuitätsforschung in der römischen Festung von Keszthely-Fenékpuszta

Pannónia az 5. században: cezúra vagy kontinuitás?

Pannónia 5. századi története egy sokoldalú átalakulás nyomát mutatja, amelyet két tényező befolyásolt: az egyik a rómaiak visszavonulása, a másik különféle barbár népcsoportok, germánok és lovas nomádok, térhódítása. De mi is történik valójában egy római provinciában, amikor „feladják"? Miképp rekonstruálható egy ilyen esemény? Kérdéses például, hogy a kivonulás *de facto* történt-e vagy jogilag is elismerten, *de iure*. A katonaság és az adminisztráció visszahívása ugyanis nem jelenti automatikusan a területről való végleges lemondást. Összességében pedig az is tisztázandó, hogy vajon egy hosszú, évtizedekig, sőt évszázadokig tartó, több lépcsős folyamatról volt-e szó, vagy egyszeri eseményről?

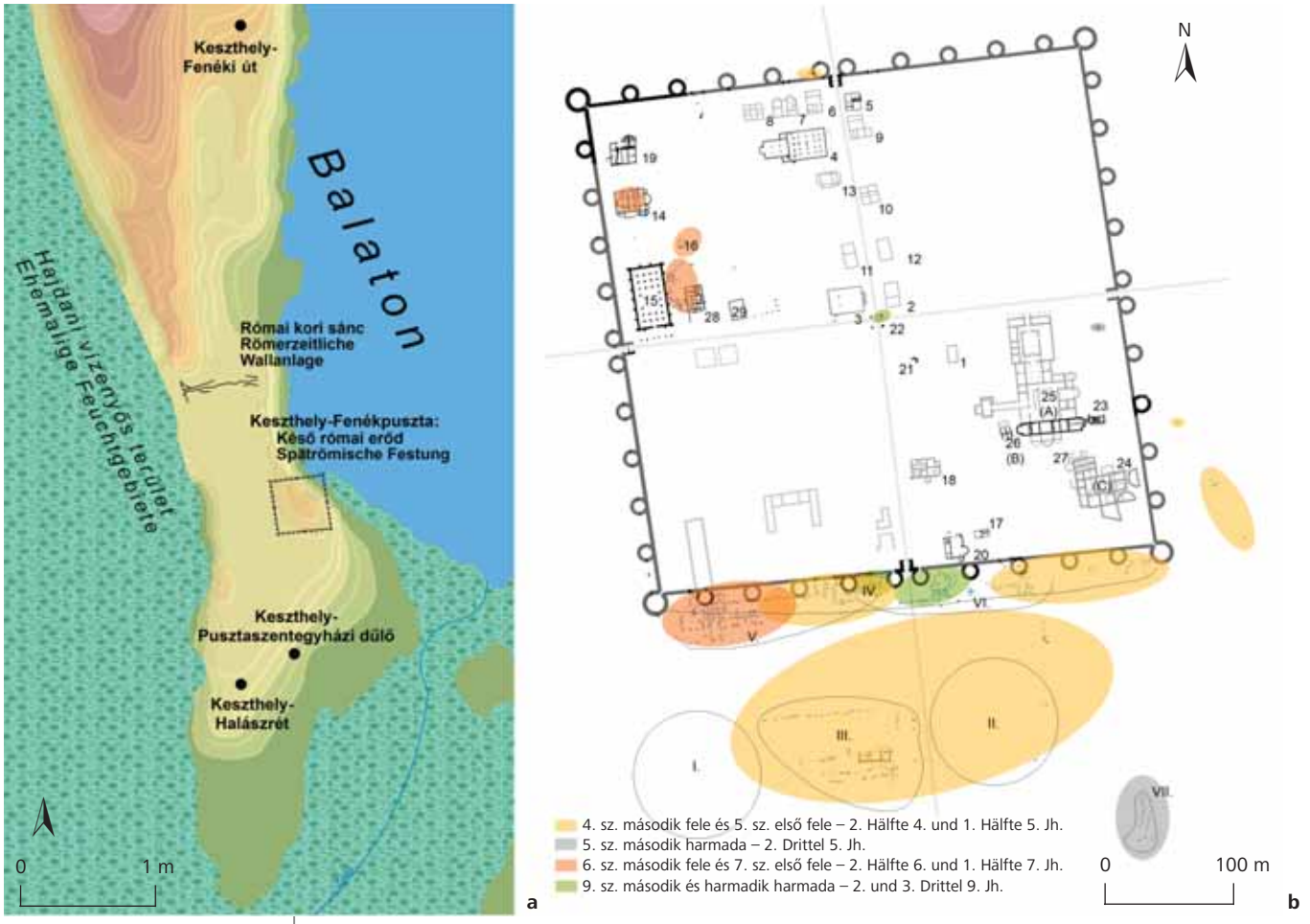
Attól függően, hogy a történészek és a régészek milyen irányból közelítenek a problémához, a római jelenlét hirtelen megszünését vagy fokozatos átalakulását feltételezik. Akik a római hegemónia végét, a provinciák feladását és vele a barbár uralom kezdetét hangsúlyozzák, egy civilizáció végét és egy új korszak kezdetét látják az 5. században. Azok viszont, akik a római birodalom továbbélő struktúráit, a térség fokozatosan átalakuló viszonyait is figyelembe veszik, sokszor a római örökség kontinuitása mellett foglalnak állást, még ha ez a kontinuitás mélyreható átalakulásokat rejtett is magában (Pohl 2011; Pohl 2012; Heinrich-Tamáska/Syrbe 2016).

A kérdésre adható választ az is befolyásolhatja, hogy vajon régészként miként definiáljuk

Pannonien im 5. Jahrhundert: Zäsur oder Kontinuität?

Die Geschichte Pannoniens im 5. Jahrhundert ist durch zahlreiche Veränderungen gekennzeichnet, die vor allem durch zwei Faktoren beeinflusst sind: einerseits dem römischen Rückzug und andererseits der Ausbreitung barbarischer Gruppen, d. h. von Germanen und Reiternomaden. Was passiert aber in einer römischen Provinz, wenn sie „aufgegeben" wird? Wie ist ein solcher Vorgang überhaupt zu rekonstruieren? Erfolgte es *de facto* oder bedeutete es auch einen Abzug der Macht *de iure*? Der Rückzug der römischen Administration und des Militärs muss nämlich nicht zwangsläufig auch die Aufgabe der rechtlichen Ansprüche auf ein Gebiet beinhalten. Handelt es sich um einen länger andauernden, schleichenden Prozess oder um ein einmaliges, kurzlebiges Ereignis?

Abhängig davon wie Historiker und Archäologen dieses Phänomen beschreiben, suggerieren sie entweder einen plötzlichen Bruch oder einen allmählichen Wandel römischer Präsenz. So stehen der Untergang oder das Ende der Römerherrschaft, die Aufgabe oder das Abtreten einer Provinz, und schließlich der Beginn der Barbarenherrschaft bzw. der Völkerwanderungszeit für ein Ende bzw. einen Neubeginn, also für eine Zäsur im 5. Jahrhundert. Die Transformation bzw. Kontinuität römischer Strukturen beschreibt hingegen einen Übergang, in der sich das römische Substrat zwar veränderte, aber nicht gänzlich verschwand (Pohl 2011; Pohl 2012; Heinrich-Tamáska/Syrbe 2016).

4/26

*Keszthely-Fenékpuszta, késő római erőd: a hajdani félsziget és sánc **(a)**; alaprajz a belső épületekkel és a déli kapu előtti temetővel **(b)**.*

*Keszthely-Fenékpuszta, spätrömische Festung: die einstige Halbinsel und Wallanlage **(a)**; Grundriss mit der Innenbebauung und mit den Gräbern vor dem Südtor **(b)**.*

Heinrich-Tamáska 2016c, Fig. 1.

ezt az ámeneti korszakot. Tekinthetjük-e már kontinuitásnak az infrastruktúra, a települések és az építészeti keretek továbbélését vagy a lakosság folytonosságának a nyomait ill. a római tradiciók továbbvitelét? Rómaiak maradtak-e egyáltalán Pannónia lakói az után is, hogy Róma uralma megszűnt e terület felett? Végül pedig azt is el kell döntenünk, hogy mikorra tesszük a provincia feladását, hiszen csak ehhez képest beszélhetünk „tovább élő" struktúrákról (Pannonia példáján ld. Heinrich-Tamáska 2016a).

Kezdjük a kronológiai megközelítéssel, hogy az írásos források a miképp dokumentálják az 5. század történetét. Hun betörések már a század elejétől veszélyeztették Pannoniát, ami végül a dunai határvonal összeomlásához vezett. 427-ben a források a provincia Rómához való „visszatérését" említik, bár a harmincas években Attila hun király igényt tart erre a területre, 441-től pedig még *Sirmium*-ra (ma Sremska Mitrovica, Szerbia) és vele *Pannonia Secunda*-ra is. Attila 453-ban bekövetkezett halála után, 455-ben a Nyugatrómai Birodalom tesz még egy utolsó kísérletet uralmának visszaszerzésére, törekvése azonban csak átmeneti sikerekkel jár (Lotter 2003, 31–52; Bratož 2003,

Wie können solche Prozesse archäologisch überhaupt erfasst werden? Ist ein römisches Weiterleben im Fortbestehen der Infrastruktur und der Bausubstanz oder in der andauernden Anwesenheit einer provinzialrömischen Bevölkerung und deren Traditionen zu sehen? Waren die „Pannonier" nach dem Schwinden der römischen Macht überhaupt noch Römer? Nicht unerheblich ist schließlich auch die Frage, wie der Zeitpunkt der Provinzaufgabe festgelegt wird: ab wann geht es also um dieses „Weiterleben" (für Pannonien s. Heinrich-Tamáska 2016a)?

Wenden wir uns zunächst kurz den Schriftquellen zu und wie diese die Ereignisse des 5. Jahrhunderts dokumentieren. Demnach wurde die römische Provinz Pannonien bereits zu Beginn des Jahrhunderts durch hunnische Einfälle bedroht, was zum Zusammenbruch der Donaugrenze führte. 427 gibt es Berichte über eine Rückkehr der Provinz zu Rom, obwohl seit den 430er Jahren der Hunnenkönig Attila diese Gebiete beanspruchte, 441 soll er sogar *Sirmium* (heute Sremska Mitrovica, Serbien) mit der Provinz *Pannonia Secunda* erhalten haben. Nach Attilas Tod 453 gab es 455 noch einen weströmischen Rückeroberungsversuch, der aber nur einen kurzfristigen Erfolg verbuchen konnte

473–476; Várady 1969, 223–323). 456-tól a keleti gótok – az Amál-dinasztiából származó Valamir, Thiudimir és Vidimir – uralják ezt a területet, akik feltehetően a Keletrómai Birodalom szövetségeseként (= *foederati*) lépnek színre (Wolfram 1979, 259–268). 473-ban elhagyják e térséget, és a Dunántúlon ezután a szvébekről hallunk. Őket 510-től a langobárdok követik, akik a Dunán átkelve érkeznek Pannóniába (Pohl 2008, 5–7). A provincia déli területe, *Savia* illetve még inkább a *Pannonia Secunda* – melynek központja *Sirmium* – a 6. század közepéig ütközőzóna maradt a Keletrómai Birodalom és az új királyságok (= *regna*), például az Itáliából szerveződő keleti gótok és a keletről terjeszkedő gepidák között (Gračanin 2011, 77–118; Gračanin/Škrgulja 2011).

Az írásos források nyomán a régészeti kutatások sokáig elsősorban az újonnan érkezett barbár népekre fókuszáltak, és az új hatalmi viszonyokat igyekeztek feltárni: e népvándorlás kori sírleletek ékszerekben, fegyverekben és lószerszámokban egyaránt gazdagok. A leletanyag alapján intenzív tudományos diskurzus folyik a megjelenő népesség etnikai összetételéről, vándorlási útvonalairól valamint társadalmi szerkezetéről és kapcsolatrendszeréről (ld. Tejral 2008; Bierbrauer 2015; Heinrich-Tamáska/Straub 2015). De vajon mi történt a római erődökkel, utakkal és villákkal, mi lett a sorsa a visszamaradt római népességnek? A régészek érdeklődése e probléma felé is fordul, egyes római lelőhelyeknek az 5. század közepén túlnyúló történetét kutatva.

Keszthely-Fenékpuszta, egy késő római *castellum*

A mai Magyarország területén Keszthely-Fenékpuszta az egyik legjobban kutatott helyszín, ahol a római kontinuitást vizsgálhatjuk. A lelőhely a Balaton nyugati végén fekszik, Keszthely városától néhány kilométerre délre, melynek neve e fenékpusztai romterületet jelző *castellum* megnevezést őrzi. Az erőd maszszív falainak és tornyainak maradványai ugyanis még a 19. század végéig láthatóak voltak a felszínen (Rómer 1862). A mintegy 15 hektárnyi terület ma is nagyrészt beépítetlen, aminek köszönhetően számtalan régészeti ásatás

(Lotter 2003, 31–52; Bratož 2003, 473–476; Várady 1969, 223–323). Ab 456 übernahmen die Ostgoten unter Führung der Amalerbrüder Valamir, Thiudimir und Vidimir die Macht in Pannonien, vermutlich als Verbündete (= *foderati*) Ostroms (Wolfram 1979, 259–268). Nach ihrem Abzug im Jahre 473 werden Sueben in Transdanubien erwähnt und ab 510 weiten die Langobarden ihre Herrschaft über die Donau nach Pannonien aus (Pohl 2008, 5–7). Der Süden der Provinz, *Savia* und vor allem *Pannonia Secunda* mit *Sirmium* sind bis zum Ende des 6. Jahrhunderts in Machtkämpfe zwischen Ostrom und den sich neu ausbildenden Reichen (= *regna*) der von Italien aus agierenden Ostgoten sowie der von Osten sich behauptenden Gepiden verwickelt (Gračanin 2011, 77–118; Gračanin/Škrgulja 2011).

Durch die in den Schriftquellen belegten neuen Herrschaftsausbildungen in Pannonien konzentriert sich die archäologische Forschung bis heute primär auf die Suche nach Spuren der barbarischen Einwanderer: diese völkerwanderungszeitlichen Gräber sind häufig reich mit Schmuck, Waffen und Pferdegeschirr ausgestattet. Sie bilden die Grundlage einer intensiven Diskussion über die ethnische Zusammensetzung, Wanderungsbewegungen und die gesellschaftliche Gliederung sowie die Netzwerke dieser neuen Bevölkerungsgruppen (vgl. Tejral 2008; Bierbrauer 2015; Heinrich-Tamáska/Straub 2015). Was geschah jedoch mit den römischen Festungen, Straßen und Villen sowie der lokalen Bevölkerung? Diese Fragen versucht die Archäologie auch zu beantworten, indem sie einzelne römische Fundorte hinsichtlich ihrer Weiternutzung über die Mitte des 5. Jahrhunderts hinaus untersucht.

Keszthely-Fenékpuszta: ein spätrömisches *castellum*

Keszthely-Fenékpuszta gilt als einer der am besten erforschten Fundplätze Ungarns, an dem eine römische Kontinuität erfasst und rekonstruiert werden kann. Der Ort liegt am westlichen Ufer des Balaton, wenige Kilometer südlich der Stadt Keszthely, die ihren Namen gerade durch die als *castellum* bezeichneten römischen Ruinen in Fenékpuszta erhielt. Die Reste der mächtigen Mauern und Türme der ca. 15 Hektar großen Festung waren nämlich noch

4/27

Keszthely-Fenékpuszta, a déli kapu virtuális rekonstrukciója.

Keszthely-Fenékpuszta: 3D-Rekonstruktion des Südtores.

Rekonstrukció • *Rekonstruktion:* Heinrich-Tamáska O., Vasáros Zs., Nagy G. *(Narmer Építészeti Studió).*

folyt itt az elmúlt bő évszázadban (Heinrich-Tamáska 2013b).

A római erőd a 4. század középső harmadában épült, egy azóta eltűnt félsziget déli csücskén (4/26a. ábra). E földrajzi helyzetből jelentős infrastrukturális előny származott. A Balaton elkeskenyedő nyugati végén áthaladó észak-déli révforgalmat ellenőrizve, egy új diagonális útvonalat hozott létre, és egyidejűleg biztosított is, az északi dunai települések és *Sopianae* (a mai Pécs) között. Hasonlóan fontos közlekedési összeköttetést jelentett Pannónián belül a Balatont hosszában átszelő hajóút. E rendkívül előnyös közlekedési helyzet ellenére Keszthely-Fenékpuszta jól védhető hely volt, hiszen három oldalról víz vette körül. Ezért csupán észak felé kellett mesterséges védműről gondoskodni. A félsziget északi bejáratát a településtől kb. 750 méter távolságban kialakított, árokkal megerősített sánc zárta el (4/26a. ábra; Heinrich-Tamáska 2008a, Fig. 5).

Az erőd szabályos felépítésű. A kb. 2,2 méter széles falak négyszöget zártak be, kifelé néző körtornyokkal, melyekből feltételezhetően 44 volt, ám régészeti feltárásra még nem minden esetben kerülhetett sor (4/26b. ábra). Belsejébe négy út vezetett: egy-egy kaputornyot (= *propugnaculum)* három kapu zárt, és két nagy kerek torony vett közre (4/27. ábra). A bejáratokat a négy falszakasz középvonalába helyezték. Csak a keleti kaput nem sikerült még régészeti ásatással hitelesíteni, mivel ez a tópart melletti törésvonal mentén helyezkedhetett el. Ennek vonalában észak felé az erőd teljes észak-keleti sarka – feltehetően a 16.–17. században – megsemmisült.

bis in das 19. Jahrhundert oberirdisch sichtbar (Rómer 1862). Bis heute ist das Gelände weitgehend unbebaut, was seit über 100 Jahren umfangreiche archäologische Untersuchungen ermöglicht (Heinrich-Tamáska 2013b).

Im Verlauf des mittleren Drittels des 4. Jahrhunderts haben die Römer diese Anlage an der südlichen Spitze einer ehemaligen Halbinsel des Balaton errichtet (Abb. 4/26a). Die Lage hatte besondere infrastrukturelle Vorteile: man konnte vom Ende dieser Landenge den See mit einer Fähre überqueren und damit den Verkehr von der Donau im Norden in Richtung *Sopianae* (heute Pécs) nach Südosten hier entlangführen und sichern. Außerdem konnte von dort der Wasserweg über den Balaton nach Osten genutzt werden. Trotz dieser hervorragenden Anbindung war die Festung aber durch ihre Lage gut geschützt. An drei Seiten von Wasser umgeben, musste sie nur nach Norden mit einer künstlichen Fortifikation versehen werden: hier wurde ca. 750 Meter nördlich der eigentlichen Festung ein Wall-Grabensystem errichtet, welches in Ost-West-Ausdehnung die gesamte Halbinsel absperrte (Abb. 4/26a; Heinrich-Tamáska 2008a, Fig. 5).

Das Kastell hat einen regelmäßigen Aufbau. Die ca. 2,2 Meter mächtige Mauern bilden ein Rechteck, an welchem nach außen runde Türme anschließen, von denen insgesamt 44 rekonstruiert werden können, wenngleich nicht alle archäologisch untersucht sind (Abb. 4/26b). In das Innere gelangte man durch vier Tore: je ein durch drei Türen gesicherter Torturm (= *propugnaculum*) wurde nach außen von zwei runden Türmen flankiert (Abb. 4/27). Die Tore befanden sich jeweils mittig an den Befestigungsmauern. Allein das Osttor konnte bislang archäologisch nicht nachgewiesen werden, weil es sich an einer Bruchkante zum See befand. Entlang dieser Linie nach Norden hin wurde die Nordostecke der Festung – vermutlich im 16.–17. Jahrhundert – vernichtet.

Von den Toren führten breite, gerade Straßen in die Festung hinein, die in der Mitte unter einem Bogenmonument (= *tetrapylon*) zusammentrafen. Sie gliedern die Anlage in vier Quadranten, wie es bei römischen Militärfestungen üblich war. Die Gebäude sind dagegen häufig an ziviler Architektur angelehnt. Inzwischen sind 29 Bauten in der Festung bekannt, Weitere können aufgrund geophysikalischer Mes-

A négy kaputól széles, egyenes utak vezettek befelé, s középen egy boltozatos építmény alatt (= *tetrapylon*) futottak össze, az erőd belterületét négy egyenlő kiterjedésű negyedre osztva. Ez az alaprajzi elrendezés római katonai táborok általános mintázatát követi, az épületek azonban civil építészeti elemeket is mutatnak. Az erőd területén eddig összesen 29 épületről tudunk, továbbiakat geofizikai mérések alapján feltételezheünk (Heinrich-Tamáska 2011b, Fig. 6–7; XIII). Legnagyobb részük villa lakóépület, illetve hozzájuk tartozó gazdasági melléképület lehetett, t.k. magtár (= *horreum*: 4/26b. ábra: 15). De sikerült azonosítani egy fürdőt is (4/26b. ábra: 24), melyhez „tornaterem" is tartozott (= *gymnasion:* 4/26b. ábra: 27). Ettől az antik „wellness-központtól" északra helyezkedett el az erődítés legnagyobb, mintegy 100 méter hosszú épülete (4/26b. ábra: 25). A reprezentációs célokat szolgáló épület több átalakítást is megélt. Eredendően – még az erőd alapítása előtt – egy villagazdaság központja lehetett. Később, immár az erőd szerves részeként, észak felé egy peristylium udvarral bővítették és további átalakításokkal egészen a 7. századig használták (Heinrich-Tamáska 2011c; Heinrich-Tamáska 2015).

A keszthely-fenékpusztai késő római erőd egy fokozatos védelmi rendszer része volt, melyet a 4. században alakítottak ki Pannoniában, a veszélyeztetett dunai határ megerősítésére. Ennek a határvédelmi rendszernek előretolt létesítménye a limes túloldalán, az alföldi tájban kialakított szarmata sánc (Csörsz árok: 4/11. ábra) volt, további két vonalát pedig a duna menti megerősített limestáborok és őrtornyok rendszere, valamint a hátországban a főutak mentén fekvő városok és az újonnan felépített ún. belső erődök képezték. Keszthely-Fenékpusztán kívül Alsóheténypuszta/*Iovia*, Környe, Tác illetve Ságvár tartozik ebbe a kategóriába. Ezek a 4. században, tervszerűen létrehozott erődítések – fekvésük alapján – a provincia városhálózatát sűrítették (4/III. ábra). Jogi státuszukat azonban írásos források hiányában nem ismerjük, nem tudjuk, hogy szerepük civil vagy katonai jellegű volt-e (Soproni 1978, 113–150; Fitz 1980). Szabályos felépítésűek, 7 és 21 hektár közötti alapterülettel, mindegyikben találunk fürdőket, villákat

sungen lokalisiert werden (Heinrich-Tamáska 2011b, Fig. 6–7; XIII).

Das funktionale Spektrum der Bebauung erstreckt sich von mehreren villenartigen Gebäuden und Wirtschaftsbauten, darunter Speichern für Getreide (= *horreum*: Abb. 4/26b: 15), bis zu einem großen Bad (Abb. 4/26b: 24) mit einem *Gymnasion*, einer Art Turnhalle (Abb. 4/26b: 27). Nördlich dieses antiken „Wellness-Komplexes" befand sich der größte Bau, der sich über 100 Meter Länge in Nord-Südrichtung erstreckt, und der der Repräsentation diente (Abb. 4/26b: 25). Dieser erfuhr mehrere Umbauten. Er bildete wohl den Kern einer älteren Villenwirtschaft, die in die Befestigung integriert wurde. Mit Errichtung der Festung wurde der Bau nach Norden hin mit einem Perystilhof erweitert und er wurde, mit weiteren Veränderungen, bis zur Mitte des 7. Jahrhunderts genutzt (Heinrich-Tamáska 2011c; Heinrich-Tamáska 2015).

Die spätrömische Festung von Keszthely-Fenékpuszta entstand im Rahmen eines umfangreichen Bauprogramms, das im Verlauf des 4. Jahrhunderts ein mehrstufiges Verteidigungssystem in Pannonien schuf, um die gefährdete Grenze entlang der Donau zu sichern. Dazu gehörten erstens im Vorfeld des *Limes*, auf dem Alföld, der sog. Sarmatenwall (Csörsz-Graben: Abb. 4/11), zweitens die Verstärkung des Systems der Limeskastelle und -türme entlang der Donau (Abb. 4/III) und drittens die Städte sowie die neu erbauten sog. Innenbefestigungen im Hinterland entlang der großen Fernstraßen. Über Keszthely-Fenékpuszta hinaus sind Alsóheténypuszta/*Iovia*, Környe, Tác und Ságvár dieser Kategorie der Befestigungen zuzuordnen. Die im 4. Jahrhundert entstandenen planmäßig errichteten Anlagen scheinen ihrer Lage nach das Städtenetz in der Provinz zu verdichten (Abb. 4B). Ihre zivile oder militärische Funktion ist jedoch – mangels Schriftquellen, die über ihren rechtlichen Status Zeugnis ablegen könnten – sehr umstritten (Soproni 1978, 113–150; Fitz 1980). Sie weisen übereinstimmend einen regelmäßigen Aufbau auf und sind zwischen 7 und 21 Hektar groß. In jedem befinden sich Bäder, Villen- und Speicherbauten. Aufgrund der Lagerung großer Mengen Getreide in den Speichern und der geschützten Lage, werden sie als Logistikzentren interpretiert, die für die Produktion und Lagerung von land-

és raktárakat. A nagy kapacitású raktárakban (= *horrea*) tárolt gabonamennyiségből, illetve abból, hogy jól védhető helyen épültek, leginkább mezőgazdasági termékek gyártási és raktározási központjaiként értelmezhetők, amelyek a limes hátországból a határmenti katonaság ellátását biztosították (Tóth 2009, 78–81; Heinrich-Tamáska 2011b, 696). Egyes középületek kapcsán azonban élénk diskurzus folyik arról, hogy vajon lehetett-e egyéb, civil funkciójuk is (Heinrich-Tamáska/Prien 2013, 626–633). Keszthely-Fenékpusztán kívül csupán Tác/*Gorsium* esetében sikerült az 5. század végéig tartó használatot feltételezni – a többi belső erődöt már a század középső harmadában feladták (Tóth 2009, 54–71; Schilling 2009; Heinrich-Tamáska 2011d, 583–584).

a

wirtschaftlichen Produkten und damit für die Versorgung der Grenztruppen zuständig waren (Tóth 2009, 78–81; Heinrich-Tamáska 2011b, 696). Ob sie gleichzeitig zivile Aufgaben übernahmen, wofür einige öffentliche Bauten sprechen würden, wird aber auch intensiv diskutiert (Heinrich-Tamáska/Prien 2013, 626–633). Neben Keszthely-Fenékpuszta kann allein in Tác/*Gorsium* bislang eine Kontinuität bis zum Ende des 5. Jahrhunderts vermutet werden, die anderen Innenbefestigungen wurden hingegen um das mittlere Drittel dieses Jahrhunderts aufgelassen (Tóth 2009, 54–71; Schilling 2009; Heinrich-Tamáska 2011d, 583–584).

Keszthely-Fenékpuszta: Kontinuität

In Keszthely-Fenékpuszta bildeten Gräber bzw. Gräberfelder den Ausgangspunkt für Überlegungen zu einer über die römische Zeit hinaus andauernde Nutzung des Ortes. Südlich der Festung kamen auf einer Fläche von ca. 10 Hektar bislang über 1000 Gräber zum Vorschein (Müller 2010a). Geophysikalische Untersuchungen lassen aber auf zahlreiche weitere Bestattungen schließen. Außerdem zeichnen sich mehrere Steinbauten im Messbild ab, bei denen es sich um Grabbauten handeln könnte, was jedoch nur künftige Ausgrabungen klären könnten (Heinrich-Tamáska 2015, 50–55).

Die bisher untersuchten Bestattungen werden chronologisch drei Hauptstufen zugeordnet (Müller 2010a, 238–247): den ältesten Horizont bilden spätrömische Gräber, die von der Mitte des 4. bis zur Mitte des 5. Jahrhunderts datiert werden. Darauf folgen die Gräber des späten 6. und der ersten beiden Drittel des 7. Jahrhunderts. Die dritte Gruppe umfasst schließlich karolingerzeitliche Bestattungen des 9. Jahrhunderts (Abb. 4/26b).

András Alföldi wies als Erster darauf hin, dass sich in den Gräbern des 6.–7. Jahrhunderts Objekte befinden, die auf spätrömische Wurzeln zurückgehen und christliche Symbolik enthal-

4/28

*Keszthely-Fenékpuszta, késő római sírok a déli kapu előtti temetőből (4./5. sz.): 2000/81. téglasír **(a)**; válogatás a korszak leleteiből **(b)**: 1) kosaras fülbevaló, 2000/120. sír, 2) nyakkarika lunula alakú csüngővel, 2000/120. sír, 3) bronz karkötők, 2000/120. sír, 4) hagymafejes fibula bronzból, 2000/94A. sír, 5) üvegedény, 2000/141. sír.*

*Keszthely-Fenékpuszta, spätrömische Gräber aus dem Gräberfeld vor dem Südtor: (4./5. Jh.). Ziegelplattengrab 2000/81 **(a)**; Auswahl der Funde dieses Zeithorizonts **(b)**: 1) Körbchenohrring, Grab 2000/100, 2) Halsring mit Lunula-Anhänger, Grab 2000/120, 3) Bronzearmringe, Grab 2000/120, 4) Zwiebelknopffibel aus Bronze, Grab 2000/94A, 5) Glasgefäß, Grab 2000/141.*

Balatoni Múzeum, Keszthely

Fotó • Foto: Müller R. (a); Bicskei J. (b); Heinrich-Tamáska/Straub 2009, Taf. VI (b).

b

4/29

*Keszthely-Fenékpuszta, déli kapu előtti temető, 5. századi sírok: 1978/2/28. sír, egy nő koponya- és arcrekonstrukciója **(a)**; válogatás a korszak leleteiből **(b)**: 1976/2/5. sír – 1) ezüst fülbevalók, 2) ezüst karperec, 1976/2/10. sír – 3) aranyozott ezüst fibulák, 4) kétoldalú csontfésű.*

*Keszthely-Fenékpuszta, Gräberfeld vor der Südmauer der Festung, Gräber des 5. Jahrhunderts: Schädel und Gesichtsrekonstruktion einer Frau aus dem Grab 1978/2/28 **(a)**; Auswal der Funde dieses Zeithorizonts **(b)**: Grab 1976/2/5 – 1) Silberohrringe, 2) silberner Kolbenarmring, Grab 1976/2/10 – 3) vergoldete Silberfibel, 4) zweiseitiger Knochenkamm.*

Balatoni Múzeum, Keszthely

Heinrich-Tamáska/Straub 2009, Abb. 29 (a);
Fotó • Foto: Bicskei J.; Heinrich-Tamáska/Straub 2009, V (b).

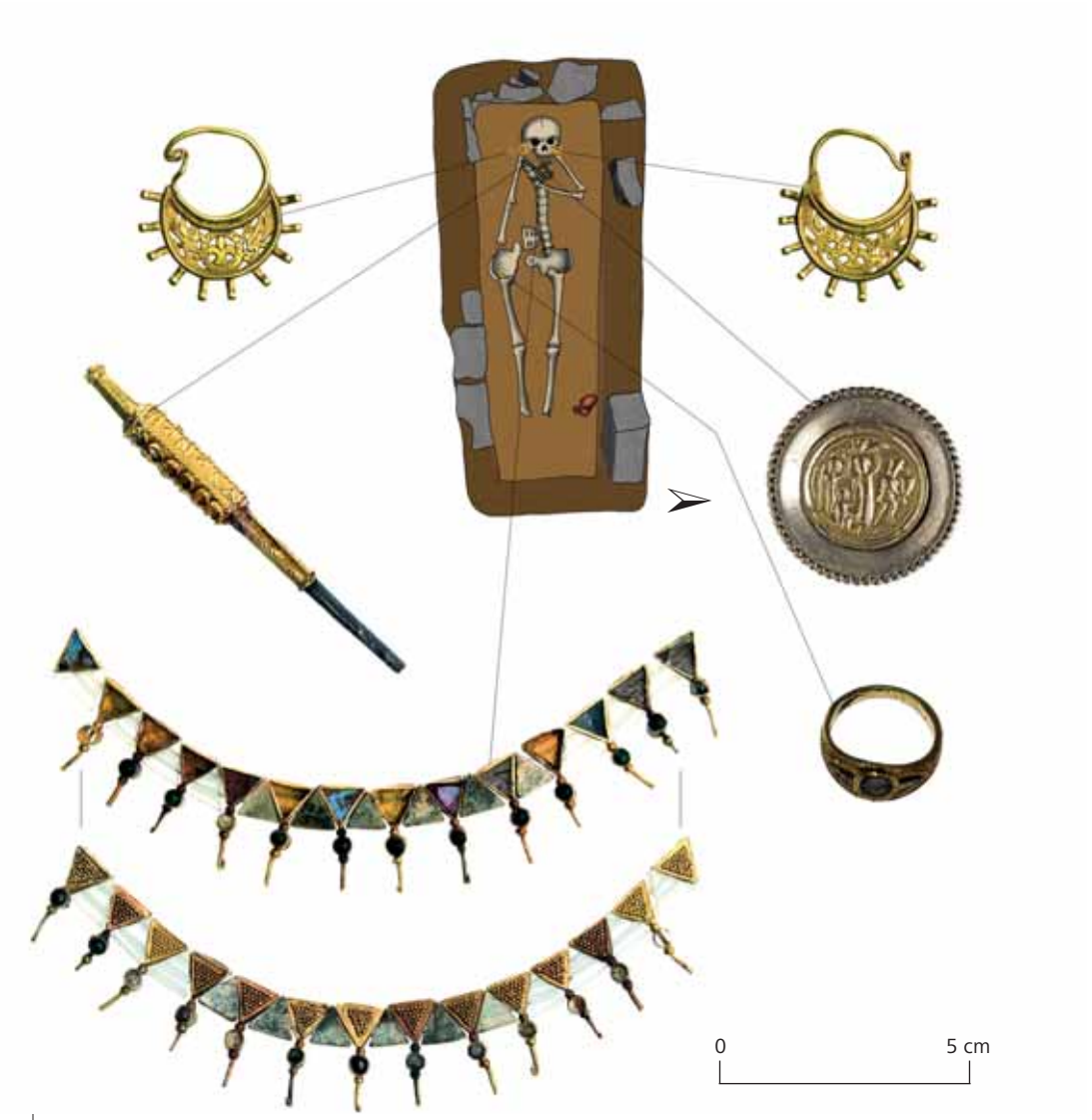
Keszthely-Fenékpuszta: kontinuitás

Keszthely-Fenékpusztán elsősorban a temetők leletanyagára támaszkodva indult meg a kontinuitás kérdéskörének vizsgálata. Az erődtől délre, egy kb. 10 hektáros területen eddig mintegy 1000 sírt tártak fel (Müller 2010a). A geofizikai mérések emellett további sírok létezésére is következtetni engednek. A mérési felvételeken kőépítmények nyomai is látszanak, amelyek talán sírkápolnák lehettek, de biztosat csak egy jövőbeli ásatás után mondhatunk (Heinrich-Tamáska 2015, 50–55).

A feltárt sírok három fő kronológiai korszakra oszthatók (Müller 2010a, 238–247): a legrégebbiek a késő római sírok, ezek a 4. századtól az 5. század közepéig datálhatók. Ezt követik a késő 6. századtól a 7. századig keltezhető sírok. A harmadik csoportot 9. századi, karoling kori temetkezések képezik (4/26b. ábra).

Alföldi András hívta fel elsőként a figyelmet arra, hogy a 6.–7. században keletkezett sírokban talált tárgyak római előképekre vezethetők vissza és kora keresztény jellegűek. Mindten. Diese könnten somit auf das Weiterleben einer römisch-christlichen Bevölkerung verweisen (Alföldi 1926, 2–30). Körbchenohrringe, Scheibenfibeln, Schlangenkopfarmringe und Stylusnadeln bilden das charakteristische Fundgut der lokalen Bevölkerungsgruppe, die in der archäologischen Forschung als „Keszthely-Kultur" bezeichnet wird (Kiss 1968; Daim 2000; Heinrich-Tamáska 2016b, §3). Einem anderen Deutungsmodell zufolge waren die Träger dieser Gruppe dagegen erst nach der awarischen Machtübernahme 568 in die Region eingewandert (Kovrig 1958, 66–72). Eine Zwischenposition vertritt die Meinung, wonach die Keszthely-Kultur aus der Vermischung lokaler provinzialrömischer Bevölkerungsreste mit neuen Elementen, darunter vor allem germanischen Komponenten, entstanden sein soll (Kiss 2008; Müller 2010a, 244-245).

Heute steht außer Zweifel, dass die Nekropole vor der Südmauer der Festung von Keszthely-Fenékpuszta von dem zweiten Drittel des 4. bis zur Mitte des 7. Jahrhunderts ohne Unterbrechung belegt wurde (Müller 2010a, 238–247). Während dieser langen Nutzungszeit wurden

4/30

Keszthely-Fenékpuszta, a Horreum melletti temető (6./7. sz.), 5. sír.

Keszthely-Fenékpuszta, Gräberfeld neben dem Horreum (6./7. Jh.), Grab 5.

Balatoni Múzeum, Keszthely

Fotó • Foto: Bicskei J.; Heinrich-Tamáska 2016c, Abb. 2.

ezt egy továbbélő keresztény, római népességgel magyarázta (Alföldi 1926, 2–30). Kosaras fülbevalók, korongfibulák, kígyófejes karperecek és stylustűk jellemezték azt a helyben maradt lakosságot, amelyet a kutatás „Keszthely-kultúrának" nevez (Kiss 1968; Daim 2000; Heinrich-Tamáska 2016b, §3). Egy másik elképzelés szerint e Keszthely-kultúra csak 568 után, tehát az avarok megjelenését követőleg jött lére, és nem a helybeli lakosság, hanem a bevándorlók révén (Kovrig 1958, 66–72). A két álláspont ötvözetének is lehet nevezni azt az elképzelést, mely szerint a Keszthely-kultúra a tovább élő római népesség és új beáramló, mindenekelőtt „germán" eredetű csoportok keveredéséből alakult ki (Kiss 2008; Müller 2010a, 244 f.).

Bármelyik elméletet fogadjuk is el, annyit ma már biztosan állíthatunk, hogy az keszthely-fenékpusztai erődítés déli fala előtt elterülő temető a 4. század utolsó harmadától a 7. század közepéig megszakítás nélkül működött (Müller 2010a, 238–247). E hosszú idő alatt a temető más-más részeit használták (4/26b. ábra). Így kb. 100 méterre a déli kaputól klasszikus, késő

verschiede Areale belegt (Abb. 4/26b). So fanden sich z. B. ca. 100 Meter südlich des Südtores typisch spätrömische Ziegelplattengräber mit Gefäßbeigaben und frühen Körbchenohrringen bzw. mit Zwiebelknopffibeln (Abb. 4/28a–b). Eine Reihe von Gräbern mit wenigen oder keinen Funden entlang des westlichen Abschnittes der südlichen Festungsmauer ist dagegen in die zweite Hälfte 5. und in das frühe 6. Jahrhundert einzuordnen und wird mit der verbliebenen lokalen römischen Bevölkerung in Verbindung gebracht (Müller 2010a, 238–245).

Auf eine vermutlich zugewanderte, in diesem Milieu jedenfalls fremdartige Gruppe verweisen rund 30 Bestattungen im südöstlichen Areal des Gräberfeldes (Abb. 4/26b: VII). Hier wurden während des mittleren Drittels des 5. Jahrhunderts Menschen mit künstlich deformiertem Schädeln beigesetzt (Abb. 4/29b). Unter ihren Beigaben finden sich zweiseitige Kämme und paarig getragene Haarnadeln sowie Fibeln (Abb. 4/29a). Letzteres dürfte auf das Tragen eines Peplos-Kleides – wie es im Barbaricum verbreitet war – hinweisen (Straub 2011).

római téglasírok kerültek elő, edény mellékletekkel, korai kosaras fülbevalókkal és hagymafejes fibulákkal (4/28a–b. ábra). A déli fal nyugati oldala előtti sírokban viszont alig vagy egyáltalán nem találunk leleteket; ezek a sírok az 5. század második felére és a korai 6. századra keltezhetők, és a helyben maradt római lakossággal hozhatók kapcsolatba (Müller 2010a, 238–245).

Ezzel szemben egy feltehetően bevándorló, mindenestre ebben a közegben idegen népességre utal a temető délkeleti felében feltárt harminc sír (4/26b. ábra: VII). Ezekbe az 5. század középső harmadában t.k. torzított koponyájú személyeket is temettek (4/29b. ábra). A leletanyag kétoldalú fésűkből, párosával hordott hajtűkből ill. fibulákból áll (4/29a. ábra). Utóbbi a Barbaricum területén jellemző és peplosz-ruha viseletére utal (Straub 2011).

A 6. századtól ismét megnő a mellékletek száma a sírokban, ezek a fentebb említett Keszthely-kultúra temetkezései. Kosaras fülbevalókat, ruhatűket, gyöngyláncokat és övcsattokat, ill. -vereteket ismerünk innen. Ebben a korszakban a halottakat kővel kibélelt sírgödrökbe helyezték (Müller 2010a, 242–245). Különösen sokatmondó az erődön belüli, az egykori magtár mellett feltárt sírcsoport, az ún. horreumi-temető (Barkóczi 1968). Az 5. számú női sírból például egy félhold alakú aranyfülbevaló pár és egy korongfibula került elő, mindkettőt keresztény motívumok díszítik. De találtak itt latin "BONOSA" felirattal ellátott hajtűt, egy díszes nyakéket, valamint számtalan finom aranycsövecskét is, melyek egykor egy hajháló szálait díszítették (4/30. ábra). Mindez egy magas rangú hölgyre utal, akinek öltözete mediterrán-római előképek példáját követte. A férfi sírokból gazdagon díszített veretes övek kerültek elő, hasonló társadalmi és kulturális kötődésre utalva (Vida 2011).

De nem csak a sírok, hanem az épületek is azt tanúsítják, hogy a keszthely-fenékpusztai települést a 4. és a 7. század között folyamatosan használták. Az erőd észak-nyugati részén például egy kora-keresztény bazilikát tártak fel, melyet egy korábban profán célokat szolgáló épületből alakítottak át (4/26b: 14) a 6. század második felében (4/31a–b. ábra; Heinrich-Tamáska 2010). E kora-keresztény közösség léte a lovas nomád avar népesség uralta Kárpát-medencében (5/II. ábra). Egyszersmind a helybéli lakosság és a mediterrán világ közötti

Ab dem späten 6. Jahrhundert nimmt die Anzahl der Beigaben in Gräbern wieder zu, es sind die oben zur Keszthely-Kultur zugeordneten Bestattungen. Es kommen darin Körbchenohrringe, Gewandnadeln, Perlenketten sowie Gürtelschnallen und -beschläge vor. Die Toten wurden in mit Steinen ausgekleideten Grabgruben beigesetzt (Müller 2010a, 242–245). In diesem Zeithorizont hebt sich insbesondere eine Gruppe von Gräbern neben dem einstigen Getreidespeicher innerhalb der Festung ab, die sog. Horreum-Nekropole (Barkóczi 1968). Dazu gehört z. B. Grab 5, aus dem ein goldenes halbmondförmiges Ohrringpaar und ein Scheibenfibel – beide mit christlichen Motiven versehen – zum Vorschein kamen. Das Grab enthielt weiterhin eine Haarnadel mit der lateinischen Inschrift BONOSA, ein prachtvolles Halscollier und zahlreiche feine Goldröhrchen, die die Fäden eines Haarnetzes zierten (Abb. 4/30). All dies deutet auf eine „Dame" hin, die sich nach römisch-mediterranem Vorbild kleidete. In den Gräbern der Männer finden sich reich verzierte

4/31

*Keszthely-Fenékpuszta, az ókeresztény bazilika (6./7. sz.) háromdimenziós rekonstrukciója, kivülről **(a)** és belülről **(b)**.*

*Keszthely-Fenékpuszta, 3D-Rekonstruktion der frühchristlichen Basilika (6./7. Jh.), von außen **(a)** und innen **(b)**.*

Rekonstrukció • Rekonstruktion: Heinrich-Tamáska O., Vasáros Zs., Nagy G. (Narmer Építészeti Studió); Heinrich-Tamáska 2016d, Abb. 7b.

4/32

Keszthely-Fenékpuszta, déli kapu előtti temető, 1951/45. sír: polírozott agyagpalack.

Keszthely-Fenékpuszta, Gräberfeld vor dem Südtor, Grab 1951/45: polierte Tonflasche.

Balatoni Múzeum, Keszthely

Fotó • Foto: Bicskei J.

intenzív kapcsolatot is bizonyítja (Curta 2005). A 7. század közepe után a temetőt felhagyják, az erőd elnéptelenedik. Ennek okát egyelőre nem tudjuk pontosan, az viszont egyértelmű, hogy a tágabb régiót tekintve aligha beszélhetünk a terület elnéptelenedéséről, sőt inkább egy ellenkező folyamatról és a leletek a helybeli antik hagyományok továbbéléset sugallják (Heinrich-Tamáska 2014a, Fig. 9–10). Régészetileg erre kevésbé van utalás a települések kapcsán (ezek maradványai többnyire még nem ismertek), hanem mindez az avar korszak végéig (8. század vége) használt temetők alapján bizonyítható. Ilyen lelőhelyek ismertek a mai Keszthely városában és közvetlen környékén, így pl. Lesencetomaj-Piroskereszt, Keszthely-Dobogó, Gyenesdiás-Döngeleg területén (Heinrich-Tamáska 2008b, Tab. 1).

A keszthely-fenékpusztai erőd majd csak a 9. század középső harmadától kap új lakókat, de csupán rövid időre. Az ebből a korszakból származó sírok az erőd déli kapuja körül találhatók. A kapu nyugati oldalán fekvő sírokban viszonylag kevés a leletanyag, a keletre lévőkből azonban szép számmal kerültek elő mellékletek, köztük szárnyas lándzsák, tokos nyílhegyek, egy kard valamint polírozott felületű agyagkancsók (4/32. ábra). Utóbbiak a korszak értékes asztali edényének tekinthetők. A 9. században az erőd és környéke a Karoling birodalom keleti határterületén alapított keresztény missziós és hatalmi centrum, Zalavár/Mosaburg külső vonzáskörzetéhez tartozott (Müller 2010b; Szőke 2011), központi szerepet tehát már nem játszott a régió történetében.

vielteilige Gürtelgarnituren, die eine ähnliche sozio-kulturelle Vernetzung nahelegen (Vida 2011).

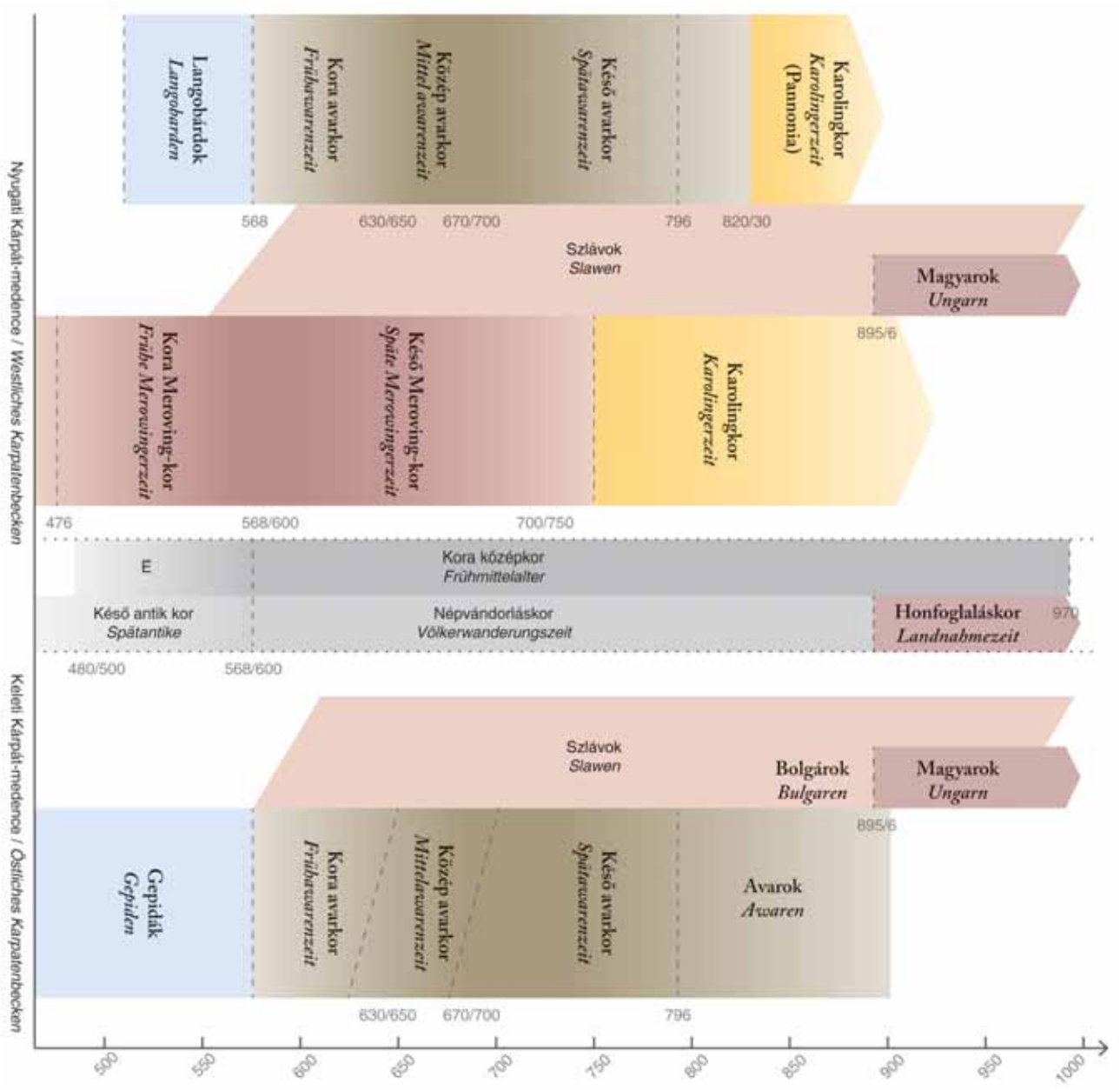
Aber nicht nur die Gräber, sondern auch die Gebäude belegen die lückenlose Nutzung der Festung vom 4. bis zum 7. Jahrhundert. Insbesondere ist eine frühchristliche Basilika hervorzuheben, die in der nordwestlichen Ecke der Festung über den Mauern eines älteren Profanbaus errichtet wurde (Abb. 4/26b: 14) und die in der zweiten Hälfte des 6. und während des 7. Jahrhunderts genutzt wurde (Abb. 4/31a–b; Heinrich-Tamáska 2010). Die Existenz einer frühchristlichen Gemeinde in einer Zeit, als das Karpatenbecken durch die reiternomadischen Awaren kontrolliert wurde (Abb. 5/III), wird als anschauliches Beispiel für die Vernetzung der lokalen Bevölkerung mit der mediterranen Welt gewertet (Curta 2005).

Nach der Mitte des 7. Jahrhunderts werden sowohl die Festung, als auch die Gräberfelder aufgegeben. Die Gründe dafür kennen wir nicht, die Besiedlung in der Region bricht aber nicht ab, sondern verdichtet sich und das Fundmaterial signalisiert das Weiterleben spätantiker Traditionen (Heinrich-Tamáska 2014a, Abb. 9–10). Dies bezeugen archäologisch weniger Siedlungen, die noch weitgehend fehlen, sondern v. a. Nekropolen, die bis zum Ende der Awarenzeit (d. h. bis zum Ende des 8. Jahrhunderts) in Benutzung waren und in der heutigen Stadt Keszthely und in deren näherem Umland, wie z. B. in Lesencetomaj-Piroskereszt, Keszthely-Dobogó, Gyenesdiás-Döngeleg angelegt wurden (Heinrich-Tamáska 2008b, Tab. 1).

Keszthely-Fenékpuszta selbst wird erst ab dem mittleren Drittel des 9. Jahrhunderts für wenige Generationen wieder in Besitz genommen. Die Gräber dieser Zeitphase finden sich um das Südtor der Befestigung. Westlich des Tores sind die Bestattungen eher schlicht ausgestattet, östlich finden sich hingegen Flügellanzen- und Tüllenpfeilspitzen, ein Schwert sowie Tonflaschen mit geglätteter Oberfläche (Abb. 4/32), ein wertvolles Tafelgeschirr ihrer Zeit. Die Festung und ihre Umgebung gehören im 9. Jahrhundert zum peripheren Einzugsgebiet von Zalavár/Mosaburg, einem neuen christlichen Missions- und Machtzentrum an der Ostgrenze des karolingischen Reiches (Müller 2010b; Szőke 2011), sie spielten also keine zentrale Rolle mehr in der Geschichte der Region.

5. fejezet: Népvándorláskor
Germánok és lovas nomád népek kelet és nyugat között

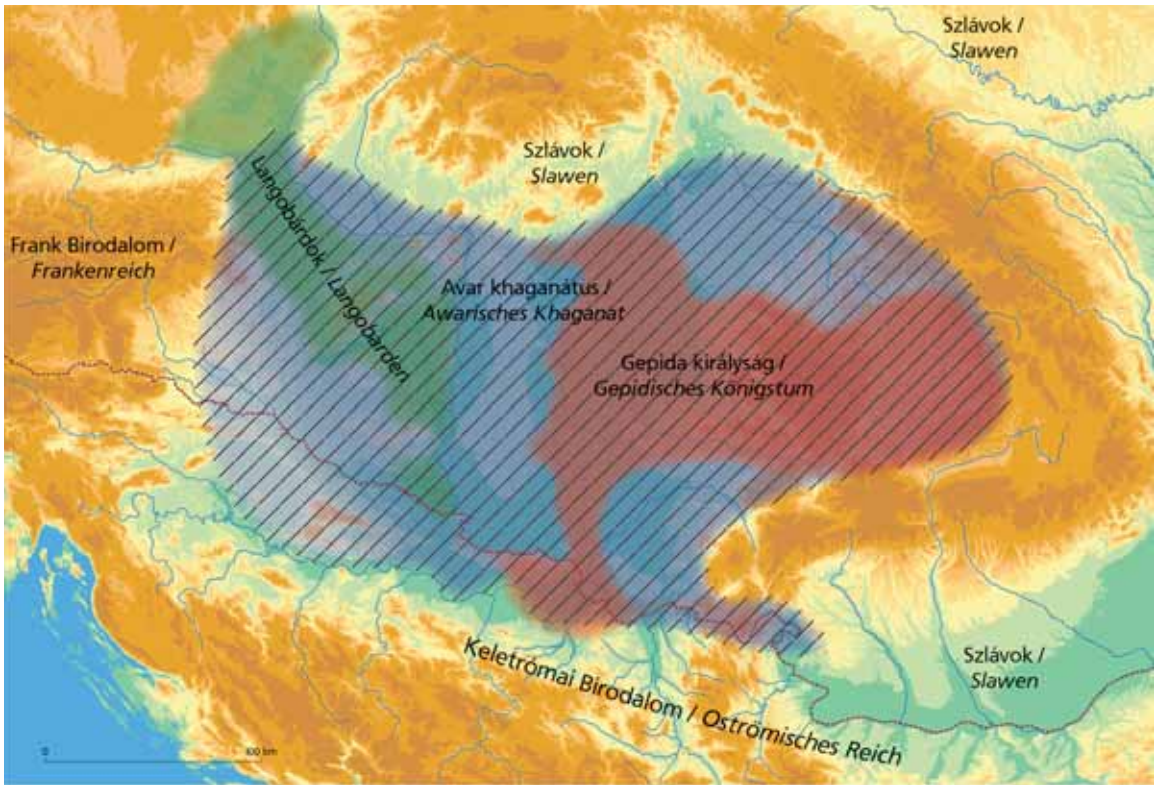
5. Kapitel: Völkerwanderungszeit
Germanen und Reiternomaden zwischen Ost und West

5/I

A közép Duna menti régió népvándorlás ill. kora középkor kronológiája. • Chronologie der Völkerwanderungszeit und des frühen Mittelalters im Mitteldonauraum.

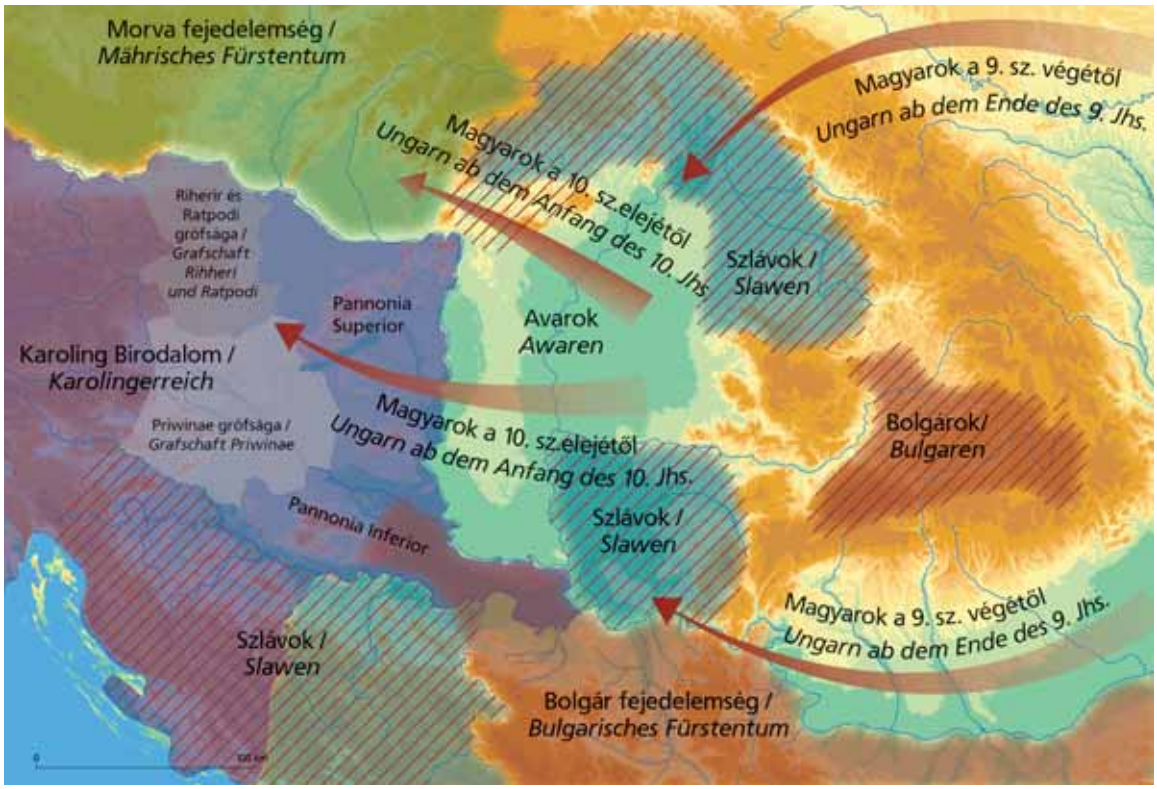
Heinrich-Tamáska O. (Grafik • Grafik: Kolozsvári K.).

5/II

A Kárpátmedence a Kr. utáni 6–8. században: langobárd (zöld) és gepida (piros) szállásterületek a 6. században, valamint az Avar Khaganátus (kék) területe 567 és 796 között. • Das Karpatenbecken während des 6.–8. Jahrhunderts: Die langobardischen (grün) und gepidischen (rot) Siedlungsgebiete während des 6. Jahrhunderts sowie das Gebiet des awarischen Khaganats (blau) zwischen 567 und 796.

Heinrich-Tamáska O. (Grafik • Grafik: Kolozsvári K.).

5/III

A Kárpátmedence a Kr. utáni 9. században és a magyar betelepülések területe a 9. század végen, valamint a 10. század első felében. • Das Karpatenbecken im 9. Jahrhundert und die Areale der ungarischen Ansiedlung am Ende des 9. Jahrhunderts und während der erste Häfte des 10. Jahrhunderts

Heinrich-Tamáska O. (Grafik • Grafik: Kolozsvári K.).

Rácz Zsófia • Vida Tivadar

Germánok keletről és nyugatról: A gepidák és langobardok régészete

Germanen von Osten und Westen: Die Archäologie der Gepiden und Langobarden

A gepida királyság kialakulása

A hun korszakban, a 4. század végén és az 5. század első felében lezajlott változások gyökeresen átalakították a Kárpát-medence politikai és társadalmi képét. A római hatalom megszűnése után, az egykori Pannonia területén és a korábban a szarmaták által uralt Alföldön új kora középkori királyságok jöttek létre (5/II. ábra), hasonlóan a Nyugat-Római Birodalom más területein és határvidékein lejátszódó folyamatokhoz.

A hun vezér, Attila halála és fiainak bukása után egy tehetséges vezető személyiségnek, Ardarik királynak köszönhetően a gepidák által vezetett törzsszövetség került hatalomra a Kárpát-medence keleti felében (Pohl 1998; Kiss 2015; Nagy 1999; Tóth 1999). Ardarik a 440-es évektől Attila egyik legtekintélyesebb támogatója és a hun fejedelmi tanács tagja volt. Ahhoz a szűk körhöz tartozott, amelyhez a római Orestész, a szkír Edika és a keleti gót Valamer is. *„…Attila örökösei közt versengés támadt a királyságért, és miközben meggondolatlanul mind uralkodni vágytak, valamennyien egyszerre veszítették el hatalmukat. Így nagyobb teher az országoknak az utódok bősége, mint a hiánya. Mert Attila fiai, akik apjuk kéjvágya miatt csaknem egy egész nemzetet alkottak, a törzseket egyenlően akarták maguk között elosztani, úgy, hogy a harcias királyokat népeikkel együtt, miként a rabszolgákat sorsolásra*

Die Entstehung des gepidischen Königreiches

In der Hunnenzeit, die in etwa vom Ende des 4. bis in die erste Hälfte des 5. Jahrhunderts andauerte, änderten sich die politischen und gesellschaftlichen Verhältnisse im Karpatenbecken grundlegend. Nach dem Ende der römischen Herrschaft in der einstigen Provinz Pannonien ebenso wie in der früher von Sarmaten beherrschten Großen Ungarischen Tiefebene entstanden neue frühmittelalterliche Königreiche (Abb. 5/II). Diese Prozesse sind mit der Situation in anderen Randgebieten des Weströmischen Reiches vergleichbar.

Nach dem Tod des Hunnenkönigs Attila und dem Sturz seiner Söhne kam, dank der Führungsqualitäten ihres Königs Ardarich, ein von Gepiden geführtes Stammesbündnis in der Osthälfte des Karpatenbeckens an die Macht (Pohl 1998; Kiss 2015; Nagy 1999; Tóth 1999). Ardarich war zuvor seit den 440er Jahren als einer der wichtigsten Gefolgsleute Attilas Mitglied des hunnischen Rates gewesen. Er gehörte damit einem engen Kreis an, wie der Römer Orestes, der Skire Edika und der Ostgote Valamer. 453, so schildert Jordanes, *„… kam… unter den Nachfolgern Attilas ein Streit über das Erbe der Königsherrschaft auf, und während alle planlos zu herrschen begehrten, verloren alle gleichzeitig die Herrschaft. So leiden Reiche immer wieder unter der Menge*

5/1

Tiszalök: Ezüst lemezfibulapár részleges aranyozással gazdag női sírból (5. sz. középső harmada).

Tiszalök: Silbernes Blechfibelpaar mit partieller Vergoldung aus einem reichen Frauengrab (mittleres Drittel 5. Jh.).

Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

Fotó • Foto: Dabasi A.

bocsájtják. Amint ezt Ardarichus, a gepidák királya megtudta, méltatlankodott, hogy annyi nép sorsáról úgy tárgyalnak, mint a leghitványabb rabszolgákéról. Elsőként lázadt fel Attila fiai ellen, és a szolgaság szégyenbélyegét, minthogy szerencse kísérte, letörölte. S nemcsak a saját törzsét, hanem a többit is, melyek éppúgy alá voltak vetve, felszabadította az elpártolásával, mivel mindenki szívesen harcol azért, ami mindnyájuk hasznára válik. Tehát a kölcsönös felszabadulásra felfegyverkeztek és háborúba bocsátkoztak Pannoniában egy folyó mellett, melynek a neve Nedao." E csata után (454) „*a gepidák erővel jogot formáltak a hunok szálláshelyeire, s mint győztesek egész Dacia földjét birtokba vették, a Római Birodalomtól semmi mást, csak békét és évi adót, miként az erős férfiakhoz illik, barátsági szerződésben követeltek. Az uralkodó akkor szívesen bele is egyezett ebbe, és egészen mostanáig kapja a megszokott adományt ugyanez a nép a római császártól*." (Iordanes, *Getica* 259–260; 264).

A gepidák eredetéről és korai történetéről csak kevés információ áll rendelkezésünkre. A gótokkal közeli rokon, keleti germán nép „őshazáját" a Visztula alsó folyásának vidékén feltételezi a kutatás, a Jordanes-féle gót történetben említett „Gothiskandza" területén (Iordanes, *Getica* 25; 94). Kárpát-medencei megtelepedésük ideje azonban nem tisztázott. Van ugyan néhány szórványos forrás, amely arra utal, hogy már a 3. század második felé-

und der Unfähigkeit der Nachfolger. Denn die Söhne Attilas, von denen er wegen der Zügellosigkeit seiner Lust fast ein ganzes Volk hatte, forderten, dass die Stämme zu gleichen Teilen unter ihnen verteilt würden, damit die kriegerischen Könige mit Völkern so groß jeweils wie eine Familie ausgelost würden. Als dies der Gepidenkönig Ardarich merkte, war er entrüstet darüber, dass so viele Völker in der Weise der billigsten Sklaven behandelt wurden, und erhob sich gegen die Söhne Attilas und warf mit Glück die Schande der Knechtschaft ab, nicht nur für sein Volk, sondern befreite durch seinen Aufstand auch die anderen, welche in gleicher Weise bedrückt waren, weil leicht alle das ebenfalls erstreben, was für den Nutzen aller versucht wird. Zum gegenseitigen Untergang bewaffnete man sich daher, und der Krieg begann in Pannonien an dem Fluss, welcher Nedao heißt." Nach dieser Schlacht (454) beanspruchten die Gepiden „*…mit Gewalt die Wohnsitze der Hunnen für sich, und besetzten das Gebiet ganz Dakiens als Sieger, indem sie in einem Bündnisvertrag wie starke Männer vom Römischen Reich nichts anderes forderten als Frieden und jährlichen Tribut. Dem stimmte der Kaiser damals gerne zu, und bis heute erhält dieses Volk das gewohnte Geschenk vom römischen Kaiser.*" (Iordanes, *Getica* 259–260; 264).

Über die Herkunft und frühe Geschichte der Gepiden besitzen wir nur wenige Informationen. Die „Urheimat" der mit den Goten verwandten Ostgermanen vermutet die Forschung am Unterlauf der Weichsel, in dem Gebiet, das in der Gotengeschichte von Jordanes als „Gothiscandza" bezeichnet wird (Iordanes, *Getica* 25; 94). Wann sie sich aber im Karpatenbecken niederließen, ist ungeklärt. Es gibt zwar einige spärliche Quellenbelege, die darauf verweisen, dass sie bereits in der zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts in das von den Römern aufgegebene Gebiet der Provinz *Dacia* einzuziehen versuchten, jedoch wissen wir nicht, wo sich zu dieser Zeit ihr zentrales Siedlungsgebiet befand (Pohl 1998; Tóth 1999). Bei der Rekonstruktion ihrer Geschichte im 3.–4. Jahrhundert kann auch die Archäologie nicht weiterhelfen: Es sind keine Fundstellen dieser Periode bekannt, die zweifelsfrei mit den Gepiden zu verbinden wären (Bierbrauer 2006). Die älteste gesicherte Angabe bezieht sich erst auf den bereits ge-

5/2

Mezőkövesd-Mocsolyás: Viseletrekonstrukció egy gazdag női temetkezés alapján (5. sz. közepe).

Mezőkövesd-Mocsolyás: Rekonstruktion der Bekleidung einer reichen Frauenbestattung (Mitte 5. Jh.).

Hermann Ottó Múzeum, Miskolc

Rajz • Zeichnung: NAGY S. J.

ben megkíséreltek beköltözni a rómaiak által föladott *Dacia* provincia területére, azt azonban nem tudjuk, hogy ebben az időben hol helyezkedett el fő szállásterületük (Pohl 1998; Tóth 1999). A 3–4. századi történetük megrajzolásában nem segít a régészet sem: nem ismerünk ebből az időszakból olyan lelőhelyet, amelyet biztosan a gepidákhoz kapcsolhatnánk (Bierbrauer 2006). Az első biztos adatunk az imént idézett Ardarik királyra és népére vonatkozik: az 5. század közepétől a gepida királyság a Kárpát-medence Dunától keletre eső területein helyezkedett el. Az írott forrásokból nyerhető képet a régészeti adatok is alátámasztják. Az 5. század közepétől jöttek létre azok a több generáción át használt temetők (soros temetők) és a jellegzetes kerámialeleteket szolgáltató települések, amelyeket a gepida királyság hagyatékaként értelmezhetünk (Csallány 1961; Bóna et al. 1993; Nagy/Tóth 1998; Bóna/Nagy 2002; Cseh et al. 2005; Tóth 2006). Attila uralkodása alatt és az ezt követő időben az Ardarikhoz köthető katonai kíséret felemelkedése és sikeres politikája eredményezte tehát a gepida királyság kialakulását, és egyben a gepida népnév használatának elterjedését.

Az 5. század kulturális és etnikai szempontból a Kárpát-medence egyik legszínesebb időszaka. A hun korban talán minden korábbi és későbbi időszaknál jobban érvényesült a térnannten König Ardarich und sein Volk: Seit der Mitte des 5. Jahrhunderts lag das gepidische Königreich demnach in den östlich der Donau gelegenen Gebieten des Karpatenbeckens. Das aus den schriftlichen Quellen gewonnene Bild wird durch die archäologischen Erkenntnisse weitgehend bestätigt: Ab der Mitte des 5. Jahrhunderts entstanden große, mehrere Generationen lang genutzte Gräberfelder (sog. Reihengräberfelder) sowie Siedlungen mit einem charakteristischen Keramikspektrum, die als Hinterlassenschaften des gepidischen Königreichs gedeutet werden können (Csallány 1961; Bóna et al. 1993; Nagy/Tóth 1998; Bóna/Nagy 2002; Cseh et al. 2005; Tóth 2006). Dies kann so erklärt werden, dass erst der Aufstieg und die erfolgreiche Politik Ardarichs unter Attilas Herrschaft die Entstehung eines gepidischen Königreiches beförderte und dieser Erfolg zugleich eine weite Verbreitung des Gepidennamens nach sich zog.

Das 5. Jahrhundert ist eine der kulturell und ethnisch komplexesten Perioden im Karpatenbecken. In der Hunnenzeit lässt sich vielleicht stärker als in früheren oder späteren Perioden der „Schmelztiegel"-Charakter dieses Raumes fassen, der die Zeit der germanischen Königreiche beeinflusst. Es lassen sich im archäologischen Fundgut räumlich und zeitlich verschiedene Ausprägungen des geistigen und materiellen Erbes in unterschiedlichen Intensitäten und Gewichtungen fassen: lokal-römisches Substrat, reiternomadische Elemente der Hunnenherrschaft, Einflüsse aus dem Balkan- und aus dem Mittelmeerraum sowie schließlich aus der westeuropäischen Welt der Merowinger. Diese Vielfallt ist auch im anthropologischen Material erkennbar: Im gepidischen Königreich verschmolzen die vielseitige (sarmatische, hunnische und germanische) Wurzeln aufweisenden Bevölkerungsgruppen des einstigen Hunnenreiches.

Gepidenzeitliche Siedlungen und Bestattungen

Im 5.–6. Jahrhundert war das Karpatenbecken weit spärlicher bewohnt als in der vorangegangenen römischen bzw. sarmatischen Epoche. Der Bevölkerungsrückgang mag durch die politischen Machtverschiebungen (Untergang

ség „olvasztótégely" jellege, ami még a germán királyságok korában is éreztette a hatását. A helyi késő antik örökség, a hun uralomnak köszönhető nomád elemek, a Balkán és a Mediterráneum, majd a nyugat-európai Meroving világ szellemi és tárgyi hagyatékának legkülönfélébb megnyilvánulásait fedezhetjük fel a régészeti leletanyagban, időben és térben változó hangsúlyokkal. Ez a sokrétűség a korszak embertani anyagában is megmutatkozik. A gepida királyság az egykori hun birodalom heterogén gyökerű népességét is magába olvasztotta, így a korábbi szarmata, hun és germán csoportokat is.

Gepida kori települések és temetkezések

Az 5–6. században a Kárpát-medence jóval gyérebben lakott terület volt, mint a megelőző római, illetve szarmata időszakban. A népességcsökkenést a politikai-hatalmi változások (a Római Birodalom bukása, a hun uralom alatt lejátszódó népességmozgások) és környezeti tényezők egyaránt befolyásolhatták. Az alacsonyabb lélekszámú lakosságnak köszönhetően az Alföldön kisebb, laza szerkezetű településeket találunk, ami látványosan eltér a korábbi, 4. századi, sűrű megtelepedést és nagyméretű falvakat mutató régészeti képtől (képtől (129–146). A gepida telepek elsősorban folyók és kisebb vízfolyások mentén, magaspartokon feküdtek. Egy tanya-szerű létesítmény lakóépületből, műhelyből, tároló vermekből, szabadtéri sütőkemencékből, agyagnyerő gödörből és kútból állt (Cseh 1999; Tóth 2003; Tóth 2006). A lakóépületek alapját földbe mélyítették, a tetőszerkezetet cölöpök tartották, a falat sövényfonatból és tapasztott agyagból készítették el. A házakban és a hozzájuk tartozó gödrökben különféle háztartási tevékenységekhez köthető leletanyag került elő, többségében az élelemtároláshoz, a főzéshez és az étkezéshez használt kerámia töredékei, és étkezési hulladékként állatcsont (szarvasmarha, sertés, ló, juh, hal, vadászott állatok csontjai). Akadnak azonban egyéb háziipari tevékenységre utaló nyomok is, így szövőszék-nehezékek és orsógombok a textilkészítés, félkész agancs- és csonttárgyak (pl. kétoldalas sűrű fogú fésűk) a csontművesség, vassalak és

des Römischen Reiches, Bevölkerungsbewegungen während der Hunnenherrschaft) und Umweltfaktoren gleichermaßen beeinflusst worden sein. Aufgrund der geringeren Populationsdichte finden sich in der Tiefebene kleinere Siedlungen mit einer lockeren Bebauungsstruktur, die sich grundlegend von der älteren Besiedlung des 4. Jahrhunderts unterscheidet, die sich durch große und dicht bebaute Siedlungen auszeichnet (129–146). Die gepidenzeitlichen Siedlungen lagen primär erhöht an Flüssen oder kleineren Wasserläufen. Eine solche dörfliche Siedlung bestand aus Wohngebäuden, Werkstätten, Vorratsgruben, freistehenden Backöfen sowie Lehmentnahmegruben und Brunnen (Cseh 1999; Tóth 2003; Tóth 2006). Die Fundamente der Wohngebäude wurden in den Boden eingetieft, die Dachkonstruktion stand auf Pfosten. Die Wand bestand aus Flechtwerk mit Lehmbewurf. In den Häusern und umliegenden Gruben kamen Funde zum Vorschein, die auf unterschiedliche Hausgewerbe hinweisen, vor allem Fragmente von Keramikgefäßen, die zur Lebensmittellagerung, zum Kochen und schließlich als Geschirr beim Essen dienten sowie Speiseabfälle in Form von Tierknochen (Rind, Schwein, Pferd, Schaf/Ziege, Fisch und Jagdtiere). Es gibt jedoch auch Spuren von Handwerk: Gewichte von Webstühlen und Spinnwirtel verweisen auf Textilproduktion, Halbfabrikate von Geweih- und Beingegenständen (z. B. zweiseitige Kämme) auf Beinschnitzerei, Beschläge und einfache Eisengegenstände (Messer, Ahlen, Sicheln) auf Grobschmiede sowie Mühlsteine

5/3

Hajdúnánás: torzított koponya gepida kori temetőből (5. sz. második fele).

Hajdúnánás: Deformierter Schädel aus einem gepidenzeitlichen Gräberfeld (zweite Hälfte 5. Jh.).

Fotó • Foto: KIRÁLY A.

5/4

Berettyóújfalu: gepida „soros temető" drónfelvételen az ásatás ideje alatt (2015).

Berettyóújfalu: Gepidisches Reihengräberfeld auf einer Drohnenaufnahme während der Ausgrabung (2015).

Fotó • Foto: FARKAS Z.

egyszerű vastárgyak (kések, árak, sarlók) a kovácsmesterség, malomkövek a gabonaőrlés bizonyítékaként (Cseh 1999; Tóth 2003; Tóth 2006). Több településen feltártak edényégető kemencét is. A császárkori Babarikumra jellemző nagyméretű fazekastelepeket (pl. Üllő) ebből az időszakból nem ismerünk. A központi, nagy területeket ellátó műhelykörzetek helyett elsősorban a csak kisebb régiókat (esetleg csak egy-egy települést) kiszolgáló fazekasműhelyekben gyártották a kerámiaedényeket (pl. Törökszentmiklós: Cseh 1990).

A hun korszakban nemcsak a települések mérete és szerkezete, de a temetkezési formák-szokások is átalakultak. A nagyobb sírszámú szarmata temetőket felhagyták, gyakorivá váltak a magányos sírok, és a 2–3 sírból álló kisebb sírcsoportok. A sírokat a korábban megszokott dél-északi, majd a hun korban jellemző észak-dél irányítás helyett egyre gyakrabban „keletelték", azaz a halottakat fejjel nyugatra, keletre néző arccal helyezték örök nyugalomra.

A korszak legszebb leleteit gazdag mellékletekkel elhantolt női temetkezéseknek köszönhetjük. A hun korban néhány évtized alatt létrejött egy meglehetősen egyedi kulturális szféra – a hun-alán nomád tradíció, a helyi szarmata és késő antik, valamint a keleti germán elemek keveredéséből –, amelyhez a Közép-Duna vidéken és a Balkánon egyaránt jellegzetes régészeti leletek köthetők (Tejral 2012). Ezek közé tartozik a két vállon megtűzött ruha, a hozzá kapcsolódó nagy, ezüstlemezes fibulák (pl. Tiszalök: 5/1. ábra), az ékvéséses-spirálindás díszű viseleti tárgyak (övcsatok, fibulák), a színes gyöngyökkel, nagyméretű borostyángyöngyökkel díszített nyakláncok, övek és egyéb ruhadarabok, az ún. poliédergombos fülbevalók (pl. Mezőkövesd-Mocsolyás: 5/2. ábra), a sírokba helyezett tükrök és agancsfésűk, valamint a besimított díszű, jó minőségű kerámiaedények. Ide köthető továbbá egy sajátságos jelenség, a „hosszúfejűség": csecsemőkortól alkalmazott speciális bandázskötésekkel hozták létre a homloknál megnyújtott, ún. torzított koponyaformát, amely az 5. században a népesség 30–40%-át jellemezte (5/3. ábra). E kör – az ún. „*mode danubienne*" – látványos emlékei azok a gazdag mellékletekkel ellátott, a helyi elithez tartozó női temetkezések, amelyeket a Tisza vidéktől (pl. Barabás-Bagolyvár,

auf die Getreideverarbeitung (Cseh 1999; Tóth 2003; Tóth 2006). In mehreren Siedlungen wurden Keramikbrennöfen freigelegt. Die für das kaiserzeitliche Barbaricum typischen großen Töpfersiedlungen (z. B. in Üllő) sind aus dieser Periode aber nicht bekannt. Im Gegensatz zu den zentralen großen Werkstattbezirken, die größere Absatzgebiete versorgten, produzierte man die Keramikgefäße nun in Werkstätten, die nur kleinere Regionen (eventuell nur einzelne Siedlungen) versorgten (z. B. Törökszentmiklós: Cseh 1990).

In der Hunnenzeit veränderten sich nicht nur Größe und Struktur der Siedlungen, sondern auch die Bestattungsformen und -sitten. Die größeren sarmatischen Gräberfelder wurden aufgegeben, Einzelbestattungen und kleinere Grabgruppen mit nur zwei bis drei Gräbern wurden häufiger. Die Toten wurden statt der bis dahin praktizierten süd-nördlichen Orientierung oder der in der Hunnenzeit typischen nord-südlichen Ausrichtung nun mit dem Kopf nach Westen beigesetzt.

Die schönsten Funde dieser Zeit stammen aus Frauenbestattungen mit reichen Beigaben. In der Hunnenzeit entstand binnen weniger Jahrzehnte eine spezifische kulturelle Ausprägung, welche hunnisch-alanisch-reiternomadische Traditionen, lokale sarmatische und spätantike sowie ostgermanische Elemente vermischte. Dabei lassen sich gleichartige archäologische Funde aus dem Mitteldonaugebiet und dem Balkanraum verbinden (Tejral 2012). Charakteristische Bestandteile dieser Ausprägung sind das auf beiden Schultern verschlossene Kleid bzw. die dort liegenden großen Silberblechfibeln (z. B. Tiszalök: Abb. 5/1), kerbschnitt- und spiralrankenverzierte Trachtgegenstände (Gürtelschnallen, Fibeln), Halsketten mit farbigen Perlen und großen Bernsteinen, Gürtel und sonstige Kleidungsstücke, sog. Polyederknopf-Ohrringe (z. B. Mezőkövesd-Mocsolyás: Abb. 5/2) sowie in die Gräber gelegte Spiegel und

Mád, Tiszalök, Mezőkövesd-Mocsolyás: 5/2. ábra) Pannonián át (pl. Kapolcs, Szekszárd-Palánk), a Morva-medencéig (pl. Smolín) követhetünk (Kovrig 1951; Bóna 2002; Lovász 2005).

Az 5. század közepétől, az új kora középkori királyságokban lejátszódó fokozatos politikai konszolidációnak köszönhetően, ismét kialakultak a nagyobb sírszámú temetők, amelyeket a sírok azonos, nyugat-keleti tájolása és sorokat-csoportokat alkotó elrendezése alapján „soros temetőknek" (*Reihengräberfelder*) nevezünk (5/4. ábra). A hasonló sírkertek egész Nyugat- és Közép-Európára jellemzőek, egészen a templom körüli temetők létrejöttéig.

A gepida kori „soros temetők" korai sírjaiban megfigyelhető temetkezési szokások és öltözet még szorosan kapcsolódik a hun kor jellegzetességeihez (pl. a vállakon fibula, gyöngyben gazdag ruha). A koponyatorzítás szokása szintén nagy számban mutatható ki egyes temetőkben (pl. Hajdúnánás, Kiszombor, Tiszagyenda). Az embertani anyag egyéb jellegzetességei – pl. a mongolid és europo-mongolid egyének magas aránya egyes közösségekben – valószínűleg a korábbi Kárpát-medencei népesség továbbélésével magyarázhatók.

A 6. században jelennek meg a sírokban azok a leletek, amelyek már az új gepida hatalmat tükrözik, például a gazdagabb férfitemetkezésekben a teljes fegyverkészlet, pajzzsal (5/5.

Geweihkämme und schließlich Keramikgefäße guter Qualität mit Eingläättverzierung. Hierzu gehört des Weiteren das spezifische Phänomen der sogenannten „Turmschädel" oder künstlich modifizierter Schädel: Durch spezielle Bandagenbindungen ab dem Säuglingsalter wurde die Stirn gestreckt, und eine Langschädelform geschaffen, die im 5. Jahrhundert bei 30–40% der Bevölkerung festzustellen ist (Abb. 5/3). Spektakuläre Zeugnisse dieser „*mode danubienne*" sind Frauenbestattungen der lokalen Elite mit reichen Beigaben, die vom Theißgebiet (z. B. Barabás-Bagolyvár, Mád, Tiszalök, Mezőkövesd-Mocsolyás: Abb. 5/2) über Pannonien (z. B. Kapolcs, Szekszárd-Palánk) bis ins Mährische Becken (z. B. Smolín) verfolgt werden können (Kovrig 1951; Bóna 2002; Lovász 2005).

Seit der Mitte des 5. Jahrhunderts entstanden dank der zunehmenden politischen Konsolidierung in den neuen frühmittelalterlichen Königreichen wieder größere Gräberfelder, die wegen der einheitlichen west-östlichen Orientierung der Gräber und deren Anordnung als „Reihengräberfelder" bezeichnet werden (Abb. 5/4). Ähnliche Nekropolen sind für ganz West- und Mitteleuropa charakteristisch bis sie von Kirch- bzw. Friedhöfen abgelöst werden.

Die Bestattungssitten und Bekleidungsformen in den frühen Phasen der gepidenzeitlichen Reihengräberfelder sind noch eng mit den

5/5

Berettyóújfalu: A pajzs közepére erősített vas pajzsdudor aranyozott gombokkal (publikálatlan, Farkas Z. ásatása).

Berettyóújfalu: In der Mitte des Schildes angebrachter eisener Schildbuckel mit vergoldeten Knöpfen (unpubliziert, Ausgrabung von Z. Farkas).

Déri Múzeum, Debrecen

Fotó • Foto: Farkas Z.

5/6

Szolnok-Szanda, 154. sír: Ezüst, aranyozott sasfejes csat gepida női sírból gránátdíszítéssel.

Szolnok-Szanda, Grab 154: Silberne, vergoldete Adlerschnalle mit Granatverzierung aus einem gepidischen Frauengrab.

Damjanich János Múzeum, Szolnok

Fotó • Foto: VÁGÓ I.

ábra), kétélű karddal (*spatha*) és lándzsával (Kiss 2015). A Tisza-vidéki és erdélyi gepida temetők női sírjaiból nagyméretű, sasfejjel ellátott díszcsatokat ismerünk (5/6. ábra). A nagy csatokkal záródó övekhez ún. övfüggők is tartoztak (Nagy/Tóth 1998), amelyekre apró vereteket erősítettek, lezárásképpen pedig nagyobb gyöngyöket fűztek (pl. 5/2. ábra). Mind az állatalakokkal díszített csatoknak, mind az övfüggőknek bajelhárító szerepet tulajdonítanak. A gepida nők öltözködése eltért a dunántúli langobard és a nyugat-európai germán női öltözettől: körükben nem jött divatba sem a „négyfibulás" (két kisfibula és két kengyelfibula) viselet, sem az a jellegzetesség, hogy a kengyelfibulákat egészen lent, a combok vagy a térdek táján erősítették az övfüggőre illetve a ruhára. A gepida kori női sírokban a ruhakapcsoló tűk többnyire a mellkason középen vagy a medencén feküdtek, korábbi, késő antik hagyományokat folytatva.

Az Alföld nagy sírszámú (100–300 sír), jelentősebb temetkezőhelyeit Szentes (Berekhát, Kökényzug, Nagyhegy), Hódmezővásárhely (Kishomok), Szolnok (Szanda) határában tárták fel, újabban pedig autópályák és víztározók építését megelőző feltárások során Hajdúnánás (Fürj-halom), Tiszagyenda (Lakhatom), Tiszapüspöki és Berettyóújfalu vidékén kerültek elő fontos lelőhelyek. Erdélyben a mezőbándi (Band/Bandorf RO) az egyik legrégebben ismert gepida temető, ám itt is szenzációszámba menő új leletek láttak napvilágot a nagyberuházásokhoz kötődő ásatásokon (pl. Cluj/Kolozsvár mellett Florești-Polus, RO). Az újabb, nagy felületen folytatott feltárásoktól (pl. Tiszagyenda, Szolnok-Rákóczifalva) remél-

hunnenzeitlichen Traditionen verbunden (z. B. Fibeln an den Schultern, perlenreiche Kleidung). Die Sitte der Schädeldeformation ist auf einzelnen Gräberfeldern (z. B. Hajdúnánás, Kiszombor, Tiszagyenda) ebenfalls noch häufig nachzuweisen. Sonstige Charakteristiken des anthropologischen Materials – z. B. ein hoher Anteil mongolider und europo-mongolider Individuen bei einzelnen Gruppen – sind wahrscheinlich mit dem Weiterleben einer lokalen Bevölkerung des Karpatenbeckens zu erklären. Im 6. Jahrhundert erscheinen in den Gräbern Funde, die bereits die neue gepidische Herrschaft spiegeln, wie z. B. in reicheren Männerbestattungen eine vollständige Waffenausstattung, bestehend aus Schild (Abb. 5/5), zweischneidigem Schwert (Spatha) und Lanze (Kiss 2015). Aus Frauengräbern von Nekropolen des Theißgebietes und Siebenbürgens sind große Prunkschnallen mit Raubvogelkopf bekannt (Abb. 5/6). Zu den mit großen Schnallen verschlossenen Gürteln gehörten auch Gürtelgehänge (Nagy/Tóth 1998) mit kleinen Beschlägen und am Ende aufgefädelten größeren Perlen (z. B. Abb. 5/2). Sowohl für die Tierfigurschnallen als auch die Gürtelgehänge wird von einer unheilabwehrenden Funktion ausgegangen. Die Kleidung gepidischer Frauen unterschied sich von der Kleidung transdanubisch-langobardischer und westeuropäisch-germanischer Frauen: Die Gepidinnen trugen weder die „Vierfibeltracht" (zwei Klein- und zwei Bügelfibeln), noch wurden die Bügelfibeln im Oberschenkel- oder Kniebereich am Gürtelgehänge bzw. an der Kleidung befestigt. In gepidenzeitlichen Frauengräbern lagen meist Kleidernadeln quer in der Mitte des Brustkor-

5/7

Szilágysomlyó: Arany „császárfibula", központi onyx berakással.

Szilágysomlyó: Goldene „Kaiserfibel" mit zentraler Onyx-Einlage.

Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

Fotó • Foto: VÁGÓ Á.

hetjük a gepida falvak, különféle településtípusok és településszerkezetek mélyebb megismerését is (Kovács 1913; Csallány 1961; Nagy 1997; Bóna/Nagy 2002; Cseh et al. 2005; Dobos 2012; Masek 2012).

A gepida települések és temetők egy részét az avarok hatalomátvételete után (567) sem hagyták fel. Ez a tény összecseng az írott forrásokból nyerhető képpel, amely szerint a gepidák részt vettek az avar katonai sikerekben, és így beépülhettek az avar uralmi rendszerbe is (Pohl 1998; Harhoiu 2001; Dobos 2013; Kiss 2015).

Gepida kori „királyi" leletek és központok

Szilágysomlyón (Şimleul Silvaniei, RO) került elő a hun kori Kárpát-medence legjelentősebb lelete, egy számos arany- és ezüsttárgyból álló kincsegyüttes. Az elsőként, 1797-ben megtalált tárgyakat a bécsi Császári Éremgyűjteménybe vitték, ma a *Kunsthistorisches Museum* őrzi őket Bécsben. Az 1889-ben, ugyanazon a telken napvilágot látott leletek Budapestre kerültek. A „kincs" kifejezés azt jelzi, hogy nem egykori temetkezésből vagy településről származnak a tárgyak, hanem a magas rangú tulajdonosok egy váratlan veszedelem során rejthették el sekély gödrökbe értékeiket/kincstárukat.

bes oder auf dem Becken, als Fortsetzung der früheren spätantiken Traditionen.

Große (100–300 Gräber), bedeutende Nekropolen wurden in der Tiefebene in den Gemarkungen von Szentes (Berekhát, Kökényzug, Nagyhegy), Hódmezővásárhely (Kishomok) und Szolnok (Szanda) freigelegt. Neuerdings wurden bei Rettungsgrabungen im Rahmen des Autobahnbaus und der Errichtung von Wasserspeichern bei Hajdúnánás (Fürj-halom) und Tiszagyenda (Lakhatom), in der Gegend von Tiszapüspöki und Berettyóújfalu, weitere wichtige Fundorte entdeckt. In Siebenbürgen ist die Nekropole von Band/Mezőbánd/Bandorf (RO) eines der bereits lange bekannten gepidischen Gräberfelder, aber auch dort gab es sensationelle neue Funde bei Grabungen im Zusammenhang mit Großinvestitionen (z. B. Florești-Polus bei Cluj/Kolozsvár/Klausenburg, RO). Mithilfe neuerer großflächiger Ausgrabungen (z. B. Tiszagyenda, Szolnok-Rákóczifalva) erhoffen wir, künftig ein genaueres Bild zur gepidenzeitlichen Besiedlung, den verschiedenen Siedlungstypen und der gesamten Besiedlungsstruktur zu gewinnen (Kovács 1913; Csallány 1961; Nagy 1997; Bóna/Nagy 2002; Cseh et al. 2005; Dobos 2012; Masek 2012).

Einige gepidische Siedlungen und Gräberfelder wurden auch nach der Machtübernahme der Awaren (567) nicht verlassen. Dies lässt sich sehr gut mit der schriftlichen Überlieferung in Übereinstimmung bringen, wonach Gepiden an den awarischen militärischen Erfolgen teilhatten und so auch in das neue Herrschaftssystem integriert werden konnten (Pohl 1998; Harhoiu 2001; Dobos 2013; Kiss 2015).

Gepidenzeitliche „königliche" Funde und Zentren

In Szilágysomlyó (Şimleul Silvaniei, RO) wurde der bedeutendste hunnenzeitliche Fund im Karpatenbecken entdeckt: Ein aus zahlreichen Gold- und Silbergegenständen bestehender Schatz. Die 1797 gefundenen Gegenstände gelangten in die Kaiserlich-habsburgische Münzsammlung und liegen heute im Kunsthistorischen Museum in Wien. Die 1889 auf demselben Grundstück ans Licht gekommenen Funde kamen nach Budapest. Der Ausdruck „Schatz" deutet bereits an, dass die Artefakte

Elejtésük a leletek alapján 425–450 között történhetett, ám akad köztük néhány jóval korábbi, 3–4. századi tárgy is. A kincsben található római és barbár hatalmi jelvények arra utalnak, hogy a tárgyak tulajdonosa a kor egyik barbár királya és családja lehetett, aki a Római Birodalommal is szoros diplomáciai kapcsolatban állt. A magyar kutatás a hunokkal szövetségben álló gepida királyi családhoz köti a leleteket. A legszebb tárgyak közé tartozik a nagyméretű onyxkővel díszített fibula (5/7. ábra) – az ehhez hasonló ékszerek a római császári viselet fontos kellékei voltak (ld. pl. Ravenna, S. Vitale, Justinianus császárt ábrázoló mozaik). Készítése komoly technikai tudást igényelt, és valószínűleg egy római császári ötvösműhelyben készült. A Római Birodalomból egy barbár uralkodóval kötött szövetség eredményeként, a szövetséges király beiktatásakor kapott öltözet részeként juthatott el a Kárpát-medencébe (Seipel 1999; Schmauder 2002, I, 55–73).

A gepida királyi központok elhelyezkedését is megkísérelhetjük meghatározni a régészeti leletek alapján. Apahida Cluj/Kolozsvár közelében, a Kis-Szamos vidékén fekszik. Ez a terület – gazdag régészeti leletanyagának tanúsága szerint – fontos szerepet játszott az 5. század második felében: itt lehetett a gepida királyság első politikai központja.

Két gazdag sírlelet került elő Apahidán, egymástól néhányszáz méter távolságra (198–199). A temetkezések jelentősége abban áll – azon túl, hogy anyagi és művészi értelemben is kimagasló értékű tárgyakat tartalmaztak –, hogy több itt talált leletet is státuszszimbólumként, királyi jelvényként határozhatunk meg. Ezek közé tartoznak az 1. sír monogramos és feliratos gyűrűi (198), egy csüngős fejdísz és egy áttört díszű, ún. hagymagombos fibula, valamint a 2. sírhoz tartozó, rekeszdíszes-ékkőberakásos fegyverek, ruházati és lószerszám díszek (198). E tárgyak legjobb párhuzamait a nyugat-római gyökereken formálódó Meroving világban, a mai belgiumi Tournaiben eltemetett Childerich király († 482) sírjában találjuk meg. Sajnos nem ismerünk az írott forrásokból olyan történeti személyiségeket, akikhez az apahidai gazdag temetkezéseket köthetnénk, ám az 1. sír egyik feliratos gyűrűjén szereplő Omaharus vagy Omharius személynév talán a sírban nyugvó előkelő/király neve lehetett (Horedt/Protase 1972; Schmauder 2002, I, 140–144).

nicht aus einer Bestattung oder Siedlung stammen, sondern dass ihre ranghohen Eigentümer – wohl wegen einer unerwarteten Gefahr – ihre Wertgegenstände/ihren Hofschatz in flachen Gruben versteckt haben. Der Zeitpunkt des Vergrabens dürfte zwischen 425 und 450 liegen, aber unter den Funden gibt es auch einige ältere Objekte aus dem 3.–4. Jahrhundert. Die im Schatz befindlichen römischen und barbarischen Herrschaftszeichen weisen darauf hin, dass die Eigentümer der Gegenstände einer der Barbarenkönige und seine Familie gewesen sein könnten, die mit dem Römischen Reich in engen diplomatischen Beziehungen standen. Die ungarische Forschung verbindet die Funde mit der gepidischen Königsfamilie, die mit den Hunnen verbündet war. Zu den schönsten Gegenständen gehört eine Fibel mit großem Onyx (Abb. 5/7) – ähnliche Exemplare waren wichtiger Bestandteil der römischen Kaisertracht (s. z. B. Ravenna, St. Vitale, Mosaik mit der Darstellung Kaiser Justinians). Ihre Herstellung verlangte ein hohes Maß an handwerklichem Können – sie stammt vermutlich direkt aus einer römisch-kaiserlichen Goldschmiedewerkstatt. Die Fibel könnte im Zuge eines Bündnisses des Römischen Reiches mit einem Barbarenherrscher, als Teil seines Ornats anlässlich seiner Einsetzung, ins Karpatenbecken gelangt sein (Seipel 1999; Schmauder 2002, I, 55–73).

Man kann anhand weiterer archäologischer Funde versuchen, die Lage gepidischer Königszentren zu bestimmen. Apahida nahe Cluj/Kolozsvár/Klausenburg (RO) liegt im Tal des kleinen Szamos, das – nach dem reichhaltigen archäologischen Fundmaterial zu urteilen – in der zweiten Hälfte des 5. Jahrhunderts eine wichtige Rolle gespielt hat: Hier könnte das politische Zentrum des gepidischen Königreiches gelegen haben.

Zwei reiche Grabfunde kamen in Apahida zum Vorschein, einige hundert Meter voneinander entfernt (198–199). Die Bedeutung der Bestattungen liegt – abgesehen davon, dass sie übereinstimmend sowohl hinsichtlich des verwendeten Materials als auch der Ornamentik herausragende Gegenstände enthalten – darin, dass mehrere Funde als Statussymbole bzw. als Königsinsignien betrachtet werden können. Zu ihnen gehören die Fingerringe mit Monogramm und Inschrift aus Grab 1, ein Kopf-

Apahida

(Jud. Cluj, România) • (Kr. Cluj, Rumänien)

a

b

Arany és gránátkő: királyi temetkezések emlékei?

Gold und Granat: Zeugnisse königlicher Bestattungen?

Rácz Zsófia

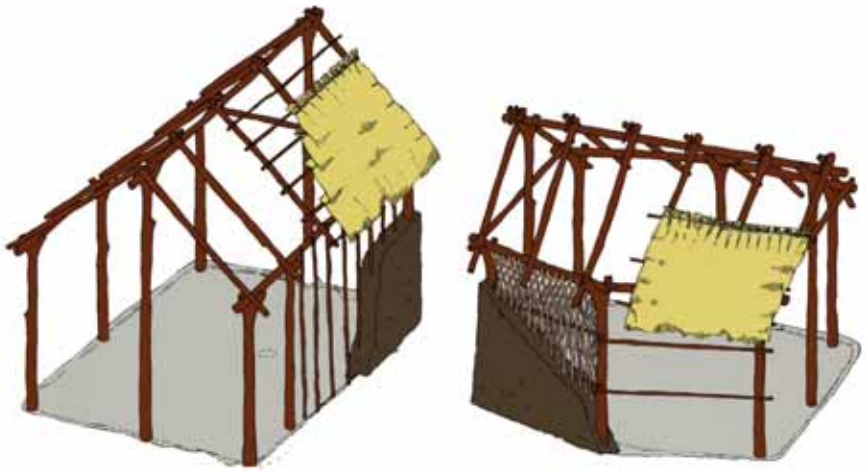
Apahidán – Cluj/Kolozsvár közelében – két gazdag sírlelet került elő, egymástól 500 méter távolságra. Az 1. sírra 1889-ben bukkantak, kavicsbányászás során, a 2. sír 1968 őszén látott napvilágot. A környékről egy további, szórvány aranycsatot is ismerünk, amely egy harmadik, teljesen elpusztított, különleges temetkezésre enged következtetni. Az 1. és 2. sír halottjai nyugat-keleti tájolású sírgödrökben, 1,7–2 méter mélyen, vaskapcsos fakoporsókban feküdtek. Az 1. sír leletanyagát csak töredékesen ismerjük. Mellékletei közé tartozott két gránátkő berakásos övcsat, három gyűrű – az egyiken az „OMHARIUS" vagy „OMAHARUS" név olvasható, egy másikat keresztekkel díszítették (a) –, hat fejdísz-csüngő, egy arany, ún. hagymagombos fibula, egy aranykarkötő, két római ezüstkancsó, valamint további, edényekhez tartozó veretek. A 2. sír halottja mellől előkerült egy aranyveretes kard, övet, tarsolyt és lábbelit díszítő aranycsatok és veretek, valamint egy táblajáték-készlet és egy üvegpohár. Az elhunyt lábához, egy vaspántos faládába, aranyveretes lószerszámot, nyerget, zablát helyeztek. Az apahidai sírok anyagi és művészi értelemben is kimagasló értékű tárgyakat tartalmaztak, és több leletet is státuszszimbólumként, királyi jelvényként határozhatunk meg.

Az apahidai aranytárgyak jelentős részét vörös gránátkő berakással – Dél-Ázsiából és Európából származó almandinnal és piroppal – díszítették, mint például a 2. sírból előkerült madárpárt, amely egy nyeregkápa dísze lehetett (b). Az 5. században különösen kedvelt volt ez az ötvösművészeti gyakorlat, az ún. „polikróm stílus"a korabeli elitek ékszerein, különböző viseleti elemein, fegyverein és a lószerszámdíszeken jelent meg. A köveket egyesével, különálló foglalatokba, vagy egymáshoz illesztett rekeszekbe helyezték, melyekben domború csiszolású kövek éppúgy előfordulnak, mint sík gránátlapok. A kövek ragyogását a rekeszekbe helyezett vékony aranyfólia emelte ki.

Méret • Maße: Átmérő • Durchmesser: 3,1 x 2,8 cm; 2,8 x 2,9 cm (a) • Hossza • Länge: 11,8 cm (b).
Keltezés • Datierung: 450–475 n. Chr.
Muzeul Național de Istorie a României, București, Ltsz. • Inv.-Nr. 54.258, 54.580 (a), 54.385, 69.961 (b).
Fotó • Foto: Muzeul Național de Istorie a României, București.
Irodalom • Literatur: Horedt/Protase 1972; Werner/Kuhn/Horedt 1973; Bugoi/Oanță-Marghitu/Calligaro 2016; Schmauder 2002, II, 7–21.

In Apahida, in der Nähe von Cluj/Klausenburg, kamen zwei reiche Grabfunde in 500 Meter Entfernung voneinander ans Licht. Auf Grab 1 stieß man bereits 1889 beim Kiesabbau, Grab 2 wurde im Herbst 1968 entdeckt. Aus der Umgebung ist ein weiterer Streufund bekannt, eine goldene Schnalle, die auf eine dritte, völlig vernichtete Bestattung schließen lässt. Die Toten in den Gräbern 1 und 2 lagen in 1,7–2 Meter tiefen Grabgruben in Holzsärgen mit Eisenklammern und waren ostwestlich ausgerichtet. Das Fundmaterial aus Grab 1 ist nur teilweise überliefert. Zu den Beigaben gehören zwei Gürtelschnallen mit Granateinlagen, drei Fingerringe – auf dem einen steht der Name „OMHARIUS" oder „OMAHARUS", der andere ist mit Kreuzen verziert (a) –, sechs Kopfschmuckanhänger, eine goldene sog. Zwiebelknopffibel, ein goldener Armring, zwei römische Silberkannen sowie zu weiteren Gefäßen gehörige Beschläge. Bei dem Toten von Grab 2 lagen ein Schwert mit Goldbeschlägen, goldene Schnallen und Beschläge von Gürtel, Tasche und Wadenbinden sowie ein Brettspielsatz und ein Glasbecher. Zu den Füßen des Verstorbenen hatte man in einer mit Eisenbändern beschlagenen Holzkiste goldbeschlagenes Pferdegeschirr, einen Sattel und eine Trense deponiert. Die Gräber von Apahida enthielten aus materieller wie künstlerischer Sicht Gegenstände herausragenden Wertes. Mehrere Fundstücke können dabei als Statussymbole bzw. als Königsinsignien angesprochen werden.

Ein bedeutender Teil der Goldgegenstände von Apahida war mit roten Granateinlagen – aus Südasien und Europa stammende Almandine und Pyrope – verziert, wie z. B. das Vogelpaar des Grabes 2, das wahrscheinlich als Sattelbeschlag diente (b). Im 5. Jahrhundert war diese Einlagetechnik in der Feinschmiedekunst besonders beliebt; der sog. „polychrome Stil" erschien auf Schmuck und unterschiedlichen Trachtelementen, auf Waffen und sogar am Pferdegeschirr der damaligen Eliten. Die Steine saßen einzeln, in gesonderten Fassungen oder in engem Zellwerk, wobei gewölbt geschliffene Steine ebenso vorkommen wie flache Plättchen. Den Glanz der Steine hoben dünne Goldfolien in den Zellen noch hervor.

5/8

Balatonlelle: langobárd házak rekonstrukciója az ásatási eredmények alapján.

Balatonlelle: Rekonstruktion langobardenzeitlicher Häuser aufgrund der Ausgrabungsergebnisse.

Skriba/Sófalvi 2004, Fig. 13.

Az 5–6. század során több helyi központtal is számolhatunk Gepidiában. Írásos források alapján ismert, hogy *Sirmium* (ma Sremska Mitrovica, SRB) késő antik városában működött az egyik gepida királyi székhely. A 6. század közepén Jordanes a Maros-Körös vidékét jelölte meg Gepidia centrumának. A Szentes környékén sűrűsödő lelőhelyek és fegyveres temetkezések alapján talán valóban feltételezhető egy itt működő politikai központ (Nagy 1997).

Langobardok Pannoniában

A langobardok hatalmi központjáról először Kr. u. 485-ben a Cseh-medencében hallunk. Wacho király következetes terjeszkedő politikát követve, legyőzve a herulokat és a rugiakat, a langobardok hatalmi területét a 6. század első harmadában a Cseh-medencétől egészen a Dunáig és a Dráváig terjesztette ki (Pohl 2001, 60–69). Sikeres katonai akcióik mellett a langobardok ügyes diplomáciai lépésekkel is biztosították hatalmuk elismertetését. Wacho 510-ben feleségül vette a thüring király lányát, Raicundat, majd az 530-as években lányát a frank király fiával, I. Theudeperttel házasította össze. A langobardok pannoniai terjeszkedése szükségessé tette a kapcsolat felvételét a Tisza vidékén élt gepidákkal is, amit Wacho 534-ben úgy pecsételt meg, hogy feleségül vette a gepida király lányát, Austrigusát (Jarnut 1982).

546 után, kitöltve az új pannóniai geopolitikai kereteket, Audoin király már I. Iustinianus bizánci császárral lépett szövetségre (Christou

schmuck mit Anhängern und eine sogenannte Zwiebelknopffibel sowie, zaus Grab 2 Waffen, Kleidungs- und Pferdegeschirrbestandteile und goldenes Zellwerk, das mit Stein- und Glaseinlagen verziert ist (198). Die besten Parallelen zu diesen Funden sind in der weströmisch beeinflussten merowingischen Welt zu finden, im Grab des Königs Childerich (†482) im belgischen Tournai. Leider sind in den Schriftquellen keine historischen Persönlichkeiten überliefert, mit denen die reichen Bestattungen von Apahida identifiziert werden könnten, der Personenname Omaharus oder Omharius auf einem Fingerring von Grab 1 könnte vielleicht der Name des im Grab liegenden Vornehmen/Königs gewesen sein (Horedt/Protase 1972; Schmauder 2002, I, 140–144).

Im Laufe des 5.–6. Jahrhunderts kann in der Gepidia mit mehreren lokalen Zentren gerechnet werden. Schriftlich belegt ist, dass die spätantike Stadt *Sirmium* (Sremska Mitrovica, SRB) im 6. Jahrhundert als Residenz des Gepidenkönigs diente. In der Mitte des 6. Jahrhunderts bezeichnete Jordanes die Maros-Körös-Region als Zentrum der Gepidia. Aufgrund von Fundkonzentration und der Bestattungen mit Waffen kann vielleicht auch in der Umgebung von Szentes ein politisches Zentrum vermutet werden (Nagy 1997).

Langobarden in Pannonien

Von einem langobardischen Machtzentrum kann wohl erstmals gegen 485 n. Chr. im Böhmischen Becken ausgegangen werden. König Wacho, der eine konsequente Expansionspolitik verfolgte und die Heruler und Rugier besiegte, breitete das Herrschaftsgebiet der Langobarden im ersten Drittel des 6. Jahrhunderts vom norddanubischen Raum bis über die Donau und an die Drau aus (Pohl 2001, 60–69). Neben ihren erfolgreichen Militäraktionen sicherten die Langobarden mit diplomatischem Geschick die Anerkennung ihrer Herrschaft. Wacho nahm 510 Raicunda, die Tochter des Thüringerkönigs, zur Frau und verheiratete in den 530er Jahren wiederum seine Tochter mit Theudebert I., dem Sohn des Frankenkönigs. Die pannonische Expansion der Langobarden führte zur Kontaktaufnahme mit den Gepiden im Theißgebiet, die Wacho 534 durch seine

a b

5/9

Veszkény-Nagyhalom: Ezüst, aranyozott lószerszámveretek egy langobárd kori gazdag sírból.

Veszkény-Nagyhalom: Silberne, vergoldete Pferdegeschirrbeschläge aus einer reichen langobardenzeitlichen Bestattung.

Soproni Múzeum, Sopron

Fotó • Foto: Dabasi A. (Magyar Nemzeti Múzeum).

1991), és a langobárdok benyomultak Dél-Pannonia, a Dráva-Száva-köze területére (5A. ábra), elfoglalták a volt keleti gót területeket és a Iuli Alpok térségi erődöket. A déli terjeszkedés a gepidákkal is összetűzéshez vezetett, de amikor 551-ben a szerémségi „Asfeld"-nek nevezett csatatéren győzelmet arattak a gepidák felett, sikerüket a bizánci császár aratta le. Ezt követően a langobard katonák részt vettek a bizánciak hadi vállalkozásaiban a gótok ellen, Itáliában (Procopius, *De bello Gothico* IV,26), és a perzsák ellen, a Kaukázus vidékén (Agathias, *Historia,* III,20). Audoin azonban a frankok irányába is nyitott, és elnyerte fia, Alboin számára Clodoswintha, a későbbi I. Sigebert király testvérének kezét (Jarnut 1982). 566-ban az új bizánci császár, II. Iustinus uralkodása kezdetén már Alboin a langobardok királya, aki a szerémségi gepidákra tört, de Bizánc megvédte meggyengült ellenségeit (a gepidákat) a rájuk támadó új szövetségesétől (a langobardoktól). Ily módon Alboin a frankokkal és a bizánciakkal is összetűzésbe kerülve, a Kárpátok térségébe érkezett avarok kagánjával, Bajánnal szövetkezett, és döntő csapást mért a gepida királyságra. Alboin azonban hamar belátta, hogy nem sok jót várhat a túl erős avar szövetségestől, ezért 568 húsvétja után (április 2-án) népével Észak-Itáliába költözött (Jarnut 1982; Bóna 1993).

Langobard települések és temetők

Bóna István az általa feltárt több mint 300 temetkezés tanulsága alapján Pannonia langobard megszállását az 510–568 közötti időszakra keltezte (Bóna 2009; Bóna/Horváth 2009). A langobard katonai megszállás tuda-

Heirat mit Austrigusa besiegelte, der Tochter des Gepidenkönigs (Jarnut 1982).
Nach 546, unter neuen geopolitischen Rahmenbedingungen und bereits in Pannonien, ging König Audoin mit dem byzantinischen Kaiser Justinian I. ein Bündnis ein (Christou 1991), und die Langobarden drangen nach Südpannonien, in das Gebiet zwischen Drau und Save vor, nahmen die früheren ostgotischen Gebiete ein und besetzten Festungen in den Julischen Alpen (Abb. 5/II). Die Expansion nach Süden führte zum erneuten Zusammenstoß mit den Gepiden, aber als sie diese 551 auf dem syrmischen Schlachtfeld „Asfeld" besiegten, erntete der byzantinische Kaiser den Erfolg. Danach nahmen langobardische Soldaten an militärischen Unternehmungen der Byzantiner gegen die Goten in Italien (Procopius, *De bello Gothico* IV, 26) und gegen die Perser im Kaukasus teil ((Agathias, *Historia,* III, 20). Audoin vollzog zugleich eine Öffnung zu den Franken und gewann seinem Sohn Alboin die Hand der Clodoswinth, der Schwester des späteren Frankenkönigs Sigibert (Jarnut 1982).
566, zu Beginn der Regentschaft des byzantinischen Kaisers Justin II., war es der Langobardenkönig Alboin, der in Syrmien die Gepiden überfiel, aber Byzanz verteidigte nun seine geschwächten Bundesgenossen (die Gepiden) gegen die sie angreifenden Bundesgenossen (die Langobarden). Der in dieser Situation mit den Franken und den Byzantinern in Konflikt geratene Alboin führte im Bündnis mit dem ins Karpatenbecken vorgedrungenen awarischen Khagan Baian aber einen entscheidenden Schlag gegen das gepidische Königreich. Doch durchschaute Alboin sehr bald, dass er von den starken awarischen Verbündeten nicht viel Gutes erwarten könne, deshalb zog er 568 nach dem Osterfest (2. April) mit seinem Ge-

5/10

*Vörs, langobárd kori temető, 5. sír: lándzsahegy **(a)**, pajzsdudor **(b)** és egyoldalas csontfésű kiegészítéssel **(c)**.*

*Vörs, langobardenzeitliches Gräberfeld, Grab 5: Lanzenspitze **(a)**, Schildbuckel **(b)** und ein einseitiger Knochenkamm, ergänzt **(c)**.*

Balatoni Múzeum, Keszthely

Fotó • Foto: Bicskei J.

tosságát bizonyítja a római településstruktúra még mindig fennálló, stratégiai jelentőségű helyeinek tervszerű elfoglalása. A korai langobard szállások temetőit sorra az egykori római *limes* menti táborok (pl. Komárom-Szőny/*Brigetio*, Szentendre/*Castra Constantia*) és őrtornyok (Maria Ponsee, Bezenye, Rácalmás) mellett találjuk. Római belső erődökben (177–186; 4/III. ábra) és erődített városokban kerámia-leletek utalnak a langobrdokra (pl. Tác/*Gorsium*, Sopron/*Scarbantia*), de jelenlétük kimutatható felhagyott római villák közelében is (pl. Kádárta, Budapest-Szépvölgyi út: Virágos 2007; Christie 2000; Vida 2008b; Nagy 2012). Az újabb feltárások megfigyelései és leletei elősegítik a társadalom, a gazdálkodás és a kulturális kapcsolatrendszerek jobb megismerését (Tomka 2005; Freeden/Vida 2007; Koncz 2014), és modern természettudományos vizsgálatokra is lehetőséget adnak (211–220; Alt et al. 2014).

folge nach Norditalien ab (Jarnut 1982; Bóna 1993).

Langobardische Siedlungen und Gräberfelder

István Bóna rechnete aufgrund der von ihm freigelegten über 300 Bestattungen mit einer Besetzung Pannoniens in etwa zwischen 510 und 568 (Bóna 2009; Bóna/Horváth 2009). Für eine bewusste militärische Annexion durch die Langobarden spricht die systematische Inbesitznahme noch intakter römischer Siedlungen mit strategischer Bedeutung. Die Gräberfelder der frühen langobardischen Besiedlung liegen allesamt bei Militärlagern (z. B. Komárom-Szőny/*Brigetio*, Szentendre/*Castra Constantia*) oder Wachttürmen des einstigen römischen Limes (Maria Ponsee, Bezenye, Rácalmás). Keramikfunde in den römischen Innenbefestigungen (177–186; Abb. 4/III) und befestigten Städten weisen auf Langobarden hin (z. B. Tác/*Gorsium*, Sopron/*Scarbantia*), aber ihre Anwesenheit lässt sich auch bei verlassenen römischen Villen nachweisen (z. B. Kádárta, Budapest-Szépvölgyi út: Virágos 2007; Christie 2000; Vida 2008b; Nagy 2012). Neue Ausgrabungen fördern die Kenntnis der langobardenzeitlichen Gesellschaft, ihrer Wirtschaft und der kulturellen Netzwerke (Tomka 2005; Freeden/Vida 2007; Koncz 2014) und bieten ferner die Möglichkeit zu modernen naturwissenschaftlichen Untersuchungen (211–220; Alt et al. 2014).

Unlängst wurden ländliche Siedlungen der Langobarden am Südufer des Plattensees entdeckt (Balatonlelle, Balatonkeresztúr, Zamárdi). In diesen Siedlungen befanden sich zumeist Grubenhäuser mit 12–21 Quadratmeter Grundfläche, die 25–50 Zentimeter in die Erde eingetieft waren und deren Dach auf 4–6 Pfosten ruhte (Skriba/Sófalvi 2004, 121–163). Die Hauswände waren aus Ruten geflochten und mit Lehm beworfen (Abb. 5/8). In Balatonkeresztúr wurden auch Pfostenstellen gefunden, die auf ein größeres, ebenerdig errichtetes Haus schließen lassen (Skriba 2006, 55–93). Geläufigste Funde in den Siedlungen sind Keramikgefäße für den Verzehr und die Lagerung von Lebensmitteln, Lehmgewichte vom Webstuhl und Fragmente von Metallgegenständen. Die Zusammensetzung der langobardenzeitli-

Újabban a Balaton déli partja mentén előkerültek a langobardok falusi települései is (Balatonlelle, Balatonkeresztúr, Zamárdi). E településeken többnyire földbe mélyített padlójú házak álltak, amelyek alapterülete 12–21 négyzetméter, és 25–50 centiméterre mélyítették őket a földbe, tetőzetüket általában 4–6 cölöp tartotta (Skriba/Sófalvi 2004, 121–163). A házak oldalát vesszőből fonták és agyaggal betapasztották (5/8. ábra). Balatonkeresztúron előkerültek olyan oszlophelyek is, amelyek földfelszíni nagyobb alapterületű házra engednek következtetni (Skriba 2006, 55–93). A települések leggyakoribb leletei az élelem készítésére, fogyasztására és tárolására használt agyagedények, a szövőszék agyagnehezékei, fém tárgyak töredékei.

A langobard kori népesség összetételére, a bevándorlók és a helyi lakosság kapcsolatára a kiásott temetőikben megfigyelt temetkezési szokások és tárgyak elemzése során kialakított kép, valamint az emberi csontvázak vizsgálata segítségével következtethetünk (Barbiera 2005). Pannonia északi részén, a hosszabb megtelepedésnek köszönhetően, nagy méretű, két-három generáció által használt, közel száz síros temetők alakultak ki (Hegykő, Szentendre); mellettük kisebb temetők, főleg Dél-Pannoniában, rövidebb idejű megtelepedésre utalnak (Gyirmót, Szólád, Kajdacs). A közép dunai regióban eddig közel 900 sírt ismerünk a langobard periódusból. Sírjaik mélysége 3–5 méter, egy-egy ilyen sír kiásásához 20–30 köbméter földet is meg kellett mozgatni. Az előkelők temetkezéseinek egyik részében cölöpszerkezetes „halotti házat" alakítottak ki (Mosonszentjános I–II, Szentendre, Kajdacs, Tamási). A sírok másik része padkás szerkezetű, a koporsót a 3–5 méter mélyen lévő, gerendákkal lefedett, keskenyebb aknába helyezték (5/16. ábra). A halottakat többnyire nagy fatörzsekből vájt koporsókba fektették, de előfordulnak ácsolt koporsók is (Bóna 1993; Bóna 2009; Freeden 2008c).

Újabban a langobard temetőkben is sikerült azonosítani a nyugati Meroving területeken ismert kör- és négyszögletes árkos temetkezéseket (Sudhoff 1999). Ezek az árkok a sír felépítményével (sírhalom vagy sírkert) függtek össze. A négyszögletes sírárkok párhuzamai az egykori Római Birodalom területéről (Freeden/Vida 2007) ismertek, és Pannoniában feltehechen Bevölkerung, die Beziehungen von Einwanderern und lokaler Bevölkerung, können mithilfe der Analyse der in den Gräberfeldern beobachteten Bestattungssitten und Gegenstände, sowie der Untersuchung der menschlichen Skelette erschlossen werden (Barbiera 2005). Im Norden Pannoniens entstanden dank der längeren Ansiedlung große, zwei bis drei Generationen lang genutzte Gräberfelder mit annähernd hundert Gräbern (Hegykő, Szentendre). Daneben zeugen kleinere Gräberfelder vor allem in Südpannonien von einer kürzeren Niederlassungsdauer (Gyirmót, Szólád, Kajdacs). Bisher wurden ca. 900 Gräber aus der Langobardenzeit im Mitteldonauraum erschlossen. Die Grabtiefe beträgt 3–5 Meter, für die Anlage eines solchen Grabes mussten also 20–30 Kubikmeter Erde bewegt werden. Über einem Teil der Gräber der Elite errichtete man „Totenhäuser" mit Pfostenkonstruktion (z. B. in Mosonszentjános I–II, Szentendre, Kajdacs, Tamási). Andere Ausprägungen sind Absatzgräber, bei denen der Sarg in einem mit Balken abgedeckten schmalen Schacht (3–5 m tief) abgesetzt wurde (Abb. 5/16). Die Toten wurden häufig in ausgehöhlten Baumsärgen niedergelegt, aber auch gezimmerte Särge kommen vor (Bóna 1993; Bóna 2009; Freeden 2008c).

Neuerdings konnten auch in den langobardenzeitlichen Nekropolen Bestattungen mit kreisförmiger und viereckiger Grabeneinfassung identifiziert werden, wie sie in den westlichen merowingischen Gebieten bekannt sind (Sudhoff 1999). Diese Gräben lassen sich mit Grabaufbauten (Hügel oder Grabgärten) erklären. Parallelen zu den viereckigen Grabgräben sind aus dem Gebiet des ehemaligen Römischen Reiches bekannt (Freeden/Vida 2007) und in Pannonien vermutlich auf lokale Traditionen zurückzuführen. Auf Speisen und Getränken als Grabbeigaben weisen Tierknochen (Huhn, Ente, Schaf/Ziege, Schwein, Fisch) und Keramikgefäße hin (Freeden 2008c). Häufig wurden auch Tierbestattungen entdeckt, vornehme Personen ließen sich beispielsweise mit ihren Pferden bestatten (Vörs, Szólád: Freeden 2008a) In einigen Fällen legte man auch die Lieblingshunde ihren Herren mit ins Grab (Hegykő, Rácalmás: Gömöri 1988).

Neuere Forschungen zeigen, dass die in Pannonien angekommenen Langobarden in kulturellem und biologischem Sinne keine geschlos-

tően helyi hagyományokra vezethetők vissza. A sírba helyezett étel- és italmellékletekre állatcsontok (tyúk, kacsa, kecske, juh, sertés, hal) és agyagedények utalnak (Freeden 2008c). Gyakran találunk állattemetkezéseket is, előkelő személyeket pl. lovaikkal együtt temették el (Vörs, Szólád: Freeden 2008a). Néhány esetben gazdáik mellé kedvenc kutyáikat helyezték (Hegykő, Rácalmás: Gömöri 1988).

Az újabb kutatások azt mutatják, hogy a Pannoniába érkező langobardok sem kulturális, sem biológiai értelemben nem alkottak egységes csoportot, és helyben az ugyancsak heterogén összetételű helyi germán (rugiak, szvébek) és provinciális római eredetű népességre találtak. Az újonnan érkezett langobardok között feltűnően sok az észak-európai típusú, erős csontozatú, 170–190 centiméter magas férfiak és nők száma, akik fizikai megjelenésükben is élesen elkülönülnek a gracilisabb, közepes termetű helyi népességtől (Kiszely 1979).

A sírokban a helyi késő antik kultúrára utalnak egyes fülbevalók, gyűrűk, csatok, áttört díszítésű ékszerek. A helyi lakosság jelenlétét jelzik a továbbélő, késő antik fazekastechnológiák is. A népesség összetételének és életmódjának megismerését biokémiai és genetikai vizsgálatok is segítik. A stronciumvizsgálatok szerint a langobard kori temetőkben mintegy 60%–40% a betelepültek és a helyiek aránya. A közösségek biológiai értelemben rendkívül heterogének voltak, amit a szóládi temető DNS vizsgálatai is alátámasztanak: a 29 vizsgált egyén 23 haplocsoporthoz tartozott (211–220). A stabil izotóp vizsgálatok, a csontvázak nitrogén és szén izotópjainak meghatározása az egykori táplálkozás és életmód resene Gruppe waren und vor Ort auf gleichfalls heterogen zusammengesetzte lokale Germanen (Rugier, Sueben) sowie die provinzialrömische Bevölkerung trafen. Unter den langobardischen Neuankömmlingen ist aber die Zahl der 170–190 Zentimeter großen, starkknochigen Männer und Frauen nordeuropäischen Typs auffallend hoch und sie unterscheiden sich deutlich in ihrer physischen Erscheinung von der grazileren lokalen Bevölkerung mittlerer Statur (Kiszely 1979).

Archäologische verweisen einzelne Ohrringe, Fingerringe sowie Schnallen und Schmuck mit Durchbruchverzierung auf die lokale spätantike Kultur. Die Anwesenheit einer lokalen Bevölkerung belegt auch das Fortleben spätantiker Keramikherstellungstechniken. Zur besseren Erkenntnis der Zusammensetzung und Lebensweise der Bevölkerung tragen biochemische und genetische Untersuchungen bei. Die Strontiumisotopenuntersuchungen verdeutlichen ein Verhältnis von 60 zu 40% zwischen Einwanderern und Lokalen. Die Gemeinschaften waren in biologischem Sinne außerordentlich heterogen, was auch die aDNA-Untersuchungen im Gräberfeld von Szólád zeigen, wonach die 29 untersuchten Individuen zu 23 Haplogruppen gehörten (211–220). Die Erforschung der Stickstoff- und Kohlenstoffisotope in den Skeletten bietet wichtige Angaben zur Rekonstruktion der einstigen Ernährung und Lebensweise (Alt et al. 2014; Peters et al. 2014).

Gesellschaft und Glaubenswelt

In der langobardischen Gesellschaft spielte eine auf der Familie und dem Militär basierende so-

5/11

Szentendre, langobárd kori temető, 34. sír: Weihmörting típusú kardszíjveret ezüstből niellóberakással és aranyozással.

Szentendre, langobardenzeitliches Gräberfeld, Grab 34: Schwertgurtbeschlag vom Typ Weihmörting aus Silber mit Nielloeinlagen und Vergoldung.

Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

Fotó • Foto: Dabasi A.

5/12

Tamási-Csikólegelő és Kajdacs-Homokbánya: Langobárd kori S-, korong- és kengyelfibulák.

Tamási-Csikólegelő und Kajdacs-Homokbánya: langobardenzeitliche S-, Scheiben- und Bügelfibeln.

Wosinszky Mór Múzeum, Szekszárd

Fotó • Foto: Retkes T.

konstrukciójához szolgáltat fontos adatokat (Alt et al. 2014; Peters et al. 2014).

Társadalom és hitvilág

A langobard társadalomban alapvető szerepet játszott a családra és a katonaságra épülő társadalmi formáció (*fara*). Tagolódása elsősorban a törvénykönyvekből olvasható ki, amelyek megkülönböztetnek nemeseket (*arimanni*), szabad harcosokat (*faramanni*), félszabadokat (*haldi*) és szolgákat (*scalc*) (Bóna 2009). E csoportok azonban a régészeti leletanyag alapján nem azonosíthatók, mert a temetkezési szokásokat többnyire nem egységes szabályok, hanem egyedi szempontok befolyásolták.

Pannoniában eddig nem került elő királyi temetkezés, de előkelőkre utalnak a hauskircheni és a veszkényi, két lóval is eltemetett személyek sírjai. A lószerszámok magas technológiai és művészi minősége (5/9. ábra) is e gazdagságot tükrözi (Gömöri 1988). A előkelőket általában településük közelében, kis családi sírkertekbe temették (Mosonszentjános, Kápolnásnyék), de megfigyelhetők sírjaik a temetők szélén is, a többi sírtól kissé elkülönülve (Bóna/Horváth 2009; Pusztai 1988). Sírjaikat gyakran kör- vagy négyszögletes árokkal is körülvették, azokból mellékletként gyakran import tárgyak, bizánci és meroving eredetű fém- és üvegedények, mérlegek vagy érmek kerülnek elő (Vida 2013; Pusztai 1988).

A langobard férfi viselete Pannoniában praktikus, funkcionális elemekből állt. Nemes- és sziziale Formation (*fara*) eine grundlegende Rolle. Ihre Gliederung lässt sich vor allem an den Gesetzbüchern ablesen, die Adelige (*arimanni*), freie Kämpfer (*faramanni*), Halbfreie (*haldi*) und Knechte (*scalc*) unterscheiden (Bóna 2009). Diese Gruppen können jedoch nicht aufgrund des archäologischen Fundmaterials identifiziert werden, weil die Bestattungssitten nicht auf einheitliche Muster zurückzuführen sind, sondern oft von individuellen Gesichtspunkten beeinflusst wurden.

In Pannonien wurde bisher keine königliche Bestattung gefunden, aber Gräber in denen zwei Pferde mitbestattet wurden weisen auf hochrangige Personen hin (Hauskirchen, Veszkény). Die hohe technische und künstlerische Qualität des Pferdegeschirrs (Abb. 5/9) deutet den Reichtum ebenfalls an (Gömöri 1988). Die Eliten wurden in der Regel in der Nähe ihrer Siedlungen in kleinen Familienbegräbnisstätten (Mosonszentjános, Kápolnásnyék) beigesetzt, aber ihre Gräber sind auch am Rand größerer Nekropolen zu finden, abgesondert von den übrigen Bestattungen (Bóna/Horváth 2009; Pusztai 1988). Sie wurden mit Kreisgräben umgeben und enthalten Import- und Luxusgegenstände, so z. B. Metall- und Glasgefäße, Waagen und Münzen aus Byzanz oder dem Merowingerreich (Vida 2013; Pusztai 1988).

Die Tracht der langobardischen Männer in Pannonien bestand aus praktischen, funktionalen Elementen. Neben den mit Edel- oder Buntmetallbeschlägen besetzten Gürteln sind auch Waffengurte überliefert (Freeden 2008b). Den

nesfémveretekkel díszített derékövek mellett fegyveröveket is ismerünk (Freeden 2008b). Az övet néhány esetben ezüst vagy aranyozott bronz, többnyire azonban egyszerű vas vagy bronz csat fogta össze. Az öv hátsó részére erősítették fel az alapvető személyes eszközöket (kés, tűzkő, csiholó, tűzkő és csipesz) tartalmazó bőrtarsolyt. Ritkábbann a lábbeli szíjazatának kis bronz vagy ezüst csatjai és szíjvégei is előkerültek.

A hatalmat elsősorban a sírba tett fegyverek reprezentálták. A langobardoknál európai viszonylatban is magas, 20–25% a fegyverekkel eltemetett férfiak aránya, s ezeknek egyharmada teljes fegyverzettel – kard, lándzsa és pajzs – rendelkezett (5/10a–b. ábra). Egy másik harmadnál csak lándzsát találtunk, s a maradéknak vegyes fegyverzete illetve íjászati készlete volt. A fő fegyver a 90–100 centiméter hosszú, 4–5 centiméter széles spáta. A férfi sírokban a kardszíjakat négyszögletes veretek díszítették. Két emberfej díszít egy szentendrei, ún. Weihmörting típusú kardszíjveretet (5/11. ábra), egy másikon pedig gomba alakú tausírozás figyelhető meg díszítésként.

Minden fegyveres sírban volt egy kb. 2 méter hosszú lándzsa, s némely vaskos, hosszú pengéjű lándzsacsúcs páncéltörésre is alkalmas lehetett. A könnyűfegyveres íjászatra leginkább a köpűs babérlevél alakú vagy szakállas nyílcsúcsok utalnak a sírokban, ahová kötegekben kerülhettek. Íjmaradványok mindeddig nem kerültek elő, és harci baltát is csak néhány sírból ismerünk (Bóna 1993; Bóna 2009).

A leggyakoribb védőfegyver az ovális vagy kerek pajzs, közepén vas, kúpos vagy lekerekített pajzsdudorral, amelyet nagyfejű vas, bronz, néha aranyozott szögekkel erősítettek a fához. A mosonszentjánosi II. sírba eltemetett előkelő pajzsát aranyozott, félgömbös fejű szegecsek díszítették, és aranyozták a pajzsdudor csúcsára illesztett, poncolt díszű korongot is. Ebből a korszakból Pannonia területéről eddig csupán két aranyozott, bronzpántos sisak került elő (Steinbrunn, Duna medre: Vogt 2006, 268–269; 551–552).

Az előkelő asszonyokat gazdagon ellátták nemesfém ékszerekkel és viseleti tárgyakkal. A leggyakoribb ékszer az üveg- vagy borostyángyöngyökből álló nyaklánc. Néhány esetben a gyöngyök a mellkason több sorban helyezkednek el, és díszes nyakéket képeznek (pl. Mo-

Gürtel schloss selten eine silberne oder vergoldete Bronzeschnalle, üblicher waren einfache Eisen- oder Bronzeschnallen. Am hinteren Abschnitt des Gürtels wurde die Ledertasche mit persönlichen Gegenständen (Messer, Feuerstein und -eisen sowie Pinzette) befestigt. In seltenen Fällen wurden auch kleine bronzene oder silberne Schnallen und Riemenzungen von der Beinkleidung gefunden.

Die ins Grab gelegten Waffen dienten der Repräsentation von Macht. Mit 20–25% ist der Anteil der mit Waffen beigesetzten Männer bei den Langobarden im europäischen Kontext hoch. Hervorzuheben ist weiterhin, dass rund ein Drittel über eine vollständige Waffenausstattung mit Schwert, Lanze und Schild verfügte (Abb. 5/10a–b). Ein weiteres Drittel besaß nur eine Lanze und der Rest hatte eine gemischte Bewaffnung oder eine Bogenschützenausrüstung. Hauptwaffe war die 90–100 Zentimeter lange und 4–5 Zentimeter breite Spatha. Die Schwertriemen waren mit viereckigen Beschlägen geschmückt. Zwei Menschenköpfe zieren in Szentendre einen Schwertriemenbeschlag vom Typ Weihmörting (Abb. 5/11), auf einem anderen ist die Tauschierung eines pilzförmigen Motives zu erkennen.

Jedes Waffengrab enthielt eine ca. 2 Meter lange Lanze. Massive Lanzenspitzen mit langer Klinge können zum Brechen von Panzern geeignet gewesen sein. Auf die leichtbewaffneten Bogenschützen weisen Pfeilspitzen mit lorbeerblattförmigen Spitzen oder solchen mit Widerhaken hin, die man gebündelt in die Gräber gelegt hatte. Bisher fanden sich keinerlei Überreste von Bögen, und auch Äxte sind nur aus wenigen Gräbern bekannt (Bóna 1993; Bóna 2009).

Die geläufigste Verteidigungswaffe war der ovale oder runde Schild, von dem sich nur der eiserne kegelförmige oder runde Schildbuckel erhalten hat. Diese wurden mittels eiserner, bronzener oder vergoldeter Niete mit großen Köpfen am Holz befestigt. Den Schild des Verstorbenen aus Mosonszentjános Grab II hatte man sogar mit vergoldeten Rundkopfnieten verziert und auch die oben auf dem Schildbuckel angebrachte punzierte Scheibe war vergoldet. In Pannonien wurden bisher nur zwei vergoldete Helme mit Bronzebändern dieser Epoche gefunden (Steinbrunn, Donaubecken: Vogt 2006, 268–269; 551–552).

5/13

Várpalota, langobárd kori temető, 21. sír: arany csüngők, ún. brakteáták germán mitológiai ábrázolásokkal.

Várpalota, langobardenzeitliches Gräberfeld, Grab 21: goldene Anhänger, sog. Brakteaten, mit Darstellungen aus der germanischen Mythologie.

Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém

Lübke/Hardt 2017, 317. Kat. 66.

hács: Kiss/Nemeskéri 1964, 94–130). A szóládi 21. sírba eltemetett nő mellkasán pl. több sorban 124 gyöngy volt, egy poliéder alakú, nagyobb fémgyönggyel együtt (5/19b. ábra). Ritka esetben hajtűk is előkerültek, a fej jobb oldalán, ezek rögzíthették a hajfonatot és a fejkendőt is.

A női felső ruhát az áll alatt és a mellkas közepén két, almandinnal berakott kisebb korong, madár vagy S-alakú aranyozott ezüst fibulával tűzték össze (5/12. ábra). A langobard nő övét ovális bronz vagy vas csat kapcsolta össze, amelyhez övfüggőket erősítettek. Bal oldalt helyezkedett el a bőr tarsoly, benne ollót, gyantát illetve varrótűt tartottak. Az övről középen lecsüngő bőr vagy textil szalagokra erősítve, a combok magasságában találjuk az öntött, bronz vagy aranyozott ezüst kengyelfibulákat (5/12. ábra: Straub 2006). Néha a díszfüggőre erősítették kis bőr tokba rejtett késüket, vagy a női szférát jelképező, amulett szerepű, bronz és ezüst díszkulcsokat. A lábbeli szíjazatához tartozó csatok és kis szíjvégek a térdek magasságában kerültek elő.

A gazdagabb sírokban a női feladatokat jelképező tárgyak között nemcsak kulcsokat, hanem takács- és bárdkéseket is találunk. A szegényesebb temetkezésekben többnyire bronz ékszerek és viseleti tárgyak kerültek elő. Karperecek, gyűrűk és fülbevalók hiányoznak a langobard női temetkezésekben, csupán a kulturális átalakulás során, a pannoniai népesség hagyományát követve vesszik át idővel. E helyi romanizált népességre utaló hagyományok jól megfigyelhetők a Kelet-Alpok vidékén és Keszthely-környékén (177–186). A temetőkben nagy számban találhatók melléklet nélküli, kisebb mélységű (150 cm) sírok, amelyekbe a helyi késő antik népesség leszármazottait temethették, melléklet nélkül vagy csak kevés ékszerrel (Straub 2006; Tomka 2008a).

Die Gräber der vornehmen Frauen waren reich mit Schmuck und Kleidungsaccessoires aus Edelmetall ausgestattet. Am häufigsten sind Ketten aus Glas- oder Bernsteinperlen. In einigen Fällen liegen die Perlen in mehreren Reihen auf dem Brustkorb und bilden einen prächtigen Halsschmuck (pl. Mohács: Kiss/Nemeskéri 1964, 94–130). Auf dem Brustkorb der Frau von Szólád Grab 21 lagen z. B. 124 Perlen in mehreren Reihen, zusammen mit einer größeren Polyedermetallperle (Abb. 5/19b). Es finden sich nur sehr selten Haarnadeln, die rechts des Kopfes lagen und mit denen die Frisur oder ein Schleier fixiert worden sein könnte.

Das Obergewand der Frauen wurde unter dem Kinn und auf der Brust von zwei mit Almandineinlagen versehenen kleineren, vergoldeten Scheiben-, Vogel- oder S-förmigen Silberfibeln zusammengefasst (Abb. 5/12). In Höhe der Oberschenkel hingen mittig vom Gürtel Leder- oder Textilbänder mit größeren bronzenen oder silbervergoldeten Bügelfibeln (Abb. 5/12: Straub 2006). Zuweilen wurden an diesen Ziergehängen in kleinen Etuis steckende Kämme oder die weibliche Sphäre symbolisierende bronzene oder silberne Zierschlüssel mit Amulettfunktion befestigt. Den Gürtel schloss eine ovale Bronze- oder Eisenschnalle. Davon hing links der Beine ein Gürtelgehänge mit Ledertasche (darin etwa Schere, Harz oder Nähnadel) herab. Zur Wadenbindengarnitur gehörende Schnallen und kleine Riemenzungen befanden sich in Kniehöhe.

In reicheren Gräbern wurden neben Schlüsseln weitere weibliche Aufgabengebiete symbolisierende Gegenstände wie Webschwerter und Hackmesser beigegegeben. In ärmer ausgestatteten Gräbern finden sich bronzener Schmuck und Trachtgegenstände. Arm-, Finger- und Ohrringe fehlen in den langobardischen Frauengräbern und wurden erst im Lauf eines Akkulturationsprozesses von der panno-

5/14

Kerámia edények langobárd (Kápolnásnyék, Szentendre: ***a)*** *és gepida (Szolnok-Szanda:* ***b)*** *lelőhelyekről.*

Keramikgefäße aus langobarischen (Kápolnásnyék, Szentendre: ***a)*** *und gepidischen (Szolnok-Szanda:* ***b)*** *Fundplätzen.*

Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
Damjanich János Múzeum, Szolnok

Fotó • Foto:
Dabasi A., Kozma K.

A langobardok a Dunán átkelve (510 körül) kerülhettek szorosabb kapcsolatba a kereszténységgel (5/II. ábra). Prokopios bizánci történetíró feljegyzéséből tudjuk, hogy 547-ben az ariánus gepidákkal szemben a langobardok a bizánciak előtt katolikusnak mondták magukat (Christou 1991). Wacho leányai és unokája mind katolikus királynők lettek (pl. Theodelinda). Az ariánus tanok a Bizánccal szakító Alboin erőszakos térítése nyomán terjedtek el a langobardok között, oly sikeresen, hogy e tanításnak még Itáliában is voltak közöttük követői. A langobard kori kereszténységnek eddig csak igen kevés emléke ismert. Néhány temetőben egyszerű, kereszt jeles bronzcsatokat találtak, s újabban a gyirmóti temető 21. sírjából került elő egy burgundiai típusú kereszt jeles csont csat (Tomka 2008b; Vida 2016a).

A sírokba tett ételáldozat és a gazdag mellékletek inkább a pogány hagyományok folyamatos ápolását mutatják. A germán hitvilágra utalnak az észak-európai készítésű várpalotai arany csüngők (brakteáták) is, amelyeken a trónoló főisten, Odin látható, körülötte a madár, a tengeri szörny és a farkas (5/13. ábra). Más brakteátákon szarvast, kígyómadarat és szalagszerű állatkompozíciót ábrázoltak (Pesch

nischen Lokalbevölkerung übernommen. Diese auf die romanisierte Bevölkerung verweisenden Traditionen sind im Ostalpengebiet und in der Umgebung von Keszthely gut zu beobachten (177–186). In den Gräberfeldern ist eine große Anzahl beigabenloser Gräber geringerer Tiefe (150 cm) zu finden. Unter diesen könnten die Nachfahren der lokalen spätantiken Bevölkerung zu finden sein, die ohne Beigaben oder nur mit wenig Schmuck bestattet worden sind (Straub 2006; Tomka 2008a).

Als die Langobarden die Donau überschritten (um 510), kamen sie in engeren Kontakt mit dem Christentum (Abb. 5/II). Aus den Aufzeichnungen des byzantinischen Geschichtsschreibers Prokop geht hervor, dass sich die Langobarden bereits 547 anders als die arianischen Gepiden den Byzantinern gegenüber als katholisch bezeichnet haben (Christou 1991). Wachos Töchter und seine Enkelin wurden sämtlich katholische Königinnen (z. B. Theodelinda). Die arianische Lehre verbreitete sich aber durch die gewaltsame Missionierung des mit Byzanz brechenden Alboin auch unter den Langobarden, und zwar so erfolgreich, dass es noch in Italien Vertreter dieser Glaubensrichtung gab. Vom langobardenzeitlichen Christentum sind bisher nur sehr wenige Zeugnisse bekannt: In einigen Gräberfeldern wurden einfache Bronzeschnallen mit Kreuzzeichen gefunden, und vor kurzem wurde eine beinerne Schnalle burgundischen Typs aus dem Gräberfeld von Gyirmót, Grab 21, bekannt (Tomka 2008b; Vida 2016a).

In den Gräbern deponierte Speiseopfer und reiche Beigaben zeigen eher die kontinuierliche Pflege heidnischer Traditionen. Auf die germanische Glaubenswelt deuten auch die nordischen Goldbrakteaten von Várpalota hin, auf denen der thronende Hauptgott Odin zu sehen ist und um ihn Vogel, Meeresungeheuer und Wolf (Abb. 5/13). Auf anderen Brakteaten wurden Hirsch, Schlangenvogel und bandartige Tierkompositionen dargestellt (Pesch 2017). Auf die Verehrung Thors deuten in Gräbern gefundene Miniaturäxte und beinerne Keulen hin.

Handwerk und Ornamentik bei Gepiden und Langobarden

Die Feinschmiedekunst der Gepiden- und Langobardenzeit lässt sich von den spätrömischen

2017). Thor isten tiszteletére utalnak a sírokban talált miniatűr alabárdok és csont buzogányok.

Gepida és langobard díszítőművészet és kézművesség

A gepida és langobard korszak ötvösművészete a késő római és hun kori ötvös-hagyományokból eredeztethető. Ennek nyomai a római, ún. ékveséses ötvösművészetben gyökerező, öntött és vésett motívumokkal díszített tárgyakon, valamint az ékkő- és üvegberakásos (polikróm) leleteken egyaránt nyomon követhetők. A 6. századi gepida sírokból származó ékszerek és viseleti elemek nagy része azonban jóval egyszerűbb szerkezetű és rosszabb minőségű, mint a hun kori nemesfém leletek (Horváth 2013). Ugyanakkor a langobard kori ötvöstárgyakon felfedezhető néhány olyan, a motívumkincset érintő elem (például a mediterrán szalagornamentika és az ún. germán állatstílus együttes használata) és technikai újítás (pl. az ékkövek befoglalási módja), amely az itáliai langobard művészet szempontjából is fontos fejlődési állomást jelent (Horváth 2012a). Az észak-európai eredetű germán állatornamentika a gepidáknál még import tárgyakon jelenik meg, a langobard díszítőművészetbe azonban szervesen beépült, és önálló fejlődést mutat (Haseloff 1981; Nagy 2007; Heinrich-Tamáska 2005).

Keveset tudunk arról, hogy milyen szervezeti formákban működtek az ékszereket előállító ötvösök. A felhasznált nyersanyagok egy része (pl. az indiai és Sri Lanka-i eredetű vörös almandin) a hun korszakhoz hasonlóan a távolsági kereskedelem útján érkezhetett el a Kárpát-medencébe. Egyes technikai fogások nyomán feltételezhetjük továbbá, hogy mediterrán iskolázottságú mesterek is tevékenykedtek a germán királyságok területén.

A pannoniai fibulák késői csoportján a meander minta, a spirálminta és a germán I. állatstílus uralkodik. A legszebb példányok közé tartoznak a teljes felületükön germán I. állatstílussal illetve mediterrán szalagfonattal díszített fibulák (Szentendre, Gyönk, Kajdacs: 5/12.ábra). A pannoniai és az itáliai kézművességben megfigyelhető kontinuitásra hívják fel a figyelmet a ragadozó madárfejes, S-alakú fibulák is (5/12.

und hunnenzeitlichen Traditionen ableiten. Dies kann sowohl an Gegenständen verfolgt werden, die mit in der römischen Kerbschnittverzierung wurzelnden gegossenen und gravierten Motiven dekoriert sind, als auch an den mit Edelstein- und Glaseinlagen (Polychromie) versehenen Artefakten. Die aus gepidischen Gräbern des 6. Jahrhunderts stammenden Schmuckstücke und Trachtelemente sind jedoch zum großen Teil von weit einfacherer Herstellung und schlechterer Qualität als die hunnenzeitlichen Edelmetallfunde (Horváth 2013). Zugleich sind aber auf den langobardischen Objekten einige den Motivschatz betreffende Elemente (z. B. die gleichzeitige Verwendung von mediterraner Flechtbandornamentik und germanischer Tierornamentik) und technische Neuheiten (z. B. die Art der Einfassung der Edelsteine) zu entdecken, die auch aus Sicht der italisch-langobardischen Kunst ein wichtiges Entwicklungsstadium darstellen (Horváth 2012a). Die aus Nordeuropa stammende germanische Tierornamentik erscheint bei den Gepiden nur auf Importgegenständen, im langobardischen Kontext aber ist sie ein integraler Bestandteil und weist eine eigenständige Entwicklung auf (Haseloff 1981; Nagy 2007; Heinrich-Tamáska 2005).

Es ist wenig darüber bekannt, in welchen Organisationsformen die Schmuck herstellenden Feinschmiede tätig waren. Ein Teil der Rohstoffe (z. B. der rote Almandin aus Indien und Sri Lanka) kam vielleicht wie in der Hunnenzeit durch den Fernhandel ins Karpatenbecken. Aufgrund einzelner Herstellungstechniken kann weiterhin angenommen werden, dass auch Handwerker im Gebiet der germanischen Königreiche tätig waren, die im mediterranen Raum ausgebildet wurden.

Auf den jüngsten pannonischen Fibeln sind Mäander- und Spiralmuster sowie der germanische Tierstil I vorherrschend. Zu den schönsten Exemplaren gehören Fibeln mit flächendeckendem Tierstil bzw. mediterranem Flechtband (Szentendre, Gyönk, Kajdacs: Abb. 5/12). Auf die Kontinuität im pannonischen und italischen Handwerk deuten S-Fibeln mit Raubvogelkopf hin. Die Raubvogel-, Menschen- und Tierfiguren der Pferdegeschirrbeschläge von Veszkény (Abb. 5/9), bewahren die Erinnerung an den am Ende des 5. Jahrhunderts in Nordeuropa auftretenden Nydam-Stil (Nagy 2007).

ábra). A veszkényi lószerszámdíszek ragadozó madarai, ember- és állatfigurái az 5. század végén északon megjelenő Nydam stílus (5/9. ábra) emlékét őrzik (Nagy 2007).

A langobard kori csontművességre csak a sírokban talált leletek utalnak, ilyen fajta műhelyre azonban eddig nem bukkantak. A sírokban egyoldalas fésűket találunk, a fésűk fogólemezén néha bekarcolt díszítéssel (5/10c. ábra). A gepida sírokba ezzel szemben kétoldalas, többnyire egyszerű, geometrikus díszítésű sűrű fogú fésűket tettek. Gepida területről ismerünk műhelyleletet is, mint pl. Tiszagyendáról (Bárány/Hajnal 2010).

Az langobard edényművesség Pannoniában jelentős átalakuláson ment át. Kezdetben az Elba-vidéki hagyományokat őrző, szabad kézzel formált agyagedényeket készítettek. Ezek az ívelt vagy bikónikus oldalú, széles szájú és enyhén kihajló peremű edények mindig egyedi készítmények, ferde kannelúrákkal, bordákkal vagy bekarcolt díszítéssel ellátva. Mellettük jelen voltak a korábbi Duna-vidéki germán fazekasság által szabad kézzel formált edények is (behúzott peremű bögrék, fazekak). 5. századi hagyomány a körteformájú edényeken a bevágott minta és a besimított rácsminta is. A késő római hagyományokra vezethető vissza a korongolás technológiájának elterjedése, minek következtében megjelennek a kettőskónikus tálak, fazekak korongolt változatai is. Külön figyelmet érdemelnek a Pannoniában kialakult új edényformák, mint pl. a kiöntőcsöves, bepecsételt díszű korsók (5/14a. ábra). Emellett meglepően nagy a késő antik kerámiakészítési hagyományokra visszavezethető, korongolt, szemcsés szürke edények aránya: mintegy 30–40% (Bocsi 2008, 415–430).

A gepida kori fazekasságra is nagy hatással volt a helyi, római és hun kori kerámiaművesség: a korongolt, szürke házikerámia, a besimított díszítésű díszkerámia, és egyes edényformák használata (pl. az ún. murgai típusú korsók) egyaránt ezt bizonyítja, de jelen vannak a bepecsételt díszű edények is. Nagy műhelyközpontokat nem ismerünk ebből az időszakból, inkább a kisebb régiókat ellátó fazekasműhelyek váltak jellemzővé (Tóth 2006, Cseh 1990).

Auf die langobardenzeitliche Knochenverarbeitung weisen nur Funde aus Gräbern hin, eine entsprechende Werkstatt kennt man bis heute nicht. In den Bestattungen finden sich einseitige Kämme, auf deren Griffplatten manchmal eingeritzte Verzierung zu sehen ist (Abb. 5/10c). In gepidischen Gräbern hingegen sind zweiseitige, zumeist einfach geometrisch verzierte Kämme mit dicht gesetzten Zähnen zu finden. Aus gepidischem Siedlungsgebiet sind auch Werkstätten bekannt, wie z. B. aus Tiszagyenda (Bárány/Hajnal 2010).

Das Töpferhandwerk der Langobarden unterlag in Pannonien einem umfassenden Wandel. Anfangs wurden freihandgeformte Keramikgefäße in der Tradition des elbgermanischen Raumes gefertigt. Diese Gefäße mit gebogenem oder doppelkonischem Bauch und weiter Mündung, bauchiger Wand und leicht ausbiegendem Rand sind immer individuell gefertigt und wurden mit schrägen Kanneluren, Rippen oder Einritzungen verziert. Daneben sind noch freihandgeformte Gefäße älteren donauländisch-germanischen Töpferhandwerks nachweisbar (Becher mit eingezogenem Rand, Töpfe). Auf birnenförmigen Gefäßen lebt eine Tradition des 5. Jahrhunderts fort: Die Einschnittzier und das eingeglättete Gittermuster. Auf spätrömische Einflüsse geht die Verbreitung der Drehscheibentechnologie zurück. In diesem Zuge erscheinen scheibengedrehte Varianten der doppelkonischen Schalen und Töpfe. Besondere Aufmerksamkeit verdienen in Pannonien neu entstandene Gefäßformen, wie z. B. Krüge mit Ausgussrohr und Stempelverzierung (Abb. 5/14a). Der Anteil der auf spätantiken Herstellungstraditionen basierenden scheibengedrehten, körnig gemagertem, grauen Gefäße ist mit etwa 30–40% überraschend hoch (Bocsi 2008, 415–430).

Auch die gepidenzeitliche Töpferei ist vom römischen und hunnenzeitlichen Keramikhandwerk beeinflusst, wie es die scheibengedrehte graue Hauskeramik, die einglättverzierte Feinkeramik und die Nutzung besonderer einzelner Gefäßformen (z. B. Krüge vom sogenannten Murga-Typ) gleichermaßen belegen, aber es gibt auch Gefäße mit Stempelverzierung (Abb. 5/14b). Große Werkstattzentren sind aus dieser Zeit allerdings nicht bekannt, die Töpferwerkstätten waren eher auf die Versorgung kleinerer Regionen ausgelegt (Tóth 2006; Cseh 1990).

Von Freeden Uta• Winger Daniel

A langobardok „vándorlása”: a szóládi temető tanulságai

Die „Wanderung” der Langobarden: Erkenntnisse aus dem Gräberfeld von Szólád

A Balaton mellett feltárt szóládi temetőt a langobárdok korában, a 6. század közepén, mindössze 30–40 évig használták. Ennek ellenére, már csak fekvése okán is, alapvetően fontos információkkal szolgál a korszak régészeti alapokon nyugvó megértéséhez. A temetőt a Balaton déli partján vezető autópálya építésekor fedezték fel (5/18. ábra). A lelőhely nem csupán önmagában érdekes: része egy további temetőkből és egykori településekből álló lelőhely-láncolatnak, amely a mai tóparttól valamivel távolabb húzódik (Freeden/Vida 2007; Peters/Freeden 2012a; Peters/Freeden 2012b; Winger/Freeden/Vida 2016). Mivel a tó vízszintje ma jóval alacsonyabb, mint a langobárdok idejében volt, maga a településlánc eredetileg a vízparton húzódott, közvetlen kapcsolattal a kereskedelmi életben kulcsfontosságú vízi útvonalakhoz. A mai Szólád egy azóta kiszáradt öblözetben található. Egykori jellegére utal, hogy a határban ma is sok helyütt megfigyelhetünk náddal borított részeket, vizenyős réteket.

A régészeti feltárás során összesen 47 sír dokumentációja készült el, közülük 45 köthető a langobárdok korához (Freeden 2008a). A relatíve kevés emberi maradvány lehetővé tette, hogy minden részletre kiterjedő természettudományos vizsgálatok folyjanak. A sírmellékletek kivételesen értékesek és komplettek, annak ellenére is, hogy már az antik kortól kimutathatók a sírrablások nyomai (Freeden 2008c). A leletanyag alapján elmondható, hogy az itt élő népesség viszonylag jómódú lehetett, illetve hogy a mai Dél- és Közép-Németország, Ausztria és Morvaföld térségében élőkkel ápolt kapcsolatokat (5/15. ábra). Szóládon a hagyomá-

Für den Zeitraum, als Langobarden in Pannonien siedelten, befindet sich das kleine nur etwa ein dritteljahrhundert lang belegte Gräberfeld von Szólád am Balaton gleichsam im Brennpunkt der Ereignisse und kann den Archäologen ein Bild von der langobardenzeitlichen Bevölkerung vermitteln. Der Fundplatz wurde im Rahmen des Autobahnbaus entlang des Südufers des Balatons entdeckt (Abb. 5/18) und reiht sich in eine Kette von anderen langobardenzeitlichen Plätzen ein, an denen sowohl Gräberfelder als auch Siedlungen ergraben wurden (Freeden/Vida 2007; Peters/Freeden 2012a; Peters/Freeden 2012b; Winger/Freeden/Vida 2016). Alle Fundstellen liegen etwas vom heutigen Seeufer entfernt. Jedoch befanden sie sich ursprünglich – vor dem Absinken des Wasserspiegels – in direkter Reichweite zum Seeufer, d. h. sie hatten einen unmittelbaren Zugang zu dem überregionalen Verkehrsweg des Balaton. Szólád selbst liegt am Ende einer kleinen Bucht. Noch heute ist die Niederung schilfbewachsen und mit kleineren Tümpeln durchsetzt.

Insgesamt wurden 47 Gräber aufgedeckt, von denen 45 der Langobardenzeit zugewiesen werden (Freeden 2008a). Die verhältnismäßig kleine Anzahl der bestatteten Individuen, erlaubte es, umfangreiche naturwissenschaftliche Untersuchungen durchzuführen. Die Ausstattung der Gräber mit Beigaben kann als ausgesprochen hochwertig und umfangreich gelten (Abb. 5/15), sogar trotz der nachweislich bereits in antiker Zeit erfolgten Grabstörungen (Freeden 2008c). Diese wohlhabende Population aus der Mitte des 6. Jahrhunderts besaß den Funden nach zu urteilen Fernkontakte in die germanischen Reihengräbergebiete in

5/15

Szóládi langobárd kori temető: a sírokban talált leletek és az árkos sírok térképezése.

Das langobardenzeitliche Gräberfeld von Szólád: Kartierung der in den Gräbern gefundenen Objekte und der Grabeinfassungen.

Grafika • Grafik: WINGER D., VON FREEDEN U.

nyos régészeti módszerekkel végzett vizsgálatok alapján langobárd népességet sejthetünk, amely a 6. században, 568-ig élt Pannoniában (200–210). Mindez azonban ma még nyitottan kezelendő és új természettudományos módszerekkel is kutatandó kérdés. Fontos kérdés például, hogy a langobárdok mellett nem temettek-e ide lokális gyökerű embereket is, amint azt egyes szokatlan régészeti jelenségek feltételezni engedik.

A temetkezési formák

Szóládon elsőként sikerült kimutatni olyan koraközépkori körsírokat Magyarországon, amely a Dunától északra, Nyugat-Európában jól ismert forma volt. Langobárd (germán) temetők esetében a körsír jól ismert jelenség (Sudhoff 2001). Egyedülállóak viszont a négyszögletű árokkal készült sírok (4. és az 5. sír).

Südwest- und Mitteldeutschland, sowie nach Mähren und Österreich. In Szólád ließen sich der traditionellen Forschung folgend jene „Langobarden" vermuten, die im 6. Jahrhundert und bis zum Jahr 568 Pannonien in Besitz nahmen (200–210). Dies sollte ergebnissoffen mit innovativen naturwissenschaftlichen Methoden untersucht werden. Eine Frage ist beispielsweise, ob nicht ebenso Personen mit lokalen Wurzeln hier bestattet wurden, da sich einige ungewöhnliche Befunde zeigten.

Der Grabbau

In Szólád wurden erstmals in Ungarn Kreisgräben um die Bestattungen nachgewiesen, wie sie von anderen frühmittelalterlichen Gräberfeldern nördlich der Donau und in Westeuropa bekannt sind. Kreisgräben sind für ein germanisch beeinflusstes Gräberfeld nicht weiter verwunderlich (Sudhoff 2001). Singulär sind

Hasonló megoldással a koraközépkori Közép-Európában nem találkozhatunk. Leginkább a késő római sírok juthatnak eszünkbe, így például az ausztriai Traisental, de megemlíthetők a távolabb fekvő angliai leletek is (Neugebauer 2001, 235; Webster/Brunning 2004). Az angliai kutatások megállapítása szerint a sírok római mintákat követnek, tehát egy szokásaiban erősen romanizált lakosságra utal. Hasonlóan romanizált népesség élhetett a langobárdok betörése előtt a Balaton környékén is. Nem kizárt azonban az sem, hogy a langobárdok hozták magukkal ezt a sírformát a korábban megszállt területekről, így mindenekelőtt a mai Alsó-Ausztriából.

A löszös talajban minden beásás sötétebb elszíneződéssel jelentkezik, így számos sírépítési részletre következtethetünk, pl. faszerkezetekre, valamint deszka és fadeszka-fatörzs koporsó maradványokra (Freeden 2008a). A sírok legtöbbje lefelé lépcsőzetesen összeszűkül (5/16a. ábra). A lépcsőzetes oldalfalú sírok sokkal mélyebbek, és gazdagabb leletanyaggal rendelkeznek, mint az egyenes falúak. A különbség azonban nem hozható összefüggésbe az elhunyt nemével.

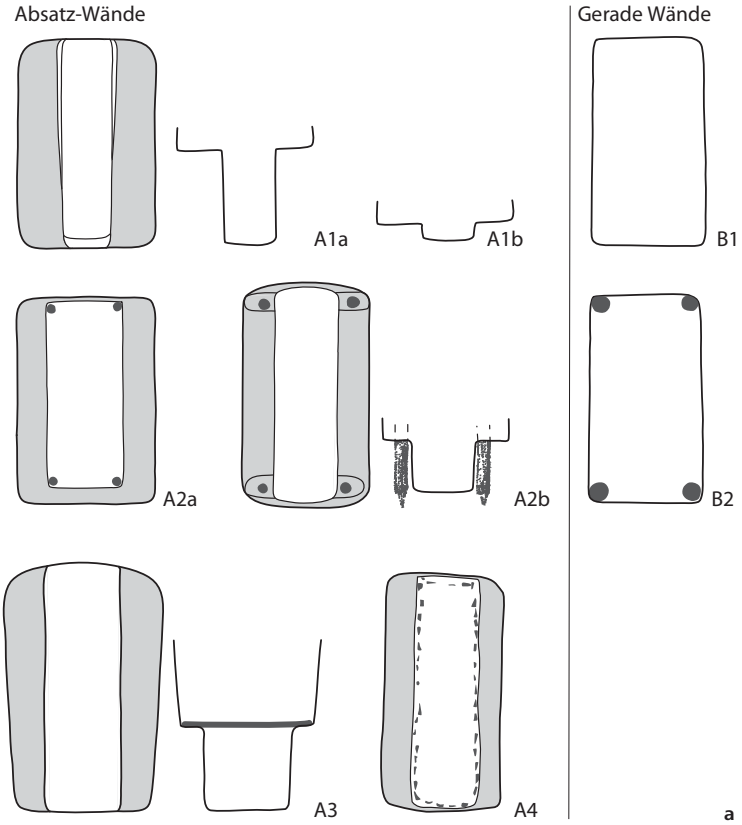
Mi indokolhatta vajon a nagyobb munkával kiásott mélyebb sírokat? Néhány sírban a mélyebben fekvő, keskeny sírhelyeket keresztbe fektetett, később elszenesedett fa gerendákkal fedték le. Az érintetlen 4. számú sírban nem kevesebb mint 12 ilyen gerenda található (5/16b. ábra). A 24. sírban a lefedés gerendáit egy újranyitáskor áttörték. Több esetben a belső sírgödör födémje vastag gerendák helyett könnyebb és kevésbé tartós anyagú fadeszkákból készült, így akár nyomtalanul is eltűnhetett az idők folyamán. Számolni lehet azzal is, hogy a sírt borító deszkák nem csupán a bolygatások miatt, hanem egyszerűen a föld súlyától megrogyhattak. Az így beomlott sírgödör rendszerint tölcsér alakú. Erre példa Szólád legmélyebb sírja, a 13. számú, ahol jól megfigyelhető, hogy a gerendák a felettük lévő föld súlyától középen meghajlottak (Freeden 2008a; Freeden 2008c).

A lépcsőzetes kialakítás a sírok könnyebb lefedésén túl a temetkezés menetét is segíthette. A lépcsőzetesen kialakított oldaltámasztékok segítségével ugyanis a koporsót könnyebb volt leereszteni a mélyebb és keskenyebb alsó szintekhez. Az öt méter mélységig is lefutó sírok-

dagegen viereckige Einfassungen, die um die Gräber 4 und 5 angelegt wurden. Diese sind in frühmittelalterlichem Zusammenhang in Mitteleuropa weitestgehend ohne Parallelen. Engste Vergleiche begegnen bei älteren, spätrömischen Gräbern z. B. im Unteren Traisental in Österreich, aber auch im weiter entfernten England (Neugebauer 2001, 235; Webster/Brunning 2004). Ihre Ursprünge werden dort jeweils auf römische Vorbilder zurückgeführt, d. h. es wird angenommen, dass sie von einer Bevölkerung angelegt wurden, die in einer römischen Tradition stand. Ähnliches wäre von einer Bevölkerung am Balaton durchaus zu erwarten, die noch vor einem Eintreffen der Langobarden dort ansässig war. Allerdings könnte es bereits in den älteren Siedlungsgebieten dieser eingewanderten Langobarden, insbesondere in Niederösterreich, bereits zu entsprechenden Kontakten gekommen sein.

Im lehmigen Lössboden zeichnet sich nicht nur jeder spätere Eingriff durch dunklere Verfärbungen ab, auch ließen sich estmals noch eine Vielzahl von Konstruktionselementen, Holzeinbauten, sowie Bretter- und Baumsärge erkennen (Freeden 2008a). So zeigt die Mehrzahl der Gruben gestufte Längswände: D. h. die Grabbreite verringerte sich im unterem Grabschacht durch beidseitige Absätze (Abb. 5/16a). Die Grabgruben mit solchen Absätzen sind immer tiefer angelegt und zumeist auch reicher ausgestattet, als diejenigen mit geraden Längswänden. Ein Unterschied nach den Geschlechtern besteht jedoch nicht.

Womit ist solch ein Mehraufwand zu erklären? Bei einigen Gräbern bewahrte sich auf den Absätzen eine Abdeckung durch quergelegte, jetzt schwarz inkohlte Holzbalken. Im ungestörten Grab 4 fanden sich noch 12 solcher Balken (Abb. 5/16b). Bei der erneuten Öffnung von Grab 24 wurde eine solche hölzerne Decke eingeschlagen. Die innere Abdeckung auf den Absätzen mag in weiteren Fällen statt mit kräftigen Balken ebenso mit dünnen Brettern vorgenommen worden sein, die dann – je nach Holzart – keine oder nur geringe Spuren hinterließen. Dabei bleibt zu bedenken, dass solche Bretter nicht nur bei der Störung von Gräbern abrutschen konnten, sondern durchaus auch beim Zusammensacken der Grabfüllmasse, wodurch die Gruben einen eher trichterförmigen Umriss erhielten. So hatten sich z. B. im tiefsten Grab (Nr. 13) von Szólád die

nál például alig van hely a koporsók mellett, ami magyarázatul szolgálhat arra, miért alkalmazhattak ilyesfajta konstrukciós segítséget a koporsók leeresztéséhez. Elképzelhető, hogy a kiugró részeken emberek álltak, akik innen irányították a koporsó beillesztését az összeszűkülő sírüregbe. A kevésbé mély, másfél méteres síroknál ilyen segédkonstrukciókra egyszerűen nem volt szükség.

A fagerendák azonban nemcsak a sírgödör lefedését szolgálták, hanem további sírmellékleteknek is helyet kínáltak az elhunyt mellett. A bolygatott 13. számú sírban például egy lovat helyeztek el ily módon. Hasonló lovas temetkezési forma, olyan tehát, ahol az elhunyt fölé helyezték a lovat, viszonylag ritka. Sem Pannóniában, sem Morvaföldön nem volt gyakori a langobárd temetkezéseknél. A 13. számú sír felépítése jól mutatja, milyen komoly feladatot jelentett egy magas rangú személy eltemetése a 6. században: a keskeny, öt méter mély sírgödör kiásása maga is komoly erőfeszítést igényelt, majd következett a koporsó leeresztése az összeszűkülő síraknába, a sírakna lefedése gerendákkal, a lótetem elhelyezése a gerendára, végül a föld visszatöltése a sírgödörbe. Azt nem tudjuk, hogy a sírt bekerítő árkot mikor ásták, és hogy volt-e más felszíni jelzése is a nyughelynek. Aligha valószínű, hogy a sír kialakítása rövid idő alatt és egyszeri munka-

Holzbalken durch die Last des darüber liegenden Erdreiches nach unten durchgebogen (vgl. Freeden 2008a; Freeden 2008c).

Neben einer schützenden Abdeckung der Bestattung können die seitlichen Absätze auch eine eher prosaische Funktion bei der Absenkung des Sarges in den schmalen Schacht erfüllt haben. Bei Gräbern, deren Sohle über zweieinhalb und bis zu fünf Meter tief liegt, die zudem kaum seitlichen Raum neben dem Sarg bieten, ist es schwierig, diesen in angemessener Weise von oben nach unten abzusenken. Denkbar wäre, dass auf dem Zwischenabsatz Leute standen, die den Sarg nach unten in den Schacht und die richtige Position auf dem Boden lenkten. Für ein flacheres Grab von etwa einundhalb Meter Tiefe wäre eine solche Hilfskonstruktion schlicht unnötig.

Die Holzbalken über dem eigentlichen Schacht konnten des Weiteren genutzt werden, um weitere Beigaben nah am Toten zu deponieren. Im gestörten Grab 13 von Szólád war dort etwa ein Pferd niedergelegt worden, ein Befund, für den nur sehr wenige Beispiele von anderen pannonischen Gräberfeldern aus

5/16

Sírgödör formák Szóládon és további pannoniai langobárd kori temetőben: ***a.*** *balra (A) padkás sírok, jobbra (B) egyenes falú sírgödrök;* ***b.*** *Szólád, 4. sír: a padkát lefedő gerendák lenyomata.*

Schematische Darstellung von Grabformen in Szólád und auf weiteren pannonischen langobardenzeitlichen Gräberfeldern: ***a.*** *links (A) Absatzgräber, rechts (B) geradwandige Grabgruben;* ***b.*** *Szólád, Grab 4: Abdruck der Holzabdeckung auf den Absätzen.*

Grafika • Grafik / Fotó • Foto: von Freeden U.

val történt. Elképzelhető, hogy egy hosszabb rituálé-sorba illeszkedett a teljes munkafolyamat, de erről semmiféle tudással nem rendelkezünk.

A szóládi temetkezések további nagyvonalú sírszerkezetek rekonstrukcióját is lehetővé teszik. A 3,3 méter mély 27. számú sírban a hosszanti fal mentén végükön hegyesre metszett fadeszkák lenyomatai láthatók. Egy sírkamra részletei voltak ezek, amelyhez keresztbe fektetett padozat is tartozott. Közvetlenül a padozatra helyezték rá a fatörzsből kivájt koporsót. A fenti módon kialakított sírkamrákban a koporsón, a személyhez tartozó viseleti tárgyakon és – a férfiak mellett – a fegyvereken kívül további tárgyakat is elhelyeztek, mint például fából készített bútorokat és edényeket. Utóbbiaknak jellemzően csak a lenyomatai maradtak meg. A 9. számú sírban például jól látható, hogy a nyugati oldalon egy asztalt, illetve egy felemelt tálcát állítottak fel, amelyre ételmellékleteket helyeztek, pl. tojásokat, amelyek később legurultak. A 38. sírban egy fiatal lány koporsója található, mellette kör alakú fa tálka, benne ételmellékletek.

A hatos sírban egy fiatal férfit temettek el kivájt fatörzs koporsóban. A szokásos ételmellékletet a koporsón kívül, a láb előtti zónában, külön helyezték el. S még egy különleges részletre is felfigyelhettünk: a koporsó láb felőli végénél két vadkan agyarra bukkantunk (5/17. ábra). Mit jelenthet ez a különös lelet?

Az egyik értelmezés szerint az agyarok a koporsó díszítőelemei lehettek. Ezt az Oberflachtinben (Baden-Württemberg) talált sírok sugallják, ahol is a fedelek külső részén kétfejű kígyómotívum található, szarvakkal (Paulsen 1992, 35–38). Egy későbbi párhuzam lehet a Trient melletti Civezzanoban feltárt langobárd sír, amelyben a koporsót hasonló, de vasból készült kétfejű szarvas kígyó díszíti (Paulsen 1992, Fig. 23).

A germánoknál a kígyó a túlvilági istenség szolgája (Paulsen 1992, 36), tehát nem csodálkozhatunk azon, ha a sírokban kígyóábrázolásokra bukkanunk. Különös ugyanakkor a kígyó motívum és a vadkan-agyar együttes jelenléte: a vadkan a férfierőt szimbolizálja (Schmidt 1986, 330), és a germán Freyr istenséggel hozható összefüggésbe (Polomé 1995, 588). Ahhoz azonban, hogy biztosak lehessünk ennek az értelmezésnek a helyességében, Szóládon is

5/17

Szólád, 6. sír: Vadkanagyarpár a fatörzsből vájt koporsó végében.

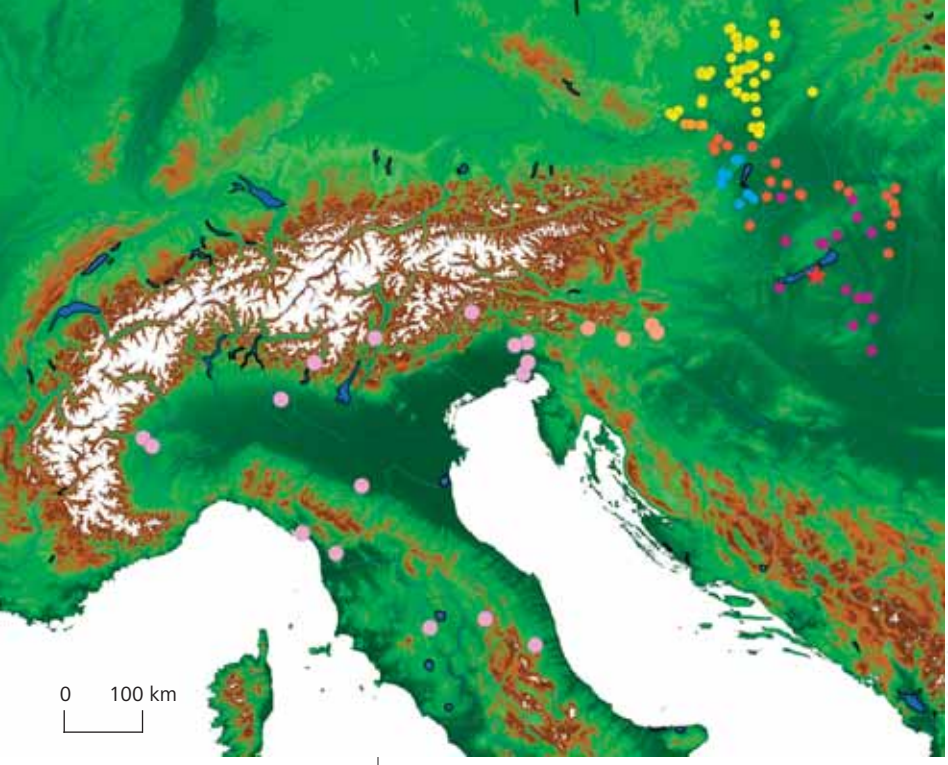
Szólád, Grab 6: Eberhauerpaar auf dem Fußende des Baumsarges.

Fotó • Foto: von Freeden U., Vida T.

Pannonien und aus Mähren bekannt sind. Der Bau des Grabes 13 zeigt den Aufwand, der für die Bestattung einer hochrangigen Person im 6. Jahrhundert betrieben wurde: Schon das Ausheben der teilweise schmalen Grube war, bei bis zu 5 Meter Tiefe, kein leichtes Unterfangen. Bei der eigentlichen Beisetzung folgten die Absenkung des Sarges auf den tiefen Schachtboden, dessen Abdeckung mit Balken, darüber die Niederlegung eines vor Ort getöteten oder hertransportieren Pferdes und abschließend das endgültige Zufüllen des Grabes mit Erde. Wann genau außerdem der Graben um das Grab angelegt wurde, und ob es weitere obertägige Kennzeichnungen gab, ist unsicher. All dies wird nicht auf die Schnelle in einem Arbeitsgang stattgefunden haben: Der genaue Ablauf einer Beisetzung bleibt uns heute verborgen, war aber deutlich umfangreicher, als man gemeinhin denken mag.

Die Befunde in Szólád erlauben weitere Rekonstruktionen von aufwendigen Grabkonstruktionen: Im 3,30 Meter tiefen Grab 27 waren etwa zugespitzte Enden von Spalthölzern an den Seiten zu erkennen. Auf diese Weise entstand eine Holzkammer, die außerdem einen mit querliegenden Brettern gestalteten Fußboden aufwies, auf welchem ein Baumsarg, d. h. ein ausgehöhlter Baumstamm, niedergelegt wurde.

Neben dem Sarg und den persönlichen Kleidungsbestandteilen sowie im Fall fast aller

5/18

Temetők, amelyek a „langobardok” vándorlásával hozhatok összefüggésbe az. 5. század végétől és a 6. században.

Kartierung der Gräberfelder, die mit der Wanderung der „Langobarden” des ausgehenden 5. und des 6. Jahrhunderts verbunden werden.

Grafika • Grafik: WINGER D.

– mint mindenütt másutt – a fej mellett kellett volna lennie az agyaraknak.

Ezért érdemes fontolóra venni egy másik magyarázatot is. Az 5. századi Beowulf-Liedbe krónikában ugyanis az agyar leginkább a sisak megfelelőjeként használatos (Schmidt/Beck 1986, 333). Lehetséges tehát, hogy a szóládi agyarmaradványok egy bőrsisak részei voltak. Erre utal, hogy Peigenben, nem messze az Isar dunai torkolatától, de máshol is Alsó-Bajorországban, a fegyveres mellékletű férfi sírokban szép számmal találtak bőrsisak díszként azonosítható vadkan agyarokat (Möslein 2014). Nem kizárt tehát, hogy Szóládon is egy bőrsisak került a koporsó tetejére a temetkezés során.

„Langobárdok” és „romanizáltak”, avagy helybeliek és idegenek?

A langobárd migráció útvonala sokáig a népvándorlások „iskolapéldájaként” szolgált, amely az Elba alsó szakaszától indulva, Közép-Németországon, Morvaországon és Pannónián át Itáliáig nyomon követhető (5/18. ábra), ahol a langobardok Nagy Károly uralma alatt integrálódnak a Frank Birodalomba és Lombardia neve mind a mai napig rájuk emlékeztet. A mai történetkutatás azonban már vitatja ezt a tézist, főként azért, mert nem talál bizonyítható folytonosságot a 1–2. században a mai Németország területén élő és az 5. században a Dunától északra megjelenő csoportok között (Pohl 2008). Ráadásul a régészeti módszerek fejlődésével a korábbi bizonyítékok elvesztet-

Männer noch der Waffen, gelangten weitere Objekte in die solcherart gestalteten Räume. So finden sich vermehrt Hinweise auf ursprünglich vorhandene Möbel und Gefäße, die aus Holz gefertigt waren und üblicherweise nicht erhalten bleiben. Ein Blick auf Grab 9 zeigt beispielsweise, dass die Speisebeigaben und Eier auf einem erhöhten Tisch oder Tablett am Westende standen, von wo sie weg rollten. In Grab 38, der Bestattung eines jungen Mädchens, lagen die Speisebeigaben in einer runden hölzernen Schale direkt neben dem Sarg.

In Grab 6 wurde ein jugendlicher Toter in einem Baumsarg beigesetzt und erhielt die üblichen Speisebeigaben in einem freien Raum zu Füßen mit ins Grab. Außer diesem Bilderbuchbefund erregt eine Besonderheit die Aufmerksamkeit: Auf dem Fußende des Sarges standen zwei Eberhauer (Abb. 5/17). Was hat nun dieser rätselhafte Befund zu bedeuten?

Einerseits könnten die Eberzähne Teil einer Verzierung des Sarges sein. Den Beleg für eine solche Interpretation liefern Baumsärge aus Oberflacht in Baden-Württemberg, wo aufgrund der guten Holzerhaltung bei mehreren Sargdeckeln entlang der Oberseite eine zweiköpfige gehörnte Schlange geborgen werden konnte (Paulsen 1992, 35–38). Ein späteres Beispiel ist von dem langobardischen Fürstengrab von Civezzano bei Trient bekannt. Dort bekrönt eine zweiköpfige gehörnte Schlange aus Eisen den Sarg (Paulsen 1992, Fig. 23).

Im Germanischen verkörpern Schlangen unterirdische Mächte, die dem Totengott dienstbar sind (Paulsen 1992, 36), daher sind sie auf einem Sarg nicht verwunderlich. Erstaunlich

ték kizárólagos bizoyító erejüket. A sírleletek, fegyverek, fibulák, kerámiák, illetve az ezeken található díszítő motívumok közötti hasonlóságok önmagukban már nem tűnnek elégségesnek a migráció tényének bizonyításához, s ahhoz sem, hogy a koraközépkori *gentes* belső heterogenitásáról megbízható képet formálhassunk (Brather 2004). A természettudományos vizsgálatok azonban további adatokkal szolgálnak egyes személyek, csoportok mobilitását illetőleg (Tütken/Knipper/Alt 2008).

A szóládi sírok két főcsoportra oszthatók. Az egyiknél, mély síraknákban, a nők mellett S- és kengyelfibulák, valamint egyéb dísztárgyak (5/19b. ábra), a férfi halottak mellett pedig fegyverek találhatók (5/20a–b. ábra). A korábbi kutatás ezeket a temetkezéseket a „bevándorló langobárdokkal" hozta összefüggésbe (összefoglalóan: Bóna/Horváth 2009). A másik esetben egyszerűbb, sekélyebb sírokkal találkozunk, kevés melléklettel, vagy éppenséggel minden sírmellékletet nélkül (5/15. ábra). Ezeket a római provinciális lakosság emlékeiként értelmezte a régészet (Vida 2008a). Hasonló kettős struktúrákkal találkozhatunk más pannóniai langobárd temetőkben is.

A negyvenöt szóládi langobárd sír közül mintegy negyven esetében rendelkezésre állnak azok az adatok, amelyek alapján nem csak a nemet, a kort valamint az étkezési szokásokat, ezen belül is a speciális táplálékhiányt, sérüléseket, krónikus elváltozásokat tudtuk nyomon követni, de úgynevezett isotóp és paleogenetikai elemzéseket is végezhettünk (Alt et al. 2014; Geary 2014).

Különösen érdekes eredmények mutathatok fel a térbeli mobilitás kapcsán a sztrontiumisotóp elemzés alapján. A kőzet korától függően a talajban eltérő sztrontiumizotóp összetétellel számolhatunk. A sztrontiumizotóp az ivóvízen és a táplálékon keresztül – a csontozatban és a fogazatban tárolva – az emberi szervezetbe is beépül (Tütken/Knipper/Alt 2008). A fogazat különösen érdekes lehet, hiszen a születéstől a pubertás korig fejlődik, így az egyes fogakban felhalmozódott és a geológiai altalajra jellemző sztrontiumizotóp-mintázatok közötti megfelelések, illetve különbségek az egyén térbeli mobilitására utalhatnak. Ugyanakkor tudjuk, hogy távoli régiók geológiai felépítése között is lehetnek komoly átfedések, így óvatosnak kell lennünk a vizsgált személy származási helyét

ist aber eine Zusammenstellung von Schlange und Eberzähnen: Eber stellen ein Symbol von Kampfeswut und männlicher Kraft dar (Schmidt/Beck 1986, 330) und sind eher mit dem germanischen Gott Freyr in Verbindung zu bringen (Polomé 1995, 588). Bei einer Sargverzierung mit einer zweiköpfigen Schlange hätte sich in Szólád neben dem Zahnpaar am Fußende aber auch ein weiteres im Kopfbereich finden müssen.

Andererseits ist es bemerkenswert, dass der Eber bei der Verzierung von Kriegerhelmen auftritt bzw. mit Helmbezeichnungen verbunden ist (Schmidt/Beck 1986, 333). Entsprechend könnte es sich bei den Eberzähnen von Szólád auch um die Reste eines Lederhelmes mit einer solchen aufgesetzten Zierde handeln. Dafür spricht, dass z. B. mehrfach in Peigen unweit der Isar-Mündung in die Donau, aber auch auf anderen Gräberfeldern Niederbayerns beobachtet wurde, dass Eberzähne häufig in Gräbern von bewaffneten, männlichen Individuen auftauchen und als Helmzier dienten (Möslein 2014). In Szólád wäre eine solche Erklärung ebenfalls anzunehmen, bei der ein heute vergangener Lederhelm auf dem Sarg niedergelegt wurde.

„Langobarden" und „Romanen" bzw. Einheimische und Fremde?

Die Wanderung der Langobarden galt lange Zeit als Musterbeispiel für eine „Völkerwanderung", die von der Niederelbe über Mitteldeutschland und Mähren sowie Pannonien bis nach Italien verfolgbar schien (Abb. 5/18), wo die Langobarden erst unter Karl dem Großen ins Frankenreich integriert wurden, aber der Name Lombardei bis heute an sie erinnert. Die aktuelle historische Forschung hinterfragt dies inzwischen, insbesondere da sich keinerlei Kontinuitäten zwischen den Langobarden des 1.–2. Jahrhunderts in Deutschland und denen, die im 5. Jahrhundert unvermittelt nördlich der Donau auftauchen, finden (Pohl 2008). Gleichzeitig ist auch die Archäologie kritischer geworden und betont nunmehr, statt in den Grabfunden (Waffen, Fibeln oder Schmuck und Keramik) Belege für die Migration zu sehen, den Wandel und die Heterogenität frühmittelalterlicher *gentes* (Brather 2004). Und schließlich erlaubt nunmehr die naturwissenschaftliche Analytik Thesen, insbesondere zur

a

b

5/19

Szólád, 21. sír: ***a.*** *A sír fotója az ásatásnál;* ***b.*** *A női temetkezés rekonstrukciója a ruházattal és az ékszerekkel, fakoporsóban, padkás sírban, az S- és kengyelfibula, valamint a gyöngylánc fotójával.*

Szólád, Grab 21: ***a.*** *Foto des Grabes bei der Freilegung;* ***b.*** *Rekonstruktion der Bestattung einer Frau mit Kleidern und Schmuck in einem Holzkistensarg in einem Absatzgrab, mit den Bildern der S- und Bügelfibelpaare sowie der Perlenkette.*

Rippl Rónai Múzeum, Kaposvár

Fotó • Foto: von Freeden U., Vida T. (a); Grafika • Grafik: Spangenberg F. (www.illu-atelier.de; LVR-Landesmuseum Bonn: b).

Mobilität von Menschen und Gruppen, zu überprüfen (Tütken/Knipper/Alt 2008).

Aufgrund des Fundmaterials und der Bestattungsformen lassen sich im Gräberfeld von Szólád weitgehend zwei Gruppen differenzieren: einerseits Frauengräber mit S- und Bügelfibeln und anderen Schmuckobjekten (Abb. 5/19b), sowie Bestattungen von Männern mit reichhaltigen Waffenausstattungen (Abb. 5/20a–b), in tiefen Grabschächten. Diese werden in der traditionellen Forschung mit den „zugewanderten Langobarden" in Verbindung gebracht (zusammenfassend Bóna/Horváth 2009). Daneben gibt es Individuen in durchschnittlich einfacheren Grabgruben mit wenigen oder keinen Beigaben (Abb. 5/15), für deren Tote eine lokale, provinzialrömische Provenienz vermutet werden könnte (Vida 2008a). Ähnliche Verhältnisse lassen sich auch bei anderen pannonisch-langobardischen Nekropolen registrieren.

Für 40 der insgesamt 45 langobardenzeitlichen Bestattungen aus Szólád liegen anthropologische Geschlechts- und Altersbestimmungen sowie weiterführende Untersuchungen zu Ernährung, Verletzungen, Mangelerscheinungen, Belastungen etc. vor, weiterhin gibt es Ergebnisse von Isotopen- und paläogenetischen Analysen (Alt et al. 2014; Geary 2014). Von besonderer Bedeutung für die Frage nach etwaigen fremden und lokalen Bevölkerungsteilen ist die Methode der Strontium-Isotopenanalysen. Je nach Gesteinsalter liegen im Boden unterschiedliche Strontiumisotopenverhältnisse vor, die über das Trinkwasser und die Nahrung auch vom Menschen aufgenommen und in Knochen und Zähnen dauerhaft archiviert werden (Tütken et al. 2008). Zähne bilden sich von der Geburt bis in etwa zum Abschluss der Pubertät, dadurch erlaubt der Abgleich der Isotopensignaturen unterschiedlicher Zähne sowie des geologischen Untergrundes Hinweise zu einer etwaigen Mobilität einzelner Personen. Da gleiche geologische Regionen aber über weite Räume begegnen, kann kaum je die konkrete Herkunft eines verstorbenen Individuums erschlossen werden. Deshalb kann auch nicht ausgeschlossen werden, dass etwaig ortsfremde Personen nicht als solche erkannt werden können, da sie zwar von weit her, aber aus geologisch ähnlichen Regionen stammen (Maurer et al. 2012).

illetően. Így például egy bevándorló személyt hibásan helybeliként azonosíthatunk amiatt, mert a befogadó régióhoz hasonló geográfiai régióból érkezett (Maurer et al. 2012).

A probléma különösen jelentős a löszös vidékek estében, amelyeket a langobárdok sokszor tudatosan választották lakóhelyül. Szólád környéke és a Balaton déli partszakasza geológiai értelemben homogén tájnak tekinthető. Mindezen korlátok ellenére a teljes populáció összehasonlító elemzése számtalan továbbmutató eredményt hozott. Ezek egy, a „népvándorlásról" alkotott korábbi elképzeléseknél összetettebb képet mutatnak, és részben ellent is mondanak a fentebb megfogalmazott értelmezésenek miszerint két világosan elkülöníthető csoportról beszélhetünk. Mindez új elméletek megalkotására sarkall.

A szóládi eredmények alapján azt mondhatjuk, hogy a 6. században egy patrilokális közösségről beszélhetünk (Alt et al. 2014). Ez azt jelenti, hogy a nők származási mintázata jóval vegyesebb képet mutat, mint a férfiaké, akiknek többsége igen hasonló geológiai régióból, de nem Szóládról származik. Ez utóbbi mintázatot követi néhány gyereksír elemzése is. A subadult korosztályhoz tartozók többsége azonban egy ettől eltérő, Szóládra nagyon jellemző izotóp-mintázattal rendelkezik, amit a csontok vizsgálata is megerősített. Ebből arra következtethetünk, hogy a gyerekeknek csupán e második nagyobb csoportja született és halt meg Szóládon, miközben az első, kisebb csoport a férfiakkal, illetve azok családjával együtt vándorolhatott be erre a területre. Az eddigi aDNS-vizsgálatok alapján azt mondhatjuk, hogy a bevándorló felnőttek és gyerekek között szoros rokoni szálakkal kell számolni, de az atyai leszármazás ténye még nem bizonyítható.

Érdekes, hogy a felnőttek közül senki sem rendelkezik lokális mintázattal, azaz valamennyien bevándoroltak, legyen szó a korábbi kutatások szerint beazonosított "romanizáltakról" vagy "langobárdokról". Mindez egybevág a régészet és a történetírás korábbi eredményeivel. A leletanyag azonban mindössze egy generációnyi népességet fed le a 6. század közepéről. A húszévesnél idősebb személyek tehát biztosan máshonnan származtak, ami a történeti írott forrásokban is említett migrációt támasztja alá, amelynek során a langobárdok előbb Pannóni-

Diese Einschränkungen betreffen etwa die weit verbreiteten europäischen Lössböden – die von den Langobarden aber häufig gezielt aufgesucht wurden. Auch die Region um Szólád und das Südufer des Balaton ist in geologischer Hinsicht äußerst homogen. Jedoch kamen durch die vergleichende Beprobung der gesamten Population sehr weitreichende Ergebnisse zustande. Sie lassen das Bild dieser Muster-„Völkerwanderung" vielschichtiger erscheinen, und widersprechen auch eingangs geäußerten Erwartungshaltungen, etwa hinsichtlich zweier klar unterscheidbarer Gruppen, was es notwendig macht, neue Sichtweisen zu formulieren.

Zusammenfassend präsentiert sich die Bevölkerung von Szólád im 6. Jahrhundert als eine patrilokale Gemeinschaft (Alt et al. 2014). Das heißt, dass Frauen deutlich weiter gefächerte Herkunftsregionen aufweisen, als Männer. Die Männer stammen dabei überwiegend aus sehr ähnlichen geologischen Gegenden, allerdings nicht aus Szólád. Diesem Befund entspricht wiederum ein kleiner Teil der verstorbenen Kinder. Das *gros* der Bestattungen subadulten Alters weist aber eine etwas andere Isotopensignatur auf, die wiederum den Knochenproben und damit der sehr lokalen Signatur von Szólád entspricht. Daraus ist zu entnehmen, dass wohl nur Kinder dieser zweiten, größeren Gruppe in Szólád geboren wurden und gestorben sind, während die erste Gruppe zusammen mit den Männern bzw. ihren Familien eingewandert ist. Bislang gelang mit aDNA-Untersuchungen zwar der Nachweis von Verwandtschaften von Kindern/Jugendlichen und Erwachsenen, direkte Vaterschaft lässt sich aber noch nicht belegen.

Bemerkenswert ist, dass kein einziges der erwachsenen Individuen die gleichen, lokalen Werte aufweist und somit für keinen der in erwachsenem Alter Verstorbenen eine lokale Herkunft anzunehmen ist: weder in den Reihen der vermeintlichen „Romanen" noch der „Langobarden". Dies lässt sich zunächst gut mit der Archäologie und der Geschichtsschreibung in Einklang bringen: Das Fundmaterial repräsentiert nur eine Generation um die Mitte des 6. Jahrhunderts, d. h. jeder, der ein höheres Alter als 20 Jahre erreichte, müsste von woanders her stammen. Naheliegend ist es, dies mit der den historischen Schriftquellen abgeleiteten langobardischen Wanderung zunächst nach

5/20

*Szólád, 16. férfi sír: Pajzsdudor **(a)** és lándzsahegy **(b)** melléklettel.*

*Szólád, Männergrab 16: Schildbuckel **(a)** und Lanzenspitze **(b)** als Beigaben.*

Fotó • Foto: von Freeden U., Vida T.

a

b

ába érkeztek (526, illetve dél Pannóniába 546), majd innen Itáliába (568) mentek tovább (Pohl 2008).

Ugyanakkor mivel a kibocsátó régióval kapcsolatban nem rendelkezünk információval, könynyen lehet, hogy a szóládi lakosság nem távoli vidékekről, hanem a közelből települt ide át, például a Balaton-part más településeiről (Peters et al. 2014). Figyelemre méltó, hogy az egyének nem rendelkeznek közös geológiai területre utaló származási mintázattal, ami azt jelenti hogy nem együtt érkeztek Szóládra és több különböző mobil életforma áll e közösség hátterében. A rekonstruált házassági mintázatok leginkább arra utalnak, hogy a „nagy népvándorlás" kisebb földrajzi térben és kisebb csoportokat érintve zajlott. Az egyéni mobilitás pedig mindvégig meghatározó jelentőségű volt, a mindennapokban talán ez volt az általánosabb. Sokkal inkább, mint a történetírás által megörökített, zömmel katonai indíttatású népmozgások.

Pannonien (526 bzw. ins südliche Pannonien erst 546) und hernach von dort nach Italien (568) in Verbindung zu bringen (Pohl 2008).

Letztlich sind aber keine Herkunftsregionen nachweisbar. Es bedeutet, dass es sich in Szólád gleichermaßen um kleinräumige Mobilitäten – etwa über den Balaton – gehandelt haben kann (Peters et al. 2014). Zu beachten ist auch, dass die Individuen eben keine gemeinsame geologische Herkunftssignatur aufweisen: Sie sind nicht gemeinsam von nur einem Ort nach Szólád gezogen, sondern es stecken mehrere mobile Lebensläufe hinter der Gesellschaft. Die rekonstruierten Heiratsmuster zeigen somit, dass die „große Völkerwanderung" kleinräumig und Kleingruppen betreffend von statten ging. Individuelle Mobilitäten waren dabei mindestens genauso wichtig – im Alltagsleben sogar wichtiger – als jene primär militärisch motivierten Migrationen, die allein Eingang in die historische Überlieferung fanden.

Heinrich-Tamáska Orsolya

Veszedelem keletről? Hunok, avarok és korai magyarok az aktuális régészeti kutatások tükrében

Gefahr aus dem Osten? Hunnen, Awaren und frühe Ungarn im Spiegel aktueller archäologischer Forschungen

A Kárpát-medence történelmét az első évezred második felében alapvetően a hunok, az avarok és a magyarok megjelenése és hatalmuk kiépítése határozta meg. Hatalmi területeik (ún. *regna*) fontos szerepet játszottak a térség politikai kialakulásában (5/II.; 5/III. ábra), de azért más csoportokat, így a germánokat, szlávokat vagy a helyben maradt rómaiakat sem szabad figyelmen kívül hagynunk (Pohl 1997; Pohl 2015; Bálint 1989; Anke/Révész/Vida 2008; Schmauder 2015). A magyar régészetet azonban a 20. század folyamán egyfajta „Kelet-Preferencia" (Bálint 2007) jellemezte, amely fokozott érdeklődést mutatott a lovas nomád örökség iránt.

A magyar honfoglalásra emlékező, 1896-os millenniumi ünnepségek ennek a szemléletmódnak döntő lendületet adtak, még akkor is, ha ebben az időszakban a régészetnek, mint fiatal szakterületnek még nem volt figyelemre méltó társadalmi befolyása Magyarországon (Langó 2006). A döntő jelentőségű politikai-ideológiai paradigmaváltás a történelemtudomány oldaláról érkezett, amikor is az államiság, a *natio Hungarica* kezdetét I. István megkoronázása helyett a Kárpát-medence katonai meghódításához kötötték (Sinkó 1989; Sinkó 2000). A „nemes magyar nemzet" kutatásához hasonló irányzatok már a dualizmus idejében felfedezhetők, amire jó példa az „ugor-török" vita. Itt a fő kérdés az volt, hogy a magyar nyelv a finnugor vagy a török nyelvcsaládba tartozik-e. A magyar értelmiségiek és művé-

Die zweite Hälfte des ersten Jahrtausends ist im Karpatenbecken durch das Erscheinen und den Machtausbau der Hunnen, Awaren und Ungarn geprägt. Ihre reiternomadischen *regna* (= Herrschaftsbereiche) haben die Geschichte der Region grundlegend gestaltet (Abb. (5/II.; 5/III), wenngleich auch andere Gruppierungen, wie Germanen, Slawen oder Romanen, nicht außer Acht gelassen werden dürfen (Pohl 1997; Pohl 2015; Bálint 1989; Anke/Révész/Vida 2008; Schmauder 2015). Dennoch hat die ungarische Archäologie über das 20. Jahrhundert hinweg eine „Orient-Präferenz" (Bálint 2007) entwickelt, indem sie ein verstärktes Interesse am reiternomadischen Erbe zeigte.

Die Millenniumsfeier der ungarischen Landnahme im Jahre 1896 gab dieser Präferenz einen entscheidenden Anstoß, auch wenn zu dieser Zeit das noch junge Fach Archäologie keine bemerkenswerte gesellschaftliche Relevanz in Ungarn besaß (Langó 2006). Der entscheidende politisch-ideologische Paradigmenwechsel kam von Seiten der Geschichtswissenschaften, indem man anstelle der Krönung Stephans I. fortan die militärische Eroberung des Karpatenbeckens als Beginn der Staatlichkeit der *natio Hungarica* proklamierte (Sinkó 1989; Sinkó 2000). Entsprechende Strömungen zur Erforschung der „nemes magyar nemzet (= vornehme[n] ungarische[n] Nation)" lassen sich schon am Beispiel des „ugrisch-türkischen" Diskurses in der Zeit des k.u.k.-Dualismus festmachen. Es ging dabei um die Fra-

a b

5/21a–b

*Gyenesdiás, 64-es sír (670 körül): a közép avarkori lovas harcos rekonstrukciója **(a)** és a sír rajza **(b)**.*

*Gyenesdiás, Grab 64 (um 670): Rekonstruktion des mittelawarenzeitlichen Reiterkriegers **(a)** und Zeichnung des Grabes **(b)**.*

Rajz • Zeichnung: Spangenberg F. (www.illu-atelier.de: a); Langobarden 2008, 340, Kat. 157/Befund (b).

szek az utóbbi, a török rokonságot tartották „szalonképesebbnek" (Langó 2007, 137–145). Maga Pulszky Ferenc is, aki 1869-től 25 évig a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója volt, és erős politikai-közéleti befolyással rendelkezett, ezt az elképzelést erősítette, amikor a korai magyarokat hódítókként és gazdag lovas harcosokként írta le (Pulszky 1891; Langó 2006, 94; Langó 2007, 139). A 20. század elejétől ez a kép él tovább Hampel József egyébként nemzeti túlbuzgóságtól mentes tanulmányaiban is: a gazdag, lóval és lószerszámmal, valamint fegyverrel ellátott sírokat a korai magyarokkal azonosította, a mellékletekben szegény temetkezéseket pedig a szlávokkal kötötte össze (Hampel 1907; Langó 2007, 140).

Akad azonban más nézőpontja is a steppei népeknek. Ez egy erős negatív felhangot hordoz és a kortársak nem feltétlen előnyös jelentésein alapszik. Az antik historiográfia nézőpontjából a lovas nomádok – mindegy, hogy szkíták, szarmaták, alánok, hunok, avarok vagy magyarok – barbárok, leírásukat pedig azok a toposzok határozzák meg, melyeket Hérodotosz a Kr. e. 5. században a szkítákról fogalmozott meg: e szerint a nomád életmód, céltalan kóborlás, kulturálatlansággal és vadsággal ötvözve (Gießauf 2006, 31–33; Müller 1997, 54–61; Schubert 2008). Hérodotosz a görög civilizáció

ge der Herkunft der ungarischen Sprache aus der finno-ugrischen gegenüber der türkischen Sprachfamilie. Unter den ungarischen Intellektuellen und Künstlern wurde der türkische Ursprung als der „salonfähigere" angesehen (Langó 2007, 137–145). Auch Ferenc Pulszky, ab 1869 für 25 Jahre Direktor des Ungarischen Nationalmuseums und mit einem starken politisch-öffentlichen Einfluss, bekräftigte diese Vorstellung, indem er die frühen Ungarn als Eroberer und reiche Reiterkrieger beschrieb (Pulszky 1891; Langó 2006, 94; Langó 2007, 139). Dieses Bild setzte sich in den sonst von nationalem Übereifer freien Studien von József Hampel zu Anfang des 20. Jahrhunderts fort: Er brachte die reichen Gräber mit Pferd- und Pferdegeschirr sowie Waffen mit den frühen Ungarn und die beigabenarmen Bestattungen mit den Slawen in Verbindung (Hampel 1907; Langó 2007, 140).

Es gibt aber auch einen anderen Blick auf die Steppenvölker. Dieser ist mit übertrieben negativen Konnotationen belegt und speist sich aus den wenig vorteilhaften Berichten ihrer Zeitgenossen. Aus der Sicht der antiken Historiographie galten Reiternomaden – ob Skythen, Sarmaten, Alanen, Hunnen, Awaren oder Ungarn – als Barbaren und ihre Beschreibung folgte seit Herodots Bericht über die Skythen im 5. Jahrhundert v. Chr. festgelegten Topoi: Das

c d e

értékrendjének megfelelően a letelepült életmódot és annak vívmányait állítja szembe a nomádoknak az antik szemlélő számára idegen világával (*Historiae* IV; 46): *„Mert olyanok, kik sem városokat, sem várakat sem alapítottak, valamennyien vándorsátrakban élnek és lovas íjászok; nem földmívelésből, hanem marhatenyésztésből élnek, s nincs más lakásuk, mint a kocsijuk: hogy ne lennének azok legyőzhetetlenek és megközelíthetetlenek?"* (Geréb József fordítása 1893). És habár a katonai tehetségüket aligha tudták elvitatni, a harci taktikában alattomosságot, a csatában kegyetlenséget és fortélyt, a tárgyalás során becstelenséget és esküszegést, valamint az arany és egyéb kincsek iránti mérhetetlen mohóságot feltételeznek róluk (Gießauf 2006, 31–55; Hardt 2007; Schmauder 2009, 28–32; Pohl 2009).

A szkíta megnevezés szinonimaként számos keleti és északi etnikumra érvényes volt, általánosan minden „északi barbár népre" használták. A görögök, rómaiak és bizánciak e nézőpontja azonban elsősorban saját maguk, a saját világrendjük biztosítása érdekében volt fontos. Az új csoportoknak ugyanis ki kellett jelölni a nekik kijáró helyet az antik népek palettáján, csak ezáltal lettek megítélhetők és ellenőrizhetők. Ez a fajta előítélet a másokkal való párhuzamba állítás során és a közös jegyek keresése nem utolsó sorban az antik történetírás hagyományából fakad. A korábbi írások ismerete ugyanis a mindenkori író műveltségéről tanúskodott. Az író abban látta feladatát, hogy az ismert képeket használja: így lettek a gótokból és hunokból *skythi,* az avarokból *huni*, és

Nomadentum wurde als zielloses Herumziehen angesehen und mit Kulturlosigkeit und Wildheit verbunden (Gießauf 2006, 31–33; Müller 1997, 54–61; Schubert 2008). Herodot stellt die Werteskala der griechischen Zivilisation, die Sesshaftigkeit und deren Errungenschaften, einer für den antiken Beobachter unwirklichen Welt der Nomaden gegenüber (*Historiae* IV,46): *„Leute, die sich weder Städte noch Mauern gegründet haben, die ihre Wohnstätte mit sich führen und sämtlich Bogenschützen zu Pferde sind, die nicht von Ackerbau, sondern von der Viehzucht leben und deren Heim auf Wagen ruht – wie sollte ein solches Volk nicht unbezwingbar und schwer zu stellen sein?"* (Übersetzung von Adolf Schöll 1829). Und obwohl man ihr militärisches Geschick kaum verleugnen kann, werden ihnen bei der Kriegstaktik Hinterhältigkeit, beim Kampf Grausamkeit und List, bei Verhandlungen Unredlichkeit und Eidbruch und im Allgemeinen eine unmäßige Gier nach Gold sowie Reichtümern unterstellt (Gießauf 2006, 31–55; Hardt 2007; Schmauder 2009, 28–32; Pohl 2009).

Die Bezeichnung als Skythen wurde für zahlreiche Ethnien aus dem Osten und Norden synonym genutzt und kam verallgemeinernd als „Barbaren aus dem Norden" zur Anwendung. Diese Sichtweise der Griechen, Römer und Byzantiner galt aber vor allem der Sicherung ihrer eigenen Weltordnung. Neue Gruppen mussten eine Platzzuweisung innerhalb der antiken Völkergalerie erhalten, damit man sie einschätzen und kontrollieren konnte. Die Voreingenommenheit solcher Parallelisierungen und die Suche nach gemeinsamen Merkmalen erklä-

5/21c–e

*Gyenesdiás, 64-es sír, a leletek rekonstrukciója: íj és nyílak **(c)**; szablya hüvellyel és akasztófülekkel **(d)**; zabla, fazabla pálcákkal és fémveretekkel díszített kantárral **(e)**.*

*Gyenesdiás, Grab 64, Rekonstruktion der Funde: Bogen und Pfeile **(c)**; Säbel mit Scheide und Aufhängung **(d)**; Trense mit hölzernem Knebel und mit Metallbeschlägen verziertem Trensenzaum **(e)**.*

Balatoni Múzeum, Keszthely

Rekonstrukció • Rekonstruktion: Kőhalmi B. • Müller R.
Fotó • Foto: Bicskei J.

5/22

Regöly (5. sz. első harmada): arany flitterek lehetséges rekonstrukciója diadém díszként.

Regöly (erstes Drittel 5. Jh.): Rekonstruktionsvorschlag für die Anordnung der Goldflitter als Zier eines Diadems.

Wosinszky Mór Múzeum, Szekszárd

Rekonstrukció • Rekonstruktion: Ódor J.
Fotó • Foto: Retkes T.

a magyarokból *avari* vagy *turci,* és ezekkel felcserélhető megnevezésekkel valamennyiükre ráhúzhatók voltak a szkíta-toposzok (Weiler 1999; Gießauf 2006, 12–55; Pohl 1994).
Egy lovas nomád harcos jellegzetes megjelenésének egyes részletei régészetileg is megragadhatók. A lóval való temetkezés, a nyíl, az íj, a tegez és a kard ismertek a hun, az avar és a honfoglalás korból is (pl. 5/21/a-d. ábra), etnikai besorolásuk azonban módszertanilag problematikus marad (Anke/Révész/Vida 2008).
A továbbiakban – az említett steppei nomád toposz mentén haladva – a hunok, az avarok és a magyarok régészeti hagyatékát három szempontból fogjuk vizsgálni. Elsőként, európai történetük rövid vázlatából kiindulva, a steppével való kapcsolatukra világítunk rá, arra hogy milyen utalások találhatok erre a régészeti leletanyagban? Másodsorban a lovas nomád felszerelés régészeti lecsapódását vizsgáljuk: a lovas temetkezéseket, valamint a nyíl, az íj, a tegez és a kard mellékleteketet. Végül, de nem utolsó sorban pedig az aranyleletekre koncentrálunk. Ezek ugyanis nem csupán anyagi és művészi értékük miatt érdekesek. Sokkal inkább a sikeres lovas harcos szövetségek integráló erejéről szolgáltatnak információt, továbbá szemléltetik a steppei nomád hatalmaknak a római arany beáramlásától való függőségét.

A keleti kapcsolatokról

A hunok, az avarok és a magyarok az eurázsiai steppe-övezet felől érkeztek a Kárpát-medencébe. Az azonban erősen vitatott, hogy ott mennyire követhető a nyomuk, illetve menynyire ragadható meg régészetileg a vándorlásuk. Úgy tűnik, hogy a steppei leletanyagnak nincsenek az etnikumra jellemző jegyei, inkább

ren sich schließlich auch aus der Tradition der antiken Geschichtsschreibung. Die Kenntnis früherer Schriften drückte nämlich den hohen Bildungsgrad des jeweiligen Schreibers aus. Er sah seine Aufgabe darin, bekannte Bilder anzuwenden: So wurden aus Goten und Hunnen *Skythi,* aus den Awaren *Huni,* aus den Ungarn *Avari* oder *Turci* und mit diesen austauschbaren Bezeichnungen wurden gleichzeitig sämtliche Sykthen-Topoi ebenso übertragen (Weiler 1999; Gießauf 2006, 12–55; Pohl 1994).
Ausschnitte des charakteristischen Erscheinungsbildes eines Reiterkriegers sind auch archäologisch fassbar. Bestattungen mit Pferd sowie die Ausstattung mit Pfeil, Bogen, Köcher und Schwert sind aus Hunnen-, Awaren- und Landnahmezeit gleichermaßen überliefert (z. B. Abb. 5/21a–d); ihre ethnische Ansprache bleibt aber aus methodischer Sicht problematisch (Anke/Révész/Vida 2008).
Im Folgenden sollen uns drei Aspekte der archäologischen Überlieferung von Hunnen, Awaren und Ungarn beschäftigen, die die oben erwähnten Steppennomaden-Topoi betreffen. Erstens, ausgehend von einem kurzen Abriss ihrer europäischen Geschichte, stellt sich die Frage nach den Verbindungen in die Steppe: welche Hinweise finden sich dafür im archäologischen Fundgut? Zweitens betrachten wir den archäologischen Niederschlag von reiternomadischem Equipment: Pferdebestattungen sowie Pfeil-, Bogen-, Köcher- und Schwertbeigaben. Drittens stehen die Goldfunde im Fokus der Betrachtung. Sie sind nämlich nicht allein wegen ihres materiell-künstlerischen Wertes von Interesse, sie geben vielmehr Auskunft über die integrierende Kraft erfolgreicher Reiterkriegerverbände und darüber hinaus veranschaulichen sie die Abhängigkeit steppennomadischer Herrschaftsbildung vom Zustrom römischen Goldes.

egy-egy időszak divatjelenségeit tükrözik, és ennek megfelelően gyakran egyazon időben egymástól távol eső területeken is megjelennek (Anke 1998, I, 137–150; Bálint 1989, 22–146; Bálint 1993).

A hunokról a rómaiak 375-ben, Ermanarich pontuszi területeinek megtámadásával összefüggésben számolnak be, amely egy kétségbeesett gót támadást váltott ki a birodalom területére (Wolfram 1979, 95–98, 125–138). Az európai hunok története ettől a dátumtól kezdve Attila 453-ban bekövetkezett haláláig tart, és jelzi a népvándorlás korának kezdetét, amely a Nyugatrómai Birodalom hanyatlását harangozta be (Stickler 2002; Pohl 2002, 30–39, 100–125; Schmauder 2009, 60–82).

De kikből állt ez a katonailag ütőképes csapat, amely évtizedeken keresztül támadta az *Imperium Romanum*-ot, és több tonna aranyat követelt tributumként a köztes békeidőszakokért? A hunok eredetéről és nyelvéről keveset tudunk. Az azonban időközben kétségtelenné vált, hogy mind az Európába vezető útjuk során, mind pedig a Kárpát-medencében számos etnikumot integráltak katonai alakulatukban (Maenchen-Helfen 1978; Wolfram 1993; Wirth 1999). Ez részben magyarázat az 5. század első felének sírjaiban megfigyel-

Zu den östlichen Verbindungen

Hunnen, Awaren und Ungarn erreichten aus dem eurasischen Steppengürtel das Karpatenbecken. Wie weit sich jedoch ihre Spuren zurückverfolgen lassen, ihre Wanderungsetappen archäologisch fassbar sind, ist sehr umstritten. Vielmehr scheint es, dass die Funde aus der Steppe keine ethnospezifischen Merkmale besitzen, sondern eher Modeerscheinungen einer Epoche abbilden und somit gleichzeitig über weitere Räume hinweg auftreten (Anke 1998, I, 137–150; Bálint 1989, 22–146; Bálint 1993).

Von den Hunnen berichten die Römer im Jahre 375, in Verbindung mit einem Überfall auf Ermanarichs Herrschaftsgebiet am Schwarzen Meer, der einen verzweifelten gotischen Vorstoß auf das Reichsgebiet auslöste (Wolfram 1979, 95–98, 125–138). Die europäische hunnische Geschichte reicht von diesem Datum bis zum Tode Attilas im Jahre 453 und markiert den Auftakt der Völkerwanderungszeit, die wiederum den Untergang des weströmischen Reichs einläutete (Stickler 2002; Pohl 2002, 30–39, 100–125; Schmauder 2009, 60–82).

Aber wer war diese militärisch schlagfertige Truppe, die über Jahrzehnte hinweg das *Imperium Romanum* attackierte und mehrere Tonnen Gold als Tributzahlung für zwischenzeitliche Friedensphasen abverlangte? Über Herkunft und Sprache der Hunnen ist wenig bekannt. Es scheint aber inzwischen unbestreitbar, dass sie sowohl auf ihrem Weg nach Europa, als auch im Karpatenbecken zahlreiche Ethnien in ihren Kriegsverband integrierten (Maenchen-Helfen 1978; Wolfram 1993; Wirth 1999). Dies erklärt u. a. das heterogene Fundmaterial in den Gräbern der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts des Mitteldonauraumes zwischen hunnisch-alanisch-sarmatischen und ostgermanischen Einflüssen. Dieses ethnisch häufig nicht weiter differenzierbare Fundgut wird in der Archäologie als „donauländisch-ostgermanischer Kulturkomplex", „ostgermanische Koine" bzw. als „ostgermanisch-reiternomadisches Fundmilieu" bezeichnet. Das Fundmaterial zeigt enge Verbindungen zum nordpontischen Raum und nach Siebenbürgen, zu der Černjachov- bzw. Sîntana de Mureş-Kultur (Abb. 5/II; Bierbrauer 2010; Tejral 2007; Tejral 2010).

5/23

Törtel-Czakóhalom: hun kori fémüst.

Törtel-Czakóhalom: Hunnenzeitlicher Metallkessel.

Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

Fotó • Foto: VÁGÓ Á.

hető heterogén hun-alán-szarmata és keleti germán hatásokat mutató leletanyagra a Közép-Dunavidéken. Ezt az etnikailag gyakran tovább nem bontható leletanyagot „dunavidéki-keleti germán kultúrkomplexum"-ként, „keleti germán koiné"-ként vagy éppen „keleti germán-lovasnomád lelethorizont"-ként írja körül a régészet. E leletkör szoros kapcsolatot jelez az észak Pontusz-vidék és Erdély felé, az ún. Černjachov ill. Marosszentanna-kultúra irányába (5/II. ábra; Bierbrauer 2010; Tejral 2007; Tejral 2010).

Ennek az időszaknak egy „újdonsága" a koponyatorzítás, amely feltehetően a hunok révén terjedt el Európában (pl. 4/29.; 5/3. ábra). A torzítást úgy lehetett elérni, hogy a koponyát gyermekkortól fogva körbetekerték, minek következtében a hátsó része toronyszerűen megnyúlt, a homloki rész pedig ellaposodott. A fiú- és leánygyermekeknél egyaránt

Als ein Novum dieser Phase gilt die Sitte der künstlichen Schädeldeformation, die sich vermutlich durch die Hunnen in Europa verbreitete (z. B. Abb. 4/29a; 5/3). Die Verformung wurde von Kindesalter an durch eine Schnürung des Schädels herbeigeführt, wobei der Hinterhauptschädel turmartig verlängert und die Stirn abgeflacht wurde. Die Deformation kam sowohl bei Knaben als auch bei Mädchen zur Anwendung, fraglich bleibt, ob man damit ein Schönheitsideal befolgte oder einer Gruppenidentität Ausdruck verleihen wollte und welche gesundheitlichen Schäden die Methode verursachen konnte (Anke 1998, I, 124–136; Teschler-Nicola/Mittelröcker 2007).

Östliche Parallelen besitzen auch goldene mit Edelsteinen verzierte Diademe, deren vereinzelte Vertreter aus Gräbern von Frauen mit Turmschädel stammen. Die Grundlage des Diadems bildet ein über einem Lederband

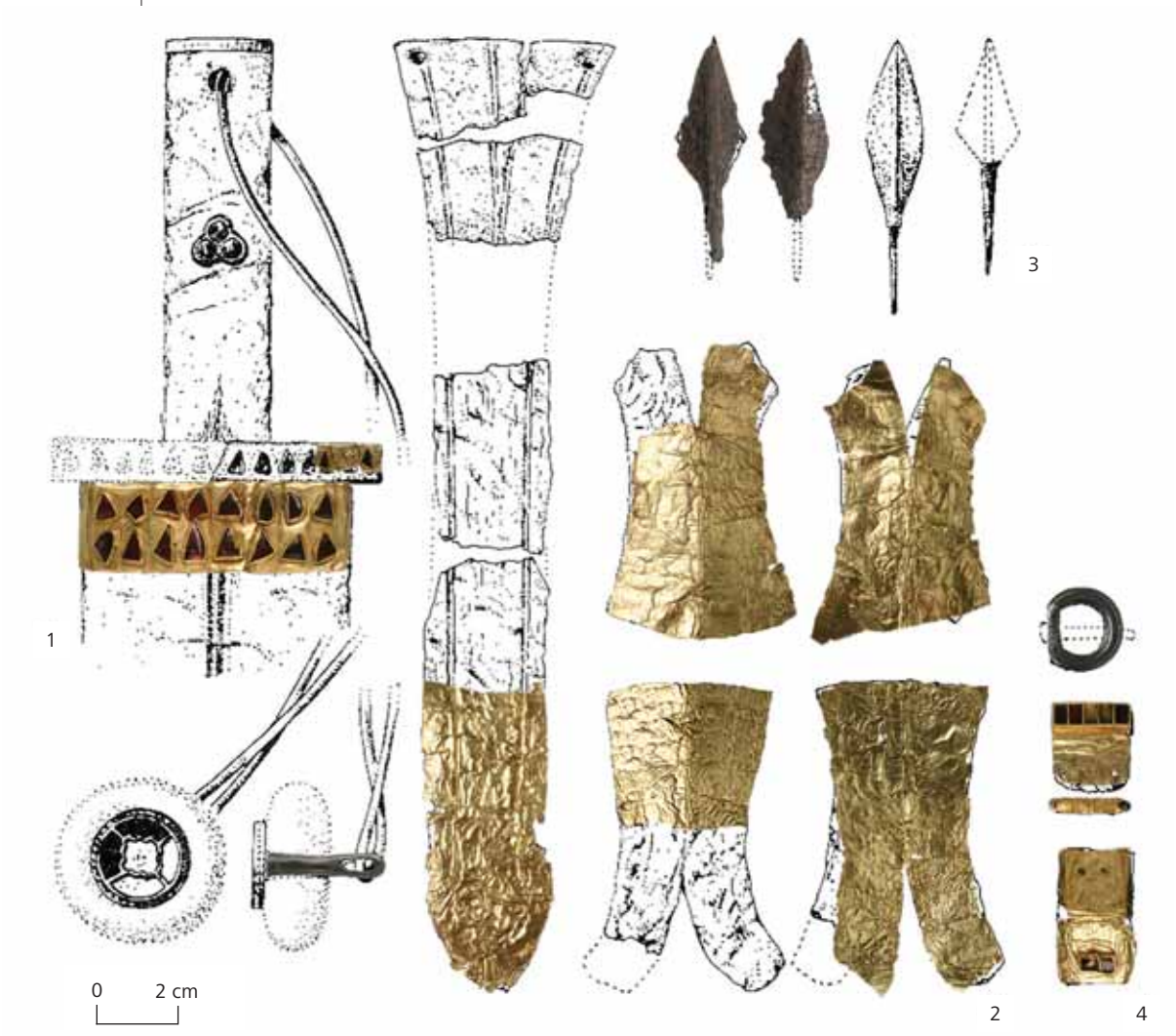
5/24a

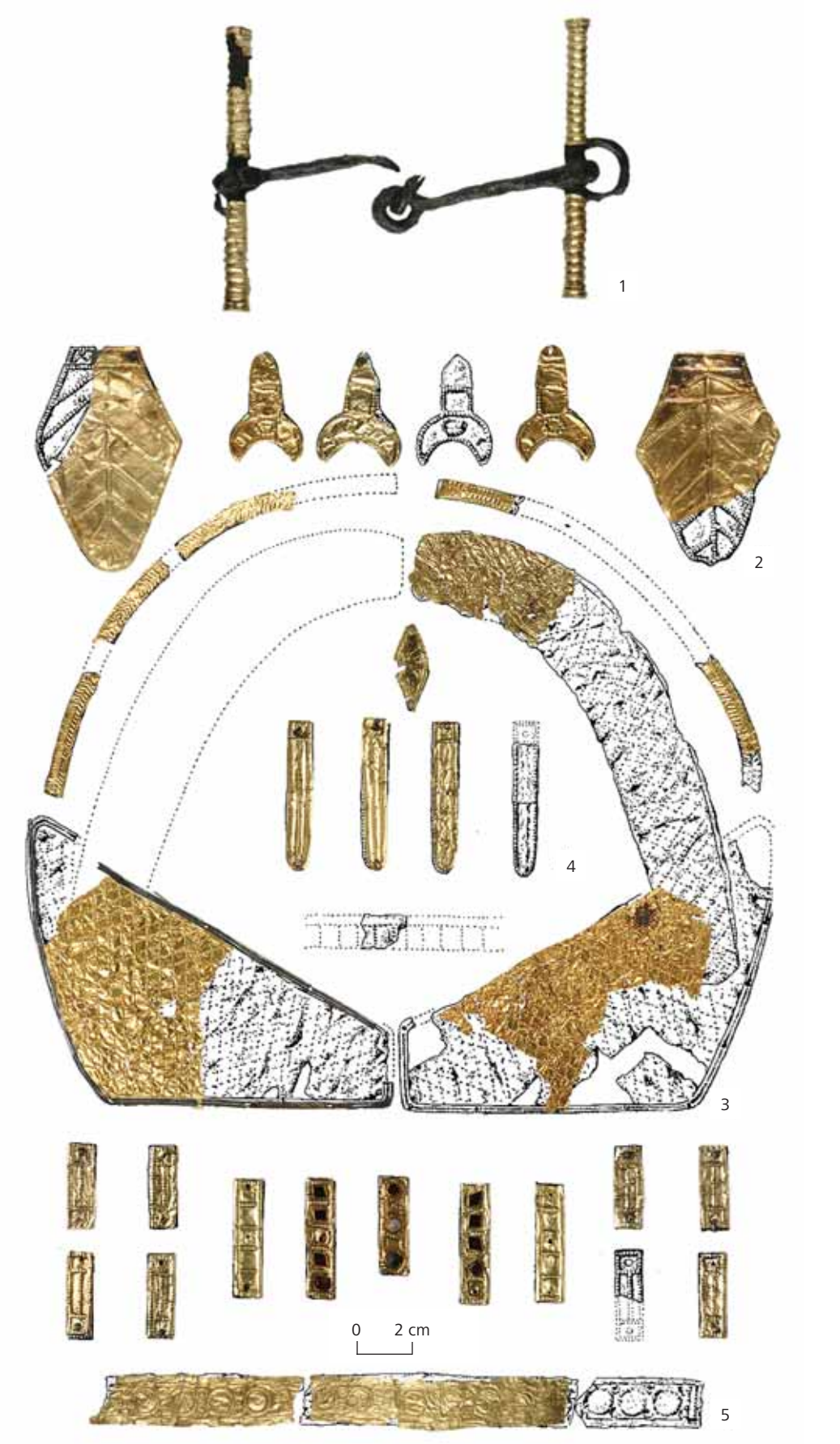
Pécs-Üszöszög, hun kori halotti áldozati lelet: 1) Kard, a keresztvas és a kardhüvely szájának aranyveretei gránátos foglalatokkal; 2) az íj aranylemez borítói; 3) vas nyílhegyek; 4) csat és szíjvégek.

Pécs-Üszöszög, hunnenzeitlicher Totenopferfund: 1) Spatha, Goldblechaufl age mit Granateinfassungen der Parierstange und des Scheidenmundblechs; 2) Goldblechverkleidung des Bogens; 3) eiserne Pfeilspitzen; 4) Schnalle und Riemenzungen.

Janus Pannonius Múzeum, Pécs

Fotó • Foto: Füzi I. Bóna 1991, Fig. 47.

5/24b

Pécs-Üszöszög, hun kori halotti áldozati lelet:
1. Zabla, arany lemezekkel boritott zabla pálcákkal;
2. lószerszámveret arany lemezdíszei;
3. a rekonstruált nyereg arany pikkely mintájú lemezdíszekkel;
4.–5. lószerszámveret szíjvégei és egyéb arany lemez díszei.

Pécs-Üszöszög, hunnenzeitlicher Totenopferfund:
1. Trense mit Goldblech verkleidetem Knebel; 2. Goldblechbeschläge des Pferdegeschirrs;
3. rekonstruierter Sattel mit Goldblechen mit Schuppenzier;
4.–5. Riemenzungen und weitere Goldblechbeschläge des Pferdegeschirrs.

Janus Pannonius Múzeum, Pécs

Fotó • Foto: Füzi I.
Bóna 1991, Fig. 48.

5/25

Szeged-Csengele: egy kora avar kori áldozati gödör rekonstrukciója kengyellel, zablával és lándzsaheggyel a szegedi Móra Ferenc Múzeum hajdani állandó kiállításán.

Szeged-Csengele: die Rekonstruktion einer frühawarenzeitlichen Opfergrube mit Steigbügel, Trense und Lanzenspitze in der ehemaligen Dauerausstellung des Móra Ferenc Museums in Szeged.

Móra Ferenc Múzeum, Szeged

Fotó • Foto: Vida T.

alkalmazták ezt a technikát, kérdéses marad azonban, hogy ezzel egy szépségideált kívántak-e követni, vagy pedig egy csoportidentitást jelezni, és azt sem tudjuk, hogy milyen egészségügyi következményei voltak e módszer alkalmazásának (Anke 1998, I, 124–136; Teschler-Nicola/Mittelröcker 2007).

Keleti párhuzamokat mutatnak az arany, ékkőberakással díszített diadémok is, amelyek egyes példányai torzított koponyás nők sírjaiból kerültek elő. A diadém alapját egy bőrszalagra erősített bronz lemez adja. Erre helyezték rá az ékkövekkel díszített arany lemezt, ill. lemezeket, vagy különböző formájú arany flittereket varrtak közvetlenül a szalagra, ahogy azt a regölyi leletről készült legutóbbi rekonstrukció érzékelteti (5/22. ábra: Attila und die Hunnen 2007, 236). Lehetséges előképekként szarmata, illetve késő római diadémok jöttek szóba (Kovrig 1985; Anke 1998, I, 31–46; Schmauder 2009, 98–100).

A keleti nomád örökség vezérleletének tekinthetők az ún. „hun üstök". Ezeket az átlagosan 50–60 centiméter magas, masszív fémedényeket a legutóbbi vizsgálatok alapján majdnem tiszta rézből két- ill. négyrészes formába öntötték (Anke 1998, I, 48–55; Masek 2017, 121–126). A hengeres test felül geometrikus mintákkal díszített füllel ellátott peremben végződik, és egy csonka kúp alakú lábon állt. Térben és időben messze szóródnak, belső Ázsi-

gefalztes Bronzeblech. Darauf wurden vorne ein oder mehrere Goldbleche mit Steineinlagen angebracht oder unterschiedlich geformte Goldflitter direkt auf das Band genäht, wie dies zuletzt für Regöly als Rekonstruktion vorgeschlagen worden ist (Abb. 5/22: Attila und die Hunnen 2007, 236). Als mögliche Vorbilder werden neben sarmatischen auch spätrömische Diademe diskutiert (Kovrig 1985; Anke 1998, I, 31–46; Schmauder 2009, 98–100).

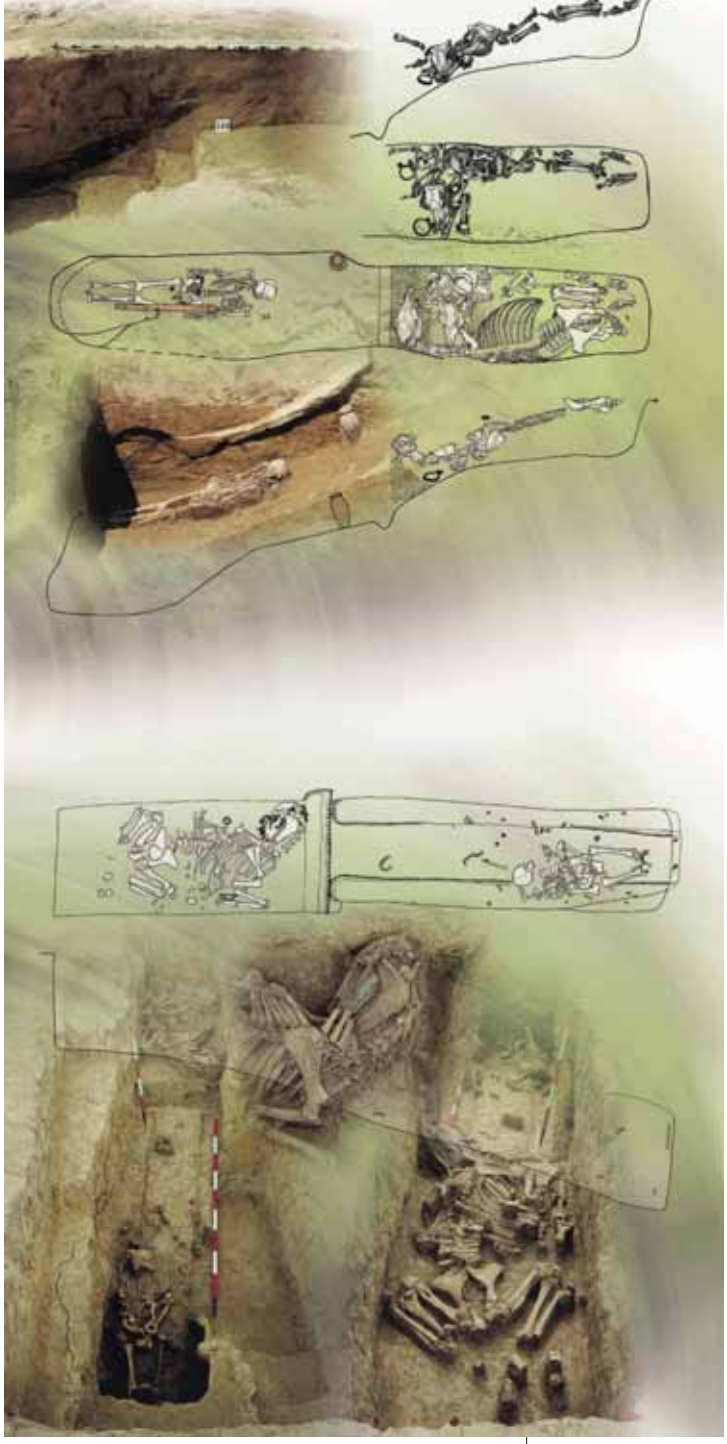
Als eine Leitform des östlich-steppennomadischen Erbes gelten „hunnische Kessel". Diese durchschnittlich 50–60 Zentimeter hohen, massiven Metallkessel wurden, wie neuere Untersuchungen zeigen, aus fast reinem Kupfer in zwei- oder vierteiliger Form gegossen (Anke 1998, I, 48–55; Masek 2017, 121–126). Ihr zylindrischer Körper schloss oben mit einem mit geometrischen Motiven verzierten Rand mit Henkel ab und wurde auf einen kegelstumpfförmigen Fuß aufgesetzt. Die Kessel kommen geographisch von Innerasien bis zum Karpatenbecken und auch zeitlich weit gestreut vor, wobei die hunnenzeitlichen Varianten größer sind als die älteren skythisch-sarmatischen Exemplare. In der Regel stammen sie aus Siedlungskontexten. In Pannonien handelt es sich meist um Bruchstücke des Kessels, nur in wenigen Fällen, wie in Törtel, ist mal ein vollständiges Exemplar mit kleineren Beschädigungen überliefert. Dieses Stück ist mit seinen 89 Zentimeter Höhe und 35 Kilogramm Gewicht der größte der bisher bekannten hunnischen Kessel (Abb. 5/23). Bis heute konnte keine endgültige Klärung bezüglich der Funktion dieser Gefäße erzielt werden. Eine breite Akzeptanz findet die Interpretation, die sie mit rituellen Traditionen verbinden, als Bestandteil eines Totenopfers oder als Ausdruck kollektiver kultureller Erinnerung (Harhoiu/Diaconu 1984; Masek 2017, 111–119).

Auf ähnliche Art erklärt man sich die sog. hunnenzeitlichen Totenopfer. Diese Deponierungen enthielten keine menschlichen Knochen oder Brandreste. Sie bestehen vielmehr aus Pferdeknochen, Pferdegeschirr, Waffen und manchmal Gefäßen sowie Speiseresten. Solche Ensembles kamen in Szeged-Nagyszéksós, Bátaszék, Pannonhalma oder in Pécs-Üszöszög (Abb. 5/24) zum Vorschein. Die Artefakte waren häufig aus Gold und mit Edelsteinen verziert, die Waffen mit Goldblech überzogen. Es

ától a Kárpát-medencéig fordulnak elő, a hun kori változatok mégis nagyobbak, mint a korábbi szkíta-szarmata példányok. Rendszerint településekről származnak. Pannoniában többnyire az üst töredékei kerülnek elő, csak kevés esetben maradt fenn kisebb sérülésekkel a teljes üst, amilyen pl. a törteli darab. Ez a lelet a maga 89 centiméteres magasságával és 35 kilogramm súlyával az eddig megtalált legnagyobb hun üst (5/23. ábra). Máig nem sikerült végleges magyarázatot találni ezen edények funkciójára. A leginkább elfogadott értelemzés szerint rituális hagyományokkal áll kapcsolatban: vagy mint halotti áldozat, vagy pedig mint a kollektiv kulturális emlékezet része (Harhoiu/Diaconu 1984; Masek 2017, 111–119).

Hasonló magyarázata van a hun kori halotti áldozatoknak is. Ezek a deponálások nem tartalmaztak emberi csontokat vagy hamvakat. Leginkább ló csontokból, lószerszámokból, fegyverekből és néha edényekből, valamint ételmaradványokból állnak. Ilyen együttesek kerültek elő Szeged-Nagyszéksóson, Bátaszéken, Pannonhalmán, illetve Pécs-Üszögön (5/24. ábra). A tárgyak többnyire ékkőberakással díszített aranyból készültek, a fegyvereket is arany lemezzel vonták be. Talán egy számunkra ismeretlen halotti rítus keretében egy nem ezen a helyen eltemetett, magas rangú személyre emlékeztek ezekkel a deponálásokkal (Tomka 1986a; Tomka 1996b; Bóna 1991, 180–188; Fodor 2016).

A hun szövetség 454-es felbomlása a gepidákat (189–200) emelte a legerősebb pozícióba a Közép-Dunavidéken (Pohl 1980). Uralmuk 567-ig tartott, amikor is az avarok újabb lovas nomád hatalmi tényezőként jelentek meg a színen. Éppen egy évvel később, 568-ban, befolyásuk már az egykori langobard, pannoniai területekre is kiterjedt (Pohl 1988, 43–58; Göckenjahn 1993). Ezzel sikerült nekik az egykori római és a barbár területeket a Duna mindkét partján összekötni (5/II. ábra). Konstantinápoly 626-os ostromáig egyre növekvő katonai erőt jelentettek, germán és szláv csapatokat is integrálva. Ezután nemcsak a bizánci tributumfizetések szakadnak meg, hanem a rómaiak tudósításai is északi szomszédjukról (Pohl 1988, 248–288). Az Avar Kaganátus 796/799-ig, a frank hódításig mégis fennmaradt. Ezzel a felemelkedés kezdeti szakasza után nem gyors összeomlás következett be, mint a hunok ese-

dürfte sich um Niederlegungen handeln, die im Rahmen eines uns unbekannten Totenrituals eine hochgestellte Persönlichkeit ehrten, die aber nicht an dieser Stelle bestattet wurde (Tomka 1986a; Tomka 1996b; Bóna 1991, 180–188; Fodor 2016).

Die Auflösung der hunnischen Föderation im Jahre 454 brachte die Gepiden (189–200) als stärkste Kraft im Mitteldonauraum hervor (Pohl 1980). Ihre Vorherrschaft währte bis zum Jahre 567, als die Awaren als neuer reiternomadischer Machtfaktor erschienen. Bereits ein Jahr später, 568, erstreckte sich ihr Einfluss auch auf die einst langobardischen Gebiete Pannoniens (Pohl 1988, 43–58; Göckenjahn 1993). Damit gelang ihnen die Verbindung

5/26

Szegvár-Oromdűlő, 100-as sír (fent) és Pitvaros, 51-es sír (lent): fülkesírok ló- és részleges állattemetkezésekkel a kora és késő avarkorból.

Szegvár-Oromdűlő, Grab 100 (oben) und Pitvaros, Grab 51 (unten): Stollengräber mit Pferde- und partiellen Tierbestattungen aus der Früh- und Spätawarenzeit.

Bende/Lőrinczy 2005, Fig. 1.

5/27

A magyarok elődeinek feltételezett települési területei Kelet-Európában, írásos források alapján (piros) és a honfoglalás kori régészeti hagyaték keleti kapcsolatrendszere (lila).

Die angenommenen Siedlungsgebiete der Vorfahren der Ungarn in Osteuropa nach der schriftlichen Überlieferung (rot) und die östlichen Kontakte des landnahmezeitlichen archäologischen Fundmaterials (lila).

Türk 2012a, Fig. 1.

tében, hanem egy 150 éven át tartó konszolidáció vette kezdetét (Pohl 1988, 288–323).

Az avar kor keleti kapcsolatait már valamivel nehezebb felderíteni, mint a hunokét. Ezesetben is megmutatkozik, hogy a steppei vándorlást nem lehet rekonstruálni. Mégis akadnak olyan jelenségek a kora avar korban, amelyek a keleti kapcsolatokra utalnak (Vida 2008c, 47–52). Ezek közé tartoznak például az ún. áldozati gödrök. Egy kb. 1 méter mély gödörbe lándzsahegyet, lószerszámot – köztük kengyelt és zablát –, ritkábban övvereteket és lemezpáncéldarabokat is deponáltak (pl. 5/25. ábra). Ezeket a leleteket sokáig egy halotti áldozathoz kapocsolódó máglya maradványainak tekintették, s a szokásnak közép-ázsiai eredetet tulajdonítotak. Mivel azonban az előkerülési körülmények többnyire nem megfelelő színvonalon dokumentáltak, sok esetben nem lehet megállapítani, hogy a leletek ténylegesen mutatnak-e égési nyomokat, és csak ritkán kerültek elő valódi sírok a közvetlen közelükből. Ezért nem zárható ki, hogy tűzbehatás nélküli halotti áldozati leletetekről van szó vagy szimbolikus lovas temetkezésekről, hiszen a belőlük előkerült leletegyüttesek megegyeznek a lovas temetkezésekre jellemző spektrummal (Tomka 2008c, 250–254). Ezek között először bukkannak fel vas kengyelek, amelyek az avarok megjelenésével, a 6. század végétől terjedtek el Európában (Nawroth 2005).

A következő jelenségként az ún. fülkesírokat kell megemlíteni. Ez a temetkezési szokás feltehetően a Kaukázus előteréből származik, és

von ehemals römischen und barbarischen Gebieten beiderseits der Donau (Abb. 5/II). Als expandierende – germanische und slawische Verbände integrierende – Militärkraft treten sie bis zur erfolglosen Belagerung Konstantinopels im Jahre 626 in Erscheinung. Danach brechen nicht nur die byzantinischen Tributzahlungen ab, sondern auch die Berichterstattung der Römer über ihre nördlichen Nachbarn (Pohl 1988, 248–288). Das awarische Khaganat blieb dennoch bis 796/799, der Zeit der karolingischen Eroberung, bestehen. Damit hatte es nach dem rapiden Aufstieg keinen schnellen Niedergang wie das Reich der Hunnen erlebt, sondern eine Konsolidierung von über 150 Jahren (Pohl 1988, 288–323).

Die östlichen Kontakte der Awaren sind etwas schwieriger herauszustellen, als im Fall der Hunnen. Auch hier gilt, dass eine Wanderung in der Steppe nicht rekonstruierbar ist. Es gibt jedoch Phänomene aus der Frühawarenzeit, die eine Verbindung nach Osten hin andeuten (Vida 2008c, 47–52). Dazu zählen bspw. die sog. Opfergruben. In einer Grube mit bis zu einem Meter Tiefe wurden Lanzenspitze, Pferdegeschirr, darunter eiserne Steigbügel und Trensen, seltener auch Gürtelzubehör und Lamellenpanzerteile deponiert (z. B. Abb. 5/25). Lange Zeit galten auch diese Funde als Überreste eines Scheiterhaufens zur Opferung für einen Toten und man schrieb dieser Sitte eine mittelasiatische Herkunft zu. Durch die unzureichende Dokumentation der Fundumstände ist jedoch meist nicht zu ermitteln, ob die Fun-

a

c

b

az egész avar kor ideje alatt jelen van, de leginkább a Tisza-Maros vidék temetőire koncentrálódik, mint pl. Szegvár-Oromdűlő vagy Pitvaros (5/26. ábra). A tulajdonképpeni sírgödör rövid oldalához egy rézsútosan vagy egyenesen kialakított, földbe mélyesztett fülke (akna) csatlakozik, amelybe a halottat helyezték, magába a sírgödörbe pedig állatokat, gyakran lovat, illetve részleges állattetemeket deponálták (Lőrinczy 1995; Bende 2000; Bende 2006).

A régészeti leletek közt is vannak olyan típusok, amelyek keleti kapcsolatra utalhatnak. Így pl. az övszíjról a csatkarikával lefelé néző álcsatos veretek, amelyek ezüst és arany változatban egyaránt előfordnak (238–239). Ezek belső- és közép-ázsiai eredete mellett mindig felmerült a bizánci is (Bálint 1993, 206–210; Garam 1991a, 59–77; Garam 2000; Heinrich-Tamáska 2016e). Feltehetően az ötvösmunde tatsächlich verbrannt worden sind. Echte Gräber kamen nur selten in der direkten Nähe vor. Daher bleibt nicht auszuschließen, dass es sich um Totenopferfunde ohne Brandvorgang handelt oder aber um symbolische Pferdebestattungen, stimmen doch die Fundensembles mit den aus Pferdebestattungen bekannten Zusammensetzungen überein (Tomka 2008c, 250–254). Darunter sind erstmalig auch eiserne Steigbügel zu finden, die sich mit dem Erscheinen der Awaren ab dem Ende des 6. Jahrhunderts in Europa verbreiteten (Nawroth 2005).

Als weiteres Phänomen sind die sog. Stollengräber zu nennen. Diese Bestattungssitte stammt vermutlich aus dem Kaukasusvorland und tritt während der gesamten Awarenzeit auf, dabei konzentriert in Nekropolen des Theiß-Maros-Gebietes, wie z. B. Szegvár-

5/28

Karos-Eperjesszög, honfoglalás kori sírleletek:
***a.** Tarsoly veretszíj veretekkel és csatokkal, II/29. sír;*
***b.** íjtegez rekonstrukció fémveretes dísztítéssel, III/11. sír;*
***c.** hajfonatkorongok és hajszalag veretek, II/47. sír.*

Karos-Eperjesszög, landnahmezeitliche Grabfunde:
***a.** Taschendeckplatte mit Riemenbeschlägen und Schnallen, Grab II/29;*
***b.** Rekonstruktion eines Bogenköchers mit Metallbeschlägen, Grab III/11;*
***c.** Haargeflechtscheiben und Metallbeschläge der Haarbänder, Grab II/47.*

Hermann Ottó Múzeum, Miskolc

Fotó • Foto: HAPÁK J.

kák minősége alapján lehet némi különbséget tenni: így az egyszerűbb ezüst változatokat a steppével, míg a granulációval díszített arany változatokat inkább a bizánci hatás alatt álló helyi gyártással lehet összefüggésbe hozni (Heinrich-Tamáska/Voß in press).

Első pillantásra úgy tűnik, hogy a magyarok keleti elődeit könnyebb azonosítani, hiszen vannak írásos forrásaink, amelyek a korai magyarok etelközi és levédiai szálláshelyéről tudósítanak. Ezen források adatai azonban mégsem elég egyértelműek ahhoz, hogy ezeket a területeket a Don és az Al-Duna közti szakaszon egyértelműen be lehessen határolni (ld. a tanulmányokat in: Mende 2005). Annyi azonban tudható, hogy a magyarok Levédiában kazár fennhatóság alatt álltak, még ha e fázis időtartamának megítélése nagyon változó is, három és 300 év között mozog. A kazár kaganátus belső válsága során a 9. század első felében a török eredetű kabarok/kavarok három törzse csatlakozott a magyarokhoz, és azután velük együtt vándoroltak nyugatra, az Etelközbe. Katonai kudarcok vezettek végül 895-ben odáig, hogy ezt a területet is elhagyták, és elfoglalták a Kárpát-medencét, ahol hatalmukat egy jó évtizeden belül hosszú távon tudták megszilárdítani (5/III. ábra). A magyar történelem következő szakasza az 955-ös Lech mezei csatáig a Nyugat ellen vezetett kalandozó hadjáratok-

Óromdűlő oder Pitvaros (Abb. 5/26). An die eigentliche Grabgrube schloss hier an einer der Schmalseiten ein schräg oder gerade in die Erde eingelassener „Stollen" an, in dem man den Toten beisetzte, im Grabschacht wurden hingegen Tiere, darunter häufig Pferde, und teils partielle Tierbestattungen deponiert (Lőrinczy 1995; Bende 2000; Bende 2006).

Auch unter den awarenzeitlichen Funden finden sich Typen, denen östliche Verbindungen zugeschrieben werden. So z. B. an Gürteln mit dem Bügel nach unten gerichtet angebrachten Pseudoschnallenbeschlägen, die in silbernen und goldenen Varianten vorkommen (234–235). Neben ihrer inner- bzw. mittelasiatischen Herkunft wurde jedoch auch immer wieder ein byzantinischer Ursprung diskutiert (Bálint 1993, 206–210; Garam 1991a, 59–77; Garam 2000; Heinrich-Tamáska 2016e). Vermutlich lässt sich aufgrund der Feinschmiedequalität eine Differenzierung vornehmen: Die silbernen einfachen Varianten wären demnach mit der Steppe, die goldenen mit Granulation verzierten Vertreter dagegen mit einer lokalen Produktion unter byzantinischem Einfluss in Verbindung zu bringen (Heinrich-Tamáska/Voß in press).

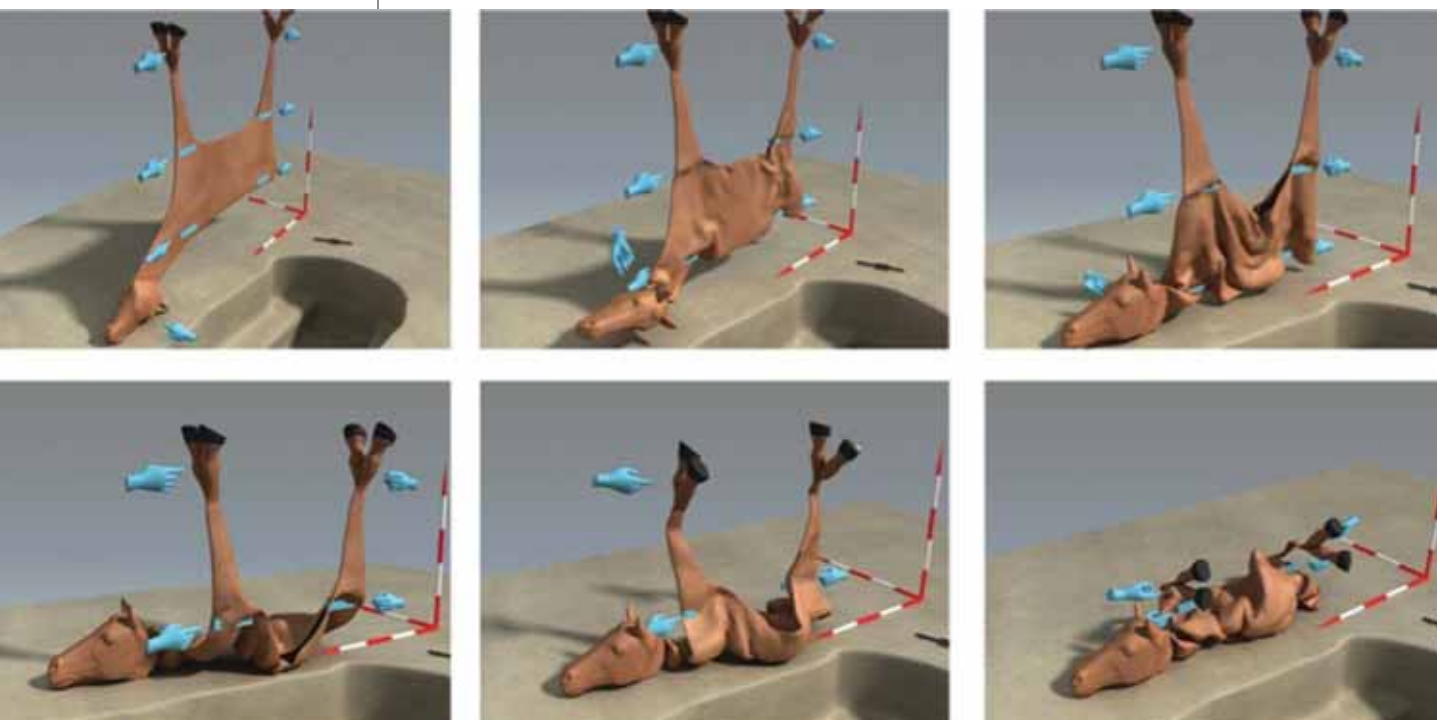
Auf den ersten Blick scheinen die östlichen Vorläufer der Ungarn leichter definierbar zu sein, besitzen wir doch schriftliche Quellen, die

5/29

Szentes, Derekegyházi-oldal: Egy honfoglalás kori részleges lótemetkezés virtuális rekonstrukciója, a lóbőr összehajtási lépéseivel.

Szentes, Derekegyházi-oldal: Die virtuelle Rekonstruktion einer landnahmezeitlichen, partiellen Pferdebestattung mit den Schritten des Zusammenfaltens der Pferdehaut.

Langó/Réti/Türk 2011, Fig. 9.

5/30

Nagyszentmiklós / Sânnicolau Mare: a kincs egyes darabjainak, ill. motívumainak ábrázolása egy 19. századi litográfián.

Nagyszentmiklós / Sânnicolau Mare: Darstellung einiger Stücke bzw. Motive des Schatzes auf einer Lithographie des 19. Jahrhunderts.

Szerelmey 1847, 4–5.

kal telt el. Csak ezt követően vette kezdetét az Árpádok hatalmi központosítása, amely a kereszténység felvételéhez és az ország társadalmi átalakulásához vezetett, és I. István megkoronázásával végződött (Mesterházy 1994; Révész 2008, 75–79).

1895-ben szervezték az első expedíciót keletre gróf Zichy Jenő vezetésével, hogy a korai magyarok előző szállásterületeit megtalálják, és vándorlásuk útját nyomon követhessék (Langó 2007, 32–33). Mégis a mai napig kevésnek bizonyul az érintett régészeti leletanyag, illetve más kapcsolatokat mutat, mint amit várnánk. Csak a legújabb kutatásoknak köszönhetően körvonalazódik egy magyar vontakozású leletcsoport a Dnyeszter és a Don között (5/27. ábra). A Szubotyici-horizont, a Dnyeper folyó déli folyásánál, talán a korai magyarok egyik lehetséges szálláshelyével (Etelköz?) azonosítható a 9. század második felében (Révész 2014, 15–28; Türk 2012a; Türk 2012b; Komar 2011).

A honfoglalás kor egyik legszebb és legjellemzőbb leletcsoportját a fém tarsolylemezek alkotják, ma 27 példányt ismerünk a Kárpát-medencéből. Gazdag palmetta díszítésük, gyak-

über die früheren ungarischen Siedlungsareale im Zwischenstromland (Etelköz) und Levedia/Lewedien berichten. Ihre Angaben sind jedoch nicht eindeutig genug, um diese Gebiete zwischen Don und unterer Donau deutlicher einzugrenzen (s. Beiträge in: Mende 2005). Daraus ist aber zu entnehmen, dass die Ungarn in Levedia unter khasarischer Oberherrschaft standen, auch wenn die Dauer dieser Phase sehr unterschiedlich – zwischen drei und 300 Jahren – eingeschätzt wird. Infolge einer inneren Krise des khasarischen Khaganats schlossen sich in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts drei Stämme der türkischen Kabaren/Kavaren den Ungarn an und zogen gemeinsam westwärts ins Zwischenstromland (Etelköz). Militärische Fehlschläge führten schließlich 895 dazu, dass sie auch diese Gebiete hinter sich ließen und das Karpatenbecken besetzten, wo sie ihre Herrschaft innerhalb eines guten Jahrzehnts weitgehend sichern konnten (Abb. 5/III). Die anschließende Periode der ungarischen Geschichte, bis zur Schlacht auf dem Lechfeld im Jahre 955, ist durch Streifzüge gegen den Westen geprägt. Erst danach kam es zur Zentralisierung der Macht unter den Árpá-

5/31

Budakalász-Dunapart: bizánci bronz kancsó vadászjelenettel egy avar kori sírból.

Budakalász-Dunapart: byzantinischer Bronzekrug mit Jagdszenen aus einem awarenzeitlichen Grab.

Ferenczy Múzeum, Szentendre

Fotó • Foto: Mudrák A.

ran az ezüst alaplemez és az aranyozott részek színjátékával hangsúlyozva, a stilisztikai jegyek alapján több csoportba sorolható. Gyakran kerülnek elő fémverettel díszített övek társaságában, részben a tarsolyok mellékszíjai is ilyen veretekkel díszítettek (5/28a. ábra). A Volga-Káma-Dél-Urál vidéken előkerült párhuzamokra már korán felfigyelt a kutatás (Révész 2017, 168–171; Bollók 2015, 5–68). A korábbi, ezeket előzménynek tekintő véleményekkel ellentétben, ma inkább ezeknek a leleteknek a magyarországi darabokkal való egykorúságát hangsúlyozzák. Hogy miért épp a Dél-Urál régióban fedezhetők fel a legközelebbi párhuzamok, még vitatott (Bollók 2015, 359–428), éppúgy, mint a volgai bolgárok lehetséges közvetítő szerepe (Krylaszova/Belavin/Türk 2015).

Lovasok és íjászok

A lovas harcosokat az antik források részben a lovaikkal mutatott szoros kapcsolatukkal és ügyeségükkel, részben pedig fegyvereikkel (íj és nyíl), valamint „szkíta taktikájukkal" és „hun harcmodorukkal" jellemezték. Ezen taktika lényege a „pártus lövés" volt: a lovas harcosok meghátrálást színleltek, majd a vágtázó lóról visszafordulva lőtték ki nyilaikat az ellenségre (Gießauf 2006, 26–27; Pohl 2009).

den, die mit der Christianisierung und sozialen Umwandlung des Landes einherging und in der Krönung Stephans I. mündete (Mesterházy 1994; Révész 2008, 75–79).

Bereits 1895 startete eine ungarische Expedition unter der Leitung des Grafen Eugen Zichy nach Osten, um die früheren Siedlungsgebiete und Wanderungsrouten der Ungarn nachzuzeichnen (Langó 2007, 32–33). Dennoch fällt bis heute das betreffende archäologische Material dürftiger bzw. in seiner Verbreitung anders als erwartet aus. Die Bestimmung einer Fundgruppe zwischen Dnestr und Don mit ungarischen Bezügen lichtet sich erst infolge neuster Forschungen (Abb. 5/27). Hinter dem Subbotic-Horizont, am südlichen Lauf des Dnepr Flusses könnte eine der möglichen Regionen (Etelköz?) der frühen Ungarn während der zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts angenommen werden (Révész 2014, 15–28; Türk 2012a; Türk 2012b; Komar 2011).

Eine der schönsten und charakteristischsten Fundgruppen der Landnahmezeit bilden metallene Taschendeckplatten. Bis heute sind 27 Exemplare aus dem Karpatenbecken bekannt. Ihre reiche Palmettenverzierung, die häufig durch das Farbspiel zwischen silbernem Grund und vergoldeten Zwischenräumen akzentuiert war, erlaubt eine Unterteilung nach stilistischen Merkmalen in mehrere Gruppen. Sie kommen häufiger in Kombination mit einem mit Metallbeschlägen verzierten Gürtel vor, teils wurde auch der Nebenriemen entsprechend geschmückt (Abb. 5/28a). Auf die östlichen Parallelen in der Wolga-Kama-Südural-Region wurde man früh aufmerksam (Révész 2017, 168–171; Bollók 2015, 5–68). Im Gegensatz zu früheren Meinungen, die diese als die Vorläufer der Karpatenfunde ansahen, betont man heute allerdings eher ihre Gleichzeitigkeit mit den ungarischen Exemplaren. Warum sich aber gerade im Südural die nächsten Entsprechungen finden lassen, wird noch diskutiert (Bollók 2015, 359–428), ebenso ob die Volga-Bulgaren als Vermittler eine Rolle gespielt haben könnten (Krylaszova/Belavin/Türk 2015).

Reiter und Bogenschützen

Reiterkrieger werden in den antiken Quellen durch ihre Verbundenheit und ihr Geschick

A ló a nomád hétköznapok elengedhetetlen tartozéka, mely a vadászat és a katonai hadjáratok során is lehetővé teszi a gyors és meglepetésszerű rajtaütéseket. Ammianus Marcellinus a hunok és lovaik közti kapcsolatot a következő megvető szavakkal értékelte (*Rerum Gestarum* XXXI, 2,6.): *„hanem mintha odanőttek volna kitartó, de rút lovaikhoz, a melyeket olykor nők módjára ülnek meg, így végzik mindennapi teendőjüket. Ennél a népnél mindenki éjjel-nappal lóháton van; így vásárol és árul, eszik és iszik és paripája keskeny nyakára dőlve mély álomba merül…"* (Pirchala Imre fordítása 1916).

Mint lovas íjászok, a hunok, az avarok és a magyarok is az ún. reflex-kompozitíjakat használták (5/21b. ábra). Ennek törzse több egymásra rétegzett anyagból, így fából, fakéregből, állati inakból és bőrből, szaru csíkokból, valamint csontból állt. Ez a rétegzettség egyidejűleg biztosított szilárdságot és rugalmasságot. Előállítása különleges tudást igényelt, és jelentős időt vett igénybe. A kívánt eredmény eléréséhez nélkülözhetetlen volt a különböző anyagok tulajdonságainak ismerete (Riesch/Rutsche/Stehl 2012; Szőllősy 1992). Ennélfogva egy ilyen fegyver értékes volt, és olyan tapasztalt tulajdonost igényelt, aki képes volt a benne rejlő lehetőségeket kihasználni. Ez elsősorban az íjak hatósugarára és hatékonyságára vonatkozik, a nyilakkal – többek között három élű nyílcsúccsal – kombinálva. A férfiak felszerelésének részét ezen túlmenően kardok, illetve szablyák, valamint lándzsák is képezhették (Schmauder 2009, 93–98).

De mi maradt meg a lóból és a fegyverekből a régészeti anyagban? A sírok és a kincsleletek a legfontosabb forrásaink, de mivel a szerves anyagok többnyire nem konzerválódnak a földben, az egykori felszerelésnek csak egy kis kivonatát tudják a régészek dokumentálni. Így a lovakból a csontok és a lószerszám, valamint a szíjak fém veretei maradnak meg (pl. 5/21a, e. ábra), az íjakból a markolatok és/vagy az íjkart fedő agancs- vagy fémlemezek (5/21c. ábra), a nyilakból a vas nyílcsúcsok (5/21c. ábra), a tegezből a fém díszítőelemek, ill. a tegezakasztó, a kardból vagy szablyából pedig a vaspengék, illetve a markolat, a keresztvas és a kardhüvely fém elemei maradnak ránk (pl. 5/21d. ábra). Az íjak, az említett csontmerevítéseket leszámítva, teljesen felszívódhatnak a sírban,

mit ihren Pferden, durch ihre Waffen (Pfeil und Bogen) sowie durch ihre „skythische Taktik", die „hunnische Kampfweise", charakterisiert. Den Kern dieser Taktik bildete der „Parthische Schuss": Gemeint ist damit die Fähigkeit der Reiterkrieger einen Rückzug vorzutäuschen und dabei den Feind vom galoppierenden Pferd, rückwärts zielend, mit Pfeilen zu beschießen (Gießauf 2006, 26–27; Pohl 2009).

Das Pferd ist unverzichtbarer Teil des steppennomadischen Alltags und bildet auch bei der Jagd oder bei Militärzügen die Grundlage für schnelle, überraschende Angriffe. Ammianus Marcellinus beschreibt diese Verbundenheit der Hunnen mit ihren Pferden in abschätzigen Worten (*Rerum gestarum* XXXI, 2,6): *„auf ihren abgehärteten, doch unschönen Pferden sitzen sie wie angegossen und reiten auf ihnen bisweilen im Frauensitz, wenn sie ihre natürlichen Bedürfnisse erledigen. Von seinem Pferd aus kauft und verkauft jedermann in diesem Volk bei Tag und Nacht, nimmt sein Essen und Getränk zu sich und gibt sich, auf den schmalen Hals des Tieres gebeugt, tiefem Schlaf hin…"* (Übersetzung von Wolfgang Seyfarth 1978).

Als berittene Bogenschützen benutzten Hunnen, Awaren und Ungarn den sog. Reflex-

5/32

Bakodpuszta/Dunapataj-Bödpuszta (5. sz. középső harmad): Arany nyakékek gránát berakásos díszítéssel.

Bakodpuszta/Dunapataj-Bödpuszta (mittleres Drittel 5. Jh.): Goldene Halsketten mit Granatverzierung.

Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

Fotó • Foto: VÁGÓ Á.

csakúgy, mint az egykor a nyilak és az íj tárolására szolgáló tegez szerves anyagai. Azonban más esetekben is rekonstruálni kell az múltbeli tárgy összetételét és díszítését.

A 4–10. századi Kárpát-medencében a lovas temetkezéseknek számos formája ismert, és ezeket nem lehet kizárólagosan steppei előképekből, illetve steppei hatásként eredeztetni. Vannak olyan temetkezések, amelyeknél a felszerszámozott lovat a halott mellé temették, de arra is van példa, hogy külön sírgödörbe helyezték, és a térbeli viszony alapján hol felismerhető, ki volt az egykori gazdája, hol pedig nem (Steuer 2003, 58–68).

A lótemetkezések egy különös formája a részleges temetés. Ez a szokás a hun és avar korból (Tomka 1986b; Bóna 1989), valamint a honfoglalás korából is ismert, amikor is a ló maradványait az elhunyt lábához helyezték. Az ilyen *pars pro toto* temetések során az állat koponyáját, végtagjait, patáit a lenyúzott bőrben hagyják, míg az egyéb csontokat és a test belső lágy részeit eltávolítják. Így helyezték a sírba az állatot, a bőrét hol kiterítve, hol szisztematikusan összehajtogatva (5/29. ábra; Langó/Réti/Türk 2011). Léteznek azonban szimbolikus temetkezések is, ahol csak a lószerszámokat deponálták a sírgödörben, anélkül, hogy az állatot is odatemették volna. Ilyenkor zablát, a hám részeit és a kengyeleket helyezték a sírba (Bende 2012, 645–661).

Mind a három tárgyalt időszakból vannak utalások az íjakra is. Ez a fegyvercsoport és egykori használóik a nomád társadalomban nagy megbecsülésnek örvendtek, éppen ezért az íjak, a kardokhoz hasonlóan hatalmi szimbólumként, presztízs- ill. kultusztárgyként is értelmezhetők (Göckenjahn 2005).

Ezt látszik megerősíteni a fegyverek arany borítása és díszítése is. Itt mindenekelőtt a már tárgyalt hun kori halotti áldozati leleteket kell megemlíteni, amelyekben többek között arany lemezzel borított íjak és nyereg, valamint arany lemezkékkel ellátott kard és lószerszámok is voltak (5/24a–b. ábra). Ezek mind az evilági, mind pedig a túlvilági létben reprezentációs jelentéssel bírhattak (László 1951; Anke 1998, I, 62–65).

További példaként szolgál az avar korból (670 körül) a gyenesdiási 64-es sír. A sírgödörben, fa koporsóban, egy férfi nyugodott, a jobb oldalán, dél felé, pedig egy ló feküdt. A ló kopo-

Kompositbogen (Abb. 5/21b). Sein Körper bestand aus mehreren übereinander geschichteten Materialien wie Holz, Rinde, Tiersehnen und -leder, Hornstreifen sowie Knochen. Diese Schichtenkombination verband Festigkeit und Elastizität auf eine einzigartige Art miteinander. Die Herstellung verlangte besonderes Können und nahm beachtliche Zeit in Anspruch. Um das gewünschte Ergebnis erzielen zu können, waren Kenntnisse über die Materialeigenschaften unentbehrlich (Riesch/Rutsche/Stehl 2012; Szőllősy 1992). Dadurch war eine solche Waffe besonders wertvoll und verlangte nach einem erfahrenen Besitzer, der in der Lage war, ihr Potenzial auszuschöpfen. Dies galt vor allem für die Reichweite und die Durchschlagskraft der Bögen in Kombination mit unterschiedlichen Pfeilen, u. a. solchen mit dreiflügeliger Spitze. Darüber hinaus können Schwert oder Säbel sowie Lanzen zur Ausrüstung der Männer gehört haben (Schmauder 2009, 93–98).

Was blieb aber vom Pferd und von den Waffen im archäologischen Befund erhalten? Gräber und Horte sind in dieser Hinsicht unsere wichtigsten Quellen, aber durch die in der Regel im Boden vergangenen organischen Stoffe sind es nur wenige Überreste der einstigen Ausrüstung, die durch die Archäologen dokumentiert werden können. So sind vom Pferd lediglich die Knochen, die metallenen Bestandteile und Beschläge des Geschirrs und der Riemen (z. B. Abb. 5/21a, e) übrig, vom Bogen die Geweih- oder Metallplatten auf Griff und/oder Hebelarmen (z. B. Abb. 5/21c), vom Pfeil die eisernen Spitzen (Abb. 5/21c), vom Köcher die metallenen Zierelemente oder Köcherhaken, vom Schwert oder Säbel schließlich die Eisenklinge sowie teils metallene Elemente des Griffs, der Parierstange bzw. der Scheide (z. B. Abb. 5/21d). Demnach können bspw. Bögen ohne die erwähnten Verstärkungsplatten gänzlich im Grab vergehen, ebenso wie die organischen Materialien der Köcher, die als Behälter für Pfeile und Bogen dienten. Aber auch in anderen Fällen muss die Zusammensetzung und Verzierung des einstigen Gegenstandes rekonstruiert werden.

Pferdebestattungen sind in vielen Formen aus dem 4.–10. Jahrhundert im Karpatenbecken bekannt und lassen sich nicht ausschließlich auf Vorbilder und Einflüsse aus der Steppe zurückführen. Es gibt Bestattungen mit einem

nyája és a koporsó nyugati része kecskebőrrel volt befedve, amely egy részleges állattemetkezésből származott (5/21a. ábra). A halott bal karja felett egy aranygombokkal és arany applikációval ellátott szablya feküdt, a reflex-íj lemezei a lótól balra helyezkedtek el, a tegez az elhunyttól jobbra. Ezen felül a halotthoz tartozott egy gazdagon díszített öv, arany gyűrűk és fülbevalók és egy bizánci aranypénz is. Az ásató régész egy helyi vezető nyughelyeként értékelte a síregyüttest (Müller 1989).

A magyar honfoglalás korából szintén ismertek nemesfémmel díszített fegyverek és lótemetkezések is. Ilyen sírok különleges sűrűsödése a Tisza felső folyása környéki temetőkben figyelhető meg, mint pl. Karos-Eperjesszögön és Rakamazon. Ezeket a legmagasabb rangú katonai vezetők és kíséretük nyughelyeként értelmezik (Révész 1996). A leletek között vannak aranyozott ezüst lemezzel művészien díszített íjtartó tegezek is. A tegezek középső harmadán a veretek egy napszimbólumot képeznek (5/28b. ábra). Ezt hatalmi jelképként értelmezik, amit a magyarok feltehetően a kazároktól vettek át (Révész 2014, 83–85).

Az arany iránti mohóság

Az antik történetírás a lovas nomád népek egyik jellemzőjének tekinti – erősen becsmérlő hangnemben – a nomádok arany iránti mohóságát: ez teszi őket alattomossá és gátlástalanná, ezért harcolnak és fosztogatnak. A hunok és az avarok valóban nagy mennyiségű római solidust (= aranypénzt) csikartak ki a Római Birodalomból. A források a hunok esetében kilenc tonna, az avarok esetében 27,3 tonna aranyról szólnak, mindez tributumként került hozzájuk (Kiss 1986; Pohl 1988, 178–185; Pohl 1992; Hardt 2007). A magyarok is nagy mennyiségű pénzt – ebben a korszakban azonban ezüstből verve – zsákmányoltak, ill. kaptak nyugati hadjárataik során, (Kovács 1989).

A kutatás mai álláspontja szerint a javak megszerzésének és elosztásának ez a rendszere a katonai kíséret sajátos formájából fakadt. Ez a rendszer a materiális értékek (mindenekelőtt az arany) folyamatos beáramlására alapult, amit a vezető katonai sikerei biztosítottak, és e javak szétosztását is ő irányította. Ennek köszönhetően a hunok, avarok és magyarok kárpát-me-

aufgeschirrten Pferd, das neben dem Toten beigesetzt wurde, aber auch Beispiele für in separaten Gruben liegende Tiere, mal mit, mal ohne erkennbaren räumlichen Bezug zu seinem einstigen Besitzer (Steuer 2003, 58–68).

Eine besondere Form der Pferdebestattung ist die partielle Beisetzung. Diese Sitte ist sowohl in der Hunnen- und Awarenzeit (Tomka 1986b; Bóna 1989), als auch in der Landnahmezeit, als man die Überreste des Pferdes zu Füßen der Verstorbenen legte, bekannt. Bei solchen *pars pro toto* Beisetzungen sind Kopf und Extremitäten/Hufe des Tieres im Verband des abgezogenen Fells belassen worden, Knochen und Weichteile des Körpers hat man dagegen entnommen. Man legte das Tier ins Grab, das Leder wurde mal ausgebreitet, mal systematisch zusammengefaltet (Abb. 5/29; Langó/Réti/Türk 2011). Es gibt aber auch symbolische Beisetzungen, bei denen nur das Geschirr des Pferdes in der Grabgrube deponiert wurde, ohne das Tier. Dabei können Trense, Teile des Zaumzeugs und Steigbügel in die Gräber gelegt worden sein (Bende 2012, 645–661).

Aus allen drei hier zu behandelnden Epochen sind auch Hinweise auf Bögen zu finden. Diese Waffengattung und ihre einstigen Nutzer waren in nomadischen Gesellschaften hoch angesehen, daher werden Bögen, ähnlich wie Schwerter auch als Herrschaftssymbole, Prestigegüter bzw. Kultobjekte interpretiert (Göckenjahn 2005).

Dies scheinen u. a. die goldene Verkleidung und Verzierung von Waffen zu verdeutlichen. Hier sind vor allem die bereits erwähnten hunnenzeitlichen Totenopferfunde zu nennen, in denen sich u. a. mit Goldblech verkleidete Bögen und Sättel befanden bzw. mit Goldplatten versehene Schwerter und Pferdegeschirr (Abb. 5/24a–b). Sie dürften für das Dies- wie Jenseits repräsentative Bedeutung besessenen haben (László 1951; Anke 1998, I, 62–65).

Ein weiteres Beispiel aus der Awarenzeit (um 670) bietet das Grab 64 von Gyenesdiás. In der Grabgrube lage ein Mann in einem Holzsarg und im Süden, an seiner rechten Seite, ein Pferd. Der Kopf des Pferdes und das Westende des Sarges waren mit einem Ziegenfell abgedeckt, das von den Überresten einer partiellen Beisetzung stammt (Abb. 5/21a). Über dem linken Arm lag ein Säbel mit Goldknöpfen und Applikation, die Platten eines Reflexbo-

Kunbábony

(Bács-Kiskun megye) • (Komitat Bács-Kiskun)

Arany álcsatos öv egy avar kagán (?) sírjából

Goldener Pseudoschnallengürtel aus dem Grab eines Awarenkhagans (?)

Heinrich-Tamáska Orsolya • Wicker Erika

Az avarság legrangosabb vezetői közé tartozhatott az a 60–70 évesen elhunyt férfi, akit a mai Kunszentmiklós határában temettek el. Fakoporsóját aranylemezekkel díszítették, és méltóságának jelképeivel, arany ékszereivel, öveivel és aranyveretes fegyvereivel, edényeivel és egyéb eszközeivel küldték a túlvilági útra. Rangját díszövei, aranykarkötői, aranykürtje, arany ivóedénye és madárfejes „jogarja" is jelzi. Szemfedelét aranylemezek ékesítették, kezére aranykörmös kesztyűt, erre halotti gyűrűket húztak. Az övhöz erősítették aranyveretes kardját és aranypánt-díszes tegezét is. Sajnos e gazdag leletről a kecskeméti múzeumban csak akkor szereztek tudomást, amikor a sír nagy részét a találók már széthordták.

Az egyedülálló sírlelet legszebb egysége egy arany díszöv, mely már önmagában is jelzi, hogy az eredetileg a sírba helyezett tárgyak közül már nagyon sok hiányzik. Az öv a nevét az ún. álcsatokról kapta, melyekből csupán kettő került a múzeumba. E veretek különlegessége, hogy bár övcsatra emlékeztetnek, veretként használták őket. A csattú ugyanis a karikával egybe van öntve, és lefelé fordítva került az övre. Az álcsatok fő dísze egy-egy almandin berakás, ahogyan az övnek egy ovális és egy pajzsalakú veretéé is. Utóbbiakból is több tartozhatott eredetileg az övhöz. Egy másik díszítési technikát mutatnak az üveglapokkal díszített *suspended cloisonné* (= rekeszes berakás) technikával készült veretek és szíjvégek. A kétféle technikával készült tárgyak közös stílusjegye, hogy valamennyinek a szélét aranygömböcskék (= granuláció) díszítik.

Minőségét és stílusát tekintve is egyedülálló darab az öv masszív aranycsatja. E feltehetően bizánci műhelyben készült tárgy felületét különböző színű ékkő- és üvegberakások fedik. A csattú tövénél pedig eredetileg egy *Phylakterium* (= ereklyetartó) volt.

Az álcsatos öv a kunbábonyi sírt vele egykorú temetkezésekkel köti össze, amilyen pl. Bócsa, Tépe, *Sirmium*, vagy a Kárpát-medencén túli Malaja Pereščepino. Mindezek az aranyleletekben gazdag sírok a 7. századi társadalmi elithez köthetők.

Méretek • Maße: Hossza • *Länge: 7,3 cm (csat • Schnalle); 6,1 cm (álcsat • Pseudoschnalle); 10,1 cm (nagyszíjvég • Hauptriemenzunge)*

Keltezés • Datierung: 7. sz. második harmada • Zweites Drittel 7. Jh. n. Chr.

Katona József Múzeum, Kecskemét, Ltsz. • Inv.-Nr. 71.2. 128–129, 135–137, 140–145.

Fotó • Foto: Kiss B.

Irodalom • Literatur: Tóth/Horváth 1992; Kiss 1995; Wicker 2014; Heinrich-Tamáska 2016e.

Zu den höchsten Anführern der Awaren dürfte der im Alter von 60–70 Jahren verstorbene Mann gehört haben, der in der Nähe des heutigen Kunszentmiklós beigesetzt worden war. Sein Holzsarg war mit Goldblechen verziert und er wurde mit Statusobjekten wie goldenem Schmuck und Gürtel, Tafelgeschirr und goldbeschlagenen Waffen sowie weiteren Objekten ins Jenseits geschickt. Seinen besonderen Rang belegen der Prachtgürtel, goldene Armringe und ein Trinkhorn sowie schließlich ein „Zepter" mit raubvogelkopfförmiger Spitze. Sein Leichentuch wurde mit Goldapplikationen verziert. Auf seine Hand zog man Handschuhe mit goldenen Fingerkuppen, über diese Totenringe. An seinen Gürtel befestigte man ein goldbeschlagenes Schwert und einen ebenso verzierten Köcher. Leider erfuhr das Kecskeméter Museum erst über diesen reichen Fund, als die Finder das Grab schon weitgehend ausgeraubt hatten.

Das schönste Objekt dieses einzigartigen Fundkomplexes ist ein goldener Prachtgürtel, der allein schon anzeigt, dass bei den einst ins Grab gelegten Funden mit erheblichen Verlusten gerechnet werden muss. Der Gürtel erhielt seinen Namen von den sog. Pseudoschnallen, von denen nur zwei ins Museum gelangten. Das Besondere dieser Stücke ist, dass sie, obwohl sie formal an eine Schnalle erinnern, als reine Beschläge genutzt worden sind. Der Dorn der „Schnalle" wurde nämlich mit dem Bügel zusammen gegossen und kam nach unten gerichtet an den Gurt. Hauptzier der Pseudoschnallen ist, wie auch bei dem ovalen und dem wappenförmigen Beschlag des Gürtels, je eine Almandineinlage. Auch von diesen letztgenannten Beschlägen gehörten wohl ursprünglich mehrere Exemplare zum Gurt. Eine andere Verzierungstechnik zeigen die mit Glasplättchen gefüllten in *suspended cloisonné* (= Zellwerk) verzierten Beschläge und Riemenzungen. Die Verbindung zwischen den beiden Gruppen entsteht durch die sämtliche Objekte schmückenden Goldkügelchen (= Granulation), die als Einrahmung dienten.

Sowohl seinem Stil als auch seiner Qualität nach bildet die Schnalle des Gürtels ein Unikat. Die Oberfläche dieses vermutlich in einer byzantinischen Werkstatt hergestellten Stückes wurde mit Edelstein- und Glaseinlagen verziert. Am Dornansatz der Schnalle saß ursprünglich ein *Phylakterium* (= Reliquiar).

Der Pseudoschnallengürtel des Kunbábonyer Grabes verbindet diesen Fundkomplex mit zeitgleichen Bestattungen, wie z. B. in Bócsa, Tépe und *Sirmium* sowie dem außerhalb des Karpatenbeckens gelegenem Malaja Pereščepino. Diese reich mit Goldfunden ausgestatteten Gräber sind mit der gesellschaftlichen Elite des 7. Jahrhunderts zu verbinden.

5/33

Keszthely-Fenéki út, 2. sír (6. sz. vége): ***a.*** *a sír rekonstrukciója;* ***b.*** *egy arany csüngőpár, gránát és színes üveg berakásokkal.*

Keszthely-Fenéki út, Grab 2 (Ende 6. Jh.): ***a.*** *Rekonstruktion des Grabes;* ***b.*** *Anhängerpaar aus Gold mit Granat- und bunten Glaseinlagen.*

Balatoni Múzeum, Keszthely

Rajz • Zeichnung: TÓTH Z.
Fotó • Foto: BICSKEI J.

dencei első évtizedeit expanziós dinamika jellemezte, s a fosztogatásból és tributumból szerzett javak elsősorban hatalmuk megszilárdítását célozta. Az elosztás haszonélvezői sokszor más etnikumú személyek és csoportok voltak, akik egyidejűleg a mindenkori lovas harcos egységek katonai elitjének fontos részét képezték (Pohl 1992; Schmauder 2003; Hardt 2003; Hardt 2007).

gens fanden sich links, ein Köcher mit Pfeilen rechts vom Pferd. Darüber hinaus erhielt der Tote einen reich verzierten Gürtel, goldene Finger- und Ohrringe und eine byzantinische Goldmünze. Der Ausgräber interpretiert diesen Befund als das Grab eines lokalen Anführers (Müller 1989).

Auch aus der ungarischen Landnahmezeit sind mit Edelmetall verzierte Waffen- und Pferdebestattungen überliefert. Eine besondere Konzentration solcher Gräber fand man in den Nekropolen am oberen Theißlauf, in Karos-Eperjesszög oder Rakamaz. Sie gelten als Ruhestätte von höchsten militärischen Anführern und deren Gefolgschaft (Révész 1996). Unter den Funden gibt es auch Bogenköcher, die kunstvoll mit vergoldeten Silberblechen verziert sind. Im mittleren Drittel der Köcher sind Beschläge zu einem Sonnensymbol angeordnet (Abb. 5/28b): dies wird als ein Herrschaftszeichen gedeutet, das die Ungarn von den Chasaren übernahmen (Révész 2014, 83–85).

Die Gier nach Gold

Als ein Merkmal der Reitervölker nennt die antike Geschichtsschreibung – mit stark abwertendem Ton – ihre Gier nach Gold: Diese mache sie hinterlistig und skrupellos, treibe sie in Kampf und Plünderung. Tatsächlich erhielten die Hunnen und Awaren große Mengen an römischen *Solidi* (= Goldmünzen) vom *Imperium Romanum.* Für die Hunnen berichten die Quellen über neun Tonnen, für die Awaren von 27,3 Tonnen Gold als Tributzahlungen (Kiss 1986; Pohl 1988, 178–185; Pohl 1992; Hardt 2007). Auch die frühen Ungarn erbeuteten bzw. erhielten große Mengen an Münzen, in dieser Zeit jedoch aus Silber geprägt, bei ihren Zügen nach Westen (Kovács 1989).

Die heutige Forschung erklärt dieses System der Güteraneignung und -verteilung mit dem spezifischen System der Gefolgschaft. Dieses beruhte auf einer permanenten Zufuhr an Reichtümern (vor allem Gold), die durch die militärischen Erfolge ihres Anführers gesichert und von ihm verteilt wurden. Die ersten Jahrzehnte der Hunnen, Awaren und Ungarn im Karpatenbecken sind daher durch eine Expansionsdynamik gekennzeichnet, die vor allem darauf abzielte, die eigene Herrschaft durch den Erwerb von Plünderungsgut und Tribute

Az írásos forrásokból ismert és a régészeti anyagban ténylegesen megfogható arany mennyisége között azonban nagy különbség van. Még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy a tributum egy része talán nem érme, hanem más javak és luxustárgyak formájában érkezett (Kiss 1986, Fig. 1–2; Kiss 1999; Bálint 2006). Érmekincsleletek, illetve a sírokból származó érmék ismertek ugyan, de szórványos előfordulásuk miatt korántsem közelítik meg a az írásos forrásokban jelzett mennyiséget. Az arany- és ezüstérméket továbbá gyakran másodlagosan függőként vagy veretként is felhasználták, ami ara utal, hogy értéküket nem nominális értékben mérték (Prohászka 2009; Prohászka 2011; Prohászka 2012a; Somogyi 1997; Somogyi 2015; Kovács 1989). Az érmék beolvasztása (recycling) pedig az ötvös termékek előállításában is szerepet játszhatott (Baumeister 2004, 39–46; Bendő/Heinrich-Tamáska/Horváth 2014, 312–314; Greiff 2012; Greiff 2016).

Egy különleges lelet Nagyszentmiklósról (ma Sânnicolau Mare, RO; 5/30.ábra) származik. Az itt 1799-ben felfedezett 22 aranyedény összesen 10 kilogrammot nyom (Gold der Awaren 2002). A magas színvonalú technikai kivitel mellett (Freiberger/Bühler 2015) elsősorban a tárgyak gazdag ornamentikája állt a kutatás középpontjában, amely a tárgyak formavilágával együtt az egykori tulajdonosáról és a készítőjéről számos elmélet megszületését ösztönözte. Ennek alapján a kutatás hol késő avar kori, hol bolgár, hol kora magyar keltezést feltételezett (László/Rácz 1983, 19–41; Bálint 2004, 106–146; Bálint 2010). Mára a késő avar kori datálás vált elfogadottá, a leletek feltehetően a Kaganátus frank meghódítása idején, a 8. század végén kerülhettek a földbe (Bálint 2004, 569–608; Hardt 2009a).

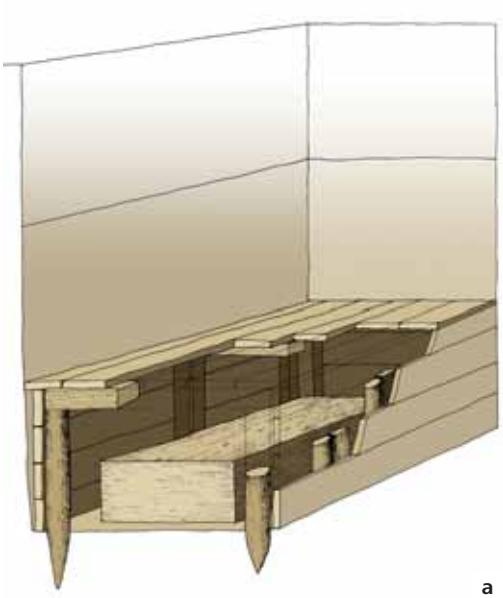
Ezen túl az avar kor korábbi időszakában, a 7. század folyamán is két arannyal ellátott sír csoportot ismerünk: egyfelől egy korai horizontot, amelyhez sírok arany álcsatos övekkel, ivókürtökkel és arannyal díszített fegyverekkel tartoznak, mint például Kunbábonyban (238–239), Bócsán vagy Tépén (Garam 2005; Kiss 1995), másfelől egy kései csoportot, az ún. Ozora-Tótipuszta-Igar-kör sírjait (Bóna 1982–1983, 104–114; Garam 1992, 230–246; Prohászka 2010; Prohászka 2012b). Mindkét esetben bizánci kötődésre utaló jelek vannak. A motí-

zu sichern. Die Nutznießer dieser Verteilung waren häufig Personen und Gruppen anderer Ethnien, die zugleich einen wichtigen Bestandteil der militärischen Eliten der jeweiligen Reiterkriegerverbände bildeten (Pohl 1992; Schmauder 2003; Hardt 2003; Hardt 2007).

Es besteht dennoch eine große Diskrepanz zwischen der Menge der überlieferten Goldzufuhr laut den Schriftquellen und der Menge der archäologisch bekannten Goldfunde, auch wenn man berücksichtigt, dass ein Teil des Tributs vielleicht nicht in Münzen, sondern in Form von Gütern und Luxusgegenständen bezahlt wurde (Kiss 1986, Fig. 1–2; Kiss 1999; Bálint 2006). Münzhortfunde bzw. Münzen in Gräbern sind zwar überliefert, aber ihr vereinzeltes Vorkommen entspricht bei Weitem nicht den obigen Zahlen. Gold- und Silbermünzen fanden häufig als Anhänger oder Beschläge eine sekundäre Anwendung. Dies verdeutlicht, dass ihr Material- und nicht ihr Nominalwert geschätzt wurde (Prohászka 2009; Prohászka 2011; Prohászka 2012a; Somogyi 1997; Somogyi 2015; Kovács 1989). Das Einschmelzen von Münzen (Recycling) kann zudem bei der Herstellung von Feinschmiedeprodukten eine Rolle gespielt haben (Baumeister 2004, 39–46; Bendő/Heinrich-Tamáska/Horváth 2014, 312–313; Greiff 2012; Greiff 2016).

Ein besonderer Fund stammt aus Nagyszentmiklós (heute Sânnicolau Mare, RO; Abb. 5/30). Insgesamt rund zehn Kilogramm Gold wiegen die 1799 entdeckten 22 Goldgefäße (Gold der Awaren 2002). Neben ihrer hochwertigen technischen Ausführung (Freiberger/Bühler 2015) stand vor allem ihr reiches Ornamentspektrum im Fokus der Forschung, das gemeinsam mit dem Formengut für zahlreiche Theorien bezüglich der einstigen Eigentümer und Hersteller sorgte. Damit im Zusammenhang stehend wurde der Fund auch unterschiedlich datiert und sowohl als spätawarisch, als bulgarisch oder als frühungarisch bezeichnet (László/Rácz 1983, 19–41; Bálint 2004, 106–146; Bálint 2010). Heute hat sich die These der spätawarischen Datierung – d. h., dass der Fund wohl in der Zeit der fränkischen Eroberung des Khaganats am Ende des 8. Jahrhunderts in den Boden kam, – durchgesetzt (Bálint 2004, 569–608; Hardt 2009a).

Bereits während jüngerer Perioden der Awarenzeit, während des 7. Jahrhunderts, zeich-

a

vumkincs és a tárgyak funkciója alapján antik előképek utánzataival éppúgy van dolgunk mint eredeti termékekkel, de mindkettő az *imitatio imperii* (= „a birodalmi jelképek utánzása") megnyilvánulásaként értelmezhető (Garam 1991b; Garam 2001).

Római-bizánci műhelyekből származó övek, ékszerek és asztali edények más avar és hun kori kontextusban is státusz, illetve presztízs szerepet sejtetnek. Így pl. a budakalászi avar kori temető egyik sírjából (7. század) egy vadászmotívumokkal gazdagon díszített sárgaréz korsó került elő, amely az 5. végi és 6. század eleji

b

5/34

Keszthely-Pusztaszentegyházi dűlő, A. sír (7. sz. eleje): ***a.*** *a sír rekonstrukciója;* ***b.*** *egy arany öntött övcsat és egy arany lemezzel burkolt vas szíjvég.*

Keszthely-Ödenkirche-Flur, Grab A (frühes 7. Jh.): ***a.*** *Rekonstruktion des Grabes;* ***b.*** *gegossene, goldene Gürtelschnalle und eine mit Goldblech verkleidete eiserne Riemenzunge.*

Balatoni Múzeum, Keszthely

Rajz • Zeichnung: Müller 2000, Fig. 9 (a); Fotó • Foto: Bicskei J. *(b).*

nen sich zwei Gruppen mit Goldausstattung ab: einerseits ein älterer Horizont von Bestattungen mit goldenen Pseudoschnallengürteln, Trinkhörnern und mit Gold verzierten Waffen wie in Kunbábony (238–239), Bócsa oder Tépe (Garam 2005; Kiss 1995) und andererseits eine jüngere Gruppe, mit den Gräbern des sog. Ozora-Tótipuszta-Igar-Kreises (Bóna 1982–1983, 104–114; Garam 1992, 230–246; Prohászka 2010; Prohászka 2012b). In beiden finden sich Hinweise auf byzantinische Verbindungen. Aufgrund des Motivschatzes und der Funktion der Gegenstände handelt es sich sowohl um Nachahmungen antiker Vorbilder als auch um Originale, aber beide werden als Ausdruck einer *imitatio imperii* (= „Nachahmung imperialer Symbole") interpretiert (Garam 1991b; Garam 2001).

Gürtel, Schmuck oder Tafelgeschirr aus römisch-byzantinischen Werkstätten bzw. deren Nachahmungen deuten auch in weiteren awaren- und hunnenzeitlichen Kontexten Status bzw. Prestige an. So stammt bspw. aus einem awarenzeitlichen Grab (7. Jahrhundert) von Budakalász-Dunapart eine mit Jagdszenen reich geschmückte Messingkanne; ein Paradestück antiker Tafelgeschirrkunst des späten 5. und frühen 6. Jahrhunderts (Abb. 5/31; Vida 2016b, 19–46). Ins zweite Drittel des 5. Jahrhunderts datieren zwei goldene Ketten mit Granatperlen und -anhängern aus Bakodpuszta (Abb. 5/32). Sie zeigen eine Nähe zu der spätantiken Mode der Eliten, dabei bleibt allerdings fraglich, ob sie im mediterranen Bereich oder in der nördlichen Schwarzmeerregion hergestellt worden sind (Schmauder 2002, I, 125–128; Nagy 2017).

Weitere reiche Goldfunde sind schließlich aus Bestattungen der Frühawarenzeit (Ende 6./ erste Hälfte des 7. Jahrhunderts) überliefert und deuten auf westlich-germanische Kontakte hin. So wurde bspw. in Keszthely-Fenéki út ein kleines Gräberfeld entdeckt, u. a. mit der Bestattung einer jungen Frau (Abb. 5/33a), die zwei Anhänger mit Glas- und Granateinlagen trug (Sági 1990). Diese stellen jeweils ein Vexierbild, ein Suchbild dar, das verschiedene Mensch- und Tierdarstellungen in sich verbirgt (Abb. 5/33b; Heinrich-Tamáska 2004; Heinrich-Tamáska 2017b). Ebenfalls in Keszthely, in Ödenkirche-Flur, wurde auf einem Gräberfeld das Grab eines Mannes entdeckt (Müller 2014,

antik asztali edény művesség egyik legkiválóbb példája (5/31. ábra; Vida 2016, 19–46). Az 5. század második harmadára keltezhető továbbá két gránát gyöngyökkel és gránátfüggővel díszített arany lánc Bakodpusztáról (5/32. ábra). Ezek közel állnak a késő antik elit divatjához, de kérdéses, hogy a Mediterráneumban vagy pedig a Fekete-tenger északi régiójában készült termékekről van-e szó (Schmauder 2002, I, 125–128; Nagy 2017).

További gazdag arany leletek a nyugati-germán kapcsolatokat felmutató kora avar kori temetkezésekből ismertek (6. század vége / 7. század első fele). Így pl. a keszthely-fenéki úti lelőhelyen egy kis temetőt tártak fel, benne egy fiatal nő sírjával (5/33a. ábra), aki két üveg- és gránátberakásos függőt viselt (Sági 1990). Ezek egy-egy képrejtvényt rejtenek magukban, amelyek különböző ember- és állatábrázolásokat takarnak (5/33b.ábra; Heinrich-Tamáska 2004; Heinrich-Tamáska 2017b). Szintén Keszthelyen, a pusztaszentegyházi dűlői temetőben, egy férfi sírja érdemel említést (Müller 2014, 157–160; Müller 2000). A sírban az erős rablottság ellenére egy öntött arany csat és egy arannyal borított szíjvég (5/34b. ábra) volt egyéb aranyozott és gránátberakásos tárgyak társaságában (Bendő/Heinrich-Tamáska/Horváth 2014). Mindkét temetkezés igényes faszerkezettel volt kibélelve (5/33a; 5/34a, ábra). A gazdag leletekkel kombinálva ez is az itt eltemetett személyek jelentőségét támasztja alá (Heinrich-Tamáska/Müller 2009).

A magyar honfoglalás időszakában az arany túlnyomó részt aranyozás formájában jelenik meg, az alapanyag az ezüst. Az ezüst értéke és felhasználása a karoling kortól azonban hasonló, mint a korábbi korszakokban az aranyé (Wamers 2005). Tűzaranyozással csupán a táskaveretek, illetve a hajfonatkorongok hátterét vonták be (5/28c. ábra), evvel emelve ki az ezüstön kialakított palmetta- és állatábrázolásokat (Bollók 2015, 160–165, 188–191).

Kitekintés

A steppéről érkező új népcsoportok negatív megítélése a keresztény-középkori Európában is tovább élt. A kereszténység jegyében a lovas nomádokról kialakult negatív csengésű toposzok egy új színezetet kaptak: a hunok okozta vihar óta a keresztény szerzők a pogány lo-

157–160; Müller 2000), das trotz der Beraubung eine massive Goldschnalle und eine mit Gold verkleidete Riemenzunge (Abb. 5/34b) enthielt, sowie weitere vergoldete und granatverzierte Objekte (Bendő/Heinrich-Tamáska/Horváth 2014). Beide Gräber waren mit aufwendigen Holzeinbauten versehen (Abb. 5/33a, 5/34a). In Verbindung mit dem reichen Fundmaterial unterstreichen sie die Bedeutung der hier bestatteten Personen (Heinrich-Tamáska/Müller 2009).

In der ungarischen Landnahmezeit tritt Gold überwiegend in Form von Vergoldungen auf, das Trägermaterial bildet Silber. Der Wert und die Verwendung des Silbers ähnelt aber seit der Karolingerzeit dem von Gold in den vorangegangen Epochen (Wamers 2005). Mittels Feuervergoldung hat man den Hintergrund von Taschenbeschlägen oder Haargeflechtscheiben betont (Abb. 5/28c), um damit die Palmettenzier oder Tierdarstellungen in Silber hervorzuheben (Bollók 2015, 160–165, 188–191).

Ausblick

Im christlich-mittelalterlichen Europa behielt man den negativen Blick auf Neuankömmlinge aus der Steppe bei. Unter dem Kreuz erhielten die negativ konnotierten Topoi der Reiternomaden auch eine neue Facette: Seit den Hunnenstürmen erklärten christliche Autoren die Verwüstungen der heidnischen Reiterscharen als verdiente Strafe Gottes für die Sündhaftigkeit der Menschen und ihr Erscheinen verstanden sie gar als Vorboten des nahenden Antichristen. Eine Sichtweise, die im Mittelalter mit Vorliebe tradiert wurde, in Bezug auf die Ungarn wie auf die Mongolen (Schmieder 2005; Gießauf 2006, 39, 76–79; Hardt 2009b).

Die gefürchteten ungarischen Reiterkrieger wurden allerdings mit der Krönung Stephans I. und mit der Gründung des Ungarischen Königreiches Teil der christlichen Welt. Dies bedeutete aber kein Ende der Einfälle verschiedener Reitervölker aus dem Osten in das Karpatenbecken. Petschegenen, Uzen, Kumanen und Jazygen gefährdeten die Grenzen und/oder baten um Aufnahme ins Ungarische Königreich, um dort zu siedeln und dafür den König militärisch zu unterschützen (Pálóczi Horváth 2014), wie bspw. in den Jahren 1241/42, als der Mongo-

vas csapatok által véghezvitt pusztításokat az emberek bűne miatt kirótt, megérdemelt isteni büntetésnek tekintették, megjelenésüket a közelgő Antikrisztus előfutáraként értelemezték. Ezt a látásmódot a középkorban nagy előszeretettel vitték tovább, mind a magyarokra, mind a mongolokra vonatkozóan (Schmieder 2005; Gießauf 2006, 39, 76–79; Hardt 2009b).

A rettegett magyar lovas nomádok azonban I. István megkoronázásával és a Magyar Királyság megalapításával a keresztény világ részévé váltak. Ez azonban nem jelentette a keletről érkező különböző lovas népek kárpát-medencei betörésének végét. Besenyők, kunok és jászok veszélyeztették a Magyar Királyság határait, vagy éppen menedéket kértek, hogy letelepedhessenek, és azután a királyt katonailag is támogatták (Pálóczi Horváth 2014). Így pl. 1241/42-ben, amikor a tatárjárás sodorta válságba az országot (Tatárjárás 2007). A lovas nomád örökség tehát megőrződött a Kárpát-medencében a kollektív emlékezet részeként, s benne a saját identitáskeresés éppúgy megtestesült, mint a steppe felől érkező idegen betöréstől való félelem.

lensturm Ungarn in die Krise riss (Tatárjárás 2007). Das reiternomadische Erbe blieb damit im Karpatenbecken also präsent und sorgte für verschiedene Formen kollektiver Erinnerung, die sowohl durch die eigene Identitätsfindung als auch durch die Angst vor feindlichen Angriffen aus der Steppe geprägt waren.

Langó Péter • Kustár Rozália • Csősz Aranka

A korai magyarok temetkezési rendjéről: a harta-freifelti temető ásatási eredményei

Über die Bestattungsordnung der frühen Ungarn: Ergebnisse aus dem Gräberfeld von Harta-Freifelt

Temetők mint a korai magyarok családi szerkezetének tükre?

A 9. század utolsó évtizedében a Kárpát-medencébe költöző magyarság szállásfoglalását már a 19. század közepén elkezdődő kutatások kezdetén jól jelezték a jellegzetes emlékanyagot tartalmazó, számos esetben egykorú érmekkel is keltezhető temetkezések. A korai magyarság régészeti emlékei túlnyomórészt sírletetekből áll, ezért a kutatásban mindig kitüntetett szerepe volt e 10. századi temetők feltárásának, a sírformák és leletek vizsgálatának.

A néprajzi forrásanyag alapján az egyes temetők sírsorokba rendeződő nagyobb egységeinek összefüggéseit is megpróbálták értelmezni a szakemberek. E kutatásokban úttörő szerepe volt László Gyulának, aki kiemelkedően gazdag munkásságának köszönhetően hosszú évtizedeken keresztül a régészet legismertebb képviselőjének számított Magyarországon. A neves professzor fontos forrásnak tartotta a néprajzi kutatásokat, amelyek már a 19. század második felétől foglalkoztak a korábbi időszakok temetkezési szokásaival (Kunt 1990, 67). A korabeli néprajzi közlések a „honfoglalásnál régebbi intézményként" írták le e temetkezések rendszerét, ezért László Gyula kiemelten fontosnak tartotta a 10. századi temetők szerkezetének a vizsgálatát. 1944-ben kiadott alapművét is erre alapozta (László 1944; Fodor 2001, 192–207). Feltételezte, hogy a sorokba rendeződő sírok elhelyezkedése nem véletlenszerű, hanem a család, pontosabban nagycsalád egységét jelöli, mivel „a másvilágról való hitüknek megfelelően a család a más-

Nekropolen als Abbild von Familienstrukturen der frühen Ungarn?

Die Landnahme der Ungarn, die im letzten Jahrzehnt des 9. Jahrhunderts ins Karpatenbecken einzogen, konnte bereits in der frühesten Forschung ab der Mitte des 19. Jahrhunderts gut anhand von Bestattungen nachvollzogen werden. Diese enthielten charakteristisches Fundmaterial und waren in vielen Fällen anhand zeitgleicher Münzen datierbar. Einen Großteil der archäologischen Quellen der frühen Ungarn bilden die Grabfunde, daher spielte in der Forschung die Erschließung der Nekropolen des 10. Jahrhunderts und die Analyse der Grabformen und der Funde eine herausragende Rolle.

Ausgehend von ethnologischen Parallelen hat die Forschung versucht, die Zusammenhänge zwischen den in Reihen geordneten Grabgruppen einzelner Nekropolen zu deuten. Wegbereiter dieser Methode war Gyula László, der aufgrund seines umfangreichen Schrifttums jahrzehntelang als bekanntester Vertreter der Archäologie in Ungarn galt. Der namhafte Professor hielt ethnologische Forschungen, die sich bereits seit der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts mit den Bestattungsbräuchen historischer Zeiten auseinandersetzten, für grundlegende Quellen (Kunt 1990, 67). In zeitgenössischen ethnologischen Studien wurden solche Systeme der Beisetzungen in Reihen als „Institutionen, älter als die Landnahme" beschrieben. Daher hielt Gyula László die Untersuchung der Strukturen derjenigen Nekropolen für wichtig, die aus dem 10. Jahr-

5/35

Harta-Freifelt: a temető feltárás közben.

Harta-Freifelt: das Gräberfeld bei der Ausgrabung.

Fotó • Foto: KUSTÁR R.

világon ugyanabban a szerkezetben él tovább, mint ezen a földön" (László 1944, 166–225). A több generációt (nagyszülők – szülők – gyermekek) átfogó nagycsalád „tükörképét" így a temetők belső szerkezetében is felismerni vélte (László 1950, 137).

László Gyula elképzelését tanítványai később több ponton finomították. A temetőelemzéseket folytatva viszonylag hamar felfigyeltek azokra az esetekre, ahol csak magányos sírok, vagy csak két sírt tartalmazó lelőhelyek kerültek elő, ami felvetette a kiscsaládi (szülők és gyermekek) temetkezési rend lehetőségét (Szőke 1962, 21; Dienes 1972, 13). Úgy tűnt, hogy a temetők ilyen jellegű belső elrendezését a Lengyel Imre által készített paleoszerológiai (vércsoport elemzéseken alapuló) vizsgálatok eredményei is alátámasztják (Lengyel 1975, 69–91).

Az 1990-es években Révész László volt az, aki a Karoson talált temetők elemzése kapcsán már nem a „nagycsaládi modell", hanem kiscsaládi rendszerben történő temetkezések mellett foglalt állást. Felhívta a figyelmet arra, hogy a László Gyula által elemzett temetőkben számos probléma, például a csontvázak nemének bizonytalan meghatározása, a női sírok alacsony száma, stb. miatt kétséges több generáción átívelő családi temetkezési helynek tekinteni az összes ismert 10. századi temetőt (Révész 1991).

A régészeten túl László Gyula munkái a néprajzra is visszahatottak, ahol egyre jelentősebb szerepet kaptak a temetkezéssel kapcsolatos kutatások. A nagycsaládok történeti hátterére és szerkezetére vonatkozó vizsgálatok pedig egy a korábbinál jóval összetettebb képet mutattak (Penavin 1981; Hoppál/Nováki 1982; Balassa 1989; Kunt 1990, 67–101, Husz 2000). Mindezek nyomán a kutatók többsége úgy foglalt állást, hogy a 10. századtól fo-

hundert stammten. Sie lieferten die Grundlage für sein 1944 erschienenes Standardwerk (László 1944; Fodor 2001, 192–207). Er war der Meinung, dass die in Reihen angeordneten Gräber nicht zufällig so angelegt worden sind, sondern, dass ihre Anordnung die Einheit der Familie – genauer gesagt eine Großfamilie – abbildet, da „ihrem Glauben über das Jenseits entsprechend, die Familie im Jenseits in demselben Aufbau weiterlebt, wie hier auf Erden" (László 1944, 166–225). Dementsprechend glaubte er in der inneren Struktur der Friedhöfe das „Spiegelbild" von Großfamilien, die mehrere Generationen (Großeltern – Eltern – Kinder) umfassten, zu erkennen (László 1950, 137).

Gyula Lászlós Vorstellungen wurden von seinen Schülern später in mehreren Punkten verfeinert. Bei der Fortsetzung der Gräberfeldanalysen fielen recht bald einige Fundorte mit Einzelgräbern oder mit lediglich zwei Gräbern auf und dies warf die Idee einer Bestattungsform von Kleinfamilien (Eltern und Kinder) auf (Szőke 1962, 21; Dienes 1972, 13). Auch Imre Lengyels paläoserologische Untersuchungen (Blutgruppenanalysen) schienen eine solche innere Anordnung der Gräberfelder zu untermauern (Lengyel 1975, 69–91).

Bei der Analyse der Gräberfelder von Karos bezog László Révész in den 1990er Jahren bereits gegen das „Großfamilienmodell" Stellung und plädierte für eine Bestattungsordnung in Kleinfamilien. Er verwies auf zahlreiche Probleme bezüglich der von Gyula László analysierten Gräberfelder, wie z. B. auf die ungenaue Geschlechtsbestimmung der Skelette, auf die niedrige Anzahl von Frauengräbern, etc., die ihn daran zweifeln ließen, alle bekannten Nekropolen des 10. Jahrhunderts als über Generationen hinweg benutzte Bestattungsorte zu deuten (Révész 1991).

Neben der Archäologie haben die Arbeiten Gyula Lászlós auch auf die Ethnologie Einfluss gehabt, in welcher die Erforschung von Bestattungsformen zunehmend an Bedeutung gewann. Die Untersuchungen dieses Faches erbrachten ein weitaus komplexeres Bild zu den historischen Hintergründen und zu den Strukturen von Großfamilien als früher angenommen (Penavin 1981; Hoppál/Nováki 1982; Balassa 1989; Kunt 1990, 67–101, Husz 2000). Anhand dieser Erkenntnisse sprach sich

lyamatosan továbbélő hagyománynak feltételezett nagycsalád nem igazolható. Ez a több generáció együttélésével járó családi szervezet csupán „a török hódoltság után, főleg családi okokból alakult ki" (Róna-Tas 1996, 121), tehát nem vezethető vissza tehát a honfoglalás korába. Természetesen ez nem zárja ki, hogy már ebben a korszakban is létezett egy jellegében a nagycsaládéval azonosítható forma, azonban a csoportképződés ezen formája, ha az egykori „mindennapi élet sokszínűségéhez" tartozhatott is, a régészeti jelenségekben „nem tükröződött"(Mesterházy 1996, 777).

A kiscsaládi temetkezési modell általános térnyerését követően a Lengyel Imre által végzett paleoszerológiai vizsgálatok egyre erőteljesebben hatottak ki a régészeti kutatásokra. Egyre inkább természettudományos oldalról várt segítséget a régészet annak megállapításához, hogy az adott temető mely sírjai tartoztak azonos családhoz, s ezáltal reméltek választ kapni a temetők belső rendszerével kapcsolatos kérdéseikre is. Lengyel Imre halálát követően azonban nem sikerült más laboratóriumokban is reprodukálható gyakorlattá tenni vizsgálati módszerét, az objektív történelmi értelmezéssel kapcsolatos reményeket pedig Lengyel egyes, a régészeti időrendnek ellentmondó eredményei foszlatták szét.

A 10. századi Kárpát-medencei temetőkben felismerni vélt családi kapcsolatokra épített tudományos elképzelések pedig nagyban befolyásolták a leletanyag időrendjére, az egykori társadalom belső szerkezetére vonatkozó feltevéseket. Ezen túl pedig azt is, hogy az egyes kutatók miként értelmezték és elemezték a 9. század végén a Kárpát-medencébe megtelepülő, nagyállattartó életmódot folytató népcsoport életmódjának, társadalmi berendezkedésének a 10. század folyamán bekövetkezett változását. Hogyan váltak a katonai hadjárataik miatt rettegett magyarok a középkori Európa szerves részét képező Magyar Királyság keresztény alattvalóivá? Miként ment végbe ez az átalakulás és miként tükröződött a tárgyi kultúrában, a temetkezési szokásokban?

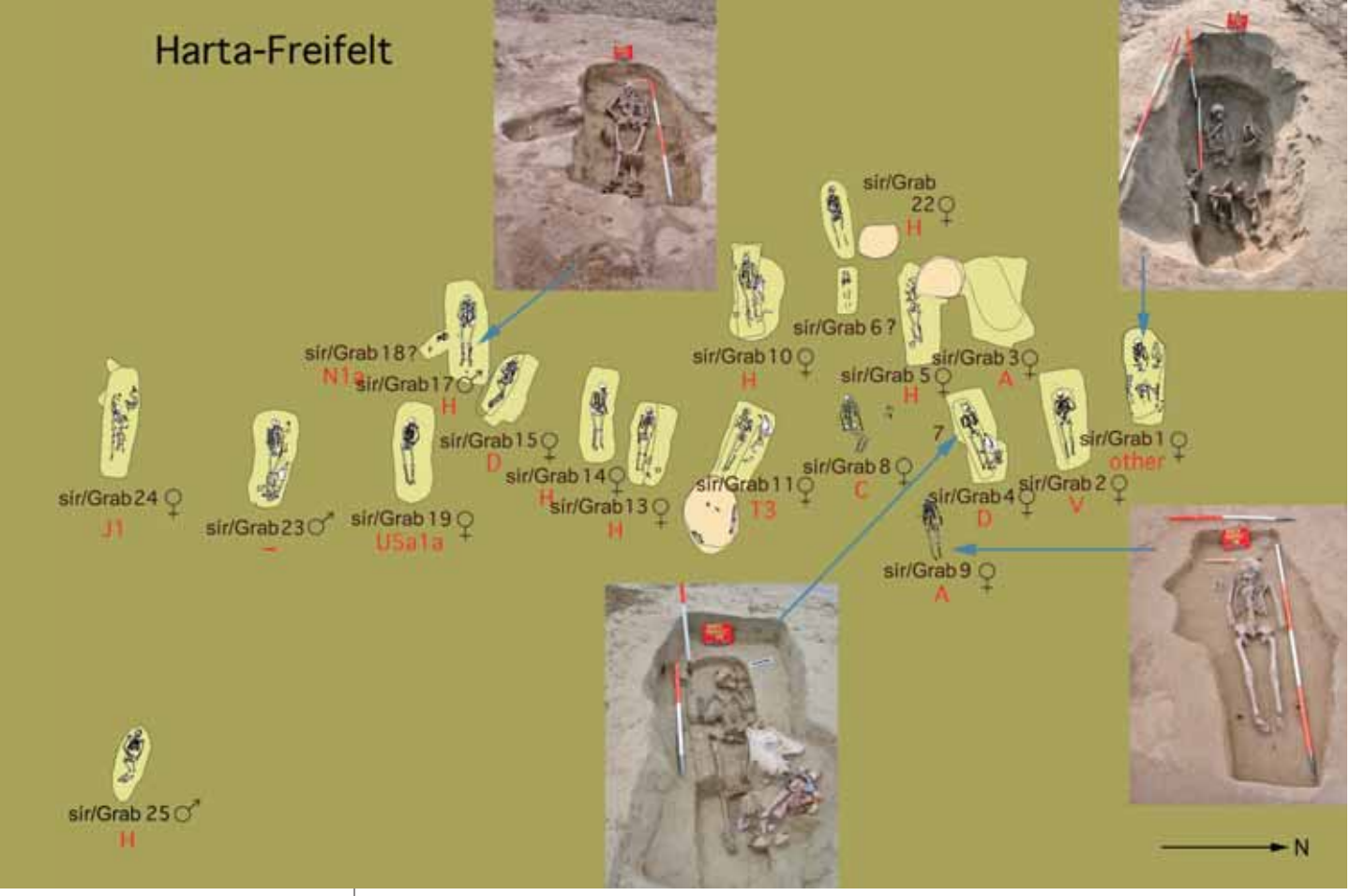
A Harta-Freifelti temető archaeogenetikai vizsgálata

A temetkezési rendszer vizsgálata tehát nem csak egy részproblémára irányul, ha-

die Mehrzahl der Forscher gegen die Annahme aus, dass es seit dem 10. Jahrhundert eine kontinuierlich andauernde Tradition der Großfamilie gegeben hätte. Die Institution eines Familienverbandes, in dem mehrere Generationen nach diesem System zusammenlebten, entstand erst „nach der Türkenherrschaft in Ungarn, in erster Linie aus familiären Gründen" (Róna-Tas 1996, 121) und lässt sich somit nicht auf die Zeit der Landnahme zurückführen. Dies schließt natürlich nicht aus, dass es bereits um diese Zeit eine Art des Zusammenlebens gegeben hat, das einer Großfamilie nah kommt. Diese Form der Gruppenbildung, zeichnet sich aber im archäologischen Kontext nicht ab, auch wenn sie zur „Vielfältigkeit des einstigen Alltags" dazugehört haben mag (Mesterházy 1996, 777).

Mit der Verbreitung des „Kleinfamilienmodells" wirkten sich die von Imre Lengyel durchgeführten paläoserologischen Untersuchungen zunehmend stärker auf die archäologische Forschung aus. Immer mehr erhoffte man von naturwissenschaftlichen Analysen Antworten darauf zu finden, welche Gräber eines bestimmten Gräberfeldes zur selben Familie gehörten und wie die innere Struktur des Bestattungsareals zu rekonstruieren sei. Nach dem Tod Imre Lengyels wurde seine Untersuchungsmethode jedoch in anderen Laboren nicht weiterentwickelt. Der Annahme, dass Lengyels Ergebnisse zu einer besseren historischen Deutung beitragen könnten, widersprachen schließlich seine eigenen Daten, die teils der archäologischen Chronologie zuwiderliefen.

Die Prämissen, die bezüglich der Familienverbände in den Nekropolen des 10. Jahrhunderts im Karpatenbecken entstanden sind, haben darüber hinaus auch wesentlich die Annahmen über die Chronologie des Fundstoffes bzw. über die einstige innere Gesellschaftsstruktur beeinflusst. Ebenso bestimmten sie die Deutungen und Ansätze, die sich den Veränderungen der Lebensweise und der sozialen Gefüge derjenigen Gruppen zuwandten, die das Karpatenbecken am Ende des 9. Jahrhunderts in Besitz nahmen und deren Wirtschafsweise auf Großtierhaltung basierte. Wie wurden aus den aufgrund ihrer militärischen Erfolge gefürchteten Ungarn christliche Untertanen eines zum homogenen Bestandteil des mittelalterlichen Europa gewordenen Ungarischen Königreichs?

5/36

Harta-Freifelt: a temető térképe.

Harta-Freifelt: der Plan des Gräberfeldes.

Grafika • Grapik: MENDE B., HORVÁTH F.

nem jelentős mértékben befolyásolja a teljes képet, amely a régészeti leletek alapján a 10. század viszonylatrendszereiről kibontakozik. E vizsgálatokhoz jelentős segítséget nyújthat egy új tudományos vizsgálati módszer, az archaeogenetika. Ennek egyik válfaja a sejtekben található mitokondriális DNS (mtDNS) állomány vizsgálata, amely az anyai (maternális) öröklésmenet révén lehetővé teszi anyai leszármazási vonalak feltérképezését. A mitokondriumok ugyanis olyan – a sejtek energiatermelésében részt vevő – sejt szervecskék, melyek saját örökítő anyaggal rendelkeznek. Ez a mitokondriális örökítő anyag – sejttípustól függően – több száz, vagy több ezer DNS molekulát is tartalmazhat. A magas kópiaszám nagyban könnyíti a vizsgálhatóságot még a csekély DNS tartalommal rendelkező régészeti korú szerves maradványok esetében is. A vizsgálat önmagában ugyan nem alkalmas vér szerinti, családi összefüggések felderítésére, de az anyai ági rokonság kizárását lehetővé teszi, illetve nagyon ritkán valószínűsíthet közvetlen családi/leszármazási kapcsolatot is (ld. Bevezető).

E vizsgálatsorozathoz egy olyan kis sírszámú, teljesen feltárt temetőt kerestünk, amely a temetkezések alacsony száma miatt lehetővé teszi akár a nagycsaládi-, akár a kiscsaládi modell alapján való értelmezést. A Duna-Tisza kö-

Wie vollzog sich diese Transformation und in welcher Weise spiegelte sich dieser Prozess in der Sachkultur und den Bestattungsbräuchen wider?

Archäogenetische Analyse des Gräberfelds von Harta-Freifelt

Die Untersuchung der Systematik bei der Anlage von Bestattungen bezieht sich also nicht nur auf ein Teilproblem, sondern beeinflusst das Gesamtbild, das sich anhand archäologischer Funde des 10. Jahrhunderts entfaltet. Eine neue wissenschaftliche Untersuchungsmethode, die Archäogenetik, könnte sich in dieser Hinsicht als besonders hilfreich erweisen. Ein Forschungszweig befasst sich mit der Analyse der mitochondrialen DNA (mtDNA) in den Zellen, die anhand der mütterlichen (maternalen) Vererbung die Aufdeckung mütterlicher Abstammungslinien ermöglicht. Mitochondrien sind – an der Produktion von Energie in den Zellen mitwirkende – Zellorganellen, die eigene Erbsubstanz enthalten. Diese mitochondriale Erbsubstanz – abhängig vom Zelltyp – kann hunderte, oder sogar tausende DNA-Moleküle beinhalten. Eine hohe Kopienzahl erleichtert die Untersuchbarkeit von archäologisch relevanten organischen Überresten selbst bei niedrigem DNA-Gehalt enorm. Zwar ist die Analy-

zén talált 21 síros Harta-Freifelt-i temető épp megfelelt a célnak (5/35. ábra). A lelőhely érdekessége, hogy itt – a 10. századi temetők nagy többségétől eltérően – egyenlőtlen volt az eltemetettek nemi aránya: 15 női sír mellett mindösszesen három férfi és három gyermek maradványait tártuk fel (5/36. ábra). A női sírok nagy számából adódóan – a fentebb említett mtDNS vizsgálatok révén – várható volt, hogy meghatározhatóak lesznek az eltemetettek közti esetleges anya-gyermek kapcsolatok, amennyiben feltételezzük, hogy a temetőt egykoron használó közösség a családi rend alapján helyezte nyugalomra a hozzátartozóit.
A Harta-freifelti temető a Kárpát-medence egykorú lelőhelyeit közt gazdagnak mondható. Viszonylag magas volt a lóval és/vagy lószerszámmal eltemetettek száma. Hat sírban volt ló (egy kivételével mind női sír volt), három további női sírban pedig lószerszám került elő (5/37. ábra). A sírok nagy részében találtunk használati tárgyakat, ékszereket, a viselethez tartozó fém díszítményeket. Az előkerült egykori ruhadíszek és ékességek többnyire ezüstből készültek. A temetőn belül is kiemelkedett a 3. sírban fekvő maturus korú nő, akit nem csak lóval és díszes lószerszámzattal, hanem aranyozott ezüstveretekkel gazdagon díszített viseletben temettek el (5/38b. ábra). A sírban talált leletek száma megközelítette a 150 darabot. A sírban nyugvó gazdagságát nemcsak a leletek nagy száma, hanem minősége is jelezte, így a hólyagos fejű aranygyűrű, vagy a két aranyozott ezüst lemezből készített, finoman kidolgozott, egyedi mintázatú hajfonatkorong (5/38a. ábra).
A többi női sír szegényesebb mellékletű volt, de azért többnyire ezekben is találtunk a ruházatra varrt, kisméretű nemesfém pántokat, csüngős ruhadíszeket és kaftánvereteket, rombusz alakú ruhadíszeket és préselt, vékony ezüstből készített ruhavereteket (5b/39. ábra). Több sírban egyedi viseleti sajátosságot figyelhettünk meg: a halott ruháját díszítő kisméretű (átm.: 0,3–0,4 mm) gyöngyök használatát. A 4. és 10. sírban a halott feje fölötti részen találtunk nagy számban ilyen nagyon kicsi, fehér színű gyöngyöket, a 4. sírban bontáskor mintegy 60 darabot sikerült megfigyelnünk. Hasonló darabokat a 10. századi Kárpát-medencei emlékanyagból eddig nem ismertünk, s a kelet-, közép-európai területek kortárs régisé-

5/37

Harta-Freifelt:
1. sír a feltárás közben egy lótemetkezéssel.

Harta-Freifelt:
Grab 1 mit Pferdebestattung bei der Ausgrabung.

Fotó • Foto: LANGÓ P.

semethode nicht für die präzise Bestimmung von biologischen Familienverhältnissen geeignet, jedoch ermöglicht sie den Ausschluss mütterlicher Verwandtschaft bzw. können in sehr seltenen Fällen sogar direkte Familien- oder Abstammungsbeziehungen abgelesen werden (vgl. Einführung).
Für eine solche Untersuchungsserie sollte ein vollständig erschlossenes Gräberfeld ausgewählt werden, das aufgrund seiner geringen Anzahl von Bestattungen eine Deutung sowohl im Sinne des „Großfamilien-" als auch des „Kleinfamilienmodells" ermöglicht. Die Nekropole von Harta-Freifelt im Donau-Theiß-Zwischenland erschien mit ihren 21 Gräbern dafür ideal (Abb. 5/35). Interessant an diesem Fundort ist der ungleichmäßige Anteil der Geschlechter, ein für die Nekropolen des 10. Jahrhunderts eher ungewöhnliches Bild. Neben 15 Frauengräbern wurden lediglich drei Männer- und drei Kindergräber erschlossen (Abb. 5/36). Wegen der hohen Anzahl der Frauen war zu erwarten, dass mithilfe der oben beschriebenen mtDNA-Untersuchungen eventuelle Beziehungen zwischen Mutter und Kind feststellbar werden, vorausgesetzt die Gesellschaft, die das Gräberfeld einst nutzte, ließ ihre Verwandten nach Familien bestatten.
Im Kontext gleichzeitiger Fundorte im Karpatenbecken gilt das Gräberfeld von Harta-Freifelt als reich ausgestattet. Die Anzahl der samt Pferd und/oder Pferdegeschirr Bestatteten war

5/38

*Harta-Freifelt, a 3-as sír kiemelkedő aranyozott ezüst leletei: hajfonatkorongok **(a)** és ruhaveretek **(b)**.*

*Harta-Freifelt, besondere vergoldete Silberfunde aus Grab 3: Haarscheiben **(a)** und Kleiderbeschläge **(b)**.*

Visky Károly Múzeum, Kalocsa

Fotó • Foto: LANGÓ P.

gei közt sem sikerült fellelnünk ilyeneket. Ezeket a gyöngyöket méretükből adódóan nagy valószínűséggel olyan vékony, különleges szövésű textíliába fonták vagy varrták, amelyek finomságát, egyediségét a fényben megtörő apró gyöngyök még inkább kiemelték. A gyöngyök ilyen estben valószínűleg fátyolt díszíthettek. Más sírokból a préselt ruhadíszekhez kapcsolódva, azt körülölelve kerültek elő. Ez hasonlít a bizánci díszruhák nagyobb gyöngy-

recht hoch. In sechs Gräbern befanden sich Überreste von Pferden (mit einer Ausnahme waren dies Frauengräber), in drei weiteren Frauengräbern kam Pferdegeschirr zum Vorschein (Abb. 5/37). In den meisten Gräbern fanden sich Gebrauchsgegenstände, sowie hauptsächlich aus Silber gefertigter Schmuck und Metallverzierungen der Kleidung. Innerhalb der Nekropole tritt Grab 3 hervor, in dem eine Frau der Altersklasse matur ruhte, die nicht nur mit Pferd und verziertem Pferdegeschirr, sondern außerdem noch in einem reich mit vergoldeten Silberbeschlägen verzierten Kleid beigesetzt worden war (Abb. 5/38b). Aus dem Grab stammen knapp 150 Artefakte. Der Reichtum zeigte sich nicht nur in der Quantität, sondern auch in der Qualität der Fundstücke, wie zum Beispiel im Falle eines Goldrings mit blasenförmigem Kopf oder zweier scheibenförmiger, exquisit gearbeiteter Haarscheiben mit einzigartiger Verzierung aus vergoldeten Silberplatten (Abb. 5/38a).

Die Grabausstattungen der anderen Frauengräber fielen zwar dürftiger aus, doch fanden wir auch hier aufgenähte kleine Ringe aus Edelmetall, Anhänger und Beschläge von Kaftanen, rhombische, aus dünnem Silber gefertigte Pressbeschläge der Kleidung (Abb. 5/39). In mehreren Gräbern waren sehr eigentümliche Kleidungsmerkmale zu beobachten: der Gebrauch von kleinen Zierperlen (Dm.: 0,3–0,4 mm). In den Gräbern 4 und 10 fanden sich über dem Kopf des Verstorbenen sehr viele dieser winzigen, weißen Perlen, beim Aushub des Grabes 4 kamen insgesamt 60 Exemplare zum Vorschein. Vergleichbare Funde sind sowohl aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts als auch aus den zeitgleichen Funden Ost- und Mitteleuropas bislang unbekannt. Aufgrund ihrer geringen Größe kann davon ausgegangen werden, dass solche Perlen in sehr dünnen und damit außergewöhnlich fein gewebten Stoff geflochten oder daran angenäht wurden; das sich an den Perlen spiegelnde Licht hat die Textur wohl weiter betont. In diesen Fällen könnten die Perlen einen Schleier geziert haben. In anderen Gräbern kamen sie mit gepressten Zierbeschlägen der Kleidung, diese einrahmend vor. Dies ähnelt den größeren Perlenverzierungen auf byzantinischen Prachtgewändern (Elkina 1991, 274–275; Parani 2003, 12–13; Muthesius 2004; Albani 2010, 193)

díszeihez (Elkina 1991, 274–275; Parani 2003, 12–13; Muthesius 2004; Albani 2010, 193), vagy a kortárs bizánci ékszerek szélén körbefutó, aranydróttal rögzített gyöngykerethez (Bosselmann-Ruickbie 2011, 79–80).

A három férfi sír közül csak egy sírban volt melléklet: a halott lába mellett elhelyezett lovon és lószerszámon kívül egy kilenc nyílcsúcsot tartalmazó, csontfedeles tegez került elő, valamint egy juhcsont, ami egykor mint ételmelléklet kerülhetettet a sírba. A másik két sírba az eltemetettel semmiféle megmaradó viseleti tárgyat, mellékletet nem helyeztek. A temetőben három gyermekmaradvány is feküdt, közül kettőhöz kisebb ezüsttárgy tartozott.

A Harta-Freifelt-i temetőben feltárt 21 csontváz közül 19 megtartási állapota tett lehetővé genetikai vizsgálatokat, amit végül összesen csak 17 váz esetében sikerült kivitelezni. Az eredmények az eltérő anyai vonalak nagy számára utalnak. Csupán két lelet mutatott teljes egyezést, így összesen e két minta esetében nem zárható ki az egyenes ági anyai leszármazás. Azonban ezek a mintázatok nem csak egymással, hanem a genetikai vizsgálatokban referenciaként használt úgynevezett cambridge-i szekvenciával is megegyeznek, amely mintázata a leggyakoribb a mai európai lakosság körében, így e vázak közti tényleges rokonságot csak további vizsgálatok igazolhatják.

Elmondható tehát, hogy a sírokban nyugvók nők – talán az említett két egyént kivéve – nem rokonok egymással. Ez azonban még nem zárja ki a kiscsaládi jellegű temetőszervező rendszer létezését ebben a korban. Más 10. századi temetőben ugyanis sikerült biologiai rokoni kapcsolatokat felfedezni egymáshoz közel helyezett sírokban fekvők között (Csősz et al. 2016). Hangsúlyoznunk kell, hogy ez a vizsgálatsorozat nem is alkalmas rá, hogy a temetőben nyugvó férfiak és nők között házastársi viszonyt bizonyítson. Ezek alapján azt a lehetőségét is figyelembe kell venni, hogy a temető kialakítása nem feltétlenül családi rend szerint történt. Így pl. az egyik gyermekmaradványból nyert eredmény azt mutatta, hogy a gyermeknek egyik eltemetett nő sem lehetett a rokona. Valószínűnek látszik tehát, hogy a Harta-freifelti temetőben eltemettek közt nem volt biológiailag bizonyítható családi kapcsolat. Megítélésünk szerint ezt a feltevést támasztja alá a temető belső időrendjének a vizsgálata is.

bzw. am Rande zeitgleicher byzantinischer Schmuckstücke angebrachten, mit Golddraht befestigten Perlrahmen (Bosselmann-Ruickbie 2011, 79–80).

Von den Männergräbern verfügte lediglich eines über Beigaben: In Höhe des Beines befand sich, neben Pferd und Pferdegeschirr, ein Köcher mit knöchernem Verschluss, der neun Pfeilspitzen enthielt. Darüber hinaus wurde ein Schafknochen entdeckt, der Schenkel wurde wohl einst als Speisebeigabe ins Grab gelegt. Die anderen zwei Gräber verfügten über keinerlei erhaltene Kleidungsbestandteile oder Beigaben. Auf dem Gräberfeld fanden sich außerdem die Skelettreste von drei Kindern, zwei davon waren mit kleineren Silbergegenständen ausgestattet.

Von den 21 in Harta-Freifelt erschlossenen Skeletten konnten aufgrund der Erhaltung 19 für eine genetische Untersuchung herangezogen und bei 17 Individuen diese auch erfolgreich durchführt werden. Die Ergebnisse zeigen eine große Diskrepanz in den maternalen Linien: Lediglich zwei Funde zeigten eine totale Übereinstimmung, was bedeutet, dass nur bei diesen zwei Proben eine direkte Verwandtschaft in gerader Linie mütterlicherseits nicht ausgeschlossen werden kann. Allerdings stimmen die vorliegenden Muster nicht nur untereinander überein, sondern auch mit der bei genetischen Untersuchungen als Referenz verwendeten sog. Cambridge-Reference-Sequence, welche die am meisten verbreiteten mtDNA-Typen der modernen europäischen Bevölkerung umfasst. Daher könnte eine direkte Verwandtschaft zwischen den besagten Individuen erst nach weiteren Untersuchungen bestätigt werden.

Es kann daher konstatiert werden, dass die in den Gräbern beigesetzten Frauen – abgesehen vielleicht von den erwähnten zwei Individuen – nicht miteinander verwandt waren. Das allein schließt jedoch die Existenz einer Bestattungsstruktur im Sinne von Kleinfamilien zu jener Zeit noch nicht aus. In anderen Nekropolen des 10. Jahrhunderts gelang es nämlich bereits, biologische Verwandtschaftsbezüge zwischen Bestatteten in nahe beieinander gelegenen Gräbern zu belegen (Csősz et al. 2016). An dieser Stelle muss betont werden, dass diese Untersuchungsmethode nicht geeignet ist, zwischen den in einer Nekropole beigesetzten Männern

5/39

Harta-Freifelt, 22. sír: ezüst és aranyozott csüngős ruhaveretek.

Harta-Freifelt, Grab 22: silberne, vergoldete Kleidungsbeschläge.

Visky Károly Múzeum, Kalocsa.

Fotó • Foto: Hámori P.

A vázakon végzett radiokarbon mérések eredményei egykorúságra utalnak, nem mutatnak jelentős eltéréseket.

A sírok mellékletei közös viseleti szokásokat jeleznek: több női sírban hasonló préselt kaftánveretek voltak, és öt sírban azonos jellegűek a kisméretű gyöngyszemek is.

Nem került elő olyan tárgy, amely a 10. század középső harmadánál korábbi, vagy lényegesen későbbi keltezésű lehetne.

Mindezek alapján feltételezhető, hogy a Harta-freifelti temetőt egy nagyobb közösség csak rövid időn át használta, ami alatt olyan személyek, akiknek biológiai rokoni összetartozását a genetikai vizsgálatok alátámaszthatnák, a temető felhagyásáig nem haltak meg. Felvetődik hát a kérdés: vajon minden kis sírszámú temetőről feltételeznünk kell-e, hogy bennük valamilyen családi rend szerint zajlott a temetkezés? Természetes, hogy a hosszú ideig egy helyben élő közösségekhez kapcsolódó falusi temetőket a megtelepülő családok tagjai közösen használták. A 10. századi, kis sírszámú temetők között azonban lehettek olyanok is, amelyeket mobil közösségek hoztak létre es csak rövid ideig használtak (Kovács 2011, 98). Ezek az egymásnak részben ellent mondó adatok további kutatások szükségességét támasztják alá, azzal a céllal, hogy a honfoglaló magyarság összetett életformáját rekonstruálhassuk.

und Frauen Heiratsverbindungen nachzuweisen. Aufgrund dieser Ergebnisse muss aber auch in Betracht gezogen werden, dass die Belegung des Gräberfeldes nicht zwangsläufig einer Familienordnung folgt. So ergab bspw. die Analyse eines der Kinderskelette, dass keine der bestatteten Frauen mit ihm verwandt war. Daher ist davon auszugehen, dass es zwischen den in Harta-Freifelt bestatteten Personen keine biologisch nachweisbare Verwandtschaft gab. Eine solche Beurteilung bekräftigt auch die Untersuchung der Belegungsabfolge des Gräberfelds. Die Ergebnisse der an Skeletten durchgeführten Radiokarbon-Untersuchungen deuten auf eine Gleichzeitigkeit der Beisetzungen hin, es gibt keine relevanten Abweichungen.

Die Grabbeigaben deuten auf vergleichbare Bekleidungsformen hin: In mehreren Frauengräbern befanden sich ähnliche Pressbeschläge für Kaftane. Auch die kleinen Perlen, die in fünf Gräbern entdeckt wurden, stimmen überein.

Es wurde kein Gegenstand gefunden, der in eine frühere oder weitaus spätere Zeit datiert werden konnte, als das mittlere Drittel des 10. Jahrhunderts.

Anhand dieser Feststellungen kann angenommen werden, dass die Nekropole von Harta-Freifelt nur für kurze Zeit von einer größeren Gemeinschaft genutzt wurde und dass während dieser Zeit, bis zur Aufgabe des Gräberfeldes, keine Personen verstorben waren, deren biologische Verwandtschaft mithilfe genetischer Untersuchungen hätte nachgewiesen werden können. Demnach stellt sich folgende Frage: Muss bei jeder Nekropole mit geringer Gräberzahl davon ausgegangen werden, dass es sich um Bestattungen nach irgendeiner Familienordnung handelt? Selbstverständlich wurden Gräberfelder, die zu einer sesshaften Gemeinschaft eines Dorfes gehörten von mehreren Familien belegt. Unter den kleinen Nekropolen des 10. Jahrhunderts könnten sich aber auch solche befinden, die von Gruppen gegründet wurden, die noch mobil waren und solche Plätze nur kurz nutzten (Kovács 2011, 98). Diese sich teils wiedersprechenden Daten legen nahe, dass weitere Untersuchungen nötig sein werden, um die Komplexität der Lebenswelt der landnehmenden Ungarn rekonstruieren zu können.

Irodalom
Literatur

Források • Quellen

Agathias, *Historia*
Agathie Myrinaei Historiarum libri V, ed. by Keydell, R. CFHB 2 (Berlin 1967).

Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum*
Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri XXXI*, ed. by Seyfahrt, W., vol. 1–2 (Leipzig 1978).

Cassius Dio
Cassius Dio, Römische Geschichte, transl. by Veh, O. (Düsseldorf ²2007).

Herodot, *Historiae*
Herodot's von Halikarnaß Geschichte, ed. by A. Schöll (Stuttgart 1828–1832).

Iordanes, *Getica*
Iordanes, *Getica*, ed. by Mommsen, Th. MGH AA 5, 1 (Berlin 1883).

Plinius, *Naturalis historia*
C. Plinii Secundi naturalis historiae libri XXXVII, ed. by von Jan Karl Mayhoff. L. Vol. 1–6 (Stuttgart ²1967–2002).

Polybios, *Historiae*.
Polybios, *Historiae*. Geschichte. Transl. by Drexler, H., vol. 1–2 (Zürich 1961/1963) .

Procopius, *De bello Gothico*
Procopius, *De bello Gothico* I–IV (V–VIII), ed. by Veh, O. Gotenkriege. Prokop. Werke 2 (München 1966).

Res Gestae Divi Augusti
Res Gestae Divi Augusti. Ex monumentis Ancyrano et Apolloniensi, ed. by Mommsen, Th. (Berlin ²1883).

Tacitus, *Annales*
Tacitus, P. C., *Annales*. In: P. Cornelius Tacitus Werke, transl. by Boetticher, W., Lateinisch mit deutscher Übersetzung und erläuternden Anmerkungen. Vol II: Annalen XI–XVI (Leipzig 1865).

Velleius Paterculus, *Historia Romana*
Velleius Paterculus, *Historia Romana*. Römische Geschichte, Lateinisch und Deutsch. Transl. and ed. by Giebel, M. (Stuttgart 1989).

Literatur • Irodalom

Albani 2010
Albani, J., Elegance Over the Borders. The Evidence of Middle Byzantine Earrings. In: Entwistle, C./Adams, N. (eds.), Intelligible Beauty, Recent Research on Byzantine Jewellery (London 2010) 193–202.

Albarella et al. 2017
Albarella, U./Russ, H./Vickers, K./Viner-Daniels, S., The Oxford Handbook of Zooarchaeology (Oxford 2017).

Alföldi 1926
Alföldi, A., Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. 1–2 (Berlin, Leipzig 1926).

Alföldi 1934
Alföldi A., Eine spätrömische Helmform und ihre Schicksale im germanisch-romanischen Mittelalter. Acta Arch. (Kopenhagen) 5, 1934, 99–144.

Alföldi 1942
Alföldi, A., Zur Geschichte des Karpatenbeckens im 1. Jahrhundert v. Chr. (Budapest 1942).

Alföldi 1967
Alföldi, A., Die Vorherrschaft der Pannonier im Römerreiche und die Reaktion des Hellenentums unter Gallienus. In: Alföldi, A., Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts nach Christus (Darmstadt 1967) 228–284.

Alföldy 1988
Alföldy, G., Die Romanisierung in den Donauprovinzen Roms. In: Kneissl, P./Losemann, V. (eds.), Alte Geschichte und Wissenschaftsgeschichte. Festschrift für Karl Christ zum 65. Geburtstag (Darmstadt 1988) 1–21.

Alföldy 2004
Alföldy, G., Die „illyrischen" Provinzen Roms: von der Vielfalt zu der Einheit. In: Urso, G. (ed.), Dall'Adriatico al Danubio. L'Illirico nell età greca e romana. Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli, 25–27 settembre 2003 (Pisa 2004) 207–220.

Alföldy 2005
Alföldy, G., Romanisation – Grundbegriff oder Fehlbegriff? Überlegungen zum gegenwärtigen Stand der Erforschung von Integrationsprozessen im römischen Weltreich. In: Visy. Zs. (ed.), LIMES XIX. Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies held in Pécs, Hungary, September 2003 (Pécs 2005) 25–56.

Alt 2009
Alt, K. W., Prähistorische Anthropologie im 21. Jahrhundert. Methoden und Anwendungen. In: Heinrich-Tamàska, O./Krohn, N./Ristow, S. (eds.), Dunkle Jahrhunderte in Mitteleuropa? Tagungsbeiträge der Arbeitsgemeinschaft Spätantike und Frühmittelalter 1. Rituale und Moden (Xanten, 8. Juni 2006) und 2. Möglichkeiten und Probleme archäologisch-naturwissenschaftlicher Zusammenarbeit (Schleswig, 9.–10. Oktober 2007). Stud. zu Spätantike und Frühmittelalter 1 (Hamburg 2009) 273–292.

Alt et al. 2014
Alt, K. W./Knipper, C./Peters, D./Müller, W./Maurer, A.-F./Kollig, I./Nicklisch, N./Müller, Chr./Karimnia, S./Brandt, G./Roth, Chr./Rosner, M./Mende, B./Schöne, B./Vida, T./Freeden von, U., Lombards on the Move – An Integrative Study of the Migration Period Cemetery at Szólád, Hungary. PLoS ONE 9(11), 1–14: e110793. doi:10.1371/journal.pone.0110793

Anke 1998
Anke, B., Studien zur reiternomadischen Kultur des 4. bis 5. Jahrhunderts. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 8,1–2 (Weissbach 1998).

Anke 2008
Anke, B., Die Hunnen. In: Anke/Révész/Vida 2008, 13–46.

Anke/Révész/Vida 2008
Anke, B./Révész, L./Vida, T., Reitervölker im Frühmittelalter. Hunnen – Awaren – Ungarn (Stuttgart 2008).

Anreiter 2001
Anreiter, P., Die vorrömischen Namen Pannoniens (Budapest 2001).

Anthony 1997
Anthony, D. W., Prehistoric migration as social process. In: Chapman, J./Hamerow, H. (eds.), Migrations and Invasions in Archaeological Explanation. BAR Int. Ser. 664 (Oxford 1997) 21–32.

Armbruster et al. 2016a
Armbruster B./Eilbracht, H./Hahn, O./Heinrich-Tamáska, O. (eds.), Verborgenes Wissen. Innovation und Transformation feinschmiedetechnischer Entwicklungen im diachronen Vergleich. Topoi. Berlin Studies of the Ancient World 35 (Berlin 2016).

Armbruster et al. 2016b
Armburster, B./Eilbracht, H./Hahn, O./Heinrich-Tamáska, O., Verborgenes Wissen. Innovation

und Transformation feinschmiedetechnischer Entwicklungen im diachronen Vergleich. Eine Einführung. In: Armbruster et al. 2016a, 7–16.

Attila und die Hunnen 2007
Historisches Museum der Pfalz Speyer (ed.), Attila und die Hunnen (Stuttgart 2007).

Aufleger/Kunow/Müller 2003
Aufleger, M./Kunow, J./Müller, J., Landschaftsarchäologie und geographische Informationssysteme: Symposium: Prognosekarten, Besiedlungsdynamik und prähistorische Raumordnungen. – The Archaeology of Landscapes and Geographic Information Systems: Predictive Maps, Settlement Dynamics and Space and Territory in Prehistory. 15. bis 19. Oktober 2001 in Wünsdorf. Brandenburgisches Landesmuseum für Ur– und Frühgeschichte (Wünsdorf 2003).

Balassa 1989
Balassa, I., Magyar falvak temetői (Budapest 1989).

Bálint 1989
Bálint, Cs., Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert (Wien, Köln 1989).

Bálint 1993
Bálint, Cs., Probleme der archäologischen Forschung zur awarischen Landnahme. In: Müller-Wille/Schneider 1993–1994, 1, 195–273.

Bálint 2004
Bálint, Cs., A nagyszentmiklósi kincs. Régészeti Tanulmányok. Varia Arch. Hungarica 16a (Budapest 2004).

Bálint 2006
Bálint, Cs., Der Reichtum der Awaren. In: von Carnap-Bornheim C./Krausse, D./Wesse, A. (eds.), "Fürstengräber" – Prunkgräber – Schatzfunde. Herrschaft, Tod, Bestattung. Zu den vor- und frühgeschichtlichen Prunkgräbern als archäologisch-historische Quelle. Internationale Fachkonferenz Kiel 16.–19. Oktober 2003 (Bonn 2006) 147–159.

Bálint 2007
Bálint, Cs., On „Orient–preference" in archaeological research on the Avars, proto–Bulgarians and conquering Hungarians. In: Henning, J. (ed.), Post-Roman towns, trade and settlement in Europe and Byzantium (Berlin 2007) 1, 545–562.

Bálint 2010
Bálint, Cs., Der Schatz von Nagyszentmiklós: archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz' und der Steppe. Varia Arch. Hungarica 16b (Budapest 2010).

Bálint/Szabó 2017
Bálint, M./Szabó, M., Sáncon innen, árkon túl – A Csörsz–árok topográfiai kultatásának újabb lehetőségei. – Over Ramparts and through the Ditch. The Newest Possibilities for Topographical Research on the Csörsz ditch. Magyar régészet. Online Magazin. – Hungarian Archaeology. E–Journal 2017,2: http://files.archaeolingua.hu/2017TA/b%e1lint–szab%f3_eng_17ta.pdf.

Bándi 1983
Bándy, G., Das Golddiadem von Velem. Savaria 16, 1983, 81–93.

Bánffy 1996a
Bánffy, E., Újkőkori és rézkori települések Zalaszentbalázs határában (Neusteinzeitliche und kupferzeitliche Siedlungen in der Gemarkungen von Hahót und Zalaszentbalázs). Zalai Múz. 6, 1996, 97–148.

Bánffy 1996b
Bánffy, E., Korarézkori körárok Balatonmagyaród-Hídvégpusztáról. In: Vándor, L./Költő, L. (eds.), Évezredek üzenete a láp világából. Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992 (Zalaegerszeg 1996) 21–22.

Bánffy 2000
Bánffy, E., Neue Daten zur Entstehung der Bandkeramik. In: Hiller, St./Nikolov, V. (eds.), Karanovo III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa (Wien 2000) 375–382.

Bánffy 2002
Bánffy, E., Eine Tierfigur aus der Entstehungsphase der Bandkeramik. In: Bánffy E. (ed.) Prehistoric studies. In memoriam Ida Bognár-Kutzián. Anteus 25 (Budapest 2002) 205–219.

Bánffy 2004
Bánffy, E., The 6th Millennium BC boundary in Western Transdanubia and its role in the Central European transition (The Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb settlement). Varia Arch. Hung. XV (Budapest 2004).

Bánffy 2013
Bánffy, E., Tracing the beginnings of sedentary life in the Carpathian Basin. On the formation of the LBK house. In: Hofmann, D./Smyth, J. (eds.), Tracking the Neolithic house in Europe – sedentism, architecture and practice (New York 2013) 117–149.

Bánffy 2015
Bánffy, E., The beginnings of salt exploitation in the Carpathian Basin (6th–5th Millennium BC). Documenta Praehistorica 42, 2015, 1–14.

Bánffy/Eichmann/Marton 2007
Bánffy, E./Eichmann, W. J./Marton, T., Mesolithic foragers and the spread of agriculture in Western Hungary. In: Kozlowski, J./Nowak, M. (eds.), Mesolithic-Neolithic interactions in the Balkans and in the Middle Danube Basin. Proceedings of the XV. World Congress, Lisbon, 4–9 September 2006, vol. 6. BAR Int. Ser. 1726 (Oxford 2007) 53–82.

Bánffy/Marton/Osztás 2010
Bánffy, E./Marton, T./Osztás, A., Early neolithic settlement and burials at Alsónyék-Bátaszék. First report. In: Kozlowski, J.K./Raczky, P. (eds.), Neolithisation of the Carpathian Basin: Northernmost distribution of the Starčevo/Körös culture (Kraków, Budapest 2010) 37–51.

Bánffy/Sümegi 2012
Bánffy, E./Sümegi, P., The early neolithic agro-ecological barrier in the Carpathian Basin: a zone for interaction. In: Anreiter, P./Banffy, E./Bartosiewicz, L. (eds.), Archaeological, cultural and linguistic heritage: For Erzsébet Jerem in honour of her 70th birthday. Archaeolingua 25 (Budapest 2012) 57–69.

Bárány/Hajnal 2010
Bárány, A./Hajnal, Zs., Agancsfeldolgozó műhely és csontfésűk Tiszagyenda-Lakhatom koraközépkori lelőhelyről (An Antler Object Workshop and Bone Combs from Tiszagyenda-Lakhatom Early-Medieval Site). In: Gömöri, J./Kőrösi, A. (eds.), Csont és bőr. Az állati eredetű nyersanyagok feldolgozásának története, régészete és néprajza (Budapest 2010) 85–92.

Barbiera 2005
Barbiera, I., Changing Lands in Changing Memories. Migration and Identity during the Lombard Invasions. Biblioteca di Arch. medievale 19 (Firenze 2005).

Barkóczi 1959
Barkóczi, L., Ethnische Zusammensetzung der pannonischen Bevölkerung am Ende des II. und in der ersten Hälfte des III. Jahrhunderts. Acta Ant. Acad. Scien. Hungaricae 7, 1959, 167–175.

Barkóczi 1964
Barkóczi, L., The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian, Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 16, 1964, 257–365.

Barkóczi 1968
Barkóczi, L., A 6th century cemetery from Keszthely-Fenékpuszta. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 20, 1968, 275–311.

Barkóczi/Salamon 1972
Barkóczi, L./Salamon, Á. Cs., Pannonien in nachvalentinianischer Zeit (376–476). Ein Versuch zur Periodisierung. In: Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung. Ausstellung des Landes Oberösterreich, 24. April – 26. Oktober 1982 im Stadtmuseum Enns (Linz 1982) 147–178.

Barna/Pásztor 2011
P. Barna, J./Pásztor, E., Different ways of using space traces of domestic and ritual activities at a Late Neolithic settlement at Sormás-Török-földek. Documenta Praehistorica 38, 2011, 1–22.

Barna/Pásztor 2017
P. Barna, J., A fény régészete. A természetes fény szerepe az őskori ember életében (The Archaeology of Light. The Role of Natural Light in the Life of Late Prehistoric Man). In: Z. Karvalics, L./Fáboan, B. (eds.), A fény informaciótörténetéhez (Budapest 2017) 29–60.

Barna et al. 2015
P. Barna, J./Tokai, Z. M./Eke, I./Pásztor E., A késő neolitikus körárkok kutatásának helyzete Zala megyében (Current research on Late Neolithic rondels in Zala County). Archeometriai Műhely XII,2, 2015, 75–88.

Barna et al. in press
P. Barna, J./Tóth, B./Pásztor, E./Tokai, Z. M./T. Biró, K./Puszta, S./Eke, I./Puszta, A./Busznyák, -J./Kocsis, N./Tugya, B./Száraz, Cs., Non-invasive Investigations of a Late Neolithic Rondel at Gétye, Western-Hungary. In: Bánffy, E./P. Barna, J. (eds.), „Trans Lacum Pelsonem". Prähistorische Forschungen in Südwestungarn (5000–500 V.U.Z.). – Prehistoric Research in South–Western Hungary (5000–500 BCE). Castellum Pannonicum Pelsonense 7 (Budapest et al., in press).

Barral et al. 1996
Barral, Ph./Guillaumet, J.-P./Parette, Cl. A./Szabó, M., Recherches récentes sur les Oppida Celtiques en Pannonie (Fouilles franco-hongroises á Velem-Szentvid et á Budapest Gellérthegy). In: Jerem, E./Krenn–Leeb, A./Neugebauer, J.-W./Urban, O. (eds.), Die Kelten in den Alpen und an der Donau. Akten des Internationalen Symposions St. Pölten, 14.–18. Oktober 1992 (Budapest, Wien 1996) 415–431.

Bartosiewicz 2006
Bartosiewicz, L., Régenvolt háziállatok. Bevezetés a régészeti állattanba (Budapest 2006).

Baumeister 2004
Baumeister, M., Metallrecycling in der Frühgeschichte. Untersuchungen zur technischen, wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Metallverwertung im 1. Jahrtausend n. Chr. Würzburger Arbeiten zur Prähistorischen Arch. 3 (Rahden/Westf. 2004).

Becker 1996
Becker, H., Kultplätze, Sonnentempel und Kalenderbauten aus dem 5. Jahrtausend vor Chr. – Die mittelneolthischen Kreisanlagen in Niederbayern. Arbeitshefte des bayerischen Landesamtes für Denkmalpflege 59 (München 1996).

Behrendt/Mielke/Mecking 2012
Behrendt, S./Mielke, D. P./Mecking, O., Die portable Röntgenfluoreszenzanalyse (p–RFA) in der Keramikforschung: Grundlagen und Potenzial. Restaurierung und Archäologie. Konvervierung – Restaurierung – Technologie – Archäometrie 5, 2012, 93–110.

Belanová et al. 2007
Belanová, T./Čambal, R./Stegmann-Rajtár, S., Die Weberin von Nové Košariská im Vergleich mit ähnlichen Fundplätzen des östlichen Hallstattkulturkreises. In: Blečić, M./Črešnar, M./Hänsel, B./Hellmuth, A./Kaiser, E./Metzner–Nebelsick, C. (eds.), Scripta praehistorica in Honorem Biba Teržan. Situla 44 (Ljubjana 2007) 419–435.

Belényesi/Honti/Kiss 2007
Belényesi, K./Honti, Sz./Kiss, V. (eds.), Gördülő idő: régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között (Kaposvár, Budapest 2007).

Belényessy/Horváth 2007
Belényessy, K./Horváth, T. Balatonőszöd-Temetői-dűlő. In: Belényesi/Honti/Kiss 2007, 97–110.

Bella 1889
Bella, L., Újabb soproni ősleletekről. Arch. Ért. 9, 1889, 357–366.

Bemmann/Schmauder 2008
Bemmann, J./Schmauder, M. (eds.), Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen. Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008. RGK. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 11 (Bonn 2008).

Bemmann/Schmauder 2015
Bemmann, J./Schmauder M. (eds.), The Complexity of Interaction along the Eurasian Steppe Zone in the First Millennium CE: Bonn Contributions to Asia Arch. 7 (Bonn 2015).

Bende 2000
Bende, L., Fülkesírok a pitvarosi avar kori temetőben. Adatok a fülkés és lószerszámos temetkezések kronológiájához (Stollengräber im awarenzeitlichen Graberfeld von Pitvaros. Angaben zur Chronologie der Stollengräber und Bestattungen mit Pferdegeschirr). In: Bende, L./Lőrinczy, G./Szalontai, Cs. (eds), Hadak útján: a népvándorlás kor fiatal kutatóinak konferenciája, X. Domaszék, 1999. szeptember 27–30. (Szeged 2000) 241–279.

Bende 2006
Bende, L., Bestattungssitten in der zweiten Hälfte des Awarenzeit in der durch die Flüsse Körös, Tisza und Maros umgegebenen Landschaft. Arrabona 44,1, 2006, 87–110.

Bende 2012
Bende, L., Lószerszámos temetkezések, áldozati állatok és ételmellékletek a Körös-Tisza-Maros köze késő avar kori temetőiben (Bestattungen mit Pferedegeschirr, Tieropfer und Speisebeigaben in den spätawarenzeitlichen Gräberfelder des Gebietes zwischen Kreisch/Körös, Theiß/Tisza und Mieresch/Maros). In: Vida 2012, 645–678.

Bende/Lőrinczy 2005
Bende, L./Lőrinczy, G., A specific burial custom: the catacomb grave. In: Archéologie et histoire du Moyen Âge. – Archaeology and History of the Middle Age. Actes du XIV^{éme} Congrès UISPP, Université Liège, Belgique, 2–8 septembre 2001. – Acts of the XVIth UISPP Congress, University of Liège, Belgium, 2–8 September 2001. BAR International Ser. 1355 (Oxford 2005) 93–95.

Bendefy 1968
Bendefy, L., A Balaton vízszintjének változásai a neolitikumtól napjainkig. Hidrológiai Közl. 6, 1968, 257–263.

Bender/Wolff 1994
Bender, H./Wolff, H. (eds.), Ländliche Besiedlung und Landwirtschaft in den Rhein – Donau – Provinzen des Römischen Reiches, Vorträge eines Internationalen Kolloquiums vom 16.–21. April 1991 in Passau. Passauer Universitätsschriften zur Arch. 2 (Passau 1994).

Bendő/Heinrich-Tamáska/Horváth 2014
Bendő, Zs./Heinrich-Tamáska, O./Horváth, E., Material und Herstellungsanalysen der goldenen und vergoldeten Metallfunde aus dem Grab A von Keszthely-Fenékpuszta, Ödenkirche-Flur. In: Müller 2014, 311–335.

Bentley 2006
Bentley, R. A., Strontium isotopes from the earth to the archaeological skeleton. A review. Journal Arch. Method and Theory 13, 2006, 135–187.

Berecki 2010
Berecki, S. (ed.), Iron Age Communities in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş (Cluj-Napoca 2010).

Berecki 2014
Berecki, S. (ed.), Iron Age Crafts and Craftmen in the Carpathian Basin: Proceedings of the International Colloquium from Târgu-Mureş (Cluj-Napoca 2014).

Bertemes/Meller 2012
Bertemes, F./Meller, H., Neolithische Kreisgrabenanlagen in Europa. Neolithic Circular Enclosures in Europe. Internationale Arbeitstagung vom 7. bis 9. mai 2004 in Goseck. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle (Halle/Saale 2012).

Bertók/Gáti 2014
Bertók, G./Gáti, Cs., Régi idők – új módszerek. Archaeolingua (Budapest, Pécs 2014).

Biehl 2010
Biehl, P. F., Measuring time in the European Neolithic? The function and meaning of Central European circular enclosures. In: Morley, I./Renfrew, C. (eds.), The Archaeology of Measurement: Comprehending Heaven, Earth and Time in Ancient Societies (Cambridge 2010) 229–243.

Bierbrauer 2006
Bierbrauer, V., Gepiden im 5. Jahrhundert. Eine Spurensuche. In: Mihailescu-Bîrliba V./Hriban, C./Muntenau, L. (eds.), Miscellanea romanobarbarica. In honorem septagenarii magistri Ion Ioniță oblata. Honoraria 2 (București 2006) 167–216.

Bierbrauer 2010
Bierbrauer, V., Goten im Osten und Westen. Ethnos und Mobilität am Ende des 5. und in der 1. Hälfte des 6. Jahrhunderts aus archäologischer Sicht. Kölner Jahrbuch für Vor u. Frühgeschichte 41, 2010, 71–111.

Bierbrauer 2015
Bierbrauer, V., Vom Schwarzmeergebiet bis nach Pannonien. Ethnische Interpretationsprobleme am Ende des 4. und in der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts. In: Vida 2015, 365–475.

Billamboz/Tegel 2002
Billamboz, A./Tegel W., Kalender in Holz. Jahresringe – Zeugen der Zeit. Arbeitsweise der Dendrochronologie. Archäologische Informationen aus Baden-Württemberg 46 (Stuttgart 2002).

Biró 1995
T. Biró K., Lithic implements of Gór, NW Hungary; evidence of stone casting moulds production: preliminary results. In: Maniatis, Y./Herz, N./ Basiakos, Y. (eds.), The Study of marble and other stones used in Antiquity (London 1995) 51–56.

Biró 2005
T. Biró, K., The lithic finds from Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb. In: Bánffy, E. (ed.), Archaeology and settlement history in the Kerka valley, S-W-Hungary. Antaeus 28, 2005, 217–251.

Bocsi 2008
Bocsi, Zs., Die Keramik aus zweispätantiken Siedlungenam Balaton: Ordacsehi-Kistöltés und Zamárdi-Kútvölgy-dűlő, Komitat Somogy, Ungarn. In: Bemmann/Schmauder 2008, 415–430.

Bognár-Kutzián 1975
Bognár-Kutzián, I., Some new eariy La-Tène Finds in the Northern Danube Basin. Alba Regia 14, 1975, 35–46.

Bollók 2015
Bollók, Á., Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében. Formatörténeti tanulmányok a

magyar honfoglalás kori díszítőművészethez (Budapest 2015).

Bóna 1975
Bóna, I., Mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen (Budapest 1975).

Bóna 1982–1983
Bóna, I. A XIX. század nagy avar leletei (Die grossen Awarenfunde des 19. Jahrhunderts). A Szolnok Megyei Múz. Évk. 6, 1982–1983, 81–160.

Bóna 1989
Bóna, I., Beiträge zum asiatischen Ursprung der awarenzeitlichen partiellen Pferdebestattungen. A Wosinszky Mór Múz. Évk. 15, 1989, 113–124.

Bóna 1991
Bóna, I., Das Hunnenreich (Stuttgart 1991).

Bóna 1992a
Bóna, I., Bronzeguss und Metallbearbeitung bis zum Ende der mittleren Bronzezeit. In: Meier-Arendt 1992, 48–65.

Bóna 1992b
Bóna, I., Bronzezeitliche Tell-Kulturen in Ungarn. In: Meier-Arendt 1992, 9–39.

Bóna 1993
Bóna, I., A langobárdok története és régészeti emlékei (Die Geschichte und archäologische Hinterlassenschaft der Langobarden). In: Bóna et al. 1993, 102–162.

Bóna 2002
Bóna, I., Barabás-Bagolyvár. In: Bóna/Nagy 2002, 17–21.

Bóna 2009
Bóna, I., Die Geschichte und die archäologischen Zeugnisse der Langobarden. (Enzyklopädische Stichwörter) In: Bóna/Horváth 2009, 169–217.

Bóna/Horváth 2009
Bóna I./Horváth, J.B., Langobardische Gräberfelder in West-Ungarn. Monumenta Germanorum Arch. Hungariae 6 (Budapest 2009).

Bóna/Nagy 2002
Bóna, I./Nagy, M., Die Gräberfelder der Gepiden am Theissgebiet I. Monumenta Germanorum Arch. Hungariae 1 (Budapest 2002).

Bóna et al. 1993
Bóna, I./Cseh, J./Nagy, M./Tomka, P./Tóth, Á., Hunok – Gepidák – Langobardok. Történeti régészeti tézisek és címszavak. Magyar őstörténeti könyvtár (Szeged 1993).

Bónis 1969
Bónis, É., Die Spätkeltische Siedlung Gellérthegy-Tabán in Budapest. Arch. Hungarica XLVII (Budapest 1969).

Borhy 1996
Borhy, L., „Non castra sed horrea...". Zur Bestimmung einer der Funktionen spätrömischer Befestigungen. Bayerische Vorgeschichtsblätter 61, 1996, 207–224.

Borhy 2000
Borhy, L. (ed.), A római kori falfestészet Pannoniában. Nemzetközi konferencia a pannoniai falfestészet problémáiról. Komárom, 1998. május 2. – Die römische Wandmalerei in Pannonien. Internationale Fachkonferenz über Probleme der Wandmalerei in Pannonien. Komárom, den 2. Mai 1998. Acta Arch. Brigetionensia 1 (Budapest, Komárom 2000).

Borhy 2004
Borhy, L. (ed.), Plafonds et voûtes à l'époque antique. Actes du VIIIe Colloque international de l'Association Internationale pour la Peinture Murale Antique (AIPMA), 15–19 mai 2001, Budapest, Veszprém (Budapest 2004).

Borhy 2005
Borhy, L., Ganz nach römischem Geschmack. Neuentdeckte Wandmalereien aus der einst blühenden Legionsstadt Brigetio am nordöstlichen Limes (Komárom/Szőny, Ungarn). Antike Welt 36,4, 2005, 51–56.

Borhy 2010
Borhy, L. (ed.), Studia Celtica Classica et Romana Nicolae Szabó septuagesimo dedicata (Budapest 2010).

Borhy 2011
Borhy, L., Die letzten Jahrzehnte der Erforschung des spätrömisch-pannonischen Limes seit Sándor Sopronis „Die letzten Jahrzehnte …" – Ein Überblick. In: Heinrich-Tamáska 2011a, 29–46.

Borhy 2014
Borhy, L., Die Römer in Ungarn. Mit einem Beitrag von Miklós Szabó. Zaberns Bildbände zur Archäologie (Darmstadt 2014).

Borhy 2015
Borhy, L., A. rómaiak Magyarországon. In: Szabó/Borhy 2015, 83–225.

Borhy/Zsidi 2005
Borhy, L./Zsidi, P. (eds.), Die norisch-pannonischen Städte und das römische Heer im Lichte der neusten archäologischen Forschungen II., Internationale Konferenz über norisch-pannonische Städte, Budapest, 2002. szeptember 11–14, Aquincum Nostrum II.3 (Budapest 2005).

Borhy et al. 2010
Borhy L./Harsányi E./Kovács L. O./Kurovszky Zs./Magyar M./Paetz gen. Schieck, A. /Pásztókai-Szőke, J./Számadó E., Római kori falfestmények Brigetióból. A komáromi Klapka György Múzeum katalógusai XIV. Acta Arch. Brigetionensia I,3 (Budapest, Komárom 2010).

Bosselmann-Ruickbie 2011
Bosselmann-Ruickbie, A., Byzantinischer Schmuck des 9. bis frühen 13. Jahrhunderts. Untersuchungen zum metallenen dekorativen Körperschmuck der mittelbyzantinischen Zeit anhand datierter Funde aus Bulgarien und Griechenland (Wiesbaden 2011).

Brather 2004
Brather, S., Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Ergbd. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 42 (Berlin, New York 2004).

Brather 2006
Brather, S., Entwicklung der Siedlungsarchäologie. Auf dem Weg zu einer umfassenden Umwelt- und Landschaftsarchäologie? Siedlungsforschung 24, 2006, 51–97.

Bratož 2003
Bratož, R., Pannonien. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde[2] 22 (Berlin, New York 2003) 469–483.

Bruder 2001
T. Bruder K., Két római sisak újrarestaurálása. Műtárgyvédelem 27, 2001, 45–54.

Bugoi/Oanță-Marghitu/Calligaro 2016
Bugoi, R./Oanță-Marghitu, R./Calligaro, T., IBA investigations of loose garnets from Pietroasa, Apahida and Cluj-Someşeni treasures (5th century AD). Nuclear Inst. and Methods in Physics Research B,371, 2016, 401–406.

Bujna/Romsauer 1983
Bujna, J./Romsauer, P., Späthallstatt- und Frühlatènezeitliches Gräberfeld in Bučany. Slovenská Arch. 31, 1983, 277–321.

Bujna/Romsauer 1986
Bujna, J./Romsauer, P., Siedlung und Kreisanlage der Lengyel-Kultur in Bučany. In: Chropovsky, B./Friesinger, H. (eds.), Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur (Nitra, Wien 1986) 27–35.

Burger/Kaiser/Schier 2012
Burger, J./Kaiser, E./Schier, W. (eds.), Population Dynamics in Prehistory and Early History. New Approaches Using Stable Isotopes and Genetics. TOPOI. Berlin Stud. of the Ancient World 5, (Berlin 2012), 293–317.

Büntgen et al. 2016
Büntgen, U./Myglan, V. S./Ljungqvist, F. C./McCormick, M./Di Cosmo, N./Sigl, M./Jungclaus, J./Wagner, S./Krusic, P. J./Esper, J./Kaplan, J. O./A. C. de Vaan, M./Luterbacher, J./ Wacker, L./Tegel, W./V. Kirdyanov, A., Cooling and societal change during the Late Antique Little Ice Age from 536 to around 660 AD. Nature Geoscience 9, 2016, 231–236.

Carnap–Bornheim 1999
von Carnap–Bornheim, C., Herpály, In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde[2] 14 (Berlin, New York 1999) 432–433.

Christie 2000
Christie, N., Towns, Lands and Power, German-Roman Survivals and Interactions in Fifth- and Sixth-Century Pannonia. In: Brogiolo, G.P./Gauthier, N./Christie, N. (eds.), Towns and their Territories between Late Antiquuity and the Early Middle Ages. The Transformation of the Roman World 9 (Leiden, Boston, Köln 2000) 275–297.

Christou 1991
Christou, K. P., Byzanz und die Langobarden. Von der Ansiedlung in Pannonien bis zur endgültigen Anerkennung (500–680). Historical Publications St. D. Basilopoulos (Athen 1991).

Cook/Kairiukstis 1990
Cook, E. R./Kairiukstis, L. A., Methods of Dendrochronology. Applications in the Environmental Sciences (Dordrecht et al. 1990).

Csallány 1961
Csallány, D., Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568 u. Z.). Arch. Hung. 38 (Budapest 1961).

Csányi 1980
Csányi, M., Árokkal körülvett sírok a halomsíros kultúra jánoshidai temetőjében (Graves surrounded by ditches in the Jánoshida cemetery of the Tumulus Culture). Arch. Ért. 107, 1980, 153–165.

Csányi 1992
Csányi, M., Bestattungen, Kult und sakrale Symbole der Nagyrév-Kultur. In: Meier-Arendt 1992, 83–87.

Csányi/Tárnoki 1992
Csányi, M./Tárnoki, J., Túrkeve-Terehalom. In: Meier-Arendt 1992, 159–165.

Cseh 1990
Cseh, J., Gepida fazekaskemence Törökszentmiklóson. Arch. Ért. 117, 1990, 223–240.

Cseh 1999
Cseh, J., Régészeti adalékok egy zagyv-parti gepida településről. In: Havassy P., (ed.), A gepidák. Kora középkori germán királyság az Alföldön. Gyulai Katalógusok 7 (Gyula 1999) 39–57.

Cseh et al. 2005
J. Cseh/E. Istvánovits/E. Lovász/K. Mesterházy/M. Nagy/I. M. Nepper/E. Simonyi, Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet II. Monumenta Germanorum Arch. Hungariae 2 (Budapest 2005).

Csősz et al. 2016
Csősz, A./Széchenyi–Nagy, A./Csákyová, V./Langó, P./Bódis, V./Köhler, K./Tömöry, Gy./Nagy, M./Mende, B. G., Maternal Genetic Ancestry and Legacy of 10th Century AD Hungarians. In: www.nature.com/scientificreports; SCIENTIFIC REPORTS | 6:33446 | DOI: 10.1038/srep33446.

Currie 2004
Currie, L. A., The remarkable metrological history of radiocarbon dating [II]. Journal of Research of the National Institute of Standards and Technology 109, 3, 2004, doi: 10.6028/jres.109.013.

Curta 2005
Curta, F., Before Cyrill and Methodius. Christianity and Barbarians beyond the Sixth- and Seventh-Century Danube Frontier. In: Curta, F. (ed.), East Central and Eastern Europe in the Middle Ages (Ann Arbor 2005) 181–219.

Czajlik 2012
Czajlik, Z., A Kárpát-medence fémnyersanyagforgalma a későbronzkorban és a vaskorban (Budapest 2012).

Czajlik 2014
Czajlik, Z.,Traces of Prehistoric smelting workshops in the Carpathian Basin. In: Berecki 2014, 139–146.

Czajlik et al. 2010
Czajlik, Z./Czövek, A./Csippán, P./Holl, B./ Magyari, E./Szöllősi, Sz./ Rupnik, L./Timár, L., Archaeological and palaeoenvironmental data on late Iron Age settlements in South-Eastern Transdanubia (Tolna County). In: Berecki 2010, 149–170.

Czajlik et al. 2012
Czajlik, Z./Király, G./Czövek, A./Holl, B./Brolly. G., The Application of Remote Sensing Technology and Geophysical Methods in the Topographic Survey of Early Iron Age Burial Tumuli in Transdanubia. In: Berecki, S. (ed.), Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş, October 2011 (Cluj-Napoca 2012) 65–76.

Czajlik et al. 2015a
Czajlik, Z./Novinszki-Groma, K./Horváth, A., Données relatives à la topographie de la microrégion de Süttő (Transdanubie, Hongrie) au Premier âge du Fer. In: Borhy, L./Tankó, K./Dévai, K. (eds.), Studia archaeologica Nicolae Szabó LXXV annos nato dedicate (Budapest 2015) 59–76.

Czajlik et al. 2015b
Czajlik, Z./Tankó, K./Timár, L./Holl, B., Remains of a Celtic settlement at Ráckeresztúr. In: Borhy, L./Tankó, K./Dévai, K. (eds.), Studia archaeologica Nicolae Szabó LXXV annos nato dedicate (Budapest 2015) 77–94.

Czajlik et al. 2016
Czajlik, Z./Holl, B./Németh T., Gabriella/Puszta, S./Vicze, M., New Results in the Topographic Research on the Early Iron Age Tumulus Cemetery at Érd-Százhalombatta. Arch. Korrespondenzblatt 46,1, 2016, 57–73.

Czene 2008
Czene, A., Harangedények Budakalászon (Bell Beakers at Budakalász). In: Ottományi, K. (ed.), Képek a múltból. Az elmúlt évek ásatásaiból Pest megyében (Szentendre 2008) 32–33.

Daim 1992
Daim, F. (ed.), Awarenforschungen. Arch. Austriaca 1. Studien zur Arch. der Awaren 4 (Wien 1992) vol. 1–2.

Daim 2000
Daim, F., Keszthely. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde² 16 (Berlin, New York 2000) 468–474.

Daim/Neubauer 2005
Daim, F./Neubauer, W. (eds.), Zeitreise Heldenberg – Geheimnisvolle Kreisgräben. Niederösterreichische Landesausstellung (St. Pölten 2005).

Dani 2017
Dani, J., "Egyszervolt" varászlatos bronzkori tájak... Bronzkori deponálási zóna Hajdúsámson határában. — "Once upon a time" magical landscape in the Bronze Age... Bronze Age "sacrifical zone" in the outskirt of Hajdúsámson. In.: V. Szabó, G./Bálint, M./Váczi, G., A második hajdúböszörményi szitula és kapcsolatrendszere. The second situla of Hajdúböszörmény and its relation. Studia Oppidorum Haidonicalium XIII (Budapest, Hajdúböszörmény 2017) 149–173.

Dani/Horváth 2012
Dani, J./Horváth, T., Őskori kurgánok a magyar Alföldön. A gödörsíros (Jamnaja) entitás magyarországi kutatása az elmúlt 30 év során. Áttekintés és revízió (Budapest 2012).

Dani/Nepper 2006
Dani, J./Nepper, I., Sárrétudvari Őrhalom. Tumulus Grave from the beginning of the EBA in Eastern Hungary. Communicationes Arch. Hungariae 2006, 29–63.

Darvill/Thomas 2001
Darvill, T./Thomas, J., Neolithic enclosures in Atlantic northwest Europe: Some recent things. In: Darvill, T./Thomas, J. (eds.), Neolithic Enclosures in Atlantic Northwest Europe. Neolithic Studies Group Seminar Papers 6, Oxbow Books (Oxbow 2011) 1–23.

Dienes 1972
Dienes, I., Die Ungarn um die Zeit der Landnahme (Budapest 1972).

Dizdar 2010
Dizdar, M., Kantharoi of autochthonous-"Pannonian" origin from the La Tène Culture Cemetery in Zvonimirovo, Croatia. In: Berecki 2010, 297–307.

Djuknić/Jovanović 1966
Djuknić, M./Jovanović, B., Illyrian Princely necropolis at Atenica (Čačak 1966).

Dobó 1968
Dobó, Á., Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus (Budapest 1968).

Dobos 2012
Dobos, A., Migration Period and Early Medieval Cemeteries at Fântânele (Bistrița-Năsăud County) (Cluj-Napoca 2012).

Dobos 2013
Dobos, A., Gepidák vagy avarok? Az erdélyi kora avar kori soros temetők kutatásának kérdéseiről. Dolgozatok 6–7, 2013, 93–118.

Doneus 2005
Doneus, M., Luftbildarchäologie. Fundberichte aus Österreich. Materialhefte Reihe A, Sonderheft. 2, 2005, 28–33.

Doneus 2013
Doneus, M., Die hinterlassene Landschaft – Prospektion und Interpretation in der Landschaftsarchäologie. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Mitt. der Prähistorischen Kommission 78 (Wien 2013).

Doneus et al. 2013
Doneus, M./Doneus, N./Briese, C./Pregesbauer, M./Mandlburger, G./Verhoeven, G., Airborne Laser Bathymetry – detecting and recording submerged archaeological sites from the air. Journal of Arch. Science 40, 2013, 2136–2151.

Duffy 2014
Duffy, P., Complexity and Autonomy in Bronze Age Europe. Assessing Cultural Developments in Eastern Hungary (Budapest 2014).

Ďurkovič 2009
Ďurkovič, É., Kora vaskori temető Fertőrákos-Kőhidai dűlőn (Früheisenzeitliches Gräberfeld in Fertőrákos-Kőhidai dűlő). Communicationes Arch. Hungariae 2009, 51–83.

Ďurkovič 2014
Ďurkovič, É., A Kárpát-medence északnyugati részének településszerkezete a kora vaskor középső és kései szakaszában. Doktori disszertáció (Budapest 2014).

Ďurkovič 2015a
Ďurkovič, É., Topografické poznatky o mikroregiónoch v okolí dnešnej Bratislavy a Šoprone

v staršej dobe železnej. In: Bartík, J. (ed.), Zborník na pamiatku Jozefa Paulíka. Zborník Slovenského Národného Múzea Archaeológia Supplementum 9 (Bratislava 2015) 229–254.

Ďurkovič 2015b
Ďurkovič, É., Weaving-related finds from the Early Iron Age settlement at Győr-Ménfőcsanak (Hungary). In: Ilon/Szathmári 2015, 81–107.

Earle/Kristiansen 2010
Earle, T./Kristiansen, K. (eds.), Organizing Bronze Age Societies. The Mediterranean, Central Europe, and Scandinavia Compared (Cambridge 2010).

Earle et al. 2014
Earle, T. K./Kulcsár G./Kiss V./Serlegi G./Szeverényi V., A Benta völgyi kutatások új eredményei. –Recent results from the Bronze Age research into the Benta Valley. Magyar régészet. Online Magazin. – Hungarian Archaeology. E–Journal, 2014,2. http://www.magyarregeszet.hu/wp–content/uploads/2014/07/Kiss_14NY.pdf.

Éber 1903
Éber L., Két vaskori aranyékszer a Magyar Nemzeti Múzeumban. Arch. Ért. 23, 1903, 22–30.

Ecsedy 1979
Ecsedy, I., The People of the Pit-Grave Kurgans in Eastern Hungary. Fontes Arch. Hungariae (Budapest 1979).

Eggert/Samida 2013
Eggert, M. K. H./Samida, St., Ur- und Frühgeschichtliche Archäologie² (Tübingen 2013).

Egry 2002
Egry, I., Korahalomsíros nép települése a Kóny-Babarcsi tó partján (The settlement of a people characterised with early moun graves at the lake Kóny-abarcs). Arrabona 40, 2002, 9–32.

Eichmann/Kertész/Marton 2010
Eichmann, W. J./Kertész, R./Marton, T., The Mesolithic in the LBK (Linearbandkeramik) Heartland of Western Hungary. In: Gronenborn, D./Petrasch, J. (eds.), The spread of Neolithic to Central Europe. RGZM Tagungen 2 (Mainz 2010) 211–233.

Eliade 2014
Eliade, M., Vallástörténeti értekezések (Budapest 2014).

Elkina 1991
Elkina, A. K., Seidene Kaftane und Goldstickereien aus Byzanz. In: Rolle, R./Müller-Wille, M./Schietzel, K. (eds.), Gold der Steppe: Archäologie der Ukraine (Neumünster1991) 274–275.

Endrődi 2012
Endrődi, A., Early Bronze Age Headdress. Markers of the social status of Bell Beaker-Csepel Group. Arch. Ért. 137, 2012, 7–26.

Endrődi 2013a
Endrődi, A., Recent data on the settlement history and contact system of the Bell Beaker-Csepel Group. In: Anders, A./Kulcsár, G. (eds.), Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczky on his 60th Birthday. Őrségészeti Tanulmányok. – Prehistoric Studies I (Budapest 2013) 693–706.

Endrődi 2013b
Endrődi, A., Funerary Rituals, Social Relations and Diffusion of Bell Beaker-Csepel Group. In: Prieto Martínez, M. P./Salanova, L. (eds.), Current researches on Bell Beakers. Proceedings of the International Bell Beaker Conference: From Atlantic to Ural. 5th–9th May 2011 Poio (Pontevedra, Galicia, Spain). CopyninoCentro de Impresión Digital (Santiago de Compostella 2013) 73–88.

Fazekas et al. 2009
Fazekas F./Gábor, O./Nagy L./Visy, Zs., A késő római kor és az ókereszténység Sopianae és Valeria területén (Sopianae and Valeria in the Late Roman Age. Early Christianity). (Pécs 2009).

Fehér/Kovács 2003
Fehér, B./Kovács, P. (eds.), Pannonia története Kr. u. 54–166 közt (Historia Pannoniae ab a. D. LIV usque ad initia belli Macomannici [CLXVI]). Fontes Pannoniae Antiquae II (Budapest 2003).

Fehér/Kovács 2004
Fehér, B./Kovács, P. (eds.), Korai földrajzi szerzők (Scriptores geographici antiquiores) – A római hódítás kora (Kr. u. 54–ig). (Aetas occupationis Romanae [usque ad a. D. 54]). Fontes Pannoniae Antiquae I (Budapest 2004).

Fekete 1983
Fekete, M., Angaben zu Kontakten zwischen Italien und Transdanubien. Savaria 16, 1983, 129–144.

Fekete 1985
Fekete, M., Rettungsgrabung früheisenzeitlicher Hügelgräber in Vaskeresztes (Vorbericht). Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 37, 1985, 33–78.

Fettich 1926
Fettich, N., Préhisztorikus temető nyomai Kosdon, Nógrád megyében. Arch. Ért. 40, 1923–1926 (1926), 226–272.

Fettich 1930
Fettich, N., Der Schildbuckel von Herpály. Acta Arch. (Kopenhagen) I, 1930, 221–262.

Figler 1996
Figler, A., Adatok Győr környékének bronzkorához (Angaben zur Bronzezeit in der Umgebung von Győr). Pápai Múz. Ért. 6, 1996, 7–27.

Fischl 2006
P. Fischl, K., Ároktő-Dongóhalom. Bronzkori tell telep (Bronzezeitliche Tell-Siedlung in Ároktő–Dongóhalom). Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Régészeti Emlékei 4 (Miskolc 2006).

Fischl 2012
P. Fischl, K., The role of the Hernád valley in the settlement structure of the Füzesabony culture. In: Jaeger, M./Czebreszuk, J. (eds.), Enclosed Space – Open Society. Contact and Exchange in the Context of Bronze Age Fortified Settlements in Central Europe. SAO/SPEOE 10, 2012, 39–51.

Fischl/Kertész 2013
P. Fischl, K./Kertész, G., Bronzkori szimbólumok és megnyilvánulásaik, avagy mit mesél nekünk egy bronzkori település szerkezete. Gesta 12, 2013, 10–19.

Fischl/Kienlin 2013
P. Fischl, K./Kienlin, T. L., Results of a systematic survey programme on the Hatvan sites of Emőd-Nagyhalom and Tard-Tatárdomb in Northern Hungary. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 64, 2013, 5–32.

Fischl/Kienlin in press
P. Fischl, K./Kienlin, T. L., Bronze Age Settlement on the North-Eastern Hungarian Borsod Plain. In: Kiss, V./Kulcsár, G./Szabó, G. V./Váczi G. (eds.), State of the Hungarian Bronze Age Research. Proceedings of the conference papers held between 17th and 18th of December 2014 (Budapest in press).

Fischl/Kienlin/Tugya 2015
P. Fischl, K./Kienlin, T. L./Tugya, B., Bronze Age settlement Research in North-Eastern Hungary (Bronzkori településkutatások Északkelet-Magyarországon). Archeometriai Műhely XII,2, 2015, 117–134.

Fischl et al. 2013
P. Fischl, K./Kiss, V./Kulcsár, G./Szeverényi, V., Transformations in the Carpathian Basin around 1600 B. C. In: Meller, H./Bertemes, F./Bork, H.-R./Risch R. (eds.), 1600 – Kultureller Umbruch im Schatten des Thera–Ausbruchs? 4. Mitteldeutscher Archäologentag vom 14. bis 16. Oktober 2011 in Halle (Saale). Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 9 (Halle 2013) 355–371.

Fischl et al. 2014
P. Fischl, K./Kienlin, T. L./Pusztai, T./Brückner, H./Klumpp, S./Tugya, B./Lengyel, G., Tard-Tatárdomb: An Update on the Intensive Survey Work on the Multi-Layer Hatvan and Füzesabony Period Settlement. In: Kienlin, T. L./Valde-Nowak, P./Korczyńska, M./Cappenberg K./Ociepka J. (eds.), Settlement, Communication and Exchange around the Western Carpathians. International Workshop Held at the Institute of Archaeology, Jagiellonian University, Kraków October 27–28, 2012 (Oxford 2014) 341–379.

Fischl et al. 2015
P. Fischl, K./Kiss, V./Kulcsár, G./Szeverényi, V., Old and new narratives for Hungary around 2200 BC. In: Arz, H. W./Jung, R./Meller, R./Risch, R. 2200 BC – Ein Klimasturz als Ursache für den Zerfall der Alten Welt? 7. Mitteldeutscher Archäologentag vom 14. bis 16. Oktober 2011 in Halle (Saale). Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 12 (Halle 2015) 503–521.

Fitz 1963–1964
Fitz, J., Pannonien und die Klientel-Staaten an der Donau. Alba Regia 4–5, 1963–1964, 73–85.

Fitz 1972
Fitz, J., Les Syriens à Intercisa. Collection Latomus 122 (Bruxelles 1972).

Fitz 1975
Fitz, J. (ed.), The Celts in Central Europe: papers of the II. Pannonia Conference. István Király Múz. Közleményei A20 (Székesfehérvár 1975).

Fitz 1976
Fitz, J., Der römische Limes in Ungarn. Bulletin du Musée Roi Saint-Étienne, Sér. A, No. 22. (Székesfehérvár 1976).

Fitz 1977
Fitz, J., Die Eroberung Pannoniens. In: Temporini, H. (ed.), Politische Geschichte (Provinzen und Randvölker: Lateinischer Donau-Balkanraum). Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II,6 (Berlin, New York 1977) 543–556.

Fitz 1980
Fitz, J., Die Innenbefestigungen der Provinz Valeria. Alba Regia 18, 1980, 53–60.

Fitz 1982
Fitz, J., Pannonok évszázada (193–284). – Das Jahrhundert der Pannonier (193–284). (Budapest 1982).

Fitz 1989–1990
Fitz, J., Noricum und Pannonien zur Zeit der römischen Okkupation. Römisches Österreich 17–18, 1989–1990, 79–86.

Fitz 1993–1995
Fitz, J., Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit, I–IV (Budapest 1993–1995).

Fodor 2001
Fodor, I., László Gyula, a régész. In: Balassa I./László, E. (eds.), László Gyula 1910–1998. Emlékkönyv (Budapest 2001) 149–270.

Fodor 2016
Fodor, I., A hun halotti máglya és áldozat (Hun funerary pyre and sacrificie). In: Csécs, T./Takács, M., Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára (Győr 2016) 191–202.

Freeden 2008a
von Freeden, U., Ausgewählte Befunde aus dem langobardenzeitlichen Gräberfeld von Szólád, Komitat Somogy, Ungarn. In: Bemmann/Schmauder 2008, 399–413.

Freeden 2008b
von Freeden, U., Szólád. Komitat Somogy. Katalogbeiträge. In: Langobarden 2008, 318–323.

Freeden 2008c
von Freeden, U., Wer stört Gräber? Grabstörungen ohne Graböffnungen. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 59, 2008, 247–255.

Freeden/Vida 2007
von Freeden, U./Vida, T., Ausgrabung des langobardenzeitlichen Gräberfeldes von Szólád, Komitat Somogy, Ungarn. Vorbericht und Überblick über langobardenzeitliche Besiedlung am Plattensee. Germania 85,2, 2007, 359–384.

Freeden/Vida/Peters 2017
Freeden von, U./Vida, T./Peters, D., Fremde Freunde? Archäologie und Naturwissenschaften. Fragestellungen zum langobardenzeitlichen Gräberfeld von Szólád, Ungarn. In: Meyer, C./Held, P./Knipper, C./Nicklisch, N. (eds.), Der Zahn der Zeit: Mensch und Kultur im Spiegel interdisziplinärer Forschung. Festschrift für Kurt W. Alt. Veröffentlichungen des Landesamtes für Archäologie Sachsen-Anhalt 76 (Halle 2017) 5–18.

Freiberger/Bühler 2015
Freiberger, V./Bühler, B., Der Goldschatz von Nagyszentmiklós/Sânnicolau Mare: Ergebnisse der goldschmiedetechnische Untersuchungen und der Materialanalysen. In: Daim, F./Gschwantler, K./Plattner, G./Stadler, P. (eds), Der Goldschatz von Sânnicolau Mare (ungarisch: Nagyszentmiklós). – The Treasure of Sânnicolau Mare (Hungarian: Nagyszentmiklós). RGZM – Tagungen 25 (Mainz 2015) 9–42.

Frey 1991
Frey, O. H., The formation of of the La Tène Culture. In: Moscati, S., The Celts (Venice 1991) 127–146.

Fülep 1963
Fülep F., Pécs rómaikori emlékei – Römerzeitliche Denkmäler in Pécs (Pécs 1963).

Fülep 1973
Fülep, F., Beiträge zur frühmittelalterlichen Geschichte von Pécs (Sopianae – Quinque Basilicae – Fünfkirchen). Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 25, 1973, 307–326.

Fülep 1977
Fülep, F., Roman cemeteries on the territory of Pécs (Sopianae). Fontes Arch. Hungariae (Budapest 1977).

Fülep 1984
Fülep, F., Sopianae. The history of Pécs during the Roman era, and the problem of the continuity of the Late Roman population. Arch. Hungarica S. N. I. (Budapest 1984).

Gabler 1971
Gabler, D., Die Eroberung Pannoniens im Spiegel der Sigillaten, Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 23, 1971, 83–91.

Gabler/Vaday 1986
Gabler, D./Vaday, A. H., Terra Sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien. Fontes Arch. Hungariae (Budapest 1986).

Gallina/Molnár/Somogyi 2007
Gallina, Zs./Molnár, I./Somogyi, K., Ordacsehi-Csereföld. In: Belényesy/Honti/Kiss 2007, 197–206.

Gallus 1934
Gallus, S., A Soproni Burgstall alakos urnák (Die figuralverzierten Urnen vom Soproner Burgstal). Arch. Hungarica 13 (Budapest 1934).

Garam 1991a
Garam, É., Die awarenzeitlichen Funde aus Ungarn im Römisch-Germanischen Zentralmuseum. Kataloge vor- und frühgeschichtlicher Altertümer 25 (Bonn 1991).

Garam 1991b
Garam, É., Über Halsketten, Halsschmuck mit Anhängern und Juwelenkragen byzantinischen Ursprungs aus der Awarenzeit. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 43, 1991, 151–179.

Garam 1992
Garam, É., Die münzdatierten Gräber der Awarenzeit. In: Daim 1992, I, 135–250.

Garam 2000
Garam, É., Über die Beziehung der byzantinischen Goldschnallen und der awarenzeitlichen Pseudoschnallen. In: Bálint, Cs. (ed.), Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe im 6.–7. Jahrhundert. Varia Arch. Hungarica X (Budapest, Neapel, Rom 2000) 215–227.

Garam 2001
Garam, É., Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts. Monumenta Avarorum Arch. 5 (Budapest 2001).

Garam 2005
Garam, É., Avar kori nemzetségfö sírja Maglódon (Ein awarenzeitliches Sippenhäuptlingsgrab in Maglód). Communicationes Arch. Hungariae 2005, 407–436.

Garam/Patay/Soproni 1983
Garam, É./Patay, P./Soproni, S., Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken. Régészeti Füzetek Ser. II,23 (Budapest 1983).

Gáti 2009
Gáti, Cs., A szajki (Baranya megye) koravaskori telep kulturális kapcsolatai. In: Ilon 2009, 65–77.

Gáti 2014
Gáti, Cs., Ont he crossroads of cultures. Cultural and trade connections of the site of Szajk in South Transdanubia int he 6th–4th centuries BC. In: Berecki 2014, 115–139.

Gáti/Bertók 2015
Gáti, Cs./Bertók, G., An Iron Age landscape in South-Hungary, New methods with new results. In: Posluschny, A. G. (ed.), Sensing the Past – Contributions from the ArcLand Conference on Remote Sensing for Archaeology (Bonn 2015) 44–46.

Geary 2014
Geary, P., Rethinking barbarian invasions through genomic history. Magyar Régészet Online Magazin. – Hungarian Archaeology Online E-Journal, 2014,3. http://www.hungarianarchaeology.hu/?page_id=279#post-5356.

Gheorghiou 2008
Gheorghiou, D., Prehistoric Mandalas: The Semiosis of Landscape and the Emergence of Stratified Society in the South-Eastern European Chalcolitic. In: Nash, G./Children, G. (eds.), The Archaeology of Semiotics and the Social Order of Things. BAR International Series 1833 (Oxford 2008) 85–95.

Gherdán et al. 2012
Gherdán, K./Czajlik, Z./Szakmány, Gy./Tankó, K., Analyse de la provenance des céramiques de la nécropole de Ludas – approche pétrographique. In: Szabó, M./Tankó, K./Czajlik, Z. (eds.), La nécropole celtique à Ludas-Varjú-dűlő (Budapest 2012) 269–278.

Gießauf 2006
Gießauf, J., Barbaren – Monster – Gottesgeißeln. Steppennomaden im europäischen Spiegel der Spätantike und des Mittelalters. Grazer Universitätsverlag. Reihe Habilitationen, Dissertationen und Diplomarbeiten 10 (Graz 2006).

Gilg/Gast/Calligaro 2010
Gilg, H. A./Gast, N./Calligaro, T., Vom Karfunkelstein. In: Wamser, L. (ed.), Karfunkelstein und Seide. Ausstellungskataloge der Archäologischen Staatssammlung, München 37 (München 2010) 87–100.

Glaser 2000
Glaser, R., Klima. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde[2] 17 (Berlin, New York 2000) 14–17.

Gogâltan 2002
Gogâltan, F., Die Tells der Bronzezeit im Karpatenbecken. Terminologische Fragen. In: Rustoiu, A./Ursuțiu, A. (eds.), Interregionale und Kulturelle Beziehungen im Karpatenraum (2. Jahrtausend v. Chr. – 1. Jahrtausend n. Chr.). – Interferențe etnice şi culturale în mileniile I a. Chr. – I. p. Chr. – Ethnische und kulturelle Interferenzen im 1. Jahrtausend v. Chr. – 1. Jahrtausend n. Chr. 4 (Cluj-Napoca 2002) 11–45.

Goguey/Czajlik/Bödőcs 2003
Goguey, R./Czajlik, Z./Bödőcs A., Magyar-francia légi régészeti kutatások Magyarországon (Recherches franco-hongroises d'archéologie aérienne en Hongrie en 2000). Régészeti kutatások Magyarországon. – Archaeological Invetigation in Hungary 2000 (Budapest 2003) 75–86.

Gold der Awaren 2002
Gold der Awaren. Der Goldschatz von Nagyszentmiklós (Budapest 2002).

Göckenjahn 1993
Göckenjahn, H., Die Landnahme der Awaren aus historischer Sicht. In: Müller-Wille/Schneider 1993–1994, 275–302.

Göckenjahn 2005
Göckenjahn, H., Bögen, Pfeil und Köcher in der Herrschafts- und Rechtssymbolik der eurasischen Steppenvölker. Acta Orientalia Acad. Scien. Hung. 58,1, 2005, 59–76.

Gömöri 1988
Gömöri, J., Das Langobardische Fürstengrab aus Veszkény. Die Völkerwanderungszeit im Karpatenbecken. Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums 1987 (1988), 105–119.

Gračanin 2011
Gračanin H., Južna Panonika u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. Stoljeća). (Zagreb 2011).

Gračanin/Škrgulja 2011
Gračanin H./Škrgulja J., The Ostrogoths in Late Antique Southern Pannonia. Acta Arch. Carpathica XLIX, 2014, 165–205.

Graf 1936
Graf, A., Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. Dissertationes Pannonicae Ser. I., Vol. 5 (Budapest 1936).

Greiff 2012
Greiff, S., Silver grave goods from early Hungarian contexts: technological implications of debased alloy compositions with zinc, tin and lead. In: Tobias 2012, 241–250.

Greiff 2016
Greiff, S., Silberfunde aus Szeged-Kiskundorozsma (Ungarn) – Eine legierungstechnische Diskussion über den möglichen Zusammenhang zwischen Schmuckwaren und Münzsilber im 10. Jahrhundert. In: Armbruster et al. 2016a, 221–240.

Groma 2015
Groma, K., Das Gräberfeld aus der Früheisenzeit bei Tatabánya-Alsó vasútállomás (Ungarn). In: Ilon/Szathmári 2015, 137–165.

Gronenborn 1994
Gronenborn, D., Überlegungen zur Ausbreitung der bäuerlichen Wirtschaft in Mitteleuropa – Versuch einer kulturhistorischen Interpretation ältestbandkeramischer Silexinventare. Praehistorische Zeitschrift 69,2, 1994, 135–151.

Grupe 2017
Grupe, G., Stabile Isotope im Skelett – Umwelt, Ernährung und Migration. Archäologie in Deutschland 2, 2017, 26–27.

Grygiel 1994
Grygiel, R., Untersuchungen zur Gesellschaftsorganisation des Früh- und Mittelneolithikums in Mitteleuropa. In: Kosturik, P. (ed.), Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur. Znojmo-Kravsko-Tesetice, 1988 (Brno, Łódź 1994) 43–77.

Grynaeus 2003
Grynaeus, A., Dendrochronology and Environmental History. In: Laszlovszky, J./Szabó, P. (eds.), People and Nature (Budapest 2003) 175–193.

Grynaeus 2011
Grynaeus A., Dendroclimatologiam facere, necesse est! Dendrokronológia és/vagy dendroklimatológia? In: Kázmér M. (ed.), Környezettörténet II. Környezeti események a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományi források tükrében (Budapest 2011) 185–193.

Guillaumet 2000
Guillaumet, J.-P. (ed.), Dix ans coopération franco-hongroise en archéologie 1988–1998 (Budapest 2000).

Guillaumet/Szabó/Czajlik 1999
Guillaumet, J.-P./Szabó, M./Czajlik, Z., Bilan des recherches franco-hongroises à Velem-Szentvid, 1988–1994 (A velem-szentvidi francia-magyar ásatások mérlege, 1988–1994). Savaria 24,3, 1998–1999 (1999), 383–408.

Gulyás 2014
Gulyás, Gy., Késő szarmata temetőrészletek Óföldeák-Ürmös II. lelőhelyen (M43 autópálya 10. lelőhely). (Late Sarmatian cemetery parts at Óföldeák-Ürmös [II Motorway M43, Site 10]). A Nyíregyházi Jósa András Múz. Évk. 16, 2014, 15–107.

Gyulai 2010
Gyulai, F., Archaeobotany in Hungary: seed, fruit, food and beverage remains in the Carpathian Basin from the Neolithic to the late Middle Ages. Archaeolingua 21 (Budapest 2010).

Hága/Laczi/Dani 2015
Hága, T. K./Laczi O./Dani J. (eds.), A Csillagos Ég Lakói. Fejezetek a temetkezés és a halotti kultusz történetéből Hajdú-Bihar megye területéről. Déri Múzeum (Debrecen 2015).

Hakenbeck et al. 2010
Hakenbeck, S./McManus, E./Geisler, H./Grupe, G./O'Connell, T. C., Diet and Mobility in Early Medieval Bavaria: A Study of Carbon and Nitrogen Stable Isotopes. American Journal of Physical Anthropology 143, 2010, 235–249.

Hakenbeck et al. 2017
Hakenbeck, S./Evans, J./, Chapman, H./Fóthi, E., Practising pastoralism in an agricultural environment: An isotopic analysis of the impact of the Hunnic incursions on Pannonian populations PLoS ONE 12(3), 2017: e0173079.doi:10.1371/journal.pone.0173079.

Hampel 1907
Hampel, J., Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről (Budapest 1907) 9–25.

Hansen 1994
Hansen, S., Studien zu den Metalldeponierungen der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatenbecken. Universitätsforschungen zur prähistorischen Arch. 21 (Bonn 1994).

Harding/Jacobsen 1988
Harding, M./Jacobsen, G., Die Bedeutung der zivilen Zuwanderung aus Norditalien für die Entwicklung der Städte in Noricum und Pannonia. Classica et Mediaevalia 39, 1988, 117–205.

Hardt 2003
Hardt, M., The Nomad's Greed for Gold: from the Fall of the Burgundians to the Avar Treasure. In: Corradini R./Diesenberger, M./Reimitz H. (eds.), The Construction of Communities in the Early Middle Ages. Texts, Resources and Artefacts. The Transformation of the Roman World 12 (Leiden, Boston 2003) 95–107.

Hardt 2007
Hardt, M., Nomadische Gier nach Gold: Jahrgelder, Burgundenuntergang und Awarenschatz vor dem Hintergrund einer mobilen Lebensweise. In: Weiß 2007, 105–119.

Hardt 2009a
Hardt, M., Gold for the Coronation. The Avar Booty as the Basis for Charlemagne's Imperial Representation. In: The 58th International Sachsensymposium 1–5 September 2007. Vitark. Acta Arch. Nidrosiensia 7 (Trondheim 2009) 52–61.

Hardt 2009b
Hardt, M., Attila – Atli – Etzel. Über den Wandel der Erinnerung an einen Hunnenkönig im europäischen Mittelalter. In: Hardt M./Lübke Chr. (eds.), Die Steppe. Behemoth. A Journal on Civilisation 2,2 (Berlin 2009) 19–28.

Harhoiu 2001
Harhoiu, R., Archäologische Kulturgruppen des 6.–7. Jahrhunderts in Siebenbürgen. Forschungsgeschichtliche Überlegungen. Slovenská Arch. 49, 2001, 97–158.

Harhoiu/Diaconu 1984
Harhoiu, R./Diaconu, P., Hunnischer Kessel aus Muntenien. Dacia. Ser. NS, 28, 1984, 99–116.

Haseloff 1981
Haseloff, G., Die germanische Tierornamentik der Völkerwanderungszeit. Vorgesch. Forsch. 17, I–III (Berlin, New York 1981).

Hauptmann/Pingel 2008
Hauptmann, A./Pingel, V. (eds.), Archäometrie: Methoden und Anwendungsbeispiele naturwissenschaftlicher Verfahren in der Archäologie (Stuttgart 2008).

Havassy 1998
Havassy, P. (ed.), Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön. Gyulai Katalógusok 6 (Gyula 1998).

Heilig/Kovács/Pattantyús 2011
Heilig, B./Kovács, P./Pattantyús, Á. M., Geofizikai mérések. In: Müller 2011b, 20–39.

Heinrich-Tamáska 2004
Heinrich-Tamáska, O., Állatornamentika a Keszthely környéki 6. századi leleteken (Tierornamentik vor und nach 568 auf den Funden in der Umgebung von Keszthely). Arch. Ért. 129, 2004, 165–177.

Heinrich-Tamáska 2005
Heinrich-Tamáska, O., Deutung und Bedeutung von Salin Tierstil II zwischen Langobardia und Avaria. In: Pohl/Erhart 2005, 281–300.

Heinrich-Tamáska 2008a
Heinrich-Tamáska, O., Keszthely-Fenékpuszta zwischen Spätantike und Karolingerzeit. In: Langobarden 2008, 91–107.

Heinrich-Tamáska 2008b
Heinrich-Tamáska, O., Bemerkungen zur Landschafts- und Raumstruktur auf dem Gebiet der „Keszthely–Kultur". In: Bemmann/Schmauder 2008, 431–447.

Heinrich-Tamáska 2010
Heinrich-Tamáska, O., Sakral- oder Profanbauten? Zur Funktion und Datierung der Kirchen von Keszthely-Fenékpuszta (Komitat Zala, Ungarn). In: Krohn, N. (ed.), Kirchenarchäologie heute. Fragestellungen – Methoden – Ergebnisse. Veröff. Alemannisches Inst. 76 (Darmstadt 2010) 91–112.

Heinrich-Tamáska 2011a
Heinrich-Tamáska, O. (ed.), Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia. Castellum Pannonicum Pelsonense 2 (Budapest et al. 2011).

Heinrich-Tamáska 2011b
Heinrich-Tamáska, O., Die spätrömische Innenbefestigung von Keszthely-Fenékpuszta: Innere Chronologie und funktioneller Wandel (The inner fortification of Keszthely-Fenékpuszta: its inner chronological phases an the transformations of their function). In: Heinrich-Tamáska 2011a, 653–702.

Heinrich-Tamáska 2011c
Heinrich-Tamáska, O., Überlegungen zu den „Hauptgebäuden" der pannonischen Innenbefestigungen im Kontext spätrömischer Villenarchitektur. In: von Bülow, G./Zabehlicky, H. (eds.), Bruckneudorf und Gamzigrad. Spätantike Paläste und Großvillen im Donau-Balkan-Raum. Akten des Internationalen Kolloquiums in Bruckneudorf vom 15. bis 18. Oktober 2008. Koll. Vor– und Frühgesch. 15/Österr. Arch. Inst. Wien, Sonderschr. 45 (Bonn 2011) 233–245.

Heinrich-Tamáska 2011d
Heinrich-Tamáska, O., Pannonische Innenbefestigungen und römische Kontinuität: Forschungsstand und -perspektiven. In: Konrad, M./Witschel, Chr. (eds.), Römische Legionslager in den Rhein- und Donauprovinzen – Nuclei frühmittelalterlichen Lebens? Bayer. Akad. Wiss., Phil.-hist. Kl. NF 138 (München 2011) 571–588.

Heinrich-Tamáska 2013a
Heinrich-Tamáska, O. (ed.), Keszthely-Fenékpuszta: Katalog der Befunde und ausgewählter Funde sowie neue Forschungsergebnisse. Castellum Pannonicum Pelsonense 3 (Budapest et al. 2013).

Heinrich-Tamáska 2013b
Heinrich-Tamáska, O., Archäologische Forschungen in Keszthely-Fenékpuszta: eine Einführung. In: Heinrich-Tamáska 2013a, 9–24.

Heinrich-Tamáska 2014a
Heinrich-Tamáska, O., Research perspectives on landscape archaeology at the western end of Lake Balaton in the first Millenium. In: Heinrich-Tamáska/Straub 2014, 403–428.

Heinrich-Tamáska 2014b
Heinrich-Tamáska, O., Das Alföld im ersten nachchristlichen Jahrtausend: Landschaft und Besiedlung. Siedlungsforschung 31, 2014, 161–190.

Heinrich-Tamáska 2015
Heinrich-Tamáska, O., Civitates et castra im Lichte der Kontinuitätsforschung: zwei Beispiele aus Pannonien (5.–7. Jh. n. Chr.). In: Heinrich-Tamáska, O./Herold, H./Straub, P./Vida, T. (eds.), "Castellum, Civitas, Urbs". Zentren und Eliten im frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa. – Centres and Elites in Early Medieval East-Central Europa. Castellum Pannonicum Pelsonense 6 (Budapest et. al. 2015) 45–69.

Heinrich-Tamáska 2016a
Heinrich-Tamáska, O., Une époque de bouleversement? Remarques sur l'étude de l'antiquité tardive et de la paléochrétienté en Pannonie. In: Bollók, Á./Csiky, G./Vida, T. (eds.), Zwischen Byzanz und Steppe. Archäologische und historische Studie. Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag (Budapest 2016) 291–300.

Heinrich-Tamáska 2016b
Heinrich-Tamáska, O., Keszthely. In: Germanische Altertumskunde Online (Berlin, Boston 2016) 10.1515/gao_RGA_2928_v2.

Heinrich-Tamáska 2016c
Heinrich-Tamáska, O., Temetkezések Keszthely-Fenékpusztán és környékén (4.–9. sz.). In: Tóth/Vida/Takács 2016 200–205.

Heinrich-Tamáska 2016d
Heinrich-Tamáska, O., Templomok és keresztény közösségek Észak-Illyricum (Pannonia és Noricum) területén a római kontinuitás tükrében (Kr. u. 5–7. sz.). In: Tóth/Vida/Takács 2016, 123–136.

Heinrich-Tamáska 2016e
Heinrich-Tamáska, O., Pseudoschnalle. In: Germanische Altertumskunde Online (Berlin, Boston 2016) 0.1515/gao_58.

Heinrich-Tamáska 2017a
Heinrich-Tamáska, O., Nachwirkungen der Antike. Das Erbe der Völkerwanderungszeit. In: Lübke/Hardt 2017, 100–115.

Heinrich-Tamáska 2017b
Heinrich-Tamáska, O., Zwei Anhänger mit Zellenwerk aus Keszthely. Das Erbe der Völkerwanderungszeit. In: Lübke/Hardt 2017, 322–323.

Heinrich-Tamáska/Hipp 2009
Heinrich-Tamáska, O./Hipp, S., Naturwissenschaftlich-archäologische Forschungen am Balaton (Plattensee, Pelso) – Stand und Perspektiven. Siedlungsforschung 27, 2009, 67–91.

Heinrich-Tamáska/Müller 2009
Heinrich-Tamáska, O./Müller, R., Bestattungsplätze ind er Umgebung von Keszthely-Fenékpuszta aus der Spätantike und dem frühen Mittelalter (4.–7. Jh.). In: Heinrich-Tamáska/Straub 2009, 55–60.

Heinrich-Tamáska/Müller/Straub 2012
Heinrich-Tamáska, O./ Müller, R./Straub P., A fenékpusztai római erőd évszázadai (Zalaegerszeg 2012).

Heinrich-Tamáska/Prien 2013
Heinrich-Tamáska O./Prien, R., Neue Erkenntnisse aufgrund der Ausgrabungen 2009 im Bereich der Gebäude 4 und 24 der spätrömischen Innenbefestigung von Keszthely-Fenékpuszta. In: Heinrich-Tamáska 2013a, 619–634.

Heinrich-Tamáska/Straub 2009
Heinrich-Tamáska, O./Straub, P. (eds.), Keszthely-Fenékpuszta: im Spiegel der Jahrtausende. – Az évezredek tükrében (Leipzig, Zalaegerszeg 2009).

Heinrich-Tamáska/Straub 2014
Heinrich-Tamáska, O./Straub, P- (eds.), Mensch, Siedlung und Landschaft im Wechsel der Jahrtausende. – People, Settlement and Landscape on Lake Balaton over the Millennia. Castellum Pannonicum Pelsonense 4 (Budapest et al. 2014) 403–428.

Heinrich-Tamáska/Straub 2015
Heinrich-Tamáska, O./Straub P., Zur Datierung und Deutung der Gräber und Gräberfelder des 5. Jahrhunderts in Pannonia Prima und Valeria. In: Vida 2015, 617–651.

Heinrich-Tamáska/Syrbe 2016
Heinrich-Tamáska O./Syrbe, D., „GrenzÜbergänge" zwischen 300 und 800 n. Chr. Einführende Betrachtungen zu den globalen und lokalen Verflechtungen des Mitteldonauraumes. In: Bugarski, I./Heinrich-Tamáska, O./Ivanišević, V./Syrbe, D. (eds.), GrenzÜbergänge. Spätrömisch, frühchristlich, frühbyzantinisch als Kategorien der historisch–archäologischen Forschung an der mittleren Donau. – Late Roman, Early Christian, Early Byzantine as categories in historical-archaeological research on the middle Danube. Akten des 27. Internationalen Symposiums der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum, Ruma, 4.–7.11.2015. Forschungen zu Spätantike und Mittelalter 4 (Remshalden 2016) 11–39.

Heinrich-Tamáska/Voß in press
Heinrich-Tamáska, O./Voß, H.-U., Herstellung, Verzierung und Material der awarenzeitlichen, goldenen Pseudoschnallengürtel aus dem Karpatenbecken (7. Jh.). In: Eilbracht, H./Heinrich-Tamáska, O./Voß, H.-U. (eds.), „Der Glanz des Goldes": Oberflächenbearbeitung und -veredelung vor– und frühgeschichtlicher Metallarbeiten. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 22 (Bonn in press).

Herrmann et al. 1990
Herrmann, B./Grupe, G./Hummel, S./Piepenbrink, H./Schutkowski H., Prähistorische Anthropologie. Leitfaden der Feld- und Labormethoden (Berlin 1990).

Heyd/Kulcsár/Szeverényi 2013
Heyd, V./Kulcsár, G./Szeverényi, V. (eds.), Transitions to the Bronze Age. Interregional Interaction and Socio-Cultural Change in the Third Millennium BC Carpathian Basin and Neighbouring Regions (Budapest 2013) 67–92.

Holport 1985
Holport, Á., Ásatások Százhalombattán 1978–82 (Előzetes jelentés). (Ausgrabungen in Százhalombatta 1978–82 [Vorläufiger Bericht]). Studia Comitatensia 17, 1985, 25–61.

Holport 1986
Holport, Á., Questions in connection with recent excavations at Százhalombatta. In: Jerem 1986a 93–98.

Holport 1996
Holport, Á., Építészeti emlékek az Érd-százhalombattai kora vaskori halomsíros temetőből. In: Poroszlai, I. (ed.), Ásatások Százhalombattán 1989–1995 (Százhalombatta 1996) 34–42.

Honti 1996
Honti, Sz., Ein spätbronzezeitliches Hügelgrab in Sávoly-Babócsa. Pápai Múzeumi Ért. 6, 1996, 235–248.

Hoppál/Nováki 1982
Hoppál, M./Nováki, L. (eds.), Halottkultusz. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 10 (Budapest 1982).

Horedt/Protase 1972
Horedt, K./Protase, D., Das zweite Fürstengrab von Apahida (Siebenbürgen). Germania 50, 1972, 174–220.

Horváth 1878
Horváth, A., Őskori erődítmények (Urzeitliche Festungen). Arch. Ért. 12, 1878, 189–190.

Horváth 1945
Horváth, A. J., A szobi kelta temető. Folia Arch. 5, 1945, 60–63.

Horváth 2012a
Horváth, E., Cloisonné jewellery from the langobardic Pannonia: technological evidence of workshop practice. In: Ivaniševiš V./Kazanski M. (eds.), The Pontic-Danubian Realm in the Period of the Great Migration. Collège de France – CNRS. Centre de recherche d'histoire et Civilisation de Byzance, Monographies 36. Arheološki Institut Beograd – Posebna Izdanja, Knjiga 51 (Paris, Belgrad 2012) 207–242.

Horváth 2013
Horváth, E., Gemstone and glass inlaid fine metalwork from the Carpathian Basin: the Hunnic and Early Merovingian Periods. Dissertationes Arch. ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae Ser. 3. No. 1., 2013, 275–302.

Horváth 1994
Horváth, L., Adatok a Délnyugat-Dunántúl későbronzkorának történetéhez (Angaben zur Geschichte der Spätbronzezeit in Südwest-Transdanubien). Zalai Múz. 5, 1994, 219–235.

Horváth 2012b
Horváth, L., Kora vaskori település Letenyén (An Early Iron Age settlement at Letenye). Zalai Múz. 20, 2012, 11–158.

Horváth 2014
Horváth, L., Early Iron Age graves from Keszthely and its environs. In: Heinrich-Tamáska/Straub 2014, 63–97.

Horváth 2015
Horváth, L., Középső vaskori öntőformák Alsópáhokról (Middle Iron Age moulds from Alsópáhok). Arch. Ért. 140, 2015, 229–255.

Hunyady 1944
Hunyady, I., Kelták a Kárpátmedencében. – Die Kelten im Karpatenbecken. Dissertationes Pannoniae II,18 (Budapest 1942–1944).

Husz 2000
Husz, I., Az angolszász családtörténeti kutatások és hatásuk a magyarországi történeti demográfiára. Szociológiai Szemle 2, 2000, 81–104.

Ilon 1996
Ilon, G., A késő halomsíros-kora urnamezős kultúra temetője és telltelepülése Németbánya határában (Das Gräberfeld und Tell der Späthügelgräber-Frühurnenfelderkultur in der Gemarkung Németbánya). Pápai Múz. Ért. 6, 1996, 89–208.

Ilon 1999
Ilon, G., A bronzkori halomsíros kultúra temetkezései Nagydém-Középrépáspusztán és a hegykői edénydepot (Die Bestattungen der bronzezeitlichen Hügelgräberkultur in Nagydém-Középrépáspuszta und das Gefässdepot von Hegykő). Savaria 24,3, 1998–1999 (1999), 239–276.

Ilon 2004
Ilon, G., Szombathely őskori településtörténetének vázlata. Avagy, a római kor előtt is volt élet. Őskorunk 2 (Szombathely 2004).

Ilon 2009
Ilon, G. (ed.), ΜΟΜΟΣ, Őskoros Kutatók VI. Összejövetele, Kőszeg 2009. március 19–21. Nyersanyagok és Kereskedelem (Szombathely 2009).

Ilon 2012a
Ilon, G., Győr-Ménfőcsanak-Széles-földek. In: Kvassay, J. (ed.), Évkönyv és Jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2009. évi feltárásairól. – Field Service for Cultural Heritage 2009 Yearbook and Review of Archaeological Investigations (Budapest 2009) 104–105.

Ilon 2012b
Ilon, G., Győr. Ménfőcsanak-Széles.földek. Régészeti Kutatások Magyarországon. – Archaeological Investigations in Hungary 2010 (Budapest 2012) 237–238.

Ilon 2013
Ilon, G., Gyűjtő a velemi Szent Vid-hegy lábánál. Vezető Kern István magángyűjteményében. Pannonkör füzetek 4 (Kőszeg 2013).

Ilon 2015
Ilon, G., The Golden Treasure from Szent Vid in Velem. The Costume of a High-Ranking Lady of the Late Bronze Age in the Light of New Studies. Archaeolingua, Series Minor 36 (Budapest 2015).

Ilon/Rasztovics 2000
Ilon, G./Rasztovics, J., Őskori lelőhelyek Vas megyében. Előmunkálatok Vas megye régészeti topográfiájához (Prehistoric sites in Vas Country. Preparations for the archaeological topography of County Vas). Prehistory 1. Panniculus Ser. B,5. (Szombathely 2000) 145–235.

Ilon/Szathmári 2015
Ilon, G./ Szathmári, I. (eds.), An der Grenze der Bronze- und Eisenzeit (Budapest 2015).

Istvánovits/Kulcsár 1992
Istvánovits, E./Kulcsár, V., Pajzsos temetkezések a Dunától keletre eső kárpát-medencei Barbaricumban. A Jósa András Múz. Évk. 30–32, 1992, 47–96.

Istvánovits/Kulcsár 1998
Istvánovits, E./Kulcsár, V., Vázlat a szarmaták sztyeppei történetéhez. In: Havassy 1998, 8–32.

Istvánovits/Kulcsár 2003a
Istvánovits, E./Kulcsár, V., The archaeology of the northern and northeastern fringes of the Sarmatian settlement territory. In: Visy 2003c, 278–280.

Istvánovits/Kulcsár 2003b
Istvánovits, E./Kulcsár, V., The archaeology of the Sarmatian territories. Burials. In: Visy 2003c, 271–275.

Istvánovits/Kulcsár 2003c
Istvánovits, E./Kulcsár, V., Some traces of Sarmatian-Germanic contacts in the Great Hungarian Plain. In: Carnap-Bornheim, C. (ed.), Kontakt – Kooperation – Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus. Internationales Kolloquium des Vorgeschichtlichen Seminars der Philipps-Universität Marburg, 12.–16. Februar 1998. Schriften des Archäologischen Landesmuseums Schleswig-Holstein (Neumünster 2003) 227–238.

Istvánovits/Kulcsár 2010
Istvánovits, E./Kulcsár, V., Actual State of Research of the Csörsz- or Devil's Dyke. In: Pop, H./Bejinariu, I./Băcueț-Crișan, S./Băcueț-Crișan, D. (eds.), Identități culturale locale și regionale în context european. Studii de arheologie și antropologie istorică. – Local and Regional Cultural Identities in European Context. Archaeology and historical anthropology (Cluj-Napoca 2010) 311–321.

Istvánovits/Kulcsár 2015
Istvánovits, E./Kulcsár, V., Animals of the Sarmatians in the Carpathian Basin. (Archaeozoology through the eyes of archaeologists). Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии Вып. – Materials in Archaeology, History and Ethnography of Tauria 20, 2015, 49–78.

Istvánovits/Kulcsár 2017
Istvánovits, E./Kulcsár, V., Sarmatians – History and Archaeology of a Forgotten People. Monographien des RGZM 13 (Mainz 2017).

Istvánovits/Kulcsár/Mérai 2009
Istvánovits, E./Kulcsár, V./Mérai, D., Roman Age Barbarian Pottery Workshops in the Great Hungarian Plain. In: Bemmann, J./Hegewisch, M./Meyer, M./Schmauder, M. (eds.), Drehscheibentöpferei im Barbaricum Technologietransfer und Professionalisierung eines Handwerks am Rande des Römischen Imperiums. Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 11. bis 14. Juni 2009. Bonner Beiträge für vor– und frühgeschichtliche Arch. 13 (Bonn 2011) 355–369.

Iwaniszewski 1996
Iwaniszewski, S., Neolithic and Eneolithic Structures in Central Europe: Calendric-Astronomical Implications. In: Schlosser, W. (ed.), Proc. of the Second SEAC Conference 1994 (Bochum 1996) 15–28.

Jacomet/Kreuz 1999
Jacomet, S./Kreuz, A., Archäobotanik. Einführung in die Aufgaben, Methoden und Ergebnisse vegetations- und agrargeschichtlicher Forschung (Stuttgart 1999).

Jakucs/Voicsek 2015
Jakucs, J./Voicsek, V., The northermost distribution of the early Vinča Culture in the Danube valley: a preliminary study from Szederkény-Kukorica-dűlő (Baranya County, southern Hungary). Antaeus 33, 2015, 13–54.

Jakucs et al. 2016
Jakucs, J./Bánffy, E./Oross, K./Voicsek, V./Bronk Ramsey, Chr./Dunbar, E./Kromer, B./Bayliss, A./Hofmann, D./Marshall, P./Whittle, A., Between the Vinča and Linearbandkeramik Worlds: The Diversity of Practices and Identities in the 54th–53rd Centuries cal BC in Southwest Hungary and Beyond. Journal of World Prehistory. DOI 10.1007/s10963–016–9096–x.

Jáky 2016
Jáky, A., Kora vaskori teleprészlet Balatonboglár-Berekre-dűlőből. Communicationes Arch. Hungariae 2015–2016 (2016), 147–172.

Jarnut 1982
Jarnut, J., Geschichte der Langobarden (Stuttgart et al. 1982)

Jerem 1968
Jerem, E., The Late Iron Age Cemetery of Szentlőrinc. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 20, 1968, 159–208.

Jerem 1971
Jerem, E., Késővaskori sírleletek Beremendről (Baranya megye). (The late Iron Age cemetery finds of Beremend [County of Baranya]). A Janus Pannonius Múz. Évk. 16, 1971, 69–90.

Jerem 1973
Jerem, E., Zur Geschichte der späten Eisenzeit in Transdanubien. Späteisenzeitliche Grabfunde von Beremend (Komitat Baranya). Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 25, 1973, 65–86.

Jerem 1981a
Jerem, E., Südliche Beziehungen einiger hallstattzeitlichen Fundtypen Transdanubiens. Materijali 19, 1981, 201–220.

Jerem 1981b
Jerem, E., Zur Späthallstatt- und Frühlatènezeit in Transdanubien. In: Eibner, C./ Eibner, A. (eds.), Die Hallstattkultur. Bericht über das Symposium in Steyr (Linz 1981) 105–136.

Jerem 1984
Jerem, E., An early celtic pottery workshop in north western hungary: some archaeological and technological evidence. Oxford Journal of Arch. 3, 1984, 57–80.

Jerem 1984–1985
Jerem, E., A review of recent work on the Late Bronze Age and Early Iron Age in Hungary. Bull. Inst. Arch. London, 21–22, 1984–1985, 85–108.

Jerem 1986a
Jerem, Erzsébet (ed.), Hallstatt-Kolloquium Veszprém 1984. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften Beiheft 3 (Budapest 1986).

Jerem 1986b
Jerem, E., Bemerkungen zur Siedlungsgeschichte der Späthallstatt- und Frühlatènezeit im Ostalpenraum. Veränderungen in der Siedlungsstruktur: archäologische und paläoökologische Aspekte. In: Jerem 1986a, 107–118.

Jerem 1996
Jerem, E., Zum Forschungsstand der Osthallstattkultur. In: Jerem/Lippert 1996, 11–28.

Jerem 2003
Jerem, E., The Iron Age. In: Visy 2003c, 177–202.

Jerem 2007
Jerem, E., Vaskori táj és erdőgazdálkodás. In: Gömöri, J. (ed.), Az erdő és a fa régészete és néprajza (Sopron 2007) 27–31.

Jerem/Lippert 1996
Jerem, E./ Lippert, A. (eds.), Die Osthallstattkultur. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10.–14. Mai 1994. Archaeolingua 7 (Budapest 1996).

Jerem/Mester 2008
Jerem E./Mester, Zs. (eds.), Itinerarium Hungaricum II. Őskori emlékek és gyűjtemények Magyarországon (Budapest 2008).

Jerem/Müller/Vasáros 2001
Jerem E./Müller K./Vasáros Zs., Reconstruction of Iron Age houses and their environment in the Archaeological Park of Százhalombatta. Praehistoria 2, 2001, 173–192.

Jerem/Urban 2000

Jerem E./Urban O., Wallanlagen – Höhensiedlungen: Prozesse der Urbanisierung im Donau-Karpaten-Raum. In: Guichard, V. (ed.), Les processus d'urbanisation à l'âge du Fer. – Eisenzeitliche Urbanisationsprozesse. Actes du colloque Glux-en-Glenne: Centre Archéologique Européen du Mont Beuvray, 2000. Collection Bibracte 4 (Bibracte 2000) 177–184.

Jerem et al. 1985a
Jerem, E./Facsar, G./Kordos, G./Krolopp, E., A Sopron-Krautackeri vaskori telep régészeti és környezetrekonstrukciós vizsgálata (The archaeological and environmental investigation of the Iron Age settlement discovered at Sopron-Krautacker). Arch. Ért. 112, 1985, 3–24.

Jerem et al. 1985b
Jerem, E./Kardos, J./Krsiton, L./Morozová, O./Träger, T./Zimmer, K., Scientific investigations of the Sopron-Krautacker Iron Age pottery workshop. Archaeometry 27,1, 1985, 83–93.

Jovanović 1985
Jovanović, B., Nekropola, na Pećinama i starije gvozdeno doba Podunavja. Starinar 36, 1985, 13–17.

Kalicz 1968
Kalicz, N., Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Abriss der Geschichte des 19.–16. Jahrhunderts v. u. Z. Arch. Hungarica 45 (Budapest 1968).

Kalicz 1990
Kalicz, N., Frühneolithische Siedlungsfunde aus Südwestungarn. Inventaria Praehistorica Hung. (Budapest 1990).

Kalicz 1998
Kalicz, N., Figürliche Kunst und bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungarns. Archaeolingua. Series Minor 10 (Budapest 1998).

Kalicz/Makkay 1977
Kalicz, N./Makkay, J., Die Linienbandkeramik in der Großen Ungarischen Tiefebene. Studia Arch. 7 (Budapest 1977).

Kalicz/Molnár/Rózsás 2007
Kalicz, N./Molnár, S./Rózsás, M., Az élelemtermelés kezdetei Somogy megyében a Kr. e. 7.–6. évezred fordulóján. Communicationes Arch. Hungariae, 2007, 19–64.

Kalicz/Schreiber 2010
Kalicz, N./Schreiber, R., Ein Gräberfeld der Spätbronzezeit von Budapest-Békásmegyer (Budapest, 2010).

Kalla/Raczky/Szabó 2013
Kalla, G./Raczky, P./V. Szabó, G., Ünnep és lakoma a régészetben és az írásos forrásokban. Az őskori Európa és Mezopotámia példái alapján. In: Déri, B. (ed.), Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2012. november 6–7.-én tartott vallástudományi konferencia előadásai. AGION 2 (2012), Convivium. ELTE BTK VTK (Budapest 2013) 11–46.

Kemenczei 1974
Kemenczei, T., Újabb leletek a Nagyberki-szalacskai koravaskori halomsírokból (Neuere Funde aus den früheisenzeitlichen Hügelgräbern von Nagyberki-Szalacska). Arch. Ért. 101, 1974, 3–16.

Kemenczei 1977
Kemenczei, T., Hallstattzeitliche Funde aus der Donaukniegegend. Folia Arch. 28, 1977, 67–90.

Kemenczei 1984
Kemenczei, T., Die Spätbronzezeit Nordostungarns. Arch. Hungarica 51 (Budapest 1984).

Kemenczei 1999
Kemenczei, T., Spätbronzezeitliche Goldschatzfunde. In: Kovács, T./Raczky, P. (eds.), Prähistorische Goldschätze aus dem Ungarischen Nationalmuseum (Budapest 1999) 63–79.

Kemenczei 2009
Kemenczei, T., Studien zu den Denkmälern sykthisch geprägter Alföld Gruppe. Inventaria Preahistorica Hungariae 12 (Budapest 2009).

Kenéz/Malatinszky/Pető 2014
Kenéz, Á./Malatinszky, Á./Pető, Á., The first archaeobotanical evidence of Dasypyrum villosum in Hungary: an archaeophyte weed or a native grass? Vegetation History and Archaeobotany 23,6, 2014, 841–849.

Kertész et al. 1994
Kertész, R./Sümegi, P./Kozák, M./Braun, M./Félegyházi, E., Mesolithikum im nördlichen Teil der ungarischen Tiefebene. A Jósa András Múz. Évk. 36, 1994, 15–61.

Kienlin 2012
Kienlin, T. L., Copper and Bronze: Bronze Age Metalworking in context. In: Fokkens, H./Harding, A. (eds.), The Oxford Handbook of the European Bronze Age (Oxford 2012) 414–436.

Kind 2010
Kind, C.-J., Diversity at the transition: a view from the Mesolithic. In: Gronenborn, D./Petrasch, J. (eds.), The spread of Neolithic to Central Europe. RGZM Tagungen 2 (Mainz 2010) 449–460.

Kiss 1968
Kiss, A., A Keszthely-kultúra helye a pannóniai római kuntinuitás kérdésében (The Place of the Keszthely-Culture in the Problem of the Roman Continuity in Pannonia). Arch. Ért. 95, 1968, 93–102.

Kiss 1986
Kiss, A., Die Goldfunde des Karpatenbeckens vom 5.–10. Jahrhundert (Angaben zu den Vergleichsmöglichkeiten der schriftlichen und archäologischen Quellen). Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 38, 1986, 105–145.

Kiss 1995
Kiss, A., Tanulmányok a kora avar kori kunbábonyi vezérsírról (Studien zum Fürstengrab von Kunbábony aus der Frühawarenzeit). A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Arch. I, 1995, 131–150.

Kiss 1999
Kiss, A., A 375 és 1000 közötti kincsleletek mint a Kárpát-medence kora középkori történeti forrásai: a kincsleletek katalógusa. Zalai Múz. 9, 1999, 55–75.

Kiss 2008
Kiss, G., Der Wandel im archäologischen Nachlass der Keszthely-Kultur im Laufe des 7. und 8. Jahrhunderts. Versuche zur Periodisierung. Antaeus 29–30, 2008, 265–277.

Kiss 2015
Kiss, P., „…ut strenui viri…" A gepidák Kárpát-medencei története (The history of the Gepids in the Carpathian Basin). (Szeged 2015).

Kiss 2012a
Kiss, V., Megjegyzések a magyarországi kora és középső bronzkor relatív és abszolút keltezésének kérdéséhez (Contribution to the relative and absolute chronology of the Hungarian Early and Middle Bronze Age). In: Kolozsi, B. (ed.), ΜΩΜΟΣ IV. Őskoros kutatók IV. összejövetelének konferenciakötete (Budapest 2012) 215–250.

Kiss 2012b
Kiss, V., Middle Bronze Age Encrusted Pottery in western Hungary. Varia Arch. Hungarica 27 (Budapest 2012).

Kiss/Nemeskéri 1964
Kiss, A./Nemeskéri, J., Das langobardische Gräberfeld von Mohács (A mohácsi langobard temető). A Janus Pannonius Múz. Évk. 9, 1964, 94–130.

Kiszely 1979
Kiszely, I., The Antrhopology of the Lombards. BAR Intern. Ser. 61 (Oxford 1979).

Knipper 2004
Knipper, C., Die Strontiumisotopenanalyse: Eine naturwissenschaftliche Methode zur Erfassung von Mobilität in der Ur- und Frühgeschichte. Jahrb. RGZM 51, 2004, 589–685.

Knipper et al. 2012
Knipper, C./Peters, D./Meyer, C./Maurer, A.-F./Schöne, B./Alt, K. W., Dietary reconstruction in Migration period central Germany: A carbon and nitrogen isotope study. Archaeological and Anthropological Sciences 5,1, 2012, 17–35.

Kocsis 2015
Kocsis, L., New Data on the Question of Morphology and Dating of the Intercisa III type Helmets. In: Kocsis, L. (ed.), The Enemies of Rome. Proceedings of the 15th International Roman Military Equipment Conference, Budapest 2005. Journal of Roman Military Equipment Studies 16 (Oxbow 2015) 217–240.

Komar 2011
Komar, A. V., Drevnie madjari Etelkeza: perspektivi issledivanij. In: Madjari b Cerednomu Podniprov´i. Archeologija I davja istorija Ukrajni. Vipusk 7 (Kiev 2011) 21–78.

Končelová/Květina 2015
Končelová, M./Květina, P., Neolithic Long Houses seen as a Witness of Cultural Chnafe int he Post-LBK. Anthropologie, 53,3, 2015, 431–446.

Koncz 2014
Koncz, I., A hegykői 6. századi temető időrendje és kapcsolatrendszere (The chronology and cultural contacts of the 6th-century cemetery at Hegykő. Arch. Ért. 139, 2014, 71–98.

Kovács 1913
Kovács, I., A mezőbándi ásatások. Dolgozatok, 1913, 265–389.

Kovács 1989
Kovács, L., Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit: archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. Fontes Arch. Hungariae (Budapest 1989).

Kovács 2011
Kovács, L., A magyar kalandozások zsákmányáról (Budapest 2011).

Kovács 2007
Kovács, P., A Pisidian Veteran and the First Mention of Pannonia. Tyche 22, 2007, 99–107.

Kovács 2008
Kovács, P. (ed.), Az ókori Pannonia forrásai Kr. u. 235 és 284 között (Fontes Pannoniae Antiquae ab anno D. CCXXXV usque ad annum CCLXXXIV). Fontes Pannoniae Antiquae V (Budapest 2008).

Kovács 1977
Kovács, T., A bronzkor Magyarországon. – Die Bronzezeit in Ungarn (Budapest 1977).

Kovács 1992
Kovács, T., Bestattungssitten der Füzesabony-Kultur und das Gräberfeld von Tiszafüred-Majoroshalom. In: Meier-Arendt 1992, 96–98.

Kovrig 1951
Kovrig, I., A tiszalöki és a mádi lelet. Arch. Ért. 78, 1951, 113–120.

Kovrig 1958
Kovrig, I., Megjegyzések a keszthelyi kultúra kérdéséhez (Bemerkungen zur Frage der Keszthely-Kultur). Arch. Ért. 85, 1958, 66–74.

Kovrig 1985
Kovrig, I., Das Diadem von Csorna. Folia Arch. 36, 1985, 107–148.

Kőszegi 1988
Kőszegi, F., A Dunántúl története a későbronzkorban (The history of Transdanubia during the late bronze age). BTM Műhely 1 (Budapest 1988).

Kreiter/Pető/Tugya 2012
Kreiter, A./Pető, Á./Tugya, B. (eds.), Környezet – Ember – Kultúra. A természettudományok és a régészet párbeszéde Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Örökségvédelmi Központ 2010. október 6–8.–án megrendezett konferenciájának tanulmánykötete. – Environment – Human – Culture. Dialogue between applied sciences and archaeology. Proceedings of the conference held between 6th and 8th of October 2010 by the National Heritage Protection Centre of the Hungarian National Museum (Budapest 2012).

Kreiter et al. 2013
Kreiter, A./B. Szöllősi, Sz./Bajnóczi, B./Azbej-Havancsák I./Tóth, M./Szakmány, Gy., Ceramic technology and the materiality of Celtic pottery. In Sabatini, S./Alberti, M. E. (eds.), Exchange networks and local transformations: interactions and local changes in Europe and the Mediterranean between Bronze and Iron Age (Oxford 2013) 169–179.

Kreuz 2012
Kreuz, A., Die Vertreibung aus dem Paradies? Archäologische Ergebnisse zum Frühneolithikum im westlichen Mitteleuropa. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 91, 2012, 24–196.

Kroll 2002
Kroll, H., §5 Makroreste. Naturwissenschaftliche Methoden in der Archäologie. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde² 20 (Berlin, New York 2002) 584–588.

Krylaszova/Belavin/Türk 2015
Krylaszova N. B./Belavin, A. M./Türk, A., Újabb adatok a honfoglalás kori tarsolyok és tűzkészségek klasszifikációjához a Volga-Káma-

vidéki analógiáik fényében (The classification of Conquest period purses and tinder sets in the light of analogies from the Volga-Kama region). In: Anders, A./Balogh Cs./Türk A (eds.), Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára. Opitz Arch. 6. MTA BTK MŐT Kiadványok 2 (Budapest 2014) 457–496.

Kubitschek 1929
Kubitschek, W., Ältere Berichte über den römischen Limes in Pannonien. Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte, 209, 1. Abhandlung (Wien, Leipzig 1929).

Kulcsár 1992
Kulcsár, V., Megjegyzések a szarmata gyöngyös viselet kérdéséhez (Gyöngyös viseletű kislány sírja Kiskunfélegyháza, Pákáról). Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun Megyében 1990 (1992), 6–12.

Kulcsár 1998
Kulcsár, V., A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai (Погребалъный обряд сарматов Карпатского бассейна. The burial rite of the Sarmatians of the Carpathian basin). Múzeumi Füzetek 49 (Aszód 1998).

Kulcsár 2009
Kulcsár, G., The Beginnings of the Bronze Age in the Carpathian Basin. The Makó-Kosihy-Čaka and the Somogyvár-Vinkovci Culture in Hungary. Varia Arch. Hungarica 23 (Budapest 2009).

Kulcsár 2012
Kulcsár, G., Siedlungen entlang des Kapos-Tals (Süd-Transdanubien) zu Beginn der Bronzezeit. In: Anreiter, P./Bánffy, E./Bartosiewicz, L./Meid, W./Metzner-Nebelsick, C. (eds.), Archaeological, Cultural and Linguistic Heritage. Festschrift for Erzsébet Jerem in Honour of her 70th Birthday. Archaeolingua (Budapest 2012) 349–362.

Kulcsár/Szeverényi 2013
Kulcsár, G./Szeverényi, V., Transition to the Bronze Age: Issues of Continuity and Discontinuity in the First Half of the Third Millenium BC int he Carpatian Basin. In: Heyd/Kulcsár/Szeverényi 2013, 67–92.

Kunt 1990
Kunt, E., Temetkezési szokások. In: Dömötör, T./Hoppál, M. (eds.), Magyar néprajz VII (Budapest 1990) 67–101.

Kuzsinszky 1920
Kuzsinszky, B., A Balaton környékének archaeologiája. Lelőhelyek és leletek (Budapest 1920).

Langó 2006
Langó, P., A Kárpát–medence 10. századi emlékanyagának kutatása mint nemzeti régészet. Kutatástörténeti áttekintés (The study of the archaeological findings of the 10th century Carpathian Basin as national archaeology. An overview of the history of research). Korall 24–25, 2006, 89–117.

Langó 2007
Langó, P., Amit elrejt a föld… A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpá-medencében (Budapest 2007).

Langó/Réti/Türk 2011
Langó, P./Réti, Zs./Türk, A., Reconstruction and 3D Modelling of a Unique Hungarian Conquest Period Horse Burial. In: Jerem, E./Redő, F./Szeverényi, V. (eds.), On the Road to Reconstructing the Past Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology (CAA) Proceedings of the 36th International Conference. Budapest, April 2–6, 2008 (Budapest 2011) 348–356.

Langobarden 2008
Landschaftsverband Rheinland (ed.), Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderungszeit. Katalog zur Ausstellung im Rheinischen LandesMuseum Bonn 22.8.2008–11.1.2009 (Bonn 2008).

László 1944
László, Gy., A honfoglaló magyar nép élete (Budapest 1944).

László 1950
László, Gy., Honfoglaláskori régészetünk és a magyar nagycsalád. Arch. Ért. 77, 1950, 137–142.

László 1951
László, Gy., The Significance of the Hun golden Bow. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 1, 1951, 91–106.

László/Rácz 1983
László, Gy./Rácz, I., A nagyszentmiklósi kincs (Budapest 1983).

Lászlófaly 1938
Lászlófaly, W., Magyarország vízborította és árvízjárta területei az ármentesítő és lecsapolási munkálatok megkezdése előtt (Original M=1:600000). (Budapest 1938).

Lázár 1943
Lázár, J., A sághegyi őskori telep bronzművessége. Dunántúli szemle 1943, 280–286.

Lázár 1955
Lázár, J., Hallstatt-kori tumulusok a Ság-hegy távolabbi környékéről (Hallstattzeitliche Tumuli aus der weiteren Umgebung des Ságberges). Arch. Ért. 82, 1955, 202–211.

Lázár 1957
Lázár, J., Über die frühe Eisenzeit des Donauraumes. Acta Antiqua Hungaricae 5, 1957, 19–43.

Lengyel 1959
Lengyel, I., A halimbai (Veszprém megye) koravaskori temető (Le cimetière du Premier âge du Fer de Halimba). Arch. Ért. 86, 1959, 159–169.

Lengyel 1975
Lengyel, I., Paleoserology. Blood typing with the fluorescent antibody method (Budapest 1975).

Lenneis/Lüning 2002
Lenneis, E./Lüning, J., Die altbandkeramischen Siedlungen von Neckenmarkt und Strögen. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 82 (Bonn 2002).

Littleton/Malcor 2000
Littleton, C. S./Malcor, L. A., From Scythia to Camelot: A Radical Reassessment of the Legends of King Arthur, the Knights of the Round Table, and the Holy Grail (New York, London 2000).

Lotter 2003
Lotter, F., Völkerverschiebungen im Ostalpen-Mitteldonau-Raum zwischen Antike und Mittelalter (375–600). Ergbd. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 39 (Berlin 2003).

Lovász 1989
Lovász, E., Újabb adatok a római és hun kori viselethez (Neuere Angaben über die Kleidung der Römer- und Hunnenzeit). A Herman Ottó Múz. Évk. 27, 1989, 501–512.

Lovász 2005
Lovász, E., Mezőkövesd-Mocsolyás. In: Cseh et al. 2005, 50–53.

Lőrinczy 1995
Lőrinczy, G., Fülkesírok a szegvár-oromdűlői temetőből. Néhány megjegyzés a fülkesíros temetkezések változatairól, kronológiájáról és területi elhelyezkedéséről (Stollengräber im frühawarenzeitlichen Gräberfeld von Szegvár-Oromdűlő. Beiträge zu den Varianten, zu der Chronologie und territorialen Lage der Stollengräber). A Móra Ferenc Múz. Évk. Studia Arch. 1, 1995, 399–416.

Lübke/Hardt 2017
Lübke, Chr./Hardt, M. (eds.), 400–1000. Vom spätantiken Erbe zu den Anfängen der Romanik. Handbuch zur Geschichte der Kunst in Ostmitteleuropa 1 (Berlin, München 2017).

Maenchen-Helfen 1978
Maenchen-Helfen, O. J., Die Welt der Hunnen (Wien, Köln, Graz 1978).

Makkay 1998 Makkay, J., Iranian elements in early Mediaeval heroic poetry. The Arthurian cycle and the Waltharius. Tractata minuscula 12 (Budapest 1998).

Maráz 1979
Maráz, B., Pécs-Jakabhegy. Előzetes jelentés az 1976–77. évi ásatásokról. Arch. Ért. 106, 1979, 78–93.

Maráz 1985–1986
Maráz, B., Későbronzkori magaslati település Pécs-Jakabhegyen (Előzetes közlemény az 1976–83 évi ásatásokról). A Janus Pannonius Múz. Évk. 30–31, 1985–1986, 39–64.

Maráz 1996
Maráz, B., Pécs-Jakabhegy. Ausgrabungsergebnisse und die Fragen der Frühhallstattkultur in Südostpannonien. In: Jerem/Lippert 1996, 255–265.

Maráz 2008
Maráz, B., Archäologische Angaben zur mittleren und späten La Tène-Zeit in Südosttransdanubien. Communicationes Arch. Hungariae, 2008, 65–91.

Maráz 2013
Maráz, B., Pécs története a késő bronzkortól a római foglalásig. In: Visy, Zs. (ed.), Pécs Monográfia I (Pécs 2013) 69–92.

Márton 1933
Márton, L., A korai La Tène-kultúra Magyarországon. – Die Frühlatènezeit in Ungarn. Arch. Hungarica 11 (Budapest 1933).

Marton 1996a
Marton, E., Agyagtárgyak a velemi Szent Vidről. Acta Musei Papensis 6, 1996, 268–271.

Marton 1996b
Marton, E., Cycles of Prosperity and Devastation: The Hallstatt Period at Velemszentvid. In: Jerem/Lippert 1996, 267–271.

Marton 1998
Marton, E., A Velem Szent Vid-i magyar-francia ásatás eredményei (1989–1991). Savaria 23,3, 1998, 51–78.

Masek 2012
Masek, Zs., Kora népvándorlás kori települések kutatása Rákóczifalva-Bagi-földek 5.–8.–8A. lelőhelyek területén. In: Petkes, Zs. (ed.), Hadak Útján XX. A Népvándorláskor Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete (Budapest 2012) 43–59.

Masek 2017
Masek, Zs., A frech look at the hunnic cauldrons in the light of a new find from Hungary. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 68, 2017, 75–136.

Matúz 1992
Matúz, E., A Kyjatice kultúra földvára Felsőtárkány-Várhegyen (Die Erdburg der Kyjatice Kultur auf dem Berg Felsőtárkány-Várhegy). Agria 27–28, 1992, 5–84.

Maurer et al. 2012
Maurer, A.–F./Galer, St. J.G./Knipper, C./Beierlein, L./Nunn, E./Peters, D./Brauns, M./Tütken, Th./Schöne, B.R., Bioavailable 87Sr/86Sr in different environmental samples – Effects of anthropogenic contamination and implications for isoscapes in past migration studies. Science of the Total Environment (STE) 433, 2012, 216–229.

Medović 2002
Medović, P., Bestattungen in der älteren Eisenzeit im Gebiet der Bosut-Gruppe (Sahranjivanje u starije gvozdeno doba na prostoru bosutske grupe). In: R. Vasić (ed.), Burial customs in the Bronze and Iron Age, Symposium Čačak, 4–8 September 2002, Sahranjivanje u bronzano i gvozdenog doba. Sympozijum Čačak 2002, September 4–8 (Čačak 2002) 101–107.

Medović/Hänsel 2006
Medović, P./Hänsel, B., Die Srem-Gruppe-Nekropolen bei den Siedlungen der Bosut-Gruppe. In: Tasić, N./Grozdanov C. (eds.), Homage to Milutin Garašanin (Belgrad 2006) 489–512.

Meier 2009
Meier, Th., Umweltarchäologie – Landschaftsarchäologie. In: Brather, S. (ed.), Historia archaeologica: Festschrift für Heiko Steuer zum 70. Geburtstag. Ergbd. Reallexikon Germanischer Altertumskunde² 70 (Berlin, New York 2009) 697–734.

Meier 2017
Meier, Th., Potentiale und Risiken der Umweltarchäologie. In: Brather, S./Dendorfer, J. (eds.), Grenzen, Räume und Identitäten. Der Oberrhein und seine Nachbarregionen von der Antike bis zum Hochmittelalter (Ostfildern 2017) 13–53.

Meier-Arendt 1992
Meier-Arendt, W. (ed.), Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss (Frankfurt a. M. 1992).

Meljukova 1984
Meljukova, A. I. (ed.), Stepi evropejskoj časti SSSR v skifo-sarmatskoje bremja. Archeologija SSSR, Nauka (Moskva 1989).

Meller/Alt 2010
Meller, H./Alt, K. W. (eds.), Anthropologie, Isotopie und DNA – biographischen Annäherung an namenlose vorgeschichtliche Skelette? 2. Mitteldeutscher Archäologentag vom 08. bis 10. Oktober 2009 in Halle (Saale). Tagungen des Landesmusuems für Vorgeschichte 3 (Halle 2010).

Meller/Puttkammer 2017
Meller, H./Puttkammer, Th., Klimagewalten – Treibende Kraft der Evolution: Begleitband zur Ausstellung (Stuttgart 2017).

Mende 2005
Mende, B. G., Research on the Prehistory of the Hungarians: a review. Papers presented at the meetings of the Institute of Archaeology of the HAS, 2003–2004. Varia Arch. Hungarica 18 (Budapest 2005).

Mesterházy 1994
Mesterházy, K., Die Landnahme der Ungarn aus archäologischer Sicht. In: Müller-Wille/Schneider 1993–1994, 2, 23–65.

Mesterházy 1996
Mesterházy, K., A honfoglaló magyarok társadalma és a régészet. Életünk 1996, 768–795.

Metzner-Nebelsick 2002
Metzner-Nebelsick, C., Der „Thrako-Kimmerische" Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien. Vorgeschichtliche Forschungen 23,1–2 (Berlin 2002).

Miklós 2011
Miklós, Zs., Légi fényképezés (Bödőcs A., Czajlik Z., Szabó M., Visy Zs. közreműködésével). In: Müller 2011b, 40–70.

Mirković 2004
Mirković, M., Sirmium. In: Šašel Kos, M. /Scherrer, P. (eds.), The autonomous towns of Noricum and Pannonia. – Die autonnomen Städte in Noricum und Pannonien. Pannonia II. Situla 42 (Ljubljana 2004) 145–156.

Miske 1907
Miske, K., A velemszentvidi őstelep (Wien 1907).

Miske 1908
Miske, K., Die prähistorische Ansiedlung Velem St. Vid. Vol. I (Wien 1908).

Mócsy 1959
Mócsy, A., Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen (Budapest 1959).

Mócsy 1971
Mócsy, A., Zur frühesten Besatzungsperiode in Pannonia. In: Die Eroberung Pannoniens und die Fragen der Romanisation. Tagung der Ungarischen Gesellschaft für Archäologie, Kunstgeschichte und Numismatik am 29. Oktober 1970. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 23, 1971, 41–46.

Mócsy 1974
Mócsy, A., Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire (London, Boston 1974).

Mócsy 1975
Mócsy, A., Pannonia a korai császárkor idején (Budapest 1975).

Mócsy 1978
Mócsy, A., Zur Entstehung und Eigenart der Nordgrenzen Roms. Vorträge Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften, Geisteswissenschaften G 229 (Opladen 1978).

Modderman 1972
Modderman, P. J. R., Die Hausbauten und Siedlungen der Linienbandkeramik in ihrem westlichen Bereich. In: Schwabedissen, H. (ed.), Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa. Fundamenta, A3 5a (Köln, Wien 1972) 77–84.

Molnár 2006
Molnár, A., Hallstatt-kori temető Hegyfalu határából (Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Hegyfalu). Savaria 30, 2006, 199–230.

Molnár 2009
Molnár, A., Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Bezi-Faluhely-dűlő, NW-Ungarn. Poster der Tagung „Das nördliche Karpatenbecken in der Hallstattzeit", 9.–12. Dezember 2014 Košice, Slowakei (www.academia.edu/ independent.academia.edu/AMolnár).

Molnár 2013
Molnár, A., Neuere Ausgrabungen hallstattzeitlicher Siedlungen in der Umgebung von Győr. Zborník Slovenského Národného Múz. Arch. 107,23, 2013, 185–198.

Molnár/Farkas 2010
Molnár, A./ Farkas, Cs., Hallstattzeitlicher Tonaltar aus Vát. Angaben zu den Kultgegenständen der Osthallstattkultur. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 61, 2010, 107–143.

Molnár/Farkas 2011
Molnár, A./ Farkas, Cs., Hallstatt-kori település Vát-Bodon tábla lelőhelyen. Savaria 34,1, 2011, 43–66.

Molnár/Imecs 2006
Molnár Zs./Imecs, Z., Az Otomani kultúra településstrukturája a Nagykárolyi-síkságon és az Érvölgyében (Data to the research of the Otomani Cultures habitat in the Carei Plain and the Eriu Valley). Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából I, 2005 (2006), 25–80.

Molnár/Nagy/Tomka 2008
Molnár, A./Nagy, A./Tomka, P. (eds.), Sie kamen und gingen. Langobarden und Awaren in der kleinen Tiefebene. Begleitband zur gleichnamigen Ausstellung im Xántus János Múzeum, Győr 9. Okt. 2008 bis 30. Jan. 2009. A Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Kiállításvezetője 3 (Győr 2008).

Mommsen 1986
Mommsen, H., Archäometrie. Neuere naturwissenschaftliche Methoden und Erfolge in der Archäologie (Stuttgart 1986).

Mozsolics 1950
Mozsolics A., Der Golfund von Velem-Szentvid. Ein Beitrag zur Metallkunst der älteren Hallstattzeit. Praehistorica I, Prometheus (Basel 1950).

Mozsolics 1985
Mozsolics A., Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely (Budapest 1985).

Möslein 2014
Möslein, St., Bemerkungen zu den frühmittelalterlichen Gräbern mit Eberzahn-Paaren in Ostbayern. In: Husty, L./Irlinger, W./Pechtl, J. (eds.), „ … und es hat doch was gebracht". Festschrift für Karl Schmotz zum 65. Geburtstag. Internationale Arch. Studia honoria 35 (Rahden/Westf. 2014) 375–385.

Mráv 2003
Mráv, Zs., Archäologische Forschungen 2000–2001 in Gebiet der spätrömischen Festung von Göd-Bócsaújtelep (Vorbericht). Communicationes Arch. Hungariae, 2003, 83–114.

Mráv 2011
Mráv, Zs., Dunakeszi – Late Roman fortlet along the Danube. Guide to Hungarian Sites of the Roman Limes that Are Nominated for World Heritage Status 1 (Budapest 2011).

Muthesius 2004
Muthesius, A., Studies in silk in Byzantium (London 2004).

Müller 1997
Müller, K. E., Geschichte der antiken Ethnologie (Hamburg 1997).

Müller 1989
Müller, R., Vorbericht über die Freilegung des Grabes eines hohen Militärs aus der Mittelawarenzeit in Gyenesdiás. Communicationes Arch. Hungariae 1989, 141–164.

Müller 2000
Müller, R., Ein germanisches Grab der Frühawarenzeit aus Keszthely-Fenékpuszta. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 51, 1999–2000 (2000), 341–357.

Müller 2006
Müller, R., Várvölgy-Nagy-Lázhegy késő bronzkori földvár kutatása. Die Erforschung des spätbronzezeitlichen Burgwalles von Várvölgy-Nagy-Lázhegy. In: Kovács Gy./Miklós Zs. (eds.), „Gondolják, látják az várnak nagy voltát…" Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére (Budapest 2006) 227–236.

Müller 2007
Müller, R., Késő bronzkori magaslati telep kutatása Várvölgy, Nagyláz-hegyen (2003–2006). Investigation of a hill settlement from the Late Bronze Age at Várvölgy, Nagyláz-hegy. Régészeti kutatások Magyarországon – Archaeological Invetigation in Hungary 2006 (Budapest 2007) 5–26.

Müller 2010a
Müller, R., Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenékpuszta. Mit Beitr. von E. Fóthi, Á. Kustár, A. Pásztor und K. T. Rendes. Castellum Pannonicum Pelsonense 1 (Budapest et al. 2010).

Müller 2010b
Müller, R., Karolingerzeitliche Bestattungen in Keszthely-Fenékpuszta. Anteus 31–32, 2010, 173–197.

Müller 2011a
Müller, R., Keménységvizsgálatok a Várvölgy-Nagy-Lázhegyi késő bronzkori eszközökön. In: Kővári K./Miklós Zs. (eds.), "Fél évszázad terepen". Tanulmánykötet Torma István tiszteletére 70. születésnapja alkalmából (Budapest 2011) 211–224.

Müller 2011b
Müller, R., Régészeti kézikönyv (Budapest 2011).

Müller 2013
Müller, R., A második késő bronzkori aranykincs várvölgyről (Der zweite spätbronzezeitliche Goldschatz von Várvölgy, Kom. Zala). Arch. Ért. 138, 2013, 81–103.

Müller 2014
Müller, R., Die Gräberfelder von Keszthely-Fenékpuszta, Ödenkirche-Flur. Castellum Pannonicum Pelsonense 5 (Budapest et al. 2014).

Müller-Wille/Schneider 1993–1994
Müller-Wille, M./Schneider, R., Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters. Methodische Grundlagendiskussion im Grenzbereich zwischen Archäologie und Geschichte. Vorträge und Forschungen 41,1–2 (Sigmaringen 1993–1994).

Nagy/Dani/Hajdú 2004
Nagy, E./Dani, J./Hajdú, Zs. (eds.), ΜΩΜΩΣ II, Őskoros Kutatók II. összejövetelének konferenciakötete (Debrecen 2004).

Nagy 1900
Nagy G., Az eskütéri sisak. Budapest Régiségei 7, 1900, 67–83.

Nagy 1939
Nagy, L., A középrépáspusztai (Veszprém megye) kora-vaskori temető (Das früheisenzeitliche Gräberfeld von Puszta Középrépás [Komitat Veszprém]). Folia Arch. I–II, 1939, 39–57.

Nagy 1997
Nagy, M., Szentes és környéke az 1–6. században. Történeti vázlat és régészeti lelőhelykataszter (Szentes und seine Umgebung vom 1. bis 6. Jahrhundert. Eine geschichtliche Skizze und ein archäologischer Fundortkataster). A Móra Ferenc Múz. Évk. Studia Arch. 3, 1997, 39–95.

Nagy 1999
Nagy, M,. A gepida királyság (454–567). In: Havassy, P. (ed.), A gepidák. Kora középkori germán királyság az Alföldön. Gyulai Katalógusok 7 (Gyula 1999) 29–37.

Nagy 2007
Nagy, M., Állatábrázolások és az I. germán állatstílus a Közép-Duna-vidékén (Tierdarstellungen und der germanische Tierstil I. im Gebiet der Mittleren Donau). Monumenta Germanorum Arch. Hungariae 5 (Budapest 2007).

Nagy 2012
Nagy, M., Aqincum, Langobard sírok Budapest-Óbuda/Aquincumból (Langobardenzeitliche Gräber aus Budapest-Óbuda). In: Vida 2012, 141–174.

Nagy 2017
Nagy, M., Grabfunde aus »Bakodpuszta«. Granatperlenkette und geflochtene Kette mit Granatanhängern. In: Lübke/Hardt 2017, 102.

Nagy/Tóth 1998
Nagy, M./B. Tóth, Á., Gepiden. Archäologisches. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde² 11 (Berlin, New York 1998) 118–131.

Nagy et al. 2012
Nagy, M./Sümegi, P./ Persaits, G./Gulyás, S./ Törőcsik, T., Vaskori bronzkincs Ikervár határában. Savaria 35, 2012, 99–133.

Nawroth 2005
Nawroth, M., Steigbügel. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde² 29 (Berlin, New York 2005) 547–548.

Nebelsick 1994
Nebelsick, L. D., Der Übergang von der Urnenfelder- zur Hallstattzeit am nördlichen Ostalpenrand und im nördlichen Transdanubien. In: Schauer, P. (ed.), Archäologische Untersuchungen zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit zwischen Nordsee und Kaukasus. Regensburger Beiträge zur Prähistorischen Arch. 1 (Bonn 1994) 307–363.

Nebelsick et al. 1997
Nebelsick, L. D./Eibner, A./Lauermann, E./Neugebauer, J.-W., Hallstattkultur im Osten Österreichs (St. Pölten 1997) 9–128.

Neubauer et al. 2013
Neubauer, W./Trinks, I./Salisbury, R. B./Einwögerer, C. (eds.), Archaeological Prospection. Proceedings of the 10th International Conference, Vienna, May 29th – June 2nd 2013 (Wien 2013).

Neugebauer 2001
Neugebauer, J.-W., Rettungsgrabungen im Unteren Traisental in den Jahren 2000 und 2001. Fundber. Österreich 40, 2001, 191–300.

Nováki 1952
Nováki, G., Fejér megye őskori földvárai. Arch. Ért. 79, 1952, 3–19.

Nováki 1955
Nováki, G., A soproni Várhely ásatásának története. Soproni Szemle 9,1–2, 1955, 131–136.

Nováki 1963
Nováki, G., A magyarországi földvárkutatás története. Régészeti füzetek II,12 (Budapest 1963).

Nováki/Skerletz 1991
Nováki Gy./Skerletz, I., Várvölgy-Kis-Láz-hegy későbronzkori földvára (Der spätbronzezeitliche Burgwall von Várvölgy-Kis-Láz-Berg.) Zalai Múz. 3, 1991, 155–162.

Oross 2007
Oross, K., The pottery from Ecsegfalva 23. In: Whittle, A. (ed.), The Early Neolithic on the Great Hungarian Plain: investigations of the Körös culture site of Ecsegfalva 23, County Békés. Varia Arch. Hungarica 21 (Budapest 2007) 491–620.

Oross et al. 2016
Oross K./Bánffy, E./Osztás, A./Marton, T./Nyerges, É. Á./Köhler, K./Szécsényi-Nagy, A./Alt K. W./Bronk Ramsey, Chr./Goslar, T./Kromer, B./

Hamilton, D., The early days of Neolithic Alsónyék: the Starčevo occupation. Berichte der Römisch-Germanischer Kommission 94, 2013 (2016) 93–121.

Osztás et al. 2016
Osztás, A./Bánffy, E./Zalai-Gaál, I./Oross, K./Marton, T./Somogyi, K., Alsónyék-Bátaszék: introduction to a major Neolithic settlement complex in south-east Transdanubia, Hungary. Berichte der Römisch-Germanischer Kommission 94, 2013 (2016) 7–21.

Pálóczi Horváth 2014
Pálóczi Horváth, A., Keltei népek a középkori Magyarországon. Besenyők, úzok, kunok és jászok művelődéstörténeti emlékei. Stud. Ad Arch. Pazmaniensiae 2 (Budapest, Piliscsaba 2014).

Parani 2003
Parani, M. G., Reconstructing the Reality of Images: Byzantine Material Culture and Religious Iconography 11th–15th Centuries (Leiden, Boston 2003).

Pásztor/Barna 2015
Pásztor, E./P. Barna, J., Magyar archaeoasztronómiai kutatások III. A késő neolitikus körárkok csillagászati jellemzői a legújabb dunántúli kutatások tükrében (Hungarian Archaeoastronomical Research III. The Astronomical Characteristics of Late Neolithic Circular Enclosures in Light of the Most Recent Research from the Transdanubian Region). Magyar Régészet Online Magazin. – Hungarian Archaeology Online E-Journal, 2015,3. http://files.archaeolingua.hu/2015O/Pasztor–PBarna_H15O.pdf. 2016.05.18.20.19.

Pásztor/Barna/Roslund 2008
Pásztor, E./P. Barna, J./Roslund, C., The orientation of rondels of the Neolithic Lengyel culture in Central Europe. Antiquity 82, 2008, 910–924.

Patay 2013
Patay, R., Bell Beaker Cemetery and Settlement at Szigetszentmiklós: First Results. In: Heyd/Kulcsár/Szeverényi 2013, 287–317.

Patek 1976
Patek, E., A Hallstatt kultúra Sopron környéki csoportja. Arch. Ért. 103, 1976, 3–29.

Patek 1982
Patek, E., Neue Untersuchungen auf dem Burgstall bei Sopron. Berichte der Römisch-Germanischer Kommission 63, 1982, 105–178.

Patek 1984
Patek, E., Die nordosttransdanubische Hallstattgruppe: Ein Überblick. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 12–13, 1982–1983 (1984), 59–84.

Patek 1993
Patek, E., Westungarn in der Hallstattzeit. Acta humaniora 7 (Weinheim 1993).

Paulsen 1992
Paulsen, P., Die Holzfunde aus dem Gräberfeld bei Oberflacht und ihre kulturhistorische Bedeutung. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 41/2 (Stuttgart 1992).

Pavúk 2004
Pavúk, J., Early Linear Pottery culture in Slovakia and the Neolithisation of Central Europe. In: Lukes, A./Zvelebil, M. (eds.), LBK dialogues. Studies in the formation of the Linear Pottery culture. BAR International Ser. 1304 (Oxford 2004) 71–82.

Pavúk/Karlovský 2008
Pavúk, J./Karlovský, V., Astronomische Orientierung der spätneolithischen Kreisanlagen in Mitteleuropa. Germania 86,2, 2008, 465–501.

Penavin 1981
Penavin, O., A nagycsaládszervezet Szlavóniában (Kórógyon) (Újvidék 1981).

Pesch 2017
Pesch, A., Vier Brakteaten aus Várpalota. In: Lübke/Hardt 2017, 317–318.

Peters/Freeden 2012a
Peters, D./von Freeden, U., Szólád. Archäologischer Anzeiger 2012,1. Beiheft – Jahresbericht 2011 des DAI, 2012, 137–139.

Peters/Freeden 2012b
Peters, D./von Freeden, U., Szólád. Berichte der Römisch-Germanischer Kommission 91, 2010 (2012), 449–452.

Peters et al. 2014
Peters, D./Knipper, C./von Freeden, U./Vida, T./Maurer, A.–F./Müller, W./Alt, K. W., Schmelztiegel Balaton? Zum Verhältnis „langobardischer" Einwanderergruppen und (vor–) langobardenzeitlicher romanischer Bevölkerung am Balaton – Szólád und Keszthely-Fenékpuszta zwischen Archäologie und Isotopie. In: Heinrich-Tamáska/Straub 2014, 337–360.

Pető/Gáti 2016
Pető, Á./Gáti, Cs., Data on the geoarchaeological and topographical research at Pécs–Jakabhegy. Magyar Régészet Online Magazin. – Hungarian Archaeology Online E-Journal, 2018,3, 14–23.http://www.hungarianarcheology.hu/?page_id=279#post–6751.

Petrasch 1990
Petrasch, J., Mittelneolithische Kreisgrabenanlagen in Mitteleuropa. Berichte der Römisch–Germanische Kommission 71, 1990, 407–564.

Petrasch 2001
Petrasch, J., "Seid fruchtbar und mehret euch und füllet die Erde und machet sie euch untertan": Überlegungen zur demographischen Situation der bandkeramischen Landnahme. Arch. Korrespondenzblatt 31, 2001, 13–25.

Petrasch 2012
Petrasch, J., Die mittelneolithischen Kreisgrabenanlagen in Zentraleuropa: Forschungsrand und Interpretationstheorien zu Funktion und Bedeutung. In: Bertemes/Meller 2012, 41–66.

Podborský/Kovárník 2006
Podborský, V./Kovárník, J., Neolithic and post-Neolithic enclosures in Moravia in their Central European context. In: Harding, A./Sievers, S./Venclová, N. (eds.), Enclosing the Past. Inside and Outside in Prehistory. Sheffield Archaeological Monograph (Sheffield 2006) 44–68.

Pohl 1980
Pohl, W., Die Gepiden und die Gentes an der mittleren Donau nach dem Zerfall des Attilareiches. In: Wolfram, H./Daim, F. (eds.), Die Völker an der mittleren und unteren Donau im 5. und 6. Jahrhundert. Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 145 (Wien 1980) 240–305.

Pohl 1988
Pohl, W., Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567–822 n. Chr. (München 1988, ²2002).

Pohl 1992
Pohl, W., Herrschaft und Subsistenz. Zum Wandel der byzantinischen Randkulturen an der Donau vom 6.–8. Jahrhundert. In: Daim 1992, I, 13–24.

Pohl 1994
Pohl, W., Barbarenbilder seit Tacitus. In: Friesinger, H./Tejral, J./Stuppner A. (eds.), Markomannenkriege – Ursachen und Wirkungen, Symposion Wien 1993. Spisy Arch. ústavu AV CR Brno 1 (Brno 1994) 59–66.

Pohl 1997
Pohl, W., The role of steppe peoples in eastern and central Europe in the first millennium A.D. In: Urbańczyk, P. (ed.), Origins of Central Europe (Warsaw 1997) 65–78.

Pohl 1998
Pohl, W., Gepiden. Historisches. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde² 11 (Berlin, New York 1998) 131–140.

Pohl 2001
Pohl, W., Langobarden. Historisches. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde² 18 (Berlin, New York 2001) 60–61.

Pohl 2002
Pohl, W., Die Völkerwanderung. Eroberung und Integration (Stuttgart, Berlin, Köln 2002).

Pohl 2008
Pohl, W., Migration und Ethnogenesen der Langobarden aus Sicht der Schriftquellen. In: Bemmann/Schmauder 2008, 1–12.

Pohl 2009
Pohl, W., Steppenimperien in Mitteleuropa: Hunnen, Awaren, Ungarn. In: Gießauf, J./Steiner, J. (eds.), „Gebieter über die Völker in den Filzwandzelten". Steppenimperien von Attila bis Tschinggis Khan. Grazer morgenländische Studien 7 (Graz 2009) 17–30.

Pohl 2011
Pohl, W., Übergänge von der Antike zum Mittelalter: eine unendliche Debatte? In: Konrad, M./Witschel, Chr. (eds.), Römische Legionslager in den Rhein-und Donauprovinzen – Nuclei spätantik-frühmittelalterlichen Lebens? Bayerische Akad. d. Wiss., Phil.-Hist. Kl. Abh. N.F. 138 (München 2011) 47–61.

Pohl 2012
Pohl, W., Transformation oder Bruch: Überlegungen zur Rolle der Barbaren beim ‚Fall Roms'. In: Beck, H./Geuenich, D./Steuer, H. (eds.), Altertumskunde – Altertumswissenschaft – Kulturwissenschaft. Erträge und Perspektiven

nach 40 Jahren Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Ergbd. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 77 (Berlin, New York 2012) 573–588.

Pohl 2015
Pohl, W., Huns, Avars, Hungarians – Comparative Perspectives Based on Written Evidence. In: Bemmann/Schmauder 2015, 693–702.

Pohl/Erhart 2005
Pohl, W./Erhart, P. (eds.), Die Langobarden. Herrschaft und Identität. Österr. Akad. Wiss. Phil.-Hist. Kl., Denkschr. 329, Forsch. Gesch. Mittelalters 9 (Wien 2005).

Polomé 1995
Polomé, E. C., s. v. Freya. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde² 9 (Berlin, New York 1986) 587–594.

Popescu 1950
Popescu, D., Felul de viață al populației Daco-Romane și „Barbare" la frontiera de vest a Daciei. Studii și Cercetări de Istorie Veche 1, 1950, 41–154.

Popescu 1956a
Popescu, D., Cercetări arheologice în Transilvania I. Sondajele de la Socodor – 1948 –, II. Săpăturile de la Vărșand –1949 –. Materiale și Cercetări Arheologice 2, 1956, 43–127.

Popescu 1956b
Popescu, D., Einige Bemerkungen zur Bronzezeit Siebenbürgens. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 7, 1956, 301–320.

Popović 2013
Popović, I., Sirmium – Imperial Residence Pannonian Metropolis and Christian "Head of Illyricum". In: Popović, I./Borić–Brešković B. (eds.), Constantine the Great and the Edict of Milan 313. The birth of Christianity in the roman provinces on the soil of Serbia (Belgrade 2013) 102–117.

Posluschny 2010
Posluschny, A., „Fürstensitze", Zentralität und Hinterland – Erste Aspekte einer Projektsynthese aus Sicht des Projektes „Fürstensitze" und Umland. In: Krausse, D (ed.), „Fürstensitze" und Zentralorte der frühen Kelten: Abschlusskolloquium des DFG–Schwerpunktprogramms 1171 in Stuttgart, 12. – 15. Oktober 2009. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 120,1 (Stuttgart 2010) 359–374.

Prohászka 2009
Prohászka, P., Ost- und Weströmische Goldmünzen aus dem 5. Jahrhunderts im Karpatenbecken. In: Wołoczyn, M. (ed.), Byzantine Coins in Central Europe between the 5th and 10th Century. Moravia Magna 5 (Kraków 2009) 83–115.

Prohászka 2010
Prohászka, P., Die awarischen Oberschichtgräber von Ozora-Tótipuszta (Kom. Tolna, H). In: Daim, F./Drauschke (eds.), J., Byzanz – das Römerreich im Mittelalter. Teil 3: Peripherie und Nachbarschaft. Monogr. 84,3 (Mainz 2010) 189–275.

Prohászka 2011
Prohászka, P., Bemerkungen zum spätrömischen und frühvölkerwanderungszeitlichen Goldmünzverkehr in Pannonia I und Valeria. In: Heinrich-Tamáska 2011a, 61–86.

Prohászka 2012a
Prohászka, P., Bemerkungen zum byzantinischen Münzverkehr der ungarischen Landnahmezeit und der Staatsgründung im Karpatenbecken. In: Tobias 2012, 67–88.

Prohászka 2012b
Prohászka, P., Az ozora-tótipusztai avar fejedelmi sírok. Opitz Arch. 5 (Budapest 2012).

Pulszky 1879
Pulszky, F., A kelta uralom emlékei Magyarországban. Arch. Közl. 13, 1879, 5–26.

Pulszky 1891
Pulszky, F., A magyar pogány sírleletek. Értekezések a történeti tudományok köréből 14, X (Budapest 1891).

Pusztai 1988
Pusztai, R., Mosonszentjános, Komitat Győr-Sopron. In: Busch 1988, 288–291, 296–297.

Raczky/Anders 2010
Raczky, P./Anders, A., Activity loci and data for spatial division at a Late Neolithic site-complex (Polgár-Csőszhalom: a case study). In: Hansen, S. (ed.), Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beiträge des internationalen Symposiums in Berlin vom 26.–27. Februar 2007. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 14 (Frankfurt/M. 2010) 143–163.

Raczky/Anders 2012
Raczky, P./Anders, A., Neolithic enclosures in Eastern Hungary and their survival into the Copper Age. In: Bertemes/Meller 2012, 271–309.

Raczky/Anders/Bartosiewicz 2011
Raczky, P./Anders, A./Bartosiewicz, L., The Enclosure System of Polgár-Csőszhalom and its Interpretation. Archäologie in Eurasien 24, 42–64.

Raczky/Fodor/Mester 2010
Raczky, P./Fodor, I./Mester, Zs., Régészeti kutatások Hajdúböszörmény-Pródi-Halmon. Archaeological research at Hajdúböszörmény-Pródi-Halom, Hungary. Arch. Ért. 135, 2010, 161–182.

Raczky/Kovács/Anders 1997
Raczky, P./Kovács, T./Anders, A. (eds.), Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. – Paths into the past. Rescue excavations on the M3 motorway (Budapest 1997).

Raczky et al. 1994
Raczky, P./Meier-Arendt, W./Kurucz, K./Hajdú, Zs./Szikora, Á., Polgár-Csőszhalom. A Late Neolithic settlement in the Tisza region and its cultural connections (Preliminary report). A Jósa András Múz. Évk. 36, 1994, 231–240.

Raczky et al. 2014
Raczky, P./Anders, A./Faragó, N./Márkus, G., Short report on the 2014 excavations at Polgár–Csőszhalom. Dissertationes Archaeologicae Ser. 3. No. 2., 2014, 363–375.

Rassmann et al. 2015
Rassmann, K./Mischka, C./Furholt, M./Ohlrau, R./Radloff, K./Winkelmann, K./Serlgi, G./Marton, T./Osztás, A./Oross, K./Bánffy, E., Large scale geomagnetic prospectionon neolithic sites in hungary I. Magyar Régészet Online Magazin. – Hungarian Archaeology Online E-Journal, 2015,2. http://www.hungarianarchaeology.hu/?page_id=279#post-5889.

Regenye 2004
Regenye, J., Előzetes jelentés a Tihanyi-Óvárban folytatott feltárásról. In: Nagy/Dani/Hajdú 2004, 187–199.

Reményi 2003
Reményi, L., Megjegyzések a Kárpát-medence középső bronzkori „virágkorának" kérdéséhez (Remarks of the Middle Bronze Age „prosperity" in the Carpatian Basin). Ősrégészeti Levelek 5, 2003, 51–64.

Reményi 2005
Reményi, L., The Golden Age of the Carpathian Basin and the Beautiful Warrior. In: Hjørungdal, T. (ed.), Gender Locales and Local Genders in Archaeology. BAR International Series 1425 (Oxford 2005) 1–11.

Reményi 2009
Reményi, L., A nagyrévi kultúra kulturális és kronológiai kérdései (Cultural and chronological Questions of Nagyrév culture). Tisicum 19, 2009, 229–254.

Révész 1991
Révész, L., Voltak-e nagycsaládi temetőik a honfoglaló magyaroknak? (Über die Existenz der großfamiliären Gräbererfelder bei den landnehmenden Ungarn.) Móra Ferenc Múz. Évk. 1984/86–2, 1991, 615–638.

Révész 1996
Révész, L., A karosi hinfiglalás kori temetők. Régészeti adatok A Felső-Tisza-vidék 10. századi történetéhez (Miskolc 1996).

Révész 2008
Révész, L., Die Ungarn. In: Anke/Révész/Vida 2008, 75–108.

Révész 2014
Révész, L., A magyar honfoglalás kora. A Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállítása. – The era of the Hungarian conquest. Permanent exhibition of the Hungarian National Museum (Budapest 2014).

Révész 2017
Révész, L., Die Kunst der Steppe in Ostmitteleuropa. Die ungarische Landnahmezeit. In: Lübke/Hardt 2017, 164–173.

Riederer 1987
Riederer, J., Archäologie und Chemie – Einblicke in die Vergangenheit (Berlin 1987).

Riesch/Rutsche/Stehl 2012
Riesch, H./Rutsche, J./Stehl, U., Nachgebaut und Ausprobiert. Rekonstruktionen des Reflexbogens, der Pfeile und des Köchers aus den Žargalant Chajrchan Bergen, chovd ajmag, Mongolei. In: Bemmann, J. (ed.), Steppenkieger. Reiternomaden des 7.–14. Jahrhunderts aus der Mongolei. Schriften des Kelten-Römer-Mus. Manching 5 (Darmstadt 2012) 181–198.

Rómer 1862
Rómer, F., Pannónia területén Magyarországban fennmaradt néhány római várnáról. Arch. Közl. 3, 1862, 36–53.

Róna-Tas 1996
Róna-Tas, A., A honfoglaló magyar nép (Budapest 1996).

Rudner/Jerem 2002
Rudner E./Jerem E., Anthracological investigations at Sopron-Krautacker (NW-Hungary 2002). In: Biró K./Horváth, T. (eds.), 31st International Symposium on Archaeometry: an international conference on the application of scientific methods and advanced technology in the study of archaeological finds and other fields of arts and antiquities: program and abstracts (Budapest 2002) 45–53.

Ruttkay 2002
Ruttkay, E., Das endneolithische Hügelgrab von Neusiedl am See, Burgenland. Zweite Vorlage – Teil I – Die Fazies Neusiedl. Budapest Régiségei 36, 2002, 145–170.

Ruttkay 2003
Ruttkay, E., Das endneolithische Hügelgrab von Neusiedl am See, Burgenland. Zweite Vorlage – Teil II – Kulturgeschichtliche Aspekte des Zentralgrabes. In: Jerem, E./Raczky, P. (eds.), Morgenrot der Kulturen. Festschrift für Nándor Kalicz (Budapest 2003) 445–470.

Sági 1990
Sági, K., Egy VI. századi keszthelyi temetõ és mondanivalója a „Keszthely kultúra" etnikumának szempontjából (Keszthelyer Friedhof aus dem 6. Jahrhundert und dessen Bedeutung bezüglich des Ethnikums der „Keszthelyer–Kultur".) A Tapolcai Múz. Èvk. 1, 1990, 113–141.

Samida/Eggert 2012
Samida, St./Eggert, M. K. H., Über Interdisziplinarität. Betrachtungen zur Kooperation von Natur– und Kulturwissenschaften in der Archäologie. Hephaistos 29, 2012, 9–24.

Šašel Kos/Scherrer 2003a
Šašel Kos, M./Scherrer, P. (eds.), The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia. – Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien. Noricum, Situla 40, Narodni Muzej Slovenije (Ljubljana 2003).

Šašel Kos/Scherrer 2003b
Šašel Kos, M./Scherrer, P. (eds.), The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia. – Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien. Pannonia I., Situla 41, Narodni Muzej Slovenije (Ljubljana 2003).

Šašel Kos/Scherrer 2004
Šašel Kos, M./Scherrer, P. (eds.), The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia. – Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien. Pannonia II., Situla 42, Narodni Muzej Slovenije (Ljubljana 2004).

Sauer 2015
Sauer, F., Eisen – Gräber – Trinkgelage. Die Hallstattkultur und das Burgenland. Fundberichte aus Österreich. Materialhefte A, Sonderheft 24 (Horn 2015).

Schade 2002
Schade, Chr., Besiedlungsgeschichte der Bandkeramik in der Mörlener Bucht/Wetterau (BBM). Zentralität und Peripherie, Haupt- und Nebenorte, Siedlungsverbände. Arch. Nachrichtenblatt 7, 2002, 325–329.

Schade-Lindig 2002
Schade-Lindig, S., Idole und sonderbar verfüllte Gruben aus der bandkeramischen Siedlung "Hempler" in Bad Nauheim-Niedermörlen. In: Beier, H.-J. (ed.), Varia Neolithica II. Beiträge zur Ur– und Frühgeschichte Mitteleuropas 32 (Langenweißbach 2002) 99–115.

Scharl 2004
Scharl, S., Die Neolithisierung Europas. Ausgewählte Modelle und Hypothesen. Würzburger Arbeiten zur prähistorischen Archäologie 2 Marie Leidorf (Rahden/Westf. 2004).

Scherrer 2008
Scherrer, P. (ed.), DOMUS. Das Haus in den Städten der römischen Donauprovinzen. Akten des 3. Internationalen Symposiums über römische Städte in Noricum und Pannonien. Österreiches Archäologisches Institut, Sonderschriften Band 44 (Wien 2008).

Schilling 2009
Schilling, L., Bestattungen und Gräberfelder von der Spätantike bis zum Frühmittelalter in und um die spätrömische Befestigung von Tác/Gorsium (4.–8. Jh.). In: Heinrich-Tamáska 2011a, 381–396.

Schiltz 2001
Schiltz, V. (ed.), L'Or des amazones. Peuples nomades entre Asie et Europe. Editions Findakly (Suilly-la-Tour 2001).

Schmauder 2002
Schmauder, M., Oberschichtgräber und Verwahrfunde in Südosteuropa im 4. und 5. Jahrhundert. Zum Verhältnis zwischen spätantikem Reich und barbarischer Oberschicht aufgrund der archäologischen Quellen. Arch. Romanica 3 (Bukarest 2002) vol. 1–2.

Schmauder 2003
Schmauder M., The 'gold hoards' of the early migration period in south–eastern Europe and the late Roman Empire. In: Corradini, R./Diesenberger, M./Reimitz, H. (eds.), The construction of communities in the early middle ages: Texts, resources and artefacts. The transformation of the Roman world 12 (Leiden et al. 2003) 81–94.

Schmauder 2009
Schmauder, M., Die Hunnen. Ein Reitervolk in Europa (Darmstadt 2009).

Schmauder 2015
Schmauder, M., Huns, Avars, Hungarians – Reflections on the interactions between Steppe empires in southeast Europe and the Late Roman to early Byzantine Empires. In: Bemmann/Schmauder 2015, 671–692.

Schmidt/Beck 1986
Schmidt, K. H./Beck, H., Eber. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde² 6, Abschnitt I (Berlin, New York 1986) 328–336.

Schmieder 2005
Schmieder, F., Menschenfresser und andere Stereotypen gewalttätiger Fremder – Normannen, Ungarn und Mongolen (9.–13. Jahrhundert). In: Braun, M./Herberichs C. (eds.), Gewalt im Mittelalter. Realitäten – Imaginationen (München 2005) 159–179.

Schubert 2008
Schubert, Ch., Zum problematischen Verhältnis von res fictae und res factae im antiken Nomadendiskurs. In: Weiß 2007, 17–41.

Schulz 2003
Schulz, R., Prospektionsmethoden §3 Geophysikalische Prospektion. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde² 23 (Berlin, New York 2003) 492–498.

Schwappach 1971
Schwappach, F., Stempel des Waldalgesheimstils an einer Vase aus Sopron-Bécsidomb. Hamburger Beiträge zur Arch. 1–2, 1971, 131–172.

Schweissing/Heinrich-Tamáska 2011
Schweissing, M./Heinrich-Tamáska, O., Strontiumisotopen- und Radiokarbonuntersuchungen am anthropologischen Fundmaterial von Keszthely-Fenékpuszta: Ihr Aussagepotenzial zur Frage der Migration und Chronologie. In: Heinrich-Tamáska 2011a, 457–474.

Schwellnus 2011
Schwellnus, F., Die Siedlung von Sopron-Krautacker (Westungarn) in der späten Hallstatt- und frühen Latènezeit. Archäologisches Korrespondenzblatt 41,3, 2011, 359–373.

Seipel 1999
Seipel, W. (ed.), Barbarenschmuck und Römergold. Der Schatz von Szilágysomlyó (Wien 1999).

Serlegi 2007
Serlegi, G., A Balatonkeresztúri „vízmérce". Környezetrégészeti információk a Balaton déli partjának római kori történetéhez (Die Wasserwaage von Balatonkeresztúr. Archäologische Informationen zur römerzeitlichen Geschichte am Südufer des Plattensees). In: Bíró, Sz. (ed.), Firkák. Fiatal római koros kutatók I. konferenciakötete (Győr 2007) 317–329.

Serlegi et al. 2013
Serlegi, G./Rassmann, K./Osztás, A./Mischka, C./Furholt, M./Ohlrau, R./Winkelmann, K./Bánffy, E., Large-Surface Magnetometer Survey of Neolithic Sites in the Kalocsa and Tolna Sárköz. Magyar Régészet Online Magazin. – Hungarian Archaeology Online E-Journal, 2013,4. http://www.hungarianarchaeology.hu/?page_id=279#post-3526.

Sinkó 1989
Sinkó, K., Árpád versus Saint István. Competing Heroes and Competing Interests in the Figurative Representation of Hungarian History. Ethnologia Europaea 19, 1989, 67–83.

Sinkó 2000
Sinkó, K., Ezredévi ünnepeink és a történeti ikonográfia (Die Millenniumsfeierlichkeiten und die historische Ikonographie in Ungarn). Művészettörténeti Ért. 29,1–2, 2000, 1–19.

Skriba 2006
Skriba, P., Langobard települések a Balaton partján (Langobardische Siedlungen neben dem Plattensee). Tatabányai Múzeumi Tudományos Füzetek 8, 2006, 55–93.

Skriba/Sófalvi 2004
Skriba, P./Sófalvi, A., Langobard település Balatonlelle határában (Eine Langobardensiedlung in der gemarkung von Balatonlelle). Arch. Ért.129, 2004, 121–163.

Somogyi 1984
Somogyi, S., Történeti földrajzi bevezető (Historisch-geographische Einleitung). In: Székely, G. (ed.), Magyarország története I, 1. Előzmények és magyar történet 1242-ig (Budapest 1984) 25–68.

Somogyi 1997
Somogyi, P., Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 5 (Innsbruck 1997).

Somogyi 2000
Somogyi, S., A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatásai Magyarországon (Budapest 2000).

Somogyi 2015
Somogyi, P., Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit in ihrem europäischen Umfeld. Dissertationes Arch. ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae Ser. IV, vol. 2 (Budapest 2015).

Soproni 1978
Soproni, S., Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Das Verteidigungssystem der Provinz Valeria im 4. Jahrhundert (Budapest 1978).

Soproni 1985
Soproni, S., Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 38 (München 1985).

Srejović 1972
Srejović, D., Kulturen des frühen Postglazials im südlichen Donauraum. Balcanica 3, 1972, 11–48.

Stäuble 2012
Stäuble, H., Stichbandkeramische Kreisgrabenanlagen aus Sachsen – Neues zu einem alten Thema? In: Bertemes/Meller 2012, 135–157.

Steuer 2003
Steuer, H., Pferdegräber. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde² 23 (Berlin, New York 2003) 50–96.

Stibrányi/Mesterházy/Padányi-Gulyás 2012
Stibrányi, M./Mesterházy, G./Padányi-Gulyás, G., Régészeti feltárás előtt – vagy helyett. Régészeti lelőhely-azonosítás, térinformatika, prediktív modellezés (Before – or instead of – archaeological excavation. Archaeological site identification, gegographic information system, predictive modelling). A MNM NÖK Tudományosnépszerűsítő füzetei. – HNM NCHP Popular Science Booklets 5, 2012, 16–22.

Stickler 2002
Stickler, T., Die Hunnen (München 2002).

Straub 2006
Straub, P., Bemerkungen zum germanischen Grab von Répcelak. Arrabona 44,1, 2006, 441–454.

Straub 2011
Straub, P., Angaben zum hunnenzeitlichen ostgermanischen Fundhorizont in Südstransanubien – ausgehend von der Nekropole in Keszthely-Fenékpuszta. In: Heinrich-Tamáska 2011a, 325–345.

Sudhoff 1999
Sudhoff, I., Kreisgräben, Grabhügel und verwandte Sonderformen von Grabanlagen im Merowingerreich. Unpublizierte Dissertation Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn (Bonn 1999).

Sudhoff 2001
Sudhoff, I., Grabhügel und Kreisgräben im Merowingerreich. In: Pohl, E./Recker, U./Theune, C. (eds.), Archäologisches Zellwerk. Beiträge zur Kulturgeschichte in Europa und Asien. Festschrift für Helmut Roth zum 60. Geburtstag. Internat. Arch. Stud. Honoraria 16 (Rahden/Westf. 2001) 425–434.

Sümegi 2003
Sümegi, P., A régészeti geológia és a történeti ökológia alapjai (Szeged 2003).

Sümegi/Persaits/Gulyás 2012
Sümegi, P./Persaits, G./Gulyás, S., Woodland-Grassland Ecotonal Shifts in Environmental Mosaics: Lessons Learnt from the Environmental History of the Carpathian Basin (Central Europe) During the Holocene and the Last Ice Age Based on Investigation of Paleobotanical and Mollusk Remains. In: Myster, R. W. (ed.), Ecotones between Forest and Grassland (Heidelberg 2012) 17–57.

Sümegi et al. 2003
Sümegi, P./Bodor, E./Kuhász, I./Huyadfalvi, Z./Herbich, K./Molnár, S./Timár, G., A Balaton déli partján feltárt régészeti lelőhelyek környezettörténeti feldolgozása. In: Belényesi/Honti/Kiss 2007, 241–254.

Szabó/Tankó 2007
Szabó, D./Tankó, K., Présentation du systeme de gestion de céramique de Sajópetri (Hongrie). Őrségészeti Levelek 8–9, 2007, 168–177.

Szabó/Fekete 2011
Szabó, G./Fekete, M., Janus-szobor Pannoniából, a kora vaskori Regöly-csoport lelőhelyéről (Janus-Statue aus Pannonien, vom Fundort der Regöly-Gruppe aus der Früheisenzeit). A Wosinszky Mór Múz. Évk. 33, 2011, 15–105.

Szabó 1999a
V. Szabó, G., A bronzkor Csongrád megyében. Történeti vázlat a készülő régészeti állandó kiállítás kapcsán (Die Bronzezeit im Komitat Csongrád. Eine historische Skizze anläßlich der künftigen ständigen Ausstellung). Múzeumi Füzetek 2 (Csongrád 1999) 51–117.

Szabó 2003a
V. Szabó, G., The expanding world: masters of bronzeworking in the Carpathian Basin. In: Visy 2003c 163–167.

Szabó 2004
V. Szabó, G., Ház, település és településszerkezet a késő bronzkorban (BD, HA, HB periódus) a Tisza–vidéken. Houses, Settlements and Settlement Structures in the Tisza Region of the Late Bronze Age (Periods BD, HA, HB). In: Nagy/Dani/Hajdú 2004, 137–170.

Szabó/Gáti in press
V. Szabó, G./Gáti, Cs., Újabb „preszkíta" tőr Baranya megyéből. In: Őrségészeti levelek (in press).

Szabó 1971
Szabó, M., A kelták nyomában Magyarországon. Hereditas (Budapest 1971).

Szabó 2015
Szabó, M., Kelták Magyarországon. In: Szabó/Borhy 2015, 13–82.

Szabó 1991
Szabó, M., Les Celtes de l'est. Le second Age du Fer dans la cuvette de Carpates (Paris 1991).

Szabó 1995
Szabó, M., Archéologia et photographie aérienne en Hongrie (Régészet és légi fényképezés Magyarországon). In: Goguey, R./Szabó, M., L' Histoire vue du ciel. – A történelem madártávlatból (Budapest 1995) 18–21, 95–97.

Szabó 1999b
Szabó., M., Das Gold der Kelten. In: Kovács, T./Raczky, P./Anders, A./Szathmári, I. (eds.), Prähistorische Goldschätze aus dem Ungarischen Nationalmuseum, Ungarisches Nationalmusem – Institut für Archäologie der ELTE (Budapest 1999) 103–107.

Szabó 2003b
Szabó, M., A haeduusok és Róma. Magyar ásatások Bibractéban. Arch. Ért. 128, 2003, 51–70.

Szabó 2005
Szabó, M., A keleti kelták. A késő vaskor a Kárpát-medencében. Bibliotheca Arch. 1 (Budapest 2005).

Szabó 2006
Szabó, M., La Tène-kori temető Sajópetri határában (La Tène period cemetery at Sajópetri). Régészeti kutatások Magyarországon. – Archaeological Invetigation in Hungary 2005 (Budapest 2006) 61–71.

Szabó 2007
Szabó, M. (ed.), L'habitat de l'époque de La Tène á Sajópetri-Hosszú-dűlő (Budapest 2007).

Szabó 2013a
Szabó M., A ripa Pannonica a levegőből. Ókor: folyóirat az antik kultúráról 1, 2013, 91–97.

Szabó 2013b
Szabó, M., Using remote sensing and non–invasive archaeological methods in the research of Roman villas and the ancient landscape of Pannonia. In: Czajlik, Z./Bödőcs, A. (eds.), Aerial Archaeology and Remote Sensing from the Baltic to the Adriatic. Selected Papers of the Annual Conference of the Aerial Archaeology Research Group, 13th–15th September 2012, Budapest, Hungary (Budapest 2013) 79–84.

Szabó 2016
Szabó, M., Régészet madártávlatból. Fejezetek a Pécsi Légirégészeti Téka 20 éves történetéből (Budapest 2016).

Szabó/Borhy 2015
Szabó, M./Borhy, L., Magyarország története az ókorban: Kelták és rómaiak. Bibliotheca Arch. 4 (Budapest 2015).

Szabó/Petres 1992
Szabó, M./F. Petres, É., Decorated weapons on the La Tene Iron Age in the Carpathian Basin. Inventaria Praehistorica Hungariae 5 (Budapest 1992).

Szabó/Tankó 2012
Szabó, M./Tankó, K., La nécropole celtique à Ludas-Varjú-dűlő. In: Szabó/Tankó/Czajlik 2012 9–152.

Szabó/Tankó/Czajlik 2012
Szabó, M./Tankó, K./Czajlik, Z. (eds.), La nécropole celtique à Ludas-Varjú-dűlő (Budapest 2012).

Szabó/Tankó/Szabó 2007
Szabó, M./Tankó, K./Szabó, D., Le mobilier céramique. In: Szabó 2007, 229–252.

Szabó et al. 2008
Szabó, M./Czajlik, Z./Tankó, K./Timár, L., Polgár 1: l'habitat du second Age du Fer (IIIe siecle av. J–Chr.). Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 59, 2008, 183–223.

Szécsényi-Nagy/Mende 2016
Szécsényi-Nagy A./Mende, B. G., Új irányok az MTA BTK Régészeti Intézetének archeogenetikai kutatásaiban (New trends of archaological research in the Institut of Archaeology, Research Center for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences). Magyar régészet. Online Magazin. – Hungarian Archaeology Online, E–Journal, 2016,2. http://files.archaeolingua.hu/2016TA/Szecsenyi–Mende_H16S.pdf.

Szécsényi-Nagy et al. 2014
Szécsényi-Nagy, A./Keerl, V./Jakucs, J./Brandt, G./Bánffy, E./Alt, K. W., Ancient DNA evidence for Homogeneous maternal gene pool in the sixth Millennium cal BC Hungary and the Central European LBK. In: Whittle, A./Bickle , P. (eds.), Early farmers. The view from Archaeology and science (Oxford 2014) 71–93.

Szécsényi-Nagy et al. 2015
Szécsényi-Nagy, A./Brandt, G./Haak, W./Keerl, V./Jakucs, J./Möller-Rieker, S./Köhler, K./Mende, B. G./Oross, K./Marton, T./Osztás, A./Kiss, V./Fecher, M./Pálfi, Gy./Molnár, E./Sebők, K./Czene, A./Paluch, T./Šlaus, M./Novak, M./Pećina-Šlaus, N./Ősz, B./Voicsek, V./Somogyi, K./Tóth, G./Kromer, B./Bánffy, E./Alt, K.W., Tracing the genetic origin of Europe's first farmers reveals insights into their social organization. Proccedings of the Royal Soceity B 282: 20150339. http://dx.doi.org/10.1098/rspb.2015.0339.

Szerelmey 1847
Szerelmey, M.: Magyar hajdan és jelen élethű rajzolatokban magyarázó szöveggel… több hazai tudós és műbarát befolyásával kiadja magyar és német nyelven, 25 kőnyomatú, részben színezett képpel (Pest 1847).

Szeverényi 2013a
Szeverényi, V., Pécs története a késő bronzkorig (The History of Pécs until the Bronze Age). In: Visy, Zs. (ed.), Pécs története I. Az őskortól a püspökség alapításáig (Pécs 2013) 37–68.

Szeverényi 2013b
Szeverényi, V., Bronzkori "háztűznéző", szándékos házégetés és anyagi metaforák a Kárpát-medence kora és középső bronzkorában (Deliberate house-burning and material metaphors in the Early and Middle Bronze Age of the Carpathian Basin). Őrségészeti Levelek. – Prehistoric Newsletter 13, 2011 (2013), 215–232.

Szőke 1962
Szőke, B., A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti Tanulmányok 1 (Budapest 1962).

Szőke 2011
Szőke, B. M., Beziehungen zwischen Keszthely-Fenékpuszta und Mosaburg/Zalavár in der Karolingerzeit. In: Heinrich-Tamáska 2011a, 509–540.

Szőllősy 1992
Szőllősy, G., Újabb adarok a népvándorlás kori íjtipusok kérdésköréhez. A Nyíregyházi Jósa András Múz. Évk. 30–32, 1987–1989 (1990), 343–368.

Szöllősi 2014
B. Szöllősi, Sz., La Tène kerámiaművesség a Dél-Dunántúlon. A LT B2–C1 időszakok jellemző kerámiaegyüttesei település-leletanyagok alapján. Communicationes Arch. Hungariae 2010–2013 (2014) 27–48.

Tatárjárás 2007
A Tatárjárás (1241–42). Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban 2007. május 27 – szeptember 30. (Budapest 2007).

Tankó 2004
Tankó, K., Rekonstruktion eines latènezeitlichen Grubenhauses aus Ménfőcsanak-Szeles (B 83). Communicationes Arch. Hungariae 2004, 105–112.

Tankó 2010a
Tankó, K., Late Iron Age settlement in the vicinity of Ménfőcsanak (Road no. 83 and Bevásárlóközpont). In: Borhy 2010, 249–260.

Tankó 2010b
Tankó, K., La Téne ceramic technology and tipology of settlement assemblages in Northeast Hungary. In: Berecki 2010, 321–332.

Tankó 2014
Tankó, K., Traces of iron smelting in La Tène Iron Age settlement at Ménfőcsanak. In: Berecki 2014, 147–160.

Tankó/Egry 2009
Tankó, K./Egry, I., Kelta település Győr-Ménfőcsanak-Bevásárlóközpont területén. Az 1995. és 2006. évi ásatás. (Celtic settlement excavations at Győr-Ménfőcsanak-Bevásárlóközpont between 1995 and 2006). In: Ilon 2009, 401–416.

Tankó et al. 2016
Tankó, K./Tóth, Z./Rupnik, L./Czajlik, Z./Puszta, S., Short report on the archaeological research of the Late Iron Age cemetery at Gyöngyös. Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös Nominatae Ser. 3, No. 4 (2016) 307–324.

Tárnoki 1992
Tárnoki, J., Die Bestattungen der Hatvan-Kultur. In: Meier-Arendt 1992, 88–91.

Tejral 1999
Tejral, J., Die spätantiken und militärischen Eliten beiderseits der norisch-pannonischen Grenze aus der Sicht der Grabfunde. In: Fischer, T./Precht, G./Tejral, J. (eds.), Germanen beiderseits des spätantiken Limes. Spisy Arch. Ústavu AV ČR Brno 14 (Brno 1999) 217–292.

Tejral 2007
Tejral, J., Das Hunnenreich und die Identitätsfragen der barbarischen 'gentes' im Mitteldonauraum aus der Sicht der Archäologie. In: Tejral, J. (ed.), Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur- und Identitätsumbildung in der Völkerwanderungszeit. Spisy Arch. Ústavu AV ČR 26 (Brno 2007) 55–119.

Tejral 2008
Tejral, J., Ein Abriss der frühmerowingerzeitlichen Entwicklung im mittleren Donauraum bis zum Anfang des 6. Jahrhunderts. In: Bemmann/Schmauder 2008, 249–283.

Tejral 2010
Tejral, J., Zur Frage der frühesten hunnischen Anwesenheit in donauländischen Provinzen am Beispiel des archäologischen Befundes. Slovenská Arch. 58,1, 2010, 81–122.

Tejral 2012
Tejral, J., Cultural or ethnic changes? Continuity and discontinuity on the Middle Danube ca. AD. 500. In: Ivanišević, V./Kazanski, M. (eds.), The Pontic-Danubian Realm in the Period of the Great Migration (Paris, Belgrad 2012) 115–188.

Teschler-Nicola/Mittelröcker 2007
Teschler-Nicola, M./Mittelröcker. Ph., Von künstlicher Kopfformung. In: Attila und die Hunnen 2007, 271–279.

Thomas 1964
Thomas, E. B., Römische Villen in Pannonien (Budapest 1964).

Thomas 1973
Thomas, E. B., Der Helm von Budapest. In: Klumbach, H. (ed.), Spätrömische Gardehelme (München 1973) 39–50.

Tiefengraber 2015
Tiefengraber, G., Eisenzeit. In: Hebert, B. (ed.), Urgeschichte und Römerzeit in der Steiermark. Geschichte der Steiermark 1 (Wien, Köln, Weimar 2015) 487–682.

Timár 2007
Timár, L., Structure d'habitat, formes de maison. In: Szabó 2007, 201–219.

Timár 2010
Timár, L., Les reconstructions possibles des constructions de l'Age du Fer, découvertes á Rácke-resztúr. In: Borhy 2010, 261–272.

Timár 2013
Timár, L., Késő vaskori veremházak maradványainak értelmezése (Interpretation of the sunken

featured houses of the Late Iron Age). Ősrégészeti Levelek 13, 2013, 290–302.

Timár 2016
Timár, L., The sunken-featured buildings of the Middle La Tène Period: problems and reconstructions. In: Karwowski, M./Ramsl, P. C. (eds.), Boii – Taurisci: Proceedings of the International Seminar, Oberleis–Klement, June 14th–15th, 2012. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 85 (Wien 2016) 191–206.

Tobias 2012
Tobias, B. (ed.), Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie, und Methodik. RGZM Tagungen 17 (Mainz 2012).

Tokai 2012
Tokai, Z. M., Alsópáhok-Hévízdomb I.; Alsópáhok-Hévízdomb II. In: Kvassay, J. (ed.), Évkönyv és jelentés a KÖSZ 2009. évi feltárásairól (Budapest 2012) 23–25.

Tomka 1986a
Tomka, P., A sztyeppei temetkezési szokások sajátos váltpzata, a hun halotti áldozat (Die eigenartige Variante de Begrabungsgewohnheiten den Steppen). Arrabona 22–23, 1986, 35–55.

Tomka 1986b
Tomka, P., Der hunnische Fürstenfund von Pannonhalma. Acta Arch. Acad. Scient. Hungaricae 38, 1986, 423–488.

Tomka 2005
Tomka, P., Langobardenforschung in Nordwestungarn. In: Pohl/Erhart 2005, 247–264.

Tomka 2008a
Tomka, P., Langobardok a Kisalföldön (Longobardi na Podunajskikej nížine / Langobarden in der Kleinen Tiefebene). In: Molnár/Nagy/Tomka 2008, 7–29.

Tomka 2008b
Tomka, P., Langobard temető Gyirmót-Homokdombon (Longobardské pohrebisko na lokalite Gyirmót-Homokdomb Langobardisches Gräberfeld in Gyirmót-Homokdomb). In: Molnár/Nagy/Tomka 2008, 31–43.

Tomka 2008c
Tomka, P., Die Lehre des Bestattungsbräuche. Anteus 29–30, 2008, 233–263.

Tompa 1928
Tompa, F., Újabb szerzemények a Nemzeti Múzeum őskori gyűjteményében. Arch. Ért. 42, 1928, 202–207.

Tóth 1977
Tóth, E., ... protulique fines Illyrici ad ripam fluminis Danubii. Arheološki Vestnik 28, 1977, 278–286.

Tóth 1980
Tóth, E., Die Entstehung der gemeinsamen Grenzen zwischen Pannonien und Noricum. Arheološki Vestnik 31, 1980, 80–88.

Tóth 1999
B. Tóth, Á., „Gothiskandza"–tól a Tisza vidékig. In: Havassy, P. (ed.), A gepidák. Kora középkori germán királyság az Alföldön. Gyulai Katalógusok 7 (Gyula 1999) 11–27.

Tóth 2003
B. Tóth, Á., A gepidák (The Gepids). In: Visy 2003c, 294–302.

Tóth 2006
B. Tóth, Á., Gepidische Siedlungen im Theissgebiet. Monumenta Germanorum Arch. Hungariae 4 (Budapest 2006).

Tóth 2009
Tóth, E., Studia Valeria. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei (Dombóvár 2009).

Tóth/Horváth 1992
Tóth, E./Horváth, A., Kunbábony. Grab eines Awarenkhagans (Kecskemét 1992).

Tóth/Vékony 1970
Tóth, E./Vékony, G., Beiträge zu Pannoniens Geschichte im Zeitalter des Vespasianus. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 22, 1970, 133–161.

Tóth/Vida/Takács 2016
Tóth, E./Vida, T./Takács, I. (eds.), Szent Márton és Pannonia. Kereszténység a római világ határán. Kiállítási katalógus. – Saint Martin and Pannonia. Christianity on the Frontiers of the Roman World (Pannonhalma, Szombathely 2016).

Tóth-Vásárhelyi 2008
Tóth-Vásárhelyi, M., Kora vaskori falu a Benta völgyében (Érd-Hosszúföldek). In: Gyöngyössy, M./Ottományi, K. (eds.), Képek a múltból. Az elmúlt évek ásatásaiból Pest megyében (Szentendre 2008) 52–53.

Török 1950
Török, Gy., A Pécs-Jakabhegyi földvár és tumulusok. Arch. Ért. 77, 1950, 4–7.

Trnka 1991
Trnka, G., Studien zu mittelneolithischen Kreisgrabenanlagen (Wien 1991).

Trnka 2005
Trnka, G., Kreise und Kulturen – Kreisgrabenanlagen in Mitteleuropa. In: Daim, F./Neubauer, W. (eds.), Zeitreise Heldenberg – Geheimnisvolle Kreisgräben. Niederösterreichische Landesausstellung (St. Pölten 2005) 10–18.

Trogmayer 1963
Trogmayer, O., Beiträge zur Spätbronzezeit des südlichen Teiles der Ungarischen Tiefebene. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 15, 1963, 85–122.

Trogmayer 1975
Trogmayer, O., Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápé. Fontes Arch. Hungariae (Budepest 1975).

Tugya et al. 2016
Tugya, B./Nagy, G./Ďurkovič, É./Bartosiewicz, L., Early Iron Age settlement at Győr-Ménfőcsanak-Széles-Földek in the light of archaeozoological finds (Northwest Hungary). Archeometriai műhely 12,4, 2015, 265–278.

Türk 2012a
Türk, A., The new archaeological research design for early Hungarian history. Hungarian Archaeology. E-Journal. 2012,2. http://www.hungarian-archaeology.hu/?page_id=279#post-2697.

Türk 2012b
Türk, A., Zu den osteuropäischen und byzantinischen Beziehungen der Funde des 10.–11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. In: Tobias 2012, 3–28.

Tütken/Knipper/Alt 2008
Tütken T./Knipper, C./Alt, K. W., Mobilität und Migration im archäologischen Kontext: Informationspotential von Multi-Element-Isotopenanalysen (Sr, Pb, O). In: Bemmann/Schmauder 2008, 13–42.

Uzsoki 1986
Uzsoki, A., Über die Höhensiedlung und Hügelgräber von Tihany. In: Jerem 1986a, 245–250.

Vadász 1983
V. Vadász, É., Előzetes jelentés egy koravaskori halomsír feltárásáról Süttőn (Vorbericht über die Erschließung eines früheiseinzeilichen Hügels in Süttő). Communicationes Arch. Hungariae 1983, 19–54.

Vaday 1989
Vaday, A., Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums. Antaeus 17–18, 1988–1989 (Budapest 1989).

Vaday 2003a
Vaday, A., Cloisonné brooches in the Sarmatian Barbaricum in the Carpathian Basin. Acta Ant. Acad. Scien. Hungaricae 54, 2003, 315–421.

Vaday 2003b
Vaday, A., The archaelogy of Sarmatian territories. Settlements. In: Visy 2003c, 275–278.

Vaday/Istvánovits/Kulcsár 1989
Vaday, A./Istvánovits, E./Kulcsár, V., Sarmatian Costume int he Carpathian Basin. Klio 71, 1989, 107–114.

Vaday/Szőke 1983
Vaday, A./Szőke, B. M., Szarmata temető és gepida sír Endrőd-Szujókereszten. Communicationes Arch. Hungariae 1983, 79–129.

Várady 1969
Várady, L., Das letzte Jahrhundert Pannoniens 376–476 (Budapest 1969).

Vékony 1986
Vékony, G., Zu einigen Fragen der Hallstattzeit des östlichen Transdanubiens. In: Jerem 1986a, 259–265.

Vicze 1992
Vicze, M., Die Bestattungen der Vatya-Kultur. In: Meier-Arendt 1992, 92–95.

Vida 2008a
Vida, T., Aufgaben und Perspektiven der Langobardenforschung in Ungarn nach István Bóna. In: Bemmann/Schmauder 2008, 343–362.

Vida 2008b
Vida, T., Die Langobarden in Pannonien. In: Langobarden 2008, 73–89.

Vida 2008c
Vida, T., Die Awaren. In: Anke/Révész/Vida 2008, 47–74.

Vida 2011
Vida, T., Das Gräberfeld neben dem Horreum in der Innenbefestigung von Keszthely-Fenék-

puszta. Mit Beiträgen von Adrien Pásztor und Erzsébet Fóthi. In: Heinrich-Tamáska 2011a, 397–455.

Vida 2012
Vida, T. (ed.), Thesaurus Avarorum. Régészeti Tanulmányok Garam Éva tiszteletére. Archaeological Studies in Honour of Éva Garam (Budapest 2012).

Vida 2013
Vida, T., Spätantike Buntmetallgefäße im langobardenzeitlichen Pannonien. In: Hardt, M./Heinrich-Tamáska, O. (eds.), Macht des Goldes, Gold der Macht. Herrschafts- und Jenseitsrepräsentation zwischen Antike und Frühmittelalter im Mittleren Donauraum. Akten des 23. Internationalen Symposiums der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum, Tengelic, 16.–19.11.2011. Forschungen zu Spätantike und Mittelalter 2 (Weinstadt 2013) 339–360.

Vida 2015
Vida, T. (ed.), Romania Gothica II. The Frontier World. Romans, Barbarians and the military culture. Proceedings of the International Conference at the Eötvös Loránd University, Budapest, 1–2 October 2010 (Budapest 2015).

Vida 2016a
Vida, T., Christianity in the Carpathian Basin during Late Antiquity and the Early Middle Ages (5th to 8th century AD). In: Tóth/Vida/Takács 2016, 93–106.

Vida 2016b
Vida, T., Late Antique Metal Vessels in the Carpathian Basin. Luxury and Power in the Early Middle Ages. Hereditas Arch. Hungariae 1 (Budapest 2016).

Virágos 2007
Virágos, R., Continuity and Change in Early Medieval Landscapes in Western Hungary. Possibilities for Research. Annual of Medieval Studies at Central European University, 13, 2007, 213–240.

Visy 1988
Visy, Zs., Der pannonische Limes in Ungarn, Konrad Theiss Verlag (Stuttgart 1988).

Visy 1989
Visy Zs., A római limes Magyarországon, Corvina Kiadó (Budapest 1989).

Visy 2003a
Visy, Zs., The ripa Pannonica in Hungary (Budapest 2003).

Visy 2003b
Visy, Zs. (ed.), The Roman Army in Pannonia. An archaeological guide of the Ripa Pannonica (Pécs 2003).

Visy 2003c
Visy, Zs. (ed.), Hungarian archaeology at the turn of the millennium. Ministry of National Cultural Heritage. Teleki László Foundation (Budapest 2003).

Visy 2011
Visy Zs., A Danube Limes Program régészeti kutatásai 2008–2011 között. – The Danube Limes project archaeological research between 2008–2011 (Pécs 2011).

Vogt 2006
Vogt, M., Spangenhelme – Baldenheim und verwandte Typen. RGZM Kataloge vor– und frühgeschichtlicher Altertümer 39 (Mainz 2006).

Von Augustus bis Attila 2000
Von Augustus bis Attila. Leben am ungarischen Donaulimes. Schriften des Limesmuseum Aalen 53 (Stuttgart 2000).

Vörös 1998
Vörös, G., Településszerkezet és életmód az alföldi szarmaták falvaiban. In: Havassy 1998, 51–66.

Vörös 2003
Vörös, I., Hunted animals. In: Visy 2003c, 56–60.

Wamers 2005
Wamers, E. (ed.), Macht des Silbers: Karolingische Schätze im Norden. Katalog zur Ausstellung im Archäologischen Museum Frankfurt (25. Februar bis 24. Juli 2005) und im Dom-Museum Hildesheim (31. Juli bis 11. Dezember 2005) in Zusammenarbeit mit dem Dänischen Nationalmuseum Kopenhagen (Regensburg 2005).

Wamers/Stutziger 2003
Wamers, E./Stutzinger, D. (eds.), Steppengold. Grabschätze der Skythen und Sarmaten am unteren Don. Archäologisches Museum (Frankfurt a. M. 2003).

Webster/Brunning 2004
Webster, C. J./Brunning, R. A., A Seventh-Century ad Cemetery at Stoneage Barton Fram, Bishop's Lydeard, Somerset and Square-Ditched Burials in Post-Roman Britain. Arch. Journal 161, 2004, 54–81.

Weiler 1999
Weiler, I., Ethnographische Typisierungen im antiken und mittelalterlichen Vorfeld der "Völkertafel". In: Stanzel, F. K., Europäischer Völkerspiegel. Imagologisch-ethnographische Studien zu den Völkertafel des frühen 18. Jahrhunderts (Heidelberg 1999) 97–118.

Weiß 2007
Weiß, A. (ed.), Der imaginierte Nomade. Formel und Realitätsbezug bei antiken, mittelalterlichen und arabischen Autoren. Nomaden und Sesshafte 8 (Wiesbaden 2007).

Werner/Kuhn/Horedt 1973
Werner, J./Kuhn, H./Horedt, K., Apahida. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 1 (Berlin, New York 1973) 365–367.

Westphal 2002
Westphal, Th. 2002, Frühe Stadtentwicklung zwischen mittlerer Elbe und unterer Oder zwischen ca. 1150 und 1300 aufgrund der dendrochronologischen Daten. Mit einem Beitrag zur dendrochronologischen Untersuchung frühmittelalterlicher Burgwälle der Niederlausitz. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 86 (Bonn 2002).

Westphal/Heußner 2016
Westphal, Th./Heußner, U., kleiner Leitfaden für den Umgang mit Holz für dendrochonologische Altersbestimmung (München 2016).

Wicker 2014
Wicker, E., Nagyurak és vezérek. Híres avar leletek a Kiskunságból (Kecskemét 2014).

Willerding 2006
Willerding, U., Vegetation und Vegetationsgeschichte. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde² 32 (Berlin, New York 2006) 91–100.

Winger/Freeden/Vida 2016
Winger, D./von Freeden, U./Vida, T., Szólád, Ungarn – Auswertungsarbeiten am langobardenzeitlichen Gräberfeld: Katalogarbeiten, Genetik, Publikation und interdisziplinäre Arbeitstreffen. Forschungsbericht des DAIs 2016. urn:nbn:de:1234–1234567890.

Wirth 1999
Wirth, G., Attila. Das Hunnenreich und Europa (Stuttgart, Berlin, Köln 1999).

Wolfram 1979
Wolfram, H., Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie (München 1979, ²1990).

Wolfram 1993
Wolfram, H., The Huns and the Germanic Peoples. In: Bäuml, F. H./Birnbaum, M. D. (eds.), Attila. The Man and his Image (Budapest 1993) 16–25.

Wollák 1979
Wollák, K., Hallstatt-kori leletek a Pilismarót–Szobi révi telepfeltárásból. In: Dunai Régészeti Közlemények 1979 (Budapest 1979) 49–76.

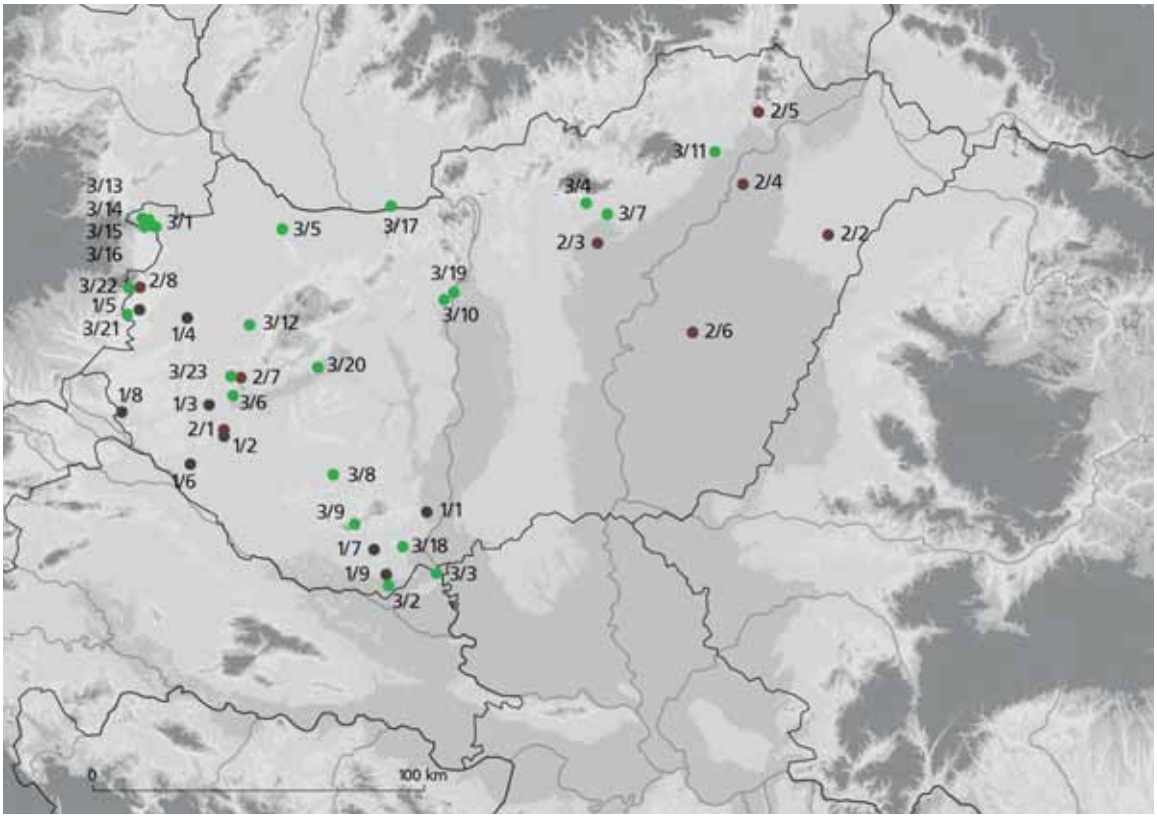
Zatykó/Juhász/Sümegi 2007
Zatykó, C./Juhász, I./Sümegi, P. (eds.), Environmental Archaeology in Transdanubia. Varia Arch. Hungarica XX (Budapest 2007).

Zotti/Neubauer 2010
Zotti, G./Neubauer, W., Astronomische Aspekte der Kreisgrabenanlagen in Niederösterreich. In: Melichar, P./Neubauer, W. (eds.), Mittelneolithische Kreisgrabenanlagen in Niederösterreich. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission. Österreichische Akademie der Wissenschaften 71 (Wien 2010) 136–167.

Zotti/Neubauer 2015
Zotti, G./Neubauer, W., Astronomical and Topographical Orientation of Kreisgrabenanlagen in Lower Austria. IN: Pimenta, F./Ribeiro, N./Silva, F./Campion, N./Joaquinito, A./Tirapicos, L. (eds.), SEAC 2011 Stars and Stones: Voyages in Archaeoastronomy and Cultural Astronomy, Proceedings of a conference held 19–22 September, 2011. BAR International Ser.2720 (Oxford 2015) 188–193.

Zsidi 2000
Zsidi, P. (ed.), Frühchristliche Denkmäler in Aquincum. Sonderausstellung des Aquincum Museums des HMB aus Anlass des Millenniums (Budapest 2000).

Lelőhely jegyzék
Fundortregister

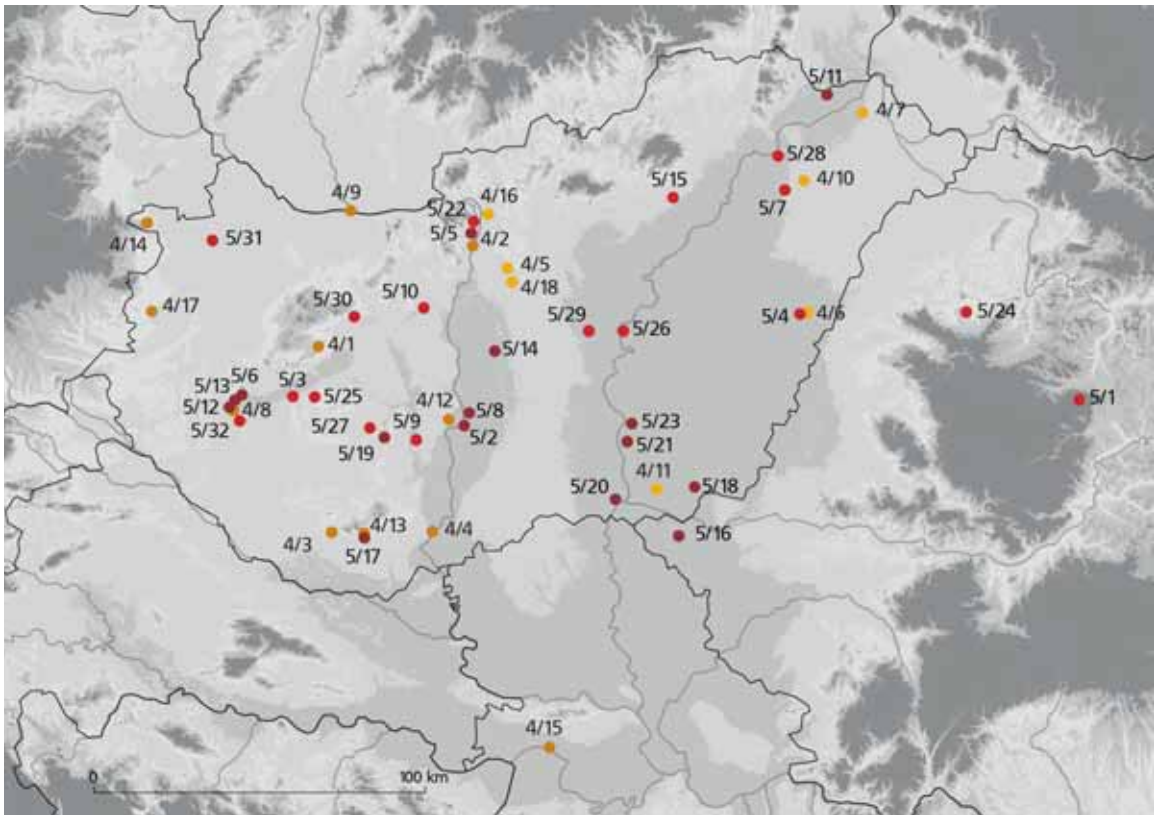

A szövegben szereplő és képpel illusztrált lelőhelyek elterjedési térképe: 1. fejezet: Neolit (fekete), 2. fejezet: Bronzkor (barna), 3. fejezet: Vaskor (zöld) • *Verbreitungskarte der im Text genannten und mit Abbildung illustrierten Fundorte: Kapitel 1: Neolithikum (schwarz), Kapitel 2: Bronzezeit (braun), Kapitel 3: Eisenzeit (grün)*

1/1 Alsónyék-Bátaszék, Sárköz, Tolna, H; **1/2** Balatonmagyaród-Hídvégpuszta, Zala, H; **1/3** Gétye-Gyomgyáló-lejtős, Zala, H (); **1/4** Ikervár, Vas, H; **1/5** Sé-Malomi-dűlő, Vas, H; **1/6** Sormás-Török földek, Zala, H; **1/7** Szemely-Hegyes, Baranya, H; **1/8** Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb, Zala, H; **1/9** Villánykövesd-Jakobfalusi út mente, Baranya, H.

2/1 Balatonmagyaród-Hídvégpuszta, Zala, H; **2/2** Hajdúsámson, Hajdú-Bihar, H; **2/3** Jászdózsa-Kápolnahalom, Jász-Nagykun-Szolnok, H; **2/4** Polgár-Kenderföldek, Majoros-tanya, Hajdú-Bihar, H; **2/5** Tállya-Várhegy, Borsod-Abaúj-Zemplén, H; **2/6** Túrkeve-Terehalom, Jász-Nagykun-Szolnok, H; **2/7** Várvölgy, Nagyláz-hegy, Zala, H; **2/8** Velem-Szentvid, Vas, H.

3/1 Balf, *Győr*-Moson-Sopron, H; **3/2** Beremend, Baranya, H; **3/3** Gajić / Hercegmárok, Osijek-Baranja, HR; **3/4** Gyöngyös, Heves, H; **3/5** Győr-Ménfőcsanak, Győr-Moson-Sopron, H; **3/6** Keszthely, Árpád utca, Zala; **3/7** Ludas, Heves, H; **3/8** Nagyberki-Szalacska, Somogy, H; **3/9** Pécs, Jakab-hegy, Baranya, H; **3/10** Ráckeresztúr, Fejér, H; **3/11** Sajópetri, Borsod-Abaúj-Zemplén, H (); **3/12** Somlóhegy, Veszprém H; **3/13** Sopron-Bécsi domb, Győr-Moson-Sopron, H; **3/14** Sopron-Károlymagaslat, Győr-Moson-Sopron, H; **3/15** Sopron-Krautacker, Győr-Moson-Sopron, H; **3/16** Sopron-Várhely, Győr-Moson-Sopron, H; **3/17** Süttő, Komárom-Esztergom megye, H; **3/18** Szajk Jakab-hegy, Baranya, H; **3/19** Százhalombatta, Pest, H; **3/20** Tihany, Veszprém, H; **3/21** Vaskeresztes-Fekete, Vas, H; **3/22** Velem-Szentvid, Vas, H; **3/23** Zalaszántó-Tátika, Zala, H.

A szövegben szereplő és képpel illusztrált lelőhelyek elterjedési térképe: 4. fejezet: Barbarikum (világos sárga), Pannonia (sötét sárga), 5. fejezet: Germánok (világos piros), lovas nomádok (sötét piros) • *Verbreitungskarte der im Text genannten und mit Abbildung illustrierten Fundorte: Kapitel 4: Barbarikum (hellgelb), Pannonia (dunkelgelb), Kapitel 5: Germanen (hellrot), Reiternomaden (dunkelrot).*

4/1 Baláca, Veszprém, H; **4/2** Budapest / *Aquincum,* Budapest, H; **4/3** Cserdi, Baranya, H (4/3); **4/4** Dunaszekcső / *Lugio*, Baranya, H (4/4); **4/5** Ecser, Pest, H; **4/6** Herpály, Hajdú-Bihar, H; **4/7** Kékcse, Szabolcs-Szatmár-Bereg, H; **4/8** Keszthely-Fenékpuszta, Zala, H; **4/9** Komárom / *Brigetio,* Komárom-Esztergom, H; **4/10** Nyíregyháza-Nagylapos Szabolcs-Szatmár-Bereg, H; **4/11** Óföldeák-Ürmös, Csongrád, H; **4/12** Paks-Dunakömlőd / *Lussonium,* Tolna, H; **4/13** Pécs / *Sopianae*, Baranya, H; **4/14** Sopron / *Scarbantia*, Győr-Moson-Sopron, H; **4/15** Sremska Mitrovica / *Sirmium*, Srem, SRB; **4/16** Sződliget-Csörög, Pest; **4/17** Szombathely / *Savaria*, Vas, H; **4/18** Üllő, Pest, H.

5/1 Apahida / Bruckendorf, Cluj; **5/2** Bakodpuszta/Dunapataj-Bödpuszta, Bács-Kiskun, H; **5/3** Balatonlelle, Somogy, H); **5/4** Berettyóújfalu, Hajdú-Bihar, H; **5/5** Budakalász-Dunapart, Pest, H; **5/6** Gyenesdiás, Zala, H; **5/7** Hajdúnánás, Hajdú-Bihar, H; **5/8** Harta-Freifelt, Bács-Kiskun, H; **5/9** Kajdacs-Homokbánya, Tolna, H; **5/10** Kápolnásnyék, Fejér, H; **5/11** Karos-Eperjesszög, Borsod-Abaúj-Zemplén, H; **5/12** Keszthely-Fenéki út, Zala, H; **5/13** Keszthely-Pusztaszentegyházi dűlő/ Ödenkirche Flur, Zala, H; **5/14** Kunbábony, Bács-Kiskun, H; **5/15** Mezőkövesd-Mocsolyás, Borsod-Abaúj-Zemplén, H; **5/16** Nagyszentmiklós / Sânnicolau Mare / Groß St. Nikolaus, Timiş, RO; **5/17** Pécs-Üszöszög, Baranya, H; **5/18** Pitvaros, Csongrád, H; **5/19** Regöly, Tolna, H; **5/20** Szeged-Csengele, Csongrád; **5/21** Szegvár-Oromdűlő, Csongrád, H; **5/22** Szentendre, Pest, H; **5/29** Szentes, Derekegyházi-oldal, Csongrád, H; **5/24** Szilágysomlyó / Şimlei Silvanei / Schomlenmarkt, Sălaj, RO; **5/25** Szólád, Somogy, H; **5/26** Szolnok-Szanda, Jász-Nagykun-Szolnok, H; **5/27** Tamási-Csikólegelő, Tolna; **5/28** Tiszalök, Szabolcs-Szatmár-Bereg; **5/29** Törtel-Czakóhalom, Pest, H; **5/30** Várpalota, Veszprém, H; **5/31** Veszkény-Nagyhalom, Győr-Moson-Sopron, H; **5/32** Vörs, Zala, H.

A lelőhely jegyzék nem emel igényt a teljességre, hanem tájékozódási segítségként szolgál. A lelőhely neve mögött feltüntetett számkombináció az 275–276. oldali térképen a lelőhely számára utal. Képen bemutatott régészeti leletek esetében a képszám mögött továbbá a tárgyat őrző múzeum neve és, ha hozzáférhető volt, akkor annak leltári száma szerepel.

Das Fundortregister erhebt keinen Anspruch auf Vollständigkeit, sondern dient als Orientierungshilfe. Die Zahlenkombination in Klammern hinter dem Fundortnamen verweist auf die Nummer des Fundortes auf den Karten auf den Seiten 275–276. Bei abgebildeten Funden wird hinter der Abbildungsnummer zusätzlich das Museum, in dem der Fund aufbewahrt wird, und – soweit vorliegend – die Inventarnummer genannt.

Alsóheténypuszta / *Iovia*, Tolna, H — 128, 181
Alsónyék-Bátaszék, Sárköz, Tolna, H (1/1) — 37–38 (1/2–3), 39
Apahida / Bruckendorf, Cluj, RO (5/1) — 197, 198 (Muzeul Național de Istorie Românei, Bucureşti, 54.258, 54. 580, 54.385, 69.961), 199–200
Bakodpuszta/Dunapataj-Bödpuszta, Bács-Kiskun, H (5/2) — 235 (5/32: Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 19.1860.1–2)
Baláca, Veszprém, H (4/1) — 162 (4/20), 176
Balatonlelle, Somogy, H (5/3) — 200 (5/8), 202–203
Balatonmagyaród-Hídvégpuszta, Zala, H (1/2) — 52 (1/10), 55, 72–74 (2/6)
Balatonmagyaród-Hídvégpuszta, Zala, H (2/1) — 52 (1/10), 55, 72–74 (2/6),
Balf, Győr-Moson-Sopron, H (3/1) — 101 (3/9: Soproni Múzeum, Sopron), 104
Beremend, Baranya, H (3/2) — 102–103, 123–124 (3/21: Janus Pannonius Múzem, Pécs, Ő.62.193.1.1–4)
Berettyóújfalu, Hajdú-Bihar, H (5/4) — 193 (5/4), 194 (5/5: Déri Múzeum, Debrecen), 195–196
Bécs / Wien / *Vindobona*, A — 128, 164
Budakalász-Dunapart, Pest, H (5/5) — 241 (5/31: Ferenczy Múzeum, Szentendre, 93.2.1), 242
Budapest / *Aquincum,* Budapest, H (4/2) — 128, 158, 159 (4/17: Magyar Nemzeti Múzeum, 164–167, 170, Budapest, RR 110.1899), 171 (4/23b: Aquincumi Múzeum), 172–174
Cserdi, Baranya, H (4/3) — 18 (VI)
Dunaújváros / *Intercisa*, Fejér, H — 128, 167, 170
Dunaszekcső / *Lugio*, Baranya, H (4/4) — 159 (4/17: Janus Pannonius Múzeum, Pécs, R.75.1.1)
Ecser, Pest, H (4/5) — 140 (4/7)
Esztergom / *Solva*, Komárom-Esztergom megye, H — 128, 164–165
Füzesabony, Heves, H — 62, 55–66
Gajić / Hercegmárok, Osijek-Baranja, HR (3/3) — 112 (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, Ö 98.1902), 113
Gáva, Szabolcs-Szatmár-Bereg, H — 62, 73–74
Gétye-Gyomgyáló-lejtős, Zala, H (1/3) — 52 (1/10), 54 (1/11), 56–57 (1/12)
Göd-Bócsaújtelep, Pest, H — 128, 172
Gyenesdiás, Zala, H (5/6) — 188, 222–223 (5/21a–e), 236–237,
Gyöngyös, Heves, H (3/4) — 109–111 (3/16)
Győr / *Arrabona*, Győr-Moson-Sopron, H — 128, 164–165
Győr-Ménfőcsanak, Győr-Moson-Sopron, H (3/5) — 16 (IV), 93–94 (3/2), 96–97, 115
Hajdúnánás, Hajdú-Bihar, H (5/7) — 192 (5/3), 194–196
Hajdúsámson, Hajdú-Bihar, H (2/2) — 64 (2/1: Déri Múzeum, Debrecen, IV.1907.1204–1214 és 1216, 89.5.1)

Harta-Freifelt, Bács-Kiskun, H (5/8)	245–248 (5/35–5/37), 250–252 (5/36–39: Visky Károly Múzeum, Kalocsa, 2007. 3.87, 2007.3.95, 2007.3.5–6.; 20007.3.23.; 2007.3.30.; 2007.3.32; 2007.3.39; 2007.3.42–43; 2007.3.46; 2007.3.53; 2007.3.69; 2007.16. 12–20)
Hatvan-Gombospuszta, Heves, H	128, 172
Herpály, Hajdú-Bihar, H (4/6)	134–135 (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, Gsz 38/1854, 9/1855)
Ikervár, Vas, H (1/4)	19 (VII), 94, 96–97
Jászdózsa-Kápolnahalom, Jász-Nagykun-Szolnok, H	(2/3) 68 (2/4)
Kajdacs-Homokbánya, Tolna, H (5/9)	205 (5/12: (Wosinszky Mór Múzeum, Szekszárd, 73.148.1–2, 73.148.5, 73.148.6)
Kápolnásnyék, Fejér, H (5/10)	205, 208 (5/14: Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 37/1931.1)
Karos-Eperjesszög, Borsod-Abaúj-Zemplén, H (5/11)	231 (5/28: Hermann Ottó Múzeum, Miskolc, 95.27.1–2, 94.82.6, 94.41.1–2), 237, 240
Kékcse, Szabolcs-Szatmár-Bereg, H (4/7)	133 (4/3: Jósa András Múzeum, Nyíregyháza: 64.1111.1–3, 64.192.1)
Keszthely, Árpád utca, Zala, H (3/6)	101 (3/9: Balatoni Múzeum, Keszthely, 86.51.1–2).
Keszthely-Fenéki út, Zala, H (5/12)	240 (5/33: Balatoni Múzeum, Keszthely, 75.71.1–2), 242–243
Keszthely-Fenékpuszta, Zala, H (4/8)	9, 16 (IV), 21 (VIII), 26–27, 128, 179–188 (4/26–27; 4/28–30: Balatoni Múzeum, Keszthely, 2001.64.1, 2001.65.1, 2001.70.1, 2001.83.1, 2000.3.1–3, 2000.4.1–2, 1960.5.1–5; 4/31; 4/32: Balatoni Múzeum, Keszthely, 59.7.85)
Keszthely-Pusztaszentegyházi dűlő / Ödenkirche Flur, Zala, H	242 (5/34: Balatoni Múzeum, Keszthely, Gy. 99.43.2–3)
Környe, Komárom-Esztergom, H	128, 181
Komárom-Szőny / *Brigetio*, Komárom-Esztergom, H (4/9)	128, 164, 175–176 (4/25)
Kunbábony, Bács-Kiskun, H (5/14)	238–239 (Katona József Múzeum, Kecskemét, 71.2.135–137, 140–144), 241–242
Lengyel, Tolna, H	34, 59–60
Ludas , Heves, H (3/7)	105 (3/12–13: Dobó István Vármúzeum, Eger), 107, 111, 116
Mezőkövesd-Mocsolyás, Borsod-Abaúj-Zemplén, H (5/15)	191 (5/2), 193–194
Mosonmagyaróvár / *Ad Flexum*, Győr-Sopron, H	128, 167
Nagyberki-Szalacska, Somogy, H (3/8)	92–93 (3/1), 99–100
Nagyszentmiklós / Sânnicolau Mare / (5/16)	233 (5/30: Kunsthistorisches Groß St. Nikolaus, Timiş, RO Museum, Wien), 241
Nyíregyháza-Nagy-lapos, Szabolcs-Szatmár-Bereg, H (4/10)	143 (4/10)
Óföldeák-Ürmös, Csongrád, H (4/11)	8, 147–149 (4/12–13), 152 (4/14), 154 (4/11)
Paks-Dunakömlőd / *Lussonium*, Tolna, H (4/12)	128, 161 (4/19), 165,
Pécs / *Sopianae*, Baranya, H (4/13)	128, 172 (4/24), 174, 182,
Pécs, Jakab-hegy, Baranya, H (3/9)	117–122 (3/18, 3/19: Janus Pannonius Múzem, Pécs, 6904)
Pécs-Üszöszög, Baranya, H (5/17)	226–228 (5/24: Janus Pannonnius Múzeum, Pécs, 956/1–9)

Petronell, Bad Deutsch-Altenburg / *Carnuntum*, Niederösterreich, A — 128, 164–165
Pitvaros, Csongrád, H (5/18) — 229 (5/26), 231
Polgár-Kenderföldek, Majoros-tanya, Hajdú-Bihar, H (2/4) — 66 (2/2)
Ráckeresztúr, Fejér, H (3/10) — 110 (3/17), 114
Regöly, Tolna, H (5/19) — 93 (3/1), 224 (5/22: Wosinszky Mór Múzeum, Szekszárd, 67.3.3–5, 8, 12–14), 228
Ságvár, Somogy, H — 128, 181
Sajópetri, Borsod-Abaúj-Zemplén, H (3/11) — 108–111 (3/15), 114–116
Sé-Malomi-dűlő, Vas, H (1/5) — 52 (1/10)
Somlóhegy, Veszprém H (3/12) — 93 (3/1)
Sopron / *Scarbantia*, Győr-Moson-Sopron, H (4/14) — 128, 166 (4/22), 173–174, 202
Sopron-Bécsi domb, Győr-Moson-Sopron, H (3/13) — 102 (3/10: Soproni Múzeum, Sopron)
Győr-Moson-Sopron, H (3/14) — 93 (3/1)
Sopron-Krautacker, Győr-Moson-Sopron, H (3/15) — 93–94, 96–97, 103–104 (3/11b: Soproni Múzeum, Sopron, 93.2.25.2, 93.2.29.13), 107
Sopron-Várhely, Győr-Moson-Sopron, H (3/16) — 93–94 (3/1), 97 (3/3–5), 98, 100 (3/8: (Soproni Múzeum, Sopron)
Sormás-Török földek, Zala, H (1/6) — 52–53 (1/10)
Sremska Mitrovica / *Sirmium*, Srem, SRB (4/15) — 128, 160 (4/18), 180, 200,
Starčevo, Banat, SRB — 34–39, 41, 44–45, 47, 49
Süttő, Komárom-Esztergom megye, H (3/17) — 93–95 (3/1), 99–101,
Svodín / Szőgyén, Nitra, SK — 57–58
Szajk Jakab-hegy, Baranya, H (3/18) — 8, 93–96, 117–126 (3/22: Janus Pannonius Múzem, Pécs, Ő.2006.73.58.108, Ő 2006.73.64.144, Ő.2006.73.73.37)
Százhalombatta, Pest, H (3/19) — 91, 93 (3/1), 99–100
Szeged-Csengele, Csongrád, H (5/20) — 228 (5/25)
Szegvár-Oromdűlő, Csongrád, H (5/21) — 229 (5/26)
Szemely-Hegyes, Baranya, H (1/7) — 52–53 (1/10), 58
Szentendre / *Ulcisia Castra*, Pest, H (5/22) — 128, 167, 170–171, 202–204 (5/11: Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 61.1.136); 5/14 (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 65.1.85, 65.347), 206, 208–209 (5/14), 234 (5/31)
Szentes, Derekegyházi-oldal, Csongrád, H (5/23) — 97–98, 195–196, 200, 232 (5/29)
Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb, Zala, H (1/8) — 39–47 (1/4–8: Göcseji Múzeum, Zalagerszeg), 42 (Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, 93.102–41)
Szilágysomlyó / Şimlei Silvanei / Schomlenmarkt, Sălaj, RO (5/24) — 196 (5/7: Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 122.18695.1)
Sződliget-Csörög, Pest, H (4/16) — 138–139 (4/5–6: Tragor Ignác Múzeum, Vác, U.96.59.1, U. 96.83.2), 142 (4/9: Tragor Ignác Múzeum, Vác, U.96.86.14)
Szólád, Somogy, H (5/25) — 9, 23–26 (X–XII), 203–204, 207, 211–220 (5/15–17, 5/19–20: Rippl Rónai Múzeum, Kaposvár)
Szolnok-Szanda, Jász-Nagykun-Szolnok, H (5/26) — 195 (5/6: Damjanich János Múzeum, Szolnok), 208 (5/14: Damjanich János Múzeum, Szolnok)
Szombathely / *Savaria*, Vas, H (4/17) — 128, 165 (4/21: Iseum Savariense, Szombathely), 172–173

Tác / *Gorsium*, Fejér, H	128, 181–182, 202
Tállya-Várhegy, Borsod-Abaúj-Zemplén, H (2/5)	73 (2/5: Hermann Ottó Múzeum, Miskolc)
Tamási-Csikólegelő, Tolna, H (5/27)	205 (5/12: Wosinszky Mór Múzeum, Szekszárd, 75.4.1.1–2)
Tihany, Veszprém, H (3/20)	92–95 (3/1)
Tiszalök, Szabolcs-Szatmár-Bereg, H (5/28)	190 (5/1: Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 12/1948), 193–194
Törtel-Czakóhalom, Pest, H (5/29)	225 (5/23: Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 22.1869.1)
Túrkeve-Terehalom, Jász-Nagykun-Szolnok, H (2/6)	80 (2/11)
Üllő, Pest, H (4/18)	136 (4/4: Kossuth Múzeum, Cegléd, 2006.3.1404.1), 140–142 (4/8), 193
Várpalota, Veszprém, H (5/30)	207–208 (5/13: Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 66.137.1–4)
Várvölgy, Nagyláz-hegy, Zala, H (2/7)	75, 81– 88 (2/13–20: Balatoni Múzeum, Keszthely, 2007.1.1; 2010.3.4.1; 2010.3.10.56; 2012.1.1.1–2).
Vaskeresztes-Fekete, Vas, H (3/21)	99 (3/7)
Velem-Szentvid, Vas, H (2/8, 3/22)	70–71 (Savaria Múzeum, Szombathely, 54.603.6–12), 92–97, 105–107 (3/14), 109
Veszkény-Nagyhalom, Győr-Moson-Sopron, H (5/31)	201 (5/9: Soproni Múzeum, Sopron, 55.40.1–2)
Villánykövesd-Jakobfalusi út mente, Baranya, H (1/9)	52 (1/10), 55
Vinča, Beograd, SRB	34, 47–48
Vörs, Zala, H (5/32)	202–204 (5/10: Balatoni Múzeum, Keszthely, 60.1.33–35)
Zalaszántó-Tátika, Zala, H (3/23)	93 (3/1), 98–100 (3/6)

Szerzők
Autoren

Bánffy Eszter
Römisch-Germanische Kommission des
Deutschen Archäologischen Instituts
Palmengartenstraße 10–12
D–60325 Frankfurt am Main

Barna Judit
Balatoni Múzeum
Múzeum utca 2
H–8360 Keszthely

Borhy László
Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Régészettudományi Intézet
Múzeum körút 4/b
H–1088 Budapest

Csősz Aranka
Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Régészeti intézet
Archaeogenetikai Laboratórium
MTA Humán Tudományok kutatóháza
Tóth Kálmán utca 4
H–1097 Budapest

Ďurkovič Éva
Kasárenská 2A
SK–93101 Šamorín

P. Fischl Klára
Miskolci Egyetem
Őstörténeti és Régészeti Tanszék
Egyetemváros, B/2. épület, IV. emelet
H–3515 Miskolc

Freeden von Uta
Römisch-Germanische Kommission des
Deutschen Archäologischen Instituts
Palmengartenstraße 10–12
D–60325 Frankfurt am Main

Gáti Csilla
Janus Pannonius Múzeum
Káptalan utca 5
H–7621 Pécs

Gulyás Gyöngyi
Szegedi Tudományegyetem
Régészeti Tanszék
Egyetem utca 2
H–6722 Szeged

Heinrich-Tamáska Orsolya
Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur
des östlichen Europa (GWZO)
Reichsstraße 4–6
D-04109 Leipzig

Ilon Gábor
Vas Megyei Kormányhivatal Kulturális
Örökségvédelmi Iroda
Bejczy utca 1–3
H–9700 Szombathely

Jerem Erzsébet
Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Régészeti intézet
MTA Humán Tudományok kutatóháza
Tóth Kálmán utca 4
H–1097 Budapest

Kulcsár Valéria
Szegedi Tudományegyetem
Régészeti Tanszék
Egyetem utca 2
H–6722 Szeged

Kustár Rozália
Dunatáj Értékeiért Nonprofit Zrt.
József Attila utca 22
H–6326 Harta

Langó Péter
Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Régészeti intézet
MTA Humán Tudományok kutatóháza
Tóth Kálmán utca 4
H–1097 Budapest

Molnár Attila
H–9071 Gönyű

Müller Róbert
Balatoni Múzeum
Múzeum utca 2
H–8360 Keszthely

Rácz Zsófia
Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Régészettudományi Intézet
Múzeum körút 4/b
H–1088 Budapest

Szabó Ádám
Magyar Nemzeti Múzeum
Múzeum körút 14–16
H–1088 Budapest

Tankó Károly
(*a Magyar Tudományos Akadémia Bólyai János kutatói ösztöndíjasa*)
Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Régészettudományi Intézet
Múzeum körút 4/b
H–1088 Budapest

Vida Tivadar
Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Régészettudományi Intézet
Múzeum körút 4/b
H–1088 Budapest

Winger Daniel
Universität Rostock
Heinrich Schliemann-Institut für
Altertumswissenschaften
Lehrstuhl Ur- und Frühgeschichte
Neuer Markt 3
D–18055 Rostock

Magyarország földrajzi helyzetének köszönhetően átmenetet képezett kelet és nyugat, valamint dél és észak között, ezért egyedülállóan gazdag régészeti emlékekben. A jelen kötet egy német-magyar előadássorozat tanulmányaira alapozva a Kárpát-medence mintegy 7000 év történetét felvillantó friss kutatási eredményeket és innovatív módszereket tárgyal és foglal össze.
A képekkel gazdagon illusztrált kötet öt fejezetet mutat be Magyarország régészetéből: a neolitikumtól a bronz- és vaskoron át a római császárkorig, valamint a népvándorláskorig. A könyv, amely a szakmabeliekhez és a laikusokhoz egyaránt szól, sokoldalú betekintést nyújt a múlt életformáiba, illetve a 21. század eleji régészeti kutatások forrásaiba, problematikájába és módszereibe.

Ungarn besitzt dank seiner geographischen Lage zwischen Ost und West, Nord und Süd ein außergewöhnlich reiches und bewegtes archäologisches Erbe. Der vorliegende Band geht auf eine deutsch-ungarische Vortragsreihe zurück, in der die neusten Forschungen und innovativen Ansätze zur 7000-jährigen Geschichte des Karpaten-beckens vorgestellt und zusammengefasst wurden.
Der reich bebilderte Band präsentiert fünf Zeitabschnitte aus der Archäologie Ungarns: vom Neolithikum über die Bronze- und Eisenzeit bis zur Kaiser- und Völkerwanderungszeit. Das Buch bietet Fachleuten wie Laien bunte Einblicke in vergangene Lebenswelten sowie in Quellen, Fragestellungen und Methoden der archäologischen Forschung am Beginn des 21. Jahrhunderts.

ISBN 978-3-86705-085-2